

7-10 Teljes

SÁROSPATAKI FÜZETEK.

PROTESTÁNS TUDOMÁNYOS FOLYÓIRAT.

KIADJA

A TISZÁNINNENI REF. EGYHÁZKERÜLET.

SZERKESZTI

Dr. HEISZLER JÓZSEF.

„A hol az Urnak ama lelke vagyon, ott vagyon a szabadság.“

2. Kor. 3. 17.

~~~~~  
XI. Évfolyam. — I. Szállítmány.  
~~~~~

SÁROSPATAK.

NYOMTATTA FORSTER R. A REF. FŐISKOLA BETŰIVEL.

1867.

SAKURATANI PAPER

PROTECTIVE TREATMENT FOR PAPER

MADE IN JAPAN

A. TAKAHASHI & CO., LTD., TOKYO, JAPAN

EXPORT ONLY

OF HIGHER QUALITY

A. TAKAHASHI & CO., LTD., TOKYO, JAPAN
1917

21, Nishikawa, 1st Street, Tokyo

REGISTERED

MADE IN JAPAN

A tudalom kérdése.

(Beköszöntő beszéd*).

E nyomból, melyen a szives üdvözet és elnéző remény szónokainak meghallgatása után állok, Méltóságos, Tiszteletes és Tekintetes gyülekezet, a Janus fej — ha részem lenne az — két élet síkjain, lehet bércein tekinthetne el. Elöttem a jövő biztató nehézségeivel, mert a képzelem ily pillanatokban alig fékeezhető csapongásával messze beszállongja azon tért, mely még csak lesz; mögöttem a múlt bevégezett, és megmáshíthatlan tényeivel, mert az emlékezés az emberi lélek azon működése, mely kérlelhetlen hűséggel rajzolja eléink a legerősebb akarás dacára is azt, a mi már volt.

A mi lesz!

A Janus arc a képzelem röpkedései és halvány másolata,

---

*) A hallgató közönség után az olvasó közönség elé terjesztem e beszédet, és pedig azért, mert nem tartottam volna méltányos eljárásnak, hogy épen azok ne tudjanak semmit róla, kiknek egy része legalább szól. Nagyobb körű és pedig bíráló közönség elé adván azonban munkámat: érzem, hogy saját érdekemben épen nem lesz vala fölösleges bővebben és körülményesebben kimagyaráznom magamat; a méltányosság azonban ezt sem engedé megtennem, hogy az illetők is épen úgy olvassák, a mint a tisztelt hallgatók előtt el van mondva. A betűk tehát hű másai a szétröppentett hangoknak, s ha más nem: én így is pártjokat fogom mindenütt és — a helyesebb meggyőződésig — mindenkor.

Sz. B.

a kislekűség kételyei és túlzott félelme helyett bár a priori, de biztos jelentést tehetne itt, talán megnyugtatót rám, s talán megelőztetöt másokra nézt, — de így is, ha a meddő találgatások tömkelegébe nem is akarok belemerülni; annyit biztos határozottsággal elmondhatok, hogy oly kiindulási ponton állok, mely az emberi rendeltetés legmagasabb csúcsára vezérő utak közül a legnemesebb, s egyszersmind a legnehezebb irányban halad. A plátói dialogus ismert példájában az állam hajójának kormányrúdján állóról van kimutatva, hogy képzettséggel kell birnia, ha járművét biztos kikötőbe akarja vezetni. De e vezérkedés a legjobb esetben is csak külső, csak politikai szabadságra segítheti az államtest egyes tagjait, a legjobb eredmény sem lehet több, minthogy a nagy gépezet egyes kerekei egymásba vágólag elég könnyen, és egymást segítőleg megakadás nélkül forognak. De ez a végén is csak gépforgás, s bármit mondjanak a spekuláció buborékjaiban gyönyörködő nagy álmodók a szellemnek az állam eszméjében való megjegecesedett örök formáiról: az emberiség rendeltetését ez objektív eredmény ki nem fejezheti, ki nem elégítheti, ha nincs meg a felszín alatt a kiegészítő szubjektív mozzanat, a benső szabadság mozzanata, mely a külsőt kényszer nélküli szabad önelhatározással hozza létre, valósítja meg, mert a benső szabad önelhatározás elismerése nélkül az okszerű nevelésnek igazolható értelme nincsen, legfőlebb azok előtt, kik a gyermekben, ifjúban egy darab viasznál nem látnak egyebet, pedig a benső szabadságot épen a nevelés adja meg. A nevelés meg az állam hajójának kormányosai közt lényeges a különbség, s művök anynyira elüt egymástól, mint el a palotának alapja égbe nyúló falaitól. Az asztalos, a lakatos, a festő, a kárpitos büszkélkedve mutathatnak munkájokra, mely királyi pompával tévé lakályossá a kopasz falakat, s akad bizonyára elég külsőségre tekintő higvelejű, ki a kényelmes karszékbe telepedve bámulva magasztalja a mesterembereket, kik neki e vésztől,

vihartól óvó hajlékot berendezék: de azért az építész nyugodt és komoly öntudattal távozik, s jól tudja, hogy ha a fundamentomot ő és pedig jól meg nem veti vala: a büszkén emelkedő falak sem biztonságot, sem nyugalmat nem adnak, hanem magok alá temetik cifra készülleteiket a karszékben kényelmeskedővel együtt. A föld felett és föld alatt, — a nyilvános életben és a lélekben, ezek a különböző működési terek, s míg mások ott künn munkálkodnak és fáradoznak: mi, kikről meg van írva, hogy a föld savai vagyunk, mi itt benn kapálgatjuk az Urnak szőlőjét.

E nyomból, Tisztelt Gyülekezet, ha előre tekintek e láthatlan, de termés-arany kalász aratással kecsegtető mezőt látják lelki szemeim.

Ez, a mi lesz!

És a mi volt!

Az egykori lakhely, a gyermekkor édes emlékei; az első eszmélkedés környezete: a lélektan által is igazolható kedves benyomással vannak a meglett férfiú lelkére, kedélyére is. Az a tudatlan következtetés, mely a hajdan és most praemissáiból alakul, elzsongító hatást gyakorol még arra is, kit az élet már stoikussá tön; mert minél többet evénk a tudás fájának gyümölcséből, annál nagyobb és nyomasztóbb az ellentét a hajdani tudatlan ártatlanság és a mostani drágán, mert nyugalman vásárolt, jó és rossz között választani tudó, de legtöbbször elbotló ismeret között. A két ellentétes hang dissonanciája édes harmoniába olvad össze, s mint csevegő patak partján lekaszált fűben heverészve hallgatott, messze lobbadozó pásztortűz mellett síró furulya nótája: aranyos álmokat, tündéres meséket varázsol lelkünk elé. Egy darabos, formátlan kő, de melyen gyerekjátékaink izzadságos fáradozásait pihenők ki; egy elkorhadt fa, de mely akkor még lombos ágaival a habozó pajtás vizsga szemei elől rejtett el; egy összefaragcsált iskolapad, de melyen félelmeskedő hevületek közt várók a tanító felszólító szavát; s a megdőbbentő néma-

ságú temető egy zuga, de melyben egy marok mindenneknél drágább hamv, ránk nézve megdönthetlen érvül szolgál a halhatatlanság felől: oly tárgyak, melyek zsibvásárra vive még filléreket sem érnek, de melyek kincset érő benyomását csak az nem érezé, kinek szíve nincsen.

E vidék, e város, ez épület ily emlékeket költenek fel kebelemben, s ha egy lépéssel közelebb jövök, s e székre tekintek, melyre gyöngeségem érzetében már úgy is remegve lépnék: a visszaemlékezés nyomasztóvá lesz. Ama nagyok közt, kik e székre az igazság egyedül idvezítő igéit az évek hosszú során át hirdetik vala: volt egy, ki ezelőtt tizenhárom évvel roskadt össze a pálya végén, melyen harminchárom évig „hiv és nagy vala.“ E férfiú, ki a szó legnemesebb értelmében vala férfiú, immár a történelemé; az, s nem én íram fel nevét azon táblára, melyre nem a születés, hanem a küzdés verejtéke érdemesíthet egyedül. Azon széken állani, melyen egykor e férfiú is állott: nyomasztó, mert tudalmára ébreszt saját törpeségünknek. Nyomasztó, de csak egy percig, a másokban már fölemelő. Az ő nyomán járni csak buzdító lehet mindenkire, de legkivált én reám nézve. A babérkoszorú kötése nem a fiú tiszte, de a fiú előjoga a küpreszek árnyában könyekkel áldozni a szent hamvaknak, s erősbülést, buzdítást, lelkesülést meríteni azon szellem közelségéből, ki már elköltözék, de közvetlen, áldó hatását még soha sem voná meg tőle a gyengeség, a csüggedés, a kétely, a szükség perceiben. S a fiú most is nagyon jól tudja, hogy a megtisztelő bizalom, mely őt e székre meghívá, oly előlegezés, melyre a hitelt az atya nyitotta.

Ez, a mi volt!

Ily gondolatokkal lépek a jövő és mult felől, Tisztelt Gyülekezet, e székre, tényleg, a külsőség formája által helyet foglalván azon derekak között, kik a fentebb rajzolt módon vetik meg az alapot, melyre a később következő alkotmány biztosan épülhet. E tényleges helyfoglalást a másik

a lényegi csak akkor fogja követni, midőn a csak szubjektív becsessel bíró akarát objektív valósággá fog válni. Addig, míg ez bekövetkeznék, oly kötelezettséget érzek magamban összes hivataltársaim testülete iránt, kik az alapvetés nemes munkáját bérces kis hazánkban magukra vállalák, a milyen a legfiatalabbat valamennyi közt méltán megilleti. De ez általános kötelezettségérzet egy iránt még különösen is nyilvánkozik. E hivataltárs az egykori tanító ugyanazon tudományokban, melyeknek szerény hirdetője leszek én ez anyaiskolánkban. Érttem Mihályi Károlyt, a nagyenyedi főiskola filozófia professzorát, kit nemesak egykori tanítványai, hanem egész státusunk büszkén vall tanítójának. Én, ki évekig ülék a mester lábainál, hallgatván a legmesterségesebb, mert a lélek zárainak felnyitogató szavait: most mint hivataltárs lépek melléje, s ép a korábbi és mostani viszony különbségénél, mondhatnám ellentettségénél fogva, kötelezve érzem magam egy rövid számadástételre, melyből kitűnjék, hogy mily állást kíván elfoglalni az egykori tanítvány a mostani hivataltárssal szemben.

Mihályi Károly, mint mindnyájan jól tudjuk, ez előtt két évvel inditá meg a „Származtató philozophia tanfolyam“-át. E napig, fájdalom, csak az „útba indító tájékozások“ és a „lélektani alap a philosophiai tudományokhoz“ két könyvét magában foglaló első kötet láthatott e tanfolyamból napvilágot. Fájdalom, mondom s hiszem mondja mindenki, kinek csak szíven fekszik hazai tudományosságunk fejlődése, ide számítva a Mihályiéval homlokegyenest ellenkező nézetek hiveit is, mert a tudományos haladás csak a minden lehető, s így ellentétes irány kifejllesztése s megvitatása után és által várható.

A nyilvánosságra jutott könyv igen különböző fogadtásban részesült. Az Akadémia csakhamar megírta reá bírálatát egy okmányban, mely által a szerzőt tagjai közé sorozá; ellenben a Prot. Egyh. és Isk. lap (1864. júl. 3-diki 27-dik

szám 861. hasábján) tudományos folyóirathoz igen méltatlan 25 sorban emlékezett meg róla, midőn az egyetlen megjegyzés, mit az ismertető (M. A.) kockáztat, ennyiből áll: „Óhajtható volna, ha (hogy) e bölcsészeti álláspont hívei közül ismertetné valaki részletesen.“ Méltatlan, mert, mint e megjegyzésből kiténik, M. A. nem híve e „bölcsészeti álláspontnak“, s így — ha már ismertetést irt e könyvről — éppen neki lett volna kötelessége Mihályinak az ő nézete szerint hibás állításait megcáfolnia, és saját „helyes“ meggyőződését okadatolnia. Az ily eljárás valóságos mulasztás a tudománynyal szemben, mert hiában panaszkodunk tudományosságunk pangása felett, ha magunk nem igyekszünk a vitakérdések lelkiismeretes, bátor és előítélet nélküli meghányása által a tovább fejlesztést elősegíteni; hiában vetjük szemére közönségünknek tudományos irodalmunk iránti közönyösségét, ha éppen mi mutatjuk ki közönyösségünket az által, hogy a szakunkba vágó műveket akár roszul értelmezett kiméletről, akár kicsinylő lenézésből, akár mi más okból még egy bírálatra sem méltatjuk.

A „Sárospataki Füzetek“ két ízben szólottak e műhöz, mert úgy látszik első hozzászólásukat (SPF. 1865. II. és III. szállítmány 220—222. l.) magok sem tartották kielégítőnek. Nem is csuda, mert tudományos folyóirathoz ép oly méltatlan ismertetés vala ez, mint a Prot. Egyh. és Isk. lapé. Ez ismeretetés szerzője ösmeretlen kell hogy előttünk maradjon, mert egy néma E. betű discret leplebé van burkolózva. De magából a két lapra terjedő cikkből sem lehet szerző írói jellemére következtetnünk (mi az íróra nézve éppen nem dicséret), mert még annyira sem leplezi le magát, mint a Prot. Egyh. és Isk. lap M. A.-ja. Szárazon előadja a könyv tartalmát fővonásokban, s aztán minden megjegyzése oda megy ki, hogy e mű igen érthető, pedig a mint mondja: „Nem szeretem, ha nehéz a nehéz, nem a könnyűt ha könnyű.“

Az egész cikk tehát e következtetésben foglatható ösz-

sze: Ez a könyv érthető, könnyű; a mi könnyű, érthető, nem szeretem; ergo: ezt a könyvet nem szeretem. Mi indítja azonban e tudományos könyvről, tudományos folyóiratban ismeretést író E-t az ő „nem szeretem“-jének kimondására, azt e sorokból ki nem lehet olvasni, legfőlebb a sorok közül, mi azonban nem kenyerünk. De tisztünk kimondanunk, hogy az ily eljárás a tudományos fejlődésre nézve ép oly kevéssé célravezető, mint az agyonhallgatás. Közönség, szerző, csak ott van e cikk olvasása után, mint volt előtte.

Sokkal jobban tudjuk már, hogy kivel van dolgtunk, midőn a „Sárospataki Füzetek“ másod ízben szól könyvünkhöz (1865. IV. és V. szállítmány, 428—439 l.), noha az illető csak N-nek nevezi magát. De a név nem nyom semmit a latban, mert nem az a kérdés, hogy ki, hanem hogy mit mond. Ismertető pedig őszintén bevallja, hogy egy „az ellenpártnak magyarnadrágos kicsiny legiója“ közül, ki cikke végén biztosítja szerzőt, hogy annak a sokképen leszájalt (!), de egyszer elfoglalt terrenumának egy (??) sáncából is ki nem vert, és hallgatagságában folyton sokasodó „Vernunft-Ritterwesen“-nek nálunk is akad egy-egy közlegénye, ki a méltatlan bántalmazásért mindig tud egy kis ily „Vehmgericht“-féle elégtételt venni.“

Tehát ő a Mihályi által Vernunft-Rittereknek nevezett ellenpárthoz tartozik és Vehmgerichtet ül!

Ahoz az ellenpárthoz, mely a Beneke és Herbart megindította pszichológiai kutatásról, többek közt ily vehmgerichti végzést hoz:

„A német tudomány Schelling és Hegel után a szó legborzasztóbb értelmében vallástalan, istentelen, materialisztikus, paraszt (gemein), empirisztikus lett, mind jobban elveszve a természeti tudományok, a tudós nyelvészet, a pozitív történelmi kutatás és — a logikai meg pszichológiai fejtegetés magokban egészen érdektelen részleteibe; egyáltalán formaszerint bomlásnak indulva ebben az egészen szel-

lem és eszme nélküli limlomban (Kram)“ — (Der Gedanke VI. kötet, 3-dik füzet 153—154. l. Straeter „Briefe über die italienische Philosophie“); — ahoz az ellenpárthoz, mely előtt a fentebbiek szerint pl. egy Bunsen meg Kirchhof, egy Humboldt Vilmos meg Steinthal, egy Macaulay meg Gervinus, egy — de filozófiai tudományoknál példákat nem említek, mert hamar megkaphatnám a „természetesen“ feleletet — tehát, mondom, kik előtt az említettek mind csupa „szellem és eszme nélküli lim-lom közt kutatók“; azon ellenpárthoz, mely szerint üdvösség csak amaz ingyen kegyelemből nyert „abszolút tudásban“ rejlik, (a mihez én zárjelben hozzá teszem, hogy az abszolút tudás, mely szerintök Hegel rendszerében van letéve).

Ez iskola nevében van hát hozva a vehmgerichti*) végzés ama cikkben, mely párbeszéd formában hátulról kívánja megtámadni könyvünket. A párbeszéd t. i. Mihályi és egyik tanítványának atyja között foly, végeredményben azt tartalmazván, hogy valaki a származtató filozófiát tanulja, szükségképpen ki kell, hogy vetközzék minden nemes érzelemből szüülő, az állam (ez iskola három negyedrészt-istene) és az abszolút szellem iránt. Mert, mint az atya mondja: fia „oly tevétra van juttatva, melyről a megtérés bajos; holott azon út végén egy (nem köznapi, hanem filozófiai értelemben vett) önös, setét, az emberiség multját s jelenét nem érthető, s így

*) Közbe legyen mondva, e megnevezés egy kissé elhamarkodva lön író részéről választva. Jól tudjuk, hogy az igazságszolgáltatás e neme a legsötétebb évszázak szülötte: a mennyi helyes, ép annyi helytelen ítéletet hozott, s egy „protestáns tudományos folyóiratban“ oly ítélőszék hívének vallani magát, melynek esküformájában e szavak is benne voltak: esküszöm, hogy a szent egyesületet segíték fűnn és titokban tartani, feleségem és gyermekem, atyám és anyám, fi- és nővérem, eső és szél és minden előtt, mire a nap süt, mit eső megnedvesít, minden előtt, mi ég és föld között van! — Mondom, kissé elhamarkodott dolog; ha már épen törvénykezési kifejezéssel akarunk élni: nevezzük a protestáns tudományos folyóirat kritikáját esküdtszéknek, de ne Vehmgerichtnek! Sz. B

csak (?) rosszallható, kegyelet, művészet és vallás nélküli, szóval minden magasabb emberit nélkülöző, rideg élet áll.“ „És a félrevezetés oly csábszavakkal történik, mint voltak a paradicsombeli nagy hizelgő szavai, midőn ezt mondta: Eritis — — scientes bonum et malum!“

A törvénykezés tehát nem az esküdtszékek nyilvános és egyenes modorában van folytatva, a vitakérdések leplezetlen előadása, megtámadása és legyőzése által igyekeztván sarokba szorítani az ugynevezett bűnöst, hanem méltóan a példányképül választott Vehmgerichtekéhez, egy költött személy szájába lévén adva a származtató filozófia állítólagosan kimaradhatlan hatásának szavai, s így bebizonyítatlan eredményből, bebizonyítatlan módon visszakövetkeztetés van húzva a bebizonyítandó tételre. E következtetés formája tehát im ez: E könyv hatása rossz (mely állítás még bebizonyításra vár), a mely könyvnek hatása rossz, nem tartalmazhat igaz tant (mely állítás szintén bebizonyításra vár), ergo: e könyv nem tartalmazhat igaz tant.

Ez a SPF. ismertetőjének gondolatmenete, melyre azonban Mihályi teljes joggal felelheti: „Én, tölem kitelhető következetességgel igyekeztem kimutatni, hogy a lélek származó fejlődése az, a mi könyvemben elő van adva; ismertetésedben e következtetés egyetlen láncszeme sines megcáfoltva: maradok tehát eddigi állításom mellett, annyival is inkább, mert könyvemben előre megmondtam, hogy iskolátok előre meghatározott eredményhez alkalkalmazza megalapító systemáját — mintegy a kész fedél alá rak fundamentomot — míg a lelkiismeretes tudományos kutatásnak az a kötelessége, hogy nem tekintve a kutatás végeredményét, egy biztos pontból indulván ki, nyomosan haladva törjön előre, az igazságot keresvén, nem pedig a mai világnézet melléktekintetei által meghatározott célszerű, kényelmes, hasznos elveket. Lehet, hogy tévedtem, de akkor megkövetelem, hogy tévedéseimet a tudomány fegyvereivel: a cáfolattal tá-

madd meg, nem pedig oly fegyverrel, milyennel egykor Galilei meg Luther ellen harcolt koruk. Én a spekulatív és a priori konstruálást elvében és alapján támadám, s hitem szerint verém meg; te pedig ugyanazon alapon, ugyanazon elvekkel folytatod csatározásodat a nélkül, hogy tekintetbe vennéd támadásomat; az én könyvem cáfoló támadás volt és pedig nyílt és egyenes, a te ismertetésed a cáfolatot zsebre rakó, hátulról intézett — hogy ne mondjam: gyanúsító — vádaskodás, minden corpus delicti nélkül. Ezeket a vádakait én már jó előre könyvembe jeleztem — ismerve benneteket: a ti feladatotok tehát az lett volna, hogy azokat be is bizonyítsátok, nem pedig hogy csak egyszerűen — illetőleg egy kissé kicifrázva — ismételjétek. Mindaddig tehát, míg a tudományhoz méltó eljárást: a cáfolatot és bizonyítást meg nem teszitek, nem érzek semmi köteleztetést, hogy e kettősen hamis következtetésre feleljek. Én az igazságot s nem a célszerűséget kerestem, mindaddig tehát, míg a részemről igaznak megmutatott állítások csak célszerűtlennek állítatik: hallgatni jogom, sőt kötelességem.“

És én magam is azt mondom: a SPF. második ízben való ismertetése tökéletesen kárba veszett fáradság volt; az k Mihályi könyvét olvasá: egytől egyig ösmeri ez ismertetés: vádjait, sőt — a Mihályi szempontjából helyes — cáfolatukat is; az ellenfél tiszte tehát imár az lett volna, hogy a vádak cáfolatának cáfolatát adja, más szókkal, hogy a tudomány s nem a pusztá állítás fegyvereivel verje vissza a támadásokat. Mi mindnyájan az igazságot keressük, az igazság pedig a Mihályi ellentáborá szerint is ö n c é l, melyet magáért és maga által kell kutatni, nem pedig a társadalmi vagy állami mellék tekintetekért, ezeket használván a mások — nézetünk szerint téves — igazának leverésére. Én igen jól tudom, hogy megvannak Mihályi könyvének is a maga hibái; azon kívül, melyet nemsokára alkalmam lesz méltó fegyverekkel megtámadnom: hibája az is, mit ismertető elég keményen

„egyéni fontoskodásnak, kicsinyes értelmeskedésnek“ nevez. Hibája, a mi Benekével közös, hogy a lélek fejlődésének törvényeit a szükséges vizsgálatok megtétele előtt állapítja meg, később a lélek minden műveletére alkalmazván azokat, s így részben még ő is spekulál; s lehet és van is hibája még több is, — de túlfelől mondom azt is, hogy ismertetői mindaddig könyvének egyetlen tételét, egyetlen állítását sem cáfolák meg. E nélkül pedig, ki a tudományért, s nem egyéni sértett hiúságból harcol, egyetlen lépést sem tehet előre. Azonban ismertető szeretne s próbál is tenni, de tizenegy lapra terjedő párbeszédében sem tudja kifejezni, a mi voltaképen szívében fekszik. Neki nem annyira a Mihályi könyve, mint a tapasztalati lélektan ellen van kifogása; nem csoda: ez az iskola — Hegel asteroidjai óta — nagyon fél a tapasztalattól. De hagyjuk ezt akkorra, midőn a támadás nyíltan és egyenesen ezen pont ellen le lesz intézve. Forduljunk végre könyvünk-höz, s annak is egyetlen pontjához, mert ez úttal sem a helyzet, sem az idő szűk volta meg nem engedi, hogy akár az ismertetések, akár a könyv tüzetes bírálatába bocsátkozzam, annyival is inkább, mivel a cél, mit magam elé kitűzék, hogy t. i. kimutassam, mily viszonyban áll az egykori tanítvány jelenlegi meggyőződése az egykori tanítóéval: ugyszólván egyetlen kérdés tisztázásával el lesz érve. Mihályi lélektana tapasztalati és nem spekulatív; a tanító és tanítvány e pontban megegyeznek. Mihályi az újabb tapasztalati lélektan mesterének Benekét vallja; a tanítvány azt a kis, de méltányos engedményt kéri a tanítótól, hogy Beneke neve mellé a Herbartét is oda csatolják, azon restriktcióval azonban, melyet Fortlage Károly (*System der Psychologie* I. 36.) így fejez ki: „Herbart és Beneke a monadologia és szenszuálizmus álláspontjait újíták meg, bár magasabb és nemesebb formában, a minthogy nem is lehetett másképen a Kant megvilágosította sphaerában, de mégis igen nagy odahajlással a korábbi előképekhez, melyekhez csatlakozának. Benekében va-

lójában csak az lön elérve, mire már Berkeley és Hume, de hiában, törekvének: a szenszualizmusnak a materiálizmustól való tökéletes megszabadítása; Herbartban pedig Leibnitz monádja hozzáférhetővé lön bizonyos ingerek és megzavarásoknak (Störung), mi által megszabadítá magát az ideae materiales uralmától, melynek „Wolfnál rabszolgául vala alávetve“, ez engedményt aztán önként követvén annak is előismerése, hogy a két nagy mester nagy követője: Fortlage (System der Psychologie, als empirischer Wissenschaft), s nyomán a fiatal Fichte (Anthropologie és Psychologie), s a vele sokban ellenlábás Lotze (Mikrokosmos és Physiologie der Seele), az egykor Hegel felé hajló Ulrici (Gott und der Mensch), a — fájdalom — nagyon is korán elhalt Waitz (Lehrbuch der Psychologie és Anthropologie der Naturvölker), a nevelés terén annyi érdemet szerzett Grube (Blicke in's Triebleben der Seele és számos cikk Schmid K. A. Nevelés- és oktatástani encyklopaediájában) és többen, a megvetett alapon, a termékeny elvek nyomán mind megannyi lépéssel vitték tovább a pszichologiai kutatást. Ha ez engedmények — mint nem kétlem — meg lesznek adva: a tanító és tanítvány a modorban, a kivitelben, kisebb nagyobb mértékben eltérhetnek egymástól, de elvileg, alapjában egy azon sziklán vetik meg lábukat, és nyugodtan, bátor tekintettel nézhetnek az ellentábor támadásaival szembe, mert küzdelmük az igazság küzdelme lészen, és bármelyik fél győzzön, a győzelem egyé lesz: a tudományos haladásé.

Ez az, miben tanító és tanítvány megegyeznek, de van egy kérdés, miben különböznek, mint Leibnitz falevelei. E kérdést kívánom ezúttal tölem kitelhetőleg eldönteni; s ez a tudalom kérdése. Mondanom sem kell, hogy a fegyverek, miket a barátságos mérkőzésben használni fogok, nagyrészt az említettek kohából kerültek ki: korom s gyöngöseségem jogosítanak fel erre. E mérkőzés önigazolás lesz részemről, s ha az egykori tanító önérzete nem fogja tiltani, hogy a

mérközést maga részéről is fölvegye: a siker, az eredmény, a nagy istenség: az igazság oltárán kedves áldozat leend.

Megszámlálhatlan mennyiségű képzeleteink legnagyobb része folyton tudalmatlan állapotban van, s csak az ahhoz való körülmények bekövetkeztével tudalmasul meg ismét, köznyelven szólva: eszünkbe jut. A látszólagos megsemmisülés után tehát megint létezőül bizonyítja be magát, s mivel Arisztoteles óta senki sem kételkedik abban, hogy semmiből soha sem lesz valami, sem valamiből semmi: a már egyszer tudalomban volt képzeteknek akkor is létezést kell tulajdonítanunk, midőn azok a tudalom köréből már kiléptek, midőn nem emlékszünk rájuk; e minden időben létezőt, a tudalom hozzájárulta nélkül, nevezzük a képzet tartalmának, képzet-tartalomnak. És már azt a kérdést, hogy vajjon mi légyen az, a mi a képzettartalomhoz járulván azt tudalmassá teszi, más szókkal: mi légyen az észrevét azon állapota, mely a magában tudalmatlan képzettartalmat egy ismeretlen nagyság plussa által a látszólagos megsemmisülésből ismét létezővé teszi tudalmunkra nézt is: e kérdést nevezem a tudalom kérdésének. Egy kissé filozófice kifejezve: az a kérdés, hogy képzettartalom substantiájával szemben a tudalommaga valami önálló szubstancia-é, vagy csak a képzettartalom ilyen vagy olyan járuléka, akcideniciája?

E kérdésre már a különböző filozófusok a legkülönbözőbb feleletet adják; mi ezúttal csak egyet fogunk tekintetbe venni, s ez egy a Beneke-Mihályi felelete. Beneke azt mondja (*Lehrbuch der Psychologie* I. Aufl. §. 77.), hogy a tudalom nem egyéb, mint a lelki lét erőssége, az az nem más, mint a képzetek quantitativ tulajdonsága, s nem is látja szükségesnek, hogy bizonyítgassa, midőn azt mondja, hogy „a tudalom még nem tudalmas érzéletekből fejlődik ki a nélkül, hogy valami új vagy idegen hozzájárulására lenne szüksége, csakis az egynemű felhalmozódás és az ezen alapuló megerősülés

által.“ Mihályi pedig így szól (Szärm. Phil. II. könyv 26—27. lap): „Azon hatásokból, melyekkel vannak érzéklő erőinkre a külvilági tárgyak ingerei, valami ottmarad érzéklő erőinkkel egyesülve. Péld. a kisded láterejére, a mint szemét legelőször felveti, hat a fal fehér színének ingere; ezen ingernek egy része egyesül a látéő egyrésztével, s mint külön fejlemény (képzettartalom) a lélekben marad. Másodszor is, midőn ugyanazon vagy más fehér tárgyra néz, ugyanez történik: de ezen felül még az egyfélék egyesülésének törvényénél fogva amaz első hasonló fejleményből maradt gyarap (képzettartalom) eme másikhoz járul; s azzal állandólag egyesül; a harmadik hasonló fejleményhez járul, továbbá a már egyesült első és második, a negyedikhez, századikhoz hasonlólag hozzájárulnak az előbbiek mindaddig, míg ezen egyesülés által annyira gyarapulnak, hogy alkalmasokká lesznek tudalomba jöni. E szerint tehát jelen tudalomképes fejleményeink azoktól, melyek még nem tudalmasulhatók, csak erőmentyiségileg különböznek; amazok százszor hatályosabbak, azért tudhatunk róluk. — — Tudalmas képzettségeink oly csekély elemekből gyarapulnak lassanként, melyek magukban csak igen-igen kis mértékben tudalmasok, az nekünk*) tudalmatlanok.“

Látni való tehát, hogy mind Beneke, mind Mihályi egy, és pedig azon véleményben vannak, hogy az egyenkénti érzéketekből meggyűlt gyarapok (képzettart.) egyesülvén, lassanként elég erősekké válnak arra, hogy tudalmasokká legyenek s így a tudalom maga, szerintök nem valamely külön léteő, szubstancia, hanem csak járuléő, akcidencia, a gyarapok sokszorodásának eredménye. Semmi új tehát, a képzet-tartalomtól külön önálló létezéssel nem bíró valami. És valóban, első tekintetre elég plausibilis elmélet ez. Hisz krajcárokból lesz a forint, s nem látszik abban semmi különös, hogy

---

*) Hát kinek tudalmasok?

a sok láthatlanságig, jobban mondva: tudatlanságig kicsinyből, a végén egy látható, tudható nagyság válik. Egy parányt senki sem lát szabad szemmel, de milliárd meg milliárd parány egyesülve a Detonata rémoszlopait képezi.

Azonban csak első tekintetre látszik ily természetesnek ez elmélet, mert tapasztalatnak mondanunk Mihályi leghatározottabb erősítése (i. m. II. k. 28. l.) dacára is nem lehet. Nem lehet, mert a tapasztalati tudományok körén belől épen nem vagyunk azon helyzetben, hogy az olyan bizonyításokat, melylyel Mihályi ez állítását támogatni kívánja, okmagyarázatul elfogadhassuk. Mert hiában mondja ő, hogy „épen abban áll a szellemi valóknak különbsége az anyagiaktól, miszerint bennök az egyféle fejlemények egyesüléséből tudalomképeség válhatik“ (i. m. II. k. 27—28. l.) e hipotézisen alapuló magyarázatra egész nyugodtsággal idézhetjük Mihályi saját szavait, midőn így szól (i. m. II. k. 24. l.): „Vannak ugyan, miért kérdések, melyekre, nem tudom-nál egyebet alig felelhetünk valaha, de már csak ennyi is több és jobb, mint üres szavakat bölcseségnek vélni.“ Mert csak nézzük kissé szegesebben a Beneke-Mihályi féle állítást. Szerintök „tudalmas képzettségeink (jobban mondva: képzeteink) oly csekély elemekből gyarapulnak lassanként, melyek magokban csak igen-igen kis mértékben tudalmasok, az-az nekünk tudalamatlanok.“ Tehát a képzetek kezdetben véghetlen kis mértékben tudalmasok, elannyira kis mértékben, hogy nekünk tudalamatlanok. Az a kérdés tehát, hogy ellenmondás-e ez állítás, hogy egyazon képzet, egyazon időben tudalmas is, tudalamatlan is?

Tudalamatlan nem lehet, mert a logika eddig ösmert törvényei szerint bármily nagy mennyiségű egyféléből is csakugyan aféle fog előállani. Bármily nagy halom tudalamatlan képzet (gyarap) sem lehet egyéb, mint a mi volt: egy nagy halom tudalamatlan képzet, már pedig a tudalom, illetőleg tudalmas képzet megvan, s épen az a kimagyarázandó. Nem marad tehát egyéb hátra, bármily kis mértékben, de tudalmasnak kell lenni az egyes képzetnek is. S épen ezt mondja Beneke-Mi-

hályi, csak hogy : véghetlen kis mértékben, úgy hogy mi nem is tudunk róla. Csakhogy az a baj, hogy ahhoz, hogy a véghetlen kis mértékben tudalmas képzet igazán is tudalmas legyen, ahhoz véghetlen mennyiségű tudalmas képzetecske lenne szükséges, már pedig sem az emberi élet, sem a föld nem elég hosszú és széles arra, hogy bennök véghetlen mennyiségnek hely lehetne. A kis gyermek nem véghetlen mennyiségű fehér falat vagy szint lát, hanem százat, ezeret, milliót vagy tíz milliót, mely számok azonban koránt sem véghetlen, hanem nagyon is meghatározott nagyságuk, már pedig a véghetetlen kicsinységet csak a véghetlen mennyiség pótolhatja ki, hogy valami legyen belőle, a minthogy a tudalom nagyon is valami. Leibnitz s utána Herbart ismert példájában, a tenger zúgásában igaz, hogy az egyes hullámocskák észrevehetlen loccsanásai okozzák a menydörgésszerű morgást, s mégis annál sem lehet mondani, hogy az egyes hullámocskák véghetlen kis zaját a hullámok véghetlen száma pótolná ki, mert véghetlen számu hullámnak nemhogy a tenger medrében, de az egész földön sem lenne elegendő hely. És itt már én mondom Mihályi szavaival (i. m. II. k. 26. l.): „úgy kell lenni hát, másképp nem lehet“ a tenger hullámocskáinak loccsanása csak érzékleti körünkbe, de nem tudalmunkba jutott, „úgy kell lenni, másképp nem lehet“: oly képzettartalom nincs, mely egyazon időben tudalmas is, tudalmatlan is legyen, úgy hogy a tudalmas és tudalmatlan képzettartalom közt nemcsak erőmennyiségű különbség van, hanem a képzettartalom a tudalmassá lételkor az észrevét aktusában egy egészen új tulajdonságot nyer, melylyel az előtt nem bír vala.

Azonban nemcsak az elméleti oldalról, nemcsak a reflexzív gondolkodás logikai fegyverével megtámadható a Beneke-Mihályi-féle állítás, mely támadás, ha csak magában maradna, alighá békeszerződésre kényszeríthetné az illetőket; a tapasztalati példák gyorspuskákra van szüksé-

günk, hogy az előőrsi csatározások után Königgrätz alá jussunk. Szerencsére azonban e gyorspuskák sem hiányzanak.

Azon esetben, ha mint Beneke-Mihályi állítja, az érzéketeknek csak elég erőseknek kell lenniök, hogy tudalmassá legyenek, s épen az erőmennyiségi különbség oka a tudalomnak: elkerülhetlen, hogy minden elég erős érzéklet tudalmas érzékletté = észrevetté = tudalmas képzetté ne váljék. Már pedig a tapasztalat nagyon sok esetben ellenkezőt bizonyít; sokszor megvan az erős érzéklet, de bizonyos okoknál fogva nem válik tudalmassá, észrevetté mely eset — ha Beneke-Mihályinak lenne igaza — elő nem fordulhatna, mert egyazon ok mindig csak egyazon eredményt hozhatja elő, világos tehát, hogy ha az eredmény más, az ok sem lehet az, melyet Beneke-Mihályi állít. Nézzük hát a példákat.

Helmholz (Physiologische Optik 337-dik l.) szerint: „ha az utókép*) nagyon élesen rajzolt (a valókép szeges vizsgálása és erős megvilágosítása következtében) kedvező körülmények közt oly egyes részleteket lehet benne észrevenni, melyekre az ember a tárgy vizsgálása alkalmával nem fordított figyelmet, s melyek ennek következtében kikerülék a figyelmet“, s így bár ama részleteket is csak úgy érzékeltük, mert különben később sem válhattak volna tudalmassokká — észre nem vettük, nem lettek tudalmas képzetekké. Ugyanezt állítja Fechner (Elemente der Psychophysik II. kötet XXXVI—XLVI. fejezet s különösen 432. l.), s hasonlóképen Scoresby, ki azt mondja, hogy ha egy könyv egy helye kiváló nagy betűkkel volt nyomva, s figyelmét csak a kiváló betűkre fordította: az utóképben sikerült neki a nagy betűk körüli apróbb jegyeket is elolvasnia (Liebig und Kopp's Jahresbericht. 1854. 185. l.).

De saját tapasztalati körünkben is találhatunk mellettünk bizonyító példákat. Akárhányszor megesik, hogy valaki beszél velünk, de szórakozottak levén, nem halljuk (nem tu-

*) Nachbild, az erősen megnézett tárgy képe a behunyt szemben.

dalmasan halljuk), hogy mit mond. Ha azonban hirtelen összeszedjük magunkat, megértjük a mondottakat, s így tudalmunk körébe jut, a mi előbb csak érzékleti körünkbe jutott vala. Folytassuk a példákat: ruhánk, vagy a szék nyomását folyton érezzük, bár csak akkor vesszük észre — van tudalmunk róla — ha figyelmezzünk reá. A megszokás tudalmatlanná tevő. Az egyforma tartós zaj, a folytonos világosság is a felől győz meg, hogy nem a képzetek erőmennyisége okozza a tudalmat. Mert ha így volna, a molnárnak a malom kereplését, a harangok közeleiben lakónak azok zugását, a napfényen élőknek annak világosságát a gyarapgyűlés elmélete szerint folyton fokozott mértékben kellene, hogy észrevegye, tudalmas képzete legyen róla. Pedig éppen megfordítva van a dolog. A molnár akkor ébred fel, ha köve eláll; én akkor leszek figyelmes, ha történetből nem $\frac{1}{2}$ 10-kor harangoznak szomszédomban, s a nap fénye nincs folyton tudalmunkban, sőt ellenkezőleg éppen akkor, mikor valamely tárgy elhomályosítja árnyékával. Éppen azért nagyon is nincs helyén, midőn Mihályi így kiált fel: „Tapasztalás semmi hinni nem akarással el nem utasítható tapasztalás az, a mire az elmélet alapul, — — — ellenkezőt soha sem tapasztalt senki, sem azt, hogy tudalma akármiről is lett volna, míg lassankint nem gyűlt; sem azt, hogy valamely érzékletnek tudalomképessége az ismétlés által csökkent volna“ (i. m. II. k. 28—29. l). Sőt inkább; nemcsak másnak, hanem Mihályinak is nagyon sokszor volt alkalma tapasztalni, hogy valamely érzékletnek tudalomképessége az ismétlés által nagyon is csökkent, s így reá nézve is „tapasztalás, semmi hinni nem akarással el nem utasítható tapasztalás az,“ hogy a képzetek tudalomképessége nem azok erőmennyiségétől függ. Mert különben — ha a tudalmasság csak attól függene, a mit Beneke-Mihályi állít, miként lehetne az, hogy példáinkat még halmozzuk — miként lehetne, mondom, hogy a mély gondolatokba merült hiában bámul az érzékeire csak

ugy ható tárgyakra, s mégis tudalma nincsen róluk? — mely jelenséget Mihályi is említ, s igéri is magyarázatát (i. m. II. 26. l.), azonban adós marad vele. Miként lenne megmagyarázható, hogy a szenvedélyes állapotban levő, a csata hevében fölindult katona még teste sérülését sem veszi észre? Miként, hogy, ha midőn alszunk, csiklandják talpunkat: a reflexiv mozgásokat megteszszük — tehát érzéklünk — de tudalmunk nincsen róla? Avagy miként magyarázza meg Mihályi azon számtalanszor előforduló esetet, hogy az utcán egy ismeretlen mellett haladván el, észre sem veszszük az illetőt, később azonban egy ismerősünknel találkozván vele: megösmérjük, hogy már láttuk, s így az érzéklet — mely most elég erős, hogy tudalmassá váljék — előbb egészen tudamatlan volt, holott most épen úgy emlékszünk rá, mintha már az első alkalommal is tudalmas képzetünk lett volna róla. Sokszor napok multán juteszünkbe egy beszéd, vagy irás közben ejtett hibánk: ha, mikor ejtők, tudalmunkba lett volna, ki is javítók vala, — de mert a beszéléskor vagy íraskor csak az elmondandó vagy leírandó gondolatokra, meg az ezeket kifejező jegyekre volt figyelmünk fordítva: a beszéd-beli (hallott), vagy irásbeli (látott) hibákat nem vevők észre. Később az igazán leírt jegyeket olvasván (azokra figyelvén), tudalmunkba jött a hiba, sőt az is megesik, hogy a beszéd után az ejtett hiba önkényt eszünkbe jut, s van elég legatus, ki a kathedrából lejötte után reflektál, hogy a Miatyánk-ból kihagyá a „bocsásd meg a mi vétkeinket“ — pedig ez úttal ugyancsak szüksége lesz vala a hibaejtés elnézésért könyörögnie. Sőt az érzelmeknél a lélektani kutatás e majdnem bevehetlen bástyáinál is képesek vagyunk ez elmélet ellen bizonyító példák felhozására. Hazámat, szülőimet, vagy ha lesz, feleségemet talán életem feláldozásáig szeretem, — a quantitás tehát nem hiányzik — s mégis aligha mindig tudalmamban is van e szeretet; a serdülő ifjak és lányok névtelen érzelmei is, melyeket a haimatológia bár nagy részt, de

nem egészen képes kimagyarázni, elég erősek, hogy nyugtalanítsák az illetőt, álmát, étvágyát, kedvét elrabolják: s mégis mielőtt kérdésttevő figyelmeztetésünkkel tudalmunkra nem hoztuk, vagy a vágy tárgya indirekte föl nem nyitja szemüket: maguk sem tudják mi bajuk. Egyszóval a percepció bármily fokozott is erőmennyiségileg, az appercepció nélkül nem képes a tudalmat produkálni, a mit még a fiziológusok is elismernek, megkülönböztetvén az érzést (*Empfindung*) a tudalmas érzéklettől=észrevétltől, melyhez a figyelem is megkívántatik. Így Weber E. H. „Tapintás“ cikkében Wagner R. fisiologia zsebszótárában (III. 487. l.); így Helmholtz (*Die Lehre von den Tonempfindungen*) sat.

Ugy hiszem a tapasztalati példákból eleget idézek, hogy ezek alapján jogom legyen határozottan visszautasítanom azon elméletet, mely szerint valamely képzet tudalmasága csak is az inger erőmennyiségétől függene, mert valami arra nincs eset, hogy p. o. egy tíz mázsányi terhet a mérlegbe téve tizenegy mázsa súly le ne húzzon: ép oly lehetetlen lenne ez elmélet igaz volta mellett, hogy azon tudalomképes képzetet felköltetni elég erős inger egyszer tudalomba hozza azt, másszor ne. Az ép érzékekkel bíró ember látja az előtte fekvő könyvet (tudalmas képzete van róla), s mégis, ha mély gondolatokba van merülve, a könyvre meredt tekintete dacára is épen nincsen tudalma sem arról, hogy nézi, sem arról, hogy látja a könyvet. Látni való tehát, hogy valami egyébként is kell még a Mihályi terminológiája szerint, az előderők vagy gyarapok, és a külingerekhez járulni, hogy tudalom állhasson elő, — és már ez az egyéb, a mit Mihályi egészen kívül hagy a számításban, holott aligha nem ez a főtényező (hogy anticipáljuk): a figyelem.

De mielőtt tovább mennénk, még pár látszólagos nehézséget kell a Mihályi könyvében az útból elhárítanunk, nehogy hallgatagságunkkal mi is a SPF. másod ízben szólt ismertetőjének méltán megtámadható hibájába essünk.

Mihályi könyvének 17-dik §-ában (i. m. II. k. 36—39.

lap) resumálván a tudalom körül tett kutatásainak eredményét, felhossa azon elmélete ellen nagyon is helyén való ellenvetést, „hogy a sokszoros képzettségek (képzettartalom) csak a l k a l m a s o k tudalomba jöni, nem pedig tudalmasok már csak az által, hogy sok gyarapból egyesültek. Mert, ha a gyarapok ezen meggyülésénél egyéb a tudalmasságra nem kellene: akkor a már eléggé meggyült gyarapok folytonosan tudalmasok lennének; a mi pedig, hogy nem így van, mindenki tapasztalhatja.“ Csakhogy azzal, hogy egy ellenünk bizonyító, elméletünkkel meg nem férhető tényt felemlítünk, és mint létezőt elismérünk (a minthogy e tényt eltagadni csakugyan nem lehet) azzal még a nehézség elhárítva nincs. Mert, ha a vallomás mellé állítjuk Mihályi korábbi állítását, mely szerint „jelen tudalomképes fejleményeink azoktól, melyek még nem tudalmasulhatók, csak erőmennyiségileg különböznek: amazok százszor hatályosabbak, azért tudhatunk róluk“ — az ellenmondás nagyon is szembeötlő. Mert, ha itt csak az erőmennyiség tesz különbséget, mi az oka, hogy a tudalomképességre egyszer elég erős képzetek még egy új tényezőre kell hogy várjanak, hogy a tudalmatlan állapotból megint tudalmasba léphessenek át, holott erejük szerint egyszer tudalomba lépve folyton is abban kell vala maradniok? Azonban ez új tényező is — a minthogy Mihályi egész filozófiájának irányától másképp nem is lehetett várni — nem más, mint a már meglevő tudalmatlanná vált gyarapokhoz (képzettart.) járuló k ü l i n g e r e k*), melyek ezúttal szerinte azon pótlók, melyek eléggé megerősítik a képzettartalmat, hogy tudalmassá válhassék. S ez elmélettel csakugyan nagyon érthetőleg magyarázza meg a képzettartalmak tudal-

---

*) Az, hogy Mihályi a 40-ik lapon az előderőket (lelkünk ve-lünk született alaperői) is ilyes pótléku engedi meg, (azonban csak a cselekvésre nézve, s így a képzelmi, meg gondolkodási invenciót mégis megtagadja): a fennforgó kérdésben semmi változtatást nem okoz.

masulásának rendes módját. Ugyanis elbeszéli, hogyan juttatja eszébe egy látott virág barátját, kinél szintén ilyen virágot látott; hogyan jut eszébe barátjáról egy dal, melyet az, mult-kori nálaléttékor, elzongorázott; erről Liszt, Lisztről Erkel, Erkelről Hunyadi László stb., a mi ellen nem hogy a pszichológia, de még a legközönségesebb élet sem tesz semmi kifogást. De tesz azon kritika, mely azt bizonyítja be, hogy Beneke-Mihályi elmélete nem lehet helyes, és pedig azt a kifogást, hogy ne azt bizonyítsa be elmélete támogatásául, a mit senki sem von kétségbe, hanem azt magyarázza ki, hogy miként maradnak az általam elég mennyiségben felhozott példákban előforduló képzelet, elég erélyes voltuk dacára is tudalmatlanok? Miért nem halljuk a szórakozott állapotunkban velünk beszélő szavait? Miért nem érezzük ruháink, s a szék nyomását folyton? Miért nem hallja a molnár a malom kereplését, a torony mellett lakó a harangok zúgását? Miért nem látjuk folyton tudalmasan a napfényt? Miért nem látja a gondolatokba mélyedt az előtte fekvő könyvet? Miért nem érzi a katona a csata hevében kapott sebet? Miért nem látjuk az utcán az ismeretlent, kit később megismerünk? Miért nem vesszszük észre a beszédben vagy írásban is tett hibát, csak később? Hazánk, szüleink iránti szeretetünk miért nincs folyton tudalmunkban? Miért nem tudja a serdülő leány, ifjú, hogy mi baja? sat. holott mindezen s számtalan hasonló esetben az inger, az érzéklet, erőmennyiségileg ugyancsak elég lenne a tudalom felköltésére.

Sőt Mihályi tovább megy: nemcsak hogy el nem ismeri, hogy mindez esetek tudalmatlan maradását a figyelem hiánya okozza, de azt is igyekszik megcáfolni, hogy a figyelemnek egyáltalán, akármely kis része is lenne a képzetek tudalmasulásában, illetéknépen szólván (i. m. II. k. 21—22. l.): Mondják ugyan a közéletben, hogy „a kis gyermek azért nem vesz észre még semmit, mert figyelme nincs még kiképződve. Ugydehát azt, hogy a legfeszültebb figyelemmel is

egy idegennek alakját szürkületben, vagy nagyobb távolságra föl nem foghatjuk; barátunkra pedig ily körülmények között is ráösmérünk, mikép magyarázzuk meg? Felelet: úgy, hogy először is Kuszmaul „Untersuchungen über das Seelenleben des neugeborenen Menschen“ (Lipase 1859. Winter) című könyvében, igen érdemtelen kutatások után és alapján kimutatja, hogy már a csecsemőnek vannak — bár nagyon szűk körben mozgó, de — tudalmas képzetek; másodszor pedig úgy, hogy érzékeink épen annyira fogják fel a távolban, vagy szürkületben álló ismeretlen, mint ismerős alakját, csak hogy természetesen az egyiknek van, hogy már meglevő képzettartalmat fölkeltsen, a másiknak pedig nincsen; ez azonban csak annyit bizonyít, hogy igen is, a meggyült gyarapok (képzettárt.) is tényezők a tudalmasulásban, csak hogy a felhozott példák szerint — nem egyedüli tényezők. Természetesen, ha nincs mi tudalmasuljon, nem is tudalmasulhat semmi; azon körülmény azonban, hogy sokszor van mi tudalmasuljon, és még sem tudalmasul, épen azt mutatja, hogy nem elég a tudalmasuláshoz az erőmennyiség, — habár az az egyik megkiváncsoltóság — hanem még egyébnek is kell, hogy hozzájáruljon.

Ennyit ezúttal Mihályi cáfolatául, és most hátra volna, hogy a tölem kitelhetőleg megdöntött elmélet helyett a másikat, a Fortlage Károly nyomán helyesnek ismerttet állítsam fel. Az időből azonban meglehetősen kifogyván, hogy a T. Gyülekezet figyelmét kelletén túl próbára ne tegyem, s így nehogy a legelső alkalommal is, midőn szerencsém van e nyomból megszólalnom, a tanító egyik legnagyobb hibájába, a hosszadalmas unalmasságba essem: elégnek tartom ezúttal csak a legrövidebben, csakis főbb vonásaiban előadnom az általam követett elméletet, mely rövidsége már annyival is inkább feljogosítva érzem magamat, mivel eddigi előadásom folytán már volt itt ott alkalmam a tudalom egyik fontos tényezőjére, bár csak közvetve, rámutatnom.

Azon példák felhozatalánál, melyeket Mihályi ellen támadó fegyverekül használék, immár volt alkalmam néhány előleges fogalom tisztábazatalára. Így meghatároztuk, hogy mi a képzettartalom; kimntattuk, hogy a tudalomnak egy attól külön, önálló elvnek kell lenni; továbbá tisztába jöttünk a felől, hogy két különböző dolog az érzékleti meg a tudalmi kör*). A felhozott példák ingerei épen azért nem tudalmasulhatnak, mivel a figyelem távolléte miatt nem a tudalmi, hanem csak az érzékleti körbe juthatának.

A tudalom tehát az eddigiek szerint az észrevétel állapota, magában véve, mint a magában tudalmatlan képzettartalomhoz — tudalmassá lételekor — hozzájáruló ismeretlen mennyiség. Se meghatározás már arra késztet, hogy e lélektani egyenletet megoldjuk, hogy az X-et kikeressük, mint a mely e g y é b, mint a tudalomképes képzettartalom, és pedig szubstanciális léttel bíró valami, nempedig csak akcicens ezen.

Mi hát az a hozzájáruló?

A tudalom nélkül minden örök éjbe lenne temetve, itt csak a setétség és világosság képeit használhatjuk; az ébrenlét, vagy tudalom tehát: belső világosság; az elszenderedés vagy tudalmatlanság: bealkonyodás. A tudalom tehát azon elv, mely képzettartalmunk nagy raktárába világosságot, megkülönböztethetőséget, kivihetőséget terjeszt szét, s így a tudalom fokai a képzettartalom tisztaságának és kivihetőségének fokai, s az, a mi erre képes, nem lehet más, mint a mi megkülönböztetni képes. De ez a megkülönböztetés képessége még nem egész meghatározása a tudalomnak, noha Scheitlin is állatpszichológiájában szintén e megkülönböztetési képességen méri az állatok tudalmassági képességét, — mert a mágnes is képes megkülönböztetni az északi sarkot a délitől, s a jácint egész 60 fokig meghajtja vastag szárát a szobában a vilá-

*) Ezt sejtette Herbart, midőn különbséget kívánt tenni a „tudalom körébe jutás,” és „azon képzet között, mely a tudalom tárgyát képezi.”

gosság felé, a nélkül, hogy valakinek eszébe jutna azoknak ezért tudalmat tulajdonítani. A tudalmas lénynek tehát nemcsak a megkülönböztetési képességgel kell birnia, hanem valami más jelényt is fel kell fedeznünk, mely egyedül az ő tulajdona. És már e tulajdon az, hogy míg a csak természeti lény soha sem tévedhet, mert a mágnes mindig északnak áll, a növény mindig a világosság felé hajlik: addig a képzetekkel biró lény tévedhet. A tyúk az alája tett réce tojásokat sajátja helyett költi ki; a kutya saját képét megugatja a tükörben; a moly szárnya elégte után is, másodszor is belérepül a gyertya lángjába. Hogy ez állatok képzetekkel birnak, tagadhatatlan; más kérdés azonban, hogy vajjon tudalommal birnak-e? Vajjon azon körülmény, hogy tévedhetnek, elég ok-e arra, hogy tudalmat is tulajdonítsunk nekik? E kérdést még most eldöntenünk nem lehet; annyi azonban most már világos, hogy a mely lény tévedhet, sokkal tökéletesebb, ha tévedését nem ismétli, hanem kellő viszonyok közt megjavíthatja azt, annál, mely ezt tenni nem képes. És már az a lény, mely tévedését megjavítja, a megjavítás után tanult, a mi azonban csak a figyelem megfeszítése által lehető; a figyelem azonban, mely a tévedést fölfedezi, s épen azon van hogy azt megjavítsa, ezt azonban még meg nem tette: a kétely állapotában van. A tudalom kérdése tehát a tévely, tanulékonytság, figyelem, meg kétely kérdéseibe fordul át.

A moly mindig belérepül a gyertya lángjába, — a tyúk mindig kikölti a récetojást, s így tévedését meg nem javítja; amannál a fényes, csillogó (s talán meleg) képzelelválthatlanul össze van kötve a kellemes képzetével; emennél is elválhatlan a sima, hosszukás kerek, fehér és saját tojásának képzele. Ezért tévedésüket meg nem javítják: annak tudalmára nem jönnek, így hát tudalommal nem birnak. Ellenben a kutya a lefestett húsnak nehányszor neki kap, de aztán észreveszi, megtanulja, hogy az nem hús, csak lefestett képe, s tévedését megjavítja, máskor nem is ügyelvén rá. Hasonló-

képen, eleinte nem fél a bottól, de ha néhányszor megüték vele, elfut tőle, mihelyt látja; a verebek is eleinte félnek a madárváztól, de csakhamar megtanulják, hogy nincs mit félniök tőle; brazilai utazók beszélik, hogy az ottlakó madarak mindaddig nem féltek a lövés hangjától, míg meg nem tanulták, hogy e hanggal rájuk, illetőleg társaikra nézve veszély is van összekötve. E példákból világos, hogy némely lény, az egyszer összekötött képzeteket ismét elválaszthatja egymástól. Így választja el a kutya a festett hús képzetétől az „ehető“ képzetét; így a bot képzetétől a „nem veszélyes“-t, így a verebek a madárváz és „veszélyes“ képzetet; így a brazilai madarak a puska-lövés és a „nem veszélyes“ képzetét.

A képzetek összeköttetésének megváltoztatása kételyt zár magában. Ha a kutya nem tudna kétkedni, hogy a kép vajjon hús-e, vagy csak festett kép: tévelyét sem lenne képes megjavítani (az összekötött képzeteket külön választani), mint nem képes a moly tévedését — a fényre nézve — észrevenni. De, a mint mondani szoktuk, a kutya nem ily ostoba. Csak a kétkedni képes lény jegyezhet meg magának valamit, csak ez bírhat bizonyos — és pedig lépést tartó — fokával az eszességnek, s a legeszesebb valamennyi közt az ember, mert ő mindenben képes kétkedni. Kérdés, vajjon lehet-e tudalom nélkül kétkedni, vagy pedig már a kételyt dekretálhatjuk a tudalom kriteriumául?

A kétely lehet ép csak az egymásra következő ingerek közvetlen benyomására felelő reflexiv akció; a hangyárol lehet mondani, hogy kétkedik, a mint tozásait vive minden kis föld mélyedésbe belemegy, ha vajjon ez-e az ő lyuka, és sok próba, néha keringés után, végre lakához érve: bemászik. Mondhatná azouban valaki, hogy ez még nem kell, hogy tudalommal történt legyen, csak a külingerre ható közvetlen visszahatás az egész, milyet az organizmus bármely részénél is tapasztalhatunk a nélkül, hogy mechanikai hatásnál egyébnek tartanók. S ez igaz is, — de midőn a nyúl fülel,

az egér leselkedik, ügyel, ha nincs-e veszély? E leselkedés, fülelés, ügyelés tudalmat föltételez, mert, ha megkísértjük: álmosan ezeket nem vagyunk képesek megtenni, s mire képesek vagyunk, fel is ébredénk, tudalmasak vagyunk. A ki nem tud fülelni, ügyelni leselkedni, az képzeit sem képes megfigyelni; e műveleteknél kezdődik a tudalom, s a hol ezek még nem történnek, nem is vagyunk kénytelenek a tudalom megléttét felvenni, de igen, a hol ezek már előfordulnak. Ez a leselkedés, [valamire várakozás mindig a jövőben nyerendő képzet felőli kételyt zárja magába; ha a nyúl nem kétkednék, hogy a zörej, melyet hallott, a közelfő vadász zaja-e, vagy csak az ág zörgése, nem is fülelné, hanem rögtön elszaladna. Így az egér, midőn leselkedik, ha ott van-e a kamarában (jól magyarul — spájzban) a macska? Egy szóval a tudalom, mint az észrevevésre képesítő, a fülelés, leselkedés, várakozás, figyelmezés képessége: a fölkelő, vagy már működésben levő kétely, egy jövőben nyerendő képzetre nézt.

Vonjuk összebb szétágazó kutatásaink szálait. — A kétkedésre kellenek képzetek, melyekben kétkedni lehesen, és egy lény, mely kétkedhessen. A kétkedő hangyánál a különböző képzetek: a különböző földmélyedések; a kétkedő lény: ingerképes organizmusa, melyre a benyomások hatnak a jelenben; a jövőben nyerendő képzet felőli különböző képzetek közt kétkedő lény a tudalom, — mert ily jövőre nézt való kétely sehol sincs, a hol tudalom ne lenne, s így a tudalom az egyetlen agens, mely ily jövő felől való kételyt képes támasztani. Ez a bekövetkezendő képzet felől való kétely azonban kérdés, ha vajjon így, vagy úgy lesz-e? Van-e veszély, vagy nincs a kamarában? Ehető-e a festett hús, vagy sem? A vadász, vagy a szél zörgeti-e a bokrot? A figyelmezés tehát kérdő állapot, a tudalmas lény kérdő lény. A

kérdés azonban nem más, mint különböző lehető jövőbeli képzetek közti kétely arra nézt, a melyik be fog következni. Mihelyt e bekövetkezés megtörtént, a kérdésre megvan adva a felelet, a kételynek vége, s ezzel valamit tapasztaltunk, tanultunk, valamit figyelmes tudalommal vettünk észre. Az eddigiek szerint tehát: tudalm as képzetek azok, melyekre nézt figyelemmel vagyunk, vagy kérdést teszünk, s így a tudalom — — kérdés a jövő felől.

A jövő felőli kérdést mindig az életvágy hozza mozgásba, tartja feszültségben. Az ösztönző vágy a fölkelített kérdésre nézt: kíváncsiság, érdek, mely első ízében mindig életérdek s a gondolkodó tudalomnál ezzel távolabb eső érdekek fonódnak egybe, a processust bonyolultabbá tevén, mert itt már nem egy, hanem számtalan kérdés oscillál egyszerre és összehatva.

A távolabb fekvő érdekek által fölkelített kérdések e sokasodásával függ tehát össze a tudalom tökélyesedésének fokozódása. Mivel azonban a messzebb fekvő érdekek a kérdőtevékenységet nehezebben hozzák mozgásba: a tudalom tökéletessége kérdései sokaságától, ingerlékenységétől függ. Arra, hogy egy visszautasíthatlan ösztön, például az éhségé, életvágyé, félelemé sat. kérdéssé váljék, a kérdés érdekét képezze: a tudalomképesség csekély foka is elég. A lesekedő, hallgatózó állatok példája ezt bizonyítja. Magasabb tudalmassági fok van a nemesebb állatoknál, mint majom, macska, kutya, elefánt sat. abban, hogy kíváncsiak, kérdést tesznek oly dolgok felől is, melyek életszükségeiket nem érdeklik, hanem csak mint játékok felületes élvezet okoznak, tehát a félelemnél, éhségnél sat. kevésbé ingerlik kérdőtevékenységüket, s így kérdőképességük érzékenyebb, ingerlékenyebb. Végül az embernél oly magas fokra emelkedik a tudalomképesség, hogy nála nem is szükséges közvetlen az életre irányuló élv vagy sérv,

hogyan kérdezzem, figyelmezzem, hanem már csak a nyerendő felelet iránti érdekből, s a feleletben lelendő törvényért igazság ösztöne kérdést tesz fel: hasonlóképp cselekedeteire nézve, hogy egy adott esetben miképp lehetne tennie, s vajjon az elkövetett cselekedeteknek mi következése lehet, csupán az észesség érdekének, ösztönének működése által hozván e kérdéseket mozgásba.

De a kérdő figyelmezés legkomplikáltabb voltában is hű marad eredeti egyszerű jelleméhez abban, hogy valamely érdekre van szüksége, mint mozgatóra, tehát mindig kül- vagy belsőstől ébreszti fel és tartja ébren, közvetett vagy közvetlen úton. Mert a hol semmi érdek sincs, ott figyelem sincs, tehát tudalmasság sem létezhetik. Érdek nélkül nincs kérdés, és pedig az életösztől a kezdet; a félénk meghallja a falevél susogását is, a mit a bátor észre sem vesz: nincsen tudalma róla.

A kérdést tehát érdek, ösztön kell, hogy fölkeltsse, s mégis a kérdést ébren tartó vágy, ösztön, érdek, nem a kérdésre magára, hanem a feleletre, a kérdés megszűntetésére tör. A fülelő állat, hogy van e veszély, tehát fusson-e, minél jobban fülel, annál jobban akarja siettetni a feleletet, hogy aztán fusson vagy maradjon, azaz, a kérdésben megakasztott, s így várakozó (élet) ösztön tevékenységbe lépjen. Az ösztön tehát, míg a felelet bekövetkeznék, addig vár, türelmes; s így: várni, tünni képes lény = figyelni képes lény, s minél nagyobb a türelmi képesség, annál nagyobb a figyelmi képesség, a tudalomképesség, az intelligencia. Türelmetlen = értelmetlen lény az, mely a kérdésnek előbb véget vet, az ösztönnek megakasztása alól való felszabadítása által, mintsem a felelet bekövetkezett volna, vagyis: a mely megfigyelés nélkül a látszat után indul. Tünni képes = értelmes lény pedig az, mely képes ösztönei tevékenységét mindaddig felfüggeszteni, míg az alternatíva

el nincs döntve. Így tehát a moly türelmetlen = értelmetlen = tudalmatlan állat, mert a világosság felé való repülés ösztönét nem képes addig megakasztani, míg a felelet be nem következett, ha veszélyes-e a láng reá nézve, vagy sem? Az egér már türelmesebb = tudalmas, mert mielőtt az életszükségére megkívántató étel raktárába, a kamarába bemenne, előbb kérdést tesz föl, ha vajjon nincs-e veszély, s míg a felelet be nem következik: evő ösztönét visszatartja. Legtürelmesebb, s így legtudalmasabb azonban az ember, ki péld. egy tudományos kérdés eldöntéseért nemcsak tudási ösztönét akasztja meg, mielőtt az igen vagy nem kimondásának ösztönét felszabadítná, hanem még élet-ösztönét is elhallgattatja, mert elég példa van rá, hogy éhen, szomjan, egészsége veszélyeztetésével, sőt élete kockáztatásával tört nem egy tudós célja elérésére. — Hogy messze ne menjek: csak körösi Csoma Sándor, Réguly, s legújabbán Vámbéri nevét említem meg.

A tudalomképesség tehát együtt jár az ösztönök megakaszthatóságával, s ennek körén belől a kérdezés ereje az ösztön erejétől függ, a mily erős az ösztön, oly erős kérdést kelt. Az ösztön azonban megakasztása közben nincs megsemmisítve, vagy megbénítva, hanem működése, (mely a felelet megnyerése után a cselekvésben nyilatkozik, tehát a kérdés tartalma alatt sem szünhetett meg) csak megváltozott: a kérdőtevékenységbe fordult vissza. Az ösztön hát magában elállott a kifelé hatástól, ez elállásnál, mint mellékfoenomenre, de mint szintén elkerülhetlen körülményre, a képzettartalomra = Mihályi gyarapjaira támaszkodván. És már ezek után nemcsak az világos, hogy a tudalom nem más, mint a működésben megakasztott ösztönnek a feleletre való türelmes várakozása, s így a kifelé való hatásból a belműködésre való visszafordulása, hanem az is, hogy a figyelmes lény azon mértékben képes a megfontolásra, várakozásra, tudalomra, a mily mértékű figyelmének

kiterjedési köre, és hogy e kiterjedési kör azon mértékben növekszik, mennél kisebb inger elégséges már a figyelem — a kérdés alternatívájának felkeltésére és a felelet türelmes bevárására.

A kutya képes a lefestett húsrá nézve kérdést tenni, mi helyt orra és foga megtaníták, hogy az nem valódi hus. Érzékei (egy felől szeme, másfelől orra és foga) ellenmondása egy darabig kételyben tartják, a kétely próbára ösztönzi, mely próbában a kíváncsiság, a kérdés magva rejlik. De még ezért nem szoktunk a kutyának gondolkodást tulajdonítani. De igen azon férfúnak, ki elsőbb kérdé: gömbalakú-e a föld, vagy sem? A kételyt itt is érzéki kételyek költék fel (a föld árnyéka a holdfogyatkozásnál, a hajó a tengeren sat.) ő is hát úgy kezdett kételkedni, mind a kutya: az ellenmondás miatt; s mint a kutya a próbák után nem-et, nem ehetőt mondott; így mondá az ember is a (gondolkodási) próbák után: nem lapos! A különbség a kettő, s tehát tudalmi és gondolkodási képesség között csak az, hogy míg minden kutya úgy jár és pedig csak életszükségeire (vagy az azokkal mesterségesen kapcsolatba hozott, de ember által hozott képzetekre) nézve addig az első gömbkérdő*) előtt senki arra a gondolatra nem jött, és pedig azért, mert e kérdés az élet szükségéitől oly távol esik. Ezért bámuljuk e kérdést tevőt, ezért mondjuk, hogy gondolkodott! A gondolkodás tehát a tudalom magasabb fejlődési foka, de úgy, hogy ezért a kérdő és tanuló figyelem (tudalom) ebben sem változik kvalitásában, hanem hozzájáruló, vagy kiszélesített, vagy mesterséges életszükségek a figyelmet természetes — azaz külérzékleti — mezejéről a belérzékleti vagy belmegfigyelési mezőre fordítják.

A legrövidebben egybefoglalva tehát eddigi kutatásainkat, melyekben azonban — jegyezzük meg jól — csak a

---

*) Ekphantos, vagy Hiketas, vagy Philolaos.

leglényegesebb pontokra lehattünk ezúttal figyelmesek: a kérdés megoldásának eredménye ide megy ki.

Tudási és igazság ösztönünk ezúttal épen arra nézve ébredt fel, hogy a tudalom lényegének milétét döntsük el. Erre nézve előadtuk Beneke-Mihályi véleményét e tárgyban. Több tapasztalati tény azonban kétkednünk késztetett, kételyt támasztott bennünk a felől, hogy vajjon igaza van-e Mihályinak, vagy nincsen? Így tehát mi igyekeztünk tanulékonyak lenni, hogy ha netalán kutatásunk eredménye nem az lesz, amit Mihályi állít, elvágasszuk a tudalom (szerzendő) fogalmától a Mihályi által felmutatott fogalmat. A kétely tehát magában foglalá, hogy vajjon Mihályi nem tévedt-e, ha igen, mi képesek legyünk jobbat tanulni, s erre nézve egész figyelmünket tárgyunkra kellett fordítanunk. Kérdés támadt tehát bennünk a kétely, tanulékonyági vágy (ösztön) és megfeszített figyelem alapján azon csak bekövetkezendő felelet felől, hogy csakugyan igaza van-e Mihályinak, s ha nincs, mily választ adjunk a feleletre? E kérdés alapja a tanulási ösztön, az igazság érdeke volt, hogy a valóságnak megfelelő választ nyerjünk. Ez érdek, ösztön, a legnagyobb feszültségben volt, hogy a feleletet megadhasuk: mindaddig azonban, míg minden körülményt jól meg nem fontolánk, ez ösztönt meg kelle akasztanunk, vissza kelle tartanunk attól, a mire törekedett, hogy tudniillik kimondja, hogy mi a tudalom? És már ez ösztön, mely a kifelé való hatástól (felelet adás) vissza volt tartva, a belérzéskleti körbe: a gondolkodás, reflexió, elmélkedés körébe fordult vissza, ott a legnagyobb türelemmel, várakozással, figyelemmel igyekezett minden egyes adatot előkeresni a raktárból, s azt sugáraival megvilágosítá, tudalomra hozta, mignem okoskodásunk e feleletet nyeré: a tudalom nem más, mint a felébredt ösztönnek, a kétely által megakasztott és a kérdésben figyelemmel várakozó befelé fordult működése. Mihelyt e feleletet megnyerők, tudási

ösztönünk kielégítést nyert (a felelet adás működésében), s a tudalom kérdése — és szerény fejtegető előadásom, — tudom nem soká a Tisztelt Gyülekezet előtt is tudalmatlanná fog válni; azaz egy vigasztalásom azonban megvan hogy ahhoz való körülmények közt e képzet is megint tudalmassá válhatik, s akkor — az ugynevezett eszmetársulás következtében — arra is vissza fognak emlékezni, hogy én 1866. szept 5. ez értekezéssel foglaltam el tanári széket.

És most hozzátok fordulok pár szóban, fiatal barátim, főiskolai ifjuság!

Korom még nincs oly távol a tietektől, hogy immár egy élet tapasztalatait hagyván hátam mögött, az aggkor megfontolásának tanácsával ajándékozhatnálak meg benneteket ez ünnepélyes pillanatban. Egy pontra nézve azonban mégis előnyben vagyok fölöttetek, s ez az, hogy ezúttal én tárgyalám előttetek a tudalom kérdését. Az ember nem is gondolná, mily fontos kérdés ez, mit itt fejtegeték, pedig elmondhatom — s egész életmunkásságom törekvése arra lesz fordítva, hogy e felől meg is győzzek benneteket — hogy e kérdés nemcsak a pszichológiai kutatásnak, hanem egyáltalán az egész emberi életnek is legfontosabb kérdése. Hogy a pszichológiai kutatások közt épen ez a legnehezebb: azt, ezúttal csak szavamra kell, hogy elhiggyétek nekem, ki a filozófia irodalmában mindenestre jártasabb vagyok nálatok. Hogy azonban az életben is így van, a felől meggyőzőnöm benneteket nem sok szavamba kerül.

Beszédem folytán is vehettétek észre, hogy a magasabb fejlettségi állatok és az ember közt, a tudalomra nézt nagyon vékony válaszfal emelkedik. Amazoknak is van tudalmuk, mint nekünk, s a különbség közöttünk csak az, hogy míg az ő tudalmuk az életszükség szűk korlátai közé van szorítva, azontúl egy lépést sem haladhatván: addig nekünk a szel-

lemvilág roppant birodalma van megnyitva a szabad működés, a tudományos kutatás és a felsőbb hódítás számára. Azok, mint a mesebeli háromfejű szörny, a test és lélek országainak határán vannak láncra verve, míg mi a szellem mocsoktalan szárnyain túlemelkedhetünk a porban járó, röghöz kötött anyagi életen, azon életen, mely csak az étel be-tűi felcseréléséből áll. Ez a különbség, s e nagy különbség tudalmára jutnunk, és e tudalmat emberhez méltólag fölhasználnunk: ez a rendeltetésünk, ez az, mi megkülönböztet bennünket — éppen e magasabb tudalom által — az állatoktól.

Az embernek legnagyobb része nem bir tudalmával e magasabb rendeltetésnek. A legnagyobb rész a növényi tengés életét szendergl át — mert ébrenlétnek nem lehet neveznünk. Az életföntartás, a test kényelme, a ledér mulatság, ez a mi az emberiség legnagyobb részének törekvési célját képezi.

De miben különböznek ezek az állattól?

Semmiben.

A fejlettebb állatok is beszerzik télire szükséges élelmüket, vackukat kirakják puha füvekkel és pihével, s mulatni ők is tudnak. De egyik sem tette fel soha azt a kérdést, ha vajjon a föld gömbölyü-e? Egyik sem kutatta soha, vajjon a nap égő test-e; egyik sem mélyedett soha a lélek mélységes titkainak boncolgatásába; egyik sem emelkedett soha szent borzalomtól remegő áhitattal a mindeneket alkotó trónusának zsámolyához, hogy ott hálaadó zengedezésekkel tegyen tanuságot a felől, hogy ő az élet és lélek nagy kérdésének tudalmára jutott!

De az ember megtette ezt! Azonban csak az, kiben törpe-ségének érzete kételyt támasztott, ki tanulékony figyelemmel igyekezett kérdést tenni: mi az én rendeltetésem? És az mind tudalmára jutott a valódi rendeltetés nagy voltának!

Oh barátim! Itt, e reám nézve fontos pillanatban két iskolába utasítlak benneteket! Egyik saját lelketek, mely a

lelkiismeret ítélő szavával mindig tud választ adni e kérdésre: mi az én rendeltetésem? Másik ama nagy könyv, melyet az igazi emberek történetének neveznek. Nincs senki, kinek környezetében ne akadna egy, kit egész odaadással választhat magának példányképül, hogy megtanulhassa tőle: mik azok a kérdések, melyeknek tudalmára kell jutnom, ha ki akarom érdemelni az állatoktól megkülönböztető ember nevet.

A család, a haza, az egyház, az emberiség; ezek azok a nagy hatalmasságok, s mégis folyton-folyvást tehetetlen csecsemők, melyek míg egyfelől mindnyájunkra alakító hatással vannak, túlfelől tőlünk várják fönmaradásukat, előmenetelüket. A lélekben és ama nagy könyvben mind be vannak azok a kérdések írva, melyeket a lelkiösmeretes gondolkodás és ernyedetlen törekvés hozhatnak egyedül tudalmunkba, de melyek ha egyszer tudalmunkba jöttek: kezünkbe adják ama felszabadító levelet, mely szabad átmenetelt biztosít számunkra a test birodalmából a lélekébe.

Ifjak! Ne feledjétek a tudalom kérdésének főbb pontjait! Kétkedjétek önmagatokban. E kétkedés alapján igyekezzetek a tévelyt megjavítani, ez azonban csak a tanulékonyság által lehető, azon tanulékonyság által, mely megtanulja ösmerni saját gyöngeségét és az elérendő jobb célt. A figyelem ezáltal szükségkép ama nagy kérdésekre fordul, melyek megoldásaig ösztöneinket türelmesen meg kell akasztanunk, hogy a gondolkodás gáttalan működhessék.

Ne feledjétek: Kétely! Tanulékonyság! Figyelem! Kérdés! Türelem! Tudalom!

Szász Béla,
maresvásárhelyi tanár.

A dunamelléki ref. egyházkerület története.

A reformációtól kezdve a jelen század elejéig.

Egyházkerületünknek — mely dunamelléki kerületnek neveztetik — történetét három szakaszra oszthatni:

I. s z a k a s z a reformációnak abban előbb előbb való terjedését foglalja be, és a XVI. századnak mintegy 44-ik esztendejéig megyen; mikor a török Buda elfoglalása után a baranyai várakat, Esztergomot sat. megvévén, magát az országnak ezen részében befészkelte.

II. s z a k a s z a vallás golgának a megirt esztendőtől fogva való folyásit 1731-ig adja elő, mely esztendőben kezdődik egyházkerületünknek rendes és folyó jegyzőkönyve.

III. s z a k a s z a 1731-től fogva, a mi időkig (1796. t. i. mely év szept. 5-ről keltezi szerző eme művét annak végén Halason) történt nevezetesebb történeteket summázza.

I. időszakasz.

A ki ezeket a kérdéseket, hogy: Ki által? Mikor kezdődött a reformáció hazánknak abban a részében, mely ma „Dunamelléki egyházkerületnek“ neveztetik? — nem mondom tökéletesen megfejtani, de csak a hihetőségnek alkalmas fokáig felvilágosítani igyekezik: alig lehet, hogy a felvállalt munka nehézségén való panaszon ne kezdje a feleletet. Ezt a nehézséget érezni, még annak okairól nem szorgalmaszkodni nem illenék történet írójához annyival inkább, hogy a munka nehézsége okairól vizsgálódván, meglehet oly sugarakra talál, a melyek a dolgok körül levő homályt némiképen oszlatják, és a feltett kérdésre való felelet könnyítésére szolgálnak; nemkülönben mint a sűrű setétség miatt

egyenesen és egyszeribe az igaz útra nem találó ember az út mellékét addig cirkálja, tapogatja, hogy azokból, melyeket tapasztal, tájékozván magát, közelebb jut oda, a hova igyekszik. —

Immár legelső és legszembetűnőbb oka annak, hogy igen nehéz a mi kerületünk reformációja történetét megírni, az, hogy nincsenek azon időbeli, nemhogy írásaink, de csak jegyzéseink is. Felette alacsony zászlók vagy póznák után akarni felmérni valamely széles és hosszú környéket; és megolmi szanaszétt szórt adatokon, ittott lappangó töredékeken állítani fel az e tájon már közel 300 esztendőkre terjedett egyház lételének, állásának s igazgatásának előbeszélését: alkalmasint egyforma dolog. Távolságot legyen, hogy elnyugodott eleink jó árnyékát feketítsük, de csakugyan lehet-e tagadni az igazság megsértése nélkül, hogy nem jól tették, hogy Istentől az ő pásztori gondjukra bízott nyáj állapotjáról, viszontagságairól úgy fel nem jegyzettek semmit, mintha ő velük és az ő hallgatóikkal együtt elmúlt volna a világ.

Ez a panasz nem annyira érdekli az e tájon reformáló atyákat, kimentti őket az ő apostoli forma nagy buzgóságuk, melyszerint szüntelen széjjel jártak vala, keresvén a kikut tanítanának; — p. o. Dévai Fehér vármegyében kiáltott legelőször, de budai szenvedése után az udvar tűzhelyének lángjától távolabb keresvén bátorságosabb helyet, túl a Tiszára ment át és ott vándorlott. Sztárai először Baranyában, azután Debrecenben, továbbá Tolnán, majd ismét Baranyában (Laskón), végre a dráva-melléki ekklézsiákban énekelte az evangéliomot. Szegedit, noha 35 ekklézsiában tanított, nem említem, mivel irt ő, még pedig szoros török tömlőben irta „Loci Communes“-eit; de Kopácsit, a ki egy darabig Sztáraival Baranyában együtt munkálódott, azután Erdődön, végre Patakon tanított. Siklósit, ki előbb ugyan itt prédikált, azután tovább ment. A sánta Kálmáncsait, a ki hasonlóan előbb Sztáraival reformált Baranyában, on-

nan Debrecenbe ment, onnan Munkácsra, végre Beregszászra, a hol egy franciskánustól keresztül lövetett — el nem hallgathatom. Ezekről, s több ilyen szüntelen mozgó, és a régi ekklézsiákban ismeretes Peridestákhoz hasonló egyházi tanítóktól írott munkát, kivált a még bizonytalanság közepében vergődő új plánta-ekklézsiák állapotjáról való nyomós munkát kívánni igazságtalanság nélkül nem lehet.

Gondoljuk ide az időt, a melyben éltek a mi reformátoraink: Mit látunk? Ama pogány ellenségnek a hazába való gyakori beütéseit, vérengző tombolásait, dühös pusztításait, rablásait. Igaz, hogy a királyi székről való vetekedés terheit az ország felső része hordozta: de az a háboru nemcsak dühös nem volt — keresztyén fejedelmek között folyván, — hanem rövid is volt, minthogy azt 1535-ben a váci békeség avagy csak néhány esztendeig megszakasztotta, és azal alkalmatosság nyitott a hegyes tartományban levő evangyéliomi lutherána, és a mi tul a Tiszán fekvő ekklézsiáink tanítóinak arra, hogy a reformációnak történeteiről jegyzéseket tegyenek, és azokat az utánok valóknak általadják. De a mi Dunamellékünket, az inség és a nyomorúság mintegy ünnepnapra reágyúlván, szüntelen szorongatták, rontották és pusztították.

Ugyanis a keresztlő János fejevételének siralmas napja*) — a még az előtt történt Belgrád vára megvételeivel együtt, egyenesen ide nyitott kaput ama mindenkor nagylelkű, de mindenkor kevély, azért kegyetlen és igazságtalan II. Szolimánnak arra, hogy valamikor kedve tartja, mint megannyi mulatságos kerületen, úgy jöjjön, menjen Budáig s főlebb is: a mikor ennek az erdei vadkannak csordája micsoda rablásokat és pusztításokat tett? azt, az efféléktől Isten jóvoltából ment embereknek talán képzelni sem lehet. Ugy lehet valóban gondolkodni, hogy Buda várának Izabella kezé-

*) Augusztus 29. a mohácsi 1526-ki szerencsétlen ütközet napja.

ből való elfoglalása, azután 3-ik esztendőre Pécsnek, Siklós-nak, Esztergomnak sat. erőszakos megvétele; de kivált I. Ferdinánddal kötött fegyverszünet után ezzel a környékkal, mint már tulajdonával — kimélőbb módon fog bánni ez a felfuvalkodott fejedelem. De hogy! Az ő szolgálai, kik ő nála gonoszabbak valának, és azok között főképen a belgrádi és budai basák; amaz ugyan Budának Roggendorf ostroma alól való felszabadítására, emez a mieinktől ostromoltatott szegedi erősség segítségére menvén, iszonyú sarcolást, égetést és pusztítást vittek véghez. Így ment a dolog mindaddig, mignem az új királylyal II. Maximiliánnal akarván a dölyfös karjának erejét éreztetni, Szigetvárnak — mely mind eddig törvényes ura birtokában levén, nagy szálda volt az ő szemében — ostromlásához fogott, és ott, hazánk 40 esztendeig tartott rontására termett vérengező lelkét kifújta. Az ilyen időben az evangyéliomot hirdetni lehet: de annak a hirdetése történelmi megírását, annyival inkább a késő maradékra való általbocsátását, kicsoda kívánhatná?!

Kivált, hogy a reformáció elején nem volt még könyvnyomda a hazában. Egy Felker nevű szemtelen jezsuita írta, hogy ezt az átkozott mesterséget, mint az eretnekség terjesztésére felette alkalmas műszert, a mit eretnek eleink hoztak be az országba a 16-ik század vége felé. Tudatlanság és rágalom! A dolog így vagyon: Mátyás király 1473-ban hívatta ki Olaszországból Geréb László kancelláriusa és az akkor udvarában levő pápai követ (nuntius) által Hess Andrást, a ki a „Chronicon Hungarorum“ (magyarok krónikája) című munkát Budán negyed iv alakban kinyomatta. Azt a krónikát írta ki Thuróci, Thuróci Bonfinius; és ez a krónika a bécsi császári könyvtáron kívül legfelebb is még három helyen vagyon. Helyén állott ez a könyvnyomda még 1499-ben, mivel Missalé-t a pécsi káptalan számára abban adta ki Pap János. De úgy látszik, hogy ezután Mátyás több dicső intézeteivel együtt vagy az ő álmos utóda alatt,

vagy a mohácsi veszedelem után elenyészett. Frangepán Katalin szent Pálnak — az ő udvari papja Komjáti Benedek által 1532-ben magyarra fordított leveleit nem Budán, hanem Krakkóban; Pesti Gábor károlyfehérvári kanonok pedig a négy evangéliomot 1536-ban Bécsben nyomtatta ki. Nádasdi Tamás, a ki Rómában, tanulván a pápa rendelkezéséből azután tolmács gyanánt szolgált Kajetán bibornoknak, kit a pápa bizonyos dologban II. Lajoshoz küldött igen tanult és nagy tapasztalású ember, végre pedig ország palatinusa volt — ez volt legelső, a ki tulajdon költségén könyvnyomdát állított Új-Szigeten, és ott a Melancthon által neki ajánlt Szilveszter vagy Erdősi Jánostól magyarra fordított új testamentomot Abadi Benedek által kinyomtatattatta és a korona-örökösnek Maximilián főhercegnek ajánlotta 1541-ben. De e nyomda se soká maradt; legalább hogy abból az egy magyar grammatikán kívül — mely ugyan Erdősi munkája volt, és 1539. nyomtatott — más könyvek is jöttek volna ki, nem találjuk.

Mindezekre nézve derekasan menthetők a reformátorok, hogy dolgaik történetét meg nem irták. De hát utódaikat, kivált azokat, kik ő hozzájuk közel élvén, mind életőknek, mind munkájoknak folyamatát jól tudták — lehet-e menteni? —

Legfelebb is csak addig lehet: míg II. Szolimán veszedelmes nyughatatlanságának a jóltevő halál véget vetett. De hogy azután sem irtak, holott Szelim török császárral kötött, és ettől az atyjánál emberebb uralkodótól ezen a tájon jól megtartott nyolc esztendeig tartó frigy; a könyvnyomdának nemcsak Bécsben, nemcsak Debrecenben, hanem az ő velek egy járom alatt levő Szigeten (sőt Szegedi életrajza szerint Szegeden is, — de a miről nem ok nélkül kételkedhetni) szabadon való munkálódása; a reformálódott nagy és gazdag családok könnyen megnyerhető segedelme, főképen Maximilián császárnak (ez a Bécsben lehető impressióra tar-

tozik) az evangyéliomi valláshoz való nagy hajlandósága, sőt annak igazságának elhívése; mind ezek a kedvező környüllások is őket az írásra nem vehették, nem tudjuk, ki merné menteni?

Emlékezetesebb a dolog, a melyet Maximiliánról mondanak: mintsem hogy elmellőzhetnénk annak megbizonyítását. Korona örökös korában 1560-ban április 2-án így irt III. Fridrik palatinátusi választó fejedelemhez:

„Én az ágostai hitvallásban foglaltatott tudományt ismerem igaz és keresztyén vallásnak; és az isteni kegyelem velem lévén, annak hívésében kívánom életem el is végezni... A miséről már több esztendő óta semmit sem akarok tudni.“ A császári s királyi szék se változtatta gondolatit az áldott fejedelemnek; és ez az oka, hogy V. Pius pápa titkon kiátkozással fenyegette; — világosabban pedig Albert bajor herceggel új császár választásáról tanakodott. Laderchi in Annal. Tom. 23. pag. 56.

Ilyen fejedelem alatt, ha sehol másutt könyvnyomda nem lett volna is, a bécsi műhelyben mely könnyű vala ki nyomtattatni, ha nyomtatásra valót irtak volna a reformátorok utódai!

Ha a hibát a mások hibájával lehetne menteni, mondanánk, hogy nem volt rendelések elődeiktől példájok az írásra. De hát az a belső érzés, mely hivatalunk tiszteire tanít és indít? Hát tulajdon emlékezetünk fentartásának természeti kívánása? Hát a maradék szeretete? Hát a mások példája? Bizony ezeknek az indítása, sőt vonása megrontásának a bűne az ő elődeknek nem levő példájának s meghagyásának által nem hágasával nem kisebbedik.

Tudták ezt némelyek és irtak, p. o. Skarica Máté, a reformátor Szegedi Istvánnak belső barátja, és a ráckevei predikátorságban utóda, a ki nemcsak tisztelt barátjának élete folyamatát leírta, mely máig megmaradott és méltónak ítéltetett arra, hogy más nagy érdemű theológusok

életrajzuk közé tétessék, hanem az e tájon gyült reformata ekklézsia történetét is magyar versekbe foglalva, ekklézsiája jegyzőkönyvébe betette. A melyből a mint sokat értettünk volna ennek a környéknek reformációja dolgában, ugy eléggé nem bánhatjuk, hogy nem az idő, nem az ellenség, hanem némely tisztátalan tüzzel égő emberek fekete kártékonysága miatt elveszett a ráckevei városházából, a hová vitetett vala. Voltak Baranyában is mátrikulák; nevezetes a laskói, melyet Hercegszöllösi Gáspár, (kiről alább emlékezni fogunk) könyveivel együtt 1593-ban felperkelt a tatár. Nem lehetetlen, hogy ez másutt is megtörtént, de hogy valósággal sokkal több helyeken nem történt, onnan világos, hogy némely törmelék jegyzések megmaradtak, s kezünknel vagynak. A hogy és a hol megmenekedtek és megmaradtak ezek az idő fogától, s az ellenség fegyverétől; ha azon kötetben több és jobb renddel iratott volna, az is megmenekedett volna. Most pedig az azokban való nagy hézag és a tökéletlenség — az elveszés-től kölcsönözött mentséget is megsemmisíti.

Továbbá ezen a részen való reformáció történetét nehezíti az az állapot, a melyben volt az evangyéliomi ekklézsia a XVI. századon át a státusra nézve annak a környüllállásai miatt. Megvettettetett és magának hagyatott állapot volt az (*stylo juris canon: neglecta et reprobata*), melyben az ekklézsiák, mint szinte más egyéb apró kollegiumok egyenlők lévén, magokat a mint lehetett, igazgatták; a másoktól vett ekklézsiái rendelkezéseket tetszések szerint be, vagy be nem vették; többekkel való társaságba álltak, de abból szabadon kiállottak. Mind ezt pedig azért, mert az ország törvénye és a felső hatalom méltósága, gondja és oltalma nélkül kellett el lenni, közmegállapodás és törvényesen kiszabott rend nélkül kellett lenni nékiek, úgy, hogy nem volt egyéb kötél, mely őket együvé szorítaná, az országgal pedig mintegy egyesitené, hanem amarra ugyan a hitbeli egyesség és szeretet, de a melyeknek látható munkái az ak-

kori idők és környüállások miatt sokszor sok fogyatkozást szenvedtek; emerre nézve pedig az a kapocs (nexus) volt köztök, a mely a jó engedelmes és szolgálni kívánó fiak, és a hideg mostoha anya között vagyon. Épen ebben az állapotban volt az apostoli ekklézsia. Az ilyen ekklézsia állapota történetét ha a magunk kebele fiai nem írják: az ország történetírói vagy nem írják, vagy nem úgy írják, a mint az igazság kívánja. Ide erre a mi volt állapotunkra nézett Pareus, mikor így irt a magyarokhoz Ujfalvi Imre dolgában írott levelében:

„A törökök háborgatásaitól szánandólag zaklatott országtokban — midőn a király a mit kellene tennie és tehetne, nem akarja, — az evangélikus előkelők pedig a mit akarnának, véghez nem vihetik, magától Istentől reátok köteleességgül rovatott a segélynyújtás, hogy szükségképen a fegyelmet azon mód szerint kezdjétek meg minden áron, mint az apostoli egyház szokása helyesnek bebizonyította*).“

Miből következtek, ha nem ebből az állapotból következtek imezek, a papok az ekklézsiái fenytékkal meg nem elégedvén a testi büntetésnek, sőt a tömlöcözésnek is jussát gyakorlották, mint Nyilas Melotai Pareushoz írott levelében beszéli; továbbá a szuperintendensek igazgatása kiterjedése határozatlan lévén, némelyiké nagy széles környékekre terjedt; a másiké a maga ekklézsiáján kívül alig foglalt egyet kettőt; egyik szuperintendens a maga tulajdon megyéjét elhagyván a másikba ment, és annak a lakó helyében

---

*) A szerző kéziratában eredetileg latinul van, így: „In vestro regno Turcicis vexationibus misere perturbato, quum quod debebat et poterat rex, non velit; quod vellent procures Evangelici, non possunt praestare: vobis patrocinium a Deo sibi impositum, necessario utique eam disciplinae rationem iniistis, quam apostolicae ecclesiae comprobavit consuetudo.“ E levél mi ügyben lett keltére nézve tudomást szerezhetni Tóth Ferenc „Túl a tiszai püspökök élete“ 83—87. lapjain.

gyűlést, vagy az akkori szolás szerint zsinatot tartott; egyik ekklézsiát most egyik traktus széniora, majd a másik vizi-tálta; ez vagy amaz ekklézsia kívánsága be nem teljesedésénél fogva megsértettnek tartván magát megyéje igazgatói-tól, a másik megyéhez való maga kapcsolásával fenyegető-dött; a mint ezekre s az effélékre példákat találunk a régi törmelék jegyzésekben s között. Így, hogy egyet kettőt em-litsek: Melius Péter alatt nemcsak a Tiszán túl, hanem az azon innen levő minden ekklézsiák is alatta voltak. A mi mostani megyénkben pedig 4-5 szuperintendens egyszersmind ugymint: Bakonyi Albert Ceglédén; Szegedi Ist-ván Ráckeviden; Eszéki István és Veresmarthi Illés Baranyában; a régi mód szerint Gál papnak hivat-tatott Gallus Huszár, ki először Debrecenben, azután Óváron, végre Pápán pap és szuperintendens volt; Pápáról Baranyába H.-Szöllösre menvén 1576-ban ott zsinatot tartott és kannonokat (egyházi törvényeket) csinált, melyek a kö-vetkező esztendőben kinyomtatattak és még ma is megvan-nak*). Immár az ilyen rend és határ nélkül való igazgátás történeteit, viszontagságait holmi forgács darab jegyzések-ből kikeresni, összeszedni, elrendezni, ha van valami nehéz, valóban nehéz dolog.

Még nehezebbé leszzen pedig annál a helytelen szokás-nál fogva, melyszerint a reformáció táján s után élt prediká-torok szerették magokat nem nemzetségek nevökről, mint mások mindenek, hanem születések helyekről nevezni. — Mintha ugyan nem tudom micsoda dicsőség hárámlott volna az ő születések helyekre az ő születésekből mint régen Ho-

---

*) Eme Huszár Gálra vonatkozó adat utóbbi részének igaz vol-tát nem ismeri el, sőt indokolva cáfolja Tóth Ferenc „túl a dunai ref. püspökök élete“ 23. 24. lap.

Huszár Gál életének köztudomású adataira nézve kifogást téve s újjal megföldve érdekes cikket közölt a Prot. egyh. és isk. lap 1862. 4-dik számában Révész Imre.

meruséből! Így p. o. Veresmarti Illés fiai Hercegszöllősieknek neveztették magokat a helyről, melyben legelőször látták a világosságot, és azok közül a legöregebb Gáspár ez alatt a név alatt választatott szuperintendensnek 1608-ban Ráckeviden.

Igy még Patai Sámuelnek ki, ismét megyénkbeli szuperintendens volt, az atyját Kánnásinak hívták, a mint Lampe beszéli, a fiát pedig Patainak. Ilyen az is, hogy Gyimóton pápa mellett lakó Mósis András fia magát nem Mósis-, hanem Gyimóti Istvánnak neveztette, kiről mint baranyai püspökről alább szó leszen.

Ezen az alapon véli igen hihetőképén Kovácsich ur (in script. Monor. rer. Hung. Tom. 2.), hogy Barovius helyett, ki *Historiam ab annis 1592—1595* irt, s a melyet ő most kinyomtatott, Baroniusnak kell olvasni, így neveztetvén a század szokása szerint szülőföldétől Baranyától*). Az ilyen névcserélők micsoda gödrökbe ejtsék a történetíró, mennyire homályosítsák a históriát, szaggassák a fonalat — nagy emberekről lévén a beszéd? nem szükség mondani. Jó, hogy ha mi e körül hibázunk, apró személyek körül hibázván, kevés kárt fogunk vallani.

A mi immár azt a kérdést illeti: hogy és hol kezdődött a mi környékünkön a reformáció? Azokból, a melyeket eddig mondtunk, megtetszik: hogy ennek a szélnek eredet-helyét, hogy és hol támadott? kikeresni nem lehet. A közönséges jegyzésreméltó a hazai reformációról, hogy az országnak két átellenében való szélein kezdődött és úgy áradott, mignem az egész országot elfutotta. T. i. mikor a Szászországba járó eperjesi, kassai sat. kalmárok Luther Márton könyveit más portékákkal behozták, a hegyes tartományban mulatni szerető szabad gondolkodás; mind a bécsi, mind a

*) Szerző kéziratában latinul így: „Ita dictum more seculi a patria Baranya.“ F. M.

budai udvaroktól való távolság, s azoknak egymással való tusakodásának árnyéka, más több kedvező körülményekkel együtt az azokban befoglalt tudomány terjesztésére igen kellemetes segédek voltak, és a természet járása szerint nem azoknak lenni nem lehetett.

II. Lajos a bártfai tanácsot fejeztél és minden vagyonuk elvételének büntetésével fenyegeti, ha az ő rendelete szerint a jobban-jobban terjedő lutherána eretnokség akadályoztatása végett az azt tanító magistert ki nem küldi a városból. Eplae Prot. Collig. Pray Tom. I. pag. 188. Ellenben mikor Sztáray, Kopácsi, Kálmáncsai és egyebek az evangyéliomi gyermekhez hasonló baranyai emberek között hirdették a tiszta tudományt, az Úr mondása szerint lett, hogy ezek a csecsszopók alkalmossabbaknak találtattak a bölcséknél annak bevételére; annyira, hogy hét esztendő alatt innen és túl a Dunán több mint 120 evangyéliumi ekklézsiák állanának fel; a mint az első reformátorok leveleinek Huldricus által való gyűjteménye 200-dik levelén láthatni. A reformáció dolgát sok vármegyékben, főképen azokban, a melyek tót nyelven beszélnek, derekasan elősegéllette az, hogy elszaporodván a Husziták, sokan közülök a mondott vármegyékbe által költöztek csak hamar a 15-dik század végeze után; és a tenger viszontagságok dacára is, melyeket Zsigmond, I. Ulászló és Mátyás királyok alatt szenvedtek, oly számmal és bátorsággal maradtak meg, hogy 1508-ban zsinatot tartván, onnan az ő konfessziójukat, hitvallásukat nem félték II-dik Ulászlónak elküldeni.

Mikor pedig azt állítjuk, hogy a világosság erre a környékre Baranyából támadott, nem azt akarjuk mondani, hogy Baranyában tanulták az evangyéliomot azok, a kik azt ott hirdették, hanem azt akarjuk, hogy azok a Baranyában született és születésök helyéről Veresmarthinak, Belleinek, (Bellenus, Szegedi veje), Kálmáncsainak, Sik-

lósínak neveztetett emberek sat. előbb, mintsem másuvá vándorlottak, és a községre nézve nagyobb előmenetellel hirdették Baranyában mint másutt az evangyéliumi vallást. Innen vagy onnan talán, hogy úgy nézték Baranyát az udvari urak és papok, mint a honnan jött ki a tiszta tudomány, és azért viseltettek oly nagy gonddal még a XVII-ik században is, és adakozással, hogy a sok háborúk és forradalmak ellent nem állván, módot találtak abban, hogy az ott levő veresmarti iskolának méltóságos Gilányi ur 50 frt, mélt. Bánfi Diénes 40 frt, mélt. Teleky Mihály 30 frt, Némethy Mihály professzor 5 frtot, Szentesi Mihály nyomdász 20 könyvet küldjenek esztendőnként. Gyimóti M. 5. biográfiája szerint.

Ugy látszik, hogy ezek a jó emberek Buda környékén hallották meg, még pedig jó eleve — az igazság hangját. És azt onnan gondolhatni, hogy a szerencsétlen Lajos király nevelője Brandenburgi Györgyről bizonyos, hogy a tiszta vallásért az udvarnál bevádoltattaknak nagy pártfogójuk volt nyilvánosságosan, valamig uradalmába nem költözött, mely nem előbb, hanem a király házassága után, ugymint 1522. esett. Immár mi hihetőbb: minthogy ennek a német reformátor irását értő, hittel mérséklő, vallásbeli kegyességeért különböztető Pius (kegyes) névvel neveztetett, és a reformációt tulajdon tartományába való visszaköltözése után serényen bevívő s előmozdító fejedelemnek az udvarában még itt volt is — az udvariaknak az ő uroknak vallásbeli hajlandóságaira s értelmekre erősen figyelmező s azokhoz magokat alkalmaztatni szerető ismeretes szokások szerint sok olyan emberek voltak, a kik avagy elhitt, vagy legalább hinni tettetett igazságot mind merték, mind akarták kibeszélni azok előtt a magyarok előtt, a kiknek fülök volt a hallásra!

Budán tanított a királyi iskolában Grinaeus is, kiről alább lesz szó; és feltéven azt az eláradt szokást, hogy az

akkor időbeli magyar tudósok szerették magokat születésük helyéről nevezni: nem nagyon hihető lesz-e, hogy ott az ő tanítványi voltak Budai Boldizsár és Utlimannus János, a kit világosan budai fi-nak, mind a kettőt pedig az elsőbb reformátorok közül valóknak ír K. Gelei in praefat. praec. Kétség nélkül az ilyenek közül való volt Pempflinger Márk is, ki a budai bíró fia lévén, szülötte földéről magával vitte be Erdélybe az evangéliomi tudományt 1521-ben, és azt ott — szebeni főbíróvá vagy más nével szászok grófjává lévén — egy Sziléziai György nevű predikátor s annak társai által. I. Ferdinánd fenyegetéseivel nem gondolván, hatalmasan terjesztette s oltalmazta 1530-ig, a mikor meghalt.

Továbbá még a Brandenburgi György eltávazása előtt elérkezett Mária királyné a maga udvarával; ebben pedig, hogy sok lutheránusok voltak, azt teletorokkal kiáltották az 1525-ben Pesten dieta neve alatt zsibongó magyarok, és erősen kérték, hogy azokat a király az udvarból hová hamarabb küldené el, apostoli bátorsággal jelentvén a magok részéről: „hogy ilyesféle emberekkel nem akarnak összevegyülni, mert nem akarnak forradalmárok lenni Isten előtt és az apostoli szék előtt, melynek segélyével mindig éltek*),“ s mint levelében beszéli, a pápa jelen volt követe Báro de Borgio.

Nagyobb az, hogy Mária maga, az új királyné észrevehető hajlandósággal viseltetett a reformációhoz. — Hormayer, in Annalibus 1810. editis, I. Ferdinánd Máriához april. 19-én 1527. írott levelét adta ki, a melyben töprenkedését jelenti azon, ha Mária nem lett-e lutheránává? a mint arról sokan kezdenek beszélni és félni. Lit. 1810. pag. 315. Különben hogy és micsoda arccal merészlett

---

*) Szerző kéziratában eredetileg latinul így: „Nolle se cum ejusmodi hominibus commisceri, quia nolunt rebelles esse Deo et sedi apostolicae, a quae semper subsidium habuerunt.“

volna Luther, a tőle németre fordított, megmagyaráztott négy vigasztaló zsoltárok*) kiadását a királynénak ajánlván ily beszédben:

„Legkegyelmesebb királyné! Elhatároztam ezen négy „zsoltárt Fenségedhez intézni, mely szándékomban élesztetek több kegyes emberek, kik figyelmeztettek, hogy Fenséged Isten szent ígéjének előmozdításában Magyarországon nagy buzgósággal előmegy: az a kellemes hír jutott hozzám, miszerint Fenséged az evangyéliomhoz vonzalommal viseltetik, de az istentelen püspököktől — kikről mondják, hogy Magyarországon nagy hatalommal felruházvák, és annak legnagyobb részét birtokolják, igen nagyon akadályoztatik, és elidegenítettik, annyira, hogy még az ártatlan vér kiontásának is szerzőivé lennének, és Isten ígéje igazsága ellen dühösködnének**).“

Ezt az ajánlást (dedicatio) méltónak ítélé Kollár, hogy egészen betegye „De usu perpetuo potestatis legislativae circa Sacra Apost. Regum Hung.“ című művében.

Máriának az evangyéliomi valláshoz való közelhajlásának az is bizonyosága, hogy Henkel János volt egyik udvari papja, kit midőn a lőcseiek, mint hazájok fiát a tiszta vallás hirdetésére magokhoz predikátornak hívtak volna 1529-ben, a királyné maga mellől nehezen bocsátott el.

---

*) Eme zsoltárok a 36. 62. 94. és 109-ik 1527. dec. 1. kelteztvén Máriához intézett ajánlását. Tóth Ferenc „Prot. ekkl. Hist.“ 120. l.

**) Szerző kéziratában eredetileg latinul így: „Clementissima regina! Constitueram mecum piorum hominum impulsus consilio 4 hos psalmos Majestati vestrae inscribere, qui commonefecerunt, quod Majestas vestra verbum Dei Sacrum alacriter et hilare porro pergit in Hungaria promovere; secunda quippe fama ad me pertulit Majestatem vestram in evangelium esse propensam, attamen ab impiis episcopis, qui magna potestate in Hungaria praediti, et maximam ejus partem possidere dicuntur, admodum impediri et averti, adeo ut effusi etiam nonnullius innocentis sanguinis auctores exstiterint ac in veritatem verbi Dei desaevierint.“

E mellett, hogy hihetőképén feltaláljuk, miképen és hol kezdődött a mi megyénkben a reformáció, jó lesz felnyomozni, a mennyire lehet, a városi történetekből, micsoda földes urak birtak akkor tájban ezen a részen. Mert nem kétkedhetni a felől, hogy az a földes uri jog (jus dominorum terrestrium), mely jó formán egy a vestfáliai békesség által megerősítettett jus reformandi-jokkal a német fejedelmeknek, és a mely időjárával a dolgok megfordulván, oly kártékonyná vált a mi ekklézsiáinkra nézve — akkor igen hatalmas műszer volt azoknak megfundálására, azoknak a mágánásoknak kezekben, akik elébb magok bevették a megtisztított vallást. A mint arra példa, hogy egyebeket elhallgassak, Enyingi gróf Török Bálint, a ki Pápa városa reformáltatása után egész Debrecent, mint örökét a reformáta hitre térített Bálint pap által, már az akár 1531. ben történt légyen, mint a debreceni jegyzések tartják, akár 1535-ben, mint abból következik, amit Istvánffy ír, hogy abban az esztendőben adta a grófnak azt a várost Ferdinánd király*).

Immár a reformáta vallást szerető s követő mágánások között ezeket a földes urakat találjuk a mi környékünkön: gróf Perényi Pétert, Enyingi Török Bálintot, Zrinyieket; ide tartozik báró Horváth Márk, Pernyési a babocsai vár kapitánya és egyebek.

Az első micsoda buzgó szeretője és terjesztője lett légyen sz. vallásunknak, nem kell arra erősebb bizonyság, annál a több századokon keresztül dühösködő, és ennek az urnak még hamvait is nemzetségről nemzetségre utálat és átok alá rekeszteni törekedő gyűlölségnél, melyet Szerafim rendűnek minden egyéb tagjai felett legiszonyúbb módon ki-

*) Eme Ferdinánd királytól való adományoztatás téves állítás, Zápolya J. adományozása folytán jutott Debrecen a Török család birtokába. V. ö. „Prot. egyh. és isk. lap“ 1862. folyam, 4. sz. 104. lap.

mutatott egy Benkovics nevű váradi püspök és paulinus barátok priorja, mikor ennek a fejedelmi herceg és ország palatinusa fiának, ha lehetne, örökös gyűlöltetésére s gyaláztatára, 1696. esztendőben a terebesi templomot javíttatván, azt a mesét költötte, hogy Péter eltemettetése napján minden esztendőben az ő kőből kifaragott és ott a templomba helyhezett képét a menykő megüti; azon a kép mellén való lyukon, melyet első ütésével csinált, és a mely még ma is megvagyon — keresztül menvén.

Bél Mátyás 1728-ban azon a tájon utazván, a dolgot szemügyre vette, és úgy találta, hogy a lyuk nem menykő, hanem mesterség által minden környékes hasadás nélkül csináltatott.

Ekképen az utazó nem mint Littleton az e formából a keresztyén vallás igazságáról, hanem a boldogtalan Benkovics istentelen koholmányáról (impostura) meggyőztetett. — Benger paulinus barát 1745-ben a mesét megújította, de két esztendő múlva Rottaridestől megcáfoltatott. Ugy látszik, kár volt. Mert ugyan ha a mese nem mese, a római vallás hamisságának igen erős bizonyossága. Ugyanis a Péter atyja Imre herceg volt, mint mondatik és palatinus. Ez a Perényi Imre építtette a terebesi paulinusok klastromát, melynek a templomában 1519-ben az igaz római hitben el is temettetett. Az ő fia Péter 1548-ban meghalván a fogságban, a következő esztendőben nem Terebesen, hanem Patakon temettetett el; és az ő fia Perényi Gábor felett gyászbeszédet tartó Fabricius Szikszai György egy nagy méltóságú halotti gyülekezet előtt úgy mondja, mint tudva levő dolgot.

A rendesen menykőtől látogatott kép tehát a pápista Imréé és nem a fiáé volt. Ezt a maiak észrevévén, a Benkovicstól falratett írást bemeszeltették, és a mese már a koholóval együtt vagon.

Immár, ez a reformáció iránt egyebek felett való buzgóságról annyira emlékezetes gróf Perényi Péter Siklós vára földes ura volt, és nevezetesen, a mint Istvánffy beszéli, ott lakott egész családjával, sőt a királyi koronával együtt (melynek őrzője vala) úgy látszik a mohácsi veszedelemtől fogva szinte 1529-ig, immár kétség nélkül való lévén az, hogy Sztáray és Kopácsi esmertették meg és vétették be ő vele az evangyéliomi vallást, mintegy szükségképen következik, mindaz, hogy annak az ő Siklóson való mulatása alatt kellett lenni, mivel akkor lehetett legkönnyebben; akkor mondom, mert Sztáray és Kopácsi a mohácsi veszedelem után Siklós körül együtt munkálódtak, de Zemplénben, Abaujban, a hol voltak Perényinek egyéb jószágai, és a hová Kopácsi is elment és lakott, Sztárai nem ment soha; mindaz, hogy azon időtől fogva nagy boldogítója volt a reformációnak Baranyában gr. Perényi Péter.

Az e tájon bíró második mágnás Enyéngi gróf Török Bálint. Ő még a mohácsi veszedelem előtt Mária királynő udvarából Pempflinger kisasszonyt vette feleségül, kinek az atyja szebeni főbíró lévén, kétség nélkül — mivel a tiszta tudománynak nagy előmozdítója volt — az ő leánya szívébe is csepegtette azt, és azzal a maga vejének vallásbeli buzgóságát derekasan nevelte és melegítette. Világosan írja Istvánffy, hogy ő birta Szigetet is, (ki tudja? talán a vallásért is reá boszankodó Martinuzzi álnok fogása (praktikája) által eszközlött méltatlan fogsága után ajándékozták azt az ő fiai I. Ferdinándnak). No immár lehet-e hinni, hogy ez a körméről ismeretes oroszlán azok után, a miket Pápával, Debrecennel cselekedett, — Sziget-tájékát, melynek szomszédjában az evangyéliom hangja zeng vala, minden vallásbeli világosítás s jobbitás nélkül hagyta volna? A magában is eléggé, de az igazságon való természeti kapásnál fogva még erősebbé lett igazság itt

önkényt terjedt; és hogy ne terjedjen, vastag gátokat kellett volna eleibe vetni, a mit ő az ő erkölcsi jelleme megtagadása nélkül épen nem cselekedhetett.

E két főembernek urasága alatt annyira ment a reformáció Baranyában és e tájon, hogy annak a világossága Horvát- és Tótországba is elhatott, a hol nagy jószágokat birt a gróf Zrinyi család. Zrinyi Miklós ama nagy hős 1566-ban a reformáta vallásban ontott vért hazájáért. Fiának Györgynek Lorkai Péter volt az udvari papja. Annak a fia Miklós, Nádasdi Tamás kedvéért — kinek a leányát tartotta feleségül — lutheránussá lett, és mag nélkül halt meg. Hasonlóan ennek a testvére György, Thurzó György palatinus kívánságára előbb lutheránussá, azután nem sokára pápistává lett a császári udvarban, és gyermekeit is abban a hitben nevelte. A legelől említett hősnek és az ő fiának Györgynek kell tulajdonítani, hogy derekasan bekapott a reformáció Horvát- és Tótországba. — Irják ugyanis, hogy Miklós Nedelic nevű jószágában könyvnyomdát állítván fel, református katekizmusokat és egyéb vallástudományi könyveket nyomtattatott, a többek között Bucsich katekizmusát, a ki plébánusból reformátussá lévén, pedikálással és írással terjesztette a tiszta tudományt oly állhatatossággal, hogy sem a többszöri egyháztörvényszéki (canonica) intésekkel, sem midőn azok nem használnának, a tridenti zsinatból Zágrábba visszatért Draskovits püspök által zsinatilag lett megszentenciáztatásával nem gondolván — azzal fen nem hagyott. A püspök szentenciája Maximiliánhoz felküldetett, de a felség az ő választbeli türedelme szerint semmi büntetéssel sem illetvén Buchichot — az lett, hogy a reformált vallás Tótországon kívül derekasan elterjedett abban a tartományban, a hol most semmi örököt nem lehet birni az evangelikusoknak.

Horváth Márk, kit I. Ferdinánd Szigetvára vitéz

megoltalmazásáért báróságra emelt; és a babocsai vár kapitánya Pernyési, mindketten reformátusok voltak, Baranya tőszomszédságában laktak; és noha kisebb tekintetekre s értékekre nézve az említett méltóságoknál kevesebbet, de csakugyan, hogy az akkori időben igen közönségessé lett vallásbeli buzgóság szerint szívesen szolgáltak a reformáció előmozdításában, onnan világos, hogy az elsőbb Szegedi Istvánt, nemcsak gyakran által vitette Szigetre (Szegedi életrajzában, mely inter vitas Theologorum colligente Adamo in 8° Franc 1653. találtatik, Sziget helyett Szeged vagyon, mintha oda vitte volna ki Márk Szegedit; de az hiba, mivel Szeged azelőtt mezőváros lévén, a mely vár ma ott áll, azt a török építette és birta szinte a 17-dik század végéig; ide hát Márk ur mint arcis munitissimae praefectus Szegedit nem birhatta), nem csak hogy prédikációit hallgatná, hanem azért is, hogy a nehéz és szövvényes dolgokban tanácsával élne. Pernyési hogy a reformátor atyával ugyan ezt cselekedte, mind onnan helyesen gyaníthatni, hogy a pécsi török be i az ő eleibe rabul vitetett Szegedinek azt vetette szemére, hogy a német császár szomszéd váraiban (a milyen volt Kálmáncsára nézve Babocsa vára is Szigeten kívül) gyakran futkározik; mind onnan, hogy a Kálmáncsai juhokat tanácsával értette, mikor azok az ő jó pásztoruknak a pogány kezéből való kiszabadításában szorgalmatoskodnának.

Vége nem lehet megtagadni, hogy a miképen a német birodalomban s másutt: ugy a mi hazánkban is, közelebb a mi megyénkben derekasan előmozdította a reformációt az üresen maradt papi jószágoknak elfoglalása. És ez magában gondoltatván bűn nem volt; mivel állandó és minden in coena Dominismustól megtisztított természeti igazság ez: hogy a mely királyi hatalom valamely jószágot a társaság közbirtoka tömegéből (massa) kiszakasztván bizonyos közügyi (publicus) személyeknek, mint

haszonélvezőknek (usufructuarius) ad, azt azon királyi hatalom, már akár haszonvétel végett, akár örökül, más közjóra termett és szolgált érdemes férfiakra átalviheti.

Igy cselekedett maga I. Ferdinánd is, mikor a győri püspökség jövedelmét Bakich Pálnak adta egy ideig; az akkori idő minémúsége az effélet szükségessé tévén. Im már választott és koronás király adta Perusith Gáspárnak a megyénk szomszédságában fekvő csanádi, Szerecseny Jánosnak pedig a pécsi püspöki urodalmakat. Perusith pedig és Szerecseny a reformációnak mindketten baráti és előmozdítói voltak; ez ugyan 1537-ig, a mikor meghalt; — amaz pedig addig míg szabadabbá levén, I. Ferdinánd keze ötet többekkel együtt a püspöki jószágtól megfosztotta.

Arról a kérdésről, ki volt ezen a tájon a legelső reformatus reformátor? ilyenformán gondolkodunk. Feltéven, hogy egy nagy pusztaságban egy sokáig a föld alatt lappangó, de most valamely történet által, a nélkül, hogy valaki látta volna, hirtelen felfakadt forrás vagyon, mely a maga bőséges vizeit sok ágakon okádja ugyan, de úgy és a szerint okádja, a mint a torka körül levő térség helyhezése vagyon; itt jó mély, amott magasabbacska a völgy; itt lejtős, amott egyenesebb; mindezeket holmi halomforma felemelkedések választják el egymástól, de úgy, hogy mindezek a különböző helyhezésü meneteleken, ágakon csergedeznek a forrásból ki jövő patakocskák. Ilyen állapotban szemléli azt ma az utazó, és kérdik tőle: találja ki, melyik patak fejére ért legelőször a forrás vize? Nem lehet! Azt tartom, hogy ha Kálvin kezdette volna hazánkban, nevezetesen a mi kerületünkben a reformációt, megtudnánk mondani, ki kezdette, de most a sok egyarányú reformátorok között kicsoda határozza meg? Mindazáltal, ha csakugyan határozás formán kell szólni, úgy tetszik, Grinaeus Simonnál elsőbbit mutatni nem lehet. Ez a hitvalló Svéciában születvén, igen jó módot

talált ifjú korában megismerkedni Luther tudományával, melyet előbb Bécsbe vitt, a hol magiszterre lett és professzorrá az egyetemen, azután a görög nyelv tanítására. Budára a budai királyi iskolába hivatvatván idehozott és tanítványiba csepegtetett, mig nem az evangéliumi tudományt fenyegetésével ugyan akadályoztatni kívánó (a minthogy annak példáját adta Morvában jártában az Iglau városában világosító Speratusban, és abban, melyet 1523. a szebeni tanácsra nézve cselekedett, megparancsolván minden vagyonuk elvesztésének terhe alatt, hogy Luther könyveit házanként felkerestetvén, égettesse meg) — de még eddig keménységekre nem vetemedett II. Lajos parancsolatára — mely hihető nem annyira a Pest alatt zsi-bongó magyaroknak, mint az ő előtte nagy tekintetben levő papoknak, főképen a nála levő Pápa követének (nuntius) sugallására 1523-ban, 30 esztendősen korában tömlőbe vettetett, a honnan sok mágnásoknak közbenjárásokra szabadulván ki, Helvétországba ment; és ott egy volt azok közül a három tudósok közül, kik a „Rövidebb Helvét hitvallást“ (Helv. Confessio) szerzették Basileában 1535-dik esztendőben.

Ő utána hét esztendővel ugyanazon kalitkába zárták Dévai Biró Mátyást. Ez — úgy látszik — az e tájon reformáló magyarok között leg tudósabb ember volt; szeretett a papi fejedelmekkel megmérkőzni, és épen azért esett a földi lyukba: mikor Sztáray és egyebek a köznéppel bajlódván, némely vidékbeli (particularis) embertől ugyan szenvedtek, de a törvényhatóságok (Jurisdictiók) ellen nem panaszkodhattak. Székesfehérvár körül tanított nem soká a mohácsi veszedelem után, azután Budán a király udvarában a fehervári nagy prépostot Bebek Imrét a jó útra térítvén, egy György nevű franciskánus barát ellen írott könyvét neki ajánlotta (dedicálta) 1535. esztendőben, mely ajánló írásában nagyon dicséri, hogy a reformata vallásért „készebb volt

minden atyai örökséget elveszteni, mint ágyas házakban való élésben fetrengeni*).

A tömlőcből lett kiszabadulása után a Szepességen ke-
reste a bátorságosabb helyet, a hol ismét a nagyprépostot
Bácsi Ferencet reformálta, és magának nagy pártfogójává
(protektorává) tette. Onnan Szathmár megyébe utazott, és
Erdődön Drágfi Gáspárt, a kinek az oltalma alatt tartatott
túl a Tiszán a legelső zsinat, — hogy Pázmán Péter sza-
vaival tegyem ki — megmételYESITETTE.

Végre az a két kérdés: ki által és mikor kezdődött a
reformáció a mi megyénkben? nagy részint egybe lévén köt-
tetve: az utóbbira jó formán úgy felelhetünk, mint az elsőre
feleltünk, t. i. ha egy oly tartományról, melynek különböző
magasságú hegyei, mélységű völgyei és dombokkal elegyes
lapályai vannak, kérdeznék az utazótól: mondja meg egyszó-
val és egyenesen, hányadik perc (minuta), másodperckor (se-
cunda) tetszettek fel azon — a feljövő napnak legelső sugá-
rai? A mit ez a zsebóra nélkül utazó ember felelne: azt fe-
leljük mi erre a kérdésre: mikor kezdődött a mi megyénkben
a reformáció? Bizonyos, hogy a mohácsi veszedelem előtt
kezdődött; sőt az is, hogy a század (seculum) huszadika tá-
ján kezdődött azzal együtt, a mit Brandenburgi György-
ről és a Mária királyné udvaráról mondtunk felebb, nyil-
ván bizonyítja a két izben kiáltozott Lutheráni combu-
rantur (a lutheránok megégettessenek)! Első izben 1523-
ban hallatott ez a szelid galambszó; már ez előtt be kellett
hát jöni és tapasztalhatóképen előmenni ez evangyéliomi tu-
dománynak. Hihető, hogy — a mint némelyek tartják —
Enyéngi gróf Török Imrére, Bálintnak az atyjára céloztak
leginkább a lármások, azért, hogy hatalmasan védelmezte
az új tanítókat és azoknak követőit; a Baranyához közel levő

*) Szerző kéziratában eredetileg latinul így: „Omnem paternam
haereditatem amittere maluit, quam per vagos concubitus volutari.“

Sziget városa pedig, a mint felebb láttuk — a gróf Török család (familia) uradalmába tartozott.

Mindezek után, a ki a hihetőség (probabilitas) különböző fokait (gradusait) általában és egyaránt megveti, és az effélékben is tiszta világosságot kíván; ha e sorokat olvasná, nem olvashatná kételkedés és unalom nélkül, de mit tegyünk? Olyanokat nem írhatván, a mások hibája miatt, a milyeneket kívánnánk, és kellene; kénytelenek valánk azokat írni, a melyeket lehetett.

Néhai **Tormássy János**, ezen egyházkerület előbb jegyzője, később szuperintendense kézírata után:

Közli **Fábián Mihály**,
az őszödi reform. egyház lelkipásztora*).

*) E történelmi dolgozat közrebocsátására két indok vezérelt. Egyik, a hálás érzés, hogy derék szerzőjének, mint hitfelekezetünk egyik nagy fiának — kit vallásos buzgóságáért s tudományos műveltségéért kora személyileg kitüntetett, felemelvén a világ szerint ugyan szerény, de erkölcsileg diszes ref. egyházfői állomásra — ez által közöttünk irodalmilag emlék emeltessék, s ekképen tőlünk későbbi nemzedéktől is irányában az őt megillető méltánylat nyíltan kifejeztessék.

Másik, az egyház közügye iránti érdek, hogy honi ref. egyházunk történelmi anyagát vele egy oly adattal szaporítsam, mely páratlan a maga nemében, s mint ilyen nagyobb szerű dolgozat kétszeresen méltó egyesesekek ismeretlen és elveszhető birtoklásából a közönség maradandó közkincsévé tételre, s ekképen egyházunk történelmi adatainak öregbítésére.

A mű közlésére nézve annyit meg kell jegyezni, miszerint azt a maga egész eredetiségében közlöm. Az eredeti szövegtől csak annyiban tértem el, hogy címét megváltoztattam, amennyiben az akkor még gyakorlatban volt „dunáninnyi” szó helyett „dunamelléki” szót tettem, egyházkerületünk 1838. május 7—11. Nagykőrösön tartott gyűlésének jegyzőkönyve 24. sz. alatti végzése értelmében, hol t. i. a dunántúli egyházkerületnek az 1837-iki Convent eleibe terjesztett abbeli kérése folytán, hogy az „egyházkerületeknek a polgári törvényhatósági

TÁRCA.

Adatok a jezsuiták történetéhez.

I.

A sötét középkornak azon a római pápaságra nézve szerfelett kedvező idői lejártak végre. a midőn a pápák a porig alázott császárok vállaira vetheték lábaikat, s elmondhatták a hajdani népigázó imperátorok önérzetét meghaladó kevélyességgel: *Super aspidem et basiliscum ambulabis et conculcabis leonem et draconem.* Az egyházi átokvillám, mely IV. Henrik császárt végre földönfutóvá tette, sőt a megholtak porait is szétszóratta, egy koronát sem volt többé képes porba sujtani — az *interdictum*, mely a népeket a Rómával uj Rathuzó fejedelmek ellen fellázítá, s II. Henrik angol királyt, végre Becket sirjára veté, hogy a sérthetlen államfő a Róma hűségében álló szerzetesek által vezeklet fejében testi büntetés alá fogja, az *interdictum* egy népet sem vala képes többé hűségében megingatni.

kerületek szerint leendő felosztása eszközöltetnék“ — ilyen igény neta-
láni megújíthatása tekintetéből az „határozatott, hogy ezután egyház-
kerületünkre nézve a dunáninneni cím helyett mindenkor duna-
melléki használtassék.“ Továbbá eltértem annyiban, hogy a jelenkori
helyesírás szabályai szerint, és az itt ott előforduló latin származású szo-
kat, pl. szuperintendencia, protokolum, grádus sat. magyar szólammal:
egyházkerület, jegyzőkönyv, fok sat. közlöm.

Ószöd, február 27. 1866.

F. M.

E szép romantikus idők, a papság abszolút világuralkodása mind elmúltak, a mint a renaissance első sugarai a láthatáron megjelentek. A tudományokban az emberiségnek felébredő lelke véget vete a papi nagyravágyás határtalan kalandozásainak. — A tudományok ébredő lelke a reformációban jutott öntudatossága álláspontjára. E keletről elhajtott világvándor, a tudomány, Olaszországban csak vendég volt egy ideig, de indigenatust a keresztyénség között csak a protestántizmusban nyerhetett.

A tudományok lelkének a protestántizmussal történt szövetsége ellen Róma a jezsuitákkal szövetkezett, s azóta a jezsuitizmus folyvást úgy szerepel, mint Róma tudományosága; mert tagadhatatlan, hogy e szerzetben erős szellemi erő csatlakozott a régi fényéből alászállott papuralom elavult érdekeink oltalmához. És e szellemi erőszlet annál veszedelmesebb vala; mert maga felett még a lelkiismeret biróságát is megsemmisítette, s az érdek lön az abszolút világtenyező.

Most ez eseményeknek egészen új rende indul meg. A régi vakságból felszabadult népek nem akartak többé szolgálni a fejedelem ellen Róma érdekében: tehát a célt ármánynak kelle elérni.

Az átok és tilalom többé nem fogott, tehát helyöket váltsa fel a fanatizmus töre. Ezen elhatározás volt az új események forrása.

Franciaország történetirői (Onuphrius Veronensis) állítják, hogy a jezsuiták befogadása előtt hallatlan dolog vala a fejedelmek felkent fejeit orgyilokkal megtámadni. Rely János hittanár és párisi kanonok e dolog felett megütközve, kijelenté: „hogy ilyesmit a jó érzelmű s kötelességű francia nép soha sem követett el¹⁾).

Vigor Simon államtanácsnok e tárgy felett így nyilatkozik²⁾:

¹⁾ Censura Facultat. theol. pag. 20.

²⁾ Vigor. in magno Conilio regis consiliarii opera omnia Parisiis 1683. „Neque antequam vestri ludum aperirent, in Galliis auditum est regem insidiis suorum subditorum vineno aut gladio periisse, cuius rei officinam refertissimam vos habere innumeri libri vestrorum sodalium declarant.“

„A ti iskoláitoknak megnyitása előtt országunkban halatlan vala az, hogy valaha egy francia királya életét titkos csellel — gyilokkal vagy méreggel megtámadta volna, de hogy az ily dolgoknak gazdag műhelye található nálatok, azt rendtagjaitok számtalan könyvei bizonyítják.“

Ugyanazon értekezletben (de infallibilite pag. 69. hivatkozik szerző az 1585-diki direktoriumára, az inkuizíciónak, hol megdöbbenve olvassa azon szabályokat, melyek szerint kell a királyok perbefogatását elintézni, mely szabályok a mennyire ellenkeznek a kegyelem törvényével, és a mi Urunk Jézus Krisztus szelidségével, annyira kedvesek a jezsuitáknak, a mint ezt bizonyítják a könyvek, quos de regibus deponendis et occidendis tyrannistam studiose in lucem mittunt, praesertim ab Henrico Magno ista nefandissima illorum doctrina interemto.

Köztudomású dolog, hogy sem a párisi vérnász 40,000 hullája, sem egy francia királynak kivégeztetése az egyházi reakció ki nem elégithette, s egy új Liguában keresett magának új rombolásra erőt, s e ligua gyors terjedése főleg a jezsuiták izgatásában találja megoldását. Samier Henrik luxenburg-i jezsuita volt elsőbben a szerzettől kiküldve, hogy ezen bűnös jellemű összeesküvést létrehozza. „Ez egy oly ember volt — mond Pasquier — ki legkétségbeesettebb vállalkozásokra alkalmasnak mutatkozott¹⁾.“ — 1581. a jezsuiták ezen embert kiküldötték különféle kath. fejedelmekhez, hogy ott kikémlelné, mint állanak a dolgok, — e célra alig vala ügyesebb egyén található. „Mert ő rendesen annyialakot tudott magára öltetni, a mennyi tárgy feküdt előtte. Majd mint katona, majd mint pap, majd mint közönséges polgár öltözködött. „Die Würfel, Kartenspiele und H---n waren ihm eben so bekannt, als die canonischen Stunden.“ Pasquier Tom. 1. libro 3. pag. 325. Ezen ármányos szellem, ki nevét annyiszor változtatá, mint épen öltönyét, beutazta Németországot, Olaszországot és Spanyolországot. Feladata volt előadni a külső udvarokban, minő nagy veszélyben forog a kath. vallás Franciaországban, kivált miután a király titokban a hugonottáknak kedvez.

A jezsuiták által támasztott véres ligua életfejlése egy

¹⁾ Pasquier. Cathechisme cap. 2. p. 238.

mozzanatában sem nélkülözé nemzőit. Pater Mathaeus lothringiai- és Pigenat Odon¹⁾ jezsuiták szintén kiküldettek az idegen nemzetek közé, hogy ott III. Henrik király ellen minden úton és módon izgassanak. Páter Mathaeust a ligua a többi között 1584-ben Rómába küldé, hogy reá bírná a pápát a lázadás támogatására²⁾. Ezen ember buzgósága azon időben annyira ismeretes volt, hogy őt mindenki csak a ligua futárjának nevezte³⁾.

Nevers herceg egy ideig kívül tartá magát e párton, de minden el lön követve megnyerhetésére, s miután kijelentette, hogy addig a dolog felől mitsem akar tudni, míg azt a pápa helyben nem hagyná, az említett ligua futár háromszor nyargalt Rómába, hogy valamely idevonatkozó bullát vagy brevét kieszközöljön Nevers herceg megnyugtatóására, de mást mint egy közönséges levelet ki nem eszközölhetett, melyben, mint Mezeray történetíró előadja, nem helyesli a pápa a király élete ellen törő merénnyt, hanem tanácsolja a liguásoknak, hogy személye felől magokat biztosítsák, (fogják el), s a hűségben álló városokba fedező csapatokat vessenek.

Nevezett páter egyenesen célhoz nem jutott ugyan, de annál ingerültebben izgatott mindenütt III. Henrik király ellen, mint a ki az eretnekséget oltalmába veszi, s Erzsébet angol királynővel szövetségre lépett. „Hac de causa anno 1584. Claudius Mathaeus Provincialis Jesuitarum semina belli civilis sparsit in Galliis contra Henricum III. Richerius. Apol. pro Gersonio.

Az izgatás a vakmerőség azon hallatlan fokára emelkedett, hogy végre a vallás szentélyeit is egészen lefoglalta, s a gyóntató székek által a ker. lelkiismeretet bitor hatalma alá kényszerítette, s a bűnfeldozásban a gyónszékek csak azon feltétel által részeltették a bűnbánókat, hogy a király személye ellen koholt iszonyatos összeesküvésben részt veendének. És itt nem az alréteg, hanem maga a nemesség lett az ármány-

¹⁾ Thuan. Tom. 12. pag. 53. „dühös jezsuita lignista, oly rajongó, mint egy a régi coribantok közül. Ez Rómában iszonyatos dühvel prédikálván, dühében meghalt.

²⁾ Recueil de pièces concernant l'histoire de la compagnie de Jesus composée par le P. Jouvency p. 200.

³⁾ Mezeray Abregé chronol. Tom. 12. p. 504.

kodó s vallás szentélyeit profanáló atyák zsarnoksága alá görbesztve¹⁾.

Midőn a pápától a ligua megerősítése végett küldött hadcsapatok megérkeztek, a jezsuiták nem késedelmeztek hadi szolgálatba lépni²⁾.

A párisi egyetem igen tiszteletre méltó állást foglalt el a zavar és ármányuralkodás e napjaiban. Mint magas észbíróság ítélőszéke alá vetette a jezsuita merényleteket, s védíratokat bocsátott ki, melyekben a jezsuiták beavatkozását a kormányba s politikába roszallottak, de a jezsuiták az első apologiára új könyvvel feleltek meg, melyet az egyetem egy második apologiával kárhoztatott, a melyben nyíltan szemekre veti a jezsuitáknak, hogy nevezett összeesküvésben a legszilajabb pártvezérek szerepét vezették³⁾. Ezen munkából tudhatni meg azt is, hogy midőn Counilly János st. germaini lelkész a híres bloisi országgyűlésről haza jött, felkereste a viharos tizenhatos választmány gyűléseit is, s úgy találta, hogy itt épen a féktelenségéről nevezetes Pigenat Odon jezsuita elnökösködött, kit Arnaud Paris legvérengzőbb tigrisének nevezett el⁴⁾, s lehetetlenné tette minden erőfeszítését a polgárháború megszüntetésére.

„A jezsuiták szerzete erősen el volt határozva a tüzet kitörésre hozni, a mit a jó érzelműek elfojtani törekedtek, miután az nekik elviselhetlen vala, hogy Henrik udvari papja páter Augier nem elég hevesen támogatja a lázadást, melyet az egész szerzet akart, ez azért Milanóba száműzetett — csak Commolet Jakab és Brittet Bernárd fuvák tovább a lázadás trombitáját.“

Tény az, hogy a ligua emberei gyűléseiket a jezsuiták Professio házában tarták rendesen. De ez egyszersmind a Poulain Miklós által elintézett bírói vizsgálati folyamából is világosan kitűnik. E vizsgálati jegyzőkönyvből olvasható hogy ezen atyák Vetus praefectust Boulogne megrohanására és elfoglalására izgatták, hogy ott a spanyol csapatok kiszállhassanak.

„A jakabutcai jezsuita collegium egyik zuggyüldéül

1) Plaidoyer de M. Arnaud p. 37.

2) Jouveney. Hist. societ. Jesu.

3) Seconde apologice pour l' Université de Paris.

4) Plaidoyer de M. Arnaud p. 38.

használtatott az állam ellenségei által utálatos összeesküvésekre, a kik az országban idegen uralkodást akartak létrehozni. E házban tízték Mendoza, Aguillon, Feria és más spanyol ügynökök fondorlataikat. E házban tanakodtak a tizenhatok is a felől, hogy mimódon lehetne a lázadást tetőpontjára hajtani, kivált miután spanyol küldöncök által támogatottak. Szóval a jezsuiták házai gyűlhelyei valának a tigriseknek, s az oroszlánok barlangjai. Itt köszörülték a gyilkosok töreiket királyaink felszentelt fejei ellen¹⁾.”

II.

IX. Károly, kinek legfontosabb, de egyszersmind legemlékezetesebb kormányténye a párisi vérnász volt, 1574. máj. 30. iszonyú kinok között kimult. A halála okozta zavarban sikerült végre Navarrai Henriknek és Condé Lajosnak kiszabadulni fogságukból s Németországba menekülni, hol tekintélyes haderőt gyűjtve az Alençon herceg által alakított politikusok pártjához csatlakoztak. A Lengyelországból hazatérő III. Henriknek lehetetlen volt az így egyesült erőket megtörni, s elhatározta alkudozásokkal biztosítani trónját és jövőjét. Kielégíté Alencont, a hugonottáknak pedig megírta a V békét Beaulieuben 1576. a chambres miparties alapfeltétele alatt.

E beaulieui béke vala az, mely az ármányos Guiseket új vállalatra ösztönzé. Így született a ligua, melynek kettős feladata volt, egy nyílt és egy titkos. Nyílt harc és háború mondatott ki mindazoknak, kik a liguához csatlakozni vonakodandnak, de titokban még jobban dolgoztak a Caroling-dinasztia helyreállításán, s azon politikai hit megerősítésén fáradoztak, hogy a Guisek az egyenes Károly utódok.

A valoisei ház ivadéka III. Henrik csak akkor ébredt fel vészes álmából, melybe őt határtalan kéjelgés és kicsapongás sülyeszté, midőn a már érintett bloisi országgyűlésen egy ellenőrt rendelt oldala mellé. A meglepett fejedelem egy szerencsés ötletében feltalálta hirtelen a menekülés ajtaját, magát a ligua fejének kiáltá ki, azonban nem mulasztá el rögtön a szent-lélek rendet (talán az előbbi szerencsés ötlet miatt) meg-

¹⁾ Arnaud. Pladoyer. 36—38. l.

alapítani, melylyel megrendített udvarának új erőket szándékozott toborzani.

A ligua most fenhangon követelék a hugonották vallásszabadságának megszüntetését. Erre nem sokára két háború tüze gyulladt ki, kitört a VI. és VII. vallási háború (1577. 1580), melyeknek végeztével ismét az előbbi jogállapot állott vissza.

Alençon herceg meghalván, a ligua elkezdé második tervéről is lebecsátani a fátvót, nem alap nélkül sejtven azt, hogy a kimerült egészségtelen III. Henrik is szintén örökös nélkül szálland a sirba, s utána a család paizsa fel fog fordíttatni. Tervének keresztülvitelére biztossági erődvárosokat követelt, s miután ezeket megnyerte, a hugonották vallásszabadságát kívánta eltöröltetni. Így ütött ki a VIII. vallási háború, s itt aratta Navarrai Henrik a contrasi esatamezön első fényes hadi borostyánait — mint hugonotta táborvezér (1587).

E vereség után a ligua a spanyol udvarnál keresett támaszt, s megalkoták a „tizenhatok“ híres választmányát, a jezsuita lázadási merények e gyűpontját. E választmány feladatául tűzte ki minden áron oda hatni, hogy Guise Henrik koronaörökösnek kiáltassék ki, s ha kell, tétessék le a koronás fejedelem, fosztassék meg a korona jogától minden esetre a Bourbon ág, melyet Róma úgy is egyházi átok alá vetett (1585. szept. 9. Fulmen brutum Sixti. V. in Henricum).

A király a kéjháza felett eldőrdült fergeteg által felriasztva, idegen bérhadak erejével igyekvék az izzó Párist és forradalmat visszanyomni. E viadalban emelte Páris első torlaszait (Barricad-harc 1588), melyek messze azután a Bourbon dynastia végnapjaiban oly válságos szerephez jutottak, hogy eredményökkel híres világcsaták vívmányait megközelíthették. Ezen első torlasz háború a megrettent utolsó Valoist Chartresbe szalasztá, mint később az utolsó a Bourbon királyt Holy-Roodba. Az ily módon győzelemhez jutott forradalom Guise Henriket kormányzóvá kiáltá ki, a hugonottákat száműzé, s Bloisba országgyűlést hívott össze.

III. Henrik ingadozó thronja, vészei között, az eszközökben nem igen válogathatott, s nem is állott az előtt sem erkölcsi jellemében az eszközök felett lelkiismeretes vizsgálatot tartani, s most legjobb expediensnek találta 40 orgyil-

kost bizni meg a koronája után áhító Guise hercegek kipusztításával, s közülök kettő csakhamar el is vérzett, de a harmadik Mayenne Károly és Róma egyházi átkot mondanak, de nem a trónt és országos békét felduló alattvalókra, hanem magára az erőtelen királyra, ki széles országában hűséges feudalisták és zászlóaljaik helyett többé csak orgyilkosokat talált dűledező trónja utolsó védelmére.

Ezen időben Medicis Katalin, a Franciaországot elborító véres ármányok hálózatának ezen iszonyatos pókja, halálra válván, sirja szélén végre egy józan tanácsot adott koronás fiának, hogy t. i. egyesüljön a Bourbon házzal, a mi meg is történvén, a király egy oly hadsereg élén látá magát, melylyel Párist, a liguának ezen izzó katlanát, ostromzár alá vetheté.

Ezen ostrom alatt érkezett táborába Jaques Clement dömés barát kérelmező levelekkel, melyeknek olvasása alatt ez törét előrántá, s a király életének tábora közepén véget vetett (St. Clouban aug. 1. 1589.). Most a jezsuita atyák Ribadeneira és Mariana egekig magasztalták a fanatikus királygyilkosnak hős tettét.

„Caeso rege ingens sibi nomen fecit. Caede caedes expiata, et manibus ducis Guisii perfide peremti regio sanguine est parentatum. Sic Clemens ille aeternum Galliae decus viginti quatuor annos natus periit¹⁾.“

A királygyilkosságot a hőstettek közé sorolni, és magasztalni, oly eljárás a jezsuiták részéről, a mi mig egy részről a legfeketébb hálátlanság, miután az államokban a fejedelmi palást oltalma alatt találtak menedéket mindenütt, más részről a társadalmi morál olyatén megingatása, a melylyel szemközt megfoghatatlan dolog marad, hogy miként nyerheté meg a XIX. második felében a fondorlatok e társasága ismét a fejedelmek jó akaratát!

„Kivált miután lehetetlen vala találni a jezsuiták házaí, az egész szerzet tagjai közül csak egyetlen egyet is, ki nem lett volna felesküdt, nyilvános, deklarált ellensége úgy a

¹⁾ Mariana de rege et regis institutione L. 1. cap. 6. E hely azonban az egyetem. seconde Apologe-jából (pag. 171.) van kivéve, de Mariana mainzi kiadásában már tetemes szöveg hamisítások fordulnak elő. Mit bátrak vagyunk az olvasó figyelmébe ajánlani.

most uralkodó király személyének, mint az egész királyi háznak, és a kik bár hol is készek nem lettek volna lázítani, s a lázadást kitörésre vinni nem törekedtek volna¹⁾.”

Harlay parlamenti elnök azon hivatalos beszédében, melyet a király előtt tartott, nyíltan lázítás felől vádolja az egész szerzetet. A jezsuiták ugyanis 1595. Franciaországból száműzettek, mert mint majd meglátandjuk, Chatel János királygyilkossági merényletében magokat terhesen kompromittálták, de a nagylelkű IV. Henrik 1603. őket ismét visszafogadá, ezen fejedelmi nagylelkűség rossz következéseit gátolni akarván, tartá Harlay elnök ama nevezetes beszédét, de ezen államférfiú bölcsesége egyfelől a jezsuiták ügyességét, másrésről IV. Henrik vésztmegvető nagy lelkén hajótörést szenvedett.

III.

A jezsuiták nemcsak Párist tevék a király ellenében mozgásba hozott lázadások székhelyévé, miután még akkor Páris nem volt Franciaország, hanem az ország jelentékenyebb városait is.

Igy sikerült ezen atyáknak Bordeauxban a lázadást kitörésre hozni, de Matignon marschall guyennei kormányzó éberségének és határozottságának sikerült a kigyult tüzet hirtelen elfojtani, s Trompette erőd ágyútüze a rendetlen tömeget szétvervén, két lázítót kézre keríteni, kik kivégeztetésök előtt ki is vallották, mikép a lázadás okozói a jezsuiták voltak²⁾. Ki gyújtá ki a Rennesi lázadást? Azon prédikációk, melyeket a jezsuiták e városban kinyomattak. Ki tette szerencsétlenné Agen, Toulouse, Verdun és általában azon városokat, hol a jezsuiták lábra kaphattak? Csak Bordeaux, hol szándékok meghiusult, és Nevers veendők ki, hol Nevers ur jelenléte és a móroknak gyengése veré le bátorságokat!³⁾

Nyilvános bűnül rovatik fel a jezsuitáknak azon tagadhatatlan tény, hogy azon rajongók, kik több ízben törekedtek IV. Henrik életét kioltani, mind az ő iskoláikból kerültek elő.

¹⁾ Examen de 4. Actes p. 69.

²⁾ Plaidoyer de Mr. Arnaud p. 37.

³⁾ Chronologie Novenaire p. 240.

Barrier Péter 1593. azért végeztetett ki, mivel királygyilkossági szándékán rajta kaptatott. A bűnös bevallotta a törvényszék előtt, hogy e bűnös elhatározásra Varade jezsuita által biratott, és hogy Melunból történt elutazása előtt egy másik jezsuita őt meggyóntatta, abszolválta, és az urvacsorával ellátta¹⁾. Ime itt a legsötétebb merényben való állhatatosság eszközlésére a vallás legszentebb vigasztalásai használtak fel, és bélyegeztettek meg.

Pasquier előadja, hogy Barrier eszének teljes birtokában volt a bűnmerény után is, és bevallá, hogy „a párisi jezsuiták rektora páter Varade őt valóban ösztönzé IV. Henrik meggyilkolására, a midőn őt saját szobájába vezeté, és reá egyházi áldást mondott. Másnap egy másik jezsuitának meggyónt, és a jezsuiták kollegiumában meg is áldozott. Bevallá, hogy ő e gyilkos szándékát e rend egy másik prédikátorának is felfedezte, ki e szándékát teljesen szentnek és érdemtelennek nyilatkoztatta ki.“ Mindezeket pedig szabadon vallá be, anélkül, hogy kintpadra vonatott volna. Sőt még a vesztőhelyen is megerősíté tett vallomását.

Ezen jelentését Pasquiernek hitelesíté az, hogy ő az egész pörfolyamatot nemcsak olvasta, hanem magával a bűnőssel börtönében többször beszélt is. Maga de Thou is emlékezik Barriere Péter egy fontos nyilatkozatára, a midőn t. i. halála előtt egy nappal megátkozta mind tettét, mind azokat, kik őt arra ösztönözték; ezek azzal biztatták őt, hogy ha ő ezen vállalatban életét elveszítené, lelke minden esetre az angyalok által fog fogadtatni, és Isten elé fog emelkedni, hogy örök boldogságban részesüljön. Azok még e mellett azon tanácsot is adták, hogy ha t. i. netalán elfogatnék és kintpadra vonatnék, óvakodják azokat megnevezni, kik őt ama tette lelkésítették; mert különben minden bizonynyal örökké el fog kárhozni²⁾.

A Barriere felett kimondott birói ítélet igen terhelte a jezsuitákat, mint a kik nem elégedtek meg azzal, hogy az iszonyatos polgárháborút támasztották, hanem még a király felkent személyét orgyilhosok kezeibe veték részint lázító prédikációik által, részint mivel a g y ó n á s b a n utálatos tanaik

¹⁾ Pasquier. Chatechisme Jesuites des c. 6. 7.

²⁾ Thouanus hist. lib. 107. p. 53.

mérgét a király gyilkosságát a szívekbe vezetik be¹⁾. Mezeray megjegyzi, hogy e király elleni összeesküvések főcinkosai jobbadán mindig papok és szerzetesek voltak.

Dr. H. J.

Igazgatói jelentés a máramaros-szigeti helyi lyceum állásáról. 186⁵/₆.

Olvasta az 1866. évi július hó 15-én tartott zárűnnepélyen

Szilágyi István, igazgató tanár.

A kifogyhatatlan kegyelmű Isten áldásos segedelmeért, melylyel tanodánkat a lefolyt 186⁵/₆. évben is meglátogatta, lefizetvén tegnap a vallásos szív hálaadóját, az van még hátra, hogy előttetek, tisztelt hallgatók, felmutassam zárszámadásul azon nevezetesebb mozzanatok, melyeken kül- és beléletünk folyton folyó napjai átvonultak. Mint amaz evangyéliomi gazdát, képzellek titeket tisztelt hallgatók, ki kiadván a maga tiszteinek a talentumokat, a határidő elmúltával megvárta tőle, hogy számoljanak róla, mikép kereskedtek azokkal, melyeket azon reménynyel bizott volt reájok, hogy az ahhoz értő kezekben gyümölesözni fognak.

Istenben vetett bizodalom volt az az érzés, melylyel ez évet elkezdettük volt; sziklára épített hittel nyitottuk meg e szent hajlék ajtajait, hogy az az áldó szem, mely eddigelé mindig virasztott felettünk, kísérni fog bennünket ennek napjaiban is. Mint a hajós, ki folyton a sarkesillagra néz, nehogy útját a széles tengeren eltéve szesze, s a veszély örvényébe sülyedjen hajójával, melyből aztán menekülés nincs.

Jól tudjuk s tudtuk mi azt, hogy a pálya, melyen a jelenkori nevelésnek és oktatásnak haladnia kell, nem tartozik sem a könnyűek, sem a virágosak közé; jól tudjuk s tudtuk mi azt, hogy az a szellem, mely észrevétlenül lopakodik be a társadalom rétegei közé, kétszeresen, sőt százszorosan nehezzé teszi korunkban minden tanintézetnek a feladatát, melyet a humanizmus, az igaz műveltség megalapítása elébe tűzött, megoldani: de épen e nehézségek már

¹⁾ Thouannus Hist. Tom. 12. p. 52.

természettel utaltak bennünket arra, hogy a gondviselő Istenbe vetett bizodalom legyen azon jelszó, melyet zászlónkra tüzzünk; épen e körülmény utalt rá, ha már maga a szív szüksége nem vonzott volna is, hogy minden nehézségek közt, ő s az ő igéje, az ő benne vetett hit legyen istápolója erőnknek; bizonynyal elhívén, hogy a mit Istennel kezdünk, a mit Istennel folytatunk s végezzünk, az végre sem maradhat megáldatlanul ama menyei atyától, ki azért hív bennünket a tökéletesedésre, mert ő maga is tökéletes.

Most lefolyt esztendőnk is egyik kitünő bizonyysága, hogy Istenben vetett bizodalomunk nem volt hiú; nem megszégyenülve tértünk vissza oltárától a ránk bizott kötelességeknek, de sőt több tekintetben megerősödve. T. i. azon intézkedések után, melyek által e tanoda pártfogósága anyagi és tanárai szellemi áldozatai által, e mi féltett kincsünket annyi balsors között és után a jelenlegi terjedelemre felnövelte, azt tartottuk feladatunknak, hogy biztos megállapodási pontunk el lévén már foglalva, arra törekedjünk, mikép egy időre, míg az általunk még mindig várva várt lehetséges ideje a teljességnek elérkezhetik, e helyzetnek vívjuk ki állandóságát, tömörülését, belső gyarapodását, hogy ha mi, jelenben munkásai, nem érnők is meg ama szép időt, utódaink egy jól elkészített, jól megvédett posíciót találhassanak utánunk, melyre, mint valamely erős fundamentomra, felépíthessék azon második templomot, melynek dicsősége, bizonynyal hiszem, el fogja homályosítani, el kell hogy homályosítja amaz elsőét, melyre pedig, mindig mint fénylő pontra fog és köteles is a maradék tekinteni, s azt az emlékezet borostyánaival koszorúzza meg, mint az egykori virágzásnak diadalmi monumentumát, melyet elérni törekedik jelenben is.

A múlt évben 200-an, az idén 218-an látogatták tano-dánkat; ennyi volt száma azon ifju növendékeknek, kik bennünket fölkerestek, kiket szüléik vezérlő gondjaink alá bíz-tak. Nem a pusztá szám csupán az, a mi engem e körülmény-nélörvendezett, hanem, hogy azoknak serege, kik bizodalommal vannak működésünk iránt, napról napra emelkedik. Adja Isten, hogy ne csupán az egykori fényes múlt emlékezetének csillaga vezérelje őket e szerény bölcsőnek fölkeresésére, hanem azon tudat, az a remény, hogy a mit itt találnak, az igazi őszinteség, az nem ámitás, az valóság. Mi tanárokul,

kiknek kezeibe tartozik közelebből e kör, igyekeztünk rajta, hogy ez úgy legyen. Törekedtünk, hogy még azoknak, kik távol messze földről keresék fel e tanodát, se legyen okok megbánniuk a lépést, hogy bizalmokat bennünk helyhezék, rajta lévén minden igyekezettel, hogy bennünk Mentorokat, atyjokat találhassák. Nem hallgathatom itt el ifjúsági képző eszközeinket tekintve, hogy a mit a múlt évben még csak mint leendő említettem fel, az immár valóság lett. Értem a „Testgyakorló intézet“ felállítását, mely ez év utolsó heteiben lett megnyitva, s a köznevelési célnak átaladva. Im már mondhatjuk, hogy intézetünk belső szervezetét tekintve teljes, miután az emberben a test is a nevelés tárgya lett; s reményünk van, hogy ép és erősített testben a lélek is ép s erősebb fog lenni.

A mi a tudományos nevelést és oktatást illeti, — nem említvén itt a rendes tárgyakat, melyekről a szigorlati jegyzőkönyvek immár szólottak, kiváló gondot fordítottunk az elmúlt évben is a szokott napi dolgok vitele mellett az önmunkássági kedv és hajlam élesztésére és gyarapítására. Két úton hatolt e tekintetből tanodai rendezetünk. Ezek egyike a pályázatok, másika az önképző társulati tér.

A pályázatokat illetőleg, 5. kérdés volt kitűzve, melyek az illető, megfejtők részről, a hivatalos bírálatok szerint nem keveset ígérőleg sikerültek.

1. A b. Szentkereszti vallásos természetű jutalomra ez volt a feladat: „Készíttessék évzáró egyházi beszéd, következő alapige felett: A d j számotsáfára te sáfárságodról! — hozzá alkalmazott előimádsággal együtt.“ Négy pályamunka adatott be a határidőig. Összeolvassván őket bíráló, közülök három vált ki, melyek mind forma, mind kidolgozás tekintetében figyelmet érdemeltek. Közülök azonban legkerekebbnek, szép gondolatokkal teljesbnek az találtatott, melynek jelígeje: „A teljes szentírás Istentől ihletett.“ S így ennek íteltetett a jutalom. Szerzője a jelíges levél szerint György Endre, 3-ad bölcsészet osztályú növendékünk. Nem lehet azonban, — így szól a bírálat — hogy különös dicsérettel ki ne emeltessenek. „A ki hiva kevesen“ — és „A ki pedig a sziveket vizsgálja“ jelígejük, melyek nyomós voltuknál fogva a dicsérő kitüntetést minden tekintetben megérdemlik. Írója mindkettőnek Zsig-

mond Sándor. A 4-ik pályamű kevés szerenésével készült ugyan, de „imádsága“ igen szép.

2. A „Kádár Mózes“ nevét viselő jutalom-alapítvány kérdése a bölcsészeti körből ez volt: „Adassanak elő a gondolkodási módszertan törvényei, s azok alkalmazási haszna mind a tudományok, mind a gyakorlati élet körében.“ Kiadott a 2. bölcsészeti osztálynak.

A hivatalos bírálat így szól: Bíráló kezéhez csupán egy mű adatott be: „Ordo est anima rerum“ jeligével. Általános becse a műnek, miután a mélyebb filozófiai megoldás hiányzik, nincs ugyan; de tekintve, hogy a szerző a bölcsészetnek még csak előcsarnokában van, s a sok oldalú tapasztalást s ismeretet igénylő bölcsészet rá nézve még csak iskolailag véve létezik; tekintve, hogy a mily ritka a bölcsészet, mint elvont tárgy körül buvárkodás, ép úgy örvendetes és méltánylandó jelenség, ha ifju ember vele mégis foglalkozik; tekintve, hogy a téma érdemleges tárgyalásánál szerző, fejlettségi korához mérve, kielégítő mennyiségben s minőségben fejtegeti a kérdést: ennél fogva bíráló véleménye szerint, a többi tanulótársaknak, de neki magának is nagyobb ösztönzésül arra, hogy az elvont természetű tudományok körül is kedvvel forgolódjanak, mint a melyek az általános emberi műveltség megszerzésére hatalmas tényezők, a jutalom kiadandó. Mi megnyugodtunk az ítéletben; a jeligés levelet felbontottuk, melyből, mint szerzőé, Vékonny Antal neve tűnt elő.

3. Ifjuságunk néhány lelkesebbjei magok részről is óhajtván a már is szép lendületnek indult önmunkásságot előmozdítani. 8 frtot adtak össze, hogy azt is tűznék ki a tanári kar az ő nevök alatt jutalmul egy pályakérdés megfejtőjének a három felső osztály számára. A kérdés az ő egyetértésökökkel következőkép lett a kezeléssel megbízott tanártársunk által megalapítva: „Adassék a magyar történelemben befolyással bírt nevezetesb nők életrajza, röviden, időrendi sorozatban, a legrégibb kortól a mohácsi vészig.“

A kérdésre egy mű érkezett ugyan be, de, mint a bíráló írja, a terjedelemre is nagy munkán bő tanulmány látszik, s minőségre is valóban kitünő; stylusa könnyed, folyékony, szép; a jelentékenyebb nők élete terjedelmesen adatik; s a mű egészben véve oly jeles, hogy a sajtót is megérdemelné, épen úgy, mint megérdemli a kitűzött jutalmat. A jeligés le-

vélben Vékony Antal és Nyirő Sándor 2-od bölesészeti osztályú tanulók nevei találtattak, kik, mint magokat kifejezik, azért dolgoztak együtt, hogy annál többet adhassanak. —

4. A Balogh Irma nevet viselő 6 ezüst talléros költészeti jutalomra, melynek tárgya: „Mátyás király emlékezete“ (Elégia) szintén egy mű adatott be. Tekintve mind a belső szerkezetet, mind a stilisztikai ügyességet, a költői képeknek helyes alkalmazását, ugy a verselési könnyűséget s gyakorlottságot, azt a bíráló teljes meggyőződéssel ajánlta megjutalmazandónak. Felbontatván a jelíges levél, abban a Kútka Kálmán neve volt, mint szerzőé. S mivel az alapító levél szavai azt tartalmazzák, hogy ha a pályamű arra érdemesnek ítéltetik, az évi ünnepélyen fel is olvastassék: az a gyülekezetnek be is fog mutattatni.

5. A Vámosy-jutalomra, melynek tárgya mindig valamely szakasznak szép nyelvű kidolgozása a magyar történelemből, „Nagy Lajos király nápolyi hadjárata“ volt kitűzve. Hárman pályáztak az V. latin osztályból. A beadott művek közül a 2. számút, „A történet az idő és az emberek képe“ jelmondatút ítélte a bíráló jutalomra, mint a mely a tárgyat leghelyesebben fogta fel, a kútfőket jól használta, a mellett legfőbb önállósággal s legtöbb nyelvezeti ügyességgel van dolgozva. Dicsérettel említette még meg a 3. számot a „Legszebb virágkoromban“ jelígjűt, melyre egyszersmind, ha telnék, némi jutalmat is ajánl. Mi ennek egy díszkötésű „Szigeti Albumot“ rendeltünk adatni. Az elsőrangú mű szerzője Szabó Aurél, a dicséretesé Lehoczki Ignác.

6. A Nagy Sándor jutalomra, szinte magyar történelmi tárgyú előadásra, inkább mint kezdők, első kísérlettevők, a IV. latin osztályúak szoktak pályázni. Az ez évi feladatra, mely „I. Leopold király uralkodását, s különösen azt a szakát kívánta, melybe a Zrinyi-Vesselényi-féle mozgalmak estek. 8 munka adatott be. Közülök a bíráló a „Hazát, mely egységelven áll, Kor vész el nem sodor“ jelígjűt ítélte jutalomra méltónak; mert oly szép, világos renddel írja le az eseményeket, meglepő logikával kapcsolván azokat össze, hogy gyakorlottabb osztályúnak is dicséretére válnék. Nyelve is igen jó, egyszerű, folyékony, szabatos. Másodrangúnak az

„Oly államban“ kezdettel bíró jeligés művet ítélte bíráló, s mivel valamely mellékjuttalmat is ajánlott: 1 tallért ítéltünk a rendelkezés alá bocsátottakból, buzdításul. A jeligés levelek szerint az első rangú művet írta Szilágyi Sándor, a másodrangút Szabó Sándor. Dicséretesen dolgoztak még Vajna Dániel és Nyegre Béla.

Ezek az idei pályázatok eredményei, melyeket illetőleg ránk nézve az a megnyugtató, bátorító jelenség, hogy a mozgásba hozott kezek 18⁰/₀-t teszik a képeseknek, a nyerteseké vagy dicsérettel kitüntetteké 11⁰/₀; a mi mindig elég örvendetes arány.

Azt hiszem, nem csalatkozom, ha a tanári folytonos buzdításon felül e jelenség érdemének főrészt a kebelünkben már 5 év óta ujonnan felélesztett „magyar irodalmi önképző társulat“ példaadó hatásának tulajdonítom. Szólanom kellene sor szerint most már erről is, de miután e kisded társulat maga fogja magát most először nyilvánosan és hivatalosan a t. gyülekezetnek bemutatni: e tárgyat egészen az ő körébe bocsátom át.

Ilyen lévén szellemi állapotaink: helyén valónak látom, hogy kijelentsem, mikép anyagi állapotaink folyvást haladtak az erő gyarapodásában. Azon ernyedetlen kitartás, éjjel nappal nem szünő gondozás mellett, melylyel e tanoda küligazgatóságának tagjai ez ügyet ápolták, nagy mértékben köszönhetjük ezt azon áldozatos szívű, nemes keblű honfiaknak, kik valláskülönbség nélkül, egyedül a szentügy és cél melegétől hevülve hozták áldozataikat ez oltárra, melynek tüze maga is melegét vallás- és nemzetkülönbség nélkül árasztja mindazokra, kik ennek jótékonyosságát élvezni kívánják. Háladatos szívünkbe van s marad is felírva Volkenberg József, Lugossy József, az utrechti theológiai kar, ugy a gröningeni egyetem, Csaba Gyula és több mások nevei, kik részint főpénztárunkat, részint könyv- és muzeumi-gyűjteményünket gazdagíták tetemes és igen becses összegekkel s darabokkal; különösen pedig azon egyházakéi (Mikola, A.-Medgyes, Apa, Pettyén, Ombód, Pálfalva, Patóháza, Lázári), kik a hajdani jóltevő kapocs emlékezeténél fogva ünnepi jótéteményeiket tanodánk növendékeinek ajánlották fel, ugy, hogy az az 50 növendékünk, kiket koruk s osztályok már arra képesített, majdnem 1500 fttal lettek ezúttal felsegélve. Isten a maga

jobb kezével áldja meg e nemesen dobogó s érző kebleket, engedje nekik azt az örömet velünk együtt megérni, hogy a kiket ez által gyámolítottak, láthassák azokat az emberi-ség, haza és egyház diszeiül felvirággani! Mi magunk részéről örömmel sorozzuk őket azon tisztelt nevekhez, kiknek emlékezetét örök hálával emlegeti s fogja is emlegetni mindenkoron e tanoda történetének műzsája.

Személyzeti állapotainkat a mi illeti: ez év folyta alatt váltunk meg majd három éven keresztül erélyes felügyelő gondnokunktól Móricz Károly urtól. A mily örömmel üdvözlöttük volt széke elfoglalásakor, épen oly fájdalmasan esett, midőn körülményei miatt tőlünk megváltat kelle értenünk. Helyét t. Szöllősy Miklós urral töltötte be tanodai pártfogóságunk, s nekünk, mikor egyfelől megnyugtatónkra szolgált, hogy a távozó helyét hasonló erélyes lélek foglalta el: úgy más felől leghőbb óhajtásunk, hogy miután már ügyünk ismét oly kézbe van letéve, mely tudja is, akarja is mind a célt, mind az eszközöket, melyek bennünket virágzásunk útján tovább segítsenek, adjon Isten ő neki ehhez, adjon buzgó lelkéhez erőt és kitartást is.

Az élők, ha távoznak is tőlünk, azért még mindig a mieink maradhatnak — míg élünk; de a holtakat, nines, a ki többé a testi világban magaeinak mondhassa. Az Ur e tekintetben nagyon meglátogatott ez évben bennünket. Szöllősy Károly, kormánytanácsunk tagja az egyik, kit a halál közülünk elszólított. Hivatalos életében kiszakaszthatott napjait örömet szentelé ő nekünk a távolból is, s ez anyához, honnan lelki tápláltatását vette volt, vonzó érzelmét sok módon bebizonyította irántunk, mind szellemileg, mind anyagilag. Legyen áldott emlékezete.

Növendékeink közül hármat kísértünk a sírba. Valóban gazdag aratás a halálnak, minőre, én évtizedek alatt nem emlékezem. Grosschmid Imre az V-ik, Bernovics Kálmán II. latin, Kovács Kálmán III-ad bölcsészeti osztályból voltak ez áldozatok. Mindnyájunk fájó részvéte kísérte sirjaikba a korán kidült jeles ifjakat. Isten adjon szüleiknek, a bánatos szüléknek vigasztalást e súlyos veszteségéért; ti pedig ifjú barátaink, barátai az elszakadtaknak, tartsátok meg meleg kebleitekben emlékezteiket. Nyugodjanak poraik csendesen!

Egy intézkedéséről kell még tanodai pártfogóságunknak, mely még a múlt évben keletkezett ugyan, de életbe most lépett először, a t. e. gyülekezetet, illetőleg szüléket értesítenem. Több tekintetknél fogva jónak látszott ugyanis, hogy a tanodai évnék úgy kezdete, mint bevégezése a régi határidőre vitessék vissza, arra, mely Erdélyben, s hazánk igen sok tanodájában ma is fennáll. E két határidő június utolsó és szeptember 1-ső napja; úgy hogy a szünnapok jul. és augusztus hónapokra essenek. Minthogy e változást rögtön már most nem volt tanácsos eszközzésbe venni egészben; ezért szabattott a jelen vizsgálatok ideje csupán két héttel elébb, mint a múlt évben. Ennek következése aztán, hogy a jövő 186⁶/₇. iskolai évet, ha Isten azt érnünk engedi, szept. 15-én fogjuk megnyitni, hogy e két heti idő által már 186⁷/₈. rendesen kezdhezzünk szept. 1-jén, s végezhezzünk június utolsóján.

Most már nincs egyéb hátra, mint megköszönnöm neked oh Isten jóvoltodat a múltban, kegyelemért esedezni a jövőre is. Mi bizunk benned. Jó voltál hozzánk: légy jóltevőnk ezután is. Virágoztasd, gyarapítsd e tanodát, mely a te nevedben alapittatva, nem ismer más célt maga előtt, mint fiakat nevelni az emberiségnek, a hazának és a te anyaszentegyházadnak. Mi bizunk te benned, mert nálad minden lehető; s remélünk, mert a benned vetett bizodalom meg nem szégyenül!

Egyházi krónika.

Olaszország. 1866. november 18-án Florenben Victor Emanuel megnyitotta a parlament üléseit. A gyűlés helyéül épen azon termet választotta, melyet Savonarolta építtetett. Főcélja az volt, hogy ezen terem falai hangoztassák vissza ama rémletes döröglet szavait, mely a pápai-világuralmat porba dönti. A trónbeszéd több helyei, melyek a Rómával való tanácskozás megszüntetésére valának irányozva, s a melyekben nyilván kifejeztetett azon valószínűség, hogy Olaszország becsülete kockára van téve: a néptömeg tapsviharával találkoztak.

Az 1866. évben a civilisáció egész Olaszországban meghonosított, s az egyházuralom végső maradványa is megsemmisítettén; az ellenszegülések hiányában vérontás nélkül fejeztetett be a legfontosabb revolúció.

Megemlítendő még az is, hogy midőn Ghilardy püspök a mailandi székesegyházban azon bujtogató szónoklatát, — melynek refrainje a protestánsokra halált menydörgött — elvégezte, a nép iszonyú zajban tört ki, elannyira, hogy az említett phantasztikus szónok kénytelen volt mind szószerkét, mind pedig magát a várost titkon, lehető leggyorsabban odahagyni.

A francia hadsergek kivonultak Rómából. Ezt látva Antonelli kardinál, a katolikusok merész újoncait körében marasztotta, s mint a mesebeli megcsalatott ravasz, midőn a francia harcosok már hazájukban valának: az eseményre figyelni kezdett nép gyanuját e kenetes szavakkal altatta el: „a szent atyának többé nem kell francia katona“!

Már 18 hónapja mult el annak, hogy a pápai szék 50 millionyi kölcsönt rendelt; azonban nincs vállalkozó, még eddig nem akadt, s e szerint a „Zinsenszinsrechnung,“ a mely mennyei jutalom ígérvényeivel annyiszor roppant pénzösszeget zsarolt össze: megbukott. — Igen, ez egyszer a jámbor birtokosok, kik ma a szentszék által a föld aljas mammonjainak bélyegeztettek el: nem nyitották meg erszényüket. Nemcsak terv, de törvényszerűleg megszentezett faktum az, hogy a papi javak a kormány kezébe jutnak. E határozat Spanyolországban is már desamortisáltatott. A burgói, sargossai, valenciai, almeriai, cordovai s több helység papjai fekvő javaikat már több hónapokkal ezelőtt a kormánynak átadták.

Közelebbről a pápa ő nagyméltósága zártgyűlést tartott, melyben három érseket és tízenkét püspököt választott. A tízenkét püspök közül ötöt „in partibus infidelium-mal.“

Igen érdekes még a következő közlése is a „Kirchliche Chronik“-nak:

„B. Meyendorff — Oroszországból — megjelent a pápánál és előterjesztette, hogy azon orosz revolutioról kíván beszélni, melyet ő nagyméltósága nem úgy fogott fel, a mint annak iránya megkívánja. Előadta, hogy az orosz kormány nem, mint a katolicismus ellensége fordult pápai szék ellen,

hanem mint exequáló, azon revolutio tárgyában, melynek kitörését a pápai uralom mozdította elő. Végül a pápa, ki ily rögtönzött audienciára semmiképen nem volt elkészülve, méltósága megsértése érzetében így szólt B. Meyendorffhoz: „gondolom, hogy az urat az orosz kormány nem bízta meg azzal, hogy házamra törve insultáljon; — mehet“!

Meyendorff el is ment, de bosszusan, és így tusakodott magában: „hát ily keresendő, nagy becsü-e a pápa barátsága?!.. megvan sértve az orosz souverenitástól?!.. talán azt hiszi, hogy a mi kormányunk nem bír finomsággal, gyöngédséggel, méveltséggel?!.. jól van, meglátjuk mivel fogja majd indokolni balfogalmát“?!.. Ezután párthivek után látott, s több előkelők közt megnyerte magának Arnimet, s a híres zeneművészt Liszt-et is.

Patrizzi kardinal is, társai nevében kijelentette a pápa ő szentségének, hogy a jelen bonyodalmak közt a legvégsőig készek mindenre! IX. Pius pápa, — ki úton útfélen a jámbor híveket buzdítani nem szűnik — igen kegyesen fogadta az ajánlatot.

Legközelebb ily tartalmu beszédet tartott a hivekhez: „Nem tudom, mi módon, de valami nagy hivatottságot érzek magamban! Minden világos előtttem, csak az megfoghatatlan, hogy ezek az aljas eretnekek, s azon eszelős bölesek, kik nincsenek hivatva, miért támadnak annyira ellenünk, minő okból törekszenek az egyházat, a boldogító keresztyén egyházat tönkre juttatni!? Alszik ma is a megváltó, midőn napi eseményeink a Genezáret hánykódásához hasonlítanak! Ti, zsámolyom hű támaszai, magatok ítéljétek meg, nemde méltatlanok piszkos nyelvein forognak az üdvkirály szavai?! Es ezekkel, mint mérges nyilakkal megölő sebeket akarnak keresztyén egyházunk, s magasztos szertartásain ejteni!?!..

A jövődő Isten kezében van! „vigyázzatok tehát és imádkozzatok“! — Igen vigyázzunk és bízunk keresztyéni erényeink, s ama még elleneinknek is megbocsátó szeretetünkben; aztán imádkozzunk, ez a legbiztosabb eszköz a végre, hogy alvó idvezítőnk felébredjen“!

Záradékul ezt mondá: „Nem tudom, hogy miképen, de higgyétek el buzgó hivek, azon biztos sejtelem s megrendíthetlén hit él bennem, hogy bizonyosan eljövend az idő, melyben

a soha nem szükölködő isteni segély megtámadóink felett dicő győzelemre juttat minket“!

Megemlítendő még az is, hogy már Olaszországban a papok házassága törvényesen életbe lépett és Turin-, Mailand- és Nápolyban a gyakorlati térre is átvitetett.

Franciaország. Párisban, s egyáltalában egész Franciaországban a nép hangulata nagyon ingerült, főleg a tanuló ifjuság iránt az ellenszenv a legnagyobb mérvben van napi renden. A nép elve szerint ki is viseltethetnék azon rajongó, úgy szólva éretlen ifjak iránt csak legkisebb rokonszenvvel is, kik Lüttichben, s több helyeken Isten és ember ellen, mint bősziült vad csorda, annyira dühöngenek, kiknek relegációjuk tulcsapong a józanész határain! Fékezni már lehetetlen őket; mert tömegesen s a legnagyobb rendzavaró hévvel tesznek mindent, és ha büntetésre kerül a dolog, kénytelen az állam maga magát is büntetni.

A mint említve van, a párisi tanulók, tehát a revolúció tüzét, melynek elfojtásáért ezer főt kívántak engesztelő áldozatúl, már annyira szitották, hogy maga a király is remeg, s attól tart, hogy messze kiterjedő hatalmának szárnya valamely részén meg fog perzseltetni; mert az elvbarátok hovatovább igen számosan kezdenek jelentkezni. A kormányval egyesülő néptömeg minden jöhető vést kizárólag az ifjuságnak tulajdonít. Ellenben van egy részrehajlatlan bíró, ki összevetve a multat a zavaros jelennel: a valót bátran kimondja. Ez Páris egyik lelkésze, Hyacinthe atya, a ki közelébb is ily tartalmu beszédet tartott a nép előtt:

„Hiveim! én is voltam ifju, de már öreg lettem. Az ifjuság a jövő sajátja, a ködbeburkolt jövőé! mely mindnyájunkra nézve nem egyéb egy megfejthetlen talánynál! Az ifjuság nem a mult idők tanuja; hanem a jelen ágyasa, melybe magvak hintetvék a jövő számára, hogy majd, midőn átvonult felette a zsenge és férfi kor: gyümölcsöt hozzon a késő nemzedéknek.

Mi is voltunk ifjak; gondoljunk csak azon napokra, midőn tátongó örvény felett lebegett Franciaország sorsa, s midőn letipró vész fenyegette a közszabadságot! Mit tettünk mi is akkor? Mint patakot hagytuk vérünket folyni, életünk éreme csekély volt előttünk.

Most öregek vagyunk. Csendben lüktet a vér ereink-

ben, józanabban gondolkozunk, higgadtabban cselekszünk; a sors kényére bizzuk magunkat, s készakarva görnyedünk a zsarnok igája alatt. És ez így van, jóllehet „a tekintély Istennél van, s a hatalom egyedül Istené“!

Az ifjúságot ne vádoljuk, ne átkozzuk; mert ha a szabad gondolkozás fonalával vezetnők, soha se térne tévútakra. Tettük-e ezt?! Atyák! mondjátok meg, hol van, hol tündöklík erényetek dicső fénye? mely példa lenne most? Anyák! szégyenlítek-e magatokat, vagy hová tűnt a szemérem életetekről, midőn leányaitokat ferde nevelésekkel ti magatok taszítjátok az aljasság posványába? Ti akartok az ifjúság bírái lenni? Ti szegnétek szárnyát a szabad eszméknek; ti fojtánátok-e el a jogérzet, a világosultságból kilövelt lángokat?!

Mi is voltunk ifjak, de már megöregedtünk!..

A mi ifjukori éveink nyomai se menttek a bűnök szennyétől! Tettetek-e valami kísérletet, hogy fiaitokat és leányaitokat megóvjátok a rosztól? Előbb ezt vegyétek figyelembe, azután ítéljeteK.“!

Franciaországban nincs sajtószabadság. Szigorú törvény hozatott az ellen, s annak áthágói a szerint súlyos büntetésekben részesülnek. Az evangyélium magyarázói, s annak fordítói közül Lacroix-, Ponpart Dawy-, Verboek nem rég pénzbürság és fogságra ítéltettek el: Lacroix egy évi fogságra s ezeröttszáz frankra; Ponpart Dawy három hónapi fogság és ötszáz frankra; Verboek pedig ezeröttszáz frankra.

Bajorhon. Mindamellett is, hogy az iskolai ügyekre, s kapcsolatosan a nép fejlődésére nagy gond fordítatik: igen furcsa, s valóban a szellemi fejlődéssel merőben ellenkező eset adta elő magát Bajorhon bizonyos helységében.

Julius elején az x. x. i basilikából nagy tömegű keresztalj vonult ki a szomszéd falu felé. Szokott buzgósággal haladtak az áhitatos hivek. Azonban a buzgóság ingerültséggé fajult; mert a mint egy doroskán ülő kocsis a szentzászlók mellett anélkül távozott, hogy fővegét leemelné: a jámbor atyafiak tigrisekké változtak. Így történt aztán az, hogy a hivek seregéből három tulbuzgó férfi, s négy kegyes nő rá rohantak a szegény kocsisra és úgy elpáholták a kezüknél volt keresztetekkel, — zászlónyelekekkel, hogy eszméletlenül yitetett a kórodába. — Voltak azonban olyanok is, kik e

szavakkal csendesítették a felbőszülteket, „ne bántsátok a boldogtalant, anélkül is elég nyomorult; mert nem tart velünk“! . . .

A három keresztény férfi és négy nő a törvényhatóság által érdemkereszt helyett hat hónapi fogságot nyertek.

Nov. 15-én a negyedik gener. sinodus-on több tárgyak mellett előfordult a Schenkel „Charakterbild Jesu“ című műve. — Nem csekély zavart idézett elő ez új tan. — A gener. sinod. meghatározta azt is, hogy ezután a gyűlés nyilvános legyen — valamint az egyházi rendnek megrendelte, hogy a theologiai tudományok hallgatóira, s a népiskolákra több gondot fordítsanak.

A rajnai pfalz — gen. sinod. nov. 19. — dec. 2-ig tartotta ülését (Speierben). Első napján 64 tag volt jelen a képviselők közül. — Vitatárgya a katechismus volt. — Azon kérdés, hogy t. i. a meglévő káté revideáltassék, eltöröltessék-e, vagy ne: függőben maradt. — A baloldal azt kívánta, hogy a mostani káté vagy átdolgoztassék, vagy pedig merőben új szerkesztessék, azon módon a mint Dr. Jacob előterjesztette — unio alapján —. Ellenben az orthodox párt a meglévő káténak sem megrevideálásáról, sem átalakításáról nem akar tudni.

Hasonló sorsban részesült az egyházi énekeskönyv is. Ez mégis nyert annyi kedvezést, hogy bizonyos időre mind a templomokba, mind pedig az iskolákba visszavitetett.

A protestáns egyesület egy „Protestantische Flugblätter“ című füzetet indított meg, s már Dr. Zittelnek igen érdekes értekezését közli ezen címmel: „Was wollen wir?“

Ily egyesület Frankfurtban is alakult, mely legtöbbet Dr. Steitz megható szónoklatának köszönhet. — Elnökei: Dr. Souchay — Dr. Spies Cornill.

Nassauban és Hessenben — Marburgban okt. 1-én a protestánsok, az egyházi épelvek fáradhatlan támogatója Ebert elnöklete alatt gyűlést tartottak. — Hasonlót tettek Kassalben a katolikusok is, azzal a különbséggel, hogy a gyűlésen minden pap köteles volt megjelenni; az elmara-dókat pénzbírsággal fenyegetvén az officiellen Classen convente. — Fischer — egyik pap — szerint a gyűlés feladata szemlét tartani „über das verhältnis des Protestantismus zum römischen Katholicismus in der Gegenwart“!

A lutheranusok pedig október 18-án Friedbergben gyűléseztek, mikor is a felett értekeztek: „wie unter Versuchungen versteht man Reizungen zur Sünde, welche von dem Teufel als dem Diener des Zornes Gottes ausgehen“ és e felett: „Anfechtung beweist, dass ein Teufel sei, und wie schrecklich sein Dienst“.

Meklenburg-Schwerin. Az itt uralkodó humanitas Blank rendőrnagyban megtetszik. Ez a drága gyöngy, a hogy a polgárok mondják — oly tényt követett el három 8—13 éves gyerekeken, hogy kár lenne nem tudni. — Ezer nyolc száz hatvanhatban (!) az említett három növendéket hivatali tisztéből kifolyólag annyira megbotoztatott, hogy a legsírmasabb állapotban szenvednek — s talán ki is fognak szenvedni. — Hibájuk abból állott, hogy a tapasztalatlan gyermekek a hadgyakorlati terem nyitott ajtaján belépve, az ott talált üres tonnákat helyükről elmozdították. — Ezért szenvedtek ők, azon vad baromtól, ki ellen a nép se merészel szót emelni. — Nem, mert Meklenburgban az ily egyének mellett Klicfoth — Krabbe apologisálásukkal mindig készen vannak.

Hát vajjon az egyházban is így folynak-e a dolgok?! Fájdalom — így. — A ki azt hiszi, hogy Meklenburgban kiválóan virágzik a hitszigor-ünnep napok szentsége: az nagyon téved. — Csak nézzük el minő casus történt nem régebben, és meggyőződünk, hogy legtöbbször ott zavartatik fel a forrás vize, a hol legtisztábbnak kellene lenni.

Buchka jöv. igazságügyi miniszter a kivándorlásokat a szabvány szentségtelenítésének rója fel. — A papok a földes urak ellen panaszt tesznek, hogy cselédjeik által az ünnepnapokat megbecstelenítik, az udvari népséget lomhává — fajtalanná, elvadulttá teszik. A földes urak ily esetekben nem maradhatnak adósok. — Az ellenük emelt vádakát így viszonzozzák: papok! nektek nincs igazatok; mert ha az udvari cselédek lomhák, fajtalankok, elvadultak: ti vagytok okai! Gyalázatosan jártok el tiszteitekben, nem követitek ti magatok se a mit hirdettek; az úr beszédével nem csak nem gondoltok, de csufot üztök vele, — kikelték ellene! . . . Aztán mi különbség van a között, ha a napszámos, a szegény parasztnő krumplijával dolgozik az ünnep napokon és ha a házi kisasszony csipkéjével foglalkozik? A vasúti postai-közlekedé-

seknek is épen úgy megkellene tartaniok az Urnak ezen parancsolatát: „hat napokon munkálkodj — a hetediken az Urnak szombatja van — s azt megszenteljed“ — mint ama szégyen napszámosnak, ki ura földjét azért műveli, hogy kenyere legyen!

Ily meghasonlások — heves viták közt igazán nem egyébb Meklenburg mint egy valóságos Sodoma és Gomora!

Az iskolák se állanak igen jó karban. — Az úgy nevezett „ritterschaflichen“ iskolatanítók legnagyobbbrészt: Kocsis, kertész stb, A tanoncok ha tanítójuktól olvasni — írni — számolni megtanulhattak: azzal maradnak. — A tanítók fizetése a (napszámosok jövedelmével egyforma; tehát mellékes foglalkozás nélkül valóban nem is existálhatnának.

Szerény válasz Sz. G. tantárs úrnak.

Egyháztörténelmi művemet némi bírálati észrevételek kíséretében szíves volt ön bemutatni a t. e. közönségnek e Füzetek hasábjain. Jó akarataért fogadja hivataltársi őszinte köszönetemet.

Mint hogy azonban tisztárs úr megjegyzései által felhíva érzem magamat: legyen szabad nekem is önigazolásul kifejtteni azon elveket, melyek dolgozatomban vezéreltek. Hanc veniam damus, petimusque vicissim.

Eleve számot adni az általam követendett elvekről egy tankönyv körén túl esőnek itélem. Helye lehet, s van is ennek tanférfiak közt egyik vagy másik közlönyben, de nem olyan könyvben, mely tanulók számára iratván, ezeket sem nem érdekli, sem nem építi, mind a mellett hogy a könyv terjedelmét, illetőleg árát is növelné.

Épen így mellőzendőnek véltem, kiterjeszkedni az egyház történelem fogalmának meghatározására is. Ezen esetben az egyház mivoltát kellett volna előbb is megismertetnem, úgy de ez oly eszmekapcsolatban történhetnék meg, melynek alsóbb foku gimn. tanuló csak betűin fogna rágódni. A mi pedig az egyháztörténelem célja, fontossága stb. kimutatásának szükségességét illeti, ezt akármely tudománynál, — mely ismeretet közöl és terjeszt, — kérdésbe tehetni, s még

sem látjuk, hogy a tankönyvben erre különösebb súlyt fektetnének, a mennyiben ez a kérdés legtöbbször még csak távolról sem érintetik.

Krisztus életét szándékosan nem tettem fel művembe. Ugyan is a mi tanrendszerünk szerint a II-ik gimn. osztály kizárólag bibliai történetekkel foglalkozván, Jézus élete fél évi tanulmány tárgyát képezi. Ennek ismétlése tehát felesleges lett volna. De ha ez nem így állana is, az egyháztörténelem fogalmán egészen kívül esik, habár azzal kapcsolatban van is — Jézus élete. Ezért szokott az kimaradni nem csupán nálunk — p. o. a tisztárs urék kezei közt levő műből — hanem a külföldi ily nemű legtöbb kézi könyvből is.

Mint leglényegesebb hiba azonban az rovatik meg művemben, hogy korszakokat nem vettem fel, s ez által — tisztárs ur nézete szerint — vétettem a rendszer ellen, s az áttekintést szerfelett megnehezítettem. Szándékosan és öntudatosan tettem ezt is. Soha sem voltam barátja a még fejletlen értelmű és felfogású tanulók számára készített kézikönyvekben a tudományos színezetű rendszerzésnek, legkevésbé egyháztörténelmi művekben. Az eseményeknek egyes korszakok szűk keretébe való szorítását hasonlóan találom némi tekintetben a procrustes-féle mesés nyoszolyához. Nálam főfő szempont mindig a biographiai előadásra van helyezve, főfő dolog a csoportosítás, mert csak ezen úton lehet a különféle nemű anyagot összevegyítés mellett is érdekesen és könnyen áttekinthetőleg feldolgozni. Így látjuk p. Nagy Constantin életrajzában az események csoportosításánál fogva összehangzatosan tárgyalatni az egyház kül-állapota mellett Árius tanát, ugy szinte a husvétnak különböző időben való megülvése miatt keletkezett vitát, nem is említve azt, hogy a papuralom tovább fejleményére is rámutatás történik. Ellenben a korszakokra való osztályozás — tekintettel mindig az alsóbb fokú gymn. tanulókra — szaggatottá teszi a történelmi előadást, s ha még alosztályozások is — p. az egyház kül sorsa, belső állapota, tudomány, egyház szervezet stb. — fordulnak elé mindegyik korszakban, a még csekély combináló képességgel bíró növendék értelmi tájékozottsága annyira elvész ezekben és ezek közt, hogy az események megszakított fonalát összekötni, az egybefüggést átlátni még a tanár utbaigazítása mellett is alig alig képes.

Én legalább ezt tapasztaltam tanárkodásom ideje alatt, kiváltképen e tantárgy előadásánál. Azt sem állíthatni, hogy csak a korszakok felvétele mellett lehet a dolgok menetelésben összefüggést, a különféleségben is egységet láttatni; mert p. Magyarország reformációja úgy van összeállítva, hogy korszakos osztályozás nélkül is meg van a teljes összefüggés és történelmi egység, az egész, mint valamely nagyszerű dráma, szemünk láttára folyván mintegy le. Én legalább ezt látom ezen főbb mozzanatok kiemelésében: a reformáció egyes helyeken gyökeret ver, a reformáció átalánossá kezd lenni, a prot. vallás túlsúlyra jut; a prot. egyház megaláztatik, majd ismét felüdül sat. Itt fokozatos emelkedés és hanyatlás szemlélhető szigorú logikai összefüggésben.

A mi végre a mondat sorozatok feltűnő elaprózását illeti, ezt is szándékosan tettem; lehet, hogy néhol túlságig is vive — tettem ezt könnyebb érthetőség s az egyszerűség keresve keresésének szempontjából. Ez által azonban — bárrovására a mondat szerkezet szabályainak — legfelebb is csak az irány periodikus kerekdedsége és szépsége ellen vétettem; de azt nem ismerhetem el, hogy ezzel az értelmet is zavarba hoznám, — mint tisztárs ur vélekedik — legkevésbé azt, hogy ez által a tanulás végtelenül megnehezítettetnék.

Egyébiránt valamint az egész megjegyzés, úgy a ráadandott válasz is subjectivitas dolga lévén, mert a fő-fő lényegyet tekintve mind az anyag kiválasztására, mind előadási modorára nézve ön helyeslésével találkozom, kérem tisztárs urat, hogy nyilatkozatomat oly indulattal sziveskedjék fogadni, minővel ez iratott: sine ira et studio.

Márk Pál,
debreceni tanár.

Czelder-ügy.

A moldva-oláhországi ref. szabad magyar egyházak a követség útján a magyar udvari kancelláriához felírtak, hogy az erdélyi püspököt és konzisztóriumot, kik az evangyéliomi egyházszabadság ellenségei, soha el nem ismerik. Brailában és Kalaráson legközelebb egyház alakult; az első „szabad“,

a másik „független“ név alatt. — Add jó Isten, hogy mind politikai, mind egyházi téren győzzön a szabadság és függetlenség.

Könyvismertetés.

Beküldetett: Keresztény Magvető. Szerkesztik és kiadják Buzogány Áron és Ferencz Józsi kolosvári unitárius papok és tanárok. III. kötet. Fejér Márton arcképével. Bolti ára 1 ft 80 kr. Kolozsvártt.

Az unitár értelmiség munkásságának e könyv oly fényes bizonyítványa, miként ajánlására elegendőnek mutatkozik a gazdag és érdekes tartalom, s az ismertető előszó egyszerű előmutatása:

„A Keresztény Magvető III. kötete Isten segedelmével s ügybarátaink szíves közremunkálásával elkészülvén, ezenel elődei útjára bocsátjuk.

„A helyzet s a szükségek, melyeknek hatása alatt e vállalat megindult, ma is azok lévén, e kötet célja sem más, mint volt az előbbieké: egyfelől a gyakorlati lelkészet körébe tartozó munkákat s erre anyagot adni; másfelől ismertetni mindazt, a mi egyházi és vallási életünk s a nevelés fejlesztésére, a közszellem ébresztésére, s ez által az általános művelődésre befolytak, vagy jelenben befolytak: s legfenebb annyiban ha eltértünk az eredeti tervezettől, hogy míg abban a fősúly e kettős cél első felére volt helyezve, mi e kötetben az utolsó felének is kiadni kívántuk a testvéri részt, melyet már a második kötet követelni kezdett magának.

Könyvünk tehát határozottabban felvette egy „egyházi és iskolai csarnok“ jellemét, melyben a megjelölt téren felvilágosítólag, buzdítólag s nemesítőleg ható minden elemek helyet találnak. Hivatása kiválóan a magunk körében maradni; mindazáltal igyekszik egy-egy pillantást az egyetemes keresztény egyház állapotjaira s feltünőbb jelenségeire is vetni. S ha leginkább a jelennek él: de a jövőről sem fordítja el szemét, s a multnak gazdag bányájából felhordott kincseket kegyeletes karokkal öleli fel. Epen ezért könyvünk hiányainak szolgálgjon mentségére céljainak sokoldalúsága. —

„Ezekben talán indokolva van a berendezésnél követett eljárásunk is, melyszerint a szoros értelemben vett egyházi

dolgozatokat a többiektől nem választottuk külön. Ezzel is mintegy jelképezni akartuk azt a benső viszonyt, mely egyházunkban a papi s ugynevezett világi elem közt fenáll, s fen is kell, hogy álljon; mert egyházunkat nem egy osztály, hanem a hívők egész serege teszi; az istenes élet köre az, mely mindnyájunknak édes otthonunk.

„Nines is már egyéb mondani valónk, mint meleg köszönetünket nyilvánítani vállalatunk azon buzgó pártfogóinak, kik e kötet elején álló kép kiállítási költségeit, az elhunyt emléke itánti kegyelettel indítva, külön fedezték, s ez által vállalatunk gondjait könnyítették; köszönetet mindenekfelett azon férfinak, ki vállalatunk áldozatkész, lelkes pártolói közt, mint eddig, most is elől járt anyagi, ugy mint szellemi erejének teljével.

„Mint a szülő gyermekét, szeretetünkkel s legjobb gondunkkal ápolók egy buzgó, munkás körnek e harmadik magzatját is; s most, midőn — mint már felneveltet, az élet pályájára bocsátjuk: vajha az az örömünk lenne, hogy jó hírét halljuk. Ekkor jutalmazva lenne fáradságunk, s új biztatást merítenénk a jövőre.

A szerkesztők.

Tartalma: 1. Fejér Márton életrajza. Jakab Elektől. — 2. Lelki éhség és szomjuság. Egyházi beszéd. J. J. Taylertől. Fordította Buzogány Áron, — 3. A vallás alapelemei. Egyházi beszéd. Ferenc Józsitól. — 4. Parker Tivadar élete és hatása. Marosi Gergelytől. — 6. Az emberben levő vallásos elem és annak tárgya vizsgálása. Értekezés Th. Parkertől. Fordította Simén Domonkos. — 6. Az alázott sorsban született Jézus megtiszteléséről. Karácsoni egyházi beszéd. Incefi Józseftől. — 7. A lélek halhatatlansága. Husvéti egyházi beszéd. Buzogány Árontól. — 8. Suski László élete és alapítványa. Nagy Lajostól. — 9. Javaink célszerű használása. Egyházi beszéd. Májai Istvántól. — 10. Nevelési igények. Egyházi beszéd. Váradi Károlytól. — 11. Bocsánat a bántalomért. Egyházi beszéd. Kiss Mihálytól. — 12. A természetben. Egyházi beszéd. Pálffy Lajostól. — 13. Magtár alapításra serkentés. Egyházi beszéd. Nagy Sándortól. — 14. Szent Péter kulcsai. Egyházi beszéd. Coquereltől. Fordította Pap Mózes. — 15. Ecce Homo. Könyvismertetés. Ferenc Józsitól. — 16. Hétköznapi imák. Templomi használatra. Albert Jánostól. — 17. Ágendák: 1. Kereszteléskor. Kiss Mihálytól. 2. Urvasora osztáskor. Kriza Jánostól. 3. Házassági esketésekor. Gyöngyösi Istvántól. — 18. A szombatosok Erdélyben. Történelmi tanulmány. Kővári Lászlótól. 19. Tévedésünk a népnevelés ügyében. Értekezés. Kovács Antalától. — 20. Az Erdélyben létező keresztyén vallások jogai, összeállítva a hazai törvények alapján. — Külön félék: Londoni levél. — Colenso püspök excommunicáltatása. — Szemle Hol-

landiában, Németországban, a francia protestáns egyházban, Olaszországban. — Biblia fordítás. — A jézsuiták. — É.-Amerika vallási szeleme. — Az unitáriusok Amérikában. — A jótévkök fejedelme. — Egyházi célokra tett adakozások vallásközönségünkben 1865-ben. — Iskolánk népessége 1865-ben. A könyör gyermeke.

Beküldetett: Szofoklesz színművei. Fordította Finkei József. Sárospatak. 1858 – 66.

I. füzet Ajasz. II. f. Filokletesz. III. f. Trakhini hölgyek. IV. f. Elektra. V. f. Ojdipusz király.

E jeles és kedvező kritikában részesült műfordítás hihetőleg a magyar tudományos akadémia figyelmét nem sokáig kerülhetendi ki!

Protestáns krajcár!

Nem vagyok ugyan szerencsés indítványaimban, de mind a mellett el nem mulaszthatom Egyházkerületünk megyéit egész tisztelettel egy nagy kötelességünk fedezésére felhívni, és ez az egyháznak élt, férfiak inségre jutható családjainak komoly gyámolítása.

Ime most is egy nagy halottja van az egyházkerületnek. Egy férfiú, ki 29 évig a közbizalmat mindig bírva és mindig megérdemelve vigasztalan neje és három árvái felett úgy zárta be szemeit, hogy Istene gondviselése és egyházkerülete atyáskodásának biztos reménye lehetett lelkének vég földi óráiban egész nyugalma. És ő e nyugalmat, e reményt 29 éves önfeláldozó munkásságával meg is érdemelte. Hogy e kötelességünket az egyház hí munkásai iránt beválthassuk, alapról kell gondolkoznunk.

Ez alap meg van, kell, hogy meg legyen és éljen, ezen alap az élő keresztyén szeretet, mely nélkül, ha oly hitünk volna is, hogy a hegyeket elvinnők helyökről, semmik vagyunk (1. Kor. 13, 2).

Ez alapnak kell létre hozni a „Protestáns Krajcárt“-t, mint a híveknek az egyháznak nyújtandó kegyes adományát. —

E „Protestáns Krajcár“ azután az egyházmegyék eddigi gyám-tökeihez adatván, eszközlené azt, hogy a gyászoló család évi jövedelme legalább 4—500 forintig emeltetnék, a

mely családnak jövedelme ezen összeget meghaladja, az az egyházkerület ezen gyámolításában nem részesül.

E „Protestáns Krajcár“-t adja mindenki, ki a Krisztus, ezen örök szeretet nagy nevére felesküdt, konfirmáltatott, adja pedig hetenként. Hetenként egy krt. Az mondatik, hogy ez sok! Felelhető, hogy az oly kevés, miként az utolsó koldus, ki hetenként egy krajcárt nem adhat Istennek és Isten nevében, az a heti alamizsnára sem érdemes. A ki pedig Istentől többet kapott, mint az utolsó koldús, az szégyelje magát, ha Istennek, kinek mindenével, vagyonával, ép karjaival adósa, hála fejében még annyit sem adhat, a mennyire erkölcsileg az utolsó koldus is köteleztetik.

Ki fogja behajtani? A hitbuzgóság! Csak el kell mondani lelkesen a szöszékből, hogy a protestáns kegyesség, főleg az alamizsnálkodásban, a szeretet munkáinak buzgó gyakorlásában állott elejétől fogva. Ezen az úton lehet egyházi életünket fejleszteni, virágoztatni. Egy protestáns ember keresztyénsége alaposságát, mivel sem képes annyira igazolni, mint adományozási készségével. Szerintem a nt. egyházmegyéek erélyes akarata, és egy buzgó hitteljes papság elég oda, hogy a dolog meginduljon és menjen.

Az mondatik: rossz idők járnak! Csak olyan, mint érdekeljük. Én legalább úgy látom, hogy a 18 éves csapás és szenvedés a közvallásosságot nem vala képes előmozdítani, emelni! Mig egy élő Isten gondviselő igazgatása alatt áll a világ, nem lehet állítani, hogy az idők ne javulnának, ha a világ erkölcsi és szellemi állapota magasabb lendületet venne.

Roszsak az idők? Vajjon rosszabbak-e, mint a minők a 30 éves háború alatt jártak a német földön? Ott elpusztultak minden, falvak, városok, elakadt a földművelés, ipar és kereskedelem, a jólétnek minden régi forrásai kiszáradtak, a vagyon bizonytalanná lett, elenyészett, hamuvá lett, a fenállott virágzó intézetek romba dőltek, — — és mégis, soha, de soha annyi közintézet egymás után nem emelkedett a német földön, mint épen a 30 éves háború után.

A német nemzet sietett megérdemelni jövőjét. Tanult a multaktól hitbuzgóságot, s a buzgóság kiépitette az országot s megáldotta a nemzetet!

Roszak az idők? Vajjon rosszabbak, mint a minők a 200 éves nyomás alatt porba sújtott francia protestáus egy-

ház felett jár, a mely alig hogy egy kevés levegőt nyert lelkét szabadon Istenéhez felemelni, s kezeit kinyújtani, s már ime van Biblia-társasága, mely eddig 4.603,000 példányt osztogatott ki, s legközelebb pedig 85,000 példányt. Van egy társasága a francia prot. egyház történelmének megírására, a mely már eddig 9 kötetet adott ki. — Van Tractatus-társasága, mely népszerű kegyes elmékedéseket ad ki, s a múlt évben 925,000 ily Tractatus nyomtatott ki. Mig nálunk 3,000,000 protestáns között a „Füzetek“-nek meg kell halni, ott az „Almanach des bons Conseils“-ből 200,000 példány adatik el. Az „Ifjúság barátja“-nak pedig 7600 előfizetője van. E társaság ime maga két közlőnyt fentart, s évi kiadásai 96,000 forintig emelkednek. E társaság könyveit házalók által viteti be a házakba, keresi és megtalálja a vevőt; mert akarni tud!

Van még a derék tevékeny francia protestáns egyháznak egy „protestáns sou“ társasága is, melynek minden tagja egy sou-val járul hetenként a pénztár neveléséhez, s évi jövedelme 19,992 frank, s ebből 18,000 frankot oszt ki kegyes célokra.

Még itt sem állapodott meg az ős hugonották e nem maradványainak vallásos buzgósága. Van még egy evangéliumi társaságok is (Union des églises evangeliques de France), mely 150 állomáson dolgozva, lelkesítve mintegy 118,562 frankot gyűjt évenként össze, s bezárt templomaikat egyenként visszaváltják. Még csak három vagyon zárva, de az ernyedetlen buzgóság meg fogja nyitni nem sokára ezeket is. Az ily buzgóság felnyit minden ajtót, még az egeknek ajtait is!

Ezeken kívül van még egy Misszio-társaságok is, mely Chinában és déli Afrikában dolgozik az Isten házának építésén. Évi jövedelem idáig 128,450 frank, de ők 175,320 frankot fordítanak e célra.

Van egy elemi iskolákra ösztönző társaságok 76,967 frank jövedelemmel.

Ime a két század előtt semmivé tett, vérbe és hámba tapodott francia protestáns egyház ily nagy dolgokat végez új ébredése szép napjaiban, s Isten napenként megújítja felette áldásait, hogy még nagyobb dolgokat is végezhesen.

Ime a német és francia protestáns egyház nem válogatott az időkben, hanem csupán kötelességét mérlegelte és csudákkal határos dolgokat művelt. Vajjon csak a magyar protestántizmusra nézve volnának az idők oly erősek, hogy még egy erélyes hitnek útját is elzárhatnák? Vajjon csak nálunk nincsenek e hitnek világépítő kezei? Vagy vára-kozni fogunk talán az időkre, hogy azok tegyenek végre valamit helyettünk? — Hit, bizalom és munkásság, és Isten fog adni előmenetelt!

Gyász hír.

Midőn a t. olvasó közönség e lapokat veszi, Dr. Szeremlei Gábor a sárospataki főiskola hittudományi tanára már rég leszállt azon tanszékről, hol 29 évekig ült, kész lévén utolsó pillanatáig vallásos lelkét, mély szellemét és sok oldalú olvasottságát hallgatóira átvinni.

Ezen testben erőtelen, de a kötelesség teljesítésében törhetlen férfiúhoz maga a halál tisztelettel látszott közeledni; mert ez elhatározta magában vele csak tanszékén, e 29 éves munkatérén, találkozni. A kötelesség e szilárd hőse a pályatérén, borostyánai felett akarta bezárni életét, s keresztyén lelkét Urának Istenének visszaadni.

Határtalan vala a levertség, midőn január 26-án a főiskola homlokán a fekete lobogó hirdeté, hogy Dr. Szeremlei Gábor nincs többé a halandók sorában. Meghatott tanítványai, mintha atyjokat vesztették volna el, több ideig tartó köz-gyászszal tisztelték meg a nagy mester emlékezték és saját fájdalmukat.

E haláleset nemcsak a sárospataki főiskolának, hanem az egész tiszáninneni egyházkerületnek köz-gyásza marad sokáig.

Dr. Szeremlei Gábor egy vala azon kiválók közül, kik egy egész egyházkerületet láttak tanszékek zsá-molyánál felnevekedni.

E szerény férfiú fényes érdemeit, törhetlen sok oldalú munkásságát oly tisztelet kísérte, mely nem fog sirhalmánál megállapodni, hanem át fog menni áldott emlékezetére.

Ugy akarta az isteni gondviselés, hogy az egyházkerület e választottja azon időben zárja be földi pályáját, midőn épen az egyházkerület küldöttsége évi tanácskozá-

sát szokta tartani a főiskola kebelében, hogy így a nagy halottnak eltakarítását azon testület eszközölhesse, melynek ő élt és halt.

Valóban megható jelenet volt látni az egyházkerület főpásztorát főt. Kun Bertalan urat az egyház gyászával homlokán, mint mondja el a ravatal felett halottas imáját, s mint fogják körül bánatos tanítványai ötven fáklyával a nyugalom helyére induló koporsót, hol Dr. Heiszler József a tanári kar nevében, és Mitrovics Gyula segéd-tanár a tanítványok nevében bucsuzott el az Urhoz átköltözöttől, kinek fejfájára teljes joggal felírható: Az igaznak emlékezete áldott!

Istennek lelke örködjék nyugalma felett!

* * *

Dr. Szeremlei Gábor született D. Horváthban, Borsod megyében 1807. Gimnáziumi és akadémiai tanulmányait a sárospataki főiskolában végezte, azután magasabb kiképeztetése végett megkereste a külföldi egyetemeket, s Bécsben félévig a hittani, Berlinben szintén félévig a bölcsészeti s hittani előadásokat hallgatta.

1839-ben tanítói pályára lépett. Előbb a szigeti ref. liceumban két éven át a theológiai tantárgyakat adta elő, majd 1841. Sárospatakra hivatott meg, hol elsőben a politikát és statisztikát hat évig, majd a bölcsészetszetet négy éven át tanította, s Hegelt magyar tanszéken ő elsőben adta elő.

1851. a bécsi prot. theológiai intézetbe hivatott meg a h. h. dogmatika tárgyalására, hol négy évig közelismeréssel működött, a minek tulajdonítható az, hogy nem sokára onnan történt eljövetele után hittudori oklevéllel tiszteltette meg.

1856-ban a tiszáninneni egyházkerület bizalma ismét Sárospatakra szőlította vissza a dogmatica theológia előadására, hol a fő tantárgy mellett még az ő szövetségi exegezis, dogma-történet és symbolika tárgyalásával is foglalkozott, mely időfolyam alatt theológiai mély ismereteinek maradé bizonyítékát „Keresztyén Vallástudomány“ című művével hagyá közöttünk vissza, mely mű egy új magyar prot. theológiai tudományosság talpkövét vetette meg.

Helyreigazítás.

Nt. Somossy Sámuel, Orbán Mihály esperes urak kijelentették, hogy ők nem egyházmegyéik, hanem saját nevökre fizettek elő. — Ezen nyilatkozat folytán tehát a két borsodi egyházmegye testületileg nem járult a „Sárospataki Füzetek“ fentartásához.

Szintén Nt. Miskolci István esperes úr hasonló nyilatkozattal lepott meg bennünket, hogy nem terjedelmes egyházmegyéje legnépesebb egyházainak, hanem egyedül saját nevében hordatja folyóiratunkat.

A gömöri egyházmegyét két oldalról is akartuk megtisztelni annak hálás elismerésével, hogy a „Sárospataki Füzetek“-et több példányban is hordatja: azonban az egyik példányt nt. Szentpéteri Sámuel úr, a másikat a balogvölgyi ref. papi kör vindikálta magának.

A „Sárospataki Füzetek“ első szállítmányának elkésése jobban azon körülménynek tulajdonítandó, hogy a megdöbbszentően lassan érkező előfizetők számának nevedezésére váraoztunk. Kijelentjük, hogy a többi szállítmányok rendesen érkezendnek rendeltetésök helyére.

A sajtót épen most hagyta el:

HENRIK ÉS ANTONIO,

vagy

A RÓMAI ÉS PROTESTÁNS EGYHÁZ HITTÉRTJEI.

Írta

Dr. Bretschneider Károly Theofil.

góthai főszuperintendens.

A negyedik kiadás után fordította

Tóth Samu.

A mű, mely a t. előfizetőknek március 20-áig postán megküldetik, e hó végeig a 2 frtnyi előfizetési áron megrendelhető.

E jeles, vallásos irányú könyvet méltán ajánlom a t. protestáns olvasó közönség pártoló figyelmébe.

Sárospatak, márc. 10. 1867.

Forster Rezső,

főisk. nyomdász.

TARTALOM.

A tudalom kérdése. Szász Bélától.	Lap 1
A dunamelléki ref. egyházkerület története. Közli Fábian Mihály.	36
Tárca. Adatok a jezsuiták történetéhez. Dr. H. J.	59
— Igazgatói jelentés. Szilágyi Istvántól.	69
— Egyházi krónika.	76
— Szerény válasz Sz. G. tantárs úrnak. Márk Pál.	83
— Czelder-ügy.	85
— Könyvismertetés.	86
— Protestáns krajcár!	88
— Gyász hír.	91

A

„SÁROSPATAKI FÜZETEK“

XI-dik FOLYAMA

ára, hatvan íven tiz szállítmányban:

Egész évre postán	6 frt. — kr.
Félévre „	3 „ — „
Háztól elvitetve egész évre	5 „ — „
„ „ félévre	2 „ 50 „

SÁROSPATAKI FÜZETEK.

PROTESTÁNS TUDOMÁNYOS FOLYÓIRAT.

KIADJA

A TISZÁNINNENI REF. EGYHÁZKERÜLET.

SZERKESZTI

Dr. HEISZLER JÓZSEF.

„A hol az Urnak ama lelke vagyon, ott vagyon a szabadság.“

2. Kor. 3. 17.

XI. Évfolyam. — II—III. Szállítmány.

SÁROSPATAK.

NYOMTATTA FORSTER R. A REF. FŐISKOLA BETŰIVEL.

1867.

SAROSPATAKI EÜZETEK

PHOTOTYPISTAS LUDOVIG SZÖRNYEY

1867

A TISZAVINCEI RÉV. EGZÁMÉNÉRT

1867

Dr. HELMUT JOSEF

Dr. HELMUT JOSEF, a Magyar Kir. Orv. Akad. tagja, a Magyar Kir. Orv. Akad. tagja, a Magyar Kir. Orv. Akad. tagja.

Dr. HELMUT JOSEF, a Magyar Kir. Orv. Akad. tagja, a Magyar Kir. Orv. Akad. tagja, a Magyar Kir. Orv. Akad. tagja.

1867

NYOMTATTA JOSEF A. DE. FORKOLA NYOMTAT.

1867

A francia előhaladási bölcsezet a 19-ik században.

(Jürgen Bona Meyer berlini tudor értekezése. Megjelent az „Internationale Revue“ 1-ső füzetében 1866).

Franciaország filozófiai kifejlődésének újabb irányai közt különösen egy irány lép előtérbe, melynek képviselői az emberiség előhaladása körüli különféle eszméket fejtek ki. Ezen irány emberei az „előhaladás iskolája“ vagy humaniteur-ök“ nevezete alatt fordulnak elő. Képviselői azonban Leroux, Reynaud, Comte, Enfantin és mások, korántsem képeztek állandó iskolát, bár a szt. simoniszti-kus iskolából kerültek is ki, és rövidebb vagy huzamosb ideig annak befolyása alatt álltak is. Miután a legújabb időben Németországban is ujjolag nagyobb részvétet tanusítanak a történelem bölcsezetének problémái iránt, az emberiség előhaladása körüli eszmék ezen iskolában történt kifejlődésének tárgyalása összehasonlítás végett megfelelőnek látszik oly vállalat számára, mely a bel- és külföld szellemi érintkezési pontjainak van szentelve. Álljon itt az említett férfiak egyes vázlatbani előadása s megbirálása.

I.

Leroux Péter.

Leroux Péter Párisban született 1798. évben, s fia egy kézművesnek. Első iskolai kiképeztetését szülővárosa

kollégiumában és Rennes-ben nyerte. Felvétetvén a politeknikai iskolába, le kellett mondania e kedvezmény használatáról, hogy egész erejét családja fentartására szentelje. Atyja elhalt, és anyját három kis gyermekkel gyámtalanul hagyta hátra maga után. Leroux először a kőműves mesterséget ragadta meg, majd mint betűszedő Pancouke nyomdájának lőn faktora. Ezen állásában felfedezett egy olyan szerkezetet, mely a szedők munkáját vala megkönnyítendő, de gyakorlatlannak bizonyult be. Mi ezen kísérletében, gondolatainak újító irányát ismerjük fel, melynek kifejlesztése végett aztán az irodalmi térre csapott át. Már huszadik évében jött Párisba. Majd részt vett az előbb még nem sociális „Globe”, szerkesztésében, melyről Goethe dicsérőleg jegyezte meg: „A Globe szerkesztői világférfiak; nyelvők tiszta, nemes és bátor. Ha gáncsolnak, ildomosak s mellé udvariasok, de nem mint a mi német íróink, a kik azt vélik, hogy gyűlölniök kell a ki nem úgy gondolkodik, mint ők. Én e lapot úgy tekintem, mint korunk legérdekesebbjét, és nem tudnám nélkülözni.” (Eckermann beszélgetései. 1. k.). A „Globe” ellenzéke volt a restorációi kormány reakciónárius és ultramontán törekvéseinek. Leroux azok közé is tartozott, kik 1824—1829. években a Párisban lakó Bretonok demokrat lakomáit (Banquet) szervezték. — A juliusi forradalom után rövid időre a szt. simonisztikus iskolához szegődött Leroux, névszerint az ő közbenjárására szereztetett meg a „Globe” 1830. nov. havában, s lőn ezen iskola organumává.

Leginkább Infantin a házasságnak sociális szabályozása iránti eszméi indíták Lerouxot a társadalomból való pár év után (1832) történt kilépésre.

E lemondás után Leroux a történet és filozófia feletti komolyabb tanulmányokba merült. Érezte, hogy ismereteiben hiányzik a mélység, alaposság és összefüggés. Felfogható hiányok, minthogy Leroux egész kiképeztetését magamagának köszönheté. Tanulmányainak legfontosabb eredménye

volt „Refutation de l'éclecticisme!“ (1839) című könyve, melyben Cousin V. uralkodó bölcsezetét támadja meg, elvnlküliséget, szilárd, alapos, és a haladással lépést nem tartó eredmények hiányát lobbantván szemére. E könyv feltétlen méltánylást érdemel kritikai éleselműsége miatt. A harmincas években Leroux Reynauddal „Revue encyclopédique“, s később más barátaival együtt „Encyclopédie nouvelle“ című folyóiratokat adott ki, melyekben különösen az ő cikkei: Bien, Bonheur, Christianisme, Ciel, fejlődő történelmi bölcsezetének gondolatait tartalmazzák. 1841-től kiadá Sanddal a „Revue indépendante“-t, 1845-től pedig saját szerkesztése mellett „Revue sociale ou solution pacifique du problème du proletariát“ címűt. E különféle folyóiratokban kijött némely cikkei a negyvenes években egyenként vagy öszvesen lőnek kinyomva egyéb kisebb irataival együtt, melyek közül megemlíkendők a következők: Sept. discours sur la situation actuelle de la société et de l'esprit humain*; — De la doctrine de la perfectibilité et du progrès continu**); — De l'égalité, essai historique, où se trouve exposée la vraie définition du droit, et où l'on explique le progrès successif du genre humain vers l'égalité depuis les anciens jusqu'à nous. 2 vol***); — De la ploutocratie d'une religion nationale où du culte. 1846****); — Du christianisme et de son origine démocratique n. ed. 1848.†)

Saját nézetei végett azonban legfontosabb műve ez évtizednek tagadhatlanul az ő először 1840-ben megjelent, 1845-ben pedig második kiadást ért „Az emberiségről“ (de l'humanité) írott két kötetes könyve.

*) Hét beszélgetés a társadalom jelen állapotáról és az ember szelleméről. 1841.

**) A tökéletesedésről és a folytonos haladásról tanról.

***) Az egyenlőségről, történelmi kísérlet, melyben a jognak igazi meghatározása van kifejezve, s az emberiségnek az ókortól napjainkig történt folytonos haladása az egyenlőség felé, megmagyaráztatik. 2. köt.

****) A plutocratiáról egy nemzeti vallásról vagy az isteni tiszteletéről 1846. —

†) A keresztyénségről és annak demokrat származásáról. 1848.

A februári forradalom őt politikai tevékenységre vezette. 1848-ban képviselővé lön, s mint ilyen a konstituáló gyűlés elé következő című röpiratát terjeszté fel: „Projet d' une constitution démocratique et sociale, fondée sur la loi même de la vie*).

Franciaországban a dolgok későbbi átalakulása folytán Leroux is kénytelen volt elhagyni hazáját, s azóta mint száműzött élt a külföldön. 1860. megjelent tőle: „Quelques pages de veritéé. 2. vol**)

Tagadhatlan, hogy Leroux eszméi legnagyobb befolyást az által nyerének, hogy azokat Sand György tette magáévá, kinek „Spiridion“ című regénye Leroux barátjának van ajánlva. Ő abban egy olyan kedély küzdelmeit rajzolja, mely a keresztyén vallás és Leroux vallásos pantheizmusa között ingadozva idestova hanyatlik. Sand regényei, melyek 1838. után jelentek meg, többnyire Leroux filozófiai befolyásáról tanuskodnak. Ezért Grün H. („Társadalmi mozgalmak Franciaországban és Belgiumban“ című könyvben) jogosan mondhatá: „A ki a 19. században Franciaország legnagyobb költőjét helyesen akarja jellemezni, kénytelen őt a szt. simonizmusból megfejtetni. Franciaország legnagyobb költője a 19. században Sand György, Leroux Péter és Henix H. barát-nője. —

Leroux befolyása Sandra kétségtelenül jelentékeny volt. E felől maga is így nyilatkozik életiratában: „Először Leibnitz, azután Lamennais, Lessing, Herder, Quinet magyarázata szerint majd Leroux, Reynaud és végre ujjolag Leibnitz valának a legjelentékenyebb útmutatóim, a kik az ujabbkori bölcészet terén lehetővé tévék útamat biztosan folytat-

---

*) Demokrát és társadalmi alkotmány terve magára az élet törvényeire alapítva.

**) Nehány lapok az igazságról. 2. kötet.

hatni. E világon, a hol semmi sem jut abszolút befejezésre, e tanítók bölcsessége segítséget, támaszt nyújt nekünk. A midőn ifjúságommal a vallásos misztériumok ólom súlyát igyekeztem lerázni magamról, épen jó időben jelent meg nekem Lamennais, hogy megmentse a templom legszentebbjét. Midőn a szeptemberi törvények által felfingerelve ismét azon szándokban valánk, hogy a megkimélt szentséget letépjük, Leroux állott elő, hogy lelkes és magasztos ékesszólásával hirdesse e földön az Isten országát, melyet megátkozánk. S a mint napjainkban ismét kétségbe esénk, a nagy Reynaud még nagyobbnak mutatá magát, mint előbb. Megnyitá előttünk a tudás és a hit-, Leibnitz és Jézus nevében a világok végtelenségét, mint hazát, mely reánk várakozik. A föld Lerouxtól, az ég Reynaudtól, a mindenség Leibnitztól, a szeretet Lamennaistól....mindnyájan a keresztyénség Istenéhez emelkednek fel, és a ki őket a nélkül képes olvasni, hogy a spekulációk szubtilitásához kötné magát, vagy hogy a különféle rendszerek páncéljai által megnehezítettnek — az az ő sugárzó fényükből tisztább, érzésteljesebb, szeretetre méltóbb és bölcsőbb szellemmel tér meg.“

Igy hangzik azon vallomás, melylyel Sand György saját életrajzát befejezi.

Nyujsanak kedvet e sorok az olvasónak Leroux történeti filozófiájával és az ő vigaszteljes jövődöröli tanával közelebb megismerkedni.

Az emberiség mult történetére vonatkozólag azt hivé Leroux felfedezni, hogy a haladás törvénye, a társadalomban belől létező minden kaszt-szerű elzárkozás minél nagyobb mérvbeni lerázásában nyilvánlik. Legelőbb is ellent állt a haladásnak a keleti családok kasztilag elkövetett kormányzata: a patriarkhizmus; aztán később a görög sokállamúság és a római birodalom kaszti elzárkozása. E kaszti szerkeze-

tet a vagyon kasztilagosa elkülönítése követé, mi által a középkor előjogai fejlődtek ki. Az ember tehát korszakonként rabja volt a családnak, rabja a birtoknak. Mi jelenleg a harmadik korszak lefolyásánál (Ablauf) állunk: a birtok korszakáénál. A további fejlődésnek nem szabad abból állani, hogy a család, az állam és a vagyon eltöröltessék. E kommunisztikus követelések ellen Leroüx komolyan tiltakozik. Nem a családot tartja ő rosznak, hanem a családi kasztot; nem az államot, mint ilyet, hanem az államot mint kasztot cité caste; nem a birtokot, hanem csak a kaszti tulajdont propriété caste. E három, magában igen jó és szükséges intézmény kaszti elzárkozása a hibája, gyökeres, eredeti bűne az emberiségnek, s a jövő kor feladata csak az lehet, hogy e roszszat a jótól választsa el. A haladás célja nem e három elem elvetése, hanem azok helyesen szervezett egyesítéséből áll.

Ezen egység szüksége természetünk jogszerű háromságán alapszik. Emberi lényünk e háromságát Leroux félreismerve látta, különösen az uralkodó bölcsész i skola által.

Ez tudniillik lényünk központját a puszt a üres é n -ben, az öntudatban, önmagunk érzetében, önmagunk akarataiban kereste. Leroux ellenben azt állítá, hogy az ember három tehetségnek: érzésnek, akaratnak és észnek egysége. Hogy az ember sensation, sentiment, connaissance együ tt, de csak épen együ tt, nem pedig ezen tehetségek valamelyike magában képezi az ember lényét. Ezen egység nem jelent nála csupa összeadást; mi nem vagyunk érző, akaró állat † és z, hanem ész által át idomított állat vagyunk. Az ész áthatja és nemesíti azon érzéseinket is, melyek az állattal közösök, és azért érzéki élvezetünk is magasabb, nemesebb az állati élvezésnél. A ki tehát az emberi lény imez egységét ezen háromságtól elválasztja, a ki csak az egyik oldalt tartja szem előtt, az szükségkép bármily társadalmi kérdés vitatásánál i s kénytelen tévedésbe jönni. A ki nem az egész embert veszi

szemügyre, annak egész emberiséghezi viszonyát és állását sem foghatja fel tisztán. Ezen elnézésből magyarázza Leroux azon államtheoriák csalódásait, melyek Plátó, Hobbes és Rousseau által lőnek kigondolva. Plátónak túlnyomólag az ember észére terjedt ki figyelme és kizárólag az észre alapította államát. Szerinte a legjobbakknak és legokosabbakknak kelle kormányozni, ezek vezettek mindent, magát a szerelmet, házasságot és az egyesek hivatási rendeltetését is. Csak az okosság uralkodék, a többi kisebb észtehetségű ennek rabszolgája volt. Az okosság ezen államtheóriája theokraticus despotiára vezet.

Hobbes szerint az önző szükség ösztöne uralkodik, melyben az egyesek örök küzdelme tartja fenn a rend súlyegyenét. Az egyes ember olyan, mint a szenvedőleges barom, mely felett a hatalom uralkodik. Az állati érzés ezen államtheóriája egyeduralmi despotiát szül.

Rousseau végre mindent az egyesek akaratától tesz függővé. Ezen elv legelőbb is az egyesek tökéletes elszigetelését eszközli. Mindenki saját akaratával magamagának törvény. Minthogy pedig az összes akarat az államot akarja, egymást kölcsönösen korlátozza is; és a sok akaratból közakarat lesz, mit Rousseau minden egyesek feltétlen törvényévé tesz, annyira, hogy az egyesnek joga a közakarat mellett megsemmisül. A pusztá akarat államelmélete szintén államzsarnokságra vezet.

Zsarnokság tehát a következése — mond Leroux — mihelyt egy államelmélet az emberi természetnek csak egy oldalára — legyen az érzés, ész, vagy akarat — történt vonatkozással alapíttatik meg. Azért fogjuk fel az embert a maga egységében, fogjuk fel, mint háromságos lényt!

De még többet, ez sem elegendő. Az ember nem csupán animal transformé par la raison, egyszersmind uni a' l'humanité. Az ő teljes definíciója szerint az ember „okos és az emberiséggel egyesített állat.“

A ki tehát kifejlődése célját, rendeltetését helyesen akarja megérteni, annak nem szabad megállapodni az egyes ember lénye mellett, az emberiség lényének alapos megértésére kell törekednie.

Az egyes ember boldogság után vágyódik, vajjon ezen alapszik-e az emberi rendeltetés? Egy életünkre vetett tekintet nem fejezi ki e reményt. Szívünk hasonló a Danaidák hordójához; folyják bár bele a szerencse vize, nem marad ott meg, mert szívünknek nincs feneké. A boldogság elenyézik, a mint jó; boldogság utáni vágyunk sohasem elégtettetik ki. Mint a boszorkányok táncolnak életünkben a szerencse és szerencsétlenség állandóan keringő változatosságban. Ha továbbá az emberiség általános életére vetjük tekintetünket, úgy látszik, hogy Salvator Rosa azt helyesen állítaná elő, midőn egy képet festett, melyen az oroszán a lovat megtámadá, a veréb a szunyogot és az ölyv a verebet falta fel, — egy képet, melyen minden gyilkolás volt, és a nap halvány-sárga színben lemenőben vala. Valóban, tekintve a mindnyájok ezen egymáselleni világharcát és az uralkodó egyenlőtlenséget, elvesztjük azon hitet, hogy az emberek arra születnek, hogy boldogok legyenek. — A szerencse és szerencsétlenség szerencsétlen felosztása talány marad, ha boldogság az egyes emberek rendeltetése. A múlt században egy kibuvó ajtócskát véltek felfedezni ezen talányból a feltételek bizonyos kiegyenlítési eszméje által. Azt állíták, hogy a látszólag kevésbé boldogított sajátlag épen oly boldog, mint bárki más, csak hogy mindenki boldogságát saját szükségéhez aránylag kellene mérlegelni. A szegény nem ismeri a gazdag élvezetét, azért azt nehezen nem nélkülözi, és azért ezen élvezet nélkül oly boldog lehet, mint a gazdag azzal. A butaságban felnőtt nem ismeri a szellem örömeit, azért ezek az ő boldogságához nem tartoznak.

Leroux alig képes felfogni, a boldogság kiegyenlítésének e tanát hogy viseltethetett el azon század által, mely az

eszmét hordta élén, zászlója alatt oly férfiakat birt felmutatni, mint Voltaire? Csak onnan látszik ez megmagyarázhatónak, hogy a kik a boldogság kiegyenlítésének ezen elméletét forgalomba hozták, nagy urak voltak, mint La Rochefoucault. Sokkal helyesebben ítélt Rousseau — véli Leroux — midőn ezen elmélet ellenében azt állítja: „Akkor legelőbb azt kellene vallanunk, hogy ha mégis mindenkinek saját bajok van, a szegények baja a körülmények mostohaságából származott, a gazdagok baja ellenben önvétkükből eredett.“ Leroux elveti a bajok egyenlőtlensége lételének ezen megoldását, s más nézőpontból igyekszik azt megfejteni.

A baj szükségét Leroux az emberi természet lényegéből magyarázza ki és a lehetséges kiegyenlítést a haladás eszméiben keresi.

Ha minden jó volna, úgy nem maradna semmi kívándónk, ha nem volna semmi fájdalomunk, úgy nem volna semmi örömmünk sem. A külvilágnak meg kellene állapodnia és a mi belső világunk meg volna állapodva. A szenvedés nélküli élet mozgás nélküli élet volna. És minden véges számára nem volna többé semmi élet. Nekünk azért a bajra szükségünk van, de egyszersmind sarkantyú gyanánt szolgál javulásunkra; így a baj maga, a haladásnak forrásává válik. Mig az emberek a bölcsek köve után kutatnak, felfedezték a vegytant; míg az abszolút jót vadászsák, tökéletesedik az emberiség, így maga a fonákság is a jónak szolgálatára válik; a rossz a kifejlődésbe oszlik fel. Nem boldogság az emberiség célja, kifejlődése a rendeltetése. A buta ember épen oly boldognak tarthatja magát, mint az okos, hanem igazság szerint nem az. A benne rejlő erő a szellemnek magas boldogságára nem fejlődtek ki, értelmetlen ember marad, és korlátoltsága megboszulja magát az ő boldogságán. Lényének teljes kifejlődése rendeltetése csupán az embernek. És ezt a szabadságot, kifejlődési szabadságot minden embernek lehetővé tenni a cél, melyre az emberiség szervezetének törekednie kell.

Az erő ehhez lényünkben foly, és a történelem bizonyítja a haladás eszméjének igazságát. A világ kifejlődése eleitől fogva a tökéletesedésnek mindig nagyobb fokára emelkedett. Az emberek az állatok után jöttek a világra; az ember volt első társalgása Istennek a földdel, — mondja Goethe. Az örökvilág lényé nyilatkozik a világ nagyobbodó tökéletesedésében és pedig különösen az emberiségében.

Az előhaladás ezen eszméjét és az arról hitet Leroux az elődöknek állítja köszönendőnek, ő maga azonban a haladásnak egy új sarkigazságát is csatolta volna hozzá. Mi németek rendesen a haladás tana iránti első ösztönzést az emberiségben, Herder „Eszmék az emberiség történelméhez“ című munkájában látjuk. Leroux kimutatja, hogy már a 16. században Bacon, a 17-ikben Descartes és Leibnitz mondák ki ezen eszmét, és különösen Franciaországnak tulajdonítja az érdemet, mint a mely legelőször képezte ki e világeszmét, míg az angol és német bölcsestek más úton haladtak. Pascal, Charles, Perrault, Fontenelle és mások valának az első elődök, kik ezen eszmét Frankhonban előbbvitték. Franciaország van most is arra hivatva, hogy ezt kifejtse.

Azon sarkigazság, melyet Leroux ezen eszméhez csatolt, az emberek örök és kölcsönös szolidaritása.

Leroux ezzel annyit akar kifejezni, hogy mi emberek mindnyájan egy lénytől eredtünk. Egy világszellem, Isten áthat mindnyájunkat, valamint az egész mindenséget! Isten azon végtelen lény, mely magát a mi végességünkben kimeríthetetlenül valósítja. Leroux ezen istenről tanát tovább nem fejté ki; sőt inkább bevallja, mint azt a franciák, és természetesen mások is gyakran teszik, mihelyt valami nehéz ponton felakadnak, hogy azok sokkal nehezebbek, mintsem itt megvitathatók volnának. Az itt után azonban a más hol nem következik. Nekünk azonban elég az, a mit Leroux erről tárgyalt, hogy bebizonyítsuk, miszerént ő a pantheizmus felé hajlott. Ugy látszik, mintha e világszellemnek szeretetet

és öntudatot tulajdonított volna, ámde be nem látható e lény, ha az az emberiségben gondolkodik, ha azt az emberiségben szeretnünk kell, mi módon birhat részletes szeretettel és elkülönített öntudattal — megoldatlan ellenmondások, mint melyek legtöbb pantheistánál felmerülnek. Mi itt csak azt akarjuk látni, mi következik ezen nézetekből a haladás eszméjére.

A történelem folyamában kifejlődik tehát az Isten minden emberben, mi tehát mindnyájan az isteni lénynek egy darabja vagyunk. Ha tehát ez a végtelen (az örökkévaló), akkor természetesen a meglevő lényhez soha egy új lény nem járulhat. A végtelenhez nem lehet többé semmit hozzáadni, a végtelen már magában foglal mindent, a mi általán lehetséges. Ennél fogva, nem is támadhat soha új ember; mi, a kik most élünk, mindnyájan az előbbeni nemzetek vagyunk. Ha gyermek születik, nem hoz új lelket a világra, csak azon lélek él ed fel benne, a mi már egyszer élt. Ez az emberiségbeni örök feledés — a mi halhatatlanságunk. Az emberiség folytonosan rekrutálja magát a meglevő hadi szertárból. Mi nem vagyunk csupán jelenlét, annál kevésbé múlt és jövő. És emlékezetünk? Ez nem tartozik életünk belértékéhez. Halhatatlanok akarunk lenni és életünk emlékezetét az örökkévalóságba magunkkal általvinni; e kívánság — mond Leroux — hasonlít a fősvény kívánságához, a ki kincseit magával akarja elvinni, melyek azonban lényéhez nem tartoznak. A régi görögök — mondja Leroux — eszélyesebbek voltak; ők a Lethéből, a feledés folyamából ittak, mielőtt az alvilágba mentek volna. Leroux feledni látszik, hogy ezen alvilági árnyak közül földi életökből mégis hányan nem felejtének el mindent eléggé; hátramaradottai által az alvilág kapujához idéztetvén, hány árnyék tudakozódott résztvevőleg övéi felől?... De én ezen eszméjét sem akarom Lerouxnak bírálni, csupán csak a haladási eszmékre vonatkozó érdeme iránt tudakozódom.

A dolog mivolta szerint, Leroux a hernyó lepkévé változtatásához hasonlítja örök-átalakulásunkat, és ezt hihetőleg nagyobb joggal, minthogy ugyanazon hasonlatosság már előbb is odavezetett, hogy a lepke, mint feltámadásunk jelvénye, sirköveinkre vésetessék. A lepke hihetőleg nem tudja soha, hogy hernyó volt, olyan Leroux halhatatlansága. Mert mindamellett a hernyó és a lepke ugyanazon lény, a báb-álom ideje alatt a hernyóélet benyomásai pilleéletté dolgozzák ki magukat. Az első adják a rendeltetést az utóbbivá lételhez, de az utolsó mitsem tud az elsőről. Ugy dolgozzák be magukat lelkünkben is már az álom alatt a nappali benyomások, az álom úgy tűnik fel, mint egy emlékezet nélküli emésztési idő, szellemi tápunkra. A felvett benyomások beszövődnek lelkünkbe, bennünk maradnak még ha nem is emlékezőnk többé reájok. Bizonyosága ennek az emlékezetünkből látszólag régen elmosódott élmények visszatérte. Egy ily emlékezetnélküli élet lenne hát a halál? Az emlékezet elenyészik, de az élet benyomásai szilárd tulajdonává váltak lelkünknek, és ezen így kifejlett lény képezi a lényeket, az anyagot a jövő nemzedékek számára. A született gyermek lelke tehát semmiesetre nem üres beiratlan tábla (*tabula rasa*), ellenkezőleg számtalan előbbi nemzedékek írák rá életöket. Es abban fekszik az előhaladás szolidaritása, hogy egy és ugyanazon lény az, és marad is mindenben, mely egy hátrahagyott élet által meggazdagodva egy új életben folytatódik. Ez azon meggyőződés, azon axioma, melynek egyszersmind minden talányt, mi eddigmegfejtethetlenül maradt, meg kell oldania. Igaz, te nem vagy boldog — mondja Leroux az egyesnek — hanem gondold meg, hogyugyanazon lény leszesz, mely egykor az emberiség előmenetelében boldog leend. A képesség szerint minden jövő boldogság már benned magadban rejlik!

Ezen igazságnak félreismerése volt oka — véli Leroux — hogy az emberek a haladás eszméjét fel nem tudták fogni. Egy képzelt menyországban keresék boldogságukat, és egy

képzelt pokolban boldogtalanságukat. De menyország és pokol nincs e földön kívül. „Ne keressetek paradicsomot magatok után az aranykor kiálmodott állapotában: keressétek magatok előtt a jövőben“ mondá gróf Szt. Simon. „Ne keressétek a paradicsomot túl innen a menyben: keressétek azt a földön“ volt Leroux mondása.

Ezt a korábbi társadalom nem ismerte be, most — mondja Leroux — senki sem hisz menyben és pokolban ebben az értelemben. Hanem az elenyészett társadalmi formának e hit szükséges volt. A földöntúli boldogságban való hit kárpótolt a földi boldogtalanságért. A földön a legnagyobb egyenlőtlenség uralkodott az Isten előtt, és a menyben mindnyájan egyenlők voltak. A földön semmi éj nem uralkodék, a földöntúli igazságosság vigasztalta az ártatlanul szenvedőket. A nyomor és a szegénység csak egy rövid idő próbája volt, mely után egy hosszú boldogság következett. Hogy méltóvá tegye rá magát valaki, szenvedhetett, s szt. Théréz mondhatá: „Szenvedni vagy meghalni.“ Saját üdvösség végett, a nyomor felőli gondoskodást a keresztyén könyörületre lehetett bízni. Az asszonyok biztosíthattak férjeiknek engedelmet, mivel ők Éva által magukat a világ nyomorának okául érezheték — és hogy Mária nemét megszentesíté, nekik ellenvigaszt nyújtott. Mindez nem volt a való élet, de mégis egy befejezett, szervileg öszhangzatos társadalom volt; ezen kornak emberei még tökéletlenek voltak, akik a földön túlra vetett tekintetből vontak le igazolást azon korlátokra, melyek itt az ő tökéletes kifejlődésüket akadályozák. A jövő élet magában foglalá minden reményöket és a földi lét nem vált az alatt paradicsommá!

A 18-ik század végével új korszak következett. Paradicsomilag ugyan nem folynak még a dolgok e földön, de mégis a paradicsomot csak itt, e földön keressük. Még az az egyenlőségünk nincs ugyan, a mit óhajtunk, de mégis tudjuk, hogy és miért kell azt keresnünk. Ezen átalakulás az em-

beri öntudatban előkészítve, az egész 18. századon keresztül csak a francia forradalom által lépett elő egész tisztaságában. —

Leroux azon nézetben van, hogy ezen forradalom előtt tulajdonképpen nem létezett forradalom. Minden előbbi átalakulások meghagyák állásukban a társadalom alaptámaszait, s mitsem változtattak alapfeltételein. Az állami emberegyenlőség joga azelőtt soha el nem ismertetett. Az 1789-iki forradalom ezt a haladás elvére emelte.

Egy regényíró sem volna képes a középkori társadalom öszhangzását jobban kiemelni, mint Leroux tévé, ki ennek egységére valóságos lelkesedésbe jő. A jó régi kor mellett rajongók közül senki sem volna képes a jelenlegi állapotnak nyomorát élesebben korbácsolni, mint szintén Leroux tévé.

Korunk úgy tűnik fel előtte, mint egy vigasz nélküli felbomlás kora, melynek mint a vegyészek állítják, minden új képletet meg kell elézni. Alig láttuk éjelünk árnyékában a napot felviradni. Az ó szerves társadalom szétbomlott, egy ujnak kell jönie; mi pedig egy szétzilált átmenetben állunk. Korszakunk egy kritikus korszak, mi nem vagyunk sem társadalom, sem nép, nekünk nincs semmi vallásunk, és egy jobb idő reményében szegényebbek vagyunk, mint valaha voltak az emberek.

Egy nap világít és melegít meg mindnyájunkat, hanem hol van a morál napja, mely lelkiismeretünknek egyenlően világítana!? Mi szenvedélyeinkkel hasznok szerint bánunk el, a hasznosat követjük, ez a mi morálunk. Mértéket és súlyt keresünk árucikkeinknek, hanem az igazság és erkölcsiség részére egy egyenlő mérték után nem kutatunk. Mindenki csak magáért dolgozik, és a vagyon, a pénz, az ipar kormányoz. Vagy a mint ezt Leroux drasztikus módon kifejezi: „Egykor Krisztus üzé ki a csereberélőket a temp-lomból, most a csereberélők őt üzik ki.” Kivánjuk az újat,

és mégis a kiélt társadalom szokásai szerint cselekszünk. Mint a barbár szittyák rabszolgáikat megvakíták, hogy munkáikat annál jobban végezhessék, úgy vakítjuk mi meg gyermekeinket az igazság elől, neveltetvén őket elévült vallásban. Nem uralkodik e zilált társadalomért sem Isten, sem törvény, csak a vakeset. Valóban, a jelent setétebben nem lehet rajzolni. És mily ellentétet nyújt e képe a jelennek azon benne nyert örök haladás és örök tökéletesedésről meggyőződés ellenében?

Természetes, hogy oly nagy belátás után egy kimerülés korszakának kellett beállni, a szétbomlás nyomorát az utolsó cseppig ki kell innunk, akkor fog következni egy jobb jövő.

Mint Pál apostol indult megtérni, aként induland társadalmunk is a rögtöni megtéréshez. Nekünk is feltűnt már egy ahoz hasonló világosság, mely neki damaskusi útjában megcsillant. Érezzük a jövőnek alapelvét; most a belátásnak kell megmutatni, mi módon lehetséges ennek valósítása. A lehetséges jót megteszik az emberek a mint lehet, röviden vagy hosszasan; ha a jót még ki nem vivják, az azért van, mert még be nem látják annak lehetőségét. Azért a feladat legyen: a cél lehetőségét megmutatni. Ez volna mindenesetre már most a fődolog. Leroux megmutatta nekünk a mult hibáit, és kijeleli, mint a jövő előhaladásnak célját, e hibák kiküszöbölését. De egy tagadó „nem úgy“ után egy állító „ugy legyen“-nek kell következni. Lerouxnak igazsága lehet, hogy a család, állam és vagyon kaszti elzárkozása társadalmi hiba, melytől minden idők előhaladása mindinkább felszabadított bennünket; hanem mindenesetre igazságtalanság e kaszti elkülönítésben felfedezni akarni az egyedüli társadalmi hibát. Az előhaladás más nézpontok szerint is mérlegelhető, és maga Leroux az eszméknek egy más olyszerű előhaladását rajzolta, mely az időszaki menyországról lemondott

és céljául ismerte a földet tenni paradicsommá, de hogy miképen, az aztán a fontos kérdés!

Leroux sem a családot, sem az államot, sem a birtokot nem akarja megszüntetni, de az ember még se legyen sem örökös, sem alattvaló, sem birtokos; mimódon lehetséges az? Leroux beesmeri, hogy ezt mondani annyi volna, mint új rendet alkotni, és hogy ő ezt még nem teheti, bár annyi éven át törte is a fejét e problema felett. Ő magát egyelőre csak általános elvéhez tartja, és ahhoz, hogy: „kifejlődési szabadság mindenkinek, s ennek gyümölcse mindnyájunk számára.“ Ő beesmeri azon dualizmust, mely belső törekvésünket ketté választja: akarjuk személyi jogunkat, akarjuk az összesnek jogát. Akarjuk a kifejlődési szabadság egyenlőségét, és még sem akarjuk a kifejlődés egyenlőségét, mert természetünk feltételei, mert magok tehetségeink is különbözök.

Mimódon oldható meg a társadalom e dualisztikus meghasonlása?

Leroux legközelebbi feltételül azon körülmények éles elválasztását és meghatározását tekinti, melyek felett mindenki maga határozhat, azon körülményektől, melyek az államhatalom birtokában vannak.

E feltétel tökéletes kivitelét Leroux nem adja, de mégis iparkodik nézeteit néhány példával megközelítőleg felvilágosítani.

Az egyesnek szellemi szabadságát — mondá ő — az által igyekeztek biztosítani, hogy az államot és az egyházat, az egyházi és a világi kormányt, egymástól elválasztani törekedtek. De ezen elválasztás csak látszat és fitogtatás, s az utána való törekvés, alapjában fonák volt. Franciaországban — mondá Leroux — kinyilatkoztatá a juliusi kormány a sajtószabadságot; nekünk szabad gondolatainkat nyilvánítanunk, de ha azokat valamely lap által akarjuk közhirrre tenni, akkor oly nagy összeg pénz kívánta-

tik kaucióul, hogy kevesen képesek eszméik számára lapot tartani. Nagy hűhóval kiáltá ki minden vallásszertartásnak szabadságát; hanem hacsak három személy össze jön is egy közös isteni tiszteletre, ezen három személy társaságát fel fogjuk oszlatni politikai ürügy alatt. Ilyen a szabadság a valóságban, ha papiron áll.

Léteznék bár valósággal maga a papírszabadság, ez még sem volt valódi. Az egyházi szertartások szabadsága vallási közönyösség. A szertartásoknak egymást kölcsönösen tütniök kellene, és mégsem tűrheti voltaképen egy szertartás sem a másikat. A szabadságnak proselytákat kell keresni. Felekezet alakítás jobb a kikényszerített képmutatásnál; de a felekezet alakítás magában véve baj, egy képtelen chaos. A felekezet alakításnak egységhez kell vezetni. Nincs társadalom és nép némi vallás és egységes szertartás nélkül. A mi a keresztyénség volt az ó társadalomnál, annak kell az új társadalomnál a nemzeti vallásnak lennie. Ilyet még keresnünk kell. Rousseau feltalált egy olyan államvallást, melynek három dogmája volt: Isten, emberi szabadság, halhatatlanság; a ki ezen három dogmát vonakodott elfogadni, annak el kellett hagynia az államot; a ki elfogadta és később megtagadta, halállal volt büntetendő. E három dogma kerekmondát volt, s minden a feletti okoskodás meg lön tiltva.

Ilyen államvallást Leroux nem akar. A vallásról elmélkedés szabadságának korlátlanak kell lennie; és minden egyesnek legyen szabadsága a közös hit kiművelésében közreműködni. Az egyesnek ezen szavazata kilencszáz népképviselő által közvetítetik. Ha már így folytonosan hatalom van adva az egyesnek a közakaratra közreműködni, így köteles magát a külső szertartásnál az általános szózatához alkalmaztatni. Ha a nép azt határozza, hogy a születésnél, lakadalomban egy nemzeti imát kell mondani, akkor az apának, a férjnek ezt feltétlenül meg kell engedni. Sőt ha az

az állam azt is határozza, hogy minden kerületben egy néptanító működjék és egyházi beszédet tartson, akkor a kerület minden lakosának kötelességül teheti, hogy az egyházi beszédeket látogassa. Ezt az állam épen úgy teheti, valamint az egyeseket kötelezheti a polgári nemzetör díszhelyén megjelenni. És az állam ezt az egyesek szabadságának megrövidítése nélkül követelheti, az egyesnek jogában állandó a nemzeti imát megróni és egy jobbnak behozatalát indítványozni, a szónokot rosznak találni és magát helyébe ajánlani, mert a jövőnek államában mindnyájan lelkesztek vagyunk.

Mi azt hisszük, hogy szabadságunk a templomba menni vagy nem menni, nagyobb szabadság, mint Leroux vélt szabadsága. Nála a szabad önelhatározás joga már egyenesen veszélyeztetve tűnik fel. Közvetve megsérti azt Leroux, megfosztván az apát a neveléshezi jogától. Az ő alapelve szerint az államnak feltétlen hatalommal kell bírnia az ember felett, míg teljes szabadságát ki nem fejté, vagy mihelyt elvesztette azt; az első eset a gyermekeknél, a második a bűnösnel jön elő. Ezért a nevelés és a törvénykezés egészen az állam kezébe kerül. Azért nem is választható el a szellemi hatalom a világitól; a kinek biráskodnia kell, annak arról is kell gondoskodnia, hogy a nevelés azon erkölcsi törvényeit tudomásra hozza, melyek szerint a biráskodás történik. Csak államnevelés létezik.

Akar-e minden apa a neveléshezi jogáról lemondani? Vállalhatja-e az állam magára az egységes tannak garanciáját? Leroux reméli, hogy a tudomány oda fog vezetni, sőt azt is hiszi, hogy az új vallást képes leendő megteremteni.

Mi e reményt nem osztjuk, és nagyobb szabadságot szellemibb individuállítást akarunk mint Leroux megengedi. Egyetértünk vele a haladásban, egyetértünk abban, hogy

a kaszt szellem eltörlése haladás, de úgy véljük, hogy nem az egyedüli. Azt is hiszszük, hogy boldogságunk a folytonos tökéletesedésben keresendő, mi is akarjuk a kifejlődési szabadságot mint Leroux, hanem egyszersmind szabadabb megoldást kívánunk.

Stépan Géza.

A dunamelléki ref. egyházmegye története.

(Folytatás).

II. időszakasz.

A 16-ik század utóbbi fele, kivált a döllyfös Szolimán halála után az evangyéliomi vallásnak a mi megyénkben való terjedésére kedvező volt. A feljött félhold a városoknak, falvaknak boldogításokra elegendő meleget nem szolgáltatott; inkább sokszor vérbe borulva nyomorúságos inségeket, kegyetlen hadakozásokat, pusztításokat hozott: de a mellett adott annyi világosságot, hogy az emberek az igazságot láthassák; sőt a hadakozás inségei miatt elszóródván, mint a jeruzsálemi első keresztyének — futtokban hirdessék az evangyéliomot azoknak, kik közt az még eddig tisztán nem hallatott.

Ugyanis a törökök semmit nem látván a megújult vallás szertartásaiban (ceremonia), a mi vagy szemeiket botránkoztatná tulajdon szokásaikra nézve; vagy külső pompájával s gazdagságával sziveiket ingerlené amaz ő nemzetséges bűnökre — a pénznek szerelmére; vagy az egyházi személyeknek nagy hatalma és az ország dolgaiba való erős befolyása miatt méltán gyanuba ejthetné: szenvedték azt nemcsak, hanem az uralkodónál (dominans) sokkal inkább szerették és kedveztek annak; a mint vi-

lágosan írja Fehértói cancelláriai titkár (secretariús) Bullingerhez 1551. küldött levelében. Magok henyék és lomhák lévén, kedvellették az ő számukra munkálkodó kezeket, a szorgalmatosságot, mely eleitől fogva az ő vallásbeliek felett való dicséretnek volt a protestánsoknak; magok a kötések legmegrontóbb ígéretekkal legkisebbé gondolók lévén, — becsülték azokat, a kiket az ő embertárs papjaik sem nem készítetnek a hitszegésre, sem annak büne alól fel nem oldanak (absolválnak). Ezek az erkölcsiségnek erkölcstelen ismerői, sőt természetes birái inkább, mint gyakorlói; sokkal nagyobb erkölcsiséget (moralitást) tapasztalván a mieinkben, főképen akkor időben (noha az ma is ugy vagyon, ugy is lesz örökké) mint a más vallásuakban: teljes megnyugovással szabad útjára bocsátották azt; az pedig csendesen folyt, sőt áradott nemcsak a község, hanem a mágnások és nemesurak között, elannyira, hogy magok a római udvarhoz leghevebb nemzeti történetiróink (historicusaink) nyilván megvallják, hogy az említett időszakban az országnak minden nagyjai és nemesei egyet kettőt kivévén az evangyéliomi vallásra állottak. A köznépről pedig azt írják, hogy 30 protestáns volt már 1548-dik esztendőben ott, a hol egy pápista. (Orlandini in Hist. Soc. Jesu Libr. IX. p. 343.)

Egy ilyen kedvező időben mely kár, hogy munkálódtak, de nem irtak megynk tanítói s igazgatói: mert ám, ha az egy Szegedi életrajzát (biographiáját) kiveszszük, csak egy vakarítás is nincsen, mely közönségessé tétetett volna a nyomtatás által; és most, nem mondom — szövétnekül, de csak lámpásul is szolgálhatna a setétben. De talán a 17-dik század betöltötte ezt a nagy üreget? Teljességgel nem! — 1629-ig jegyzőkönyve sem volt egyházkerületünknek. Akkor készítettett egyet Simándi Mihály, mely még ma is megvagyon, de a melyben — mint régen a Bachus hordójában, bab, borsó, hagyma és más apróság is vagyon, hanem, kivévén 4—5 gyűlésen jelen volt predikátorok neveit egy két

leveleket, — a nincs, a minek legjobban kellene lenni, és a minek legnagyobb hasznát vehetnénk; úgy, hogy nem előbb, hanem 1731-től fogva szól egyházkerületünk (superint.) rendes és folyó jegyzőkönyve (protocolum). Mit van hát mit tennünk egyebet, hanem hogy ezekből a töredékekből, a melyek kezünkre kerültek, vessünk hozzá, nem ahoz, milyen volt egészen, hogy folyt rendről rendre, és kik által folyt szakadás nélkül a mi megyénk igazgatása? — hanem ahoz vessünk, hogy mivel itt vagy amott egy vagy két esztendeig-e? vagy ama püspök alatt; így vagy amugy folyt a dolog: tehát lehet, hogy máskor is, másutt is oly formán foly; tehát lehet, hogy ilyen vagy amolyan viszonynak (nexus) kellett lennie sat.

Lyukacsos, még pedig nagyon lyukacsos kanavászszal szolgálhatunk; de csak kanavász az, olyan, a melyről ha a mai finom anyagot (materia) mellé teszszük, a köztök levő különbségnél fogva tanulhatunk valamit. Csakugyan jobb itt valami, mint semmi sem; jobb valaha, mint soha sem. Ha erre hallgattak volna régi eleink, ki mit tudott, látott, mívelt, — megírta volna legalább, és mi most rendes egészszel szolgálhatnánk.

Szóllani fogunk: 1-ör a megye kerületéről, 2-or a superintendensekről, 3-or elegyes és közönséges jegyzéseket teszünk.

I. A megye kerületéről.

A megye kerületének a 16-ik században természetesen a szerint kellett volna szélesedni, a mint az ekklezsiák száma szaporodott, mert (így gondolkodhatnék valaki) ha a száz közepe táján csak 7 esztendő alatt — a mint felebb láttuk — 120-ra szaporodott, mennyire szaporodhatott a száz végéig? De azon kívül, hogy a Fehértói levelében kitett szám

nem egészen egyedül a mi mostani megyénkire tartozik, hanem túl a Dunára is kiterjed, azt is jó megtartani, hogy abban a szüntelen való fegyverzörgéssel és pusztító rablásokkal terhes időben sok ekklézsia, ha egy esztendőben volt, másokban helységestől együtt nem volt*).

Ez hát az oka, hogy semmi nyomát nem találjuk, hol határozódott a 16. egész században a mi megyénk kerülete? nem pedig az, mintha ennek az időnek folyta alatt szüntelen növekedvén ekklézsiáink száma, a megyének meghatározott, megállítattot határi nem lehettek. E mellett azt is észbe kell venni, hogy a mi akkori ekklézsiái tanítóink az Isten beszédéhez való nagy tiszteletnél fogva majd mindent — még a külső igazgatás módját is, abból akarván kitanulni, az efféle pontosságról (accuratióról) keveset szorgalmazkodtak; kivált hogy az egyházi jog (jus canonicum — mely a (jus dioecesanumot is előadja), Luthertől a tűzbe vetetvén, hamvában maradt, és csak a 17-dik században kez-

---

*) Ez állításra nézve egy adatot szolgáltat kül. somogyi egyházmegyénk is. Ugyanis a Balaton partján fekvő Kőröshegy, Endréd, Bálványos község közt a most „puszta“ név alatt létező, tiszti lakon kívül csupán eselédházakból álló Gyurgy-ról, mint ezen időbeli anyaegyházról tesz bizonyosságot a kőröshegyi ref. egyház jegyzékönyvében található eme bejegyzés:

„A sz. társaságnak könyvéből, (a melybe a canonok is benne vannak, a mely tisztt. szénior uram kezénél tartatik) pro futuro testimonio ilyen dolgot irtam be, anno a nato Christo 1650. die 11. martii.

„A gyugyi particularis synodusunkban a község közül némely megátalkodott és minden régi jó rendelkezéseknek ellene tudakodó istentelen embereknek ingerlésekből a két tartománybeli község ellenünk felzendült a temető pénz felől, mivel hogy némely helyekben temető pénzt adnak 25 drt ha prédikáll. Néhol is ha szintén prédikáll is a tanító, csak 12 drt adnak. Néhol ismét ugyan semmit sem adnak. Találtattak már olyan istentelen emberek is, a kik ezt kiáltották felőlünk: hogy ha szintén a két tartományból mindegyik kimegyünk, még sem adnak semmit. Végzésünk azért communi consensu ez: Hogy mindenik tartománybeli prédikátorok, a kik vagyunk, bémegyünk az urakhoz és a háládatlan

dett feléledni, eleveníttetni, — akkor is pedig sok oly régi szennyekkel, melyeket a régi római gyárból (fabrikából) hozott ki. A 17-dik században jeleltettek hát ki a mi megyénknek határi, nevezetesen 1608-ban Ráckeviden tartott zsinat alkalmatosságával: a mikor az eddig „Baranyai püspökség” neve alatt volt egyházkerület (superintendencia) két oly megyékre, szakadtott melyeket egymástól határok választottak.

Mi okra nézve esett a válás? — nem könnyű megmondani. Bizonyos, hogy nem a világi felsőség változása miatt, mert a miképen eddig, úgy ekkor is s azután is a török hold-nak hódolt ez az egész környék; nem is az ekklezsiák felesleges számra való szaporodása miatt, mert a Bocskai fegyvere a török hatalom alatt levő ekklezsiákat nem szaporította, hanem abban hagyta, a miben voltak; nem is a — quaelibet Religio suos habeat superintendentes t. c. miatt*), mert látni való, hogy az nem ide tartozik. — De mi okon

---

községnek ellenünk ilyen éktelenül való feltámadásukat megjelentjük. Ő nagyságoktól az uraktól búcsút veszünk. Azonban senki közülünk, a ki szinte kezét beadta volna is jövődöbeli megmaradásra, nem szolgálunk semmiben jövődöbeli generális synodusig. Akkor tiszt. püspök urunknak és a szent koronának elibe terjesztjük a dolgot, valamint ő kegyelmeknek, hogy abban megmaradni akarunk.

„Valaki pedig ez végzésünket felbontaná absque misericordia deponáltassék. Ez végzésünknek pedig mindnyájan alája akarunk írnia.

„Georgius Vikeri P. E., Alexander Lesko P. E. Nágots; Nicolaus Bódi m. k. s; Georpius S. m. k. Látzányiensis; Andreás Lósi m. k. Ádándiensis; Andreás Sallai m. k. Kapolliensis; Georgius Endrédi m. k.; Petrus Bús m. k. Kőröshegyiensis; Stephanus Tolnay m. k.; Ladislaus Darányi m. k.; Georgius Vass m. k.; Michael Harang m. k.; Stephanus Mórányi m. k. turiensis; Martinus Ádándi m. k.; Georgius Szokoli m. k.; Mathias R. Comáromi m. k.; Stephanus Sz. Mihályi m. k.; Basilius Szalai m. k.; Michael Szombathelyi m. k.”

*) Az 1806. 1-ső cikkelynek szavai, mely midőn azt rendeli, „hogy mindenik vallásnak magának legyen felügyelője, vagy püspöke”: ezzel célzott a különböző vallásfelekezetek ök magok általi kormányzására.

F. M.

esett hát? Bizonyost nem tudván mondani, szabad a hozzávetés. Így gondolkodhatni: az említett zsinatban Hereegszőlősi Gaspár választatott püspöknek (episcopusnak; — Gaspár, Veresmarti Illés fia volt, mint felebb mondatik), egyszersmind ráckevei predikátor az oda való ekklézsia jegyzőkönyve (protocolluma) szerint. Lehet, hogy választása előtt is oda való; lehet, hogy baranyai volt: elég, hogy választása után Ráckeveiben paposkodott és ott halt meg. — Ugy, de eddig Baranyában eleitől fogva volt a hivatal viselés (successio), és még akkor sem szakadt meg, mikor Tolnán, Cegléden stb. püspök volt. Baranyát is illeti az az előny (praerogativa), mint összefoglalva (in complexu) vévén anya-(mater) ekklézsia, a melyből ment ki a reformáció a dunamelléki ekklézsiába. Ha hát G á s p á r püspökösködni akar, Ráckeveiben lakván; ám püspökösködjék a Dunán innen való ekklézsiákon: de Baranya (a capite praescriptionis) püspök nélkül lenni nem akar; és nem lészen. Ez a hozzávetés, igaz, hogy a mai gondolkodás módján épült; de ki bizonyítja meg, hogy az ez előtt 200 esztendőkkel élt emberek gondolkodásával egyenesen ellenkezik? Azok is erőtlenség alá rekesztetett emberek voltak, mint mi.

Akár hogy legyen a dolog az elválás okára nézve: de oly régi, oly megszokott és közönségesse vált a „baranyai püspökség“ neve, hogy az alól még az elválás által és után is, ki nem bújhatott az új, már fekvésére nézve dunamellékieknek neveztetni kellett egyházkerület (superintendentia) Baranyai-nak nevezték (titulálták) azt, mind az idegen, mind az atyafi ekklézsia társaságok a XVI-dik egész százon által, p. o. a pozsoni káptalan 1630-ban írott levelére, mely egy olyan emberről szól, a ki pápistává való lételét igérvén, magát egyik káptalanbeli urhoz beszínlelte, de azt éktelenül meglopván, elszökött — ezt a címet (titulust) tette: „Nagytekintető és tudományú N. N. szuperintendens és a felső Baranyában levő esperes uraknak, nagyrabecsült uraink-

nak*).“ Hasonlóan címzett (titulált) nemcsak Kanizsai János érsekújvári és túl a dunai szuperintendens 1629. azon levelében, melyben a külső somogyi ekklézsiáknak megyénkhez való ragasztásában megegyez: hanem a veszprémi szuperintendencia esperesei (seniorai) is 1695. azt kérő levelökben, hogy az ide való szuperintendens menjen hozzájuk szuperintendens választására és felavatására (consecratiójára). Nem szerette ugyan ez az új megye ezt a nevezetet; és magát örömezt dunamellékinak hívatta addig: míg nem a felsőges kormányshéz (dicasterium) által „Dunán innen való“-nak neveztetett.

A tulajdonképen való baranyai megye régi neve mellett maradt: hanem a kisebb vagy inkább ifjabb testvérétől való megkülönböztetés okáért „alsó-baranyai szuperintendenciának“ hívatta magát. Ennek a kerülete innen mi felölünk az illető (respectivus) vármegye határáig terjedt túl, magában foglalta a kebelebeli ekklézsiákon kívül a horvátországi ekklézsiáknak a XVII-dik száz közepe táján lett elenyészések után a slávoniai ekklézsiákat, melyek közül már ma csak három anya**) (mater), és egy leány (filia) vagyon rá, és az 1791. esztendőbeli t. cikkely szerint több ott nem is lehet. A szakadáskor és azután hány anyaekklézsiák voltak a baranyai szuperintendenciában? — írásban nem találjuk. Lampe írja, hogy a XVI-dik százban egész Baranya reformálódott: de hogy abban a pogánysággal szünet nélkül való verekedés folyamában (theatiumában) hány ekklézsiák voltak, azt határozott módon nem írhatta. Kétség nélkül —

*) Szerző kéziratában eredetileg latinul így: „Clarissimis ac doctissimis Dominis N. N. Superintendenti et Senioribus in superiori Barovia existentibus et Dominis amicis observandissimis.“ F. M.

**) Téves állítás, melyet szerzőnk nyomán Tóth Ferenc is követ, mert négy anyaegyház van, névleg: Haraszi, Kórógy, Rétfalú, Szentlászló és az egy leányegyházon — Tardincán kívül még egy tört egyház — Antin, mintegy 60 lélekkel. F. M.

hol több, hol kevesebb. A XVII. százban hány anyaekklézsia volt abban? A katolikus rendnek (status) azon 1681. esztendőbeli országgyűlésen (diétán) tett válaszából (replica) láthatni, melyet a protestáns rendnek előterjesztésére (repraesentatio) adott, és a melyben előszámlálja, mely nagy aránytalanság (disproportio) volt a katolikus és protestáns helységek között; azt mondja, hogy Baranyában 40 ref. pap és egy plébános se. Ma ott több predikátor van, de az, hogy még akkor kevesebb lévén a predikátornak való ember, mint ma, több lehetett, több is bizonyosan az ekklézsia, mint a pap. A honnan épen baranyai zsinatban végeztetett az el: hogy egy predikátor sok ekklézsiáknak szolgálatát ne vállalja fel.

Az új, és magát „dunamelléki“-nek neveztetni szerető megye kiterjedése nagyobb lévén, több ekklézsiákat foglalt akkor, mikor a közte csak ideig óráig álló, és úgy látszik csak némely kitűnő (eminens) személyekhez kötöttett püspökség elmulása után magát mintegy a baranyai megyéhez ragasztotta? Hányat foglalt, midőn attól külön s szakadt? Meddig terjedtek határai? Arról ismét nem lévén, mi sem szólhatunk. Simándi Mihálynak szuperintendensé való választásán 1626-ban Ráckeviden csak 69 predikátor volt; de azután három esztendővel Patajban az említett szuperintendens jegyzése szerint 101; 1652-ben pedig 161 ekklézsiákat lajstromozott (catalogizált) Patai Sámuel szuperintendens.

A megye 5 esperességre (tractusokra) volt felosztva, ugymint: tolnai, kevi, ó-budai, ceglédi és váci esperességekre szintén az 1629-ig. Ekkor Somogynak Tolnával határos részében fekvő 18 ekklézsia predikátorai Simándi Mihály szuperintendenshez követségetküldvén, könyörgöttek megyénkbe való bekebleztetésökért (incorporatio), melyet az akkori túl a dunai szuperintendens Kanizsai János megegyezéséből meg is nyertek.

Látni ebből, hogy az egész megye Pest-Pilis-Solt, Fe-

hér, Tolna, Somogy és Heves vármegyékben feküdt. Hevesben is mondom, mivel Gyöngyösön, Pásztón sat. kívül János-hidán, Apátin, Fénsszarún is voltak ekkleziáink, valamint most vagynak Jászberényben és Kiséren. Ezek a jászhelyek pedig a váltság (redemptio) előtt Heves vármegyéhez számláltattak.

A XVIII. század (seculum) 13-káig a tudvalevő okok miatt, derekasan leszállott a mi még Baranyától külön levő egyházkerületünk (superintencia) ekkleziáinak, úgy hogy azon esztendőben Kőrösön tartatott egyházkerületi gyűlésben (generalis synodus) 88-nál többre nem ment az akkori szuperintendens jegyzése szerint. Ezt a nagy fogyatkozást egy szomorú történet láttatott kinevelni. Láttatott, mondom, mert mi nyereség abban, hogy egyik nyavalya üzi el a másikat? vagy hogy az élőfa egyik ágát elvágják, hogy az élőfa vastagodjék? Mi nyereség, ha a szegény jámbor polgár-udvarán levő gödröt, melyet a szomszéd roszakará ázott, a másik ellenséges szomszéd azon ártatlan gazda veteményes kertje földével tölti be? — Így lön a mi dolgunk! Ugyanis alig veretett ki Baranyából Leopold szerencsés fegyvere által a földiekre ásitozó, de a mások vallását tekintetbe tartó, kivált az Isten tulajdonába — a lelkiismereten való uralkodásba avatkozni nem szokott pogányság; azonnal a gonosz lélek a setétség láncairól elszabadult. Dühösködött, és azon való mérgében, hogy az ő kénytelen nyugovása alatt ezen a részen a vallásért való üldözés nem hallatván, az egy ügyü*) és tiszta isteni tisztelet Baranyában 147 esztendő alatt virágzott, vetett a pécsi püspöki székre egy Radonai nevű emberi formát, a ki szentséges hivatalát olyan kegyelmes főpásztori levéllel (pasztorale) kezdette el 1690-ben, melyben azoknak a juhoknak — kik nem az ő aklából valók valának — így ordít: „Higyétek el kálvinisták, hogy ha ti

---

*) Helyesebben — egyszerű.

nékem minden nap 25 véka aranyat fizetnétek is; titeket az én uradalmamban el nem szenvednélek.“ — Miért? Talán azért, hogy kemény nyaku, pártos és uraikat sem szolgálni nem akaró, sem nem szolgálható jobbágyok? Nem, hanem azért, hogy „ökör, szamár, sőt a maga estén megilletődött polkolbeli ördög hamarabb idvezül — mint egy kálvinista.“

Megállotta kimondott szavát (paroláját) ez — a senkit nem szidalmazó Jézus ítélete szerint gyehennára méltó személy (animal) futott a szegény nép ama szállótökéje alól, a hol a török igája alatt nyugodott; pusztultak az ekklézsiák; és mind elpusztultak volna, ha a jóltevő halál meg nem kötözte volna kezeit annak a gonosz léleknek (furiának). Elment ő a maga helyére, és az ő utóda (successora) azon egy-nemű ugyan, de világ szerint okosabb lélektől elevenítettven, nem akarta a maga birtoka pusztításával tölteni a mennyországot: hanem Kolonics példája (mustrája) szerint a fa gyökerére vetette a fejszét; azért is az együgyű, az ártatlan, és az egy Baranyán kívül gondolkodni sem tudó szuperintendenst — Isten tudja, micsoda Rákócianizmussal, mivel? vádolván — tömlőcre vetteti Eugen hereceg béllei uradalma (dominiuma) felügyelője (praefektusa) által; kinoztatja, téríti; nem boldogulván — nagy sarcra büntetteti; és mivel nem fizethet szegény, tömlőcben sanyargatja. Elszaladt szegény 1705-ben, és szenvedései emlékezetét írásban hagyván, az oroszán barlangjába vissza nem ment. A főigazgatótól ekképen megfosztatott megyét két hivatalos esperesek (seniorok) kormányozták 1712. esztendeig. Ekkor az egyből kettővé lett szuperintendencia ismét egygyé lett, a régi elmulván és az újabb maradván fel; melylyel megyénk esperességei (tractusai) száma nyolcra szaporodott, és azóta abban az állapotban vagyon.

II. A szuperintendensekről.

Az ekkleziiai igazgatásnak az a formája, mely hazánkban a reformációval együtt úgy állott fel, hogy az ország akkori állapotához képest csak annak lehetett s kellett felállani — szuperintendenseket kívánt. A szuperintendensnek több szolgatársaitól kellett választatni. A választás végett kellett lenni papi gyűléseknek; a hol hát ezek nincsenek, hogy lesznek ott szuperintendensek? Mi pedig az 1576-dik esztendő előtt megyénkben tartatott olyan papi gyűlést nem mutathatunk, melynek a végzéseit kinyomtatták volna.

Nem mutathatunk. Tehát nem volt!? Sok volt, sok esett, a mit mi nem mutathatunk a megírás nem léte miatt, melyet a reformációkori e tájon szüntelen való fegyverzörgés okozott. Azt pedig mutathatjuk Sztárainak ezen leveléből, mely (Miscel. Fig. Tom. 2. pag.) olvastathatik, hogy ő 1548-ban Vukovárról zsinatot tartott, és az alatt két ízben vitakozván az áldozárokkal (disputálván a sacrificulusokkal), némelyeket a tekenő alá bújtatott, melyre felül asszonyok ültek. Minden rendes intézménynek ünnepélyessége (institutumnak solemnitása) vagyon és kell lenni: de a mely szükséges intézmény (institut.) a hazafiaknak vagy egymás közt, vagy külső ellenség ellen való háborúja alatt áll fel; azért, hogy az ünnepélyesség (solemn.) a környüállások miatt nem lehetett — intézvény (institut.) lenni meg nem szünik. A jó városi felügyelőség (politzei) rendelést szabott a gyűlést oltó társulat (compania) között, melynek igazgatóját a tanács (magistratus) választja; de ha az igazgató tisztét nem követheti, ne inkább kormányozza-e az oltó legénységet akárki, a ki ért hozzá, minthogy a város megégjen? Gyakran az iskolai kitünő osztályzat (eminentia) jelöli ki a jogot (just) a közhivatalra, és akkor mit tesz az ünnepélyesség (solemn.) az okok előtt? Senki se kisebbítse azt, hogy a hajóban levő sokaság

inkább akar megtartatni, egy kormányozni tudó ott a hajó fenekén előkapott ember által, mint azt várván, hadd tanuljon azinas kormányzóságot — beleveszszen a Dunába? De ugyan miért is szinte ugyan nem avathatták fel (ordinálhatták) nálunk szükség idején a közpapak legelső püspöküket, mint az alexandriai papok rendes szokás szerint avatták fel (ordinálták) a magok közül választott püspököt szinte a niceai zsinatig (concilium, 325); mely, hogy többé úgy ne legyen, megtiltotta. Miért szinte úgy nem: mint a Polycarpus-tól Galliába küldött papok magok közül annak az országnak püspökét, Pothint, azután pedig annak utódát (successorát) Iraeneust avatták fel (ordinálták)? Miért végre szinte úgy nem avathatták (ordin.) volna, mint a Kappadóciába berontott pogány scitháktól fogságra vitetett papok azon barbarok között általok fundált ekklézsiák szolgálatára mind addig püspök nélkül papokat avattak fel (ordin.), mignem magok közül püspöknek szentelték Úlfilást (Basnage Hist. de l'Eglise. Tom. I. pag. 88.)

Voltak, nem voltak papi választó gyűlések a reformáció elején a mi megyénkben: elég, hogy voltak szuperintendensek. Voltak pedig, mert Patai János szuperintendens, a ki 101 esztendőt élvén, 1725-ben azt hagyományból (extradicio) bizonyosabban tudhatta, hogy voltak, mint más az írás nem léténél fogva állíthatja, hogy — nem. Ez az öreg püspök (episcopus) a Helytartótanácsnak erre a kérdésre: „Kinek a hatalmából lett püspök?” nyilván azt felelte: „A szuperintendensi hivatal ebben a kerületben (ide értve Baranyát is) a reformációtól kezdve mindenkor és folytonosan fennállott.” Mi pedig elő nem számlálhatván, kik voltak azok és mi renddel, csak azokat fogjuk megemlíteni az 1731-dik esztendeig,

---

*) Szerző kéziratában eredetileg latinul így: „Cujus auctoritate constitutus est Episcopus? officium superintendentis in hoc Districtu a caepo reformationis tempore semper et continuo vigit.“

a kiket a szerencsére kezünkhöz került töredék jegyzésekben találunk; vagy azokból avagy csak neveikre nézve kinyomozhatunk.

1. Nem mondjuk, hogy Sztáray Mihály volt az első, de nála előbbet nem találunk. Jókor kezdette a reformálást; de mikor, nem bizonyos. Kopácsival jó ideig egy kézre dolgozott. Baranyában Perényi Pétert együtt térítették meg; és ha annak az idejét (epocháját) bizonyosan meghatározhatnánk: sokat nyernénk. Csak azt jegyezzük meg annak a megerősítésére, a mit felebb mondtunk, mivel 1529-ben ment lakni a maga jószágaiba Patakra Perényi; 1542. pedig fogságra vettetett, a hol hat esztendő múlva meg is halt; ő építtette a pataki templomot, alapította a főiskolát (fundálta a collegiumot), a mit reformációja után egyszeribe nem cselekedett; ha az ő megtérése (per inconcessum) 1529-nél hamarabb nem esett, legeslegfelebb 30 vagy 40 esztendőök között esni, és így már akkor munkálkodni kellett az evangéliom munkájában Sztárainak is. (Szirmay Antal ur most a túl a tiszai kerületi tábla elnöke (praesese) in Topographia Comitatus Zempléniensis — úgy írja, mint kétségkívül való dolgot, hogy Patak 1530-ban reformálódott, a benne levő szerzeteseknek egyik része bevén az új vallást, más része pedig kihajtatván a városból). De csakugyan ennél az időnél (datumnál) későbbben volt szükség szuperintendensre, mivel minthogy a különböző helyeken levő egyes emberek, családok (familiák) egyszeribe egész helybeli ekklezsiákat nem csináltak, tehát az azokhoz állítandó tanítókra szükség nem volt, mind addig nem volt, míg a hitben megegyező sok egyének (individuumok) társaságába állottak; és ekképen az ekklezsiák mind számokra, mind kiterjedésekre szaporodván — predikátorok kellettek, kiket kézrátétellel avatott fel (manuum impositione ordinált) a szuperintendens. Így ordinálta Sztáray Szegedit 1554-ben. Ekkor hát, sőt jóval az előtt már Baranya és Tolna vármegyékben voltak

predikátorok. Tolnáról Laskóra, innen ismét a Dráva felé ment Sztárai evangyélizálni, a hol meg is halt, de mikor, nem tudjuk. Felebb említett levelében írja: hogy 7 esztendeje, mióta Laskón hirdeti az evangyéliomot; és másokkal együtt úgy rendeli az ekklézsiákat, hogy jobban rendelt ekklézsiák még ott sincsenek, mások ítélete szerint, a hol körülbelül (circiter) 30 esztendővel ez előtt kezdődött hirdettetni az evangéliom. Ezt 1548-ban írta. Már az előtt hát püspök volt; az volt még azután 6 esztendeig is, mikor felszentelte (consecrálta) Szegedit. Az ő életében — úgy látszik — e tájon több szuperintendens nem volt, de halála után négyet számláltunk oda felebb. Ha a püspök széke Baranyában kezdett lenni és volt, az azonkívül levő szuperintendenseket — „chor-episcopus“-oknak (vidéki püspökök) nevezhetjük, mint régen a régi ekklézsiában; vagy al- (specialis) superintendensnek a külső országi ekklézsiák szólásformája (stylusa) szerént. De így is, minek két püspök az egy épen nem nagy Baranyában? u. m. Eszéki István és Veresmarti Illés. Visszatérni (reflektálni) kell arra, a mit felebb mondtunk. Az evangyéliom dolga hazánkban szinte 1608-ig elhagyott és megvetett állapotban (in statu neglecto et reprobato) lévén, azonban az e tájon dolgozó reformátorok az ekklézsiái igazolást nem rendszeresítvén (organisálván) most itt, majd amott lettek, meg elmúltak az al- (specialis) superintendensségek, a mig állottak is pedig, nem valami jól kigondolt egyháztörvényi jog (jus canonicum), hanem csak a hitnek köteleinél fogva állottak, mely összeköttetés (nexus) köztekintélylyel (auctoritate publica) nem volt megerősítve, holott annak a szabványa (regulája) az emberi erőtlenség és a környülállások kelletlensége miatt minden előfordulható kérdések eligazítására elégtelen: tehát nem csuda, ha a dolognak e forma alkottatásában holmi villongások támadtak. Miről való lett legyen az, a mely Veresmarti és Eszéki között volt; és a

melynek eligazítására Szegedi 1566. Decs helységébe ment? nem iratik. Nem a kettőjük megyéje határin volt, mert esmeretlen volt még akkor a területre nézve formálható jog (jus dioecesanum). Nem is a vallásnak valamely ágazatáról, mert különben szó lett volna arról az azután 10 esztendővel tartott egyházkerületi gyűlés jegyzőkönyvében (generalis synodus canonaiban), máskép is szerencsés lévén a mi vidékünk abban, hogy az épen akkor fenforgó „Socinianismust“ a Tisza ide nem bocsátotta. Nem is csupán személyes izetlenség volt az, mert efféle magában az ekkleziáknak ropant nagy izgalmaival (in imensum ecclesiarum incendium) nem szokott menni. Lehet, hogy a régi és erős személyes idegenség (a mint Szegedi biographiájában mondatik) a kettő közül utóbban püspökké lettnék előmozdítása (graduatiója) által, mint azon egy vármegyében teljességgel szükségtelen és Baranyára nézve példa nélkül való dolog által felgyúladván, oly kitöréssel (explosio) fenyegetett, mely a közönségnek (publicum) romlást okozhatott volna. A mi, ha úgy van: dicséretre méltó Szegedi bölcsesége, melyszerint úgy igazgatta a dolgot, hogy mind István, mind Illés püspök maradjon; de István halála után Felső-Baranyában több püspök ne választassék, egy elegendő lévén egy vármegyében, kinek a helye Alsó-Baranyában legyen, a hol lakott Illés — mert Hercegszöllösön lakott — a honnan az a szuperintendencia „alsó-baranyai szuperintendenciá“-nak is neveztesse. A békességnek ezen utolsó részét az teszi hihetővé, hogy a dunamelléki szuperintendencia, mely magát soha felső baranyai szuperintendenciának nem nevezte, noha másoktól úgy címeztetett (tituláltatott); mikor a válás után a baranyai megyének irt, az alsó-baranyai szuperintendenciának irta.

Eképen Veresmarthi Illés alatt Alsó-baranyához köttetvén a püspökség, azok közül, a kik ő utána következtek, nemcsak az 1608-ban történt kétfelé válásáig a szuperintendenciának, hanem azután is négynél többet — semmi jegyzé-

sünk nem lévén — nem nevezhetünk. Ugy, mint Laskai Lőrincet, ki az 1603-ban esett iszonyú tatár rablás miatt (melyről Lampe emlékezik pag. 170.; Istvánfi pag. 487.) elszéledett és az aztán három esztendővel szerzett békesség után visszaszállingózó baranyaiaktól püspökül választatott 1608. Halasi Bálintot, kit a dunamelléki szuperintendenciális zsinat levele által arra kér, hogy az ő iránta engedetlen kebelebeli ekklezsiáit, melyek az amoda való magokesatolásával fenyegetődznek — be ne fogadja, 1652-ben. Veresmarti Istvánt, a ki halasi predikátor Kölködi János által személyesen megkerestetvén (requiráltatván) 1673-ban Halasra egyház látogatására (visitálni) jött, egy idevaló régi iromány (rationarium) jegyzése szerint, holott az illető (dioecesanus) szuperintendens Ráckeviden élt és lakott. Micsoda pajzán rendetlenség! Végre a szerencsétlen Gyimóti Istvánt, kinek — mind felebb beszélünk — a tömlöcből lett nyomoruságos kivándorlása után a baranyai különálló szuperintendenciának vége lett*).

Ez a Gyimóti István a maga, szinte a boszankodásig tudni nem való semmiségekkel teljes m. s. életrajzában (biographiájában) emlegeti, az 1673. esztendőtől fogva csaknem az ő püspökségre lett lépéseig élt és sokat szenvedett baranyai szuperintendenseket, a nélkül, hogy azoknak a neveit feljegyezte volna. Arról, a kinek az idejében ő a megirt esz-

---

*) Tóth Ferenc „a . . . protestáns ekklezsiák históriája“ című művében 285. lapon idevonatkozólag több püspökről tesz említést: Laskai L. és Halasi B. közt. létezököül írja Laskai János veresmarti pred. 1613. lett püspökké; Petri Gergely szinte veresmarti pred. 1613. lett püspökké. Veresmarthi I. és Gyimóti I. közt létezököül írja: Veresmarthi János veresmarti pred. 1648. lett püspökké. Midőn szerzőnk bevallja, jegyzések hiányában nem nevezhet többet négynél: kérdésbe tehetni, hiteles forrásból jöhetett-e tudomására ezeknek Tóth Ferenc e kerület körén kívül élő író? Holott mindenütt szerzőnket látszik használni kerületünkre nézve; egy kis összn hasonlítás ezt bárki előtt kétségtelenné teszi.

tendőben Baranyába mert (annak a felebb mondottak szerint Veresmarti Istvánnak kellett lenni) azt írja, hogy a több oda való papokkal együtt neheztelt ő reá, azért a hasznos és dicseretes szorgalmatosságaért, hogy délután is könyörgéseket tett a templomban, és hogy a zsoltárokat magyarázta Tremellius szerint, sőt hogy reá is izent, hogy ha ezt el nem hagyja, a török meg fogja büntetni, mint ekklézsia háborítót. De a mi az ő veresmarti hallgatóinak a török előtt való kedvességek és ajándék adások miatt elmúlt.

(Folyt. köv.)

Fabian Mihály.

Shakespeare erkölcstana.

— Gervinus-tól. —

Shakespeare azt, a mit a religio a hit és vélemény részéről jelent, egészen elhagyja műveiben, minthogy neki csak a cselekvéssel van dolga; a cselekvésnél pedig a vallási és isteni az emberben nem más, mint az erkölcsi.

Shakespeare erkölcstana lényegesen emberi, s e tekintetben egészen a régiekhez hasonlónak állíthatatik, kiket humanisztikus célokból olvasunk. Ha Bacon igaznak találta, hogy az ember „a természetnek világosságából“ a jóról és roszról némely fogalmakat meríthet a lelkiismeret törvényéből, mely az ember eredeti tisztaságának bizonyos szikrája és maradványa; úgy Shakespeare, mint Pope helyesen mondta, ezen fogalmakat elégségeseknek tartotta volna, hogy magunkat az életben méltólag elrendezzük. Ezen „istenséget a kebelben,“ Sh. szándékos világossággal, még legelvetemedettebb gonosztevőinek is kölcsönzé, még ott is, hol megtagadják; ezen szikrát táplálni és nem elfojtani, ez hangos predikációja minden műveinek.

Sh. erkölcsi nézete azon egyszerű szempontból indul ki, hogy az ember tevékenységi erővel születik, tehetségekkel, melyeket használni kell, és önelhatárzási és önkormányzási erővel, melyeknek ezen tehetségeket helyesen vezetni kötelességök. Honnét ezen életbe, és hová belőle? e kérdéseket a költő, mint a hisztorikus, a filozófiának és religiónak adja által. „Tűrnie kell az embernek e világból kimenetelét, mint bejövetelét; érettnnek lenni az minden.“ „Miért vagyok? E kérdést teremtdőnek tedd, nekem elég, hogy vagy!“ Ezen két mondás e szempontot határozottan kijeleli. A honnét és hová mellett az ember szenvedőleg áll, az életben pedig cselekvőleg, és itt van kézzelfogható hivatása, melynek ha eleget nem tesz, a lét magasb fokára érett nem lehet. Sh. szemügyre vette a cselekvő erőket a természetben és az emberi-ségben, és e szertelen mozgás célját tisztán magában a mozgásban látta. Ez őt ama sokszor ismételt mondásokra vezette, hogy a természet az ő adományait az embernek csak kölcsönzi, nem ajándékozza; csak azért adja, hogy használja és visszaadja. Az ő moráljában azért minden a tevékenységre való ösztönzést célozza, az élet nékie igen rövidnek látszott, hogy szörszálhasogatással, tétlenül töltsessék el. Hamletben különösen ezen tanúság legélesebb nyomatékkal van kifejezve. A sokoldalú adományok e férfiúban tevéketlen, öszszefüggetlen massa, mert a tetterő elektrikai szikrája nincs beleütve, mivel megfontoló meggondolással és ingerlékeny túlzással a tetterő ösztönét, ezen első szülöttet az emberi adományok között, elfojtotta. A szörszálhasogató, ki a gondolatot és nem a cselekedetet tette a dolgok mértékévé, az által a természet vezéresillagaival, a lélekismerettel és okosságal magával, meghasonlott, betegek a felettébbi használat miatt, mint cselekvő ereje a kevés alkalmazás miatt; az es küttitéletben tettei felett, a melyekhez ezen belső erők hivatva vannak, nála a lelkiismeret és okosság az ő esete megismerésénél és kihallgatásánál megtéved, és egy

hamis ítélet gátolja és tévútra vezeti az akaratot; a leghathatós tanúság, melyet Sh. a sophistikának és skepticismusnak elébe vethetett, hogy őt a cselekvés elevensége által a lélek egészségéhez visszavezesse. Egészen hasonló értelemben hí aztán a költő az ő vigjátékaiban az asceticus önkínzás, hiú tanulmányok, a szemlélődés minden quietizmus, az élc-faragás üres időtöltésétől; II. Richárdban a henyesség és játékhoz való hajlamtól, Timonban a henyélő jóélettől, és henye jótételtől, minthogy a nézés, nézői szerep, ez életben csak az isteneket illeti, — vissza a tevékenységhez; Antoniusban a nagy és jeles erők bünös elpazarlását bünteti. Mind a négy darabban, melyeket itt névszerint megjeleltünk, a költő hasonló értelemben és eszközökkel tette le nézetét a tevékeny természet elsősege felettigen világosan. A tevékeny férfiak: Portinbras, Bolingbroke, Alcibiades, Octavius, itt az ellentétes szerepeket játszák a különböző tétlenek ellenében; nem jellemeik érdemlik ki nekik szerencséjüket és sikeröket, talán természetök túlsúlya által, hanem csekélyebb tehetségök dacára, tetteirejük magában felül haladja amazok tétlenségét; mindegy, akármi szép forrásból eredjen is ezen passzivitás, és akármi roszból ama tevékenység. Így a jámbor, de tétlen II. Richárdot az ég nem segíti, minden vallásos bizodalma mellett sem, de igen is megsegíti a jámbor Helenát, ki magán segít. Hasonló szellemben a szerelem túlsága minden édességével megvette-tik, a hol a férfiút erejétől elvonja, mert „annak a becsület látatlanul zsebében marad, ki otthon férfi velejét a szerelem karjában elpazarolja.“ És épen úgy, mivel a munka nem átok, hanem áldás, e költőnek értelme az idyll nyugal-mával ellenkezik, kik abban a legbájosabb ártatlanságban éltek. Cymbeline fiai helyes emberi ösztönből kétségesskednek, hogy nyugalom legyen a legjobb élet. Sőt Sh. ellenkezőleg beszédes magasztalója a szükségnek és nyomorúságnak, melyet ő a „merészség anyjának“, az elmék próbájának

tart, melyből ő a jónak szellemét nevelni tanít. Azért nékie semmi sem férfiatlanabb, mint a veszélyben kétségbe esni, zivatarban és tört árbocnál a kormányt elhagyni. Azért van erős természetének a háborúban öröme; valódi hirtű V. Henriknek nem bűn, a büszke háború teszi épen „a hirtűt erénynyé”; az elpubulás veszélye teszi a háborút a béke felváltásául ohajtandóvá, melynek nyugalmban és jólétében oly könnyen „felfakadnak a belső fekélyek”, melyek az időknek halált és vészt hoznak. Azért a hadi vitézség még túlsóságában is tiszteletben tartatik Coriolánnál, még elvetemedettségében is Macbethnél, még bitorlássali összeköttetésében is Jánosnál, még inkább heroikus hidegvérűséggeli párosulásában Othellónál, hazaszeretettel Foulconbridge-nél, ama magas becsületfogalommal Perreynél, isteni bizodalommal és mérséklettel V. Henriknél. Férfi becsület és vitézség Sh.-nél egyenlő fogalom, a tetterő főleg mint a hajdankornál férfi erény (virtus). Innét van tehát, hogy Sh. azon tárgyakat, melyek a német költészetnek mindig úgy kedvesek voltak, sehol nem dolgozta fel: érzékenységet és érzékiséget szisztemába, vagy megnyerő előadásba foglalni, a léleknek és kedélynek izolált életét, költött és mesterkelt érzelmek képeit, a szoba és üvegház összezsugorodott alakjait festeni ő megvetette, ha csak úgy nem, mint torzképeket, melyek az élet legnemesebb céljai mellett elhaladnak. Sőt mindenütt az élet nagy szinpadjára utal, és a fajért, az emberiségért egészben tett működésnek a contemplativ élet előtt, az Alexanderi principiumnak a Diogenesi előtt adja a díjt, mert nagyobb ideáknak szolgál. A tettkedvelő angol nézete túltesz e tekintetben (és abban Bacon is egyetért Sh.-rel) még Aristoteles nézetén is a tettkedvelő hajdankor férfának, ki a contemplativ életnek adott a tevékeny előtt elsőséget. A történetnek nagy világélete Sh.-re nézve nem birt felette sok nyugtalansággal és ellen-

séges mozgalommal, hogy őt, mint a mi G^öth^énket hajtotta volna előre a tudományba és természetbe menekülni; elég érdeket talált benne, vizsgálatába bele nem fáradni, elég ereje volt bajain felülemelkedni, elég áttekintése rossz hangjaiban az öszhangzást meghallani. Sh.-nek ezen nézetéből az embernek a tevékeny életre való hivatása felett, folyik az ő idegenkedése is a boldogságtanok ellen, mely nem kifejezett szavakban, de Timon egész szellemében kitűnően van megjelölve. Mert az ő kornak mindezen szavai a legfőbb jóról a magánjóra céloznak és nem a közjóra, melyre Bacon — mint Shakespeare — az embert mint tevékenysége egyedül méltó céljára utasítja. A remetét, ki a világ dolgaitól magát egészen elkülönzi, Sh. oly kevésbé nevezte volna, mint Aristoteles és Bacon — boldognak, vagy ezen legmagasb fogalom szerint az emberről, csak embernek is!

Ha az első benyomás, melyet Sh. az élet mozgalmának szemléletéből vett, azon meggyőződés volt, hogy kötelesek vagyunk a velünk született cselekvő erőt használni, úgy a második azon szükségnek belátása volt, hogy ezen erőt okosság és lelkiismeret által helyesen kormányozni kell. Bizonyosan nem cél nélkül történt, hogy Sh. épen karakterei legrütábbikának J^ag^on^ak és E^dm^un^dn^ak ama felötlően világos tanulságokat adta szájába, hogy szabad akarattunktól függ, hogy ilyenek vagy amolyanok akarunk-e lenni, és hogy lehetlen roszaságunkat kívülünk létező okokra tolni; a fatalisztikus nézetet, mely az ember szabad akaratát kétségbe veszi, a költő csak a skeptikusnak kölcsönzi, ki ama helyesen kormányzó tehetségekkel meghasonlott. J^ago azon mondásai, melyek szerint az okosság azért adatott nekünk, hogy szenvedélyt és érzékiséget bennünk fékezzünk, ugyanazok a szellem és gyönyörűség ellentéte felett, melyek e költőt személyesen az ő szonett-jeiben és elbeszélő költeményeiben oly igen és sokszor foglalkodtatják; a szabad önelhatárzás nékie fajunk kitüntető adománya volt; lélek és lelkiismeretnek kell

az uralkodóknak lenni belsők községében, melyek a vér zivatarjait csillapítják; még oly szörnyetegnek, mint Richard, is el kell ismerni ezen hatalmát a lelkiismeretnek, az erőset és féktelent zabolázni, és maga a légszellem Ariel is képes, az akarat erejével, a csapongó ösztönt vezetni. Ez meglehet triviálisan hangzik, de az egyszerű mindig a való. Schillerünk, ki épen annyi filozófiai és költői lélekkel, mint erkölcsi karakterrel felruházva, az emberi lét problémája felett gondolkozott, nem jutott más szemponthoz, mint ehez, hogy mint az egész emberiség cultura és természet között fel és alá ingadozik, úgy az egyes emberben is a szabadság és természetösztön harca, és ennek kiegyenlítése utáni törekvés a legfőbb, a mi bennünket mozgat. Ezen értelemben vannak Sh. nél a drámai cselekvések küzdései és colliziói mind tervezve; ezen szellemben fejezi ki nagyobb vagy csekélyebb szimpathiáit ez vagy ama karakteralakkal. Őt gyönyörködteti a női lélek szép természete, melylyel az erkölcsiség vele született, melyben ama ellenkező erők vita nélkül egyeznek meg. Férfiakban ezen instinctivus erényt, a jámbor természetet, melyben a becsületesség jobban együgyűségből származik, ritkán vagy épen nem rajzolta. Mert mindenek felett tetszett neki, még nőkben is, teljesen pedig férfiaknál azon erkölestisztaság, mely küzdelmek és kísérleteken ment át, nem a megszokott, hanem az elveken nyugvó; nem az instinctivus, hanem a kipróbált erény az okosság és akaraterő produktuma. Ő, mint Aristoteles és Bacon, az erényről azt hitte volna, hogy az sem a természettől, sem a természet ellen velünk nem született; velünk csak a tehetség született, hogy azt sajátunkká tegyük; erkölcsösítés és szokás által magunkra műveljük. Ő nem vetette meg a szoktatás iskoláját, oly kevésbé mint ama filozófok tették; tudta ő „hogy szoktatás erényt szülhet, hogy a természet bélyegét elváltoztathatja és kiűzheti.“

De magasabb becsben állott nála az elveken alapuló

erény, mely magának öntudattal tűzött ki nemes életcélokat. Mert ily célok nemesítésére nem részenként hatnak, hanem egyszerre; nem egyes erényeket nevelnek nagygyá bennünk, hanem elkészítnek mindhez; kiképzik bennünk amaz önértetet és méltóságunk tudatát, mely Henriket és Posthumust minden aljas kísértés ellen oltalmazza. Így a költő előtt Cymbeline fiának instinctívus erénye is bir ingerrel, hanem mint ők magok, úgy Sh. is törekszik ki a természetállapotból, mely nem ismer bünt, mint az ellenkező állapotából a tartós vétkességnek (oly időből, mint Lear-é), hol a léleknek az ösztön felett semmi hatalma nincs, azon okos műveltségi állapothoz, hol kipróbált s tanusított erény az embert a bűn fölé emeli, és elméjében arany korszakot teremt nékie. Mert a gonosz akkor lesz egészen legyőzve, ha megismerjük és szemébe nézünk, és a kéj, szíren énekét kiállottuk; még csak az, „kit a világ fölnevelt és kipróbált, — a tökéletes férfiú.“

A tevékeny és kormányzói erőkrőli állításokból önkényt kifejlődik a nagy igazság, hogy ha tevékenység és cselekvés ad egyedül erőt és teljességet az életnek, egyedül a mérték adhatja meg hozzá az ingerlő bájt és a maradandó gyümölcsöt. A milyen természetes volt az ó-kori tragikusoknak az, midőn ők, az istenek irigységérőli véleményben gyökerezve, mely az emberek magasra tornyosuló szerencséje ellen fegyverkezik, a közepszerű sorsot és mérsékelt szerencsét dicsérték, oly természetes volt Sh.-nek, midőn tragédiáiban mindenütt a tülemelkedett szenvedély következeivel van dolga, az erkölcsi mértéket, és a léleknek közép helyzetét és hangulatát mint a legboldogabbat dicsérni, mely az embernek sorsul jut. Ezen tanulság áthatja költőnk műveit teljesen, és nála oly módú az, hogy a különbséget a közép és felség között mindenütt a legélesebben teszi szemlélhetővé, melyeknek elcseréléséből napjainkban sokszor megvető ellenmondást hallunk tenni, azon ősi bölcseség

ellen, hogy a közép út a legjobb. Igen igaz ugyan, hogy a praxisban a gyenge, ki a közép embere helyett vétetik, az egyensúlyból közönyösséget, és a középből az extremitások közötti ingadozást csinált; de mit Sh. tanít, az, hogy a mértékben energiát tanusítsunk, és a középből nem a tétlenség nyugpontját keressük, hanem a cselekvő erők szükséges gyűlpontját. Ő a jót nem a meredeken és nem az örvényben látja, hanem a sík uton az életen által, és ezt oly gondtalan biztossággal vezeti elénk, mely a léleknek bizalmat és bátorságot ad. Ő a középben nem azon erő előnyomásában keresi, mely a szenvedélyben létezik, hanem a munka igájába való szelidítésében, nem a passivitás gyengeségében, hanem takarékoságában az erőknek, melyeknek használása első törvénye volt. Mia félség, azt Sh. ama Yorkban megmutatta, mi a mérték és közép, ama Posthumusban, ki erős annyira, hogy képes heroikusan összetartani szenvedélyesen felindult természetét; és Henrikjében, kiben a közép nem közepszerűség, hanem határozottság a nagyságban és józanosság. Épen költünk e kedvence ismeri azon bölcs megfontolást legjobban, mely a mérsékelt élethasználat ezen elvének alapja: hogy, ha azt, a mit cselekszünk, bölcsen és józanon nem cselekeszszük, a tetterő veszélyeztetik, hogy az magát fölemésztí. Mert a heves tüzek hamar elégnék; ki meredek hegyet akar megmászni, nyugodt lépéssel kezdi. — Azért kémleli ezen Henrik vigyázva igaz motivumát és biztos kezdetét az ő nagy tetteinek, melyekhez őt ugyan heves hirtű sarkalja; Baconnak eleven rajza szerint: Argus az elhatározás előtt, és az elhatározás után Briareus. Ez ugyanazon férfiú, ki épen ezen mérsékelt értelemről oly okosan gondoskodott, hogy avidámság kedvelését el ne tompítsa; a tevéenységtől az édes kinyugvást meg nem tagadni, s édes megpihenést, melynek hiánya a bajok beteges seregét vonja maga után; kerülni a folyvást magaledolgozást, mely a gyors élet-szellemeket a kedélybe bebörtönzi, mint a nyugvás nélkül

erőltetett járás az útas idegeregét kifárasztja. Ez ugyan azon férfiú, ki ugyan szenvedélyesen született, de szenvedélyeinek ura lett, kevésbbé a természet által, mint Horatio, mint inkább érdem és akaratereő által; ki szerencsés „vegyülete által az elemeknek“ az erkölcsi lény szilárdnyugvásu súlypontjához jutott, mely mértékben és középben áll, és a mely megóv minden hamis szemfényvesztéstől az extremumok körül. Ezen középben keresték Aristoteles és Bacon az erényt, és semmisem vigasztalóbb, mint ezen nagy férfiakkal egy Sh. t ebben megegyezni látnunk, főleg ez időkben, midőn Byron és Victor Hugo nyomdokin egy zavaros nemzedék zavart zaj között, mint zászlót azon taut állította fel, hogy semmi sem felségesebb az emberben, mint a szenvedély és vágy; a mi pedig a a mi költőnknek az állatiasság jele volt. Ezen férfiú, kinek százszor több elpazarolni való szelleme és szenvedélye volt, mint százaknak az új világtérítőkből, mindenütt bölcsen intett, hogy meg kell azokat takarítani, hogy a tethez készen birjuk; ő tudta, előbb mintsem az ezerszeres tapasztalás napjaink ömlengő szellemein megtanított, hogy „a láng, mely az italt a kiforrásig dagasztja, azt csak látszólag neveli és elpárologtatja, elhaboztatja.“ Azért műveinek számtalan helyein hív vissza a mértéktelenségtől, mert „a legédesebb élvezetet keserűséggé változtatja“, mert ő a megterhelést bőjtölésbe, igen nagy szabadságot korlátoltságba menni, az öröm és bánatbani vad-ságot önmagát megsemmisíteni, a gyors sietést célján túlfutni, a túlzott tréfát a tréfálóra visszaesni látta. Ő megmutatta Hamletben, mint vezet tévútra a cselekvésben a késedelmes fontolgatás és hirtelen ingerlékenység; Coriolánban mint csapnak által ellenkezőjökbe a legfőbb tehetségek túlfeszítés által; Angelóban mint boszulja meg magát az érzékek elnyomása; Antoniusban mikép a szellemé; Romeóban mint dülja fel magát a sze-

relem szertelensége; Timonban mint tesz tehetlenné a gyűlölet túlsága.

Mennyire által volt hatva Sh. a böcs mérséklés ez elvétől, talán legerősebben abban mutatkozik, hogy ő még a keresztyén törvényeknek is, melyek az emberi természet túlfeszítését követelik, ellene szólni mert; mert ő nem helyeslé, hogy a kötelesség határai a természet céljain túl kiterjesztessenek. 'Azért tanította az ellenségszeretet és ellenséggyűlölet keresztyén és pogány szabályai között a böcs és emberi közepet. Nem kell az ellenségnek oly tüzessé fűteni a kemencét, hogy az minket is megégessen. A bűnbánóval nagylelkűen ki kell engesztelődnünk, mert különben „sem földre, sem égbe valók nem vagyunk.“ El kell kerülni, hogy magunknak ellenséget ne csináljunk, de ha van, úgy viseljük magunkat, hogy tőlünk őrizkedjenek; az ellenség félelmére legyünk, de „inkább erő, mint ennek használata által.“ Hogy lehetséges a jóból többet tenni, mint kell, nyomatékos tana Sh.-nek szóban és példában, mely az ellenségszeretet e mérsékelt tanával jól megegyezik. Így a túlságos bőkezűség megrontja Timont, míg Antoniot a mérsékelt becsületben megtartja; a valódi hirtű, mely V. Henriket nagygyá teszi, megbuktatja Pereyt — felettébb fenhéjazván. Tulzott erény ejti meg Angelot; és ha körül a büntetés túlsága károsnak mutatkozik és a bünt nem képes megakadályozni, úgy a legistenibb, a mit az emberbir, a kegyelem is az őszertelenségében, mint a bűn nemzöje, mutatkozik.

Ezen utolsó állításokkal szorosán és belsöleg összefügg azon nézet, mely Sh.-ből világos lett; hogy magában általában semmi sem jó vagy rossz, hogy nincs oly rossz a földön a miben nem volna jó, és nincs oly jó, mi visszaélésre nem fajulhatna el.

A rosszul alkalmazott erény — így áll Romeóban — bűnné válik, és a bünt néha a cselekvésmód megneemesíti. Így

láttuk, mint szegi meg Jesszica a gyermeki pietást és Desdemona az igazságot, bűn nélkül; Isabella látszólagos bűnt követ el, és Lorenzo kegyes csalást aggodalom nélkül; az egyenesvonalú erénytől eltávoznak, nem mivel a jesszuita morált követik, hogy a cél az eszközöket megszenteli, hanem mivel a legélesebb lelkiismeret és öntudat, jó tenni és rosszat gátolni, helyesen vezeti kétségtelenül tetteiket. Így váltják fel egymást Pisanio ban hűség és hamisság a dolgok helyzetete szerint, ugyanazon lelkiismeret állításból, hogy noha szolgálati kötelesség parancsolja, a szolga még se tegyen meg minden szolgálatot, hanem csak a mely igazságos. Így Hamletnél sem lesz a tulságos lelkiismeretesség bűnné, hanem hibává, és némi hiánya Foulconbridge-nél nem lesz erény, hanem egy dicséretes tulajdonság, mert a nagy politikai világban más törvény uralkodik, mint a házi körben, és mivel a viszonyok a cselekvények jellemét mindenütt elváltoztatják. Sh. nézete szerint (és abban is egy ő Baconnal és Aristotelessel) nincs pozitív vallás- vagy erkölcs-törvény, mely az erkölcsi cselekvés szabályait mindig érvényes rendeletbe foglalhassa, melyek minden esetre alkalmazhatók legyenek. Nemcsak a mik, hanem a mikép is határoz a cselekvények értéke felett; a cselekvő ember, mint az orvos és korcsmáros, a körülményektől függ, és nemcsak magától és bizonyos szabályoktól; mint a politika ugy morál is oly tárgy, mely annyira van a viszonyokba, életfeltételekbe és indító okokba belebonyolítva, hogy lehetlen lesz mindent meghatározó elvekbe szorítani, és hogy a kötelességek különféle kollízióiban elkerülhetlen az ember és ember között, a köz és magán kötelesség között, eset és eset között a mérlegelés.

De ha Sh. bennünket egy ily könnyen elhibázható közép vonalára utasít a cselekedetnek, az igen sok és igen kevés között, ha reánk hagyja az életnek bonyolódott viszonyaiban utunkat megtalálni, megérdemli-e, hogy oly jeles

tanítónak és vezetőnek neveztessek, mint mi nevezzük? Azt hiszszük, hogy épen e modoráért érdemli meg. Az egyenes cselekvés vonala csak egy, számtalan görbe ellenében; azt megtalálni nehéz az életben, a mint nehéz a tanításban kézzelfoghatólag meghatározni. Az erény egy közép, mint Arisztoteles értelmezi, nem egy dologra nézve, hanem magunkat illetőleg, nem objectiv meghatározható, mint két szám közt a közép, 2 és 10 között, hanem csak szubjektív, mint a között, a ki két minát és a ki tizet eszik meg, a helyes közép nem mindenkor hat, mert ez egy gyermeknek igen sok, egy Milonnak pedig igen kevés volna. Ezen célja a középnek a jó cselekedetben egy, és nehéz eltalálni, a hibázás végtelen és könnyű. Tehát ezen igazságot elfedni; a világon átvezető utat egyszerűen élénkbe állítani, és bennünket erőink és feladatunk felett ámitni nem tanácsos; legkevésbbé a tanítónak, a ki képezhető embereket öntudatos és elvszerű erényre akar oktatni. De Sh. csak ily célból és ily emberekhez szól. Vannak osztályok, melyek erkölcsiségéről a religio és jogtan pozitív betűivel legjobban van gondoskodva; azonban ezek úgy sem jutnak Sh. műveihez, csak a műveltebbeknek olvashatók és érthetők, kiktől követelhető, hogy az egészséges élettartást sajátjukká tegyék, és azon önértetet, melyben velünk született kormányzó erői a lelkiismeretnek és okosság-nak az akarattal összeképeztettek méltó életcélok öntudatos megragadásához. De még ezen miveltebbeknek sem lehet a Sh.-ri tan mindig veszély nélküli. Mikép is kerülje ki ez maga az alig most említett lehetőséget, hogy még a legjobból is a legrosszabb vétethetik ki, hogy a legillatosb virágból, a költő saját képe szerint, „mérget lehet kivonni!“ A feltétel pedig, mely alatt tanítása teljesen ártalmatlan, az, hogy az teljesen és egészen, és minden kiválasztás és eldarabolás nélkül elfogadtassék. Akkor nemcsak hogy nem veszélytelen, hanem félremagyarázhatlanabb és csalhatlanabb, és épen azért bizalomra méltóbb, mint bármely erkölestan lehet. Mert

csak a költőnek tehetséges szavak helyett cselekedetekkel, hideg doktrina helyett eleven példával, a fül helyett a szemet oktatni, a cselekvények következéseit kérlelhetlenül előadni, a tág élettapasztalás megmérhetlen körét nekünk kompendiumban és áttekinthetőleg előnkbe kitárni, a sors roppant könyveit, mint Göthe Shakespeareről dicséri, előttünk felnyitni, és az által oly erővel, hatalommal hatni szellemre és lélekre, lelkiismeretet és ésszt oly módon élesíteni, mely a lelki szónokok és filozófiai írók tehetségén meszsze kitesz.

Egy nagy példán, mely mind helyett állhat, világossá tenni törekszem, mennyire szükséges Sh. erkölcsi tanát és az ő erkölcsi valóját egészben fogni fel, ha nem akarunk egészen hamis útra tévedni, és minő könnyű egyrészt belőle kiemelni, melylyel a nagy mester céljától, szempontjától egyenes ellentétben távozzunk el. A tan, hogy magában véve semmi sem jó, hogy nincs szabály, melynél nem akadnánk kivételekre, igen könnyen eltéveszt azon szabadelvű ugráshoz, a kivételből szabályt csinálni, mi lényegesen a napjainkbeli szellem és political revolúciók nagy históriája. Ezen lehető elferdítése a Shakespearei tannak még nevezetesen elősegítetik a költőnek határozottan ellenséges tartása által minden *convenientia* ellen; ezen irányt az önkényes és értelmetlen ellen a kor szokásiban, épen oly könnyű, mint minden fenálló elleni irányt magyarázni. Ki úgy mint Sh. minden vérségi és országyi előítéletek ellen küzd, oly politikai hitszabályokat nyilvánít mint ő, ellenkezik a megtiszteltetéseknek érdemetlen fejekre halmozásával, a nem egyenlő születés korlátain személyesen általugrik, a vallási balgagságról lemond, és öngyilkolás, párviadal, az öngyilkosok tisztességes eltemetése felett aggodalom nélkül előadja, akkor igen eretnek véleményeit; ki mint ő egy legmegrögzöttebb arisztokratát (Coriolán) a szokások és hegymagasságú tévedések nevedése ellen buzgólkodni hágy, és a kegyes Helenának az újításvágy azon állítását adja szájába, hogy

valami, mivel még soha előbb nem volt, azért nem lehetetlen, ki mondom, így nyitva tartja a haladás rézsét, mint Sh., annál könnyen lehetne attól félni, hogy napjaink idealistái és álmadóinak kezére dolgozik, kik ezen utolsó állításra támaszkodva még a lehetlent is lehetővé teszik, a tévedés hegyeivel az igazság magasságait is ledöntik, a világ bájoló különféleségét egy általános egyenlítésben kiirtják, és a politikai és vallási előítélettel, vallást és államot is kiakarnák az emberiség fogalmaiból törölni.

De igen, mi egészen más a képe e költőnek, ha a helyett, hogy egy ily helyet elferdítve, belőle kiemelnénk, őt az ő egész természetében tekintjük! A minő kártékony azon tan, hogy magában semmi sem rossz, a z á l m a d o z ó k kezében lehet, kik a világot nem ismerik, és ismerni nem akarják, hanem önteremtette csalfa képek szerint átalakítani törekeshetnek, Sh.-nél az nem okoz aggodalmat nekünk, ki e világot nemcsak hogy ismeri, hanem bajaitól az ő egészszéges szívében el sincs keserítve, és a ki azt nem óhajtja jobbnak, mint a minőnek az emberek azt és magokat csinálni akarják. Benne a költő képzelete a világemberének józan okosságával, a kedély élénkségével a tapasztalás munkája, a sziv fiatalságával az öregség okossága mindenkor egyesítve van; ezek, sajnos, a német költővirágzás idejében kiengesztelhetlen ellentételek voltak, de nem úgy Sh.-ban! Az individuum autonómiaja és önzése neki botrány lett volna, mely erőlelküleg a politikában és erkölcsben minden törvényt ellenségnek hirdet, és magát a religió és státus kötelékein túlteszi, melyek évezredek óta a társaságot fentartják. Mert nézete szerint az emberek praktikus bölcseségének nem lenne magasabb célja, mint a társaságba a lehető természetet és szabadságot vinni be, hanem éppen azért a társaság természettörvényeit szentül és sérthetetlenül megtartani, a fenállót tisztelni, de okos részében mindig vizsgálólág s tisztogatva előre törekedni, a természet a kultura mellett el nem feledni, hanem a kulturát sem a

természetnél. — Mi pártatlanul elfogulatlan, s minden előítéletből kivetközöttén jelenik azért meg Sh.-re, minden anticonvencionális iránya mellett, s az állam társadalmi és religiozus élet minden kérdéseiben birt magas szabadsága és függetlensége dacára, mely élet van a forradalmi szellemnek és erkölcsök fergetegének leginkább kitéve! Hogy Sh. a religioi dolgok felett szabadon és felvilágosodottan gondolkozott, iratai figyelmes olvasója előtt kétes nem lehet; ez oly tulajdon, melylyel földieki közül messze kitűnik. Ő sokkal világosabb szellemű férfiú volt, semhogy még azon korban is, mely a durva babonából nem nőtt ki, a finomabbnak hódolt volna. Jövendőlések nála a természet törvénye alá esnek, és a csudák okossággal megegyező szempontok alá, még papjai szájában is. Pokollal és ördöggel oly pajkos játékot űz, hogy még a mai papoknak is botrány, kik Lancelot csapását a keresztyén propagandára és általában a szentírásnak profanáló idézéseit világos bizonyítványául nézik Sh. pogányságának.

Sajátságos, hogy a barát Lorenzo épen a filozófia édes tejét és nem a religióét nyújtja, valamint hogy anachoretái mind igen világi, praktikus emberek. Feltűnhet, hogy az ő kegyes Richárdja és IV. Henrikje igen gyenge emberek és izetlen jellemek. Tisztelői közt a kegyeseknek kétségbeesése az, hogy minden gonosztevőit lelkipurdalódzás nélkül, nemesebb jellemeit religioi épületesség nélkül küldi halálba, hogy a requiem Imogen felett e világ bajairól, és nem a jövőnek dicsőségéről szól, hogy a barát-herceg Claudio ez élet hiábavalóságával és nem a jövőre való kilátással vigasztal, hogy szerelmes párjai halálba mennek a viszontlátás reménye nélkül, kivéven épen Antonius és Cleopátrát a pogányokat és kéjenceket!

Ezen vonásokból nem kellene-e joggal következtetni, hogy Sh. vallástalan volt, mint mások dramatikus kortársai közül? De Shakespeare már sokkal inkább költő volt, sem-

hogy a religiozus hitet kevésbe vehesse; ő mindenesetre más részről sokkal szabadabb gondolkozásu volt, semhogy a religiozus nézetek valamely meghatározott alakját máskép tüntesse fel, mint az embernek egyes oldalát, mint egy charakteristikus atributumát. Itt is a csodálatos középen jelenik meg ő, a szükkeblűség és túlság között. Nem volt ő sem fanatikus, sem Krisztus tagadó, sem istentelen, sem misztikus, sem Brovnista, sem politikus, a nemes katolikusokat úgy szerette, mint a becsületes lutheránusokat; ő rajzolt pogányokat, szabadelműeket, racionálistákat és kegyeseket, Brutust, Faulconbridget, Pereyt és Catharinát, ha különben érdemes emberek voltak, egyenlő kedvvel. A fentebbi vonásokkal szemközt áll egy hasonló sor, egészen ellenkezőké, melyek a költőt mindig hasonló elfogulatlanságban mutatják, mint a melyet mi rajta kijeleltünk. Ha a bibliai mondásokat az ő Clacon-jai szájában ártatlanul elferdítetteti, mégis jobb volt az, mint azon setét használat, melyre a puritánusok vették s alkalmazták, kiknek az ő rettentő képöket III. Richárdban elébök tartja, ki gazságait az irás avult rongyaiba öltözteti. Ha ő a religió azon szolgálait élesen sérti, kik praktikával és fogásokkal a világi dolgokat istenökké teszik, úgy mégis másokat, mint Carlisle-t nagy és magasztos világosságba helyezett. Ha a kegyességet megveti, mely a világot gyengévé és tompává teszi, mégis a hitet és Istenben való bizodalmat, mely erős tetteket szül, Siwardban, Posthumusban, V. Henrikben a legmagasb fénybe helyezte. Ha gonoszokat és jókat felindulva, szenvedélyben hágy meghalni, megemlékezés nélkül a vallásra, mégis a kegyes Catharina és a bűnbánó Wolsey nem hal meg vigasztalásai nélkül. „Kész és érett lenni, ez minden“, a nemes Hamlet és Edgarnál; e szavak mondják, hogy Shakespeare is leengedte foglalni meggyőződését a jövő nagy rejtvénye által, és a halhatatlanságróli hitből a legegészségesebb következtést vonta le, hogy minden ez élet helyes használatától függ.

És úgy mint itt a religióban, Sh. azon humánus elv szerint gondolkozott, hogy a valódi szabadság az; sem saját, sem más szabadságát nem sérteni, a mint ő minden meggyőződést nagylelkűleg és sokoldalúlag tisztelt, ha nem az övé volt is, és az uralkodó valláshoz erősen ragaszkodott, ha fel nem fogta is minden cikkeit; úgy hasonlóan tett a politikában is.

Álláspontja a státussal szemközt oly szabad emberi volt, mint a religió irányában. Nem akarta, hogy az embernek szabadsága az erkölcsi országban, hol maga ura, a státus által veszélyeztessék. Politikai és morális kötelességek konfliktusában, Brutusban, Foulconbridge-ben és Salisburyban elhatározatlanul hagyta, melyiknek adá ő az elsőséget, tudniillik ő ott is magokat az embereket vette elhatározásul úgy a mint természetők hozta magával, és csak azt ohajtotta, hogy ha Brutus magát politikailag határozza el, úgy cselekedjék is politikailag, és ha Salisbury erkölcsileg, úgy erkölestelenül árulásba és szövetségbe a haza ellenségeivel magát ne keverje. Pisanion és Huberten pedig megmutatta, hogy ura és fejedelme szolgálatában az Isten szolgálatát mindenek előtt el nem szabad feledni. De bármily magasra számította Sh. az egyén jogát, még sem esett volna soha a mi mult századbeli költőink hiú világpolgárkodásába, annál kevésbbé a világrespublika utópiái ideáiba, melyek a térnek feltételein túl akarnak emelni, és a melyek azon napokban sem voltak épen ismeretlenek. Hanem a közjóra munkálás neki annyi volt, hogy ő e célnál a halált és becsületet egyenlő bátorsággal tekinteni ohajtá, neki az ország lelkében és lényegében egy mély tiszteletre méltó titok uralkodott, és működése „oly isteni természetűnek látszott neki, hogy nyelv és toll ki nem fejezhetik“, abban egészen népe fia volt, hogy semmi sem állott magasabban előtte, mint a haza és annak hatalma és becsülete. Mint sugárzik pajzánságából a patriotizmus öröme a francia ellenség felett az ő előadásából a nép-

hősökről, a bastardról, és Talbotról és Pereyről, az ő protestáns önérzetéből a pápaság ellenében, az ő státusférfiúi pillantásából az ő tengerkörülfalazta szigetére, és azon elemre, melyben annak nagysága létezik. És mégis, mily messzepillantónak látszik megint az ő histórikai instinktusa, midőn látjuk, mint fogja fel és érti a népek és idők természetét, távol attól, hogy egyenlő politikai alakot önteni akarjon minden viszonyokra!

Minő elfogulatlanságban áll ő a római darabokban a demokratiai és monarchiai természettel szemközt a statusban és az emberben! Már Coleridge megjegyezte, hogy a mig Sh. kortársai között Massingernél republikánus tendenciákat lehet kimutatni és Baumont és Fletcher az isteni jog principiumát túlhajtották; Sh. egyáltalában nem tett le politikai pártvallomást. Ő bebizonyította a római darabokban, hogy minden fenálló státusformákhoz volt értelme és tisztelete, de mindnek elfajulása iránt nem volt eltompult. Ezen darabokban Sh. oly természetes és egyszersmind értelmes, egészen történeti nézetekre alapított politikai szabadságszeretetet nyilvánított, mint ama kornak egyáltalában nem volt sajátja, s mint az minden időkben igen ritkán fog feltalálhatni. Hume úgy akarta találni, hogy Sh.-nél polgári szabadságról soha nincs szó. A mostani politikai szószátyárok stylusában mindenesetre nem. De egy demokratiai elvekkel úgy megtöltött darabot írni, minő Caezár, a tyrannus VIII. Henriknek szájába adni leckéket minden helytelen használat ellen a hatalomnak, II. Richárdban a sérthetlenség jogához nyulni, ez igenis annyit jelentett, mint a polgári szabadságról szólni oly időben, midőn I. Jakab még földi istennek nevezte a királyokat. De igen, a forradalmi nagyszavúság nyelvét Sh. nem beszélhette, sem nem akarta, ki York-Lancaster forradalmaknak rettentő tragödiáját oly hathatósan előadta. Olvasni kell II. Richárdban, mily komolyan védi a tulajdon szentségét, és Troilus s Othelloban, mily szí-

gorral ragaszkodik a familia szentségéhez, hogy fölfogjuk, mily végtelen a ház, mely Sh.-t napjaink politikus szabadsághőseitől elválasztja, midőn a legcivilizáltabb országokban mindkettőt, családot és tulajdont, mit még a vadak is védnek társaságokban, az ész és állam minden fegyvereivel oltalmazni kell. Sh. részvétellel van az alsóbb osztályok iránt, melyek szegények és elhagyatottak, és ő a föld hatalmasait, kik a szegényekről megfejtkeztek, saját nyomorúságukról emlékezteti meg reájok, hanem hová vezetne az egyenlőség és a kommunizmus jóléte, azt Cade revolúciójában igen szemléltetővé tette. Ember nem küzdött erősebben a rang és születési előítéletek ellen, mint Sh., de mint tetszhetnék épen ezen szabadelműnek, hogyha a gazdagok és műveltek előítéletei csak azért háríttatnának el, hogy a szegények s műveletlenek előnye és előitélete lépjen helyébe! Mint helyeselhetné e férfiú, ki oly ékesszólón hívogat a becsület versenypályájára, ha a ranggal, érdemfokozattal, a kitüntetéssel minden nagyratörékvés ösztönét ki irtani, és minden fokozatok elvetésével minden magas tervek lajtorjáját ingadozóvá tenni akarják? Ha valóban semmi bitorlott becsületnek és hamis hatalomnak többé nem kell az embereket nyomni, mint ismerhetné el a költő minden hatalmak közt a legrémítőbbet, a nyerseség hatalmát? Ezen ma prédikált egyenlőség előtt úgy látta, hogy minden feloszlik a hatalomban, a hatalom önkényben, az önkény telhetlenségben, mely mint egy általános farkas a világot mint zsákmányt magához ragadná, és utoljára magát nyelné el. Vagy ha nem ez lenne az utolsó állapot, mely az emberiségnek ezen célba vett egyenlőségből osztályrészül jutna, ha nemzetek szeretete, és örök béke nem volna, a tehetetlenség ama „semmije“, mit Alonzo a „Viharban“ felette nyilvánít, hanem ezen egyenlőségi törekvések valóságos gyümölcse lenne, úgy a költő azt hinné, hogy ezen korral elérkezett a világ öröksége és kimulása, a midőn a tette termettnek élni értéktelen volna.

Ily konservatív ezen szabadelmű poéta a religiói és politikai dolgokban. Ha személyes erkölcsi jellemét tekintjük, ha tanításai és kharakteristikáitól saját természetére és példájára megyünk által, úgy még nagyobbak találjuk a távolságot, melyben ő áll mind azon frivolitástól, hazug önképződzéstől, az eredetiség hiú hajhászásától, a romboló elégedetlenségtől, melyek a mai szabadelműség ismertető jelei, és oly sokaké, a kik Sh. legbuzgóbb tisztelői, noha ő nem példájok, de ítéletök. Ha ezen karakter summáját akarjuk összevonni, úgy ez esetben a legegyszerűbb eszköz a fent kijelelt lenne, kivenni munkáiból a mondásokat, és közöttök azokat vizsgálni, a melyek legtöbbször előfordulnak, és arra visszakövetkeztetést engednek, a mi őt legmélyebben foglalkodtatta. A ki ezt tenni akarja, azt meglepetéssel fogja találni, hogy a relativ többsége e helyeknek, egészen azon karaktert fejezi ki, melyre mi akkor jöttünk (a II-ik k. végén*), midőn őt V. Henrikkel összehasonlítottuk.

*) Hihető, hogy épen a leglényegesebb vonatkozásokban, Henrik hercegeben a mi költőnk jelleme objektív vá lett, hogy ő a krónika szegény vázlataiban oly rámt ismert fel, melybe saját természete képét vonhatja be. Szigorúan bizonyítani ezt mindenestre nem lehet. De van egy észrevétel, mely e tekintetből hatalmasabb, mint minden írásbeli okirat. Egy ily látszatnélkül-jeles nemű, és ily észrevétlenül mélyen megállapított nemességű karaktert csak ön-létünk és életünk tapasztalásából lehet rajzolni. A képmutatás és könnyelműség a hadi becsület és hívágy, a fősvény-ség és pazarlás vonásait, a barázdákat, melyeket a szerelem vagy féltékenység éles ekevasa az elmékben von, a szellemdús és élettapasztalással bíró ember, a mellette levő emberről elesketi, ha mindjárt ő maga mindebből keveset hordozna is saját természetében. Hanem azon fényes erénye a legnagyobb önmérsékletnek az öntudatos resignációja, a külszin megvetése, ezek oly tulajdonok, melyek az emberben ritkán fejtetnek, és az ő forrásaikban, úgy mint IV. Henrikben, nehezen láttatnak be, a nélkül, hogy a szemlélő maga az idegen erénynek mértékét birná önmagában, és vonásait maga saját belsejéből ismerné. Shakespeare életéből és irataiból erőltetés nélkül

Sh. munkáit egészben tekintvén, azok általános benyomásából és az egyes helyek előszámlálásából hasonló eredmény jön, s ezen egyik vizsgálási mód a másiknak próbája, bizonyítványa. Mondásos bölcseségének legszépe és legtisztábbja aztán két egymást fedező sarokba csoportosul, melyek állítva és tagadva azon egy elvet fejezik ki, mely egy oldalról mindazon hiúságok ellen, melyeket a konvencionális élet felmutat, minden hiábavaló külszín és üres kérdés, az életnek minden felületes használata ellen megy ki, más oldalról pedig a dolgok lényege, egyszerű egyenesség, őszinteség, való, igaz és határozottság fölé tol. — Amaz oldalról állanak a szűrő elméskedések a könyű ifjúság ellen, mely komolyságát divatokra fordítja, és hűségét változtatja öltözetével; az üres kornak kedvencei, az udvarnak édes urai ellen, kiknél a szavatartás rosz tónushoz tartozik, kiknek jelességei kézcsókolásban és fogpiszkálásban állanak; a hetykék ellen, kik mint egy patika

lehet egyes ily vonásokat összeállítani, melyek őt sokféleképen összehasonlításba hozzák hercegével; azonban sokkal jelentékenyebb ezen összehasonlításra nézve az, ha e kedvencének egész lényegével, az ő műveinek összes benyomását tesszük egymásmellé, melyekben az ő karaktere nagyobb vázlatokban van megírva. Mindazt, a mi e műveket és azok keletkezését a legtalálóbban jellemzi, ugyanazon alapfogalmakra vezethetni vissza, a melyekre az ő hercege természetét építé. Az ő művészete, mint az ő erkölcsi bölcsesége mindenütt ugyanazon kendőzetlen igazságot lehel, melyet ennek kölcsönzött; ugyanazon megvetését minden hagyományos szabályoknak, azon öntudatban, hogy szabály nélkül is eltalálja a szépnek és jónak mértékét; ugyanazon elvet, az életet teljes egész voltában és minden oldalról fogni fel. Egészen mint Henrik lényegében, félre van vetve Sh.-ben is minden, mit külszín, fény és hamis ál-ékességnek nevezhetni; és mint a közönséges olvasó szeme elől, a királyi Henrik észrevétlenül és inger nélkül visszalép az ő szerény visszavonultságának menedék helyére, ugya Sh. utáni századoknak elrejtve maradt az ő műveinek gyémántja. A zavart külszíntől megcsalatva barbarizmust láttunk ott, hol a legmagasb művészet rendezőleg uralkodott, és nyers erkölcsöket, hol a ke-

illatoznak; azon egész rossz szokás ellen, mely a természet valódiságát elrejtí, a hamis haj és arcszín ellen; aztán a hízkelők és szolgalelkűek ellen, kik nyakokat mint szélkakas forgatják; az egész kor ellen, melynek egy mondasforma olyan mint egy keztyű, az önhittek ellen, kiknek saját hangjok mint túlvilági zene hangzik; azon csufoló szellemek ellen, melyek a bolondok üres nevetése után kapkodnak, és épen úgy a hallgatóg orakulumok ellen, kik hiú csendesség által akarnak a bölcsesség hírébe jönni; a blazirtság ellen, mely elhasznált, elkoptatott ész és erkölcsből származik; a különcök és renommisták originalissági dühe ellen, a diplomaták ellen, kik a politikának gordiusi csomóját úgy oldják meg, mint térdszalagjokat; a politikusok ellen, kik meg akarnák csalni az Istent. Ily jellemű helyek kincstárából, melyeknek hangulatja a legvidámabb humortól a legkeserűbb sarkazmusig föl és alá változik, ezen egy a legteljesebb benyomással megy ál-

dély legtisztább nemessége és egy tapasztalt bölcsesség, az erkölcsi bölcsesség legszigorúbb törvényeit tanítá. A minő fénytelen volt Sh. gyógyó művei legközelebbi hatásainak e kimenetele, olyan volt bemenetele is a világha. Midőn Sh. megveté, tovább magát „tarka bolonddá tenni a világ előtt,” midőn a színpadról magát költeményihez visszavonta, ez is egy önkénytelen fordulat volt, mely természete egész mély vonásának, a látszattól a valóhoz, megfelelt. Ő előtte lehet mondani, a költő a színjátszó zsoldjában volt, a művészet magva fejtetlenül héjában, de mióta Sh. a drámai költeménynek önálló értéket adott, a mulandó színjátszóművészet magától a költészetnek alá vettetett, és az alak a szellem szolgálatába kényszerítettett. De azért műveinek nem tulajdonított több értéket, mint egyike a legcsekélyebbeknek, kik előtte és utána szindarabokat költöttek; ő keveset gondolt nyomtatásukkal, és összegyűjtésökkel épen nem, valamint tiszta valódi alakjokkal sem. Szerényen és hallgatva tette le ezen nagy hagyományt s örökséget a hullámozó és zavaros időbe, és mint Henrikje tetteitől, úgy ment ő gond nélkül el műveitől. Még magasabb fokozatban fejezi ki magát a költő ama legbelsőbb jellemvonása, melyszerint ő minden dolgok velejébe, igazságra és tiszta természetre tö-

tal reánk, hogy ez nem volt azon ember, kinek a világ hiúsága szívében feküdt. —

Az ellenkező mondások, melyek mind attól, mi név, külszín és látszat, a dologhoz, a lényeghez, a valóhoz visszahívnak, azon polemikának komoly és magaslatos másik oldalai. Azon silány fiától a kornak, a divat ifjaitól, gyönyörűséggel fordul el szeme a kor bastardjaihoz, azon durva külsejű darabos legényekhez, azon köszörületlen gyémántokhoz, mint Faulconbridge; és azon édes uraktól, kik a nők kegyébe magokat berímelik, versezik, amaz egészséges értéketlen fiukhoz, mint Orlando és Sebastião. Amaz udvari természetűekkel szemközt, kiknek szavatartás és hűség tréfa, mint pártolja az eltiprott igazságot, minő helyesen látja az igazságban az egyedüli fegyvert, melylyel az ördögből csúfot űzhetni, mily komoly és súlyos lesz nyelve kifejezése, midőn kétes hűség és kétes esküktől visszahív az egyenes igazsághoz és együgyű hűség-

rekedett, azon egész viszonyban, melyben az ő költészete, összehasonlítva más idők és népek költészetével, a valódi élethez áll. Az ó-kor az életnek szerencsés totalitásában nem ismerte az ellentételt természet és konvenció között; csak a közép idők hozták nekünk a szellem kicsapongásaival az élet eltévedését az egyszerű természetesség forrásától. A lovagi kor egész költészete ezen idők életének konvencionális alakulásival meg nem zavart egyetértésben volt. Az olaszok éposza, a franciák és spanyolok drámája karonfogva járt vele. De a germán művészet feladatát nem tette ily egyszerűen magának. Nem fogadta el oly orthodoxilag az életet a mint találta, ez, a prot. szellemtől mozgatva, ellentétbe helyezte magát a szokással, hol az a megszokás-sali visszaélésre fajult; benne az ideális nem a finomított alakokban létezik, hanem az élet eredeti tisztaságára való visszatekintésben, azon törekvésben, hogy az emberi viszonyoknak és állapotnak a természet és igazság vissza adassék, melyek a konvenció önkényes állításai mellett elvesztek. Ezen oppozicionális állását az ideális művészetnek, a reális élet ellenében, nem más adta a germán nemzetiségekben mint Sh.-re. — Az ő elődei megkezdték már azt, de e mellett az ellenkezőbe, a legnyersebb természetbe sülyedtek le, de ő mérsékelte ezen ellenszegülést, böles

hez, mely mesterséges fogásokról mit sem tud, midőn mindek felett és mindenek előtt int, hogy magunkhoz hűk legyünk, mert abból következik, hogy máskor sem lehetünk kétszínűek és hamisak. Mily melegen szól az ál-igazság ellen, melyet a ravasz kor fölveszen, hogy a legbölcsebbet is megfogja! Mi hathatósan és gyakran tanít ő, a dolgokat nem fényes külsejök, hanem bel-értékek szerint becsülni meg! Neki az a bolondok sokasága, mely külszin után választ és nem hat a belsőbe, és mint a fecske a külső falon lakik — a bizonytalanság útjában, s hatalmában; és így az nekie nem értelmes férfiú, annak nincs ítélete, ki ezen sokaság tetszésére hajt. Minden külszin és igaztalanságtól való idegenkedése s iszonyodásában van alapja buzgalmának és minden üres kérkedés önmagasztalás a kevélység ellen, mely maga trombitája, a hiúk ellen, kik másképp dicsérik magokat nem tettekkel, és az által a tettét jutalmában megsemmisítik. Neki inkább azok tiszteletre méltók, kik egy jó cselekedet kedvéért nem félnek a rossz külszintől; ezen önmegtagadást adá legkegyesebb asszonyainak, Isabella és Helenának. Fénytelen erény és a lehető magakorlátozás és szerénység a legdicséretesebb tulajdonok mellett — ez volt az, mi őt ingerlé; a rezignáció, mely a megérdemlett díjról lemond; az öntudat, mely külső elismerésre nem szorult, látszott nekie minden emberi erények között a legfőbb jutalomra méltónak, vagy helyesebben a legfőbb önelégséget készíteni; ezen önmagáért való cselekvés nélkül, hogy bér és dicséretre törekednék, volt nekie a nagy ellentét a világ silány törekvése ellenében, mely hiúságon, kölszinen és bárgyúságon áll. És ezen értelemmel — nem esett, elveihez hűtlenül, Coriolán túlságába; ő annak igazságszeretete, igazság s díj-megvetése mellett igen érthetőleg

korlátozás által; és így elkészítve kapta aztán a német költészet a mult században Sh.-tól ugyanazon álláspontot, melyen magát gyorsan oly tevékenynek mutatta.

homályba vetette a kevélységet, a magát túlbecsülést, érde-
meiben felfuvalkodást, mintsem azt lehetne gondolni, hogy
saját önérzete ily magasságokba tévedt. Sőt minden tanításai-
ból s előadásaiából azon benyomás tör által, hogy a költő a
maga személyében azon önkorlátozást maga is bírta, a
melyre intett, hogy neki az egyszerű állhatatosságú egyenes
férfitermészet aranyos kedélye sajátja volt, melynek Henrikje
szájában mindig elsőbbséget adat, hogy benne oly igazságér-
zet uralkodott, mely felett semmi más tulajdona nem győzött.

Nem kell-e az egyszerűen való természet e sajátságának
még végtelenül emelkedni értékében, ha egyszersmind meg-
mérhetlen sokoldalúságára nézünk, melyben ő látszólag min-
den benyomás zsákmányának látszik? De ezen látszólag el-
lentétes oldalak éppen egyik a másikat feltételezi; sokoldalú-
sága lényegileg igazságérzelmével egy. Soha nem állott
ember az élet különböző oldalaival szemközt oly egyenlőn
nyíltan és tárt karokkal soha nem engedí valaki minden féle
tárgyakat oly egyenlő erővel magára hatni és oly elfogu-
latlan, valódi igaz benyomásokat tőlök nem fogadott el,
hogy minden dolognak igazságot szolgáltat-
son. — — Ő minden szekta szellemtől és pártoskodás érze-
lemtől menten, a vallásban minden meggyőződést, az államban
minden korszerű alakot, az emberek között minden egész,
magához hű karaktert, az élethívátások között mindent, mely
magával komolyan foglalkozik, megérteni és becsületben tar-
tartani tudott. Ő minden korszakokban, minden népekben,
minden életviszonyokban olvasott, és mintegy mindent a maga
nyelvén, és minden nemhez és természethez alkalmazott érte-
lemmel. Az emberi karakteralakokkal megbarátkozott a fél-
istentől az eltorzított különceg, minden hajlamokat és hivatá-
sokat saját tapasztalásából látszott ismerni, mert ő az, a mi
lenni akar: tigrisszívű harcos és gyermek, mely ártatlanul
játszik, génius és idióta, az emberi erőt és gyengeséget egyen-
lőn ismerő, feje a fellegekben, lába a földön. Azért a legkü-

lönfélébb emberek örültek rajta, gyönyörködtek benne, és bámulták, még kik természetöknél fogva tőle legtávolabb voltak, mert mindenik talált egy oldalt benne, mely hozzá szólt; hiszen alig látszik az emberiségben valami létezni, mi benne analógot nem találna.

De ugyanazon sokoldalúság, melyet művei kifejeznek, lehetett Sh. személyiségének is sajátja. Arcképének Henriket neveztük, ki egyenlőn alkalmas volt élvezethez és munkássághoz, tréfához és komolysághoz, háborúhoz és békéhez, hevességhez és magamérsékléshez, bolondsághoz és magasztos törekvéshez; alkalmas minden foglalatossághoz és minden társasághoz, a maga idejében és maga helyén; királyokkal király, és koldúsokkal hozzájuk hasonló, leereszkedő és kevély, önző és alázatos, a lét különféleségeiben semmi elől ki nem térő, mint az egyhangú megszokás elől. Ilyennek kellett Shakespeare-nak lenni. Kedvenc jellemei mindig azok, melyek a legellenkezőbb tulajdonokat egyesítik; egy Hamlet, az ő gazdag adományaival; egy Posthumus, ki oly erős és szelid; egy Portia, ki oly tevékeny és életrevaló, izmos. És semmi sem látszik Shakespeare-vel inkább ellenkezni, mint azon alakok, figurák, melyekben valamely egyoldalúság felötlő, egy észember mint Jagó, egy érzelemember mint Cassio, és a legtávolabbra esik tőle azon magameghitt Leontes, ki egyoldalú szűkeblűségből minden igazság előtt elzárkózik. Mi ismét Sh. ezen sokoldalúságától a szórakodottság és szétesés jellemét elveszi, mi ezen oceáni szellemet, mint Coleridge őt nevezte, mégis mindig ugyanazon elementumnak mutatja, tüntetifel, mi mindenoldalúságának egyszersmind a legnagyobb befejezetlenséget és épséget megadja, az ama sajátság, mely szerint benne minden tulajdonai oly egyenlőn vannak kimérve, s a legszebb szövetségben egyesítve. Mint értelmi részről találtuk, hogy szellem ítélet, fantázia, szemlélődés és praktikus ész, a legritkább élc, elmésség, mely a legtávolabb eső tárgyakban

kilátja a hasonlatot, és a legmélyebb ész, mely a legalsóbb alapjában a dolgoknak behat, mindig öszhangzásban vannak, úgy van ismét erkölcsi tulajdonaival is egymás között, és a szellemiekhez viszonyukban. Szive oly elevenen ver, mint feje egészséges erejű, és megpróbált, hajlama az ő akaratával, erkölcsi törekvése belátásával annyira harmóniában van, hogy mint a esztetikai részről az ideál és szép az ő művészetében érzéki és szellemi nézete igazsággal egy volt, úgy technikai oldalról is a jó és erkölcsi épen ezen igazsággal megegyezik, úgy hogy magasabb mértékben mindig ismét ugyanazon egy egész és mormális ember lép elő, kinek különössége, mint Hudson mondá, különösségek hiányában, az ő generális tulajdonságiban, erőinek egyesített tökélye és egyensúlyában van. Azon szomorú áldozatoknak, melyek nálunk naponkint az egyoldalúságnak, a nyakasságnak, önfejtésnek esnek, Sh. a legbecsesb ellentétel; ki az emberi adományokat és erőket elválasztani és egyoldalulag szétszakítani képtelen lett volna, ki művészetében nem ismerte azon ideált, mely a valósággal össze nem fér, a szépet megveté, mely a jót tekintetbe venni nem akarta, és azon igazságot magától elutasítá, mely a széppel és jóval ellenkezett. Ugy, hogy a legtökélyesb jellemzése a költőnek és költészetének, sok oldalúságuknak és egységeknek, talán a következő versekben van letéve, mik az ő 105-ik szonett-jében szűkebb vonatkozásban mondattak, de a legtágabb értelemben vehetők:

Szép, jó, s igazról szól minden dalom,
Szép, jó, s igazról, mindig más szavakban;
S én csak e változtatást gondolom,
Csodás tért nyújt e három egy alakban.

Mi Shakespeare műveinek ezen teljességét leginkább adja, az a költőnek az élet tevékeny oldala felé fordított természete. Ezen természet volt, mely Bacont mint Sh.-r

korukhoz és nemzetökhöz kötötte; és ismét ez volt az, a mi nekik tudományos és művészi munkálkodásukhoz bizonyos és praktikus célokat és végeket tűzött ki.

Sh. államértelemmel és honszeretettel birt, s ezt a történetből tanulta, a költők legméltóbb tanulmányából, mit a mieink, Schiller kivételével, egyedül elhagytak, melynek körében Sh. ellenben mintegy mindazt megtette, mit Bacon a historikustól követelt: ő a lelket a multba visszanyomja, és mintegy öreggé teszi, kikutatja az idők mozgalmait, a személyek jellemeit, a tanácsok bizonytalanságát, a cselekvények folyamát, az ürügyek belsejét és a kormányok titkait, és szabadelmileg és hűséggel mutatja fel.

Perlaky Sándor.

A holt tenger.

— Fallmerayer után. —

Paläsztinát fegyveres erővel igázni le s a szétrombolt trónt Sionon újra fölállítani nem volt elég erős az összes nyugoti keresztyénség még ama mithikus hőskorszakban s az egyházas lelkesültség főfokán sem.

A vad magyarokat, pogány prűtokat, berserkeket és kaledonokat mind megszelidíté a latin hierárkhia, csak arra nem lön képes, hogy az El-Islammal szemben az „ígéret földén“ győztesen megálljon, s a Jákób fiainak árvaságra jutott örökségét birtokába vegye. Több mint 500 év előtt a felfegyverzett Európa túlnyomó erő által kiszorítva lett ugyan Paläsztinából, azonban az elvesztett birtok képe kitörülhetetlenül lön a kedélyekbe benyomva, s a fáradt nyugot sóvárgásteljes vágygyal nyújtja kezét ma is ama boldog partok

felé¹⁾. És valamint az Atlas hegyzugaiba száműzött mozlemek nem akarják feledni mai napig Wadi-el-Kabir elragadó kereteit Andaluziában, s mintegy örökségkép adják át gyermekeiknek ma is az elhagyatott granadai kunyhók kulcsait; épen úgy nem tud kialudni még nyugot legerősebb zajgása és mozgalmaiban sem a visszaemlékezés kelet harmatdús levegőjére és Sáron tarka virágszönyegeire.

De a mi a középkor lovagias keresztyén érületének erőhatalom útján sem sikerült, ugyanazt megkísérti ma fáradhatlan igyekvéssel s a tudomány emeltyűjével véghez vinni nyugot megszeliidült népe.

Az ismeret hatalom. S habár a kőből épült és számos lakossal bíró Sichemből adót nem vehetünk is be, és Esdrálon kövér mezején nem kötözhethünk is kénéket, de a gondolatnak s értelemnek joga van bepillantani bármely távol föld természetére, lakóira s annak történelmi multjába.

Némely kegyes, de megfontolatlanul író avatottak megjegyzék, hogy a XVII-ik században Japánban a spanyol hittérítők és úttörő barátok után spanyol hadesapatok nyomultak be, hogy a szellemileg megkezdett hódoltató munkálatot rendes szokás szerint anyagilag is teljessé tegyék, s érvényesítsék²⁾. Másképp áll a dolog az igazi tudománynyal; ez mindenütt csak mérsékletet, emberies illemt, kiméltet és igazságosságot tanusít, ez az oka, hogy mi is kételkedünk, sőt mi több, nem minden igaz ok nélkül, ha vajjon magok ama fanatikus mozlemek, kik az utóbbi öt évtized békés palásztíni utazóit látták, ez utazókban Seetzen és Burchardtól kezdve Schubert, Russegger, Tobler, Lynch és Saulci-ig mindenikben csak az ezek után nyomuló keresztyén hadesapatok kémeit s előpostáit akarták-e látni...

¹⁾ Tenebantque manus ripae ulterioris amore.

(Virg. Aen. VI. 314.)

²⁾ Engelbert Kämpfer, Geschichte und Beschreibung von Japan, Lemgo. 1779.

Hieronymus s a geniális Chateaubriand között több mint tizennégy század folyt le, s ugyanoly hosszú ideig tartott a szentföld egyházas tudománya és pusztán theológiás buvárolása is. A nélkül azonban, hogy ezen eredetleges s kezdetben mindenütt okszerű elemet megcsonkítaná és kiszorítaná, főkép a természettudományoknak nyugoton megalapulása után, egy második, tovább harapódzó, új eszméket s új irányt létesítő elem kiegészítőleg s hasonló jogosultsággal lépett nyomába amaz előbbinek.

Miként nyugoton minden szellemi mozgalomra, habár pusztán elvileg s előkísérlet képen, úgy e dologban is a németek adták az első lökést. Azonban Seetzennek — 1806. — valamint Burchardtnak — 1812. — sem engedték a végzetek azt, hogy kelet új tudományos beutazását valóban megtehessék; az e felől feltett tantételeket közelebbről megállapítani, az ösvényt megegyengetni az angolszászok merész nemének, — *audax genus* — jutott a szerencse; a fölfedezés dicsősége és haszna, a legújabb előhaladás mint mindenütt úgy itt is az övék lett.

A mint ma a dolgok állanak, Palásztina, s különösen a holt tengernek tulajdonképi átbuárlási dicsősége, mint kivivott jogos tulajdon, kitünőleg az atlánti tengerentúli Yankee-tudósokat illeti. „Egy Robinson Edvárd, vagy Lynch későbbi s korszakot alkotó fölfedezéseivel — mond Fallmerayer — mi csak Schubertünk, Russeggerünk és Toblerünk szintugy lényeges, de kevésbé fénylő, kevesebbet magában foglaló s csekélyebb becsű fölfedezéseit állíthatjuk szemközt. Ellenben mi bizonyára műértők vagyunk ahoz, hogy az idegen tevékenység és termelőerő által létrehozott zűrt (chaos) rendezzük, az előnkbe úszó polygonokat művésziileg kialakítsuk, s izlésteljes összeillesztéssel egymásfölé elhelyezzük, azt a mi hézagos, szellemi hozzávetéssel kitöltjük, és végül az ekként előállott óriás építményt regényes hazai mézsvízzel bemázoljuk. E tekintetben mi valóban felülmulhatlan mesterek vagyunk!”

Az európai kedélyek mozgalma Paläsztina iránt, továbbá ennek átvándorlására s minden oldalról feltűntetésére vonatkozólag, jelenben — legalább nyugot tudományosan élénk részében — annyira eleven s oly általánossá vált, hogy magok a szent föld azelőtti urai, a kik Flavius József óta vagy egészen hallgattak, vagy csupán zsongolva s érthetetlen hieroglyf hangokon beszélgettek egymásközt, szavaikat felemelték, s azon vitatkozásokban, a melyek Paläsztina fellett nyilvánosan folynak, kényszerűlve érzik magokat a „Gójim“ módja szerint tényleges, élénk részt venni¹⁾.

„Nemcsak hogy semmi mentegetődzésre nincs szükségünk — mondja a tudós szerző, — de sőt hasznos és sok olvasót érdekelhető dolog, ha mindezen előzmény után mi is résztvevői leszünk a felvett tárgynak, és ha — a mely nekünk legelső és legelfelejtethetlenebb gyermekkori emlékeink közé tartozik — a Paläsztina felőli korrektebb előfogalmak biztosítékául némely, bár jelentéktelen s gyöngye, de mégis átlátható és elég tartalmas adalékot kölcsönzünk. Ezen, minden velünk szölokkal közös alapon kívül, kétszeri jeruzsálemi útunk s az ígélet földének legemlékezetesebb tájain ismételt izben tett vándorlásunk különleges ürügyet is ad nekünk arra, hogy a felvett tárgyhoz, erőnk s tehetségünkhez képest mi is szóljunk.

„Az izlamvallók földén oly egyénnek, a ki éltében egyszer megtette a zarándok utat Mekkába, már csak közelében is figyelmeztetik az embert; de ha az a próféta sirjánál két izben is volt, akkor azt mondják: add el házad és udvarod s a kétszeres-Hadschi köréből annyira távozzál, a mennyire látsz. Az El-Izlam gögjével legmerevebb ellentét-

¹⁾ „Das heilige Land“ nach seiner ehemaligen und jetzigen geographischen Beschaffenheit, nebst kritischen Blicken in das Carl v. Raumer'sche „Palästina“ von R. Joseph Schwarz aus Jerusalem. Deutsh bearbeitet von Dr. Israel Schwarz. Frankfurt am Main. Verlag der hebräischen antiquarischen Buchhandlung von J. Kauffmann. 1852.

ben áll a mi jelmondatunk, a mit az isteni mester hangoztott: „Tölem tanuljatok mindnyájan, mert én nyájas és alázatos szívű vagyok.“ — discite a me omnes, quia mitis sum atque humilis corde. —

„Legkevesbé sem érezzük magunkat arra hivatva, hogy a vitakérdést elébb mozdítsuk, vagy épen saját részünkről tapasztalt s a helyszinén végbevitt legújabb fölfedezéseink által azt a végleges megoldáshoz közelebb hozzuk. Mi a holt tengerből — bárha tán más szemekkel, alapjában azonban mégis csak a mindenkitől megkeresett s általánosan ismeretes éjszaknyugati részt láttuk, de úgy vagyunk meggyőződve, miszerint magában az is elég érdem lesz részünkről, ha a kérdés jelenlegi állapotát felfoghatólag terjeszthetjük elő, ha ama hely benyomását hűn visszaadhatjuk, s a közönséges megértés kedvéért világosan rendezhetjük azt, a mit mások fáradságos küzdelmek között, nagy bajjal tudtak fölfedezni és egybegyűjteni, annyival is inkább, mivel mint Ritter Károly legújabb értekezésében mondja: „a Jordán folyóról, a holt tengerről s ennek áthajózásáról szólni semmi esetre sem fölösleges dolog¹⁾.“

A holt vagy „sóstenger“ — a mint ezt a legrégibb okmány nevezi²⁾ — neve és léte a semi népeknél általában több mint negyedfélezer év óta ismeretes; azonban az eredetire és természeti sajátságaira vonatkozó tudományos ismeretek, nemkülönben azon buvárlások, a mik parttájékainak természetére, továbbá a tengert és környékét kölcsönösen illető viszonyokra vonatkoznak, főkép a legújabb kor földrajzi fölfedezéseinek köszönhetők. Ez ismeretek és buvárkodások hasonló

¹⁾ Der Jordan und die Beschiffung des Todten Meeres, ein Vortrag im wissenschaftlichen Verein zu Berlin von Carl Ritter 1850. 38 S. 8. — Vesd össze ugyanezen szerzőtől: Erdkunde, 15, 1. Berlin, 1850.

²⁾ יָם הַמֶּלַח, Jam Hammelach. Genesis. XIV, 3.

lépést tartanak Sudanban a Tschadd-tó felderítésével, valamint ama titokteljes tó — palus — felfedezésével, a mely a Fehér-Nilus forrásait illeti.

A mi a holt tenger felől szóló ezen legrégibb tudomást illeti, szerencsére a többféle párt-versengések s véleménykülönbségek egyenlőn a Mózes könyvére utalnak e tekintetben, mint közös kiindulási pontra. S úgy véljük, hogy az első és legszükségesebb lépés az volna, miszerint a holt tengerre vonatkozó szentirási helyeknek valóságos igaz jelentésével jönnénk először tisztába; fájdalom azonban, ez elvet még nem minden velünk-szólók, s mindenütt tekintik úgy, mint előfeltételt, és épen ez az oka, hogy szerintök ez elv megsértése vagy mellőzése semmi lényeges horderővel nem bír a tárgy további fejtegetésénél.

Mi eddig elvult mulasztva, azt mi jobban igyekszünk megtenni mint mások, legalább nem rettenünk vissza a kísértlettől.

A Jordántájéknak Sodoma és Gomorrha városokkal való első együttes említése I. Móz. XIII. 10 — 13. helyére esik s hangzik, amint következők:

„Felemelvén Lót az ő szemeit, látá — a Bethel és Hai között eső magaslatról, — hogy a Jordánnak minden térmezeje vizes föld volna, mert minekelőtte elvesztette volna az Ur Sodomát és Gomorrhát, olyan vala, mint az Urnak kertje, és mint Egyptomnak földje, Soárnak minden környéke.“

„És választá magának Lót a Jordánnak egész mezejét, és méne Lót napkelet felé, és ily módon elvált a férfiú az ő testvérétől.“

„Ábrahám lakozik vala a Kanaán tartományában, és Lót lakik vala a — Jordán — mezővárosokban, és sátorát mozdítá szintén Sodomáig¹⁾.“

¹⁾ V. 12. Szigorun véve az eredeti szövegben nem mondatik ez: Lot moratus est in oppidis, quae erant circa Jordanem, — hanem ez:

E hely sajátlag mit sem mond egyebet, minthogy 1-ör, akkor a Jordán már azon földmélyületben hömpölygött, a hol ma is hömpölyg; következésképp az a korszak már elmúlt, a melyben e folyó a Master-Allen legujabb fogalmazványa szerint három, u. m. Merom, Tiberias és Sodom-tóval elválaszthatlan, éjszak felől a középtengerrel, dél felől pedig pusztákon, hegyeken és hegyszorulatokon keresztül az Aila-Akaba öböllel összefüggő és egybefolyó víztükröt képezett, a mely felett szigetenként, szórványosan emelkedének ki Paläszтина hegyláncolatai¹⁾. 2-or, hogy a folyam körül levő parttájék azon időben bujább tenyészetű s vízgazdagabb volt, mint Sodoma balesete után, ugy azonban, hogy ez Zoar városka környékén a legelragadóbb kilátással birt, a honnan azt a moabiták síkjáról s a pusztáról jövő utasnak először is egész pompájában lehetett áttekinteni²⁾.

Ezen, az akkori időben buján gazdagon megáldott tájék városaiban Zoartól kezdve Sodomáig telepedett meg Lót háza népével együtt az édes békesség kedvéért, mintegy harminc órányi távolságra tesvére Ábrahám civakodó pásztoraiktól.

Zoar fekvéséről semmi kétség. Ez a holt tenger délke-
in urbibus planicie, azaz a mezei síkság, a kerület városaiban. Eredetileg **צֶעַר הַכָּבֵד**.

¹⁾ Capt. Allen. Royal Geograph. Society of London etc.

²⁾ Az eredeti szövegben előforduló **צֶעַר** köznevet — appellativum — különbség nélkül lehet kiejteni: Zoar, Szoar, Szohar vagy Zogharnak, minthogy a nyugati alfabétból egészen hiányzó **צ** Aji minden ezen hangkiejtéssel birhat. Épenazért **עֲמֹרָה** hasonló joggal ejtethetik ki Gomorra, Hamorra és Amorra szókkal. Zegor (Segor), a mint ezt Hieronymus fordítja: a „Lóttenger“ délkeleti végén ma romokban fekvő arab nevű városkának ősrégi elnevezése, a mely keleten most is szokásos. Lásd Dschihann-Numa Hadschi-Chalfatúl. Fol. 555. Z. 5.

leti végén a Moab hegység lábánál állott, s mélyen bent a historiai időkben már ösmerve van ¹⁾).

Hogy a Jordán folyó s a mélyszik többi hömpölygő patakja vizét abban az időben egy tóba ömledeztette volna, vagy valahol másutt tűnt volna el, a fentemlített helyen se nem tagadtatik, se nem állíttatik. Azon hozzáadás azonban, miszerint Sodoma tájának áttekintése a legelragadóbb látványt Zoar környéken nyújtja, nyilván arra mutat, hogy itt egy a verestengertől jövő értesítővel van ügyünk, sőt még e mellett elég hathatós bizonyíték is arra, hogy maga Mózes a mondott észrevételnek a szerzője.

Ezen igen fontos és lényeges bibliai hely szövszerénti értelme s nyelvtana ellen alakilag, úgy a mint az előnkbe tűnik, magában véve mitse lehetne ellene vetni; de a fogalmak egymásután következő rendében nyíltan bizonyos szabálytalanságot s a gondolkodás törvényeivel némi mértékben ellenkezőt tapasztalunk. Sokkal természetszerűbb s a beszéd logikájával összeférőbb lenne, ha a tétel végén a Zoar névénél nem a Jordánkörnyék egyik városára, hanem egy más egyiptomi városra gondolhatnánk, s az egész bibliai helyet következő módon lehetne fordítanunk: „Látá Lót a Jordántájékát hogy az vizgazdag vala — mig Jehova Sodomát és Gomorr-

¹⁾ Találunk írva *Zōaga*, Zoar, Zoghar, Zeghor, Szegor és *Σίγωο* neveket különbség nélkül. Fl. Jos. Antiqq. lib. 14. Cap. 1, §. 4 — Id. de Bello Jud. lib. 4. cap. 8. §. 4. — Dschihan-Numa. u. ott. Egyéb helyekre nézve lásd Robinson Ed. II. 480. különösen pedig Pag. 648. Note XXXIV, a hol minden erre vonatkozóak egybegyűjtve s összehasonlítva találhatnák.

Csupán a tudós amerikai egymaga figyelmezteti nagy buzgón olvasóit, hogy ama kis Oaz-erődöt Zoweirát a holt tenger nyugoti partján, nem kellene a bibliai Zoar gyanánt venni, mint ezt az újabb utazók — tévutra vezettetve annak Sodoma romjaival való szomszédsága és a kiejtés hasonlatossága miatt — hinni akarják. A bibliai hely helyesírása és szövegszerű jelentése mind azt igazolják, hogy Zoar délkeletre, a tó végénél, Sodomával átellenben a Moab hegyszoros tövében

hát el nem veszté — miként Isten kertje, vagy mint Egyiptom, ha a b b a — Egyiptomba — Zoar környékén belépsz. Azonban Egyiptomban egyetlen hely sincs Zoar, hanem Zoan néven, egy régi, a görögöknél Tanis-nak nevezett város alsó Egyiptomban, még pedig itt is a Nil egyik keleti ágánál, a hol az arab pusztákról érkező vándor először is Egyiptom gyönyörű tájképét s teljes vízbőségét látá¹⁾. Nem tudjuk, szabad-e jelen esetben úgy vélekednünk, hogy I. Móz. 13. 10. זֹאֵר Zoar helyett eredetileg talán זֹאֵן Zoan név állott. Kétséggkívül e hely mózesi jellege az imént ajánlott új olvasási mód által bizonyos mértékig gyengülne. Azonban azt sem kell feledni, hogy Solt. LXXVIII. 12. és 43. versei szerint Isten, hogy az egyiptomi szolgaságból népét kiszabadítsa, Zoan síkságán a legnagyobb jeleket és csodákat tette, s hogy következésképp Izráel népének nemzeti emlékeiben a Zoan város- és vidéknév, épen mint felmagasztaltatásának kiinduló pontja s kútfeje, egyike volt a legünnepelebbeknek. (Az ő atyáik előtt csodákat tett Egyiptom földén a Zoan mezőn. Solt. LXXVIII. 12 v. ugyszintén: valamint Egyiptomban jeleket és csodákat tön a Zoan mezőjén. U. o. 43. v.). Ha pedig Lót, a mint az e helyt is mondva van,

volt, a hol már Irby és Mangles is — 1848. — egy ősrégi erőd romjait akarták felösmerni. Csak az kár, hogy a Zoar név nem maradt fenn azon a környéken, nem úgy, mint a Sodoma-é. Nem tekintve ezen védőket, Sauley francia tüzérkapitány, ki a holt tenger legujabban ismét megkereste, a nyugoti parton fekvő Zoar-ban minden gondolkozás nélkül megint csak a régi Zoar-t ősméri fel: „trois heures après, je foula de nouveau les ruines de Sodome, puis celles de Zoar, qui se trouvent à l'entrée de l'Oued — ez — Zouëra, par lequel j'allais remonter dans le pays de Chanaan (Archives des Missions scientifiques et littéraires. Janvier 1851. Pag. 55).

¹⁾ זֹאֵן. Zoan-tól, arabúl: Tan, görögül Tanis — *Tarís* — Előfordul IV. Móz. 13, 22. — Esaiás 19, 11, és 13; 30, 4, — Ezech. 30, 14. — Solt. LXXVIII. 12. és 43. v.

Sodoma vidékére a keleti oldalról — מִקְדָּם. — jött, akkor ő Ábrahám sátorkunyhóitól a holt tenger keleti oldalára, a Zoar melletti sikra ugyanazon említett úton jött ki, a melyen később Izráel fiai Mózes alatt vándorlásukat végezték.

A sós tengerről világos említést csak a következő rész tesz — I. Móz. 14. 3. — ezen jelentésszavakkal: „Mindezek — a négy király — egybegyülének Siddimnek völgyében, mely immár mostan a Sóstenger¹⁾.”

A הַיָּם hajom — most — szó nem áll ott a héber szövegben s jogszerűen nem is lehet kimagyarázni, miért csatolja oda a Vulgata e szócskát, s miért fordítja az eredeti szöveg három végső szavát: „quae nunc est mare salis.” kitétellel, holott azt ugyancsak e fejezetben három egészen hasonló tétellel a „most” rész-szó becsusztatása nélkül is szószerint, hűn adja vissza²⁾).

Azon hadjárat, mely itt említve van, a tengerparti városokban egybegyült négy fejedelem vezénylete alatt először Szíriából a Jordán és sós tenger keleti oldalán délnek a Seir hegy felé vonult; azután széles félköralakban a tenger nyugoti oldalára a későbbi Engaddi-felé, s végül innen lefelé a földgyanta forrásokkal gazdagon megáldott Siddim tájékára húzódott, hol az ellene föllázadt s minden szomszédos segítségtől elzárt öt főnököt Sodoma közelében legyőzte és leigázta³⁾).

כָּל - - אֵלֶּה הָבָרוּ אֶל-עֶמֶק הַשְּׂדִימִים הוּא יָם הַמֶּלַח¹⁾

Omnes isti societatem iniverunt contra Vallem Siddim; ipsa mare salis. Gen. 14. 3.

בְּלַע-הִיא צֶעַר²⁾ Belah, ipsa (est) Segor. Gen. 14, 2.

עַיִן מִשְׁפָּט הוּא קָדֵשׁ Ad fontem Misphat, iqsa (est) Cades. Gen 14, 7.

אֶל עֶמֶק שָׁוֵה הוּא עֶמֶק הַמֶּלַח In valle Saveh, quae (est) valis regis. Gen. 14, 17.

³⁾ Móz. 14, 5—12.

Végül a sodomai tűzvésznél magánál, mely I. Móz. 19, 24—26. versekben előadatik, csakis ez áll: „Eselsülyeszté a városokat és mindazt az egész lapályt, és mind a városoknak lakosait, a földnek fűvét is.“ De hogy ez utolsó és igen szigorú megbüntetés alkalmával Siddim völgyisóvize is elsülyedt s helyébe valami sóstenger keletkezett volna, az itt sem mondatik, bárha hasonszerű természeti események legkivált Vulkán-tájékokon, még a legujabb időkben sem épen, a nagy ritkaságok közé tartoznak¹⁾.

A klasszikus ókorban ellenben nemcsak azt tudta mindenki, hol van a holt tenger, hanem általában azt is, minő tulajdonságai vannak, sőt a holt tengerrel szomszédos tájékok is főkép természeti minőségük szempontjából minden műveltebb embertől ösmertek valának. Hiszen a nevezett tenger, mint tudva van, egy nagy kereskedelmi vonal mellett feküdt; azon vonal volt ez, melyen az indiai kereskedelmi cikkek a veres tengertől felfelé Jeruzsálemnek, majd innen tovább Phöniciának szállítottak éjszak felé; nem csuda azért, ha a holt tenger ismeretes volt. Délfelé ettől ma is meglepik a vándort a régi őskori városok nagyszerű romjai; az elhagyatott, elpusztult építmények, templomdűledékek, vízvezetékek és fa-oázok, melyek még késő időkben is az egykori élénkségről, pompáról és fényről tanuszkodnak.

Strabo leírása, a hogy ő saját vallomása szerint a holt tenger vagyis Sirbonis partlakóinak — a mint e nevet a még fenlevő Codexből olvashatjuk — szájhagyományaiból egybegyűjtötte az ide vonatkozó adatokat, főbb vonásaiban maig teljes érvényben maradt. Valóban az ember azt hinné, hogy Lynchet vagy Robinsont hallja, a mikor ez ókori görögvándor művét olvassa, melyben az nagy terjedelmű földalatti tűzhelyről beszél, továbbá a Masada környékbeli kiégett kövekről, hegyzugos tátványokról, ha-

¹⁾ S. A. v. Humboldt, Reisen in Neuspanien.

munemű földtájékról, folyós földgyantáról, bűzös vízfelbuzgásokról, emberi lakhelyek szerteszórt maradványairól tesz említést, majd végül tizenhárom, földingás következtében elsüllyedt városokat is hoz fel, melyeket izzó lávafolyam és forró kénhullám öntött el, Herkulanum és Pompéji módjára, vagy lakosai hagytak oda. Azt is állítja, miszerint e városok közül Sodoma, mint legnagyobb és legtekintélyesebb, három órajárásnyira terjedő rom-kőfalaival az ő idejében még teljesen felismerhető vala¹⁾.

Még ama korunkban divatozó geológiai kérdések is, melyek egymással a legkiáltóbb ellentétben állanak, már Strabo által tisztán, világosan s érthetően adatnak elő; milyenek: „vajon a holt-tenger minden időben megvolt-e ott azon helyén, a hol ma is van, s ama bibliai katasztrófa által csupán szélesebb kiterjedést vett-e, azaz az eredeti korlátokon, határokon túltört; vagy vajon csupán ama rettentő természeti esemény következtében, a völgytalaj elsüllyedése által emelkedett ki a mélységből, s mint *Anahua* k sötét tava, akként nyelte el a meleg kertvidéket, városaival együtt?”

Strabo föltétlenül az elsőbb nézet mellett nyilatkozik, de Eratosthenész a második megfejtési módott veszi védelmé alá, és nemcsak kortársaival, de a holt tenger partlakóival is ellentétben állítja, hogy a tenger környéke természetileg posványos és földalatti víztartókkal gazdag volt; e föld alatti víz erőszakos kitörése végre elborítá a mély föld legnagyobb részét s egy korábban ott nem volt mély tengert állított elő²⁾.

¹⁾ Strabo, liber XVI. 526. Edit. Casab. Strabo e mondata: „*ἡ λίμνη προέσσει*“ nem azt teszi, hogy „a tó keletkezett“ — *exitisse lacum* — a mint Xylander V. latin fordítása adja; hanem: „a tó időbb, előre nyomult“. *προσπίπτω* jelentései 1. el-előre-oda-kiesik, 2. előre-elébbhelyezkedik-hajlik, p. o. *προπεσόντες ἔρεσσον* = előre-hajlott testtel evezének.

²⁾ *Ερατοσθένης δέ φησὶ τὰ νῦν λίμνη λίμναξοίσης τῆς χώρας, ἐκρήγμασιν ἀνακαλυφθῆναι τὴν πλείστην, καθάπερ τὴν θάλασσαν.* Strab. XVI. 526.

A holt tenger világos természetszerű helyismerete zavart és végezetre teljesen homálybaburkolt lőn, először a héber nemzetiség megsemmisítése, majd a szentföldnek az ismétlődő lázongások következtében a római császárok parancsára tervszerűen üzött s évekig tartó pusztítása által. Legkártékonyabb hatással volt e rettenetes rendszabály a holt tenger mellett fekvő azon tartományra, mely József idejében Idumäa névvel birt, s melynek környékét oázonként lakták. E környéken, mint tudvavan, a zsidó szabadságérzet a legnyakassabb s legkétségbeesettebb ellenszegülésben tört ki azután, a mikor a főváros és vele Jehova temploma elbukott; ez kétségbeesett kitörés rémletes vérjelenetekben végződött utoljára M a s a d a - r a nézve.

A kereskedés és iparüzlet pedig minthogy e kettő mindenütt csak a szilárd állapotokat, a békét, rendet, a gazdag városokat és gazdag vásári sokadalmakat szereti, szempillanat alatt elhagyta az elpusztult, elszegényült, kietlen és bátorságtalan tájékokot, hogy kedvezőbb csatornákat fedezzen fel; s a régi boldog virulásból, az oaz-zöld tájékból, az oszlop-csarnokos templomok- élénk áruvonalok- és zajos sokadalmakból a görög-római világ emlékében csupán azon benyomás maradt fen, mit ama két rendbeli félelmetes ítélőszék okozott, a melyet az istenség hajdan a titokzatos tenger városaira s környékeire első ízben az égből sajátkezüleg aládobott tűz által, más ízben pedig a szolgaság és az ő haragjának napszamosai a római légiók által küldött alá a zsidó nép nyakára. Nagy és kipótolhatatlan szerencsétlenségi esetek az emberi kedélyt félelemmel és babonával töltik el, mik ellen semmi más gyógyszer nincs a polgári boldog léten kívül, a mely, a mint tudjuk jár azzal együtt, hogy a dolgok felől igazi belátással és tiszta tudomással birjunk.

Mindenütt, hol az emberiség állami kapcsolatban él egymásközt, a politikai téren a mérséklett irány — a józan szabadság — észélyesen számított törekvések, s ezeknek idő-

szerinti teljesülése, örömei mellett elkerülhetetlen a túlzók, föltételt nem ismerők, a mérsékletlenek és makacsok pártviszongása; ezek elveiket hajthatatlan szigorral a legvégsőig képesek tűzni, s inkább elvesznek, semhogy a szükségesség kérlelhetlen törvénye előtt meghajoljanak. Így történt a zsidó népnél is azon csatározásban, melyet az a viláგuralommal bíró Rómával szemközt folytatott. Flavius József szerint a Zeloták a Sicarierek azaz a véröntás férfiai s a gyilkok emberei voltak azok, kik előtt a hazai létezőnek legcsekélyebb megszorítása is elviselhetlenebbnek tűnt fel a keserű halálnál, s inkább választották ezt, mintsem nemzeti szabadságukat elveszítsék.

Miként a politikai téren, úgy történt a dolog Izráel népénél az erkölcsi téren is.

Hogy az Ur „haragjában és búsulásában I. Móz. 19, 24. szerint két, III. Móz. 29, 23. szerint négy, Jézus Sirách 10, 7. szerint pedig öt várost forgatott fel, ezek lakosait kiirtotta, s ekként egy viruló kerttartományt só és füstölőgő kénegőz által kietlenné tett“, ez nem volt elég többé Izráel erkölcsi szigorkodóinak, de hogy a belső megrázkodás fokoztassék, és a bűnöktől való iszonyodás nagyobb mérvű legyen, ezért kellett hogy a bűnös Jordánvölgy földje egészen elsüllyedt, s egy homályos sóstengerré változott legyen.

A vakbuzgók ezen pártfelekezetének népessége, ereje és szellemi hatalma felől a héberek között semmit sem lehet a legrészletesebben tudni; annyi bizonyos csupán, hogy világnézetük legrégibb eredeti kifejezését a Fl. József lévita könyvében következő tétellel találjuk: „Most Sodoma városa elpusztultával ama völgy hasa dék tengerré lett, a melya földkátránytól — asphaltum — birja nevét¹⁾).

De hogy még Flavius Józsefnél is korábban egy más a főnebbinél aránylag enyhébb, a szent okmánynyal is ösz-

1) Νῦν μὲν τοὶ Σοδομίτων πόλις ἀσφαλτοθείσης, ἢ κοιλὰς ἐκείνη λίμνη γέγονεν, ἡ Ασφαλτίτις λεγομένη. Fl. Jos. Antiqq. L. I, 9.

hangzóbb nézet volt uralkodó, a mely semmi tengerképződésről nem szólt, ugyanezen író egy másik helye bizonyítja a zsidó háborúról szóló műben, s tudjuk, hogy e történelmi munkáját a tudós szerző előbb írta, mint a héber régiségekről szóló művét¹⁾.

E könyvben Flavius József így ír:

„Az Asphalt-tó mellett végződik Sodoma tartománya, ez az ó-korban gazdag, termékeny és virágzó városokkal birt, de most oly föld, a mely egyáltalában el van perzselve.“

„A monda szerint ez a népség elvetemültsége miatt vilám által égettettet meg.“

„Az égi tűz nyomait, valamint az öt város árnyrajzát még ma is lehet látni²⁾.“

Ezen egészséges felfogással egyező s a holt tengerre vonatkozó legújabb helytanulmányokkal csodálatosan összehangzó előadás ellenmondását a későbbi mű szigorú kifejezési fordulatával, az olvasó, ha tetszik — a szerző bizonyos „supina negligentia“-jából s könnyelműségéből magyarázhatja meg magának; mi óhajtanók inkább, ha ezt annak rovására lehetne betudni, hogy a közbeeső időben, nemzete halatlan nyomorának érzete jóformán elsötétíté a tudós szerző kedélyét.

Együttal a legközelebb idézetet jegyzetből s főkép Flavius József e kitételéből „ἰδεῖν σκιάς“ nyilvánvaló lesz, hogyan maradhatott fen egész középkoron keresztül szintén a legújabb időkig az a babonás monda, hogy derült ég mellett,

¹⁾ Ὅσοι μοι καὶ πρότερον λέλεκται, τὸν Ἰουδαϊκὸν ἀναγράφοντι πόλεμον. Fl. Jos. Antiqq. Lib. I. cap. 11. §. 4.

²⁾ Γεττινὴ δὲ ἡ Σοδομίτις αὐτῇ, πάλαι μὲν εὐδαίμων γῆ, καρπῶν τε ἔρεκα, καὶ τῆς κατὰ πόλεις περιουσίας. νῦν δὲ κεκαρμένη πᾶσα. φασὶ δὲ ὡς δι' ἀσέβειαν οἰκητόρων κερανοῖς καταφλέγῃ. ἔστι γοῦν ἐν λείψανῳ τοῦ θείου πυρός καὶ πέντε μὲν πόλεων ἰδεῖν σκιάς. Fl. Jos. de bello Jud. Lib. IV. cap. 8, §. 4. edit. Haverc.

nyári szélesendben, mélyen a holt tenger víztükre alatt ma is láthatok amaz ó-kori öt város elégett romfalai¹⁾).

A monda egy bizonyos pontig egészen való; az árnyképek, a tartalmatlan füst- és időfeketítette körrajzok, romok Sodoma és Gomorrha óriás falzatai valósággal meg vannak még ma is; de csak a legújabb időkben — 1848-tól 1850-ig — jöttek ismét napfényre tizennyolcszázados éjelükből a két legújabb szemtanú *Lynch* és *Sauley* által. A nevezett tudós utazók nem „a víztükre alatt“, hanem a parton, a holt tenger déli oldalán egy Delta-alakú bemetszésnél fedezték fel azokat, épen úgy, a mint 1800 év előtt *Flavius József* szintén saját látásból ezeket leírta. Ezekről szándékozunk alább, a következőkben szólani.

De — kérdezhetné valaki — mit tett *Flavius József*- és a héber népnek *Palásztinából* történt kiűzetése után kelet, az európai fürkésző szellemtől függetlenül, a maga részéről a tekintetben, hogy a holt tenger felőli nézetek s fogalmak tisztuljanak vagy a fizikai kétségek eloszlattassanak?

Azon szükségét, hogy e tárgyban is a fogalmak tisztuljanak s az igazság országa a fantázia rovására szélesbüljön, általában keleten, de különösen az *Izlam* népeinél hosszú időig nem érezték oly sürgetőnek, mint nálunk nyugoton. A „*Lót-tenger*“ végett fáradságos, s a hogy ők mondani szokták, ép oly költséges mint haszontalan utat tenni, keleti embernek, sem keresztyénnek, sem mohamedánnak nem jutott még eszébe soha; sőt még *Lynch*et is *Yankee* társaival egyetemben, mohamedán kísérői örültséggel vádolták, „a miért ezen irtózatoss, Istentől elátkozott tengeren oly sokáig barangolt²⁾.“

¹⁾ F. A. de Chateaubriand, *Itinéraire de Paris a Jérusalem*. Paris. 3. Tom. 8.

²⁾ And, entertaining the most awful fears respecting it („the sea accursed of God“), looked upon us as madmen for remaining so long upon it.

Lynch. Narrative Pag 348.

Kíváncsi olvasóknak meglehet örömet okoz, ha azon nézeteket s véleményeket hallják, a melyek a rossz hírű sós-tenger felől az Izlam műveltebb vallóinál divatban vannak.

A prusai fő-kadival — 1847 —, a larissai muftival — 1841 —, sőt magában Sztambulban is a többrendbeli tudós ulemákkal e dolog újból beszéd tárgya lett. Azonban bármennyire különbözik is azoknak, kik e tárgyhoz szoktak szólani, kedélye és műveltségi foka, Fallmerayer kérdezősködéseire a felelet mindenkor s mindenkinél ugyanaz lön: Mukadema bu buheirei Lutin jerinde besch medine varidi, azaz „hajdan ezen Lót-tenger helyén öt város volt.“

Ez öt város közül a legnevezetesebb Sedom, a második Seboá, a harmadik Gomorrha, a negyedik Ruma, az ötödik pedig Seadeh-nek neveztetett.

Mellesleg mindezen tiszteletreméltó és tudós mozlimiek azon szilárd meggyőződésben voltak, mintha a fajtalanság és feslettség — azelőtt a világon ösmeretlen vétkek — ezen öt város főhelyének lakosai által találtattak volna fel, s azok közül terjedtek volna el mindenfelé a földön. S épen azért, mert a szerencsétlen lakosok a „szent Lut“ dorgáló papolásaira, aki feslett életmódjuk ellen igen is szigorúan tiltakozott, hallgatni nem akartak, nevezett városokat fenekestől elveszté a legfőbb valóság „basch aschaga ejledi“¹⁾.

Minden egyéb, mit az izlam-irodalomban annak kezdete óta a „Lót-tenger“-re vonatkozólag korunkig találhatunk, alig érdemel valami említést, s a tudvágyó kíváncsiság kielégítésén kívül magára a dologra nézve teljesen értéktelen.

Azonban a főnebb említett általános héber előadások nem csupán a sémi népek között lettek állandóan s határozottan uralkodóvá, de sőt nyugat népe vallásos eszmekörébe

¹⁾ We Sedom sechehrine nasil olmuschdur (hasret Lut); chalki fachischejeh iptidaa etdukde nehi ejledi (így kell olvasni az eredeti hibás „ejadi“ szava helyett); sösini ysgha ejlemediler allah taali ol medineleri basch achaga ejledi. Dschih. Numā fol. 555, lin. 13. ff.

is lassanként ugyan, de jó mélyen benyomakodtak, különösen azon időtől, a midőn a szellemi művelődés és polgári boldogság hanyatlásnak indult.

Ha midőn egy Strabo vagy Eratosthenes vidor hellen észjárása a holt tenger fizikai körülményeit — viszonyait — hahár különbözőleg, de még is mindannyiszor a természet útján igyekeztek értelmezni megfejteti, Flavius József pedig elég hajlandó arra, hogy azellentéteknek hódoljon, akkor csak néhány évvel később is egy sötét kedélyű római írónál Tacitusnál, a ki nem hitte többé az Istenek hatalmát az emberi dolgok felett és csak „Ultióról“, a boszúállás istennőjéről beszél¹⁾, nem minden megütközés nélkül olvassuk eme jelentésteljes s majdnem judaizáló szókat: *Ego sicut inclitas quondam urbes igne coelesti conflagrasse concesserim; ita halitu lacus infici terram, corrumpi superfusum spiritum, eoque fructus segetum et autumnalium putrescere reor, coelo soloque juxta gravi*²⁾.

Keresztyén időszámítás szerint a második század végén az ó-hellén előadások valamint azon szabadabb héber vélemények, mik az Asphalt tenger természeti minőségére vonatkoznak, már jó rég kialudtak, elannyira, hogy a kegyes Irenäus egyházi atya azon regeszerű, minden ép és szabatos ismeretlefoszlató állítása, miszerint „a Lót-sóbálvány Sodoma égéshelyének közelében még mindig nemcsak eredeti ép ál-

¹⁾ Nec enim unquam atrocioribus populi Romani cladibus, magisve justis indiciis approbatum est, non esse curae Deis securitatem nostram, esse Ultionem. Tacit. H. I, 3.

²⁾ Tacit. Hist. V, 7.

Ezen hely babonaszerűsége azonban a tragikus kifejezési formában mint Tacitus gondolkozásában rejlik inkább. Ő a holt tenger felől alapjában inkább azt a nézetet pártolja, a melyet Fl. József „a zsidó háború“ megírásakor, kevéssel azelőtt felállított. Avagy nem olvasuk-e ugyanazon fejezetben — V, 7. — eme szintén a héber történetstől kölcsönzött szavakat: „Haud procul inde campi, quos ferunt olim uberes, magnisque urbibus habitatos, fulminum jactu arsisse: et manere vestigia, terramque ipsam specie torridam, vim frugiferam perdidisse. Nam cuncta sponte edita, aut manu sata, sive herba tenus aut

lapotában fenn áll, de emberi tagokkal, sőt szerves étellel is bír“, kortársainál már mi ellenmondásra sem talált többet¹⁾).

Ezen sóbálványról, mint a melylyé a kegyes monda szerint Lót neje a nagy női kíváncsiság és magán uralkodni nem tudás büntetéseül változott át, — Flavius József a művelt ó-világ végén úgy tesz bizonyyságot, mint élő szem-

flore, seu solitam in speciem adolevere, atra et inania velut in cinerem vanescunt.“

¹⁾ Irenäus contra haereses, vagy *Ελέγχον καὶ ἀνατροπῆς* etc. *βιβλία πέντε*.

Egy más, még feltűnőbb bizonyyságot nyújt a bizánci történetíró Procopius a VI-ik század közepéről — Krisztus után — a felől, mily egyszerre eltűnik a felvilágosultság, s a tudatlanság, mese és babonás hittől szemben mennyire alélt s erőfosztott lesz az igazság. Ekor egy határvonalat jelölt ki a britt szigeten, a mely az ó-celta, vagyis a sziget nyugoti oldalán együvésszorult népséget és a keletről újra beköltözött angolszászokat egymástól ketté vágta.

„Az északi óceánon, átellenben a rajna torkolatával, a szárazföldtől körülbelől 30 római mértöldnyi távolban — írja Procopius a góthháborúról szóló történetében — fekszik az angolok- friesekek- és bretonoktól lakott Brittia sziget, a melyet egy éjszaktól délfele nyúló föld-sánc két részre választ.“

„Azt mondják, hogy ezen földsánc lenne a válaszfal halál és élet között. A keleti oldal egy ép, erkölcsös néptől lakott, egészséges légkörrel bíró, víz és gyümölcs gazdag tartomány; a nyugoti oldalon pedig, az az a mondott földsáncon túl a lég dögleletes, embernek halálos, a föld kigyóktól ellepett; és ezen szomorú kietlen pusztaság azon elhunyt szellemek lakhelye, a melyek élő csolnakosok által rendes vízijárműveken a germán partokról e helyre átszállítatnak.“

„Egy frank alattvalókból, több családból álló halásztársaság lenne megbizva Charon ezen titokteljes munkájával, a mely társulat épen ez oknál fogva minden más nemű adózás alól fel van mentve.“

„Minden egyes lélekszállító sor szerint hivatik, szállítatik mintegy, éjjeltájban munkájára. Hallja azon lelkek hangját, nevét, a melyeket át kell vinnie; és a mint azoknak terhét tapasztalja csolnakában, épen úgy érzi, hogy ő maga is valamely ösmeretlen, ellenállhatlan erőtől ragadtatik tova csolnakával együtt.“ Procop. de Bello. Gothie. Lib. IV. Cap. 20.

tanú¹⁾. A szellemi élet újra felélédése, a természetszerű kutatás s a tudomány feltámadása után legelőször Linch az éjszak-amerikai hajóskapitány látta, s mintegy fedezte fel újra e természeti tüneményt, de csak az üdvösség 1848-ik esztendejében²⁾. Az idáig lefolyt 18 század alatt szabad játéka lön az a kétségeskedésnek, a pontos hiszékenység, fantázia, monda és babonás félelemnek.

Homályos mondák, titokzatos félelem a halandók vétkei miatt haragra gyuladt istenségtől, továbbá az ő büntetőigazságosságának még ma is fennlevő nyomai elfojtottak minden emberi kíváncsiságot, sőt elnémiták még a beszédet is, és legkivált a keresztyén világnézet diadala után oly felhőfátyolt vontak „az isteni harag-átok tűzmocsára“ fölé, a melyet még ma is alig van kedve szellőztetni a legújabbkori európai keresztyén tudományvágynak is.

Az volt az általánosan elterjedt vélemény, hogy a holt tengerről s annak elátkozott, elsüllyesztett városairól gyalázat és gyanus dolog még csak szólni is.

Ki ne dicsérné meg ezen erélyes gyöngéd érzést?

Azonban az általános erkölcsiségre vonatkozólag talán csak mégis jobban állana valamivel a dolog, ha az emberiséget eltöltő irtózás azon okoktól, a melyeknek szent félelmetessége a holt tenger keletkezését írásban hagyni szokta, épen olyan közönséges és hatásos lenne, mint a minő erős az az utálat, a melylyel magának a tengernek „izzó kemence hősege és dögleletes kengőze“ iránt viseltetünk³⁾.

¹⁾ *Ἰστορησα δ' αὐτὴν ἐπὶ τὰς καὶ τῶν διαμενῶν*: „én magát ezt saját szemimmal láttam; mert ez még ma is fennáll.“ Fl. J. Antiqq. Lib. I. cap. 12, s. 4 edit. Havercamp.

²⁾ F. W. Lynch. Narrative etc. Pag. 307.

³⁾ Sunt autem quidam precones in turribus suis constituti, qui noctibus proclamant in hunc modum: Surgite qui jejunastis comedite laute et reficite vos. Item idem etiam precones proclamacionibus suis incitant populum ad commiscendum uxoribus suis ad procreationem prolis

Valahányszor a Moal-hegység körül lakó arabok — mond Lynch — szellős magaslataikról a „sós völgybe“ és a „Lót-tenger“ déli partjára alájönnek, mindég, minden lejtővetelkor egy-egy darabka hagymát dugnak orrlyukaikba, hogy az „istentől elátkozott tenger“ kárhozatos legét, kigőzölgsét — Malaria — maguktól eltávolítsák¹⁾. S valóban e dolgot úgy kell tekintenünk, mint a legujabb kornak, hanem egészen kedvezőtlen, de jó részben gyanakvó bizonyosságát arra nézve, hogyan gondolkoznak az egykor elkárhozott városok lakosainak szomorú erkölcsi állapota felől²⁾.

Azt állítják sokan, és pedig nem minden lélektani alap nélkül, miszerint az ifjúkor benyomásai egyes embereknél annyira élénkek és mélyek szoktak lenni, hogy ezeket a későbbi érettebb kor minden meggyőződése és tapasztalása sem képes mindig egészen kioltani vagy megsemmisíteni. Már pedig a holt tengerre vonatkozó első értesítések és tudnivalók, a mint ezek a semi hit- és mondakör népeinél ezeknek lelkiületében mai napig el nem gyöngülve fenmaradtak, igazán az emberi-nem első gyermekségéből s ifjú korából valók.

Ugy látszik sem az izlam, sem a keresztyén világ gondolkozásából s képzelmeméből nem szorítható ki többé az a kép, miszerint Sodoma és Gomorrha tájéka egykor, mint az „Isten kertje“, virágzó városokkal felékesítve, rendkívül ter-

---

et hoc ad cautelam factum est, quia non gignunt liberos abutuntur enim masculis. Magistri Thetmari ad terram sanctam anno 1217.

Ex Codice manuscripto edidit Titus Tobler, M. D. St. Galli et Bernae, 1851. Pag. 9.

¹⁾ Lynch. Narrative etc. Pag. 848

²⁾ Lynch. Narrative etc, Pag. 341. 313. E. Robinson. Biblical researches in Palästine, Vol. II. Pag. 281. Paläsztna erkölcsi állapota felől a frankoknak ottani uralma alatt, vesd össze Cod. Bern. 46: „Peccant nihilominus contra naturam in singulis civitatibus habentes ephebios!“

Idézés Titus Tobler művéből: „Denkblätter aus Jerusalem.“ — Pag. 295.

mékeny földtalajjal, árnyékok- és hűs vízfolyókkal megáldva, lakóinak istentfeledő vétkei s szertelen kicsapongásai miatt, az istenség haragjának egy jól meggondolt ténye által néhány rövid reggeli óra alatt tüzzel perzseltetett le, azután sóval telt s rothadt bűzű mocsárrá változott át, hogy abban és környékén se állat, se növény ne élhessen meg, s hogy az egész jövőendő emberiségnek, maradandó figyelmeztetés, élő példa legyen.

Ha keleten — a hol az egészszéges kritika és józan természetbuvárlás mind ez ideig sem tartozik az égető szükségek sorába — azt tapasztaljuk, hogy valaki megtántorodás nélkül, szilárdan tart a régi szózhagyományok mellett, akkor a főnebbi nyakasságon senki se csodálkozik. Kelet képes okait, különösen e tekintetben az ősi hiedelem mellett kitarítani s minden elvilágiasító magyarázatot a legszigorúbban utasít vissza. Valamint Isten a világot az ő általános romlottságáért csak egy ízben büntette nagy özönvízzel, s minden későbbi időnek engesztelő bocsánatot ígért vétkeiért¹⁾, épen úgy hiszik keleten, mintha Sodoma és Gomorrha kiváló vétkeiért bűnhődván s keserűen lakolván, ezen istenítélet által a legfőbb bíró haragja örökre ki volna engesztelve, minek következtében minden a későbbi időkben megeshető ily szerencsétlenségeknél Isten részéről nagyobb kiméletben fog részesülni az emberiség.

Mint tudjuk, az egész ó és új szövetségen azon nézet vonul keresztül, miszerint az ősidők vétkei bár a későbbi emberiség erkölcsi romlottsága által sokszorosan felül mulattak, mindazáltal ez utóbbi sem nem oly rögtöni, sem nem oly rettenetes és korai, hogy már itt alant elvegye érdemleges büntetését. Isten maga biztosít prófétái által a felől, hogy ő a bűnökkel túlterhelt Jerusálem iránt, sokkal több türelemmel, több könyörülettel leend, mint volt azelőtt Sodoma s az ezzel

¹⁾ I. Mózes 19, 9—17.

testvér városok iránt. „Sodoma a te húgod — mondja az Ur — nem cselekedtek úgy a mint te — óh Jeruzsálem, és a te leányaid cselekesznek. Felfuvalkodottság, dobzódás, tunyaság, a szegények és segítségre szorultak iránti érzéketlenség és keményszívűség túlterhelék bűnökkel Sodomát és leányait, s én mihelyt ezt láttam, kiirtám őket. De te . . . “¹⁾

„Nyomorgatom és sanyargatom őket, míg meg nem javulnak.“ Ezt adta tudtul Allah az ő követői által a mozlemek előljáróinak²⁾.

Épen oly kevésbé kell annak váratlanul feltűnni, ha a puritán pap, a theológia tudora és szigorú erkölcs prédikáló Robinson Edvárd, minden tudomány gazdagsága mellett sem tud megválni a zsidó leviták makacs nézetétől. Helyzetének méltósága és komolysága nem engedik meg, hogy a hagyományos beszéd módon valamit csak kiméletesen is enyhítsen vagy lágyítson.

Megütközéskeltőbb és — a hogy nekünk látszik — korunk sokfélekép vádolt erkölcsösségének egészen előnyére szolgál már az, hogy maga Lynch, a fiatal, előítéletektől ment és szigorúan iskolázott Yanke-hajos tiszt, ki a Tiberiás tengerről a Jordánon át minden halandók között először vezett ki hajón a holt tengerre, azután a Jordán nyílását egész hosszában s az Asphalt tó felületét egész kiterjedésében mindenütt tudományosan vizsgálta át, majd sextantja és astrolabium segélyével a part helyiségeit határozta meg, s ezen sokat magábfoglaló helyvizsgálata következtében tisztán ki-puhatotta egy minden időben homályban volt víztömeg természetét: sokkal megütközéskeltőbb, mondjuk, ha ily ember is, mitsem adva azon félelemre, a mit a holt tenger multjára és természetére vonatkozó öröklött előadások

¹⁾ Vesd össze Ezechiél XVI, 48—51.

²⁾ Corani Textus Arabicus. edid. Gustav Fluegel, Sur. IV. vers. 20.

okoznak, -- ugyanettől maga magát sem képes megtartoztatni.

„Mennyire különbözhetett — így kiált fel ő, mikor az első hullámvibart a holt tengeren észleli — mennyire más lehetett a nap azon térség elsüllyedése előtt, a mely egykor Isten kertéhez hasonlított¹⁾.“

„Néha — folytatja tovább — úgy látszott, mintha a rettenetes mindenható haragudnék, hogy oly tengert igyekszünk halandó létünkre áthajózni, a melyet ő busulásában hozott létre²⁾.“

Oly kitételek, mint: „borzalomteljes, rémséges, természetellenes tenger, hegy- és fellegalakok³⁾); borzasztó látvány, minő a Dante pokol kapuja lehet⁴⁾, izzó-tüzes rohanó lég, vörös sugártalan naptányér, minő Sodoma fölött lehetett, a mikor a mindenható haragjában a térség városaira tüzet zúdított alá⁵⁾); titokteljes vizelem, a teremtőnek, a maga nemében egyetlen műve, mely semmiféle élő állatot vagy növényt nem táplál⁶⁾“, az ily kifejezések, mondjuk, a mértani pontossággal végzett fölvetések között elszórva és becsúsztatva eléggé mutatják, hogy a józan értelem Lynchnél sem multa felül egészen a fiatal kedélyt, és hogy a természetfeletti, dacolást nem tűrő erőtlől való félelem halandó emberre nézve valóságos szükségesség⁷⁾.

Az ifjú természet buvár mély erkölcsös érzetéhez hozzácsatlakoztak még a jelenetek gyors váltakozásának hathatósan győző benyomásai is. A sötét erdőségekkel gazdag Ujvi-

¹⁾ Lynch. Narrative. Pag. 269.

²⁾ Lynch Narrative. Pag. ead.

³⁾ Lynch. Narrative. Pag. 272.

⁴⁾ Lynch. Narrative. Pag. 337.

⁵⁾ Lynch. Narrative. Pag. 313.

⁶⁾ Lynch. Narrative. Pap. 311.

⁷⁾ Nulla fides pietasque in iis qui castra sequúntur! aligha mondan ma ezeket többé Lucan. — Lib. 10. —

lágból, a homályos zöldárnyékokkal teljes, továbbá tengerhez hasonló édesvízi tavakkal és óriás folyamokkal bővölködő vidékről, egy óriás világváros habzó tolongásából és zajából egyszerre minden közvetítő átmenet nélkül, mintegy rögtöni varázsütésre, hirtelen, izzó, vakító fényű, hallgatag, fa- és víznélküli pusztaságra tétetni át, oly dolog, a mely körülményei rendkívüliségénél fogva képes a legerősebb idegrendszert is megrázkodtatni, vagy miként egykor Trója városának kiégett romjai, elesüggeszteni s melává tenni még a leglelkesebb, legbátrabb Aeneast is,

Horror ubique animos, atque alta si'entia terrent!

Kétségkívül az idő és megszokás az első benyomás hatását e tekintetben is gyöngítendi, s végre helyes viszonyba hozza a kedély felindulást és érzelmet a valódisággal. Lynchnek is elég volt néhány nap arra, hogy túlfeszített tevékenységben és üde légváltozatban felizgatott kedélye rohamát némileg lenyugtassa és hogy legalább időnként túlsulyt szerezzen azon eszméletes, józan ítélő tehetségnek, a melyre feladata rendszeres megoldásánál szüksége volt¹⁾. De a legyőzöttnek hitt félelem, s a borzalomteljes helyiség benyomásától okozott bátoratlan érzés az első alkalommal mindjárt fölébredt az új Cháron lelkében, még pedig fokozottabb erővel és minőségben, mint valaha; különösen akkor midőn a holt tengert oly forrongásban látta, minőt azelőtt soha nem tapasztalt.

Azt az őszinteséget, melylyel Lynch fizikai csatlódásait bevallja, továbbá azon szenvedélyes hév színezést, melylyel egy samum-viharos alkonyatban kedélyállapota változásait előnkbe festi, legigazibb ékességeül tartjuk azon műnek, a mely tudományos hecsén, az új szemléleteken kívül, élénk jelenetfestésekben is annyira gazdag.

Bizonyára bármely értekező-iratnak is csak az a része

¹⁾ Lynch. Narrative etc. Pag. 337.

fogja megragadhatni s lebilincselhetni legjobban az olvasó figyelmét, a mely részben az író hévvel, szenvedélylyel fest.

Lassanként, a mint Lynch véle, a félelem és aggodás első felgerjedését csakugyan legyőzte a vállalat iránti érdek. „De most — így folytatja tovább — a mikor egy magamban ültem s el nem birtam szunnyadni, mint a vitorlás bárkában többi társaim, kedélyem mélyéből amaz érzések ismét egyszerre felzúdultak, s midőn állomba mélyedt révészeimet megpillantám, úgy éreztem, hogy hajszálaim égnek merednek, mint egykor Jóbnak, a mikor előtte a gonosz szellem elvonult; mert felfokozott képzeletem sugallásai után úgy tapasztaltam, hogy az alvók arcáin valami rendkívüli félelemgerjesztő kifejezés van. Ez arcok kivoltak gyuladva, felduzzadtak, fölöttök a vész szörnyüségés angyala látszott ott lebegni, s mintha jelenléte igazi jeleit ösmertem volna fel azoknak lázas, fölhevült álmából. Egyik rész meghajlott testtel s a nyugalomra fektetett evezők fölébe hajtott karokkal mély álomba merülten hevert, kezeikről lehánta a bőrt a maró-csípő sóhab; mások hátrahanyatlott fővel, felcserepesedett ajkaikkal, a hőségtől és bágyadtságtól elcsüggedve csak mintegy fél álomban voltak, arcaikon skárlát-szinű foltok verődtek ki: mig némelyek ismét, a kiknek arculatokra a víztükréről halványan verődött vissza a nap halálsárga fénye, szellemeikhez hasonlítottak s ideges ajk-rángások közt mintegy elkábultan tántorogtak idébb odább, és időnként föl-fölrettenve jókat ittak az ivópohárból, de csakhogya ismét érzéketlen álomkóros szunnyadásba merüljenek.“

„Az egyedüliség, aztán maga e jelenet és saját gondolatom játéka végre elnyomtak engem is; érzém, a mint ott ültem s a bárka lomhán, bágyadtan mozdult kezeim alatt tovább: mintha második Charon volnék, a ki nem lelkeket, de elhunytak s elkárhozottak testeit, hulláit szállítja át az alvilág Cocytusán¹⁾“.

¹⁾ Lynch. Narrative. Pag. 337. ff.

Ha valaki Lynchnek a holt tengerről irt ezen értekezéséből mitssem olvasna el egyebet, mint csupán az itt fölhozott Sirocco-jelenetet, arra érezné magát kényszerítettve, hogy Irenäussal együtt ő se vádolja könnyelműség vékével a héber rigoristákat; mindenekelőtt pedig azon bűnös tudvágyat kellene kárhoztatnia, a mely értelmességgel túltelt emberilényt az ily vizsgálódásokkal habozás nélkül szemközt dob.

De ha Lynch nem amerika őserdőiből, hanem a lybiai homoksivatagról, vagy ha az egykor annyira fényes Moeris tó mostani félelmes pusztaságáról, vagy csupán ha a felső egyiptomi Nilus, Samum-tól ostromozott partjáról ment volna a holt tengerhez: ama nyárszaki tovavonuló sodomai hőség semmi esetre sem hevítette volna fel annyira képzeletét.

Mert ha Egyiptomot a termékenyítő Niláradás-előtt vagy azután látjuk, s a holt tengert a mindent elperzselő nyári hőség ideje alatt vagy azután a legbujább virányzat idején látogattuk meg, magában tekintve mindkettő a leghasonlatlanabb jelenségeket nyújtja, a minőket valaha ember tapasztalhatott.

II. Nagy Lajos

(Folyt. köv.)

A görög és héber profécia történelmi fejlődésében*).

Az evangéliumi theológia az idők hosszú során keresztül mindig karöltve járt a klasszikus ó-kor tudományosságával. De különösen mióta ez utóbbi oly fontos szolgálatot tön az egyháztisztítás nagy munkájánál: a protestantizmus körén belől igen élénkké vált azon tudat, hogy a valódi műveltség-

*) Dr. Köhler K. „Der Prophetismus der Hebräer und die Mantik der Griechen in ihrem gegenseitigen Verhältniss című munkája után

nek a görög és római őskor ködös homályában mellőzhetetlen forrása rejlik. Felismerték ugyanis a reformáció körét, hogy ez lekevesebbé sem akadályozza a keresztyén felvilágosodást. sőt küldetése éppen abban határozódik, hogy hordozója s terjesztője legyen annak. S nem tévedünk, ha állítjuk, hogy ha a közelebbi jelenségeknek valami horderejük, napjainkban ismét több pártolásra talál a két tudomány kölcsönös együtteségének tudata, mint ezelőtt csak kevés idővel is. Igen, mert mindinkább kezdik belátni, hogy égető szükséggé vált már ama cél létesítése, mely a theologiai és humanistikai tanulmányokat s ez úton a ker. és klasszikai műveltséget összhangzásba hozván, a ker. felvilágosodást mindinkább közelebb vinné feladata megoldásához.

A cél igen szép s eredményet tekintve nagy horderejű; ugyanazért kívánatos volna, hogy realizálását szívén hordaná mindenki. Igaz ugyan, hogy ez még korunkban csak *pium desiderium*, s a kivitel majd egy jobb jövő feladata lesz, de a jelenkor gyermeke szintén tehet valamit, s ama nagy cél felé egy két lépés is szembetűnő haladás. Körülbelül ezen szempontok vezérelték dr. Köhlert, midőn összegyűjtve a legjelesb nyomozók vizsgálódásaik eredményét; az „Allgem. Kirchenzeitung” hasábjain megjelent terjedelmes tanulmányában párhuzamot von a héber profétizmus és görög mánika között, s e dualizmust kölcsönös viszonyaikban s eddigelé új állásponton mutatja a német egyházi tudományosság előtt. Meg kell vallanunk, hogy a széles ismeret és bő olvasottság, melyek után e munka létrejött, a theologiai történelem mezején igen derék munkásul tüntetik fel szerzőt. Valóban oly biztos tájékozást nyújtanak ezek ama klasszikai hajdankor mindez ideig eléggé sötét s éppen azért otthoniatlan világában, hogy mintegy képzeletünk elé rajzolódnak az alakok, melyekben oly hatalmas képviselőkre talált mindkét nemzet prófétizmusa... szemeinkkel látjuk a Pythiát 3 lábú székén s Ézsaiást, a nemes és királyi férfiút.

A theológiai történelem mezeje magyar prot. egyházunkban még inkább parlagon hever, mint másutt; pedig utoljára is el kell hinnünk, hogy azon sűrű fátyol redőzete alatt — mely a klasszikus hajdankorra nehezedik — a vallásos műveltségnek nem csekély nyomaira lehetne találni, csak minél többen s minél nagyobb buzgalommal szellőztetnők a leplet, melyen annyi évezredek pora üllepedett le. Így nyerné vissza lassanként átlátszóságát... így tudná magát rajta átküzdeni a mögötte rejlő vallásos műveltség sugara! Épen ezért közlő azon reményben él, hogy a szent ügynek tesz némi szolgálatot, ha Köhler fentebb érintett tanulmánya nyomán adni fogja e „Füzetek“-ben a görög és héber prófécia történelmi fejlődését.

I.

Mielőtt tárgyunkra térnénk, némi általános ismereteket már csupán a logikai rend kedvért sem mellőzhetünk el. Álljunk meg tehát egy kissé, hogy feltüntetve előbb rövid vonásokban a próféciát, mint nemet s mint kútfejet, ez úton oly irányt vehessünk a fajokkal szemközt, mely már előlegezen is meglehetősen világításba helyezi előttünk a tárgyat.

Általánosan elismert tény, hogy az emberi szellemből a felette s a nagy mindenségen uralkodó isteni lény tudatát igen ritkán s csak úgy látszólag lehet kiirtani. Innen aztán azt következtethetjük, hogy mélyen kell gyökeredznie abban ama tudatnak is, melynek erejére támaszkodva, egész bizalommal várhatjuk ez isteni lény önkijelentését szellemünkben, akarójának s végzéseinek közlését nemesebb részünkkel — tehát összeköttetésünket ő vele*). Igen; mert csak

---

*) A honnan már Ciceró — különös vonatkozással a másikára így szól: de divinat. 1. 5. „ego sic existimo — si dii sunt, esse qui divinent.“

ez úton magyarázható ki a vallások történelmében amaz ellenállhatlan erő, mely egy percnyi nyugvást sem enged, míg ez isteni kijelentést fel nem keressük s parancsai szerint nem rendeljük életünket. De más részről az szinte tapasztalati igazság, hogy e kijelentésben nem részesülhetünk azonnal mindnyájan, személy válogatás nélkül. Eleinte annak csak egyesek lesznek letéteményeseivé, a kiktől aztán lassanként szivárog át a községek és nemzetek egyetemére. Épen azért mindenütt találunk választottakat, kik úgy vélekednek maguk felől s úgy tűnnek fel mások előtt is, mint a kik kortársaikon felülemelkedve, kizárólag részesültek isteni kijelentésben. És ez igazság főként azon ó kori népekre alkalmazható, melyekről épen szólni akarunk.

A profécia már az emberi benső természet s a kül életfeltételek sokfélesége szerint nagyon elütőleg képződött az egyes nemzeteknél. És ha bir valami jogosultsággal azon állítás, hogy a profécia agörögöknél lehetett főleg, vagy egyedül olyan, mely a külbefolyások s akadályok által természetes úton, belőlről kifelé, s háborítlanul jött létre: akkor szinte jogosan keressük annak legtökéletesebb kifejlését a görög földön. Különben is idevonatkozólag már Herder szinte úgy nyilatkozik, hogy a profécia, bel minőségének gazdagságát sem fejtette ki annyira szabadon sehol, hogy a tiszta emberi saját egyetemiségében oly tökéletes s normális alakban jelentkezett volna, mint épen itt.

Azonban a profécia görög fejlődésű gyermeke mellett, jelentékeny szerep jutott egy más alapzatnak is, mely nem volt ugyan képes elvitatni, hogy amazzal rokonságban van, mind a mellett tőle sok részben elütőleg nyilatkozott. Ez a héberek profétizmusa. Ha most már a profétizmust általában oly szemüvegen nézzük, a milyenen az ó-világ tekintette, t. i. hogy az valami csudálatra méltó, érzékfeletti s a népelet természetes feltételeiről teljesen önálló tünemény*), akkor az

*) Igy Witsius, miscellan. sacr. I, p. 11. Prophetia est cogni-

előbbi csak lényegtelen árnyképpé s az utóbbinak torzalakává válik. Ellenben ha a modern világ-nézet szerint, az emberi szellemelő s gerjedelem tiszta természeti produktumává teszszük a proféciát*): úgy mind a két tünemény egy és ugyanaz lényegileg, s a közöttük levő különbség legfőlebb az idő, hely és éghajlat esetleges körülményeiben fog határozódni.

Tekintsük már a héber és görög proféciát bármely szempontból, közös ismérvek abban határozódik, hogy a szellemenben — hozzájárulása nélkül az ismerés és következés észszerű feltételeinek — csupán közvetlen nézet által új és eddig rejtve levő igazságok merülnek fel; és minthogy ez egy szempillantás alatt történik: látásának minőségéhez képest a szellemi élet már természet szerint mindig több vagy kevesebb rázkódáson s felhevülésen megy keresztül**). Azonban még a héber proféták azon életközösség által nyertek ihletést, melyben állottak a személyes és világfeletti Istennel, addig a görög látnokoknak ugyan e célból, szellemileg mintegy el kellett merülniök a természeti élet törvényeibe s a természeti erők — vagyis az istenekbe.

És a különbség az elvben, igen szép világot vet ama külső cselekvényre is, melyek jellemző sajátságok gyanánt voltak elismerve egyik vagy másik proféciánál. Megfelel ugyanis azon kérdésre, hogy míg a héberek annak gyakorlati kivitelében teljes önállóságot tanúsítottak: miért nem

tio et patefactio rerum arcanarum, quas quis non ex propria solertia, neque ex aliorum relatu, sed ex coelesti atque extraordinaria dei revelatione novit.

*) Eichorn, Einl. in das A. J. IV. C. 18: Ők (a proféták) valának az elővilág bölcsei, kik az ész és emberismeret, a tehetség és tapasztalatok által koruk vadsága felé emelkedtek... azon jó és kegyes férfiak, kik bátran s szilárdul megállottak az elharapódzó romlottság árával szemközt.

**) Müller, Dor., I. 338. l. „A görög bölcsészet őskorában nem úgy tűnik-e fel minden új és mély ismeret — még pedig sokszor csudálatra méltó körülmények kíséretében — mint a hirteleni megvilágosítás és extasis műve?“

kapott lábra az ily eljárás már eredetileg a görög földön is, a helyett, hogy a profécia életrealkalmazását majdnem általán véve összekössék bizonyos természeti befolyások és feltételekkel, helyi, társadalmi s családi viszonyokkal sat.? — Azon különbségnek, mely a két nemzet ihletett férfiai között életállapotukra vonatkozólag oly igen feltűnő vala — szinte itt találjuk alapos okát. A pogány t. i. elmerülve saját istenében, az mintegy áthatja s mámorossá teszi egész lényét szinte az öntehetetlenségig (innen *ἐνθεος*, vagy a mint Tertullian hasonló értelemben mondja: *obombratus*); a héber pedig Istenével szemközt, mint szabad személyiség áll, mely ily fenség reáhatása által erős lökést s teljes elragadtatást érez ugyan, de korántsem letiprását saját énjének; őt istene indítja s ösztönzi a prófétálásra⁴ (*ἐπο πνεύματος ἁγίου φερόμενοι*), s attól nyer ihletést (*θεόπνευστος*) 2. Tim. III. 16). Végre ugyancsak amaz elvi különbségben találhatunk magyarázatjára azon egyszerűség, szigor és természetességnek, mely a héber próféták külső megjelenését s élet módját oly kiválólag jellemzé, ellentétben a pompa és érzéki élvezek ama bőségével, mely a görögöknél a jóslat helyeire nézve elmaradhatlan követelmény volt.

A mondottakból átlátható, hogy — számbavéve azon lényeges eltéréseket, melyek a görög és héber profécia között felismerhetők, s szem előtt tartva azon célt, melyet realizálni törekedett s küldetésének ismert mind a kettő: az előbbi sokkal távolabb áll a keresztyén kijelentéstől, és távolság oly szembetűnő, hogy Plató kivételével — kit Eusebius csodálatos bölcsnek nevez, s ki a keresztyén igazságok előcsarnokához már oly közel állott — képviselői sem mérkőzhetnek meg amazokkal, kik valóban előkészítői voltak a Krisztus által létrejött kijelentésnek. S habár azt nem lehet is elvitatnunk, hogy a görög proféciában szintén észrevehető mindenütt némi vágy azon egység után, melyben a sok személyből állt istencsaládot össze lehetne foglalni s van nyoma

egy világfeletti erő követésének is, mely mint személyes és erkölcsi lény az emberi szellemnek az istenivel való rokon-sága tudataiban találja kifejezését, de ezen tulajdonokkal még csak Zeus, mint az istencsalád feje volt felruházva. És Pál apostól épen ezt adja tudtul az Athene-belieknek, midőn megpillantván templomunkban „az ismeretlen istennek“ felülirással ellátott oltárt — így szól hozzájuk:

„A kit azért, ti nem tudván, tiszteltek, azt hirdetem én nektek (Csel. XVII. 23).“

Nem minden alap nélkül állíthatjuk azért, hogy az isteni logosz — mely a legrégibb ker. egyháztanítók bizony-sága szerint áthatotta az egész emberi nemet — a pogány proféciában is jelentékeny nyomokat hagyott maga után, csakhogy a görögök részenként, az ihletett héberek pedig gazdag mértékben lettek annak birtokosaivá, míg végre a Krisztusban — emberi testet öltve magára, jelent meg az övéi között.

És épen ama nézet tisztázása tekintetéből, hogy miként ment be Isten az emberiségbe s mimódon készíté azt elő a Krisztusban megvalósult tökéletes kijelentés elfogadására: nem lesz most már érdektelen összehasonlítólag áttekinteni a görög és héber profécia történeti fejlődését, lényegében és hatásaiban.

II.

A görögök között már a legrégibb tudósítások szerint nagy tekintélyben állottak a látnokok. Mert ha a homéri kor mutathat fel szegényeket s alacsony sorsuakat is, másrésről Amphiarius, továbbá Helenus és Cassandra — Priamus gyermekei — fejedelmi családból származtak*). Hogy befo-

---

*) Cicero. de div. 1, 40: ut enim sapere, ita divinare, regule ducebunt.

lyásuk sem volt csekély, ez állítást az Od. XII. é. 228. és a XVI. é. 96. sorai kellő világításba helyezik. Néha ez a befolyás az idők bölcseinek még véresen és erőszakosan is nyilatkozott. Kalchas nevezetesen kényszeríté Agamemnont, hogy leányát áldozza fel a vérszomjas Artemisnek. Különben pedig a látnokok többnyire úgy tűnnek fel, mint a jog és ártatlanság képviselői a dölyf és erőszak ellenében. Például ismét Kalchasra hivatkozunk, ki ugyancsak Agamemnonnal Chryseist visszaadta anyjának (Il. I. é. 68. t). Egyébiránt ő maga tevékenységét nem csupán a vallásos dolgokra terjesztette ki; mer e mellett a sereg vezérlete is reá volt bízva, midőn az Trója alá vonult (91. I. é. 71. s). A vak látnok Teirezius szinte tekintélyes állást foglalhatott el; legalább azon körülmény, hogy Kreonnak a „Labdakid“ mondában ellene szegül, s a zsarnok dölyffel szemközt úgy lép fel, mint az isteni rend féltékeny és hatalmas képviselője, nem valami csekély s alárendelt befolyásra enged következtetnünk (Szoklesz Antigoné-ja).

A történeti idő folyamán keresztül, a nyilvános alkalmazmánál, kivált háborúk idején, hasonlólag jelentékeny volt a látnokok befolyása. Tanácsadás végett ugyanis — mint p. o. Kalchas az Achájok között — mindig volt látnok a sereggel. S hogy még csak egy néhány példát említsünk: Amphilius megjósolta Pisistrátusnak Áthén bevételét; Megistius Leonidas seregében harcolt Thermopylénél; Telliás a Phokisziáknak, hadi csele által győzelmet szerzett a Theszalok felett sat. De béke idején szinte találkozunk jósokkal, p. o. Áthénben a népgyűléseknél, sőt a Spártaiak királyaik mellé jelfejtőket (Zeichendeuter) is rendeltek. E téren az államszerkezetre vonatkozó célszerű intézkedései miatt, Epimedes látnok érdemel kiválólag említést, kire az Áthenbeliek ama nemes küldetést ruházták, hogy a Kílon polgár meggyilkoltatása miatt rossz hirbe kevert városról mosná le a gyalázatot.

A jósdák, de leginkább a delphii, még felebb állottak

hatalomra s tekintélyre nézve az egyes látnokoknál. Már a hőskor mondáiban, p. o. Orestes Oedipus történetében, e jósda mondatai jelentékeny szerepet játszanak. Hatalmának fénypontját azonban csak a dór-vándorlás óta érte el, mely nép eleitől fogva úgy tekinté azt, mint valami ereklyét, mint kizárólagos tulajdonát. Mondanunk sem kell, hogy e jósda legközelebből a kultusz dolgaiban birt elhatározó, befolyással s nagyon jellemzi azon körülmény, hogy különös buzgalma mellett Apolló tiszteletét mindinkább terjeszteni nem mulasztá el, sőt parancsolta ez eljárást más Istenek irányában is. Azt már mindenki tudta, hogy a vallás dolgaiba vágó rendeleteknek Delphiből kell jönniök. Itt szilárdított meg minden vallásos szokás, s itt voltak letéve mindazon jogok, melyek elég erősek voltak életbeléptetni ama szokásokat, vagy döntőleg szólni a felettök támadt vitás kérdésekbe. Más részről azonban az is áll, hogy a jósda az ily dolgok körül előszámlált kiváltságai mellett sem igyekezett behozni általános egyarányúságot; sőt érvénynyel birt azon alapelv, hogy a mit egyszer törvény szentesített, azt mindenütt szem előtt kell tartani.

De a jósda tevékenységi köre nem csupán a kultuszra szorítkozott. Ezenkívül a gyarmatok kiküldése s alapítása, melyekkel mindig összeköttetésben állott a görög műveltség s szokások terjesztése, valamint a görög vallás is szinte igen fontos ágát képezték annak. Sőt a jósda maga is jelentékeny földterületekkel birt*), melyeket rendesen szolgák műveltek, kik különböző időben aztán csoportosan bocsáttattak szét, hogy a távol eső helyeken új telepeket alapítsanak. Nagyon természetes azonban, hogy az ily területek mindig összeköttetésben állottak a törzshelylyel, sőt némileg függeniök is kellett tőle. Azon körülménynél fogva, hogy a helyiségekről

---

*) Különösen a Krisza elleni had óta, melynek egész környéke a jósdának ítéltetik.

felette híen s a legpontosabb ismerettel nyilatkozott, még többször volt tényező más államok gyarmatalapításában. Így p. o. Thero sziget lakosaival majdnem akaratjok ellenére allapíttatá meg Libyában a fontos cyrenéi gyarmatot. Továbbá Tarent, Szyrakuza, Krotion s számos új telep a közép tenger partjain, szinte a jóda sürgetése nyomán nyerték lételöket. Söt hogy a dórok Peloponnézusba vándroljanak: hasonlókép a delphii Isten közbenjárása s vezérletére volt szükség.

Az államok más nyilvános ügyeiben szinte igen sokszor irányadó volt Pythia a maga jósmondataival. Csakhogy épen itt gyakran nagyon bajos a történeti igazság közlése. Tudvalevő dolog ugyanis, hogy a hagyományok között nagyon sok van olyan, mely csak post eventum, csak mint az epikai költeményhez még közelálló történeti előadás nélkülözhetetlen alkatrésze maradt életben, mind p. o. Herodoté. Elég az ahoz, hogy irva van, miszerint Likurg a maga törvényeit csak Pythia hathatós gyámolítása folytán léptetheté életbe, s hogy Szolont — ki hasonlólag sokszor igénybe vevé segítségét törekvéseiben — e mellett még arra ösztönözte, hogy ragadja magához Áthén uralmát. Ezenfelül a pythiai jós-ige trónviszályokat is döntött el. Szerepelni látjuk a messzinai háborúban, hol a spártaiakat vette pártfogása alá, s ezeknek érdekében hangoztatá jósszavait. Feltünő, hogy általában mindig Spárta hatalmának növelésére fordított legtöbb figyelmet és úgy látszik a körülményekből, hogy Krösus szövetségét Spártával, valamint amannak válaszát is azért akarja oly hév buzgalommal létesíteni, mert előre látva az akkor új virágzásnak indult persa birodalom nagy jövőjét, már hihetőleg sejtelve volt ama fontos politikai küldetésről, mely csak később Nagy Sándor idejében nyert valósulást. Szóval e jóda oly nagy tekintélyre emelkedett, hogy fontosabb ügyekben még külországi királyok s idegen népek is meghajlottak tanácsa és ítéletei előtt. Így többek között a dölyfös Tarquinius, s később a cannäi megveretés idejében maga a római nép is.

Nem lehet tagadni, hogy ily szempontból a jósa befolyása felette jótékony hatású volt, kivált ama nyugtalan és erőszakra hajló időkben. Védelmezi ugyanis a segélykérők jogait; tiltotta a hamis esküvést; nem rettegett kimondani az igazságot még az oly hatalmas gonosztevők előtt sem, minő Kleisthenes, Sykion zsarnoka volt, kire nyíltan kimondá a megköveztetés borzasztó ítéletet; büntette az istentelen gyilkosokat, megtagadva tőlök azon áldást, melyet a teljes felmentés maga után von, s melynek az akaratlanul elkövetett gyilkosság esetében, Apollóval, mint általában az engesztelődés és tisztasággal szemközt — mindig helye volt.

A jósa irt továbbá törvényeket a Dórok számára, melyek körvonalozván a gyilkosok megbüntetése s felmentésének eseteit, ez által az iszonyatos vérboszúk lassankénti elmaradására igen nagy befolyással voltak. Innen gördítettek akadályok háborúk idején a szükségtelen kegyetlenkedés s rombolás elé, kivált a peloponnézusi had bevégeztével, midőn határozottan ellenszegülvén Áthén elpusztításának, e helyett Spárta lakóit a tudományok művelésére serkenté. Tudta méltányolni az érdemet még ott is, hol azt a világ megtagadá, mint p. o. Sokratesnél, kit nem állott a görögök legbölcsebbikének nyilvánítani; sőt általában a kitünőségnek minden nemét nagyrabecsülte.

Különös fontosságú volt a jósa tevékenységére nézve azon körülmény, hogy ős időktől fogva összeköttetésben állott az Amphiktionok gyűlésével. — Ez ugyanis, hogy a szentségeket minden erőszak ellen védelmezze, továbbá, hogy tagjai közül egy bizonyos rész a népjogi alaptételekben jártasságot szerezzen magának, rendesen a jósdához közel tartá gyűléseit. Így aztán a jósa kölcsönösség szempontjából szentesítvén ama jogi alaptételeket: ezek a nép között hathatósan előmozdították a humanizmus és igazságosság terjedését. Mily nagy befolyással volt végül építé-

szete s képművei által a képzőművészet ápolására s annak terén egy nemes verseny felélénkítésére ... mily jótékonyan előmozdítja a görög nemzeti öntudat mivelését a vele összeköttetésben álló pythiai játékok által — ezeket csak érintenünk kell. Sőt az olympi játékok is a jósdának köszönhetik másod izbeni megalakulásukat. Iphitus nevezetesen egy Helláson átvonult súlyos szerencsétlenség után az ő ösztönzésére éleszté fel azokat ismét hamvaikból.

A jósdák tehát oly helyek valának, melyek az által, hogy a nyilvános és magán életet mindenféle viszonyaiban a jog isteni rendelményeiről, a mérséklet és bölcsesség szabályairól tevék függővé: koruk történetében igazán maradandó nyomokkal halhatatlanították nevöket. Távolról sem volt náluk első s legközelebbi cél a jövőendő felfedezése; sőt egész bizonyossággal állítható, hogy jósmondataik, kivált a jobb időkben, a helyett hogy a legközelebbi eseményt tudatták volna előre, inkább csak arra szorítkoztak, a minek valamely isteni jogrendelvény kívánata szerint történnie kellett. A honnan gyakori eset volt, hogy a kérdés tulajdonképi tárgyának mellőztével, azt a tudakozót illetőleg csak valami megbízásra használták fel ürügyül, mi aztán vagy saját javukat, vagy pedig a közhasznót célzá. Így járt p. o. a mondában Oedipus, s később Battus, kit a jósda, midőn akadozó nyelvére valami orvos-szerért hozzá folyamodott, Kiréne alapításával bizott meg. És a jósdafeleletek csakis annyiban tekinthetők a jövőendő okmányai gyanánt, a mennyiben amaz isteni rendelvények szerint egyedül áldást és segítséget lehetett reményleni az Istenektől*).

---

*) Ide vonatkozólag Schöman ezt mondja :

„A jóslatok sajátképi hivatását legáltalóbban α θεμιστεύειν szó fejezi ki.“

A régibb kor feltétlen bizalommal csüggött ugyan a látnokok mondatainak igazságán, de azért Homérnál már vehető észre e tárgyban némi kétkedés. Ő ugyanis az Od. II. é. 180. s. úgy nyilatkozik, hogy a madár repülés, miután nem lehet felismerni, hogy melyik madár tekinthető az istenek küldötté gyanánt igen sokszor megcsalhatja az embert; mert hiszen ég felé sok madár repül, még sem sorshírnök mindenik. Az szinte feltehető, hogy az istenek valamelyike szántszándékkal csalja meg az embert, mint p. o. Zeus, ki Agamemnonra hamis álmot küldé (II. II. é. 5. s.). Épen ezért Penelope már (Od. XIX. 560.) már úgy nyilatkozik, hogy elég álom van olyan, a mit soha sem követ teljesülés. Priamus nem átalja kimondani, hogy a mit csak a jelfejtők szavak árjába futasztva közlenek: az merő hazugság mind (II. XII. 243). A nemes Hektor következőleg fejezi ki a külső isteni jelek megvetését: *εἰς οὐρανὸς ἄριστος, ἀμύνεσθ' αἰ πειθ' πατρὸς*. (II. XII. 243). Amennyiben az ily jelek fejtése tapasztalatilag átsajátítható művészet: a gyakorlati kivitelnél mindig történhetik hiba; hiszen az orvos s a hajókormányzó is tévedhet egyszer a maga szakmájában (Cic. de div. I. 14). Annyi mindenesetre áll, hogy Zeüsz végzéseit egy halandó sem találja ki egész teljében; mert mindig van azok között, még pedig nagy számmal, mei rejtve marad még a látnokok előtt is.

Azonban az ihletett egyének kijelentései mind igazak és Ámenek a régibb kor előtt. A sorsvégzés (Schicksalswille), melynek egyszer isteni sugallat nyomán bizonyos látnoki jóslat kifejezést adott: oly hatalom, mely ellen nincs fegyvere sem az erőnek, sem a ravaszságnak. A hőskor mondái, p. a Tantalid s Oedipus-mondák elég esetet mutatnak fel, melyekben a hős minden erejét összeszedi, hogy be ne következék a jósda által előre kihirdetett esemény, de épen e miatt, saját bűnénél fogva, önmagának kell munkásnak lennie a fenyegető szerencsétlenség létrehozásában. Az e féle eset, mely a legtragikusabb bonyodalmak alapja szokott lenni — nem

egyéb, mint összekuszálása az istenileg elrendelt sorsnak az emberi bűnösséggel. S valóban a jósda mondatainak igazságába helyezett ily feltétlen bizalom nélkül megfejtetlen maradna azon roppant hatalom, mely virágzása korszakában kivált a delphii jósdának éltető eleme volt; és fel kell tennünk, hogy ő akkor e nagy bizalmat valóban igazolta is*).

Azonban másként lön ez, mihelyt a független bölcsészti nyomozódás lábra kapott. Ennek előhaladásával ugyanis a miveltebbek tudatában mindinkább kezdé vesztetni varázsát az ős olympi istenvilág hite, midőn aztán menthetlenül csorbulnia kellett a látnoki jósmondatok tekintélyének is. Sophokles ugyan még át van hatva az isteni kijelentések ős hitének szentsége és szükségességétől, de épen ezért neki már harcra kellett szállania a mindinkább terjedő kétely ellen, mely azt komolyan fenyegeté, s melynek káros következményeit csakugyan elő is adja Jokaszte és Kreon történetében. Azonban Euripides már tagadja az egész mántikát s következőleg nyilatkozik róla: *μάντις ἄριστος ὅστις εἰσάξει καλῶς* (Cic., de div., II. 5.). Aristophanes pedig csupán mulatságból nevetség tárgyává teszi a lovasok s madarak körül tett jósmondatokat. Ha Sokrates egész életidején keresztül sem tért is el a delphii jósda mintaképétől, miként tanítványa, a jósdába vetett hithez még rendületlenül ragaszkodó Xenophon beszéli (memor. Sokr. 1, 3, 1.), e körülmény épen úgy lehetett alkalmazkodás a nép képzetéhez, mint Plátó ama közönye, melynél fogva se meg nem semmisíté a mántikát, se nem ragaszkodott ahoz. Aristoteles szinte e nyomon járt. Ellenben Zénó és iskolája — talán következetesek akarván maradni a sors felől táplált nézetökhöz*) — hiven megmaradtak a mántika mellett, s épen e miatt lőnek elkeseredett elleneivé az epikuriz-

*) Cic. de div. I, 19: nunquam illud oraculorum Delphis tam celebre et tam clarum fuisset nisi omnis aetas oraculum illorum veritatem esset experta.

**) Cic. de div. I, 56. A stoicusok tana: si quis mortalis possit esse,

musnak; mely az által, hogy az isten- és embervilág között nem ismert semmi összeköttetést s az utóbbinak előállítását és kifejlését a történetnek tulajdonítá — a mántikára nézve igen romboló hatású volt*). Később a Ciceró eklektika filozófiája támadt ellene éles, különösen pedig természetbölcsészeti érveivel (de div., II). Onnan indulva ki ugyanis, hogy a jóslat nem egyéb, mint előretudása a történetesnek, minthogy valamely észszerű következtetés a jövőre többé épen nem jóslat: ama kérdést állítja előtérbe, mely már a keresztyén theológiában is oly sok vizsgálódás tárgya volt, s mégis megfejtetlenül vesztegel — t. i. hogy miként lehet összeegyeztetni az isteni előretudást a teremtmény szabadságával? s úgy vélekedik, hogy a történetest maga Isten sem tudhatja előre; mert ez esetben az szükségkép bekövetkeznék, a mikor pedig nem lenne többé történetes**)!

Áthén virágzása óta hova tovább enyészni látjuk a jósda tekintélyét s befolyását a nyilvános ügyekre. És ezt hihetőleg önmaga idézte elő, mert a persa háború alatt sehogy sem úgy viselte magát, mint a görögök nemzeti szentségéhez méltó lett volna***). A peloponnézusi had kezdetén ugyan van nyoma még némi befolyásnak a nyilvános ügyeknél, p. o. szövetségkötés s gyarmatok telepítésénél: de kétségbevonhatlan, hogy ama korszak nagy férfiai már csak mint eszközt a népbabo-

qui conligationem caesarum omnium perspiciat animo, nihil eum profecto fallat. Minthogy pedig ez nem lehetséges, azzal kell megelégednie az embernek, hogy a jövőre nézve azon jelek és ismérvekből húzzon következtetést, melyek az okokat kísérni szokták.

*) Tertull. de anima, c. 46. Vana in totum somnia (más jóslatokat is) Epicurus judicavit, Liberans a negotiis divinitatem et dissolvens ordinem rerum et in passivitate omnia spargens ut eventui exposita et fortuita.

**) De div. II. 7. si enim scit, certe illud eveniet.

***) Ekkor ugyanis önmaga igazolá azon gyanút, hogy titkos egyetértésben állott a Persákkal.

nára való tekintetből használták azt fel tervök kivitelére. Így p. o. valószínű, hogy az ismeretes „fából való kőfalak“-at tárgyazó jóslat Themistokles titkos egyetértése nyomán volt mondva.

Ily körülmények között a mántikának mindinkább közelednie kellett szomorú vége felé. Öszhangzólag azon általános törvénnyel, hogy ha a hitetlenség uralomra jut, a ki nem elégitett vallásos érzék rendesen a babonában keresi táplálékát: a jelfejtők, álommagyarázók s halottigézők művészei lassanként annyira elaljasultak, hogy eredeti jellegökből teljesen kivetkőzve, most már csak a babona sötét szolgálatában érvényesítsék küldetésöket; s kivált mióta keleten a többféle vallás mellett, a mágiai művészet is lábrakapott, Görögországban mindinkább kezdék terjesztetni átkos működésök hatáskörét. A jósök és chresmologok osztályából egy csaló s szemfényvesztő koldúscsapat nőtte ki magát (de div. I. 58), elannyira, hogy a peloponnezusi had kezdetén már senki sem folyamodott hozzájuk tanácskérés végett. Sőt még az ihletett látnokok entuziazmusa is utánzásra talált a hasbeszélőknél, kik azt költötték, hogy bennök Isten szállásol, s annak sugallata nyomán beszélnek*).

A jósda veszedelme szintén e korba esik. A nyilvános élet fontosabb kérdéseit — melyek különben elintézés végett az ő foruma elé vitettek — most a természettudósok, bölcsészek döntötték el; úgy hogy a jósdának tulajdonkép semmi hatásköre sem volt többé. Ha megtörtént is, hogy tudakozódás végett hozzá folyamodtak: az csak a mindennapi élet jelentéktelen ügyeire vonatkozott, mint p. o. rabszolgavásárlás, munkavállalat, vagy örökösödések és házasságok eseteiben. Ideszámíthatók még azon viszketeges s szophistikus kérdések is, melyeket valaki kíváncsiságból intézett hozzá. Természe-

*) Ilyen hasbeszélőről van emlékezet Plut. de orac. def. p. 632. Ilyen volt azon szolgáló leánya is, kiről Csel. XVI. 16. szól, s kiben szintén *πνευμα Πύθωρος*, azaz: „jövendőmondásnak gonosz lelke“ vala.

tes, hogy az ily esetek előfordultakor nehéz körülmények közé jutottak a próféták; mert ugy kelle kielégíteniök a kíváncsiságot, hogy a jósda gyengéi valami módon fel ne fedeztessenek. A jósda eleitől fogva szereté a homályos és nehezen érthető mondatokat*). A delphii Isten — mondja Heraclitus — se nem beszél, se nem titkolózik, hanem csak jelt ad**); s ugy látszik, hogy ez által az emberiséget sajátos gondolkodásra s a viszonyok alapos megfontolására akará vezérelni, de most a homály s kétértelműség azért is szükségessé lön, hogy a kívánt foglyos kérdések elintézésénél kiegészítse magát a bizonytalanságból. — Ha a próféták, kik a delphii jósigéket szerkeszték, hajdan a nyilvános viszonyok között korlátlan tekintélyű és mély belátású férfiak voltak, most a ravasz papok csak a nekik oly jól sikerült csel és ügyesség által tarthaták fen a jósda előnyeit s tekintélyét***). Most még az is megtörténhetett, hogy pythia entuziazmusát művésziiesen, tettetés vagy kábitó szerek által eszközlék ki. Ily körülmények között aztán a jósda, korábbi igazságosságát s megvesztegethetlenségét illetőleg is sokszor szorult helyzetbe jöhetett. És innen magyarázható ki azon körülmény, hogy semmi büntetés sem érte Demosthenest, midőn később szemére veté a jósdának, hogy kárhoztatólag beszél (*φιλιππισειν*). Sőt még az is valószínű, hogy már korábban az Alkmäoidák, kik Áthénből száműzetvén, Delphiben telepedtek le s az ottani templomot felépíték, roppant gazdagságukkal nem voltak befolyás nélkül arra, hogy a Pythia ellenére különös, s a spártaiak irányában békés politikájának oly nagy érdeket fejtsen ki ezeknek visszahívása s a Pisis-tratidák elűzetését illetőleg.

Mennél inkább sülyedt a jósda erkölcsi befolyására nézve:

*) Ezért neveztetik Apolló melléknévvel *Λόγια*-nak.

**) Plut. de Pyth, orac. p. 592 : *οὔτε λέγει. οὔτε κρύπτει, ἀλλὰ σημαίνει.*

***) Ezért nevezi azt Minucius Felix (p. 239.) „Apollinis cautum et ambiguum oraculum“-nak.

annál nagyobb mérvben felizgatá a kedélyeket az a roppant gazdagság, mely itt összehalmozva volt. Azt találjuk ugyanis, hogy a több ízben megújított prédálások miatt előbb a szent harcban Phokusok, később pedig Sulla és Neró által gazdagságának jó részét elvesztette. Ugy látszik, hogy Ciceró idejében, ki egyébiránt ifjúsága alatt még gyakran felkeresé kérdéseivel — már egészen elenyészett *). Alakilag Neró törölte el. Igaz ugyan, hogy később megérte még egyszer a jósda az ujjászületés napját s Hadrián idejében, kivált a szelid konzervatív érületű Plutarch buzgalmából ismét szólani kezdett; de e szerencse már csak az ujonnan alakult delphii s Trophanius-féle jósdáknak ért valamit, a többiek pedig még az ő idejében elnémultak örökre, s hogy e két jósda is mily kevés látogatónak örvendhetett, megtetszik abból, hogy már csak egy Pythia ült a 3 lábú széken. Pedig Plutarch a jósdákra vonatkozó irományaiban igazán szellemdúsan törekvék kibékíteni az őskori hitet az újabb tudományossággal s bebizonyítani, hogy mily veszedelmes az ó-korban állandósított vallásos intézmények felforgatása**). Nem versben közöltettek többé a Pythia feleletei, hanem prózában, és pedig — a mint Plutarch mondja — azon egyszerű okból, hogy a mindennapi s jelentéktelen dolgok, melyek ez időben már egyedüli tárgyát képezték a jósda befolyásának, nem birtak annyi varázserővel, hogy hatásuk következtében költői nyelvre buz-

*) De div. II. 57. Oracula Delphis eduntur non modo nostra aetate, sed jam diu. Quando autem ista vis evanuit? an postquam homines minus creduli esse coeperant? A jósda végenyésztenek napjai tehát a kereszttyénség feltűnésével esnek össze, s e körülményben találja megfejtését ama jóslat, melyet az utódai felől tudakozó Augusztus nyert s következőleg hangzik: *παῖς Ἑβραῖος κέλεται με θεοῖς μακάρεσσιν ἀνάσσειν τόνδε δόμον προλιπεῖν καὶ Αἶδην αὐθις ἰκέσθαι λοιπὸν ἀπὸ τοῦ σιγῶν ἐκ βαμῶν ἡμετέρων.*

**) De orac. def., p. 715. Szégyenelve, hogy azon gyanu oda eshes-sék, mintha „ἀναιρεῖν τι καὶ κτεῖν τῶν ἀληθῶς καὶ θεῶς περὶ τοῦ θεῶν νεομισμένων.“

duljon valaki. A jósmondatok hangja általában igen alászállott s mindinkább közeledék a közélet nyelvéhez. A rajz, melyet Plutarch a jósda akkori állapotáról ad, igen fájdalmas benyomást ébreszte az emberben, és méltán is; mert midőn látjuk, hogy az, mi az őskor természetét méltán kiérdemlé s a maga idejében nagy és dicső volt, hasztalan erőködik a véges közsorsa ellen: akaratlanul is megdöbbentőleg hat reánk a mulandóság vas törvénye. Midőn végül, az idők teljességében megkezdé uralmát e világon a keresztyénség: határozottan s örökre eltörölt mindenféle jósda ügyet.

III.

A hébereknél a profétizmus oly követelmény s a nemzeti sajátságoktól annyira elválaszthatlan, hogy már e tekintetben is jóval felette áll a görög mántikának. Valóban Izráel csak Mózes nagy profétai személyiségének működése által léphetett oly magas álláspontra, a milyenen ritka népet látunk szerepelni; mert hisz ő volt az, ki egy uj és magasabb élet alapját veté meg a nép között. Épen azért elkerülhetlenné lőn, hogy e nemzet továbbra is fentartsa és tökéletesítse azon sajátságot, mely egyedüli alapja világtörténelmi fontosságának, s hogy oly profétai ihlettségű férfiakat mutathasson fel, kik a Mózes által megkezdett művet folytatni tudják. Igen, folytatni és bevégezni; miután ő az igaz vallást csak a legszükségesebb alapvonalaiban hagyhatá örökségül népe számára (Ewald). És épen e körülményből magyarázható ki, hogy ha egy profétája sem volt Izráelnek, vagy az Urnak proféták által való szólása igen ritka vala (I. Sám. III. 1.) a népéletben mindig lehetett érezni bizonyos hiányt. Ez okból a héber proféciában a személyiség jelentősége is inkább kifejlett, mint a görögöknél; úgy hogy még itt csak a mythusi látnokok — mint a Kalchas és Teirezias — voltak jelentékeny személyiségek: amott a proféták talán még több

sikert mutattak fel hatalmas s tekintélyt parancsoló személyiségek, mint a szó hatalma által. A tüzes s ellenállhatlan rábeszéléssel bíró Illyés, a nemes királyi Ésaiás, s a szelíd és véghetetlen szeretettől lángoló Jerémiás sehol sem találhatók fel a görög mántika történetében.

Az alap tehát, melyen gyökeret vert s kizárólag mozgott a profécia: a nép szövetsége volt Jehovával. Hordozói azonban mind e mellett is, csak ritkán folytak be a tulajdonképi vallásos intézményeknél, úgy hogy igen könnyen fel lehet ismerni közöttök az oly egyéneket, kik az időviszonyok hatalma által e térre szorítottak. Ilyenek valának p. Sámuel, Illyés, Dávid idejében Gád és Náthán, később Jóel s végül a száműzetés utáni próféták. Egyébkor a kultusz szervezését s ápolását, mi a görög jósdáknál oly lényeges részét tévé hatáskörüknek, a papok gondja alatt látjuk s ők csak arra szorítkoznak, hogy a pogány szokások terjedésének határt vetve: Jehova szövetségét mindinkább megszilárdítsák s bevigyék az életbe és szívekbe egyiránt. Kikeltek a nép minden bűne ellen; az asszonyok bujasága, a férfiak dobzódása, a szombat megszenteltelenítése, a paráznaság, erőszak s a szegények nyomorgatása egyiránt kárhoztató véleményükkel találkozik s mint megannyi bűnök általok vettetnek az élő Isten változhatlanul szent törvénye alá, melyben Jehova arra inti az ő népét, hogy szent legyen, mint ő szent (2. Móz. II. 44). Ők hirdetik mindezen bűnökkel szemközt az isteni bűnbocsánatot, tanítván, hogy Jehova kegyelmes, irgalmas, békétűrő és nagy jóságú (Joel II. 13.), a nélkül azonban, hogy mint az apollói jósda, áldozatok s külső engesztelési tények által tisztitanának meg valakit bűneiből.

Szerintök az elhajlott akarat megtörése nélkül (Ésaiás LVIII. 38) haszontalan minden külsőség s ebből folyólag azon elvet vallják, hogy a szívet kell megszaggatni, nem pedig a ruhákat (Joel II. 13). Azon kitartás és szigor, melylyel ők kiválólag, s igen gyakran az érzéki gyönyörök hajhászá-

sából eredő bűnöket ostromolják: szinte homlokegyenest ellenkezik ama puhasággal, mely tilalom helyett még szabad tért nyitott az érzékiség vágyai előtt*). Ezenfelül, miként a jobb napok görög látnokai, a próféták szinte kikeltek, még pedig olykor élesen is a hatalmasok és királyok ellen. Bizonyítás szempontjából elég legyen itt azon dorgálásokra hivatkoznunk, melyekkel Náthán Dávidot, Illyés pedig Áhábot illetté.

Azonban Jehova, a maga törvénye elé azon missziót írta, hogy minden viszony s életmozzanat felett uralkodjék. Ebből folyólag a próféták hatásköre is kiterjedt nemcsak a magán, hanem épen úgy a nép nyilvános életére is. Nem csak Sámuel idejében tettek királyokat, vagy fosztották meg őket trónjaiktól, hanem később is nagy horderejű befolyást gyakorlának az ily tényeknél. Ézsaiás dacolni kényszeríté Hiszkiást az Asszirusok fenyegető hatalmával s ugyan ő élesen szidalmazta később a királyt Babilonnal való szövetsége miatt. Jeremiás mindent elkövet az egyiptomiak és asszirusok szövetsége ellen s javasolja meghódolni a Khaldeusok előtt; egy más próféta pedig a mindnyájokkal közérzület kívánalma szerint jár el; midőn tíz törzsszel való szövetség ellen inti Judát. Néha még hadvezéri minőségében s az erőszakos állam felforgatások élén is szerepelni látjuk őket. Így p. Ahia Jeroboám trónra emelésénél s Elizeust az Ahábház trónvesztettnek nyilvánításánál. Azonban nagy tévedés volna részünkről, ha a próféták cselekvényeiben politika vagy állambölcsészeti indokokat keresnénk. Ők mindig csak egy cél realizálásán fáradoztak s ez nem más volt, mint Izráelt Jehova választott népévé tenni... ez volt annak rendeltetése, s ez úton reménylheté egyedül további fenállá-

*) *Ἀπάρτα ἀναγκαῖα συγγαγεῖ δεός* — ez vala azon ítélet, melyet Pythia hozott, midőn egykor Misogynes, Hercules papja — ellenére a törvényeknek — meghódolt az érzéki szerelem előtt (Plut. de Pyth. orac. 577. l.).

sát és virágzását! Ámde e dicső cél kivitele s megvalósítása elé, most a bálványimádó királyok uralma, majd meg a pogány államokkal való szövetség mindig gördítették valami akadályt; ugyanazért a próféták legtöbbszörre csak az ily ábnormis állapotok káros voltára törekvének irányítani a közvéleményt, s szüntelen arra intették a népet, hogy Jehovával szemközt, bolondság bizni bármely földi hatalomban is*).

E szerint a valódi profécia küldetése abban áll, hogy a nép életét, egy magasabb s isteni törvény uralma alatt mindinkább közelebb vigye feladata megoldásához. Ama *θεμιστεύειν*, mely a görög jósdákra van vonatkozással, bizonyos tekintetben elmondható a proféciáról is. Azonban még amott nem egyéb az: mint a mérséklet-bölcsesség és igazságosságnak oly szabályai, melyeket a természeti néptudat magában foglal, s követendő irányul a jósda tesz közé, — itt úgy tűnik az fel, mint a személyes szent Isten törvénye, mely előtt meg kell hajolnia minden emberi akaratnak. Mig amott a jósda, mind a nemzet szája, ismeri s nyilvánosság elébe bocsátja annak természetileg benmaradó eszméit: itt egy magasabb isteni eredetű élet van jelen, mely hogy a népet áthassa, közeli viszonyba lép azzal.

Azonban mihelyt egyszer át lön ültetve a nép közé egy ily élet: azzal egyszersmind párosulnia kelle azon tudatnak is, hogy a mag, mely benne ezáltal elvetve lön, többé soha sem veszhethet ki. S épen azért minél kevésbé közelítette meg a népélet, jelen alakzatában az eszményit, annál magasb fokra kellett lépnie azon reménynek, hogy

*) Valamint a görögöknél Apolló a gyógyászat Istene s ezért látnokai is gyakran lépnek fel orvosok gyanánt, mint Melampus (Alklepius is ez uton fia Apollónak), ugy a próféták szinte nem ritkán szerepelnek — mint a gyógyulás közbenjárói — a testre vonatkozó betegségek-nél. Elizeus meggyógyítja Naemant (2. Kir. V.), Ézsaiás Hiszkiást (Ézs. 38. 21).

a benne rejlő magból, az ellenséges hatalmak legyőzésével, utoljára is előtérbe kell nyomulnia az isteni élet végtelenül gazdag kifejlésének. S minél sürgetőbb szükség volt egyúttal a prófétákra, kik szétrombolták azon akadályokat, melyek most ez isteni élet fejlődése elé határt vontak: annál világosabban kellett ezeknek ismerniök az összefüggést a nép jelenlegi visszas helyzetére s azon szenvedések között, melyek nehezülni fognának rá, s melyek őket, nem csupán mint külső s esetleges eszközök segítenék céljok kivitelében, t. i. hogy könnyebb szerrel hozzájussanak a nép vezetéséhez. Ugyanazért a próféták mindig jóslattal kötik össze hirdetéseiket. Ő előttök ugyanis, mint a kik Jehova szelleme által világosan látnak, igazi fényben tűnik fel a jelen, s ebből folyólag aztán előre tudják azt is: mivé annak isteni szükségességnél fogva fejlenie kell. És minthogy a jóslat teljességgel nem lehet a jövő betűszerint szoros leírása, hanem annak csak nézlete, lényeges alap- és színrajzaiban: erre vonatkozólag aként járnak el, hogy a történeti részletet, mint a jóslat tárgyaihoz nem tartozót — teljesen mellőzik. —

De a mennyiben e jóslat az emberiség életében, Isten lényének ismeretén s az ebből kifolyó világ igazgatási törvényeken alapszik: sokkal biztosabbnak kelle lennie, mint a pogány földön létrejött s önmagukban igen dicső és nemes tüneményeknek. Igen, mert az előbbinek azon sajátos missziója volt, hogy körüle vonja össze az emberiség fejlődésének egész folyamát a legtávolabbi időkig. S épen e körülményből magyarázható ki a profécia jóslat amaz igen szép virágzásának lehetősége, melyhez a pogány földön — eltekintve Plátó sejtélemteljes jósmondataitól — sehol sem találunk hasonlót. Ez az isteni élet jövő fejlődésének evangéliuma az emberek között! Itt van letéve bizonyos valósulása azon reménynek, hogy az isteni élet lehányván magáról jelenlegi s épen nem kielégítő alakját: az egész embervilágon egy örök isteni or-

szág polgáraivá teendi ama sarjadék uralma alatt, mely már a Dávid házából az ő szövetségi istenország felé volt emelve, s melynek képe mindig élesebb vonásokban s mindig tisztább fényben lebegett az ihletett látnokok szemei előtt.

E szerint tehát a proféciai jóslat igen távol áll attól, hogy a kíváncsiság vagy apró személyes érdekek kielégítését célozza. Csak a legrégibb időkben tűnnek fel néha oly dolgok is, melyek mint a mindennapi élet tárgyai — nem vonatkozván ama legfelsőbb igazságokra közvetlenül: tulajdonkép a próféták hatáskörébe sem illeszthetők. Azóta nincs semmi nyomuk többé.

A prófétának már, mint Jehova küldöttének mindig joga van meghallgattatást és engedelmességet követelni a néptől (6. Móz. 18: 15. sat). Igen, mert az ő szava: Jehova szava és mint olyan, hatalom; s a mennyiben a jövőre vonatkozik: egyszersmind ok is arra nézve, hogy úgy és nem másként fog beteljesedni. Azonban az egyszer kijelentett dolog változatlansága nem oly értelemben veendő, mint ha az ember — Oedipushoz hasonlólag — mintegy kényszerülve volna közremunkálni annak úgy és nem másként leendő bekövetkezésére; hanem igen is, mindig van helye azon reménynek, hogy „ha a nép megtér az ő gonosz útjáról: az Ur is megbánja a háborúságot, melyet elgondolt, hogy reá elhozzon az ő cselekedeteinek gonoszságáért (Jer. 26: 3)“ Hiszkiás idejében sem hagyja bekövetkezni Jeruzsálem megjósolta veszedelmét; és ez elég világos bizonyosság arra, hogy itt a jobbútrátérés — elmentétben a görög jósdákkal — kiragadja az embert a jóslat végzetszerű hatalma alól is.

Hogy azon próféta ne hirdessen igazat, ki valósággal Jehova küldötte: az semmikép sem tehető fel; s ebből folyólag nagyon helyes, eljárás jeleket kérni a prófétától, isteni küldetésének igazolására (2. Móz. 4: 1). Azonban az nem gondolható, hogy a hebraizmus, ennek felismerése után oly fogásokkal igyekezett volna még egyszer próbára tenni az ő

hitelességét, mint p. o. Krösus a delphii jósdáét. Azon jelen-
ségből már, hogy a jóslat nem teljeseedik be: hamis prófétára
lehet következtetni (5. Móz. 18: 21. sat). Igaz ugyan, hogy
jönnek elő esetek, midőn Jehova maga vakítja meg a prófétá-
kat, mint p. o. Ezék. 14: 9., hol ez mondatik: „midőn egy oly
próféta mondand valamit, a kit én az Ur áltattam el“ sat.
vagy 1. Kir. 12, 29. sat. hol Jehova a próféták közé — hogy
Áhábot reá verjék egy veszedelmes háborúra — valami ha-
zug szellemet küld; ez ily esetek azonban mindig úgy tűnnek
fel: mint isteni végzetszerű következmény, mint a korábban
elkövetett bűnök büntetése. Mert az újszövetség mint olyant,
a bűnben való megátalkodottságot sokszor öszhangzatba
hozza azon tapasztalati ténnyel: hogy az egyszer megkez-
dett visszászás irány „isteni rendelésszerű szükségességnél
fogva, az embert mindig elébb viszi a bűn ösvényén.“

(Folyt. köv.)

TÁRCA.

Adatok a Jesuiták történelméhez.

(Folytatás.)

IV.

Azon időben, midőn Barriere királygyilkossági tervével foglalkozott, Commolet jezsuita nyilvánosan lázító prédikációkat tartott a Bartos egyházban. Egyikében ezen kárhóztos beszédeknek felhossa Ehudot Izráel bíróját, ki a moabiták királyát Eggont kivégezte, ily alkalmazásra ment át: „Nekünk csak egy ily Ehud kell, legyen az barát vagy katoná, vagy egy pásztor ember, az mit sem tesz, csak hogy Ehud legyen.“ A beszéd záradékában inté hallgatóit, hogy legyenek egy kissé türelmesek, „mert e napokban Isten egy kitűnő csudájának lesznek tanúi. Igen, ti tanúi leendetek annak, oly bizonyosan, mintha már meg is történt volna.“¹⁾ Sőt ugyanezen egyén egyházi beszédeiben a királygyilkos Jaques Clement-t az angyalok közé emelte.²⁾

1590. a jesuiták összegyűlt tizenhatos bizottmánya elhatározta „hogy készebbek Páris lakosainak kilenc tizedét éhség miatt elveszni látni, mintsem a várost IV. Henriknek átadni. És e bizottmány, mint mindenki tudja, a spanyol érdekeket

¹⁾ Recueil des pièces touchant l'histoire du P. Jouvency p. 222. — Pasquier Catechisme des Jésuites L. 3. c. 6. p. 44. 48. — Thouanus hist. L. 107. p. 384. — Examen de 4. Actes.

²⁾ Arnaud Plaidoyer p. 50. bizonyítja, hogy több mint 300 egyén vala tanuja Commolet atya templomi lázításainak.

képviselő jezsuiták sugalma alatt állott. Pater Matthaeus e rajongó liguista, mint spanyol küldönc a jesuiták párisi házában e hirhedt bizottmány által egy oly okmányt iratott alá, „melynek erejénél fogva, a tizenhatok nem csak Párist, hanem az egész országot Fülöp spanyol királynak átadják.“¹⁾ E levél 1591. novemb. 2. szerkesztetett, s ennek átvitelével a nevezett jezsuita maga volt megbízva, de e levél Lyon környékén Chazeron által elfogatott, s IV. Henriknek elküldetett.²⁾

Midőn végre sikerült IV. Henriknek a ligua által véginségre juttatott fővárost elfoglalni, a megmaradott polgárok siettek a nagylelkű fejedelemnek meghódolni, s polgári hűségök nyilvános jeleit adni, csak egyedül a jesuiták és capucinusok vonakodtak a királyt mindaddig elismerni, míg őt a pápa el nem ismeri, mintha a pápaság jogai közé tartozott volna, Franciaországnak királyokat adni³⁾. Ezen tény felett annyira megütközött a párisi egyetem, hogy a jezsuitákat e miatt forma szerinti pörbe fogta, s követelte, hogy a jezsuitáknak mindazon fondorlatai, melyeket napvilágra hozott, országosan közzé tétessenek, s a parlament találjon eszközöket ezen új szektát nemcsak a párisi egyetemből, hanem egész Franciaországból kizárni. Arnaud Antal az egyetem ügyvéde ezen alkalommal oly súlyos beszédet tartott, melyet a jezsuita atyák sem neki, sem utódainak soha meg nem bocsátottak, s Duret a jezsuiták ügyvéde nagy vereséggel vonult el a sorompókból.

De Thou Ágoston, a ki azon időben a parlament elnöke volt, s a ki a történelem bírószeke előtt mai nap is úgy áll, mint egy jellemszilárd és igazságszerető férfiú, így nyilatkozik ezen ügymenet felől: „előre látom, ha e pör nem fog végkép eldöntetni, a király élete nem leend bátorságban. . . . Tanácsosabb leend e fejedelem életnapjait egy példás büntetés által biztosítani. Részemről sokkal idősebb vagyok, mintsem hogy e már 30 évig tartó pörnek végbefejezését megérhessem, de nem szívesen halnék meg, mielőtt lelkem meggyőződését e tárgy felett ki nem mondanám; én azt tartom,

¹⁾ Plaidoyer de Mr. Arnaud p. 38.

²⁾ Pag. 44, 45.

³⁾ Thouanus. Hist. lib. 109. p. 151.

hogy a jesuitákat az országból ki kell kergetni¹⁾.

Ez határozott nyilatkozat, mely ama rómaint juttatja eszünkbe: Carthaginem delendam esse censeo.

V.

De Thou aggodalmai mély tárgyismereten alapultak, s az idő hamarabb igazolta azokat, mint egyelőre hinni lehete. A kivégzett Barriere kezéből egy új őrző veszi ki a bűnös gyilkot, hogy azt azon kor legnemesebb férfia, s királya ellen felemelje: Chastell János.

Ezen ifjú rajongó alig 19 éves, s mintegy a jesuiták iskoláinak padairól rohant egy oly merénylet végzésére, mely a legnemesebb emberéletek egyikét kioltandó vala, a gyilkos dőfés IV. Henrik torkára volt intézve, de mivel e nyájas fejedelem ép a végzetes pillanatban meghajolt, hogy egyik országnagyát megölelné, a dőfés a fogakba ütődött és ajkait sérté meg²⁾ s így most az egyszer a nemes fejedelem életét azon nyájasságának köszönheté, melylyel annyi sziveket megtudott nyerni, hogy méltán lehet csudálni, a nagy lélek ezen igézetének mint állhattak ellen magok a jesuiták.

A gonosztevő rögtön elfogatott, de a király, kinek úgy látszik vagy hajlama, vagy akarata vala nagylelkűséggel korának embereit meghaladni, megparancsolta az őrség kapitányának, hogy hagyná elfutni, mivel ő már megbocsátott neki³⁾. Bekövetkezett vallatása után törvényszéki jegyzetek a következő vallomásról értesítenek.

A bűnösnek rég elhatározott szándéka vala e merénylet végrehajtani, de miután ez most nem sikerült, reményli, hogy más alkalommal ez neki jobban fog sikerülni; mert ő úgy van meggyőződve, hogy ez által a vallásnak szolgálatot teend⁴⁾. Midőn kérdezték, vajjon honnan tanulta ezen új theológiát? azt válaszolá: a „philosophiából.“ Azon kérdésre, hogy vajjon e philosophiát a jesuitáktól hallotta-e? Igennel felelt, s

¹⁾ Thouanus. Hist. l. c. p. 274.

²⁾ Mezeray Abregé chronol. T. 13. p. 221.

³⁾ Chronologie Novenaire p. 432.

⁴⁾ Mezeray Abregé chronol. Tom. 13, p. 122. Chronol. Novenaire p. 133.

hozzátevő hogy pater Gueret harmadfélévig oktatót őt abban, s kijelenté, hogy ő gyakran részt vett a jezsuiták meditációs kamarájában, vagy azon szobában, hová — mint ő mondá — a jezsuiták a legnagyobb bűnösöket szokták vezetni, hol ő különféle ördögök képeit, s más iszonyatos alakokat lerajzolva látott, a mi azon célból történik, hogy a bűnösök jobb életre indítassanak, kedélyök megrendíthessék, s illetén emlékezetek által nagy dolgok vállalatára ösztönöztessenek. Itt készítették őt is — vallá tovább — e merényre, s előtte mint egyik fő igazság állítottat fel azon tan, hogy a királyt megölni szabad és azok, kik ezt tanították, a királyt zsarnoknak nevezték ¹⁾.

Azon kérdésre: vajjon a királygyilkossági szándék a jezsuitáknál nem valamely közönséges dolog-e? azt válaszolta; ő tőlök hallotta, hogy a királyt megölni szabad; mert az egyházon kívül van, s neki nem kell engedelmeskedni, vagy őt királyul elismerni mindaddig, míg a pápa el nem ismerendi²⁾. Nevezetes dolog az, hogy minden további vallatásoknál bűnös állhatatosan megmaradt ezen vallomásánál, s a bírák feljogosultaknak tarták magokat az ily tanítvány mesterei ellen erőlyesen fellépni, s rögtön parancs adatott ki a jezsuitákat saját házaikban katonai őrizet alá vetni, hogy senki közülök el ne illan hasson ³⁾. Pater Gueret a bűnösnek tanítója és pater Guignard a jakabutcai kollégium rectora börtönbe hurcoltattak, s ezen utóbbinak szobájában számos lázító irományokat találtak mind III. mind IV. Henrik ellen ⁴⁾. E lázító irományok s a bűnösnek vallomása kétségtelenné tévék, hogy kit kellessék tulajdonképen e hallatlan merények okozóinul tekinteni. „Mire van még szükségünk ezek után? — mond Fleury a Parlament dékána — hogy e megmérgezett szekta ellen fellépjünk?“ ⁵⁾.

VI.

A Jaques Clement, Barriere és Chastell által elkövetett merényben csak részben voltak egyes tagjaikban érdekelve

¹⁾ Chron. Nov. p. 334.

²⁾ Chron. Nov. p. 333.

³⁾ Thouanus Hist. l. c.

⁴⁾ Chron. Nov. p. 436.

⁵⁾ Thouanus Hist. Tom. 12, p. 333, 334.

a jesuiták, de a hallatlan morál, mely ezen merényleteknek alapúl szolgált, már az egész társaság homlokára Kain-bélyeget nyomott. Spanyolország ellenséges lábon állt ezen időben Franciaországgal, a jezsuitáknak spanyol összeköttetések árulása jelentőségüknek valának kétségtelenül Francia országra nézve. Irományaik, melyeket vagy magok vetettek be a közéletbe, vagy a kutatások alatt kézrekerültek, még sokkal bátrabb kifejezésűek valának, mint azon szöszékből elmondott egyházi beszédek, melyekkel két kézzel szórták a gyűanyagot az állam épületére, s az elemeket veszedelmes izgatottságba hozták, s végre a kormány embereiben teljesen megérlelék azon meggyőződést, hogy képtelenség mind addig a belső béke megszilárdítására célzó minden törekvés, míg az országban egyetlen egy jezsuita tartózkodik.

1594. december 29. vala azon nevezetes nap, melyben a parlament a jezsuiták száműzését végzésileg kimondá, s az udvar megparancsolá, hogy a klermonti kollégium papjai és tanoncjai, s minden többi tagjai az új címzett jezsuita társaságnak, mint az ifjúságnak elcsábítói, s a köznyugalomnak megzavarói, mint a királynak és államnak ellenségei, három nap alatt házaikat és tizenöt nap alatt az egész országot elhagyni kötelesek, s javaik kegyes alapítványokká fognak átváltozni ¹⁾.

Ekkor hajtatott végre Chastelen az iszonyatos ítélet, melyet az ifjú bűnös megdöbbenő rendületlenséggel fogadott. Tagjait tüzes fogókkal szaggatták szét a nélkül, hogy a fegyenc a fájdalom legcsekélyebb jelét mutatta volna. Igen magas fokra kell azon testben felesigázva lenni a belső életmunkásságnak, hol a külső behatások elől az érzések becsukódnak, s elméje hihetőleg a tulvilág azon képeivel volt egészen eltelve, melyek a pokol és paradicsom közt hajtva a lelket, a külső világot végkép elenyésztetik. A rajongás e tünetei bár rikák, de elegendők arra, hogy azoknak okozóit arányos imputatio alá vonhassa a megsértett emberiség boszúló szelleme.

Néhány napra ezután pater Guignard állítatott az ítélő.

¹⁾ Mezeray. — Chronolog. Nov. p. 456. — Thouanus Hist. libro 3. pag. 355.

szék elé, s bevallotta, hogy a szobájában talált lázító irományokat ő maga saját kezével írta, ítélete egyházi vezeklet, felakasztatás és megégetés vala a mely ítélet 1595. január 7. csakugyan végre is hajtattott. Péter Gueret pedig Chastel János tanítója Franciaországból örök időre, Chastel atyja pedig kilenc évre száműzetett, a ház melyben fia lakott, lerontatott, s helyére egy 20 láb magas oszlop állíttatott, hol a bűneset latin felirattal adatott elő; de ezt 1605. sikerült a jezsuitáknak lerontani.

A Franciaországból kiűzött jezsuiták részint Avignonban, részint Lotharingiában vonták meg magokat, sokan azonban Rómába menekültek, hanem a közvélemény ítélete még oly fekete vonásokkal volt a menekülők homlokaira írva, hogy maga a pápa sem kételkedett őket Rómából a rend generalisnak adott parancs folytán kitiltani. Midőn IV. Henrik a Vatikán e látszólagos hajlamát Perrot és Ossat követei által megköszönné, ezek arravaló utasításokat is vittek magokkal, hogy mennyire terjeszkedhetnek ki az engedményekben a kieszközlendő absolutio érdekében, miután IV. Henrik még mindig az egyház átka alatt állt, mely utasításokban határozott szavakkal ki vala fejezve, miszerint e feltételek között a jezsuiták visszafogadása helyet nem foglalhat, s ide a követek semmi felhatalmazással nem bírnak ¹⁾. De e követek hűtelenül jártak el, de Ossát arca szégyenét legalább a Rómában nyert bibornoki vörös kalappal bőségesen betakarhatta.

A külföldre menekült jesuiták most a sajtóra vetették magokat, s különösen azon röpiratokban, melyek Douay-ban kerültek ki a nyomda alúl, minden tartózkodás nélkül védelmezték azon elítélt tanokat, melyek Chastellt merényére kiképezték, s kimondák, hogy ez ifjú semmi bűnös ténnyt el nem követett „miután IV. Henriket nem lehet előbb az egyháznak tagjául tekinteni, míg a pápától királyul el nem ismertetik, ugyanis V. Sixtus, a Péter által neki a világ minden országa felett adatott hatalmánál fogva, Bourbon Henriket képtelennek nyilatkoztatta ki a francia koronát örökölni, a ki által mint apostata megbélyegeztetett ²⁾).

Annyira ment a jezsuiták féktelensége, hogy végre e

¹⁾ Sentiments des jesuites pernicioeux aux Souverains p. 147.

²⁾ Chronologie Novenaire. p. 438, 439.

veszedelmes társaságtól annak legjobb barátai is elhajoltak. Ezek sorába tartozik Ossat bibornok, ki Villeroihoz irt leveleiben ¹⁾ magát következőleg fejezi ki: „Nem lehet nem csudálkoznom azon zaj felett, melyet a jezsuiták ütnek, különösen Doleban, nem is tudom, mit mondjak hozzá. Akkor is kimondottam, midőn a jezsuitáknak visszafogadását sürgettem, hogy én e rendet nem igen kedvellem, s mindaz a mit ezen érdekében tettem, csak azért történt, mivel úgy gondolám, hogy az a művészet és tudományoknak hasznára, a pápának pedig kellemes szolgálat leend, s egyszersmind a király jó nevét helyre állítandja. De miután annyit hallottam és olvastam a jezsuiták felől, biztosítom önt uram, hogy többé felölök mit sem akarok tudni, s a mellett fogok állhatatosan maradni, a mit ezen ügyben ő felsége s az államtanács elhatározni jónak találандnak.“

Azonban a minden alkalmat megragadó és kiaknázó atyák nem sokára az udvarnál magánál találtak szövetségest Fouquet de la Varenne a király kegyencének személyében. Igaz ugyan, hogy ezen ur a király kegyeit nem a legtisztességesebb úton érdemelte ki ²⁾, de a jezsuitáknak soha sem volt igen erős oldalak a célhoz vezető eszközök között lelkiismeretes választást tenni, azt hitték, a cél majd megszenteli az eszközöket is.

Idővel a jezsuitakérdés minden kellemetlensége mellett oda érett, hogy e rendnek visszafogadása ajánlkozott a legsikeresebb feltételnek a vatikani feloldozás kieszközlésére. Azonban az indokok, melyek a királyt elhatárolták e kérdést a római kuria előnyére dönteni el, nem válik a jezsuitáknak különös becsületére.

Meglepő azon erkölcsi cinizmus, melylyel ezen atyák a fejedelmekkel szemközt előálltak. Péter Majus, a rendnek szóvivője, IV. Henrik udvarában egész leplezetlenül adá elő feltételeit, midőn elmondá: „hogy ők épen oly hűséggel fognak szolgálni neki, mint a minőt a spanyolok szolgálatában tanúsítottak, ha alkalmuk leend oly mérvű jótéteményeket élvezendni körében, minőknek a spanyol királynál örvende-

¹⁾ Sentiments, p. 164.

²⁾ „Les dames des conversations,“ segedelmével ő segíté felderíteni IV. Henriknek sok tekintetben borús és viharos napjait.

nek¹⁾.“ Ez már nyílt szó: *do ut des, faciam ut facias*. A polgári hűséget a koronáknak e jó atyák nyílt alku útján akarják megadni, de egyszersmind csak annyi hűséget tanusítani, a mennyi adományokat veendének a fejedelmek kezeiből. Ez azután oly nyílt kimondása az érdek dogmájának, hogy azt az arcátlansággal határosnak tartani semmi túlzással sem jár.

E nyilatkozatra azt jegyzé meg Henrik Sully előtt: „Azt hiszem, mi az első pontot illeti (a hűséget), neked észrevételeid leendenek; de már a másokra (az adományok befolyására) mégis lehet valamit adni. Ezen ügyben kényszerítve vagyok úgy is valamit tenni. A jezsuitákat vagy minden feltétel nélkül kell visszafogadnom, s a rajtok függő gyalázat bélyegét lemosnom s megkísértenem, ha vajjon esküiket s ajánlott feltételeiket képesek-e teljesíteni, vagy pedig őket végkép elvetnem, s ellenök a legnagyobb szigort tanusítanom, hogy ne merészeljenek sem személyemhez, sem államomhoz közelíteni. De ezen esetben a legmélyebb kétségbeesésbe jutnak, s kényszerítettetni fognak életem kioltásával magukon segíteni, és így életem csak boszantó aggodalmok folyama lenne, s naponként kellene várni, mikor fognak már méreggel vagy gyilokkal kivégezni. Ezen emberek az egész világgal leveleznek, és sajátos ügyességgel birnak az emberek kedélyére irányzólag befolyjni. S ily módon valóban jobb volna, ha már csakugyan meghaltam volna, amennyiben e tekintetben Caezárral tartok, hogy a legszelidebb halál az, a mely legkevésbbé gyanítható s előre látható²⁾.“

E nyilatkozatból látható, hogy Henrik király igen jól ismerte ellenségeit, de egyszersmind saját korát is, s az alkudozásnál a fejedelmi nagylelkűség ígézetére fektette a fő súlyt, de ez csak nagylelkű ellenségnél juthat célhoz, s a jezsuitáknál nem volt jogosítva sikerre, mint a történelem igazolja. Ő tehát a parlamenti határozat folytán kitiltott jezsuitákat ismét befogadta, de kikötötte, hogy a visszajövők született franciák legyenek. Udvarát is megnyitotta előttök, de ezen előnyben csak egy részesülhetett, a ki ugyan házi papja

¹⁾ Seconde Apologie de l' Université p. 189.

²⁾ Seconde Apologie de l' Université p. 189. 190. Memoires de Mr. Sully T. 2. c. 5.

volt, de egyszersmind az előforduló esetekben az egész szerzetért felelős tartozott lenni. Lakhattak ugyan akár hol, de a hely kormányzója kezébe kötelesek esküt tenni le, hogy soha semmi olyast nem fognak művelni, a mi a király érdeke, az állam békessége, s az ország nyugalma ellen leendne¹⁾. Thouanus azonban megjegyzi, hogy a jezsuiták e feltételek nagy részét kicsikart deklarációk által elnyomták, a többi alól pedig magokat önhatalmilag felmenték.

Látható innen is, hogy ezen férfiaknak csak annyi hely kelle mindig a hová lábaikat letehessék, a kör-kitágítás már azután az idő dolga. Azoknak pedig, kik egy meghatározott terv és rendszer szerint dolgoznak, és nem egy ember életre mérik ki hatáskörüket, mindig lehet várni s lesni az alkalom arany hajóit. A kitartás erő, az összeható munkásság a legjobb és legbiztosabb eszköz, s a jezsuiták mind a kettővel feltűnő módon rendelkezettek; mert mind a kettőnek ugyanegy végzetes alapja volt: a vak és törhetlen rendi engedelmeség! A ki várni tud, azé a jövő! S ők várhattak; mert ha egyesek kihaltak, fenmaradt a szerzet, s élt rendszere.

A francia nemzet lovagias fejedelméhez jól illett ugyan a nagylelkű engedély, melyet felebb olvashatánk, de a parlamentnek kell hogy más érdekei legyenek intézkedéseinél, s a nagylelkűséget az állam-okok s magasabb érdekek figyelemben tartása helyettesítse, azért a parlament vonakodott azt beigatni, és Harlay elnök, kiról azt jegyzé Szeverin, hogy tőle eljárásaiban maga az erény is tanulhatott volna, 1603. dec. 24-én adta elő okait a király jelenlétében²⁾. Elmondá a többi között, hogy a jezsuiták a papokat az állam törvényhatósága alól kivonják, s helyeslik a fejedelmek elleni merényleteket³⁾. „Én még most összeborzadok a Barriere név megemlítésekor, a ki, miután e társaságba felvétetett, Varade által taníttatott, abszolúció — sőt a Krisztus testének vételével felszereltetett, magát esküvel kötelezte a tört ő Felségének mellébe döfni.“ Előadá továbbá, miként a tartozó hűség

¹⁾ Sentiments des Jesuites p. 272. — Thouanus His. T. 14. p. 310.

²⁾ Plaidoyer du 22. Decemb. 164. — Recueil de Censures p. 175.

³⁾ Thouanus Hist. sui temporis T. 14. p. 302. et sequ.

teszi kötelességévé a parlamentnek, a király élete felett örködni, s azt azon veszélynek kinem tenni, melylyel a jezsuiták visszahívása által untalanfenyegetve volna, s ennél fogva a parlament nevében kérte akirályt e rend visszaállításától kegyesen elállani.

A király meghatva megköszönte ugyan a parlament buzgólkodását, de egyszersmind kijelentette, hogy határozott szándéka a jezsuitákat visszafogadni, reményli, hogy minél sötétebb bélyeggel megterhelve állanak ezen atyák a közvélemény előtt, jelenleg annál komolyabb, s önérdékekből kifolyó kötelességek oda hatni, hogy a multak emlékezetét eltöröljék, vagy befedjék ¹⁾.

De a párisi egyetem minden alkalmat felhasznált, hogy a jezsuitákat a közhitel megnyerésében gátolja, s koronként nekik új és új szemrehányásokat tett, a mire a londoni löporösszeesküvés jó ürügyül szolgált. A jezsuitáknak ugyanis régi időtől fogva az a gyengeségök volt, hogy a politikai ármányokba belebukott s kivégzett tagjaikat az igazság vértanúi gyanánt szerették felmutatni, és csudás legendákkal felékesíteni. Ezt tevék a löporösszeesküvés jezsuita-bűnrészeivel is:

„En et Garnetos geminos, laqueoq; dectorum
Edmundum, terras inter coelumque nefanda
De trabe sublimem“, etc.

Igy szokták ők politikai bűnös tagjaikat megdicsőíteni, a mi az államrend iránti tisztelettel sehogysem egyeztethető meg²⁾. —

VII.

Franciaország és Anglia, mint látni fogjuk, a hatóság minden ügyessége és ébersége dacára számos évek folyamán át a jezsuita rajongás szomorú színhelye maradt ezután is.

IV. Henrik midőn a romai kath. hitre áttért, azért hogy politikai ellenei kezéből ez által kivehesse az ellene forgatott fegyvert, s a liguát leronthassa; fájdalom e hitének, mely

¹⁾ Thouanus Hist. Tom. 14. p. 308.

²⁾ Thouan. Hist. Tom. 15. p. 102. Mezeray Abregé chron. Tom 14. p. 577. Memoires de Condé Tom. 6. p. 221.

nagy szívének becsületére válik ugyan, később csakugyan áldozata lett, s nagy és világraható terveit Ravailac Ferenc töre vágta keresztül.

Ravailac angoulemi születésű azok közé tartozik Pasquier szerint, kik a legszélsőbb kicsapongások között nevedtek fel. Atyja ügyvéd vala s egy ideig atyja életmódját látszott követni, de azt csakhamar meguntván, „Ferences“ baráttá öltözött át, de ezen öltönyt csak hat hónapig hordozta. Magok a ferencesek eliszonyodtak azon undorító bel-látásoktól, melyek ezen ifjú embert untalan üldözték, s ezért elbocsátották őt.

Nem nagy időre azután, hogy a zárdát oda hagyta, egy ember kivégzése miatt kereset alá fogatott. Bár igen erős gyanú terhélé, de a bünt mégis reá törvényesen bizonyítani nem lehetett¹⁾. Elbocsátatott ugyan, de sűrű fekete epéje, kicsapongó ábrándjai őt sokak előtt, kik vele érintkeztek, a varázslat gyanujába ejtették, különösen éjjeli összefüggés-
len beszédeiért, melyek miatt kortársai azt tartották felőle, hogy a gonosz lelkekkel társalog. Kifogyván életfentartási eszközeiből, ismét a prókátorságra adta magát, s pöröket vezetett, de egy alkalommal nagy vereség érte a boldogtalan embert, mert egy nevére irt tetemes összeget elvesztett, s a szűkölködés és nyomorúság újból megkezdődtek. Ekkor az inség nyomása alatt arra határozta el magát, hogy iskolamester lesz, és csakugyan az angoulemi szegény emberek gyermekeit össze is szedte, és azokat olvasni tanította; de sötét, féktelen s az örjöngéssel hátáros képzelete itt is üldözte őt, a mi a lingua által megrontott korszellem korlátlankodásaiban elég tápláló anyagot talált, és ő első ifjusága óta kiváló hajlammal viseltetett mindazon dolgok iránt, melyeknek a lingua viharos mozgásaival életet adott. Nagy gyönyörűséget talált az otromba gúnyiratokban, melyek egy felől megmérgezték a lelkeket másfelől porba dönték a sajtó becsületét. De legkedvesebb táplálatai közé még is azon dühtajtétkző prédikációk tartozának, melyekkel a jezsuiták, a liguának e jancsárai, és más szerzetesek, a szószéket hosszú időre megbecstele-
nítették; mérséklet helyett haragot, békesség helyett nyílt háborút, s a Krisztus és szent országa helyett véröntást, puszt-

¹⁾ Mezeray. Abregé l. e. — Le Grain Decade de Henry te Grand L. 10. p. 4. 93.

titást, engesztelhetetlenséget tanítottak. Itt hallotta ő feláldatni azon'embertelen elvet, hogy szabad volna megölni mindazokat, kik a kath. vallásra nézve veszedelmesek¹⁾. Ez vala azon sötét iskola, melyben ama királygyilkos féktelen szelleme képeztetett. Le Grain határozottan kijelöli azon méregforrásokat, honnan ezen ember táplálkozott): „Honnan vevé ama kárhozatos varázsló Ravaillac ama labdacsokat, melyek szivét megmérgezték, elméjét elbűvölék: mint azon szájhős Máriánától, ki spanyol jezsuita volt, de nyilvánosan elítélt maximái franciaországi szerzetes társai között kész védelmezőkre találtak, ámbár azok ugy a mi királyunk élete és tekintélye, mint más királyok és souverain-fejedelmek ellen valónak intézve, és ugy a párisi parlament végzéseibe, mint a szentatyák tanaiba, a zsinatok decretumaiba, s a párisi Sorbonne kollegiumának nyilatkozataiba ütközének²⁾“. Le Grain szavai annyiban is fontosak, mert ő azon események kortársa vala, és mint államtanácsos napjainak mozgalmait ismerheté.

Mindezek után látható, hogy Ravaillacnál alkalmasabb ember alig vala található, ki azon titkos végzést, melyet az inquizició titokban a királyok és fejedelmek felett bűnös Vehm-barlangjában kimondott, mint hóhér végrehajtsa. Könynyű dolog bebizonyítani azt, hogy az inquizitorok a társadalom e bűnhabzásait, e koresokat gyakran felhasználták ítéleteiknek végrehajtására a legmagasabb fok felett³⁾. Hogy ezen emberek titkos zsoldot is huztak láthatatlan uraiktól, kétségtelennek állíttatik azon kormányférfiak által, kik állásuknál fogva a dolgok redői közé eljuthattak, mint Le Grain államtanácsos, ki állítja, hogy Ravaillac két éven át igyekezett az udvari emberek közé bejutni, s kérdéssé teszi, hogy vajjon honnan vehette ő az ide szükségelt pénzüsszeget, midőn tulajdonképen egy fillérnyi jövedelme és keresete sem volt. —

A jezsuita atyák, ha a céllal tisztába voltak, azt egészen szokták akarni, s így feltehető, hogy egyetlen egy eszközben

¹⁾ Mezeray l. e

²⁾ Le Grain. Decade de Henry le Grand p. 492—494.

³⁾ Apologia pro Gersonio: Ut enim executio sententiae Inquisitionum facillior et expeditior evadat, Inquisitores quoddam genus vilium

meg nem nyugodhattak. Mindent elkövettek egy francia hadi tisztet is megnyerni, s e végre nem is kímélték ígéreteiket.

E hadi tiszt azon időben Nápolyban tartózkodott, neve Dujardin Péter, különben Capitaine la Garde név alatt lett ismeretes. Ez azonban egy formaszerűtíli manifestumban a jezsuiták ezen összeesküvését felfedezte. E hadi tiszt kalandos életpályáján mind Franciaországnak, mind a francia koronával barátságos lábon álló külföldi hatalmaknak hosszú időn jó hadi szolgálatot tön. Utazásai alkalmával egykor huzamosb ideig kelle Nápolyban tartózkodnia, itt véletlenül megismerkedett la Bruiere-el, ki a ligua felbomlása után Olaszországban tartózkodott, s az ide menekült liguistákkal gyakori összejöveleteket tartott. Ezek szintén körülvették la Garde kapitányt, kit magoknak boszúfegyverül kiszemelni látszottak, s elvezették őt Alagon spanyol jezsuitához, ki Lerma herceg nagybátyja vala, és ki csakhamar élénk barátságba ereszkedett vele. E találkozásokban kezdetben közönyös napi dolgokkal mulattatták egymást, de nem sokára a jezsuita elérkezettnek hitte az időt titkos tárgyhöz közeledni, s kérdé új barátjától, ha vajjon ismerte-e Biron mársált? La Garde azt válaszolá, hogy a király szolgálatában mint zsendärm annak századában állott. — Annál több okom van szeretni őnt — folytatá a jezsuita — mert úgy e korszak legnagyobb kapitánya alatt szolgált ön.

Ezek után alkalmat vett Alagon atya a király személyéről megvetőleg nyilatkozni, s őt úgy tüntetni fel, mint a katolikusok ellenségét. Miután a kapitány sejté, hogy e beszéd alatt valamely titkos gonosz szándék lappang, gondosan fékezé kitörni induló boszúságát, hogy így a dolog nyitjához juthasson, s ezen célhoz mért hangulatot adott beszéde folyamának; mire Alagon atya álcáját lebocsátá, s beszédét azon nyilatkozattal zárta be, hogy „Isten őt (a kapitányt) azért tartotta meg, hogy idővel a keresztyénségnek hasznos szolgálatot tehessen, s ha ez megbíznék benne, úgy ő hajlandó őt a föld leghatalmasabb királyának országában a legszerencsésebb emberré tenni¹⁾.”

hominum instituunt, qui famulantur Inquisitoribus, et plerumque aliquo gravi crimine sunt obstricti, ut Ravallacus homicidio, et sorsilegio, atque Inquisitoribus solo nutu obsequuntur.

¹⁾ Etoile. Journal. Vol. 4. 1741.

A vallásnak nagy szolgálatot tenni, a mellett a világban is szerencsét tenni, e két dolog nem szokott ugyan rendszeren együtt járni, de a jezsuita atyák bírták a titkot e két külön járó dolgot igen ügyesen összevezetni.

La Garde a cselszövény körébe jutván, tovább úszott az áramlattal, s kijelenté, hogy neki ugyan a világi szerencse ellen kifogása nincs, és ha a dolog magában nem egészen bélyegző, hajlandó a feltételekbe bocsátkozni, s ha a dolog kiviteléhez megkivántató eszközök rendelkezése alá helyeztetnek, nem idegen kísérleteket tenni.

Páter Alagon jezsuita — különben is Lerma-vér lévén — közelebb lépett tárgyához. Szerinte a katolicizmus ellenit tüzzel és vassal, ármánnyal és gyilokkal pusztítani a tiszteletes buzgóság kötelességének sorába vonható dolog vala; előadá Henriknek az egyházzal való megvont viszonyát, s ennek irányában állása helytelenségét, s ha a kapitány őt hajlandó kivégezni, a leggazdagabbá teendi azon nemes emberek között, a kik a spanyol király udvarát képezik.

A bűnös terv a maga meztelenségében élje adatván, nagy erőbe került la Garde kapitánynak fellobogott haragját elnyomni, de részint mivel ez reája nézve veszedelemmel járt, részint mivel a körülményt szeretett királya javára kiaknázni törekedett, csak azt válaszolá, hogy mivel ezen igen fontos és főben járó vállalat komoly megfontolást igényel, ő azért megfontolási időt kér. Miután észrevette, hogy az összeesküvők minden lépését kémszemmel kísérik, igyekezett jó képet vágni a gonosz játékhöz, s velők a legbarátságosabb viszonyba jöni, s gyakran megjelent lakomáikban.

Az utolsó lakoma, melyen megjelent la Garde, némi világosságot vet a nagy király megöletésének sötét körülményeire, s mutatja, miként ezen összeesküvők megszámlálhatlan titkos kezekkel dolgoztak aljas merényük keresztülvitelén. Ugyanis, midőn már az úri vendégek az asztalnál ülnek, megjelenik egy idegen férfiú, kit még ő ezen körben nem látott, s kit a vendégek mindnyájan nagy előzékenységgel fogadtak, s kérték őt, foglalna közöttük helyet, bár a férfiú külsője után ítélve semmikép sem látszott jogosultnak hasonló kitüntetésre, s midőn étel s beszéd közben némelyek őt kérdenék, hogy minő ügyben jött volna Nápolyba, azt válaszolá,

hogy a nápolyi alkirálytól levelet fog vinni egy francia főnemesnek¹⁾. (E főnemes neve ugyanazon Espernon herceg, ki IV. Henrik megöletése alkalmával a király mellett ült, s midőn a gyilkos a felhérre hágott dőfés végett, előre hajolt, s így a dőfés mintegy háta megett eszközöltetett). Reményli — mond tovább, hogy a levél ebéd után elkészül, s Franciaországban rögtön vissza utazhatik, a hol ő elhatározta élete rovására a király életét kioltani, s hiszi, hogy az neki most sikerülni fog³⁾.

E nápolyi sötét vendég nem volt senki más, mint a jezsuiták küldönce: R a v a i l l a c.

La Garde egészen elképedt, látván a közel vészit királya feje felett észrevétlenül összetornyosulni, s midőn másnap Bruyere őt Páter Alagonhoz vezeté, ezen szerzetes oly nyíltan beszélt e fekete összeesküvés témája felett, mintha az a világ legtörvényesebb ügye volna, melyhez többé a morál és lelkiismeretnek semmi szava, s minden habozás nélkül előadá, miként Ravailac (kit e névvel meg is nevezett, s a mit la Garde az előbbi nap eseményeinek folytán már tudott is) magát elhatározta a célbavett merényletre, azonban ő (Alagon atya) sokkal méltóbbnak tartja a kapitányt e nagy mű véghezvitelére, s neki 50,000 tallért és spanyol grandságot biztosítani ígért a merény esetére, s feltevé értelmessége felől, hogy szerencséjét magától eltaszítani nem fogja. Előadá továbbá, hogy ama merény egyszerűen megtörténhetik, például egy pisztoly lövéssel szarvas-vadászat alkalmával. Mindezekre la Garde még nyolc napi meggondolást kért. Ezen időt szükségesnek vélte mindazon határozatok s intézkedések megtudására, melyeket ezen összeesküvés már eddig elé célja felé tett, s megdöbbenve fedezé fel, hogy a hadi készületek sokkal nagyobb arányúak valának, mint eddig gyanítani lehete, sőt hogy a legaljasabb eszközök sem elegendő alávalók, hogy e társaság érzelmeit s becsület felfogását megsérthetnék, s tervezetében bizonyos források megmérgezéséről is volt gondoskodva.

Dr. H. J.

¹⁾ Ezen eset előadatik La Garde manifestumában, s a nevet ő különben a parlament előtt is megnevezé.

²⁾ La Garde manifestuma.

Az összehasonlító nyelvtudomány a sárospataki főiskolában.

Alólirott, az összehasonlító nyelvtudományból f. 1867. tanév jelen szakában, mint rendkívüli tanár, előadásokat ohajtván tartani, a sárospataki ref főiskola akadémiájában, nevezett tudomány mikénti előadását tárgyazó programját van szerencséje a következőkben előterjesztenie:

A nyelvnek csupán gyakorlati tanulása, a behatóbb tanulmányozás mellőztével, csak igen hiányos, egyoldalú felfogását adja a nyelv természete s alkotásának. Célja e szerint az összehasonlító nyelvtudománynak azon örök és változhatatlan alaptörvények búvárlása, melyek az emberi szellem legmagasztosabb nyilatkozatában s legnemesebb terményében — a nyelvben, történet előtti időktől fogva letéve vannak.

E célból a nyelvbúvár, nem válogat az emberi nyelvek között, nem figyel meg csak azt, mely már kifejlett irodalommal bír: hanem a műveletlen, barbár nyelveket is csak oly mélyen veszi vizsgálat alá, mint a művelt angolt vagy franciát.

Az összehasonlító nyelvtudomány segédül veszi az embertant, physiológiát, ethnographiát, s így sok tekintetben a természettudományok közé tartozik. Alólirott a következő rendben szándékozik az összehasonlító nyelvtudományt illető előadásait megtartani:

Meg fogja hallgatóival ösmertetni az összehasonlító nyelvtudomány alapelveit, s befogja bizonyítani, mikép ez in d u k v i t tudomány.

E tárgyról tüzetesen értekezik Müller Miksa oxfordi tanár, s ezért alúlirott, nevezett nyelvbúvár felolvasásaiból mind azt előadandja, mit e tárgyra vonatkozólag szükségesnek tart.

Rövid pillantást vetve a XVII. és XVIII. század philologiai törekvéseire, ki fogja mutatni alólirott, hogy az összehasonlító nyelvtudomány jelen századunk szülötte, megemlítendő azon átalakító befolyást, melyet a s z a n s z k r i t a nyelv s jelesen P a n i n i ind-grammatikai műveinek tanulmányozása, a nyelvtudományra gyakorolt.

Különösen ki fogja emelni Bopp működését az árja, Evaldét a sémi, Humboldt Vilmosét az amerikai nyelvek terén.

A nyelveket osztályozni fogja, még pedig Müller Miksa, Humboldt Vilmos, Pott, Steinthal sat. szerint s a nyelvtényekből cáfolgatni fogja a nyelvbölcselek állításait, különösen pedig du Ponceau vastag tévedéseit igyekezend kimutatni.

A nyelvek leírását fogja adni, jelesen 1. az árja, 2. a sémi, 3. a turáni, 4. a kaffer és kongó, 5. az amerikai nyelvekét.

Egyelőre képviselőkül a következő nyelvek lesznek kiszemelve:

1. az árja csoportra a német összehasonlítva a persa, orosz és szanszkritával. 2. a sémiekre a héber összevetve az arabbal, 3. a turániaakra a magyar összehasonlítva egyfelől a finn, másfelől a török nyelvvel.

Alólirott meg fogja mutatni, mi a különbség: 1. az elszigetelő (sinai), 2. a sokat összetevő (daleota), 3. a ragozó (turáni — magyar, finn, török), 4. a hajlító (árja, német, szanszkrita nyelvek között).

Ezen előre bocsátott általános ismertetés után, a tudományos magyar nyelvtanra fogván áttérni, alólirott tüzetes leírását adandja Renvall után a finn (suome), Kazemberg szerint a török-tatár, Smidt I. J. után a mongol nyelvcsoporthoz. Fel fogja mutatni Hunfalvy Pál*)

---

*) Hunfalvy Pál legnagyobb magyar nyelvtudósunk Kun Pál tanárhoz folyó évi ápril 4-én Pestről kelt levelében az összehasonlító nyelvtudomány előadását illetőleg következőleg nyilatkozik:

„T. tanár úrnak mult hó 23-án írt levelét vettem, s a benne foglalt hírt, hogy a pataki akadémiai szék az összehasonlító nyelvtudományi előrajzot tetszéssel fogadja s annak a „Sárospataki Füzetek“-ben való kinyomtatását rendelé el, nagy örömmel olvastam. Tekintvén a reformátusok tetemes számát kicsi magyar világunkban, és tekintvén ama számának társadalmi kiváló hatását, én mindig azt hittem és vallottam, hogy a pesti egyetemen kívül nincsen hely, a hol többet lehetne a tudományra készülésre segíteni, mint Sárospatakon és Debrecenben. Szerencsés, nagyon szerencsés gondolatnak tartom tehát, hogy t. tanár úr az összehasonlító nyelvtudományt bevonja akadémiai előadásokba, s tiszta szívemből kívánom, hogy iparkodásának mentül nagyobb sikerét lássa, habár az mindjárt nem mutatkozik is.“

Szerk.

törekvéseit a finn, Reguly Antal nagybecsű buvárlatait a vogul és osztják nyelvek terén; s a magyar nyelv-tant folytonosan a rokon nyelvekkel hasonlítja össze.

Ki fogja mutatni, hogy mindaddig tudományos magyar nyelvtan és szótár írásáról beszélni sem lehet, míg a rokon nyelvek közül legalább egygyel — a finnel — nem fogunk bővebben megbarátkozni.

Alólirott az összehasonlító nyelvtudományból tartandó előadásaira, a jelen iskolai félév folyamában, hetenként egy órát határozott; de azon esetre, ha az ifjuság részvétet mutatna ezen szép és szükséges tudomány iránt, hajlandó lenne a jövőben tárgyaiba körülményesebben beleereszkedni.

Sárospatak, 1867. Március 15.

Kun Pál.

a ref. főiskolánál az európai nyelvek és irodalmak rendes tanára, s a budapesti tanár-egylet tagja.

Széles András Szathmár-egyházmegyei asszesszor feljegyzései a szatmári ref. egyházmegye egyházközségei történetére vonatkozólag.

Mező-Csenger.

A csengeri ekklezsia egy ezen traktusban a leghiresebbek közül*), melyben még ma is van predikátor, rektor, preceptor, leányok tanítója, kötornya, kötemploma, órája, három harangja. (Az ekkla javait lásd 1726. Solymosy visit. Prot. p. 99. et Pr. Kab. 1707-ben malom sabbathaléja is volt itt a papbér vid. Pr. Bélt. p. 24). A miket én azon ekklezsiáról ki-tanulhattam, ezek azok:

---

*) Megvolt már 1208-ban is, a mikor „Senguer“-nek vagy franciásan (hogy a „g“, „s“-nek hangozzék) „Senguer“-nek íratott s falu volt. Íratik anglusosan „Chenger“-nek is. Vid. Szirmay Szatm. v. megye leir. t. 1. p. 83. + 43. Anno 1404. mellette volt a dieta Zsigmond alatt. Ibid. 34 és 43.

1530. — A már 1530-ban reformálódott Drágffy Gáspár középszólnoki főispány jószágai közé tartozván mind Óvári, mind Csenger (mint Ember Pál után Tóth Ferenc is megjegyzi a prot. ekklézsiák Hist. p. 36. tom. 10.); tehát el lehet képzelni, hogy ez a nagyságos ur nem hagyta sokára a csengeri nagy ekkléziának reformáltatását. (NB. már 1322. nagy népes hely volt Csenger. Vid. Szirm. p. 11). Csalhatatlan jele annak, hogy már 15 . . be (sic!) a reformátusok számára öntetett egy harang, ilyen felülirással: „Illucescente Verbo Dei.“

1545. — Meghalván 1545-ben Drágffy Gáspár, és annak felesége Somlyai Báthory Anna Ecsedi Báthory Györgyhöz menvén férjhez, (kiknek pártfogása alatt 1545-ben tartatott Óváriban egy hires zsinat), látnivaló, hogy ezekre szállott Csenger is. De Drágffy Gáspárnak semmi gyermeke nem maradván, hihető, hogy a német császár elfoglalta az ő jószágát, nevezetesen Csengert, és — p. o. 1570-ben — azért szerettek inkább itt tartani zsinatot a német császár birtokában, mint másutt.

A Melith és Milit, Sulyok és Besky főuri reformátái familiák és a Teleki grófi ház különös pártfogói voltak a Drágffy ideje után a csengeri ref. ekkléziának, mint azoknak az ekkléziánál meglevő ajándoki mutatják.

Kik voltak légyen papjai, azoknak emlékezete elveszett. Annyit tudok, hogy 1559-ben Bogátzi Demeter, a tiszamelléki protestánsok negyedik püspöke csengeri pap volt, ki után immediate következett ama hires debreceni pap Melius Péter.

Ez oly régen volt csengeri pap, hogy még akkor a kálvinisták és lutheránusok el sem voltak válva Magyarországon egymástól, mely t. i. kezdett lenni 1562-ben, kivált pedig 1567-ben, mikor a helv. konfesszió bevétetett. Bizonyosság ebben az 1710-ben meghalt Ember Pál írása a Lampe ref. históriájában. Nagyon hihető hát az, hogy ez volt reformátora, azaz kálvinistává tevője Csengernek.

1570-ben II. Zápolya János kezéből (ki socinianus volt) Maximilián német császár kezére esvén Szathmár-vármegye és így Csenger is; a Debrecenben lakó püspök Melius Péter 1570-ben Csenger városában egy hires zsinatot tartott a szociánusok ellen, a hol írta a zsinatban megerősített csengeri

konfessziót, melyben a vallás egészen a Kalvinus értelme szerint van előadva, mely egyedül maga lett híressé a magyarországi protestánsok konfessziói közül a külső országiak előtt. Szóról szóra meg van ez a konfesszió ma is, és meglehet azt látni „in Syntagmate Confessionum“, mely munka in 4-to Genévában jött ki 1654-ben. Van ez ott p. 148. áll hatodfél levélből in 4-to. Legelsőben Debrecenben nyomtattatott ki; titulusa ez: „Vera Confessio ex Verbo Dei sumta, et in Synodo Csengeriana uno consensu exhibita et declarata.“ — Láthatod arról az Ember jegyzéseit Lampenál, a kinél meg van Melius Péternek az a levele is, melylyel azt a csengeri konfessziót II. János királynak ajánlja, hogy azzal a szocinianizmust elhagyathatná.

1595-ben Szatmári István volt papja a csengeri ekklézsiának, a ki a szathmári traktusnak esperestje is volt. Vid. Lampe p. 14. Ugy látszik, hogy épen ez a Szatmári István az, a kinek életét Bód Péter a Magyar Áthenásba leírta.

1605-ben Vári Tamás volt a csengeri ekklézsia papja, ki traktusi esperes is volt. Ez hát épen akkor paposkodott Csengerben, mikor Boeskey Istvánnak adatott Erdély és a többek közt Szathmár vármegye, mikor ő a magyarországi protestánsok vallási szabadságát a bécsi békesség által felállította.

1615-ben nevezetes dolog történt Csengerben, mert Milotai Nyilas István, ki ekkor szatmári pap és püspök vala, 1615-ben tartott Csengerben püspöki zsinatot Ujfalvi Imre nevű váradi pap ellen, a ki a püspöki igazgatást akarta felforgatni, kinek számkivetés leve utoljára a vége. Vid. Lampe 1. c. és Magy. Ath.

1646-ban, mikor vallási szabadságunk megállapítására a hires linci békesség készült, adott Leksheri Sulyok György nevű ref. főúri ember a csengeri ekklézsiának egy aranyos ezüst poharat die 16. Nov., mint a rajta levő írás ma is mutatja. Ennek a felesége is adott az ekklézsiának egy aranyos gyűrűt. Vid. p. 100. Prot. Solymos.

1654-ben adott egy aranyos ezüst kannát ugyanazoknak tek. nemes Becsky Zsuzsánna asszony, tek. nemes Melith György ur házastársa, mint a rajta levő következő írás is mutatja: „En n. Becsky Zsuzsána, tek. n. B. Melith György uram házastársa, adtam ez kannát Isten tisztességére, a Tsen-

geri Templomban az Urvacsorája kiszolgáltatására örök emlékeztetre. Azért valaki ezt másra fordítaná, Isten áldása soha ne legyen rajta Anno Dni 1654.“

1670-ben Tarcali Bogdány Péter volt a csengeriek papja, ki ide Szatmárról a belső városból jött, a hová a szatmári vár papjának ismét visszament. Ez is traktus-esperestje volt; és esperest korában 1670-ben kezdett egy protokollo-mot, mely „Vetus“-nak és „Tarcalianum“-nak is hivatik, mely ma is meg van, melynél régibb írása nincsen a szatmári traktus arkhivumának. Vid. Lampe et Arch. Tract.

1679-ben Komáromi Mihály nevű ugy szubskribál, mint csengeri pap in Prot. Veteri Tarcali p. 253. ki után lett pappá Szentesi István mint szubscripciója mutatja. Ibid. p. 253.

1685-ben pap. volt itt Ordasi András, Ibid.

1686-ban Sallai István, Ibid.

1707-ben Fügedi Pál, Ibid. p. 255. Mikor jött, meddig lakott itt, ki lett szukcesszora? nem tudom.

1716-ban Zalányi István. Ibid. p. 256. Ez volt hát itt a tatárfutáskor, mely 1717-ben lett.

1721-ben volt itt Kállai János. Ibid. p. 256.

1723-ban volt Kovásznai Péter. Ibid.

1724-ben Szalacsi Cs. István. Ibid. in Pr. Tarcali. Ez akademikus pap volt. Megmarasztatott 1725-re is. Vid. Solym. Visit. Prot. p. 12. Ekkor az egész papi fizetés így adatik elő 1725-re: 1° száz Rft. 2° a malom sabbathaléja. Ib. in Prot. Solymosi. p. 13. Megmaradt ez a pap 1726-ra is oly kondícióval, ha a fizetése beadatik. Vid. Pr. Solym. Vis. p. 99. — Megmaradt 1727-re is p. 232, a hol az is említettik, hogy a papnak egy korcsmából (melyet ekkor az ekklézsia zálogba akart adni), sok haszna szokott lenni, melytől azonban zálogba-adásával elesett volna. Már 1729-ben nem maradt meg ez a Szalacsi nevű pap, mert így ír a vizitáció: „Csenger adfetter R. D. Kereszturi“ p. 234.

1729-ben jött Keresztúri János, a ki a máramarosi főispánnak gróf Bethlen Józsefnek udvari papja vala. Vid. Soly. Caus. Prot. p. 59+67, és onnan hozatott Csengerbe (testimonialisa meg van az arkhivumban) traktusi asszesszorrá lett 1730-ban, 1-a Febr. Ibid. p. 67, azután pedig 1737-ben 12-a Nov. a traktus notáriusává lett. Ibid. p. 87. Az 1730-ra való vizitacionális írásokban nincs szó Csengerről, in Prot.

Solym. Visit. p. 243. Marasztatott ez a pap 1731-ben is, de akkor a vizitáció azt végzé a panaszolkodó csengeri pap kedvéért, hogy ha a papnak 30 nap alatt meg nem fizetnek, nem fog lenni papi szolgálat. Ibid. p. 267. Conf. p. 294. ubi anno 1732. sub poena excommunicationis idem injungitur. Hogy 1732, 1733, 1734, s 1735 ben is itt volt pap, megtet-szik Ibid. p. 294, p. 313, p. 314—338. — noha Beregszászba igen sokszor hivatott, még is csak megmaradt 1736-ra is; p. 351. in Prot. Solym. Visit. 1738-ra is in Prot. Jeremiae p. 18, 1739-re is p. 21. 1740 re p. 55, 1742 re is p. 86, a hol a vizitáció így szól Csengerről: „Ubi nihil possis, ibi nihil velis.“ Ebben az esztendőben meg is halt Csengerben a pestisben, mint iratik p. 93+131. És így 1742. esztendőben volt itt a pestis p. 182.

1743-ban januáriusban már Csengerben lakott Diószegi István akadémikus pap és egyszersmind Dr. medicinae, ki csakhamar traktuális asszesszorrá lett, s azután traktus nótáriusává. Vid. Solym. Caus. Prot. p. 105+109 item Prot. Tarcali. p. 255. Ennek 1744. elején szemére veti a vizitáció, hogy Pünkösöd utolsó napján házasokat esketett. Megmarasztatott 1744-re is, p. 141. Jelen volt azon a vizitáción Hadady Mihály és a Széki Teleky Mihály gróf tiszttartója. Ekkor ajándékozott (Egregius) Hadasy György egy szőnyeget a kathedrára. 1745 re marasztatott, a mikor az ekklézsia husz forintot a papbérből el akart húzni oly kondicióval, hogy a helyett vetést ad, p. 182. Ekkor renoválták a templomot*), midőn a csengeri ekklézsia követe Csorvási György a Traktus széniorától extrahált suplex libellussal kéregetett a trakban 50 frtot. Volt ezen kívül a sirban talált pénz is. Prot. Jerenniae p. 310. Marasztatott ez a pap 1746-ra, p. 209. 1747-re p. 261. nótárius korában. 1748-ra, p. 265; de már 1749-ben meghalt.

1749-ben jött Komlósi András akadémikus pap, (ki szathmárnémeti professzor volt), Vid. Solym. Caus. Prot. p. 310. Ez minden esztendőben marasztatott 1760-ig, a midőn

---

*) Mező-Csengerben a ref. egyháznak egy régi, de többnyire mindig jókarban tartott góth temploma van, mely talán egyike a hazában épült legelső góth templomoknak. Kár, hogy e figyelemre méltó régiség a szükségelt bővítés- és igazítások által eredetiségéből többé kevésbé kivetkeztetett.

p. 392. ns. Hadady Gábor kurátor háza népe a maga templombeli székeiben megerősített. Ibid. 1761. p. 398. — 1762. p. 410. — 1763. p. 420. — 1764-ki vizitációk ugyancsak ötöt találják papul Csengerben p. 448. — 1765-ben traktusi asszesszornak tituláltatik. Megmaradt 1765 re, p. 456. — 1766-ra is p. 475. — 1767 elején a vizitáció asszesszornak és substitutus notáriusnak titulálja, s említi, hogy 1767-re is marasztatott, p. 48. — 1768 ban substitutus notáriusnak mondatik még, 1768-ban p. 499. is megmarasztatott, valamint 1769-ben is p. 507. Felette dicsértetik ez a pap papságáról; de háza népe nagyon rongyos lévén, azt szégyenlette az ekklézsia, s azért nem akarta 1770-re megmarasztani, p. 517; de azért az 1771-ki vizitáció ugyancsak Csengerben találja. 1772-ben a traktus Ord. notáriusának tituláltatik; és iratik, hogy 1772-re is marasztatott. p. 541.

Itt lakott ez a pap 24 esztendeig. Ennek idejében testált 1755-ben gróf 4-ik Teleki Mihály a csengeri ekkléziának 300 magyar forintot, melynek érdekébe százért hat forint járt évenként a grófi háztól még 1783 ban is. Vid. Prot. Jeremiae p. 685.

1773 ban jött Kaszonyi Lázár András, debreceni diákféle új akademikus (Vid. p. 139. Solym. Caus. Prot.) Lett ez később traktus asszesszorává; itt lett pappá és itt halt meg is. Paposkodott Csengerben 33 esztendeig. Szó van az ő idejéről a Jeremiás Protokolumában p. 543+593+628+636+666. — 1782-re ily kondícióval maradt meg, ha neki 4 boglya szénát, 15 szekér fát és egy néhány darab földet adnak, melyet az ekklézsia meg is ígért p. 671—685. 704, 708, 718, 724, 733, 753. Traktuális asszesszornak tituláltatik 1790-ben p. 761, 770, 783, 791, 803, 810. 836. mely szól 1776-ról in prot. Jerem.

1806-ban jött Tunyogi László debreceni diákféle új akademikus, Debrecenben való szállásáról. Itt lakott egy esztendeig. Azután Porcsalmán újra egy esztendeig. Onnan ment Mikolába 1808-ban és most is ott lakik, t. i. 1810-ben.

1807-ben jött a máramarosi traktusból Kozma István erdélyi diákféle akademikus. Vid. Prot. Tarcali. p. 272. Ez most is ott lakik, t. i. 1810-ben.

És így száz esztendő lefolyása alatt tizenegy papja volt

Csengernek olyan — a mint én találtam — a ki nem utolsó dicsérete ezen kálvinista ekkleziának. Ebben a Traktusban csak Szatmáron, Németiben és F. Gyarmaton vannak többen reformátusok.

Eddig tartanak Széles András feljegyzései a mezőcsengeri papokat illetőleg, s ezután következnek a tanítókról szóló tudósításai, a melyeket mielőtt előadnánk, jónak látjuk M. Csenger papjait egy ember nyomnyira legalább megemlíteni, előadásunkat az egyházlátogatási jegyzőkönyvekre, mint leghitelesebb forrásokra alapítván.

1810 ben Kozma István volt a csengeri lelkész, ki 1811-ben az egyházlátogatóság előtt panaszkodott, hogy 200 ftnyi pénzfizetése 40 ftra szállván alá, s az e. megyei rendelet dacára sem kárpótoltatván, csekély fizetése mellett Csengerben nem maradhat.

1811-ben Etédi József volt a csengeri egyház lelkipásztora, s mint ilyen működött Csengerben 1819-ig; de akkor testi gyengesége miatt nem vihetvén oly népes egyházban óhajta szerint lelkészi hivatalát, dacára hivei a küldöttség marasztásának, az egyházlátogatóság előtt tett nyilatkozata szerint Csengerből változott, s Ricsére rendeltetett az 1819. év február hava 10. s több napjain Fejér-Gyarmaton tartott helyosztó gyűlésen, hol mellé Muhi János káplán neveztetett segédül.

Ugyanez alkalommal a megürült csengeri lelkézséget a zsarolyáni születésű, Sárospatakon végzett, mikolai káplán s később 1817. ugyancsak ott lelkész Mészáros István nyerte el, ki hivatalát itten egész 1829-ig hiven folytatta. Mészáros István később szatmári pap lett. 1833. egyházmegyei ülnökké, 1837-ben főjegyzővé választatott, majd a forradalom bukása után a teljhatalommal rendelkező Szoboszlai Pap István szuperintendens által, az 1848-ban választatott törvényes esperes felmentésével esperessé tétetett, mely hivatalt 1860-ik évig viselte.

Miután M. Csenger papjairól a legközelebbi időkig megemlékeztünk, térjünk vissza ismét, s vegyük fel krónikásunk elejtett fonalát.

Széles András egykor gacsályi, k. ari, s szatmári lelkész s e. megyei ülnök kézírata Csengert illetőleg eként szól tovább:

„A csengeri iskola rektorai közül ezekre találtam:

1690. Csekei Mihály Vid. Vetus Prot. Tarcali. p. 305.
a hol ez úgy szubskribál, mint csengeri rektor. Ugy a következők is, a kiket ezen protokolumból citálok.

1705. Veszprémi István Ibid. p. 306. a kurnevilágban.

1708. Zilahy András Ibid. Ez is akkor.

1710. Bárci István Ibid. Ez is.

1712. Mezey István Ibid. p. 306.

1719. Szatmári K. Sámuel Ibid. Ez volt csengeri rektor 1723-ban is, és lett bagosi pappá, mint azt a Solymossy Causar Protoc. referálja.

1726. Nyiregyházi Mihály. Vid. Protoc. Tarcali. p. 307.
Az Solym. Visitat. Protokollumában ritkán tevődik ki a nevek p. o. 1725. elején januáriusban a vizitáció l. c. p. 12. a rektort nem is említi. 1726. elején pedig így írt p. 99 a csengeri rektorról: „A fizetésben való restséggel vádolja az ekklezsiát; ő itt a tavaly lett deliberátum miatt már jövődre nem maradhat.“ — Talán hát ez volt oka, hogy mivel több esztendő telt el rektorságban, tehát Csengerben tovább nem maradjon, hanem pappá legyen. 1727. elején januáriusban így ír a vizitáció: „A rektor nem marad meg“, de nevét ki nem teszi. Vid. Solym. Visit. Prot. p. 232. „Oskolája jó van“, azután ismét nincs szó rektorról.

1736. volt Mihályfalvi János Vid. vet. Pr. Tarc. p. 308.
1732-nek januáriusában így ír a vizitáció: „A rektor nem marad meg“, de nevéről nem emlékezik. Vid. Solym. Vis. Prot. 294. Azutánról nincs szó.

1735. Januáriusában így ír: p. 348: „A rektor vissza akar menni a kollegiumba.“ 1735-ben tavasszal (ha előbb nem) volt itt rektor Garbóci András, a ki 1736-ra is dicsérettel megmarasztatott p. 351. in Pr. Soly. Vis. — Marasztatott ő 1738-ra is; de 1739-re az van róla, hogy azért nem maradt meg, mert köteles volt pappá lenni. Vid. Prot. Jer. p. 18+21.“

Eddig tartanak Széles A. feljegyzései a Csengeri tanítókat illetőleg, melyeket mi az e. megyei jegyzőkönyvek nyomán következőleg egészítünk ki:

1740. a Jeremiás féle e. látogatási jegyzőkönyv így szól az 55. lapon „mausit (sc. pastor) cum suo rectore.“

1743. „Rector morbo laborat“ etc. p. Ibid. 131.

1744. tanító volt Deli, vagy Dehi István Ib. p. 141.

1745. január 11-kén az egyház tanítóul kéri Komáromi József angyalosi tanítót Ib. pag. 182. Ugyancsak őt Csengerben találja az 1747-ki vizitáció p. 261. — 1748. szinte p. 265. — 1750-ben „aptus et gratus“, p. 311. de már 1752-ben Laki András említettik tanítóul.

1756. Laki Andrást Vécsei István váltotta fel a tanítóságban p. 372. Meddig volt csengeri tanító, nem tudható; mert az 1757—58-ki vizitációs iratok elvesztek, s az 1759-ki v. Váczi Györgyöt találja Csengerben tanítóul, kit mint az e. látogatási jegyzőkönyvek által többször megdicsért tanítót 1765-ben Viski György váltott fel. — Két év múlva Viski után 1767-ben Pataki Mihályt dicséri az e. látogatóság mint szorgalmas tanítót p. 484.

1769. csengeri rektor Almási István Ib. p. 507.

1776. Vincze János, kit az 1778-ki vizitáció is ott talált, a midőn már a jegyzőkönyv egy leánytanítóról is emlékezik Bartha Mihály személyében p. 595.

1779. rektor volt Huszti József, preceptor Szabadszállási Sándor, p. 628.

1780. rektor Jósa János, p. 636. precept. Fekete István. A rektort felváltá

1783. Juhász András, míg a l. t. megmaradt.

1785. csengeri rektor Deák András l. t. Fekete István, p. 708.

1788. Deák Andrást felváltja Nagy Ferenc a debreceni iskolából hozott fitanító, még Fekete marad, p. 732.

1790. rektor Vince János, l. t. Fekete István, p. 760.

1794. Vinczét Szél György követte a rektorságban p. 803.

1797. Szélt követte Bottyán János rektor és Szodrai Pál kisebb tanító (b. E. e. l. j. k. 66. l.), kik 1798. megmarasztattak Feketével együtt, ki mint igen szorgalmas leánytanító dicsértetik.

1801. a fenebb említett három tanító helyett, kik eddig mindig dicsértettek, Takács István rectort, Oláh Mihály preceptort találja és marasztja a vizitáció. (E. e. h. l. j.) 1801.

1802. Vass Sámuel rektor, Kazai György preceptor, Fekete István leánytanító. L. u. E. j.

1805. Vass Sámuel rektor, Kátai Gergely preceptor, Fekete István l. t. Ezek maradtak 1810-ig.

1810. Mester István rektor, Oláh János l. t. 1813-ig.

1814. Kósa Ferenc rektor, Oláh János l. t.

1816. Kósa Ferenc káplán-rektor, Szodorai János l. t.

1817. Muhi János rektor, Szodorai Pál l. t.

1818. Költő János l. t. Muhi János rektor.

1819. Nagy Bénéámin rektor, Márk Ferenc l. t.

1820. Nagy Bénéámin rektor, Nagy Sándor l. t., Fejér Dániel pr. L. E. e. h. l. j. 1810—1822-ig.

* * *

Közli a nt. szathmári ref. egyházmegye levéltárában létező eredeti kéziratból

Kiss Kálmán,

Az egyházi jegyzőkönyvekről.

A lelkész több közérdekű jegyzőkönyveket kezel. Ezek : az anyakönyv, az alamizsnák jegyzőkönyve, a helybeli egyháztanács munkálatait, a számadásokat, a felsőbb rendeleteket tartalmazó jegyzőkönyvek. Ezeknek kezelése iránt kívánja cikkíró szerény nézeteit hivataltársaival s az egyházi ügyek iránt érdeklettekkel közleni.

Az anyakönyv nem csak egyházi, hanem polgári tekintetben is nagy figyelmet érdemlő. Ebből vétetnek a születési, házassági és halálozási nagy nyomatékú bizonyítványok; ebből szerkesztetnek a himlőoltási, köz- és vasárnapi iskola kötelezettségi, újoncozási s családi értesítési sorozatok; ezen felül, hol az egyházi teher viselése személyre van alapítva, ebből vétetik a fizetők névsora; ezekhez fog járulni a még ugyan életbe nem lépett honvédelmi szabályok szerint a honvédkötelesek kimutatása is. Ezeknek kiállítása nagy felelősséggel jár s mint ilyen, az eljáró lelkésznek nem kevés fáradságába kerül. A ki iskolalátogató volt, jól tudja, mi nehéz sok helyen birtokába jutni csak az iskola kötelesek névsorának is.

Ezen névsorozatok kiállítási terhéért azonban a lelkész egyszer mindenkorra tett munkájával s annak koronkinti pótlásával nagyban egyszerűsítheti.

Szükség e célból a gyülekezet legidősb tagjától kezdve a legifjabbig: „Élők és holtak kimutatását“ készíteni. Ebbe következő rovatok kellenek: 1. Születés éve s napja. 2. Születés neve; kiteendő itt az anya neve is, a mennyiben ugyanazon néven több családtagok fordulhatnak elő, kivált népe-sebb gyülekezetben. 3. A gyermek neve. 4. A halálozás éve s napja.

Az 1. 2. 3. rovat a szülöttek anyakönyvéből töltetik be egyfolytában a legrégibb felvett kortól kezdve a folyó napig. Ekkor jön a sor a 4. rovat betöltésére a halottak jegyzékéből. Az egyszer eként elkészített kimutatást esetről esetre azonnal pótolni kell az újonnan szülöttek és meghaltak beiktatásával, mi semmi különös fáradságot nem igényel többé. Magában értetik, hogy ezen kimutatásnak az állandóan bentlakos egyháztagokra van legfőbb vonatkozása. A máshonnan kerültek halálozása ide be nem iktattathatik: a jövőbenek itt született kisdedei azonban felvétetnek a sorozatba. Szükség, hogy ezen kimutatás a leggondosabb figyelemmel készíttessék, hogy használható legyen.

Ezen kimutatásnak segélyével már a lelkész, a nélkül, hogy összevissza kelljen forgatnia a szülöttek és meghaltak anyakönyvét, folytában kiirhatja a kívánt sorozatokat és az egyes születési vagy halálozási eseteket is könnyen megtalálja eredeti helyökön. Kitűnik innen az is, vajjon helyben született-e az, kinek születési bizonyítványát keresik — sokszor hasztalan.

A családi értesítések és személytől fizetők névsorainak kiállítása végett még ezen felül szükség „Családkönyvet“ készíteni. Ehez következő rovatok szükségesek: 1. Házaszám. 2. Családtagok. 3. Fi. 4. Nőneműek-e? 5. Az egyes családtagok születési éve s napja. 6. Családbóli kilépés napja halálozás vagy házasság által. Legcélosabb az egyes családoknak külön lapot szánni: ez esetben a feloszlott család lapja kivétethetik a többi lapok közül; másként, ha t. i. egy ívlapra több család iratik egymás után, kevés év alatt a családkönyvet újból kell leírni a változások beiktatása végett. A

családok könnyű föllelhetése tekintetéből legcélosabban követhetnek betürendben egymás után.

Ezen családkönyv az „Élők és holtak kimutatásából” igen könnyen kiállíthatatik. Sorba menvén ugyanis a névjegyzéken, azonnal feljegyeztetik az egyes családfő neve s születési ideje. A házasságra egybekötötték anyakönyvből betöltendő a 6. rovat. Így tovább bejegyeztetik egyik s másik családívra az odatartozó családtag s a rovatok betöltetnek. Még az elhalt családtagokat is szükség beiktatni, mivel a családi értesítőkhöz ezek is felvételnek. Így bizonyítatik be, hogy ha valamely szülének ugyanazon néven több gyermeke volt, az élő mily korú? Ha e nélkül készíti a lelkész a családi értesítőt, a szülők gyakran eltagadnak egy s más családtagot s a felelősség még is csak a lelkészre hárul. A család ív végén kimutatandók rövidesen a vegyes házasságban élők; előbb férfiak, kik közt lehetnek kik térítvény mellett házassodtak; azután nők, kik a felekezethez többé új tagokat nem adnak. Ezen családkönyvből készíthető még egy ív az állandóan bent lakos élő egyháztagek létszámának kimutatására, melyen 1. rovat a családfő neve; utána a menynyi évnek hely telik. Egy egy év rovatába külön íratik be a fi- és nőneműek száma. Ha ez készen van, a jövevények könnyebben felszámíthatatnak s az egyház népessége évenként könnyű szerrel pontosan kimutatható.

Az alamizsnák könyvére kevés megjegyzést lehet tenni. Szembetűnő, mennyivel jövedelmezőbbek voltak a régiekben mind a hirdetések, mind a házankinti adakozások. A hirdetés útján begyűlt egész összeget vévén fel, bele értvén a helybeli egyház és az ügyvivői pénztár jutaléka is, az az egyes egyházakban két annyinak találtatik, mint mostani években. A házankinti gyűjtelék pedig, mely hajdan kizárólagosan a kerületi főiskoláé volt, ma pedig a legtöbb egyházakban gyakorlat szerint, minden segélyezendőkhöz osztatik fel, úri helyeken igen igen sokkal több volt a mostaninál. Így például félszázadnyi időközött vévén fel, egy bizonyos egyházban midőn 1717-ben az említett összes hirdetések összege 11 frt. 94 kr. tett v. p., mi jelenlegi pénzérték szerint 4 frt. 73 kr., akkor ez 1866-ban ment 2 ft. 5 kr. a házankinti gyűjtelék akkor tett 2 hordó bort 5 $\frac{3}{4}$ véka gabonát, most összesen 3 frt. 23 kr. Ugy látszik, mintha a kivetési

kényszerre készülnének szorulni közintézeteink. Találni egyházat, melyben az egyes urnapokon begyűlt hirdetési pénz rendesen az egyházi jelenlétében s ellenjegyzése mellett iratik fel; találni olyat is, hol az iskolák követői kézírásukkal ismerik be az aratási kézbesített segélypénzeket; végre találni egyházat, melyben évenként egy fillér sem gyűlt be hirdetés útján. Ez azzal indokoltatik, mivel egyik lelkész a templomban begyűlt hirdetési pénzt átvévén az egyházi kezéből, azt azonnal magán haszonra fordította: hogy azonban ő azt az egyházlátogatóknak átszámolta a többiekkel együtt, az már nem vétetik figyelembe. A nép hitének kimélése iránti tekintetből talán legjobb lenne hirdetendők perselyét tartani, melybe egyenesen betétetnének a fillérek s az egyházlátogatók bontanák és osztanák fel tartalmukat. És ez azon tekintetből is ajánlatos, mivel ezen apró összegek, melyeket rendesen a lelkész kezel, az év folytán mégis meggyűlnek annyira mennyire s egy összegbeni kifizetésök — a többi fizetendőkkel együtt — terhére esik a lelkésznek.

Az alamizsnák feljegyzése már a legrégibb egyházi jegyzőkönyvekben is találhatók: ezek, a gondnoki számadásokkal s az anyakönyvi jegyzésekkel együtt tevének azoknak tartalmát kizárólag a budai zsinat idejéig. Elsőben csak az urvacsorájával éléskor van emlékezet adakozáskor — az ügyvivői pénztár részére. 1772. óta találni új hold vasárnapjani hirdetéseket, de csak a helybeli egyház javára: a szükös egyházak a közpénztárból és házankint segélyeztettek. 1784-ben már találni kihirdetve a sárospataki és debreceni főiskolákat. E század elején felvétettek rendes és rendkívüli hirdetések, de kevés számmal, p. o. 1807-ben a Göncön tartott egyházkerületi gyűlés megrendelt 5 köz- és jótékony intézetet rendszeres, 5 szükös egyházat rendkívüli hirdetésre. A hirdetendők száma később évről évre nevedett. A szuplikációk az 1801. évben, a pesti egyetemes értekezlet határozata alapján rendszeresítették.

A helybeli egyháztanács határozatainak jegyzőkönyve az egyház életfejlődésére a legtöbb világostágot veti. Magában foglalja az egyház évenkénti életfolyamát, időnkint keletkezett határozatait, építkezéseit s más erőfeszítéseit, melyekben éltének kitűnő jeleit adta, a vallásosság állapotját, az egyház szerveinek neveit s emlékét. Ennek át meg át olvasása a

lelkésznek, mint egyházfőnek, nélkülözhetetlen. Ebből ismerheti meg az alapokat, melyeken az egyház áll; az egyház hivatalnokának fizetését s ennek koronkinti módosulásait. Míg a lelkész ebben nem jártas, mint egyházkormányzó, helyét jól semmiképen nem töltheti be. A nép értesítése egy vagy más tárgyban, a jegyzőkönyv tételeivel gyakran ellentétben áll: az önérdek, több több jogoknak és javadalmaknak megkerithetése, egy s más teher alóli menekülhetés, mind hajlandóvá teszi a népet elferdíteni a valódi tényállást s az ily ferde előadások a tömeg közt nagy kelendőségnek örvendenek. Ha pedig a lelkész az egyháztanács útján oly intézkedést akar érvényesíteni, mely az egyház régibb gyakorlatával s határozataival ellentétben áll: csak céltalan ellenkezésre talál. Vérében van népünknek az önhatóság; önhatározatai legmeggyőzőbbek irányában: ezeknek ismerete tehát nélkülözhetetlen az egyházkormányzónak ha boldogulni akar. Nagy súlyt fektet az egyháztanács jegyzőkönyvének pontos vezetésére az egyházi felsőség is. A felsőborsodi egyházmegye 1844. Kazán 40. sz. a. kelt határozatában a lelkész évi jövedelmének $\frac{1}{4}$ részét rendeli büntetésül lefoglaltatni, ha e részben híven el nem jár. 1793. óta folytonosan vezetve találom. Az egyházlátogatás hivatalból felügyel ennek pontos vezetésére. Nem lenne-e célos, ha az évenként keletkezett határozatok az egyházlátogatás által mindannyiszor egész terjedelmökben felülvizsgáltatnának: a mennyiben a felsőbb rendelkezésekbe nem ütközök ez által nagyobb erőt nyernének; az ellenkezők — mert ilyenek is tapasztaltak — azonnal megsemmisíttetnének s a törvény kijátszásának útja bevágnék s a bejegyző magán érzelmeinek köztekintély alá tolésa — mind elmaradnának. — A hitelesítésre nézve több gyakorlat van. Némely helyeken a jelenvoltak aláírásaikkal hitelesítik azonnal a bejegyzést; másutt a következő gyűlés alkalmával olvastatik az fel hitelesítés végett; a legtöbb helyeken a bejegyzés épen nem ellenőriztetik, így hitelessége is vékony alapon nyugszik.

Hogy ezen jegyzőkönyv bár mely órában kellően használatba vétethetnék: igen célos lenne, ha a kezelő azt a legrégibb időtől kezdve, tüzetesen átolvasná; abból igen rövid, pontos kivonatot készítné; ezen kivonathoz pedig ismét egy betűsorozatos tárgymutatót mellékelne, melyben azonnal fel

lelhető lenne egy más tárgyban mikor? hány és mi tartalmu határozatok keletkeztek? Ezen kivonat és tárgymutató nélkül maga az átolvasó is könnyen megfélelkezhetik egy vagy más — úgy lehet lényeges — határozatról, legalább azt előmutatnia mindannyiszor sok keresgetésébe kerül. Könnyen feladásba mennek a régibb határozatok; az újdonságtól a nép ösztönszerűleg idegenkedik, s talán épen a célosabbak, melyeket az idő megszentelt és kivihetőknak, használhatóknak bizonyított be — tolatnak ki helyökből ifjabb testvéreik által. — Hát még lelkészváltozás esetében, míg az új lelkész annyira mennyire el nem igazodik, mennyi nehézséggel jár az egyház kezelése, holott az említett kivonat és tárgymutató használata egy összefüggő egészsze varázsolná át az egyház addigi és azutáni életfejlődését, s abban legkisebb félbeszakadás és ingadozás sem állana be. Mit mondjunk az egyház monográfiájáról, melynek szükséges voltát a gömöri egyházmegye annyira elismerte, s kiállítását a lelkészek kötelességévé tette? E nélkül az egyházi hatóság igen bajosan hiányosan öröközhetik az egyes egyházak jólléte felett. Kényes kérdésekben az egyházmegyei vagy kerületi küldöttségnek aligha sikerül a helyszínen is kellő biztos ismeretet szerezni a tény állás felől. Olykor a lelkész, kitől várhatni a legtöbb felvilágosítást, érdekelve, vagy nagy mértékben megfélemlítve s — hallgatásra van kárhoztatva. Mi hasznos lenne már ily esetben az egyház képét a küldötteknek tisztán látni s a tért, mely kérdés alatt áll, helyesen ismerni. Ily egyházrajz, mely annak vagyoni állását, okiratait, élte nagyobb jelenségeit, hivatalnokainak fizetéseit, történelmét híven előadná, csak az egyháztanács jegyzőkönyvéből készülhet hitelesen. És vajon nem érdemelné-e meg az egyház, mely minket táplál, hogy mi is az ő egész eddigi életét áttanulmányoznánk, életfeltételeit kiismernénk, felmutatnánk, s életének hű rajzát adnánk — a további fejlődés tekintetéből s eddigi életszerveiről iránti kegyeletből?

A számadások jegyzőkönyvét a mi illeti: erre úgy látszik, eleitől fogva a legnagyobb gond volt. Meglehetősen folytonosságban találhatók számadási jegyzetek, mióta csak iratai vannak egyik vagy másik egyháznak. -- Ugy a jövődelmi mint a kiadási címek keveset változnak egyik évről a másikra: kevés új cím merül fel, s a régiek ritkán enyész-

nek el. E körülmény miatt igen könnyű egyiket mint másikat betűsorozatos rendbe összeállítani s az egyes címeket évről évre egymással összehasonlítani. Nem hálátlan bibelődés ez. Ebből láthatja az egyházkormányzó: mi jövedelemforrásai voltak egykor s máskor az egyháznak? melyek hanyagoltattak netalán el? s rendkívüli szükség esetében melyeket lehet ismét folyóvá tenni s mi eredménnyel? Ebből látja: mi költségek lényegesek, elkerülhetlenek? miben lehet valamit megtakarítani? hova szükség leginkább kimélni és fordítani az erőt? mi mikor keletkezett? mi sokat költ a ki kamatozó pénzt költ el? egy vagy más épület mibe került? Mi könnyű ily összeállítás segélyével felfedezni, ha egyik vagy másik cím netalán feledékenységből betöltetlen maradt, a mely eset itt ott előfordulhat. S a gondnoki számadások készítésénél, ha netalán a lelkész ellen-naplót nem vezetne, vagy a gondnok talán naplót sem tartana, vagy elhalna: mi jó segítség lenne ily összeállítás az előfordulni szokott címek betöltésére!

A felsőbb rendeletek könyve a lelkészre igen nagy horderejű. Tudjuk, hogy egyházi törvényeinkből igen kevés, legfelebb az elvek taníttatnak a theologiai tanfolyamon. Legtöbb szabályaink ideiglenesek, míg t. i. az illetők felsőbb helyeken újakkal nem cseréltetnek ki, idő hely- körülmény szerintiek: ezeket sehonnan sem lehet megismerni, pusztán a rendelkezések könyvéből. Talán épen azon körülmény, hogy gyakorlati törvényeink csak itt láthatók; és sem a felsőbb egyházi hatóságok jegyzőkönyvei, melyekből a közérdekűek is általánosan s a magán érdekűek ismét az érdeklettekkel külön közöltetnek, sem ezen helybeliek, ha egyszer egybeszerkesztettek, nem igen olvastatnak többé, adhat okot arra, hogy egyházi tekintélyek ajkairól ily nyilatkozatokat kell hallanunk: „nincsenek törvényeink; a mit ma határoztunk, az lesz törvény; holnap ismét mást emelünk törvénné; törvényeink nem oly természetűek, hogy végrehajthatnának sat.“ Innen lehet kimagyarázni, hogy törvényeink általában kevésbe nézetnek — általunk; míg a polgári hatóság azokat valóságos törvényeknek nézi s végrehajtja; innen, hogy egy s ugyanazon tárgyban kis idő közbejöttével, egymással homlokegyenest ellenkező szabályok keletkeznek. Törvényeinknek gyakori olvasása s a szükségéseknek azonnali elővehe-

tése sok botlástól megőrizne egy s más lelkeszt; képessé tenné őt a kellő utasítások kiosztására; s a mit jól ismernénk, azt tiszteletben is tartanánk.

Szükségesnek látnám e végre, hogy a hivataloskodó lelkész a rendelések könyvét is szintugy, mint a helybeli egyháztanács jegyzőkönyvét, a legrégibb időn kezdve e mai napig, tüzetesen áttanulmányozná; abból pontonkint igen rövid kivonatot s ennek segélyével ismét egy betűsorozatos tárgymutatót készítne, s mindezeket újabb rendeletek keletkeztekor folytatná s pótolná. Könnyű volna ennek segélyével akármely esetben utánna nézni, van-e és miféle szabály arra? könnyű a szükséges szabályt előkeresni, átolvasni, s annak nyomán biztos lépéseket tenni; könnyű az illetőket meggyőzni a felől, hogy nem önkényesen, sem ámtásból, hanem formaszertinti törvény útján vezetettnek. Szép lenne a tárgymutató segélyével látni, mint fejlődött egy vagy más tárgy koronkint, mint vette fel mostani alakját; s egyháztörténelmi ismeretek is nagy számmal találhatók azokban. Csak a maga könnyebbségeért is méltó, hogy a hivataloskodó lelkész a rendelések könyvét így kiaknázza: de az utódokra is alig hagyhatna szebb örökséget a most hivataloskodó lelkész kar, mintha ezen rendelések kivonatát s tárgymutatóját az illető könyv végére oda illesztve, az utódok élvezetére is elkészítné. Mit gondolunk az oly atyáról, ki utódjait semmi szerzeményben, mint éltenek látható eredményében, nem igyekszik részeltetni?

Eszmetársulat folytán felmerülnek itt az egyházmegyei s kerületi közgyűlések jegyzőkönyvei s a polgári hatóság által leküldött, egyházi ügyeket tárgyazó rendeletek. Mennyi költségébe került és kerül egyházainknak ezeknek létrejövetele, értem a költséges gyűléseket, melyeknek munkálatait s rendeleteit ezek tartalmazzák! Valóban, csak ezen tekintetből is méltó volna, hogy ezen jegyzőkönyvek az említettem módon feldolgoztatnának s a bennök foglaltak könnyen megtalálhatók s hasznavehetők lennének. Mi nagy könnyebbségére szolgálna ez csak magoknak a kormányzóknak; hát még az érdekletteknek, kik a reájok vonatkozókhöz eként könnyen eljuthatnának! Mert bár a közérdekű szabályok, ezenfelül az egyéneket illető határozatok koronkint kiküldettek és küldetnek is: de azok időnkint vagy jegyeztettek be

azilletők által, vagy sem; s az azon korkeliek előtt ismeretese-
sek voltak, de a későbbiek vagy tudnak felőlők valamit vagy
sem. Mi szép gyarapodást nyerne ez által a megyék és kerü-
let ismerete! Erre sokaknak közreműködése volna szükséges,
ezen felül a közügyek kezeléséhez korunkban kevés az ösz-
tön, annál fogva a kedv is. Mindenesetre a főtiszteletű megyék
kormányán ülő atyák bölcsesége találna módot ezen terhes,
de szép és hasznos munkálatnak létesítésére. Szép példával
ment elő e részben, tudommal a gömöri nagytiszteletű egy-
házmegye, melynek irattára, akkori nagyérdemű főjegyzőjé-
nek önfeláldozása által, a legszebben rendbeszedetve s élvez-
hetővé tétetett.

Dodnár Endre.

Mutatványok Zombori Gedő „A keresztyén egyház multja” című egyháztörténelméből*).

I. Zwingli Ulrik és a svájzi reformáció.

Luthernél egy évvel hamarabb 1516. Zwingli Ulrik
zürichi lelkész a bűnbocsátó-levelek ellen beszélve, újév első
napján megkezdette hazájában a vallástisztítás nagy mun-
káját.

Zwingli Ulrik született 1484. december 1-jén
Svájcban, Szent Gallen kanton magasán fekvő kis Wildhau-
sen helységében; családja régi és a hegyek közt igen tiszt-
elt volt. Atyja Bertalan a helység bírása volt, s anyja
Meilli Margit előkelő papokkal volt rokonságban. A gyer-
mek téli estvéken atyja s a helység öregjeinek ajkairól lel-
kesedve hallgatta a nemzet dicső szabadság küzdelmeit, s

*) Ez egyháztörténet feltűnő előnye az irály könnyűsége s mégis
tömörsége és szabadszelleme; továbbá a történelmi anyagok bővsége és
ügyes feldolgozása. Ohajtandó lenne, hogy a miveltebb protestánsok kö-
zül mentől többen szereznék meg e munkát, mely nem csak az ultramon-
tanizmus törekvéseit élénken tünteti elő; de a magyar prot. egyház mult-
ját is kellő terjedelemben és világosan ismerteti.

Szerk.

*

anyját, ki őt Isten tiszteletére s félelmére tanította. Korán kifejlett. Atyja a gyermek tehetségeit észrevéve, elvonta a tehenek őrzésétől, s a wezeni kis iskolába vitte, majd 11 éves korában Bazelbe küldötte a „szent Tivadar“-féle iskolába, hol a gyermek ifjú bámulatos gyorsan fejlett. Innen 1497-ben a költő Lupulus keze alá ment Bernbe, s a jeles tanító a gyermekben a költészethez hajlamot ébresztett. A berni dömések a gyermek ifju lelki tehetségeit és szép hangját felismerve, magokhoz akarták csábítani, de atyja erről értesülve őt Bécsbe küldötte, hol csakhamar Faberrel (Heigerlin János) szoros barátságot kötött. 1502-ben tért vissza a bércek közé. 1503-ban Bazelben tanító lett a szent Mártonról nevezett altanodában, s egyszersmind az egyetemen tanult bölcsészetet s hitészetet; magány óráiban zene ismereteit tökéletesítette. A vidor s jeles zenélő Zwinglit mindenki szerette, s a város polgármesterének tudós fia Wittenbach (Basel első reformátora) szívélyes barátságával tisztelte meg; ennek s rokonainak ajánlatára, 1506-ban a nagy jövedelmű glaruszi egyház hívta meg lelki pásztorának 22 éves korában. Az ifjú lelkész hittanulmányain kívül a költészettel is foglalkozott, és irt több szabadelvű költeményt, melyben sülyedő nemzetét honszerellemmel a tátongó örvényre figyelmezteti. A szentírás tanulmányozásával beszédjei mindig szabadelvűebbek lettek, s nevét ismeretessé tették a bérclakók közt. Kétszer volt Rómában, s felismerte a nagy erkölcsi sülyedést, és az olasz egyházak közt kifejlett szakadást, s midőn 1516-ban az Einsiedelni zárda hívta meg hitszónoknak, emelkedett és merész lélekkel megtámadta a visszaéléseket, a búcsút, sőt Mária imádása ellen is kikelt. Zwingli már ekkor oly tiszteletben állott, hogy őt senki sem merészelte fellépéseért kérdőre vonni, sőt a zárda felügyelője (báró Geroldseck Theobald) által kivitte, hogy a bibliából a zárda férfi és nő tagjai naponta több részt felolvastak és értelmeztek. A zárda lakói szabadabban lélegzettek, midőn Zwinglit az ország legtekintélyesebb egyháza, a zürichi szent Péter templom közösség lelkipásztorává nevezték ki; de a jobb érzelműek szomorúan bocsátották el, s elfogadták következőjének a kitő ajánlott, szabadelvű barátját Judát. A zürichi lelkes fogadtatás elnémitotta elleneit, habár 1519-ben jan. 1-jén beköszöntő beszédében a tudomány és szentírás fegyverével tá-

madta a szertartásokat és a pápák bűnbocsátó hatalmát. — „Soha sem hallottunk ilyent!“ kiáltott a lelkesült hallgatóság, mely előtt most nyílt meg az oly rég elzárt evangéliom.

(Zwingli nemcsak nagy szónok, nagy tudós, de nagy ember is volt; szerencsés tapintattal megtudta nyerni még elle-neit is, s a társadalom minden osztályának valódi lelki atyja volt. A munkát és szórakozást bölcsen osztotta meg. Asztalához szívesen hívott vendégeket, meglátogatta házoknál a szegényeket és gazdagokat. Reggel a betegeket és szegényeket látogatta, 11-kor étkezett, ebédután tanácsokat osztogatott vagy kihallgatta a versengő feleket, két órákor ült dolgozni, négy órákor ebédezett, azután sétálni ment egy két óráig, nyolcig barátjai s családja körében mulatott; ekkor irt leveleket barátjainak s az egyházakba; sokszor éjfélig irt, mindig fennállva dolgozott.)

Zwinglinek valódi reformátori fellépését a bűnbocsátó pápai levelek árulása eszközölte.

A gögös és ildomtalan Bernardin Sámson ferenccs szerzetes a pápa nevében eszélytelen merészséggel árulta a bűnbocsánatot. Zwingli megrongált egészsége végett fürdőben időzött, mikor a Zürichben dühöngő nagy halálkór résztvevő szívét visszahívta. A betegeket ápolva maga is csaknem a ragály áldozata lett; de a gondviselés megtartá áldásos életét. A nagy hitű férfiú az Ur intését látta megszabadulásában, s még lelkesebben tört a nagy cél felé, s megtámadta a bűjtöt, misét, sőt az urvacsorabeli kenyérnek az ur testévé átváltozását. Az egyház főbbjei, köztök a konstanci püspök Hugo, ki elébb pártolta őt, vádolta most és zsinat elé idézték; de ő magát 1523-ban jan. 29-én szóval és írással oly fényesen védte, hogy a zürichi nagy tanács a vád alól felmentette, sőt megparancsolta, hogy minden pap az evangéliomot úgy prédikálja mint ő. Bernardin az egész cantonból, sőt az egész köztársaságból kitiltatott. VI. Adorján, X. Leo utóda, nagy papi hivatalokkal akarta a reformátort elhallgattatni, de e csak azt eszközölte, hogy a tudós hitszónok még határozottabban munkálta a hitújítást.

A zürichi tanács új hitvitát rendelt. Zwingli az ellenfél heves megtámadásait a tudomány fegyverével győzte le, s a papság itt feltűnt tudatlausága úgy megdöbbenté a tanácsot, hogy Zwingli és társai a falukra küldettek az egyházak ta-

nítására, rendezésére. Zwingli látva, hogy az idő megért az átalakulásra, 1525-ben áldozó csütörtökön a misét eltörölte, a képeket az egyházból eltávolította, az Urvacsoráját, mint Jézusra emlékeztető szertartást, két szín alatt osztotta ki, s a keresztek és oltárokat eltörölte. Ezt követte az ország nagy része, s midőn Jüda Leo a bibliát még ez évben lefordította, Zwingli kiadta hitvallását a nép kezébe: Svájc reformációja békés úton bevégezve volt.

Felindulva hallották ezt a papság barátai, s követelték, hogy 1526-ban Badenben zsinat tartassék. Ide Zwingli Bazeli reformátorát Oekolampadiust küldötte; de 1528-ban Bernbe maga is elment. Mindkét vitatkozás a hitújítás diadalával végződött, s a mise mindenütt eltöröltetett, képek, keresztek, oltárok öszvetőrettek, a zárdák tanintézetekké alakultak, a papok megnősültek, s Zwingli is nőt vett (1525) a város legtiszteltebb hölgyét, a nagy lelkű Reinhard Annát, Knonau Májer (a nő ekkor 43 éves volt) özvegyét.

Zwingli egyike volt a történelem legnagyobb és emelkedettebb jellemeinek; ép oly szilárd elhatározással, mint megdöbbenve látta, hogy a hegyi nép bigott papoktól lázítva rokonvér ontására köszörüli kardját. Megkísérté a megszakadt köztársaságot egyesíteni, s midőn ez nem sikerült, a reformált kantonokkal védszövetséget kötött. Az ő lelkéből jött a szövetségre az életadó lehelet, tőle várta sorsát az állam és az egyház; rendezte az állami és katonai viszonyokat.

A katolikus kantonok elfeledkezve az örökölt és elenszenvről, segélyt kértek Ausztriától; mind a két rész fegyverkezett, s az Untervaldeniek beütöttek Bernbe. Zwingli harcra lelkesítette párthiveit s erős hadat küldött a támadók ellen. Az ellenfél megijedt s 1529-ben békét kötöttek, melyben meghatározatott, hogy az osztrák Nándorral kötött frigy felbontassék, mindkét félnek szabad vallásgyakorlat engedessék, s a közös birtokokban a többség határozzon. Azonban e béke nem volt tartós. Míg Zwingli azon működött, hogy az egyházat a polgári hatóságtól függetlenné tegye, s mint a népkormányzat barátja, a nemeség eddig zsarnok uralkodását korlátozta: Schwyz, Uri, Untervalden, Luzern és Zug minthogy főjövendelmök a kül-

földi katonáskodásból volt, melyet Zwingli tanácsára a berni országgyűlés most megtiltott, Luzernben védszövetséget alkottak. Az ország minden részében lázító szerzetesek jártak szét, az utcákon dobpergés és tárogató hangja hívta fel a hegyi népet a reformáció kiirtására.

Mindennek dacára a buzgó Fárel, Oekolampád, s a tudós Haller Bertold munkálkodására az új egyház folyton gyarapodott. A katolikusokat e gyors terjedés méginkább ingerelte, üldözték s kegyetlenül kinozták a reformáltakat. Zwingli ily helyzetben 1529-ben az egész reformált Európát hívta fel egy szent szövetségre, s hitte, hogy Isten általa fogja megdönteni az erőszakos V. Károly trónját. 1529-ben Luther és Zwinglinek az urvacsorájárolí véleményét egyeztetni a hassziai választó fejedelem — a nagylelkű Fülöp — Marburgban szóvitát rendezett. Luther merevségén megtört ugyan a jó szándék, de Fülöp és Zwingli a tervezett nagy frigy eszméjéről többször értekeztek. A nagy reformátor Collin tanár által frigyet kötött Velencével, sőt I. Ferenc francia királylyal, ki segítő jobbát maga ajánlotta, s tán V. Károly sem vonult volna a szent-justi kolostorba, ha az európai viszonyok szálait, melyeket Zwingli nagy tervvé szötte kezéből a halál ki nem ragadja.

A katolikusok nemcsak meg nem tartották a béke feltételeit, de az új egyházat káromolták, s hitüldözések naponta véresebb lett. A protestánsok kísérlete, hogy a megszakadt egység helyreálljon: sikertelen volt, s most minden közlekedést megszakasztottak. A hegylakók éhségtől is kényszerítve Zürichre ütöttek. E város készületlenül csak 400 embert tudott a nagy pórhaddal szemben állítani. Bátorságát, nyugodtságát csak egy férfiú nem vesztette el: Zwingli.

— Ős szokás az, hogy a harcba velünk jönnek papjaink; ha Zwingli nincs ott, ki ad tanácsot? — szólott a nép.

— Veletek leszek a halálig — felelt a lelkes pap, s 1531. dec. 10-én elborult lélekkel, övéinek könyeitől meghatottan ült lovára, s ment a Zürich közelében Kappel alatt táborozó hivei közé. Másnap egy órakor kezdődött a végetes csata. Zwingli kissé távol állott a csatatüztől, fején

sisakkal, oldalán karddal, ajakán Isten igéjével. Előbb győztek fellelkesített hivei; de midőn elesett az erős zászlótartó Kammlis, a vezér Dumeisen, a tábor megzavarodott. A reformátor kétségbeesetten rohant megsebesített fogadott fia, a jeles Knonau Gerold s barátja és sógora Keller Baltazár ápolására. Midőn ezeket ápolta s vigasztalta az evangélium szavaival, egy dühös waldstetti fejére orvul halálos csapást mért. Így halt el az apa fia testén és a fiú ősi vára közelében. A vértől elborított reformátor ajkai még mindig a szent írás szavait rebegték: „Csak a testet ölik meg, a lelket meg nem ölhetik!” Szemeit, kezeit az égfelé emelve, elhalóan fohászkodott az iszonyú zaj és a haldoklók véghörgése közt. E pillanatban jött oda a durva Fockinger untervaldeni kapitány, s Zwinglit felismerte:

— Te vagy Zwingli, halj meg istentelen eretnek! — kiáltott s a haldokló fejére sujtott; ő és katonái dühösen lábbal tapodták az élettelen hullát, majd máglyát rakott a luzerni bakó, megégették és hamvait szélnek eresztették. A nagy ember holtteste felett csak egy könyezett, a zugi Schönbrunner s így szólt: „Mekkora nagy volt a te hited! Isten irgalma legyen lelkeddel.”

Igy halt meg a hazáért és vallásért küzdve a nagy ember, kit a viszonyok és a honszerelem az egyházi javítás teréről az állami küzdelmek közé sodortak. A vandal bánásmódot bosszusan jegyezte fel a történelem.

Eleste még ellenségei közt is őszinte sajnálatot keltett, s a bérclakók örök lelkesedéssel fogják említeni szabadság és honszeretet által dicsővé lett nevét.

A szörnyű mészárlásnak az éj vetett véget. A honfájdalom és gyászban néhány nap múlva kibékültek a viszálygó testvérek, a katolikusok elűzték lázító papjaikat, s minden megyének jogot adtak, hogy a vallás tekintetében szabadon rendelkezék.

Nem sokára barátja „Svájc Melanchtona“, a derék Oekolampad (Hausschein János) is meghalt Bazelben. Zwingli özvegye, a jó házi nők örök feledhetlen mintaképe, ki férjét még hivatalos dolgaiban is segítette, buzdította, ki páratlan tapintattal tanácsolta, vigasztalta, boldogította munka közt roskadó férjét, a kappeli csata napján buzgón imád-

kozott. Hite nem rendült meg, midőn férje, sógora, veje, bátyja s nagy reményű fia, a 22 éves korában már tanácstag Gerold haláláról értesítették. „Legyen meg az Ur akaratja“, szolt, s bár közel és távolból a tisztelet és kitüntetés jeleivel halmaztatott, lemondott vagyonáról s hat év múlva meghalt Zwingli utóda a derék Bullinger házánál, ki hátramaradott árváinak tovább is édes atyja maradt.

II. Kálvin János.

A svájci, sőt egész európai hitújításnak legbuzgóbb apostola volt Kálvin (Cauvin) János. Született 1509-ben jul. 10-én északi Franciaországban (Picardia) Noyonban. Atyja Gerard szegény állású, de közkedvelt jegyző volt a noyoni káptalannál. Korán jutott a gazdag Montmaur családhoz, melyben első nevelését nyerte, s Hangest Károly ottani püspök pártolásával már 11 éves korában pappá szenteltetett.

(Hogy több visszaélés volt a legszentebb hivatallal, mutatja az, hogy Lothár bibornok már 4 éves korában metzi püspök volt, X. Léo a 8 éves portugalli Alfonszot, VII. Kelemen pedig a 11 éves chatilloni Odót bibornokká s a 7 éves port-royali Angelikát Páris egyik leghiresebb zárdájának fejedelemasszonyává tette; ezek és gyámjaik ropant jövedelmet vontak, s 5 pápa volt, kik 10—18 éves korukban léptek a pápai székbe).

Ezután Kálvin Párisban tanult, hol tanára a szabadgondolkozású Cordier volt, s megismerkedett a reformált Oliventán Péterrel. Bár két tekintélyes egyház hívta meg lelkészeül, lemondott a papságról, s törvényt tanulni Orleansba ment (a hires Etoil Péterhez), hol magát bámulatos szorgalommal Európa legelső jogtudósai egyikévé képezte. Már ekkor a tiszta eszmék Franciaországban a királyi hölgy Valois Margit pártolásával terjedezni kezdettek, ő is tartott beszédeket s ezért kénytelen volt hazáját elhagyni; Bazelbe ment, s ott megírta (Institutio religionis christianae) „keresztyén vallásbeli oktatás“ című nagy munkáját, melylyel magát halhatatlanná tette. Többször tett utat Olasz- és Franciaországban, míg 1536-ban Genfbe ért, hol Farel által felkérve, megállapodott; lelkészsé lett, s bevégezte a francia Svájci reformációját. Genfben ekkor az erkölcsi rend fel volt

bomolva, az elharapódzott féktelenség s erkölcstelenség ellen teljes vallási szigort alkalmazott. A romlott libertinek fellá-
zadtak s ő Genfből Straszburgra ment, hol mint tanár és
lelkész 1539-ben nőül vette a lelkes özvegyet de Bure
Ideletet.

Genf a Kálvin eltávoztával oly helyzetbe jutott, hogy
még önállósága is veszélyezve volt. Többszöri kérésnek en-
gedve visszatért (1541), mint polgári és erkölcsi törvényadó;
nemesak visszaállította a rendet, de a kis köztársaságot ha-
talmassá tette. Rendszere kivitelében élete is többször for-
gott veszélyben; de bámulatos önfeláldozással a városnak
nyugalmát mindannyiszor visszaszerezte. Néha kénytelen
volt erősebb eszközökhöz is nyulni; megölette Gruet Ja-
kabet és Szervet Mihályt, kik a keresztyénség meg-
döntésére s az erkölcsi rend felforgatására munkálkodtak.
Erre a jövő érdekében volt kényszerítve, de személyes meg-
bántásáért soha sem állott boszút.

Példátlan tiszta életet élt, oly szegény volt, oly szegény
maradt, hogy öltözetéről és élelméről az állam gondoskodott.

Meghalt 1564-ben május 27-én. Meghagyta, hogy em-
léket sírja felé ne állítsanak; koporsója felett ellenei is zo-
kogtak.

Roppant munkássággal megalapította az egész mivelt vi-
lág számára a reformált egyház szép alkotmányát s ezért a
nézeteit követő egyház felvette a „kálvinista“ nevet.

(Luther az urvacsorájában a Krisztus testének valóságos
jelenlétét állította; Kálvin azt állította hogy Jézus testét és
vérét szellemileg éldeljük, Zwingli pedig, hogy a kenyér és
a bor csak emlékeztető, azaz jelképe a Jézus testének és vé-
rének. A reformált egyház, mely a svájci vagy helvéciai val-
lástisztítókról „helvét hitű“eknek is neveztetik, ez utolsót fo-
gadta el; de az elővégzésről (praedestinatio) a Kálvin néze-
téhez ragaszkodik, hogy Isten eleitől fogva elválasztott néme-
lyeket az idvességre, másokat az örök kárhozatra. (Lásd
„Heid. Káté értelmezése“, írta Zombori Gedő. Kiadja
Stein János Kolozsvárt).

II. Második Rákóczi Ferenc fegyvert ragad.

A felzaklatott ország lecsendesítése, s a teljesen bomlásnak s pusztulásnak indult ország ügyei rendezése végett 1687. a király országgyűlést hívott össze Pozsonyba. A legszomorúbb sorsra jutott protestánsok is felhozták ide panaszaikat, remélvén, hogy most, midőn az udvar által megnyert főrendek eszközlésére a nemzet szabadválasztási jogáról lemondott, s a Habsburg-ház mind német, mint spanyol ágának trónöröklési jogát elismerte: a király is kegyelmesebb lesz hű prot. alattvalói irányában. Azonban csalódtak, nagyszerű panaszíratuk, mely az üldöztetéseket és sérelmeket élénken és tüzetesen ecseteli, nem hatotta meg a jezsuitáktól környezett király szívét, egyedül annyit nyertek, hogy az 1681-diki t. c. „dacára annak, hogy a protestánsok ellenmondásuk által magokat annak kedvezményeire érdemetlenekké tették, ő felsége által veleszületett kegyességénél fogva még most (ad hoc!) helyben hagyja és megerősíti.“ E határozat nemcsak vissza nem helyezte a protestánsokat elvett jogaik élvezetébe; de merőben a királyi önkénytől tette függővé s azért, hogy alkotmányos jogait biztosítsák, ellene tiltakoztak.

Alig oszlott el az országgyűlés, a hatalmassá lett kath. főpapság a templomkérdéseket elintézni kiküldött királyi biztosokon egész hatalmat gyakorolva, részint a király rossz szelleme Kolonics eszközletére, biztosokul kath. lelkészek küldetvén ki: a protestánsoknak még meglevő templomai, iskolái is elvették, a lelkészek, tanítók száműzettek. Ez igazságtalanságok meggátlását a protestánsok Bécsben követelik által kérték, s a törvény nevében, hódoló tiszteletüket téve le a trón zsámolya elé, követelték. Három évig kellett várni a feleletre, s ekkor is a „Lipót-féle explanáció“, vagy fejedelmi magyarázat, az 1661-iki törvényeket úgy értelmezte, hogy a prot. lelkészt a keresztele s temetéstől eltiltotta, oly helyeken, melyek nem inartikuláltak, ott a nép a kath. papnak fizet; a törvényben megnevezett vagy inartikulált helyekről a más, melyre papi teendők végzése végett menni, avagy még csak beteget látogatni is tilos kath. hitre ugyan senki sem kényszeríthető, de a kath. ünnepeket az evangélikusok is ünnepelni tartoznak. A prot. földesurak há-

zikápolnákat építhetnek, de lelkészt nem tarthatnak, s magán istentiszteleteikre még jobbágyaikat sem bocsáthatják.

E törvényt magyarázat a protestánsok vallásszabadságát egészen megsemmisítette, a klérus meg is kezdte e törvényen kívüli állapot előnyeinek kizsákmányolását, s a panaszlókat a német és cseh hivatalnokok, mint felségsértőket, bebörtönözték.

Még mind az alkotmány és a protestántizmus ellensége Kolonics — 1695. óta esztergomi érsek — uralkodott, s főeszközeivel, kik közt volt Rudnyánszki Pál, gr. Erdődi György, Szenté Bálint, s a hitszakadár Fekete községi bíróval, mint királyi biztosokkal, rosszul értelmezvén, hogy vallásszabadság csak a földesuri jogok fentartása mellett engedtetik: elűzette Zala, Gömör és Hont, továbbá Bars és Sáros megyékből a protestáns lelkészeket, s hol a kath. hit felvételét megtagadták, néptelenné lettek egész helységek. Semmitsem használt a törvény és a Lipót-féle oklevélre való hivatkozás, a főispánok rosz hazafiak, a kormány emberei, a hivatalnokok és a lakosokat mindenütt erővel a búcsúkra és misékre kényszerítették. A linci és bécsi békekötés pontjait, melyeket a jezsuiták honfiatlan működése I. József kormányzási oklevélből kihagyott, már nem is tekintették törvénynek, s midőn 1687-ben a török járom alól felszabadulás első mámorában a nemzet II. Endre bullájának zárpontjáról, hogy a nemzetnek joga van a törvényt megszegő fejedelem ellen fegyvert fogni, lemondott, mikor még az 1681-iki általa kiadott kir. leiratot és törvényt is csak a béke kedvéért s a király kegyelméből erősítették meg: a nemzet szabadsága teljesen elhanyaglott, s a nemzet a pap-ág és a király önkénye alatt magát többé nem is védelmezhetette. A történelem könyvekre indító jeleneteket jegyzett fel e szomorú napokból, melyben durva bántalmakkal illették Selmecen, Trencsinben, Esztergomban még az előkelő hölgyeket is, ha magukat pénzzel meg nem váltották. Még társai közt is feltűnően a pécsi püspök Rhadonai Mátyás kegyetlenkedett, ki egy körlevelében így nyilatkozott: „Egy ló, számár, s minden csuszó s a vízben lévő állat hamarabb idevezül, mint egy kálvinista!” Ő üzette el irgalom nélkül Veresmart, Harsány, Daróc s Herceg-Siklós ref. papjait. A nádor Eszterházi Pálnak a pápa csak azon feltét alatt engedte meg, hogy

testvére leányát nőül vegye, ha Magyarországból a protestánsokat kiirtja. Ettől kezdve ő, hivatala szerint a nemzet jogainak védelmezője, kegyetlenséggel felülmult mindenkit, s egész helységeket üzött el, ha megtagadták az átállást.

1692-ben a nádor királyi parancsot eszközölt, mely a vallásszabadságot a törököktől visszafoglalt megyékben, tehát ott, hol eddig békében éltek, továbbá azokban, melyek az újabb foglalással megszűntek határhelyek lenni, megszüntette, s a protestánsoknak megparancsolta, hogy részt vegyenek az egyházi díszmenetekben, s az áttérést megtiltották az esküszegés büntetése alatt. Erre jött az, hogy a szabad kunokat és jászokat a király a német lovagrendnek ajándékozta azon meghagyással, hogy onnan az evangyéliomi hitet kiszorítsák, s nyíltan kimondották, hogy a vallásszabadság megszűnt.

Mindig fájdalmasan érezte a nemzet, hogy szentségtelen kezek csorbítják jogait; Kolonics és Eszterházi már nem is tagadták, hogy hazánkból „osztrák korona tartományt“ akarnak csinálni, kiforgatva vérrel szerzett és fenntartott szép ősi alkotmányából, s Kolonics nyíltan embereinek így szólt: „Tegyük Magyarországot rabbá, azután koldussá, s végre katolikussá.“ Hozzá is fogtak a jezsuiták közt nevelt főurak, s kényszerítették jobbágyaikat; hol ellenállottak a helységek, kiraboltattak, felprédáltattak, a lelkészek s tanítók elüzettek, a királyi városok tanácsait, ha nem katolikusokból állott, feloszlatták, s a ki mindezek ellen felszólalt, mint lázadót börtönnel vagy jószágvesztéssel büntették. Új adókat, új hivatalokat hoztak a nemzet nyakára, s a nemességet üldözték.

A keserűség pohara megtelt! Volt egy nagy magyar, ki nem feledte el, hogy ősei erdélyi fejedelmek voltak, hogy nagyatyja Zrínyi Péter bárd alatt vérzett el, s anyja Zrínyi Ilona férjével Tökölyi Imrével számkivetésben él, s hogy vele a porból felkapott bécsi urak megvetőleg bántak. Ez ifju a lánglelkű II. Rákóczi Ferenc volt, kinek lelkét Kolonics és a jezsuiták sem tudták eltörpíteni. Már 1697-ben ezrek állottak fegyverben s a derék Tokaji és Szalontai vezetése alatt megostromolták Tokajt és Miskolcot. Károlyi szatmári főispán elnyomta ugyan a fölkelést, de titokban annál boszúsabban forrtak a kedélyek. Rákóczi nagy

lelke mélyen érezte a hon fájdalmát, de borzadtott ősei sorsától és a polgári háborútól. Nyiltszívűséggel háritotta el magát a császár gyanuját, s a sárosi várban boldog családeletet élt lelkes nejével Hessen-Rheinfelsi Amáliával. Őt hazánk történetében elfeledhetlenné, páratlan önzetlenség, őszinte honszerelem, forró szívvel párosult higgadtság tették. Az elégtelenek, s köztük gr. Beresényi Miklós tőle várták a nemzet felszabadulását. Rákóci nemes szívének fájtak a haza sebei, és a francia király XIV. Lajos ösztönzésének is végre engedett: midőn a kormány kémje, a gyalázatos Longeval osztrák kapitány, kinek sikerült megnyerni Rákóci bizalmát, Bécsben a francia királyhoz irt leveleket elárulta, s Rákóci 1701-ben ápril 18-án a sárosi várban elfogták. Tán ő is áldozatul esett volna, ha derék neje örét Lehman kapitányt 30 ezer forinttal meg nem vesztegeti. Rákóci Lengyelországba menekült, Lehmant lefejezték, de családja megkapta a pénzt.

Rákóczi 1703-ban, midőn az elkeserült, az adók alatt görnyedő lakosok merész vállalkozók vezetése alatt felkeltek, Pap Mihály és Bige György felkelő vezérek felhívására, saját költségén fogadott ezer lengyel lovassal az országba jött, s jan. 18-án felhívást intézett a nemzethez. — „Felszakadtak hazánk sebei!“ szolt a nagy magyar (*Recrudescunt inclitae gentis Hungariae vulnera*)“, s a jászok, kunok protestánsok fegyvert ragadtak, s csakhamar Bónis András és Károlyi Sándor seregeivel egyesülve, elfoglalta az ország nagy részét. A császár megemberelte magát, s Eszterházit, tanácsnokai ellenére, megbizta a békealkudozással, de a nemes magyar vezér megvetette azt, ki a nemzet bizalmát kijátszotta, s ekkor teljhatalommal Szécsényi Pál kalocsai érsek ment Rákóci táborába és engedményekkel kínálta meg a protestánsokat is. A nemzet többé nem bizott a kormányban s a külföld által akarta biztosítani a király ígérését. A paksi és gyöngyösi értekezletek eredménytelenek voltak, s kis megszakasztással folyt a harc nemcsak Magyarországon, de Erdélyben is, mely Apaffy Mihálynak 1690-ben történt halála óta önkéntesen, az egyházi és polgári jogokat biztosító királyi oklevéllel megnyerve, Magyarországgal egyesült, s melyben e peretől óta az eddig kétszázadon át nyugodtan élt reformáltak és unitáriusok gyakran bántalmaztat-

tak, sőt üldöztettek. A király nevében Karaffa és a jezsuiták már 1691-ben megesorbitották az erdélyi „magyar egyház jogát, az egyházak és iskolák elvették és jövedelmeiktől különböző ürügyek alatt megfosztattak. Erre 1707-ben a marosvásárhelyi hongyülésen fejedelemnek kiáltották ki II. Rákóci Ferencet.

I. Lipót senkiben sem bízva, mindenkitől elárulva, megmérgezésétől félve, úgy halt meg, hogy a zavarok lecsendesítésére reménye sem volt. A hízogók „nagy“ nevet adtak neki, pedig alatta csak a szenvedések, az események és a szereplő egyének voltak nagyok; a sok rosztat az ő nevében tették, s ő csak eszköz volt a hitrajongó papság kezében.

(A kormány politikája most oda lön irányozva, hogy a Rákóci-pártot meghasonlásba hozza, ezért a nagy hős környezetében jezsuita-pártiak furakodtak; de a terv egészben nem sikerült, habár a szécsényi országgyűlésen 1705-ben, midőn a helvét hitűek vallási jogegyenlőséget sürgettek, s a kath. papságtól megtámadtattak: Radvánszki János elnöklése alatt külön táblát alakítottak. Mikor jul. 12-én a szövetségeselek a békefeltételeket a hollandi és angol követeknek átadták, határozottan körvonalozták, hogy a linci békekötés pontjai megtartassanak, az elvett templomok és iskolák visszaadassanak. E pontok nagy része elvettetett, s ekkor láthatta a külföld és a haza, hogy a békekötést a kormány me-revsége akadályozza).

IV. I. József igyekszik kibékíteni a felzajlott országot. A szatmári béke. II. Rákóci Ferenc kivándorol. I. József és II. Rákóci halála.

Egy honfi óhajtas.

I. József uralmát a türelmetlen jezsuita Wiedemann száműzésével s általános boesánattal kezdette. A mint kegyének első sugara derengett a ref. egyházak kezdették elhanyagolt egyházi ügyeiket rendezni. Ekkor alapította Rákóci ipja a marburgi és XII. Károly a greifswaldeni egyetemi segélyalapot. Rákóci mindenütt igazságot osztogatott, visszaadta az elvett templomokat s Onodra hívta az ország rendjeit, itt a magyar trónt megürültnek nyilvánított.

ták s az országot köztársaságilag szervezték, teljes egyházi szabadságot biztosítottak, és a jezsuiták száműzését kimondták. Maga Rákóczi trónra soha nem vágyott, magyar királynak a bajor herceget Miksát nézte ki, s bár a nemzet ügyét hanyatlani látta, nagylelkűen nem fogadta el az I. Péter cártól felajánlott lengyel koronát. Szívvel, ésszel egészen a magyar alkotmány és nagyság bajnoka volt. A király 1708-ban megújította az általános megkegyelmezést, s megtiltotta a protestánsok bántalmazását, s a pozsonyi országgyűlésre meghívta Rákóczit is. A fejedelem elkeserülten írt, hogy most már minden késő, Józsefet senki sem ismeri el királynak s szavának nem hisz a nemzet. A pápa kiátkozta Rákóczit, e bullát a lutheránusból katkolikussá és győri püspökké lett szász herceg Althán Mihály hozta be, de a szövetségesek kimondták, hogy a fegyvert le nem teszik, míg az ország sérelmei egészen orvosolva nem lesznek. A nagylelkű fejedelem Rákóczi hajlandó volt a békére, mert nem akarta, hogy az országot erőhatalommal nyomják el; párthivei is az ígéretektől megvakulva kezdték cserben hagyni. Egyetlen feltétele volt, hogy az alkotmány biztositékaul Erdély meghagyassék önálló külön fejedelemségnek, s ezzel ő lemondott mindenről, s már kész volt odahagyni az ingatag népet, mely szilárdan szívvel és ésszel a szabadságnak és nemzeti becsületnek áldozni nem képes, már Károlyi Sándor és Pálfi horvát bán értekeztek a béke felett: midőn József a nemzet sajnálatára 1711-ben meghalt himlőben. Halálát eltitkolták s az angol követ Sunderland gróf és a holland báró Rounsteern működésére május 1. Szatmár és Majtény között a béke aláíratott. A béke pontjai voltak Erdély és Magyarország alkotmányának s a protestánsok szabad vallásgyakorlatának sértetlensége, s a haza sérelmei a legközelebbi országgyűlésre utasítottak. A protestáns vallás recepta religiónak ismertetett el, kimondatván, hogy „ő felsége a törvények értelmében fogja védeni a bevett vallásokat, s azok szabad gyakorlatát Magyar- és Erdélyországban fenntartja, a papság jövedelmeit megőrzi; a megkegyelmezeteknek pedig nyitva áll az út, panaszait ö felsége vagy az országgyűlés elé terjeszteni.

Rákóczi, kinek kormányja 600 templomot ítelt vissza, meggyőzte a német kormányt, hogy a centralizációval Ma-

gyarországon nem boldogul; maga az osztrák kormányban nem bizva, a neki felajánlott kegyelmet nem fogadta el, kevéssé hiveivel előbb Párisba, majd Rodostóba vonult, hol 1735. április 3-án 63 éves korában elhunyt. A nagyszerű törekvésnek volt annyi eredménye, hogy a kormánypálca kiesett a papok kezéből. Vajha azok, kik a bajnok nagy birtokain osztoztak, s a nemzet, melynek szent jogaiért oly fenköltén küzdött: visszaszállítának már a szeretett hazába a legnagyobb lelkű magyar szabadság-hős, az utolsó erdélyi fejedelemnek örökre áldott porait! Még drágább, szentebb lenne a hazai föld, ha ily nagy erényekben dicsőültnek hamvait zárná.

Apafi uralkodásával végződik az erdélyi prot. egyházak nyugalmas állapota. Azonban habár I. Lipót uralkodásának iránya itt is csakhamar feltűnt s az előidézett zavarokban az egyház sokat szenvedett: az egyházat gyászosabb napoktól saját ereje és a nemzet magatartása megőrizte. Fontos esemény e korból az eddig a keleti egyházhoz szító oláhoknak a római egyházzal való egyesülése. Már az erdélyi fejedelmek, főleg Bethlen Gábor és I. Rákóczi György törekedtek azon, hogy az oláhok valamely bevett egyházhoz csatlakozva, polgári jogok élvezetében részesüljenek. A császár most a karlovici béke után erővel kísérlette meg az oláhok katholicizálását. Hevenyesi Gábor jezsuita és Baranyai Pál fehérvári pap és esperes megnyerték nagy ígéretekkel az oláh püspököt Teophilt 1697-ben s Fehérváron az uniót nem értő papokkal aláíraták az okmányt, melyben egyfelől nyilvánítták, hogy a római egyház kebelébe térnek önként jó szándékból, elismerik a pápa főségét, s hinni fogják a purgatóriumot, és a szent lelket az atyától és fiutól születettnek vallják; de viszont követelik, hogy papjaik egyszer megnövelhessenek, a rom. kath. papokkal egyenlő rangban legyenek és saját püspökeiktől függjenek. Az okmány ugyan aláíratott, de a pontok egyik részről sem tartattak meg, s a hátszegiek sőt Erdély egész déli részén lakó oláhok megmaradtak ős vallásuk mellett, s kinyilatkoztatták, hogy inkább a velök közelebb rokonuló reformátusokhoz csatlakoznak. Így az egyház nemcsak külön szakadt (unitus és disunitus), de égető kérdések merültek fel, minők: melyiké legyenek a templom-, paplak s egyházi javadalmak, ott hol az eddig egy közösségből két egyház lett, s napirenden voltak a véres ösz-

szeütközések. A még ekkor egészen ref. főnemesség és az ország értelmisége, hogy a kath. vallás terjedését meggátolja, az oláhokat hívta a prot. egyház kebelébe; de megakadályozták ezt Athanasius kísérlete, ki az oláhság püspöke lett, s a jezsuiták, kik Athanasius eszközletével hivatalos nyilatkozatot csikartak ki, hogy a kath. egyházon kívül más egyházhoz nem csatlakoznak. A disunitusok püspök nélkül maradtak, papjaik bántalmaztattak, a mi nagy ingerültséget, felekezeti, sőt maga a nemzet kebelében testvéri gyűlöletet szült. Nagyszegi a disunitusok vezére elfogatott és bebörtönztetett.

A kormány tovább ment, s 1699-ben egy pót diplomát adott ki, mely a protestáns ország által nagylelkűen egyenjogositott kath. egyházat előtérbe nyomta, e szerint a kath. papoknak negyedet, tizedet kellett előállítani, minden hivatalnál kath. jelöltnek kellett lenni, s a tanácsokban, hivatalokban a prot. két egyházzal egyenlő számban képviseltetni, s végre az országos három pecsét közül egyet őrzés végett a római kath. egyháznak adott. Ezzel bejöttek a jezsuiták, s meg lön zavarva az ország nyugalma. A kormány még 1703. a római kath. püspökség újbólvaló felállítását — a rendek ellenszenvét látva — visszavonni kénytetett. Ellenzették pedig a rendek csak azért, mert a püspöki fényhez birtokalapot a többi felekezet károsítása nélkül nem tudtak kimutatni. Ekkor ütött ki a roppant Rákóczi mozgalom, mely minden szellemi erőt a polit. élet küzdterére vitt át. Midőn azonban az ország teljesen le volt verve, a katholicizmus felemelte fejét, s a ref. egyházat, ha nem üldözhetette, legalább bántalmazta.

Veszprémi István volt az első, ki a Lipót uralkodása alatt Erdélyben ref. püspökséget viselt, hivatalát épen azon évben foglalta el, melyben az I. Lipót-féle fejedelmi okmány készült. Veszprémi püspöksége a terjedni kezdő kath. egyház papjainak dézma, templom s egyéb jövedelmekért a kormány-székhez benyújtott igényeik ellen való küzdelemben folyt le. A kormány elvonta az iskolák és püspökség részére járó fejedelmi fizetést az ugynevezett cameraticum beneficiumot, ezt Veszprémi s az akkori főgondnok gr. Bethlen Miklós buzgósága visszaszerezte. Veszpréminek előbb Athanasius jó barátja volt, s azt nyilvánította, hogy ha egy pálcával s mindentől megfosztva kellene is elhagyni Erdélyt, még sem szegné

meg a ref. püspök iránti engedelmességre letett esküjét. Igéretük által elvakítva tántorodott el.

1700-ban Kolozsvárt a reformátusoktól két templomot vett el a királyi birtos gr. Z e a n. A protestánsok kérelmezésére az óvári templom visszaadatott ugyan, de kényszerülve látták magokat arra, hogy azt önként átengedjék, Monostort pedig csekély áron eladják. 1701-ben a kath. lelkész által a fehérvári iskola is elfoglaltatott; ehez járult, hogy a reformátusok a főbb hivatalokból kiszorítottak, mint K e r e s z t e s i Sámuel, kit érdemei dacára a kormányzékthől csak azért mozdítottak el, mert református volt. I. Lipót uralkodásával megkezdődött a vegyes házasságok családháborító kérdése. Makrai Péter és Mikes Pál gyermekei elvétettek és a kath. válásban tanítottak. Mint a disunitus papokat, úgy a ref. lelkészeket is Apor István adó alá akarta szorítani. A maroszséki esperes F o g a r a s i Mihály ennek 1694-ben a Marosvásárhelyi országgyűlésen ellenmondott, mindaddig, míg a kath. lelkészek hasonló tehertől megkíméltetnek. Elhatároztatott továbbá az eddigi évenként való papmarasztás helyett a lelkészek állandósítása, kimondatván, hogy az elmozdítást egyedül a konzisztórium beleegyezésével „communis inquisitio“-val eszközölhetni. Azonban az egyház világi fejének „status praeses“ gr. Bethlen Miklósnak elfogatása még ekkor megakadályozta e törvény általános érvényítését. Bár mit tettek s engedtek a protestánsok, zsinatjaik mindig panaszokkal voltak elhalmozva.

Ebben az időben nyomta ki, a nyomdászatot megtanulva, a bibliát saját költségén Tóthfalusi Kis Miklós lángeszű buzgó ref. papjelölt és földbirtokos, kinek e tetteért hálátlansággal fizettek, a bibliára szánt, de általa el nem fogadott, hanem iskolai célokra visszaadott, 2500 arany is a papok és főkurátorok kezén elveszett.

5. I. Ferenc 1792—1835.

A magyar protestánsok azon reményben, hogy törvény és királyi szentesítés által megerősített ös jogaik, minő a katolikusokkal való teljes egyenjoguság szíven fekszik a királynak is, ki 1792-ben jun. 6-án Budán a koronázás perceiben így szólt a nemzethez: „A nagylelkű nemzetnek soha sem

lesz oka e bizalmat megbánni"; beadott zsinati határozataik megerősítését s egyenjogosultságok megadását, törvénybe iktatását sürgették. Pár hó múlva észrevették, hogy minő fájdalmasan csalatkoztak; már a szept. 25-iki királyi leirat megszüntet minden testvéri közlekedést, midőn az 1791-iki tizenhét pontra s a törvények szellemére nem figyelve büntetés terhe alatt tiltja meg: a protestáns szüléknek kath. vallásban nevelendő gyermekeiket prot. templomba vinni, vagy azoknak prot. könyvet adni, a katolikusokat protestáns templomba hívni, s azoknak a protestáns hitelveket értelmezni; mindezekre nézve még a gyanu is elégséges lévén, hogy az büntetést vonjon maga után.

A II. Lipót halálával kiütött francia háború alatt a vallási türelmetlenség a király távollétét felhasználva, most midőn a helytartótanácsba a főpapság újból beférkezett: megtagadta a törvények szentségét, eretnekségnek kiabálta a protestántizmust, s büntetlenül erőszakoskodott országszerte. — Pesten, Budán a reformált hitű iparos segédek nem kaptak munkát, több helyen bántalmazták a lelkészt, így Batizfalván ezt a halott feletti egyházi beszédének mondásakor támadta meg s erőszakkal hallgattatta el az ottani kath. lelkész; másutt mint Szegszárdon, Szerecsenben, Borsoson elvették a papi földeket; Vác környékén a ref. papok buzatermését a püspöki magtárba hordatták, a szegény később sokat szenvedett puchowiaikat (Trencsinmegye), kik hat heti dorgáló térítő tanítás után is az ágostai egyházba akartak lépni, erőszakkal hajtották a kath. istenitiszteletre; K a p i G á b o r Bártfa mellett megverette az ágostai vallású földeszeket, mivel a kath. paplak építésénél nem akartak ingyen dolgozni; kath. lelkészek az egriérseki megyében a haldokló protestánsoknak ajkai közé ostyát erőszakolván, azokat a kath. egyházba átvetteknek nyilvánították, s midőn a szerencsétlenekhez ref. pap nem merészelt közeledni, sokan lelki gyötrelmek közt haltak meg; Tolnamegyében Némethiben a kath. pap S z ü c s Katalin nevű ref. urhölgyet szülei s maga tiltakozása dacára a kath. egyházba vette át, s kinek kezét még mint reformált hitű visszautasította, egy kath. vallású ifjuval K o v á c s Józseffel összeeskette. Ilyen, s ennél mégrendítőbb jeleneteket a királynak, 20 sűrűn írott ivben kérvény alakjában, 1799-ben július 17-én gróf Z a y I m r e

és Nagy András egyházi követek hozták tudomására hódolatteljesen.

A király, ki még 1793-ban megtiltotta az „eretnek” nevezetet, most is a fenebb említett szeptemberi rendeleket, mint a melyekről állítólag semmit nem tudott, visszavonta ugyan; de egész uralma alatt környezete, s a had által Magyarország ügyeitől elszigetelve lévén egyházunk sebeinek orvoslására nem tett annyi, a mennyit tánt akart és ígért. Az ország a pénzérték kisebbitése, a só felemelt ára, az önkényes rendeletek miatt zajlott, országgyűlés vagy nem tartatott, vagy eredménytelenül oszlott szét. Az evangéliumi egyház ellenségei a király előtt a protestantizmusnak tulajdonították a magyar ellenzék heves ellenállását; pedig az ok az volt, hogy a nemzet a királyi ígéreteknek már nem hitt, s az áldozatban kifáradt, kimerült. Midőn a király 1799-ben a táborból vissza jött, a protestánsok sürgették a kormány védelmét és zsinati rendszabályaik megerősítését; de több éven át hiába kérvényeztek. A harc zajában a törvénytelen rendeletek egymást követték; 1806-ban egy királyi leirat megrendelte, hogy a vegyes házasságokat, ha prot. pap adta össze, a kath. pap eskesse össze újra, majd a protestánsok által készített tanterv elvetésével a hazafiatlan királyi kath. tantervet erőltették az iskolákra, a kath. ünnepek megtartására kényszerítették a protestánsokat is, sőt a kath. egyházból a prot. egyházba áttérni akarók életsorvasztó börtönnel lakoltattak. Ehez járult, hogy már a zsinatok, tanácskozányok tartását is kezdték betiltani. E törvénytelenység ellen tiltakozott a két testvéregyház, s a reformáltak részéről gr. Teleki László zempléni főispáni helyettes, s a lutheránusok részéről a nemes buzgalmu Balog Péter titkos tanácsos, József nádor közbenjárására, a királytól magán kihallgatást nyertek. Mennyire megdöbbenek a követek, midőn I. Ferenc király a protestánsokat azzal vádolta, hogy ők a katolikusokat üldözik. Gr. Teleki meggyőzte a felséget, hogy a protestánsok a legbékésebb s leghűbb alattvalók, s midőn kimutatta, hogy a fő és tekintélyes hivatalok mind a katolikusok kezei közt vannak, megcáfolta azon vádat is, hogy a protestánsok a hol csak tehetik, a katolikusokat a hivatalokból kiszorítják; azt is

látták, hogy a király a protestánsokat hitetleneknek tartja: éles elmével, tapasztalati adatokkal, példákkal felvilágosították a királyt a magyar prot. egyház hitszilárdságáról, s alapos mély tudományossággal mutatták meg, hogy épen Olasz- és Franciaország, mely a katolicizmus fészke, szülte a nyughatatlan elméjű külön istentagadókat, s így sikerült a protestánsok iránt bizalmat ébresztetni. A király, midőn tőle a követek búcsut vettek, részvétet mutatott a protestánsok iránt, s Metternich herceg szellemdús beszédében biztatta fel a követeket, hogy ő ismeri a protestánsok nyomott helyzetét s hűségét, használhatóbbaknak tartja a katolikusoknál, kik államot képeznek az államban. A követek a többi kormányférfiak közül főleg gr. Zichy Károlynál egész nyíltsággal beszélve elmondták, hogy ha meg nem szűnik az önérzetes protestánsok nyomtatása, egy kath. és egy prot. Magyarországra fog szakadni a birodalom legszebb része.

Néhány évig a kormány úgy látszott, hogy gyámolítja a protestántizmus mivelődési törekvéseit. A protestántizmus is testvér jobbot nyújtott a római egyháznak, de a katolikusok nem ügyeltek arra, hogy van egy közös baj: a francia szellem, mely úgy megmételyezte a vallásos életet, hogy a papi tekintély teljesen elhanyaglott, s e mellett minthogy a harevág a haza virágát a csatamezőkre ragadta, itthon az iskolák éretlen, képezetlen egyének kezeire jutottak: a hol csak lehetett, gátolták egyházunk szabad fejlődését, működését. Az evangyélitáknál sok zavart idézett elő még a meg nem erősített kánonok hiánya, melyen az egyházmegyék csak külön-külön rendszabályok kidolgozásával segíthettek. A helvét hitüeknél kevesebb volt a zavar, nagyobb a lelkesültség. Erdélyben ekkor emelkedtek nagyszerű áldozatok alapján a marosvásárhelyi, székudvarhelyi, Magyarországon a pápai, sárospataki, debreceni főiskolák, melyekben több száz ifjú nyert ingyen oktatást és anyagi ellátást. Az épen akkor határozott pénzértékleszállítás (devaluacio) által megkisebblt pénzalapokat a helvét hitüek és ágostaiaknál egyaránt nemeslelkü honfiak (B. Calisius és örököse, gr. Zay, Skarizai, Szelecki, Kis József egyh. tanácsos, Balogh Péter és Radvánszki lutheránusok, gróf Belezsnainé, gróf Teleki, b. és gr. Vay, gr. Rádai reformátusok) és honleányok ropant öszvegekkal gyarapították; gr. Rádai Gedő munkálko-

dására ekkor alapíttatott a pesti ref. egyház, s gr. Teleki László a bibliát Utrechtben újra kinyomatta, s azt olcsó áron árultatta.

E buzgalmat nagy mértékben élesztette a reformáció háromszázados ünnepének (1817) megtartása, mely a kedélyeket felvillanyozta, buzgalmat és lelkesültséget teremtett ott is, hol a hitélet kialvó félben volt. Ez ünnepélyre, mely aug. 26-ára volt téve, a londoni „biblia kiadó-társulat“ a lefoglalt s most kinyert 700 darabot most 500-al szaporította; ez ünnepélyben bár a helvét hitűek nem vettek részt, de a szellem ott is hatott, s a jelesebb egyházi műveket pályadíjazva, a reformáció bajnokainak életrajzeit közkölségen adva ki: élesztették az irodalmi munkásságot. A kormány a külföldi egyetemek szellemi mozgalmaitól az ottani ifjuság demokrat irányától megdöbbenve, megszorította a sajtót, s eltiltotta a külföldi egyetemek látogatását. A mint a katolikusok észrevették, hogy a kormány újból szemet huny az erőszakoskodásokra, azt főleg a vegyes házassoknál ismét kezdték gyakorolni. 1819-ben Kis János szuperintendenst a király ugyan kegyesen kihallgatta, de igazságot nem szolgáltatott. 1822-ben I. Ferenc beutazta Magyarországot, ekkor Báthori Gábor szuperintendens, gróf Teleki László s báró Prónai Sándor páratlan alattvalói hódolattal biztosították az uralkodót a protestántizmus áldozatkészségéről, hűségéről, s bár ismételt vádjára, hogy a protestánsok a katolikusokat kiszorítják a hivatalokból, megmutatták, miszerint a választásoknál az ezreket pazarló kath. papság által ép a protestánsok szoríttatnak ki mindig, és csaknem egészen a közpályákon működésből és a hivatalok élvezetéből: egyebet nem nyertek, mint 1824-ben a bécsi prot. hittani tanszék felállítását s 30 ifju ingyen élelmezését, de a melyet ekkor a bécsi rendőrség miatti ellenszenvből csak az erdélyi szászok vettek ídénybe.

A kormánynak főleg azon intézkedése volt korszerűtlen és hibás, hogy félvén a népszellem ébredésétől, nem az iskolákra, hanem csak külső egyházi szertartások teljesítésére fordította gondjait. Fordított ugyan gondot a papság kiképezésére is; de a köziskolákat elhanyagolta, a tanszabadságot lehetőleg korlátozta. A kath. egyházi élet nagyon elhanyaglott azzal is, hogy a pápával a lombard velencei püs-

pökségek betöltési módja felett vizsálygó kormány több püspökséget sőt az esztergomi érsekséget 1808–1820. évig be nem töltette. — Ebből aztán sok zavar és rendetlenség lett. 1820-ban az erdélyi püspök Rudnay Sándor lett esztergomi érsek, ki 1822. évben országos kath. zsinatot hívott össze, de ennek határozatait minthogy a zsinat kormánybiztost nem fogadott el, a kormány soha meg nem erősítette.

Az 1825-diki országgyűlésnek a két testvér egyház nagy remények közt nyújtotta be sérelmi orvosoltatását tárgyazó kérvényét. Fontosabb volt a buzgó protestáns Revicky Ádámnak korlátnokká emelkedése, ki a király bizalmát teljesen bírva, az uralkodót felvilágosítva, hittestvéreink előtt is megnyitotta az utat a fontosabb államhivatalokhoz. Az 1830-iki országgyűlésen is hosszú és elkeserült vitákra adott alkalmat a vallási ügy. Ugyanis több megye azon utasítással látta el követeit, hogy a protestánsoknak Horvát- és Tótországban birtokjogot követeljenek; sürgessék, hogy az áttérni akaróktól hat heti oktatásnál több ne követeltessék, s tiltsák be a reverszálist, melyet az 1791-iki törvény ellenére egy helyartósági rendelet újból gyakorlatba hozott. Az indítványt Nógrádmegye követei tették. A rendek nagy többsége mind ezt helyeselte, de a papság és a szűkkeblű horvát követek ellenmondottak. A felső táblánál báró Veselényi Miklós ostromozta a főpapság reakcióját, de most hasztalanul, minthogy az országgyűlés vége felé járván, e kérdés a jövő országgyűlésre halasztatott.

Ezen országgyűlésre (183²/₆) még több követ hozott fel ily értelmű utasítást s panaszt, hogy a bécsi és linci békekötések s az 1791-iki 26-ik törvénycikk által biztosított vallásszabadságuk s egyházi jogaik a kath. papság által többféleképen sértetnek és csorbíttatnak; a vegyes házasságoknál a papok reverszálist követelnek, s az áttérést álfogásokkal akadályozzák, sőt hathéti oktatás helyett elűzik magoktól a jelenkező egyéneket. A szabadelvű párt egyik vezére, Bihar megye követe, a katolikus Beöthi Ödön emelt szót a lelkiismeret szabadsága mellett, megvetve a főpapság fényes ígéreteit, melyekkel őt el akarták hallgattatni. Beöthi Ödön nevét remek és a honszerelem s az emberiség magasztos érdekeitől áthatott, ékesszólástól mint tudománytól egyiránt

ragyogó beszédével 1833. január 9-én tette a magyar egyházi törvényhozás történetében feledhetetlenné. Beszédére viharos tetszés felelt, s két követen kívül az egész országgyűlés elfogadta indítványát, hogy a vallási sérelmek megvizsgálására egy bizottmány neveztessek ki. E bizottmány 12 pontban a következőket terjesztette fel: minden bevett vallás gyakorlata teljesen szabad, az áttérést akadályozni egyik egyháznak sem szabad, a hat heti oktatás és a reverszális nemcsak eltöröltetik, de még a multa is érvénytelen, Horvát- és Tótországban a protestánsoknak szabad vallás és birtokjog adatik, a prot. ifjak a külföldi egyetemeket megszorítás nélkül látogathatják, a kath. szülék gyermekeiket prot. intézetekben taníttathatják, a kath. ünnepek megtartására a prot. iparosokat nem szabad kényszeríteni, s a magyar ezredeknél prot. tábori papok is alkalmaztassanak a kath. tábori pappal egyenlő rangban.

A február 4-iki és 20-iki nagy ülésben e javaslat ellen csak a horvát, a szepesi és esztergomi káptalani követek szóltak fel. Ebből vita lett, s Kölcsey a nemzeti művelődés szép ismertető jeleül így ír: „Mily változás! Mikor a linci békét és bécsi szerződést vérrel kellett megírni, ki merte volna jövendőlni, hogy 1833-ban a magyar országgyűlésen a Luther és Kálvin fiainak csak hallgatva kell nézni, hogy Pázmán hitének sorsosai érettek egymással vetélkedve szólnak.” E törekvés, mely az egy hazának fiai közt háromezázad óta a nemzet roppant kárára fennállott gyűlöletet akarta kioltani, országgyűléseink egyik dicsősége. Mayer fehérvári prépost és Lonovics akkor egri kanonok sem mertek elavult elveik mellett kellő buzgalommal szót emelni, sőt beszédeket bizonyos szabadelvűség jellemezte. Az országgyűlés hangulatát jellemzi, hogy Beöthy Ödön midőn utasítása szerint a hat heti oktatással visszaélés példái közt felhozta, miként egy hetven évet élt férfiú ifjuságától fogva halálaig mindig leckézés alatt tartatott a nélkül, hogy átállhatott volna, holtteste pedig el nem temettetett; a váradi prépost és káptalani követ Tágen azt találta mondani, hogy ő ez esetet kereken tagadja: mint vihar zúdult fel az egész országgyűlés, a követi méltóságot érezték megsértve, s bár a nádor is magát közbevetette, addig le nem csendesültek, míg Majthényi László baranyai követ indítványára mind Tágen, mind az öt pártoló népsze-

rületlen hétszemélynök Mérey a képviselő házból ki nem utasított. Ez utolsó még hivatalától is megfosztatott. A főrendeknél, hol eddig mindig a főpapság véleménye győzött, s rendesen az ügyet a nádor határozat alakjában kimondott véleménye fejezte be, most a nádor elnöklete alatt tartott előleges értekezlet eredménye az volt, hogy a főrendek közül egy hatalmas szabadelvű párt vált ki. B. Wesselényi. gr. Széchenyi, gr. Eszterházi Miklós, hg. Waldstein, e párt tekintélyei lelkesen is küzdöttek az ember legszentebb joga, a hitszabadság érdekében; de a főpapság győzött, s a javaslat a sérelmekkel foglalkozó bizottmányhoz visszautasított. Az alsó tábla újból visszaküldte a javaslatokat tárgyalás végett. Megszólaltak, még pedig először magyar nyelven Pálffy és Batyányi hercegek, velök szemben a derék magyar lelkületű s felvilágosodott b. Vay Miklós, az ifjú és eszes gr. Desewffy Aurél és gr. Eszterházi Mihály. Mind hasztalan, halogatás végett kineveztetett egy tervadó bizottmány, de a melynek munkálatával egyik fél sem volt megelégedve; heves vita támadt, melyben a főpapság s köztök Szepesi és Jordánszki, hogy tőlök nehogy több kívántassék, végre is kivittek, hogy ép e bizottmány munkálata küldetett át válaszányán az ország képviselőihez. Ezek közül Beöthi Ödönön kívül Balogh János, Majthényi László, Bezerédi István, Kölcsi, Pázmándy, Prónai, Nicki, Klauzál és Császár Sándor tűntek ki, mint a lelkiismeret szabadságának harcosai. E magasztos tárgy védelmében vonta magára legelőször a közfigyelmet az ifjú zalai követ Deák Ferenc. A mint a főrendek a lelkiismeret szabadsága ellen törtek, az ügyet mindig lelkesebben tették magokévé a nemzet képviselői; csak a horvát követek elleneztek a szabadelvű törvényt. Tán e pont volt kezdete azon elkeserült harcnak, melynek későbbi fejleménye és kimenetele oly gyászos volt, mind a két nemzetre. Ez összeütkezésnek oka pedig az volt, hogy a birodalomban leggazdagabb érsekség a zágrábi és a kath. papság az általok eladósodott nemességet és közép rendet azzal izgatta, hogy az ott megtelepülő protestánsok veszélyesek lennének a horvát nyelv és nemzetiségre nézve. A főrendek makacs ellenállása miatt a lelkes küzdelem végre is csak annyit eredményezett, hogy:

I. A vegyes házasságoknál eddig divatozó kötelezvé-

nyek jövőre megszűntek, a már kiadatottak megtartván érvényüket.

II. A temetőket, hol elkülönözve nincsenek, mindkét felekezet közösen használhatja.

III. A magyar ezredeknél protestáns tábori lelkészek is alkalmaztassanak.

A hat heti oktatás eltörléséről szóló javaslat, K ö l c s e y nemes beszéde után, nehogy az áttérés a kormány szeszélyétől tétessék függővé, a mint ezt a nádor akarta, jobb időnkig félre tétetett, tiltakozván előre s törvényellenesnek nyilatkozván minden XXVI. törv. cikk ellenére teendő kormány rendeletet. „Az ügy bár elnyomatik — szólt K ö l c s e y — előbb utóbb magamagát fogja kivívni... Mert negyedfél millió lélek kéréme nem pusztá kérelem, ha előbb nem, a mi sirjainkon fog feltámadni a kérlelhetlen nemezis, s kérlelhetlen igazsággal fogja számon kérni háromszáz esztendő könyeit.“ Az indítványozó B e ö t h i e szavakkal végzé beszédét: „a leányzó nem halt meg csak alszik.“

E remek szónókatok varázsa nagy mértékben emelte a magyar protestántizmust a nemzet szemében, s kezet nyújtott neki a szabadelvű párt. Már derengett a rég várt szebb jövő, midőn I. F e r e n c király, a jóakarató de elámitott környezete által a magyar sziv dobbanás meghallgatásától elszigetelt fejedelem fejről 1835-ben március 4-dikén a halál levette a földi koronát.

V. Nándor 1835 — 1848.

Midőn V. Nándor ősei trónjára lépett, Széchenyi kitartó működése és egyletek alakítása által összefort nemzeti életet talált, melyben a protestántizmus sérelmére most már mindig feljajdult a honfi fájdalom; másfelől Metternich maradott a kormány mellett, ki a trónváltozást az európai követeknek büszke elégyültséggel mondta: „Mondja meg az illető udvaroknak, hogy minden a régiben maradjon.“

Az idegbajban szenvedő s T i g e durva nevelése által férfiaságában egészen ki nem fejlett új fejedelem, a természettől szelidséggel, jó szívvvel megáldva, nyugodtabb óráiban önálló, erélyes sőt szabadelvű lévén: uralkodása elé szép reménynyel néztek a nemzet jobbjai. A protestánsok ugyan ke-

veset reméltek, minthogy ismerték a királynénak a katolicizmus szellemében csaknem rajongásig vallásos kedélyét. A nemzet minden osztálya már legfontosabb életkérdései közé számította a protestántizmus jogos szabadságát, s midőn ez ügyet a püspökök hatalma most is megbuktatta, az ezáltal megbántott és az alkotmányosság és népszabadság iránt reményt vesztett ellenzék hevesebbjei merész politikai kombinációkkal foglalkoztak. Bár közülök többen elfogattak, eddig nem ismert honfi tűzben lángolt a nemzet minden osztálya. Ily szellemi forrongás közepette, mint a kath. főpapság és egyház tekintélyéhez nem méltó fegyvertől, undorral fordult el a sajtó és olvasó közönség a babaszéki kath. pap Hommer János és türelmetlen elvtársa Bekeházi Ince főpapi pártolás alatt kiadott silány fére-műveitől, mely a protestántizmust örült mámor, csalás, házasságtörés, erkölcsi romlásnak sat. nevezte. Az ilyen nyíl az íjjászra pattan vizsza. Sokkal bántóbb volt az, hogy míg a királyi városok a kath. tanítók fizetésére kényszerítették, e méltányosság a reformátusok részére megtagadtatott, sőt több helyen az eddigi segély is betiltatott. Ez ellen igazságot követelve panaszkodott a két testvér egyház, s nem hiába, mert a gunyiratok betiltattak, az erőszakoskodók megintettek; s hol lehető volt, a protestánsok méltányos követelése teljesített.

Most az egyház a kebelében támadt rendetlenségek megszüntetése s az elavult intézvények reformja által a belélet megszilárdítására üdvösen intézkedett, a „pap marasztás” mindenütt eltöröltetett, s a papi állomások nemcsak állandósítottak, de a pap és egyháza között fenforgó viszályok elintézésére célszerű rendszabályok alapítottak meg. S végre hogy a katolicizmusnak és sértő támadásainak hatályosabban ellenállhassanak, gróf Teleki József erdélyi korlátnok s a felekezetesség léha kódén felül emelkedett Gr. Zay Károly, a két testvér egyházak egyesülését, a hit elválasztó hitcikkelyeire sulyt nem fektetve sürgették. E szép célt a szláv egyháznak a magyar nemzetiség iránt táplált gyűlölete, a nemzeti bizalmatlanság és a pánszláv ábrándok, másfelől az előtérbe lépett anyagi érdekek s a kellő érettség hiánya és a bizalmatlanság még most meggyújtották.

Az 1839-iki országgyűlést megelőzőleg a vegyes házasság kérdése tartotta a kedélyeket lázas ingerültségben.

Ugyanis ha bár a vallásfelekezetnek a jogegyenlőség és kölcsönösség alapján tervezett kibékítése a törvényjavaslat alapján — a rendek által kedvező időre el is halasztott: a megyék az 1791. XXVI. törvénycikk értelmében, a papság által sürgetett kötelezvények tárgyában szabadelvűleg jártak el, s ezeket, hol magát ily eset adta elő, mindenütt érvénytelenítették, minthogy a „törvény ellenére tett szerződések senkit sem köteleznek.“ Azonban a többi közt, főleg Lajcsák nagyváradai püspök (1839) oda utasította megyéje papjait, miszerint a vegyes házasságokra csak úgy adják áldásukat, ha a leendő szülék magokat előre kötelezik, gyermekeiknek a kath. vallásban nevelésére. Most Beöthi szavára Biharmegye ez ügyet a király elé terjeszté, sőt felhívta a többi megyéket is hasonló tiltakozásra. E felhívásra felzúdult a félország, a váradai püspök eljárását az egész ország értelmisége roszalta, sőt a megsértett törvény és alkotmányosság nevében sürgették és kérelmezték a vallási szabadság sértetlen fentartását, nemcsak a megyék, világiak, de még a szabadelvű alsó papság is; a főpapok közül csak Scitovszki, akkor rozsnyói püspök, merte védelmezni a váradai püspököt; mások, mint a nagy tudományú váci kanonok Csehi László, tudományos iratokban roszalták s mutatták meg a váradai s rozsnyói püspökök eljárásának törvénytelen-ségét. A kormánynak érdekében feküdvén az országgyűlés-ről elborult kedélylyel távozott ellenzékét s a mindig hatalmasodó szabad közvéleményt kiengesztelni: 1839. apr. 30. kelt rendeletében tudtára adta a püspöknek, hogy az 1791. XXVI. t. cikket egész épségben fentartani igyekezhvén, határozottan kívánja, hogy ama törvénycikk iránt mindenki oly engedelmisséggel viseltessék, minőt egy országos törvény szentsége követel, s a püspököknek a kormány iránti tiszteletét a szerint mérlegeli, a minő tisztelettel e törvény iránt viseltetnek. Mint mindig, úgy most is a kormány irányának mutatója a valláskérdésben tett intézkedés volt. E szabadelvű rendelettel a kormány egy lépést tett előre az alkotmányosság s a nemzet kielégítése kérdésében; látszott, hogy a kormány az elkövetett jogsértéseket orvosolni akarja. A nemzetünk életében átmeneti korszakot képző 1839/40-iki országgyűlésen szóba hozatott, hogy a házasságlektől követelt kötvény által a vallások viszonyairól szóló törvényeink szelleme

van megsértve, s miután e tárgy már is oly nagy izgatottságot okozott, a rendek jónak látták, hogy e tárgy felett s a lelkiismeret szabadságának érdekében újabban is intézkedjenek. Most az emelkedettebb gondolkozású gr. Desseffy Aurél és gr. Széchenyi István honszerelem és állam bölcseségtől lelkesített vezénylete mellett szabadelvűbb volt a felső tábla is. A püspökök hiába adták be tiltakozásaikat, a következő törvényjavaslat küldetett ő felségéhez:

A ki 18 évig prot. vallásban nevedett, annak vallása többé kérdésbe nem jöhet.

A vegyes házasságok, ha hath. pap jelenlétében kötöttek, papi áldás nélkül is érvényesek. A vegyes házások gyermekei az apa vallását kövessék.

A kath. gyermekek járhatnak prot. iskolákba, csak hogy a vallást kath. lelkésztől tanulják.

A prot. és kath. ifjuság a külföldi egyetemeket tanulás végett megszorítás nélkül látogathatja.

A protestánsoknak, a hol szükségesnek látják, iskolákat állíthatnak, s mindenik felekezet, úgy iskoláit mint papjait maga fizeti, más egyház tagjainak hozzájárulása nélkül.

Vallás miatt nem polgári jogtól, sem hivataltól vagy jogszerzéstől senkit eltiltani nem szabad.

Hol elkülönített temetők nincsenek, ott a meglevő temető közös.

A magyar ezredeknél protestáns tábori papok is alkalmaztassanak.

A felső tábla főpapsága ugyan tiltakozott e törvényjavaslat ellen, azonban ez a király elé mégis felterjesztetett. A király azonban ekkor a nemzetet válaszzsal nem örvendeztette meg, mivel a püspököknek Rómába tett feliratára a választ várta, nem akarván hatalmas támaszával a főpappal teljes meghasonlásba jönni. E vitának azonban volt annyi eredménye, hogy most maga a főrendi tábla is a vallásszabadságnak megnyerve lön; élénken hibáztatta a főpapság felekezetes magatartását, s a szabadelvű megyék és a népszerűetlen főpapság közt, kellemetlen, de az ügyre nézve jótékony hatású surlódások történtek. A főpapság látta, hogy engedni kell a nemzeti érületnek, de nem merészelt határozatba bocsátkozni, s elküldte Lonovics csanádi püspököt Rómába oly pápai engedély kieszközlésére, milyet Holland

és Lengyelország püspökeinek XIV. Benő pápa adott, melyben megengedte, sőt némileg körvonalozta a vallási viszály megszüntetését eszközlő országos törvény alkotását. Mig Lonovics odajárt, azalatt a püspökök körleveleikben mind meghagyták, hogy a papok tagadják meg az egyházi áldást azon jegyesektől, kik nem kötelezik magokat arra, hogy gyermekeiket a kath. vallásban neveltetik. E körlevelek felzajlították az egész országot. Nemcsak Pestmegyében, hol Kossuth Lajos és a kath. hölgy Meszlényi Teréz egybekeelésétől a papi áldást a pesti plébános megtagadta, miért a megye ezt mint az 1791-iki XXVI. törvényeikk ellen vétőt 600 o. forintra ítélte, s egyszersmint az ily esetek megakadályozásáról előre is gondoskodott; de csaknem minden megye a pesti végzést magáévá téve, feliratot intézett a királyhoz, hogy a törvénybe ütköző egyházi eljárásoknak szigorú rendelet által addig is véget vetni kegyeskedjék, míg az országgyűlés e sérelmek ellen törvényt hozna. A megyék élén állottak Pestmegye, hol Kossuth, és Zalamegye, hol Deák Ferenc vezénykedett. Lehet képzelni minő elkéserrült ingerültséget keltett a pápai levél, melyet Rómából a csanádi püspök hozott, s mely a papság eddigi eljárását és magatartását helyeslé s folytatását meghagyta. Az ország vallásfelekezetei tekintet nélkül, két részre oszlott, egy szabadelvű pártra, melynek fájt, hogy a pápa Rómából akar tekintélyével eldönteni egy oly kérdést, melyre csak alkotmányunk és törvényeinkben van a felelet, s egy népszerűtlen papi pártra, mely csak Esztergom és Hevesmegyékben a püspökfőispánok vezetése alatt volt némileg tekintélyes; a többi megyékben a megbántott alkotmányos érzület az idegen beavatkozást visszautasítva nyíltan kimondta, miként úgy mint volt az Árpádok alatt, Rómától független legyen a magyar kath. egyház. Természetes volt, hogy az előre haladt felvilágosodás előtt a felekezetiességi merevség a papság tekintélyét alásülyesztette.

A belérték nélkül hagyományos tekintélyek kora lejárt.

A nemzet jobbjai, sőt a nemzet minden rétege a papságban a magyar alkotmány s a kor eszméinek ellenét látta, mert az alkotmányt biztosító békekötések alaptörvényeivel szemben akarta megalapítani, vagy fentartani tekintélyét, s

mert a nemzetet elnyomó hatalomnak már többször kezét nyújtott, sőt a nemzet egy részét a protestánsokat, a csupán hit s ész fegyverével harcoló ifjult egyházat mindig a nemzet felett uralomra törekvő hatalom fegyverével háborgatta. Nem lehet csudálni, ha több megye közgyűlésein 1841-ben Borsodmegye példájára a papi jószágok világiasítását (secularisatio) sürgette. Ez eszme időelőtti volt s megbukott ugyan, de mint a közvélemény tolmácsolása roppant vereség volt a papságra nézve. A „Pesti Hírlap“ s az egész napi sajtó a papság ellen fordult, hogy nemcsak az államban államot alkot, de hazafiatlan magatartásával akadályozza az alkotmányos ügyek kifejlődését. Már ekkor nagy hatalom volt a sajtó, s a főpapság a népszerűtlen „Nemzeti Ujság“-ot bérelte ki, mely ekkor még nemzetietlenebb lett; az új „Protestáns Egyházi lap“ pedig a derék Török Pál és Székács József pesti papok vezetése alatt, mint a legnépszerűbb irodalmi vállalat üdvözöltetett. Pedig ekkor kellett volna a két magyar egyháznak hazafiásan összetartani, mivel mind a kath. mind a protestáns szláv ajku egyházakban a „pauzsláv“ orosz izgatások mindig merészebbek lettek. A lutherán egyház hazafias lelkű felügyelője, a nemes gr. Zay Károly, magát a protestáns egyház elveit is fenyegetve látván, e törekvéseket nemcsak szigorúan ellenőrizte, sőt újból a magyar elem legfőbb támaszával a helvéthitűekkel való egyesítésre, s ez által a nagyobbára tót és német elemből álló ágostai felekezet magyarosítására törekedett. Honfias szózatát úgy látszott megértette a magyar elem, megalakult a választmány, mely egy öszpontosító főiskolának Pesten leendő felállítását eszközölje, s egyszersmind az egybeolvadást munkálja. Ez eszmét országos képességek: mint Kosuth Lajos, Bernáth Zsigmond, b. Vay Miklós, gr. Rhádai Gedő, gr. Teleki József s Pulszky Ferenc és a nemzet egész értelmisége pártolta. 1841-ben öszvegyült egyetemes zsinat gr. Zay Károlynak köszönetet mondva az egyesülést kimondta, azonban a nemzetiségi érdekek a pánszláv papok és a papi féltékenység még most is meghiusította a nagy horderejű eszme valószínűsítését. Már a pánszlávok még az orosz zsoldban álló „augsburgi hírlap“-ba is átvitték panaszaikat, hogy a magyarság ez eszmével őket nyelvöktől akarja megfosztani, s oly tüzetesen és kitartással izgattak Joseffi felvidéki szuperinten-

dens pártolása alatt, hogy a külföldi sajtó is hibáztatni kezdte a magyarság azon törekvését, hogy az idegen népelemeket teljesen el akarja nyomni. Az igazság mellett a széles ismekörrel bíró Pulszky Ferenc védte a magyar elem törekvéseit, megmutatván, hogy az ország szabadságát csak ez egyesülés védheti meg. Ha tán a derék honfinak az elfogult és viszonyainkkal ismeretlen külföldi sajtót egészen e törekvés hazafiasságáról meggyőzni nem sikerült is, volt annyi haszna, hogy a szláv ifjuság nagyrészből meg lőn nyerve a honfias célnak. Látván Joseffi, hogy igazságtalan ügyök a közvélemény előtt megbukott, a pánszláv miniszter uszálya alá menekültek, s 1842-ben az egész szláv ajku lutherán egyház nevében kérelmezték, hogy a magyar törekvések ellen őket védelmezze, engedje meg az anyakönyveknek tovább is latin nyelven vitelét, nevezzen ki szláv cenzort, s állítson a pesti egyetemen szláv nyelv és irodalmi tanszéket, tehát olyat, a milyen akkor a magyar nyelv és irodalom számára nem volt. E kérvényt a kormány visszautasította, s itthon a magyar nyelv tanulásában önként erőltetés nélkül fáradozó szláv értelmiség közgyűléseken jegyzőkönyvileg hibáztatta, a szláv sérelmek megvizsgálására bizottmányokat neveztek ki, és az egész szláv ifjuság most magát büszkén kezdé magyarnak vallani, s belátta, hogy a szláv csak ott élvezi a szabadságot, hol vele azt testvériesen megosztja a magyar. Gömörmegye ágost. egyházai ez alkotmánytalan, s nevöket is felhasználva tett eljárásért Joseffi szuperintendenst perbe idézték, melyet ámbár a nemeslelkű gr. Zay Károly maga igyekezett elfojtani, még sem szüntek meg ellene a pánszláv papok által a nép közt elhintett rágalmak, gyanúsítások.

A r. k. papság az evangéliom egyház kebelében támadt szakadást nemcsak örömmel nézte, de sőt a hivatalnokok és a kormánytól pártolt déli pánszláv párthoz csatlakozott, pedig e párt nyíltan kimondta, miszerint készebb rabszolgává mint magyarrrá lenni. Hogy a papság helyesen számított, az 1843^{3/4}-iki országgyűlésen tünt ki, midőn a horvátországi és káptalani követeken kívül az ugynevezett katolikus érdekeket senki sem védelmezte, sőt még a mélyen vallásos és tiszta tudományú Vurda Károly kanonok győri káptalani követ, a hit és tanszabadságért lelkesülten szót emelt. A többi (a Vurdát még sértegető felekezetes káptalani követeken ki-

vül) követek a meleg szív és elmeéllel mondott remek beszédet, mely a vallásfelekezetek közti kellemetlen surlódás megakadályozására az egyházi és világi hatalom teljes külön választását és minden vallás teljes szabadgyakorlatát javasolta: magok véleményének nyilvánították és e szabad szellemű férfit a kath. papság ellen oltalmazták. Vele együtt az egész országgyűlés szabad országot és abban szabad egyházat, szabad vallásgyakorlatot kívánt, s kimondták, hogy az eddigi felekezeti iskolák helyett iskoláink nemzeti iskolákká legyenek, s keresztül ment a bizottság következő törvényjavaslata:

A vegyes házasoktól eddig követelt kötvények megszüntetnek.

Egyik vallásból a másba áttérés szabad, s a hatheti oktatást nem szabad követelni.

Az ágy- és asztaltól elválasztott vegyes házasságok közül a prot. vallású új házassági szövetségre léphet.

A Horvát-Tót- és Dalmátországo kból a protestánsokat kilitő municipiális rendelet megsemmisítettetik.

A vallásfelekezetek egyenjogúaknak nyilváníttatnak.

Mielőtt e pontokat felküldhették volna, leérkezett az 1840-diki felíratra a kormány válasza, mely szerint a jegyesek előlegesen határozzák meg, hogy gyermekeiket melyik egyházban neveltetik, s csak ha ily egyezmény nem jönne létre, követik a gyermekek az apa vallását. E válasz váratlanul jött, de a pártokat ki nem elégítette. Egyik előhaladt jogfogalmának igen korlátoló, a másik merev felekezetességének igen szabadelvű volt. A rendek új felíratban kérték, hogy a kormány engedné meg oly törvény hozatalát, mely teljes szabad vallásgyakorlatot biztosít, s meghatározná, hogy a gyermekek mindig az apa vallásában neveltessenek. Ezt látták, és ez is volt a legméltányosabb. Egy másik felíratban vádolták a főpapságot, mely az országot felekezeti ségével két élesen küzdő ellenpártra szakasztja. Végre 1844. márc. 25-én kelt leirat meghagyta az ország rendjeinek az oly ingerültséget, s oly sok vizsályt szült kérdés elintézését, melynek nyomán az ország rendei az 1790/1-iki XXVI. törvénycikket következőkkel bővítették és módosították:

1843/4. III. törvénycikk.

I. Kijelentetik, hogy azok, kik 18 éves koruk eléréseig

az evang. vallásban neveltettek, a nőszemélyek pedig férjhez menetelük után, habár még ezen időkort el nem érték is, sem maguk, sem maradékaik vallásos kérdés alá többé nem vétethetnek.

II. A jelen törvény kihirdetése után keletkező azon vegyes házasságok is, melyek evang. lelkipásztor előtt kötöttek, törvényesek.

III. Azon vegyes házasságok, melyek a róm. kath. és az evang. vallás bármelyikéhez tartozó felek között az 1839. március 15-ik napjától kezdve a most folyó 1844-dik évi november 10-ik napjáig kötöttek, s nem róm. kath., hanem az evang. vallás bármelyikének lelkipásztora által adattak össze, törvényesítetteknek jelentetnek ki.

IV. Az illető törvényhatóságok kötelesek a jelen törvény kihirdetésétől számítandó egy év alatt az ily házasságokat hitelesen összeírni, az összeírást a felek és maradékaik biztosítása végett levéltárakba betéttetni s mennyiben e házasságok az illető egyházi anyakönyvben beírva nem lennének, ezeket anyakönyvbe beírni.

V. A róm. kath. vallásból az evang. vallások bármelyikére leendő átmenet eseteit illetőleg rendeltetik:

VI. Az átmenni kívánó ebbeli szándékát önmaga által választott két tanú jelenlétében azon vallásbeli lelkipásztorelőtt, kinek egyházi községéhez eddig tartozott, nyilatkoztassa ki.

VII. Ezen első kinyilatkoztatástól számítandó négy hét eltelte után ugyanazon, vagy más, szinte általa meghívott két tanú jelenlétében ugyanazon egyházi községek lelkipásztora előtt ujlag nyilatkoztassa ki, hogy átmeneti eltökélt szándéka mellett tovább is megmaradott.

VIII. Az átmenni akaró mind első, mind másod izbeni nyilatkozatáról azon lelkipásztortól, ki előtt átmeneti szándéka iránt nyilatkozott, mindkét izben külön-külön bizonyosság levelet kérjen.

IX. Ha a lelkipásztor a kívánt bizonyosságlevelet akár a VI. pont, akár a VII. pont esetében bármi oknál fogva azonnal ki nem adná, mind az első, mind a másod izben tett nyilatkozat felől bizonyosságlevelet a jelen volt tanúk adjanak.

X. Az átmenni akaró a VIII. vagy IX. pontok rendelete szerint vett bizonyosságleveleket azon vallásbeli lelkipásztornak, mely vallásra átmenni szándékozik, bemutatván, ez által

az átmenet teljesen befejeztetett. Ezen bizonyáglevelék előmutatása nélkül azonban az átmenet meg nem történhetik.

XI. A megtörtént átmenetek az illető püspöki hivatalok által, a helytartótanács útján tudomás végett félévenként fognak ő felségének bejelenteni.

Igyekeztek ugyan e törvényt is kijátszani, s a kath. papok sokszor megtagadták a háromszori kihirdetésről szóló bizonyítványt, s bár később a nagy nemzeti mozgalom lecsendesítése után a pápával Bach közügyér eszközletére kötött „konkordatum“ a kötvények kiadását sürgette, mind ennek, mind a százados bajoknak és keserű küzdelmeknek véget fog vetni, a lelkiismeret szabadságát teljesen biztosító 1848-iki vallásos törvény, melynek mielőbbi életbe lépését minden honfikebel őszintén kívánja.

Egyházi krónika.

Olaszország.

Majdnem a legközelebbi évekig oly gyarló alapon pangott a nevelési ügy Olaszországban, hogy alig hihetni. Pedig ha az 1861-ik évben tekintünk szét, úgy találjuk, hogy Nápolyban s környékén, hol a lelkek száma 309,453-en felül volt, 60 gyarló iskolánál többet nem lehet felfedezni, s azt is a legrendezetlenebb állapot s legviSSzásabb irányban. Azonban az azután következett években valamivel több gond fordítatott ezekre; mert 1863-ban 261 iskolával dicsekedett Olaszország is, melyekben a felvétel szerint 6241 fiú, és 2345 leány növendék fogott kezét a muzsákkal. És így évről évre haladt a nemzet, s fejlődött az ifjú nemzedék ama nemes úton, mely ha vak vezetők által meg nem szentségtelenítették: a tudatlanság és az ezzel járó bigottságtól megóvja a pályafutókat.

De — fájdalom — a jelenkor pályafutói a futtatókkal együtt a józan gondolkodkozás helyett a fanatizmus eszméit ragadják meg. Épen ez az oka, hogy ma a 19-ik században Olaszország népe ott áll, a hol majdnem a 9-ik században volt. E nép visszatért az inkuiziciók korába és féktelen rajongásában kitüzte a véres lobogót, mely annyi ártatlan vér

ontásnak volt tanuja. Napjainkban is a kegyesség palástatóröket takar, s az üdvre elválasztottak — a mint hinni és hitetni szeretik — keblében érzékeny szív helyett ellenséges indulat dühöng; az ihletett kaponyák veszélyes rajongással tömvék, a kezek véres pallosokat, szikrázó üszköt hordanak. Az egyházak átkozódások, elkárhoztatások helyévé fajultak.

Egy pár eset rövid felemlítése indokolni fogja az előzményeket.

A múlt év (1866) virágvasárnapján San Carlo templomában egy órával az „Ave Maria“ előtt azon könyvek sok ezere, melyek a bigottság régióján kívül szabad, világosult szellemben irattak: kivétel nélkül lánggra kárhoztattak. Így szenvedtek máglyát a többek közt Srtaus, Hugo Viktor, Passaglia, Bianchi, Giovani könyveik és a Diotati bibliája. De menjünk tovább!

A római egyház középkori alakjai újból — mint fönixek — feltámadtak sirjokból, hogy régi munkájokat folytathassák, mert ama vérpatakok, melyek déli Franciaországban 1814-ben legközelebb a föld növényit rozsdaszinre festék, nem olthaták el ama tüzet, mely kebleikben égett.

Közelébb márc. 19-én (1866) Ruggiero Postiglione barát hat polgártársával Bisaglia városába ment, s itt Bianchit a thrani püspököt felkereste. Ez délelőtt volt, s délután egy órákorra a terv kidolgozva Ruggiero kezénél vala. Délután 3 órákor az evangélikusok imaházát a fanatikus Ruggiero Postiglione vezetése alatt a római keresztyének roppant tömege ostromállapotba helyezte, s csakhamar lángba borította. Négy evangélikus férfit, a kik védeni akarták az istenházát, kegyetlenül lekoncoltak. Egy evang. pap pedig, ki az üldözöbe vett s végre meggyilkolt szerencsétlenek oltalmára szett, csak igen veszélyes sebekkel menekülhetett a vérszopók kezeiből.

A templom hamuvá lett, s ezzel sem érve be a bösöz horda, most egy ugyanott fekvő evang. iskola rombadöntéséhez kezdett. A dühöngők üdvivalgása ebben tört ki: „Éljen a pápa! Vesszenek az eretnekek!“ s ekkor kövek és dorongokkal kezdték meg azon sötét munkát, melynek a krisztusi szeretettel semmi köze.

Egy protestáns pap is kelepcebe kerülván, úgy menekült meg, hogy sebes gyorsasággal egy közel fekvő ta-

nácsházba menekült. A nép idáig üldözte, s minthogy el nem foghatta, tehát vak dühében felgyújtotta az épületet. A rom és hamu nem sokáig nyújta gyönyört, s most a bőszült menet újból tovább haladt az utcákon, mindenütt rombolva, pusztítva, mint harapódzó tűz, mely útjában mit se kimél. — Végre utjokban megpillantottak oly férfit, ki szakasztott képmása volt az elillant prot. papnak; tehát hurrá! ama szerencsétlenre törtek, és minthogy a papot el nem foghatták, emezt, ki hozzá hasonlított, agyon verték.

A vérengző nép még tovább haladt ekkor is, s utoljára egy prot. család házára tört; itt a családfőt az ő szeretteivel egyetemben meggyilkolván, az ott hagyott véres hullákra a házat rá gyújtotta. Végre egy bizonyos hivatalnok katonai őrserег után látott, melynek az lett eredménye, hogy az ittott heverő roncsolt hullák bántatlanul maradtak és a katasztrofa egy bizonytalan időre bevégződött.

Tovább mi történt? A rendőrség miképen járt el? Hogy büntette a fanatikus csöcseléket? ... Ha azt óhajtod tudni, úgy tekints vissza 1617-re, közelébb 1814-re és ott meglátod az elégtételt!

De a római egyháznak is megjöttek sötét pillanatai, melyeknek egyikét Meyendorff látogatása tevé. B. Meyendorff ur ugyanis újból tiszteletét tette a pápa ő szentségénél. A társalgás nem sokáig tartott, s a mig tarthata, az alatt is elmaradtak a bókók; főleg b. Meyendorff ur úgy látszik, hogy nem is nagyon ért hozza. — Társalgásuk rövid vázolata ez:

— Kimondhatlan szemtelen ember mégis ön — mond a pápa — mióta szobámba tört, azóta mégis többet követ el személyi méltóságom meggyalázására, semhogy az ember annak okát valóban megfoghatná!

— Én csak mint követ jöttem — szólt Meyendorff.

— Ön nem mint követ, hanem mint cselszövő tört szobámba. Aztán nem is hiszem, hogy ön mindazokra, miket itt elkövet, fel lenne hatalmazva. S különösen nem akarom hinni, hogy pápai méltóságom megbecstelenítésére a cár önt feljogosítaná! En semmi ily nemű eljárást el nem tűrhetek; tehát tüstént távozzék szemeim elől! — Ezzel a pápa székét odahagyá, hogy mi célból, azt gondolhatni. Meyendorff orosz

követ pedig, a kiről már tudjuk, hogy mi célból küldetett a pápához, eltávozott; de minő gondolatokkal, azt épen úgy nem tudhatjuk, mint azt, hogy egy harmadik látogatásának mi lesz a mottója.

Azon jelentékeny pénzösszeg, melyet Anglia és Elberfeld küldött Olaszországba, azon célból, hogy ott protestáns egyházak alakuljanak, s hogy az ittott létezők fenállhassanak: ros z kezek közé került. Szóval Olaszországban a propaganda jelenségei bizton kijelölik a sirt, melynek szélén a fanatikus csapat készen van a kiszenvedett s kiszenvendő prot. és evang. testületek hulláit elásni, s a kézen levő szép összegből gyászslakomát rendezni.

Mert magok a missziónáriusok adták az első lökést ti vornyázásuk által, mely palástja lett a szent célból kézbe adatott összeg elveszésének.

B é c s b e n, Azon pénzszükség miatt, melyről olvastunk a mult füzetben, a mely megrendelés után se oszlatta el a pápai szentszék aggodalmát: új pénz jött forgalomba. A bécsi nyomozó bizottmány is segített a bajon, mennyiben néhány álszerzet birtokát a család kiderítése után elárvereztette. A szerencsés vásárlók, névszerint: Hönigfeld Károly, Mayer M., Pollak Bernhard, Schlezinger Károly Antal, Stern Sigmond, Fürst Adolf, részint kereskedők, részint pénztözsérek. Az árverezésből begyűlt összeg egy része Péter fillérének bérnáltatott, más része pedig a „közbenjárók“ részére adatott, melyet a könnyen hívő nép ezen riadó örömszajban szentesített. „Alleluja! Ime ez által megnyerve a szentek szövetsége!“

Bajorország.

Nőnevelés. — „Per quod quis peccat, per idem punitur et idem!“ Lássuk, mennyiben igaz e mondás Bajorországra nézve. A mi bármely országban majdnem legfontosabb, a nőnevelést a jezsuiták s némely barátok bitorolják. Igen bitorolják, mert nagy része a docenseknek képtelen feladatát megoldani, s e mellett maliciozus is. A nők nevelése zárdai irányban mindentől, még a szüléktől is elszigetelve történik. Semmi olyast nem tanulnak, a minek az

életben hasznát vennék, pedig 15 éves korukig kötelesek a tanoncok nevelés alatt lenni. Végre midőn lelki börtönükből kiszabadultak: az anyák nagyreményű leányaikból jobbadán szobaleányok, pincérnők, s több ily fajtájú szolgálattevők lesznek. Igen, „a ki követ vet égre s leesik fejére, nem jajgathatja sebet.“

Németország.

A „Kirchen-Chronik“ közlése szerint Németország sem csendesebb, mint Olaszország.

A levelező így kezdi meg sorait:

„Midőn 30 évvel ez előtt azon rémhír lázítá fel keblünket, hogy a német-, s főleg olaszthoni prot. és evangélikus testületek önmeghasonlása által bekövetkező veszedelem felett a rom. kath. egyház szomorú képpel fejezte ki szánalmát: csak megmosolyogtuk a nem őszinte könyeket, mert a prot. testület, melyről annyi baljóslat szárnyalt szerte szét a világon, ifjú, erőteljes, s épen viruló korában volt. Azonban ama testület korán leélte magát, és ma az ellenpárt igen nagy szorgalommal készíti az óriási sirt, melynek üre bármely jelentékeny hulla elfogadására alkalmas. A sirások itt is, mint Olaszthonban inquizitori eszközökkel várnak a sirorom felett.“

Tirólban. — Itt is, hol a protestánsok joga eddig is csak alakilag létezett: beállt a sinlődés, civódás kora. Itt élő hitsorsosaink nem kis aggodalommal küzdenek. — A kisebb tömegű megtámadott nép, nem bírván ellensúlyozni a sokkal nagyobb számú ellencsapatot: tűr és szenved; de azért Virgil szerint „Sicut pelagi rupes immota persistit.“

Ezeknek tapasztalásán egy krónikus így nyilatkozik:

„Nem a katholicizmus idézi e bajt elő, hanem a protestánsok túlfokozott szabadelvűségéből származott meghasonlás.“

Azonban erre egy más szellemű krónikus ezt mondja:

„A protestántizmus életforrása a szabadság. — Ebből eredt, ebben élt, és ezzel kíván inkább dicső halált halni, semhogy e 19-ik században dobná oda lelkét.“ Tovább így folytatja:

„Természetesen, ezt a dolog valódi lényege is megkívánja; mert gondoljuk meg, hogy szabadság nélkül, melynek szárnyán szabadon száll a lélek istenéhez, lenne-e a protestantizmusnak az a majoritása, mely az eszme-chaosok, balfogalmakra mitse ad!? Magok a reformátorok se lehetnek volna szabad — józan gondolkozás nélkül azok, a kik voltak. Megtörte volna őket is az auktoritás, mely Luthert is visszaragadta a majoritás nélkül reprodukált auktoritás regiojába, a betű hatalmába. De ők, kik elvakarattuk, meggyőződésük auktoritással is párosult majoritásának tudatában szembeszálltak, a földön csuszott römbölő elemekkel nem törettek meg; sőt égfelé törő lelkük megedzette a gyenge hüvelyt is, irtózás nélkül kiállni a máglya lángját, nem érzni a kinyapadok kínait.“

Záradékuul még ennyi van:

„Tehát nem meghasonlás, nem a világosultság, nem a szabad eszmék ássák a sirt, s temetnek el itt ott egy egy prot. testületet; hanem azon kontroversziák, melynek forrása a fejlődés terétől messze távol buzog fel.“

Szászország.

Naponta növekszik Szászországban a szabadelvű párt kitartó tagjainak száma; annyira, hogy ha a bigottság szót emel, készen várja a cáfolat is.

Példa erre Seul néhány kísérlete. Nem régen egy khemnici fiatal lelkész ezen cím alatt: „Wie Sachsen orthodox-lutherisch wurde mit Bezugnahme auf die Gegenwart?“ szabadelvű művet adott ki, mely rövid időn másodszori kiadásban részesült, mi nyilvános jele annak, hogy a fiatal lelkésség mélyen átérezte azon kárt, melyet a szabadgondolkodás koncordátum formulái szerint való megszorítása szült. Az ultramontán párt a „Constitutionelle Zeitung“ tudósítása szerint, mint mindig, ez úttal is fellépett ellene és veszélyesnek nyilvánította a fiatal lelkész művét. — A kontrázó csapat élére Seul nevű fiatal kath. lelkész állott, ki nem sokkal az előtt kémkedés, árulás és több aljas bűn bélyegével jegyeztetett meg épen a kath. papság által, minek következtében a szászországi cultus-minisztérium száműzte, mint veszélyes tagját a társaságnak. Azonban rövid idő múlva udvari káplán címmel

ismét ünnepélyesen visszahivatott, s most mint elégtételben részesült hős tovább szerepel. Nevezetesen megtámadta a jezsuiták szövetségében dr. Kolschüttel szuperintendenst; dr. Krenkelt, kik inye ellen működtek, mint világosság baráti — főleg ez utolsó az ország érdekében előadást tartott a nép előtt és kifejezte, hogy ő sehogy sem találja ártalmatlannak a jezsuitáknak az államügyekbe való túlzott beleavatkozását, s egyszersmind Seulnak is megadta érdemlett jutalmát. Ezért a felbőszült udvar a pápához készül, s midőn célba vette panaszt emelni az udvari káplán meggyaláztatásáért, a vád egész súlyát a prot. egyházra fekteti.

Nassau. — N. N. napidíjas március 7-én egy bizonyos katolikus paphoz oly célból sietett, hogy elhívna azon utashoz, kit haldokolva hagyott az országúton, és adná neki az utolsó kenetet s imádkoztatná. A nemés indulatú, de illemről megfélelkezett együgyű ember még nem tudta, hogy az ily páterek előtt messzire levett főveggel kell „dicsértessék“-et mondani. Ő azonban, tán siettében még akkor is fején feledte sípkáját, mire a dolgot előadta. A lelkész boszuja végre kitört, s úgy arcul csapá néhány-szor, hogy orrán száján tódult a vér. Véresen azonnal — a mint volt — elment a polgármesterhez. Ez hidegen vizsgálta a szegény embert és meghagyta neki, hogy ma elkésett panaszával, de holnap reggel jelenjék meg, s mondja el a történetet. Másnap lejárt a tárgyalás, mely alkalommal a lelkész így vágta ki magát:

„Nem gondoltam, hogy protestáns a panaszló; azt hittem, hogy katolikus... aztán megfélelkezett teendőiről, s így a mint fővegét leemelni akartam, lehet hogy kissé — véletlenül — megkarcoltam; azért volt a vér!“ — Ime az elégtétel megvan, a szegény embernek bocsánatot kellett kérni a lelkésztől, hogy panaszt merészelt ellene emelni!

A sárospataki főiskola igazgatóságához érkezett gyászlevél folytán értesülünk azon leverő esemény felől, hogy **pálóci Horváth Mária** ő nagysága ezereket boldogító földi életét ápril 3. az örökkévalóval cserélte fel.

A nap, melyben **pálóci Horváth Mária** a halandóság alól feloldatva az örök hazába átköltözött, megdicsőült lelkének fényes jutalom napja, de a vidéknek, melynek benne őrangyala, gondviselése távozott el, a legfájdalmasabb csapások napja leend, helyét nem pótolandja, nem pótolhatja senki.

Multja elég oda, hogy örökké éljen közöttünk áldott emlékezete, ha halála nagy lelke jótékony-ságát a földiekre nézve örökre megszakította volna is. A ref. egyház leghivebb leányát nem fogja elfeledni soha. Kisérje az Urnak békessége az új hazába idvezült lelkét, mint itt alant áldás kíséri emlékezetét.

Hir szerint az emlékünnepegy máj. 22. fog Ungváron megtartatni, hová tisztelőinek ezrei nem fognak késni megjelenni.

A sárospataki főiskola igazgatóságához ér-
kezett kérésrevel folytatán értesültünk azon levél-
esemény felől, hogy páloői Horváth Mária ö
nagyapja ezeket boldoguló főhízi életét ápril 3.
az örökéletével csatálta fel.

A nap, melyben páloői Horváth Mária a
halandóság alól feloldatva az örök hazába átköltö-
zött, megdöbbent lelkeknek téves jutalom napja,
de a világnak, melynek benne öröngyala, gondvi-
sága távozott el, a legfőképpenséggel csapások
napjának helyét nem pótolandja, nem pótolhatja
senki.

Mintja előző, hogy örökké éljen közöttünk
áldott emlékezet, ha halála nagy lelke jótékony-
ságát a földiekre nézve örökre megasztította volna
is. A fel. egyház legfőképpenséggel nem fogja el-
telegni soha. Kísérje az Isten békessége az új ha-
zába átvándorult lelket, mint itt alant alább kíséri
emlékezetét.

Hir szerint az emlékműnapról máj. 22. fog
Üngváron megtartatni, hogy tisztelőink érte nem
fogunk késmi megjelenni.

TARTALOM.

	Lap.
A francia előhaladási bölcsészet a 19-ik században. Stépán Géza	93
A dunamelléki ref. egyházmegye története. Fábrián Mihály.	111
Shakespeare erkölcstana. Perlaky Sándor.	127
A holt tenger. H. Nagy Lajos	154
A görög és héber profécia, történelmi fejlődésében.	180
Tárca. Adatok a Jezsuiták történelméhez. Dr. H. J.	205
— Az összehasonlító nyelvtudomány a sárospataki főiskolában. Kun Pál.	220
— Széles András Szathmár-egyházmegyei asszeszor feljegyzései a szathmári ref. egyházmegye egyházközségei történetére vonatkozólag. Kiss Kálmán.	222
— Az egyházi jegyzőkönyvekről. Bodnár Endre.	231
— Mutatványok Zombori Gedő „A keresztyén egyház multja“ című egyháztörténelméből.	239
— Egyházi krónika.	272

A

„SÁROSPATAKI FÜZETEK“

XI-dik FOLYAMA

ára, hatvan íven tiz szállítmányban:

Egész évre postán	6 frt. — kr.
Félévre „	3 „ — „
Háztól elvitetve egész évre	5 „ — „
„ „ félévre	2 „ 50 „

SÁROSPATAKI FÜZETEK.

PROTESTÁNS TUDOMÁNYOS FOLYÓIRAT.

KIADJA

A TISZÁNINNENI REF. EGYHÁZKERÜLET.

SZERKESZTI.

Dr. HEISZLER JÓZSEF.

„A hol az Urnak ama lelke vagyon, ott vagyon a szabadság.”

2. Kor. 3. 17.

XI. Évfolyam. — IV—V. Szállítmány.

SÁROSPATAK.

NYOMTATTA FORSTER R. A REF. FŐISKOLA BETŰIVEL.

1867.

240824 AKI FT. 11

240824 AKI FT. 11

240824 AKI FT. 11

240824 AKI FT. 11

Spinoza Benedek élete és jelleme.

— Fischer Kunó előadása —

Ezen értekezés tárgya nem azok sorába tartozik, a melyeket csak említeni kell, hogy a művelt világban otthonos és kézenforgó érdeklődésben tüstént egy számukra elkészített és elfogadható helyet találjanak; és ezen rövid értekezés határain belül nem lehetek azon állapotban, hogy a tárgynak épen azon oldalát világítsam meg, a melyik iránta valódi, komoly részvétet ébreszt.

Egy mélyen elrejtett, egymagában álló, semmi más célnak, hanemha a tiszta megismerés céljának teljesen odaadott emberélet az, a melyet rajzolni akarok, a mennyire egy ilyen élet a külső vizsgálódás előtt kitárult, és az által felismerhető. Azonban mily kevésbé juthat el a külső vizsgálódás egy ilyen életnek a magváig!

Mily látszólagos szegénynek és egyformának kell azon élet külső oldalának lenni, a melyik egészen befelé volt fordulva! Semmi a zajos életmód, és a gazdag, sokoldalú, impozant események csoportjából, a melyek képzelő tehetségünket megragadják, és az előadónak mindig a legháladatosabb tárggyul szolgálnak. Egy gondolkodónak csendélete követeli, hogy belőlről kifelé vizsgáltaassék, és a mi ezen vizsgálódásban az emberismerőt mégis folytonosan foglalkodtatja és tanítja, az a gondolkodás és életirány összhangzata, a kölcsönös hatás az ismeret és élet között, a melyek egymást köl-

csönösen szabályozzák, s egységükben egyikét mutatják elő azon ritka jellemeknek, a melyek egészen önmagunkban nyugosznak, a melyek tökéletesen egyöntetűek, és épen úgy élnek és cselekednek, a mint gondolkodnak.

S a midőn egyikét az ezen nemű legkritkább embereknek életében és jellemében akarom felmutatni, a nélkül hogy bensejének gondolatvilágát itt megvilágosíthatnám, — érzem, hogy épen ezen feladattal szemközt minő kedvezőtlen helyzetben találom magam.

I.

Spinozának történeti jelentősége.

Mégis megkísértem néhány vonással legalább megjelölni a gondolkodásirányt, a mely azon jellemben, a melyet épen rajzolni akarok, teljesen egy volt a személyes életiránnyal.

A megújhadtt időnek, mely magát a középkortól különszakítani törekvék, feladatában állt, hogy a vallással együtt az ismeretet és tudományt is gyökeresen megújítsa, mindeniket a neki megfelelő forrásból: a vallást az írásból, a tudományt a természetes észből. Egyike a világ legnagyobb gondolkodóinak, a ki a bölcészet birodalmában a reformációra vállalkozók, René Descartes kimondá a merész szót: egyszer már egészen elején kell kezdeni a dolgot, semmi sem tartathatik igaznak, csak a mit az ember tisztán és világosan megismert; csak a tisztán és világosan megismert — igaz. Legtisztább, legvilágosabb ismereteink a matematikaiak, az ő kétségtelen bizonyosságukban, szigorú következetes rendükben. Ily tisztáknak, ily bizonyosaknak, ily következeteseknek kell lenniök ismereteinknek is. Ha nem egészen ilyenek, nincs meg bennök a tisztaságnak és világosságnak azon foka, a mely a kételyt teljesen kizárja, s a melynek egyedül van joga arra, hogy igazságnak neveztessek. A mitnem tudsz oly tisztán gondolni és megérteni, mint azon tételt, hogy

egy háromszögben a szögek összege egyenlő két derék szöggel, azt általában nem értetted meg!

Annál fogva az újabb bölcészetnek, a mely Descartes-ből indult ki, szellemében és irányában fekvék, hogy maga elé ezen feladatot tűzze ki: az összes ismeretet a matematikai szükségesség törvénye szerint szabályozni, a világ összes tartalmát matematikai következtetések láncolatába illeszteni be, a melynek mindenik tagja oly világosan következik az előzőből, mint valamely geometriai tétel. A bölcészetnek, a mint kifejezék, *more geometrico* kell bizonyítania. Történeti kifejlődésében itt van a fontos és nagy jelentőségű pont, a hol ez a feladat követelőleg elébe lépett; a hol ezen feladatnak megoldása legközelebbi és elkerülhetetlen problémáját képezi, a hol a feloldás megkisértésének a bölcészet egész területén meg kelle történnie, még ha csupán abból állott légyen is az, hogy tisztán és világosan belátta a gondolkodó elme, mennyi az, a mit a világ tartalmából matematikailag bebizonyítani nem lehet. Az ilyen negatív megismerések épen oly fontosak, s gyakran igen sokkal gyümölcsözőbbek, mint a pozitívok.

E feladatot függetlenül a bölcészet rendszerétől, saját értelmünk tapasztalatából közvetlenül megismerhetjük. Kinél nem állott elő, egyszer életében, mihelyt az ész elkezd érzeni önmagát és merész önbizalomban emelkedik, — a követelés: én mindent oly tisztán bebizonyítva akarok hogy legyen, mint e tétel: kétszer kettő négy. A mi kevésbbé világos, az rám nézve bizonyíttatlan és a tudomány értelmében semmis! Ezen követelést még sokszor fogja hallani az ember. A bölcészetben megtalálta beteljesedését és saját korát. A világon csak egyetlenegyszer töltték be valódiilag, komolyan, saját módja szerint tökéletesen Spinoza Benedek által.

Hogy e követelést maga elé kitűzze az ember, ahozalig kell több, mint az előretörékvő, bátorságot nyert észnek — a mely legelőször érzi erejét — önbizalma. Hogy azt komo-

lyan és rendszeresen keresztül vigye, ahhoz már hajthatatlan szellem- és akaraterő szükségeltetik, a melynek elég egykedvősége van az egész világ ellenmondását kitartani. Ebben a tekintetben Spinozának bölcészete és jelleme példátlan, egyedüli jelenség. Ő nemcsak a tért, a dolgokat is; nem csupán a testek világát, hanem a szellemi emberéletet is matematikai módszer szerint magyarázza ki. Egy mértani theológiát, mértani erkölcsant ad, s tagad mindent, a mire e mérték nem alkalmazható.

És ha van fogalom, a mely a matematikai gondolkodással meg nem egyezik, az ezen gondolatvilágban nem talál helyet. Semmi értelme sincs annak, ha az ember azt akarná kérdeni, hogy egy háromszög szögei mi célból egyenlők két derékszöggel? mi célból egyenlők a kör sugarai egymással? mi célból négy a kétszer kettő? Itt csak azt kértheti az ember, hogy miért van az úgy. A matematikai igazságoknak csak alapjaik vannak, de semmi céljaik.

Ha azonban minden igazság a matematikai szükségesség törvényét követi, akkor általában semmi cél nincs, akkor a cél egy nem létező valami a világban, agyrém az én fejemben, egy homályos és zavart képzet, semmi egyéb, mint egy lét nélküli képzelem (imagination). Így, ha sem természeti, sem erkölcsi, sem isteni célok nincsenek, semmiseknek kell hogy nyilváníttassanak azon alapok is, a melyeken a klasszikai ó-kor bölcészete, a keresztyén theológia, az összes uralkodó világnézet nyugosznak. S ha még hozzáveszszük azt, hogy az új-kor első bölcészei, kik Spinozát megelőzték, mint Baco és Descartes, a célok érvényét még nem szüntették meg teljesen, jöllehet ezt a dolgok fizikai magyarázatánál már ki is zárták; hogy a következő bölcészek, mint Leibnitz és Kant, ezen érvényt ismét alapjában helyreállították: be kell látnunk, hogy Spinozának álláspontja a világ bölcészetében valóban egyedüli, teljesen kizáró és teljesen

kizárt, ellentétben állott a megelőzőtt valamint az utána következő összes kitünőbb gondolkodóival.

Egymagában állott mint senki más; magánosan gondolkodásában, és épen oly magánosan és elhagyatva életében: igazán egy tökéletes bizonyysága az igazságnak, a mint az az ő lelkében fénylett, a mint annak a bölcészet kifejlésének ezen pontján gondoltatnia kelle. Véletlennek nevezzem-e azt, hogy itt, midőn a bölcészet egy rendszert igényelt és követelt, a melynek őt a legszélsőbb ellentétbe kelle hozni a világ gondolkodás módjával: egy eltaszított zsidó volt az, a kire ügyét és önmagát bízta.

II.

Az erkölcsi alapirány.

„Az emberi cselekvényeket én egészen úgy tekintem, mintha vonalakról, lapokról, testekről volna szó.“ Ezen valóság jellemzi az embert és gondolkodásmódját. „Hozzászoktattam magamat, hogy az emberi szenvedélyeket, minők a szeretet, gyűlölet, harag, irigység, becsvágy, részvét, s valamennyi kedély mozgalom, nem mint az emberi természet hibáit, hanem mint annak tulajdonságait tekintsem, a melyek épen úgy lényegéhez tartoznak, mint a természethez a lég, meleg, hideg, zivatar, menydörgés és más hasonló tünetnyek, a melyek jóllehet kellemetlenek, azonban szükségesek és határozott okaik vannak.“

E nézponton a dolgok csupán azok, a mik csak egyedül lehetnek, se jobbak, se rosszabbak. Céljaik nem lévén, célt nem is téveszthetnek. Az elhibázott célok vagy szomorúságot keltők, vagy nevetségesek, a szerint, a mint azokat tekintjük. Spinoza nézpontján semmi sincs, a mi másként lehetne, mint a hogy valósággal van. Tehát semmi, a mi felett az ember igazán nevezhetne vagy sirhatna. Innen ama hatalmas szó, a melyet sokan utána mondtak, de senki sem töltötte be

ugy, mint ő, „a dolgok felett sem siránkozni, sem nevetni nem kell, hanem felfogni azokat.“

Az emberek a dolgokat jónak vagy rossznak nevezik, épen ugy, mint az időt és az évszakokat, a szerint, a mint azok rájuk nézve kedvezők vagy kedvezőtlenek. Ugy ítélnek a dolgok felett, mint a mesebeli paraszt a makkról: „kár ezért a makkért, hogy nem tök!“ S mikor a makk az orrára esik, akkor mondja aztán: „hála Istennek, hogy nem tök volt!“ Ez a mindennapi esztelenség, a mely a dolgokat saját kívánságai, saját vágyai után ítéli meg, tehát alapjában önzően, s épen azért úgynevezett ítéleteiben is, a hol szinte a bámulásig bírálatinak látszik maga előtt, nem jut tovább, mint azon mély belátásig, hogy a makk nem tök. Így ítél minden dologban az értelmetlenség, azaz így ítélnek az emberek!

Spinozának egész élet feladata azon egy pontra van irányozva, hogy magát az önámítástól és annak vakításaitól megszabadítsa. Ezen feladat egyszersmind az ő legmélyebb személyes szüksége volt. Ő felfogta, hogy az önámítás gyökere az önzés, vágyainknak, kívánságainknak és szenvedélyeinknek faja. A míg ezek lelkünket fogva tartják és elhomályosítják, mindaddig teljesen képtelen az az igazság megismerésére. Ha az önzés ellentétit szeretetnek nevezzük, mondhatjuk, hogy Spinozának életében és jellemében az uralkodó és mindeneket megvilágosító indok egyedül az igazság iránti szeretet vala. Egész élete egy lemondás ezért a szeretetért.

Mindjárt legelső iratának kezdetén ott van az egész ember, ott alapirányu életének és bölcsészetének. Descartes ezen vallomással kezdi: „Sokat igaznak tartottam, a miről most belátom, hogy az hamis; nincs semmi alapom, a minél fogva valamit biztosabbnak tartanék. A lehetőség szerint minden hamis, a mit gondolok és hiszek. Mi hát az igaz? Mi a bizonyos? Spinoza ezen vallomáson kezdi: „Sokat jónak

tartottam, a miről most belátom, hogy az hiú és értéktelen. Nincs semmi alapom, a minél fogva az életnek ugynevezett javai közül valamelyiket jobbnak tartsak. A lehetőség szerint valamennyien csupán látszólagos jók; a lehetőség szerint minden hiú és értéktelen, a mi után az emberek vágyakozni, a mit kívánni szoktak. Mi hát jó? Mi az igazán jó, a valódi és elmulthatatlan? — Mindenik jó, a mely birtokomban van, jóleső érzést kelt bennem, oka az én megelégtelenségemnek és örömemnek. Ha már van egy tökéletesen valódi és elveszíthetetlen jó, ha lehető egy ilyen jót megszerezni és birni, akkor a kielégülés, a melyet abból nyerek, épen úgy örökké tartó és elromolthatatlan, akkor az én örömöm örök. Ezen jót nem lehet azon az úton megtalálni, a melyen az életnek közönséges és elmuló javait keresik és megtalálják. Lehetetlen azt a jót és ezt együtt elérni. Az utak különbözők. Valamelyiket nélkülözni kell: vagy az örök jót, vagy az elmulandókat; vagy a jót, vagy a javakat. Akármelyik utat válaszsza is az ember, egyikről a kettő közül le kell mondanania; el kell határoznia magát e lemondásra, miután ezzel egész jelentőségében, tisztába jött az ember. Tehát Spinoza értelmében nem csupán egy feladat megoldásáról, hanem egy életirány megválasztásáról van szó.

Az elhatározást teljes nyugalommal és tisztában léttel kell végrehajtani. Nem könnyű az; s az örök jónak megmérlegelése a mulandók ellen nem oly egyszerű és biztos, mint a minőnek tán látszik. Ha az ember bizonyos volna az örök jó felől, ha az előttünk feküdnék, hogy mintegy kezeinkkel elérhetnők, akkor nem nehéz volna a választás! Ki ne helyezné elébe az örökké tartó örömöket a mulandóknak. Azonban legközelebből ezen örök jó csupán felvétel, s nagyon bizonytalan. Kérdeni lehet: vajjon létezik-e egy olyan jó? Vajjon elérhető és birható-e! Hogy vajjon ezen jó igazán létezik s mi érettünk létezik-e, bizonytalan. Az első tekintetre ez homályban van. Ellenben az élet javai világos és csalo-

gató közelségben fekszenek előttünk. Ha mulandók is, de legalább bizonyosak; sokkal bizonyosabbak, vagy legalább azoknak látszanak, mint amaz örök jó, a melyről nem tudjuk, hogy mi és hol van. Elhagyjuk-e tehát a biztos, elérhető, csalogató célok útját, hogy ama másikon menjünk a bizonytalan és talán lehetetlen cél után? Feladjuk-e a bizonyos javakat a bizonytalanért?

Melyek ezek az ugynevezett bizonyos jók? Valamenyit e háromra lehet visszavezetni: érzéki élvezet, gazdagság, becsület. Valóban az életnek ezen javai, a melyek után mint legbiztosabbak után vágyakodnak, ha az ember gyökerekre tekint, csupa rosszszá változnak át. Nem egyebek ezek, mint látszólagos jók, ábrándképek, melyek a romlást magukban hordják. A mit általok valóban nyerünk, tévelygés és önámítás, kedvetlenség és szabadtalanság, hiány és csalódás.

Tehát igazán megfontolva a dolgot, csak egy bizonytalan jó, és egy sereg bizonyos és kétségtelen rossz közt választhatunk. Kétséges lehet még most is a választás? A választás, a melynél az egyik lészen a biztos halál, a másikon a lehető felgyógyulás áll. Ott kilátás az elpusztuláshoz, emitt kilátás az életre! Szemmel láthatólag ezen a részen van egyetlen reményünk, egyedüli menedékünk. „Mert én láttam — mondja Spinoza — hogy a legnagyobb veszélyben forgék, s teljes erőmből keresnem kellett valamely szert, ha bár az bizonytalan is, épen mint a halálos beteg, a ki a bizonyos halált maga előtt látja, ha volna még a mi segítne, legalább ezt az eszközt, bármily bizonytalan legyen is az, teljes erejével megragadja, mert abban fekszik minden reménysége. Mindazon javak összevéve, a melyek után a sokaság törekszik, nemcsak hogy semmivel se járulnak létünk fentartására, hanem még akadályozzák azt; igen gyakran közreműködnek azoknak elpusztulásában, a kiknek ők hatalmukban vannak, és mindig részesek megsemmisülésökben azoknak, a kiket ők kerítették hatalmukba.

Ennek belátása az, a mi az elhatározást teljességre viszi, hogy az életnek javait ott hagyja az ember, és törekszik az el nem muló jó után. Így Spinozának első irata ezen valomással kezdődik: „Mintán a tapasztalás megtanított, hogy mindaz, a mi közönségesen az élet tartalmát alkotja, haszontalan és rossz, s mintán láttam, hogy félelmemnek összes okai és tárgyai önmagukban sem jók, sem rosszak, hanem jóvá vagy rosszá lesznek a szerint, a mint a lélekre hatnak, elhatároztam végre magamat, hogy felkeressem, vajjon van-e egy igazi és elérhető jó, a mely a lelket, minden egyébnek kizárásával, teljesen megragadni képes, igen, hogy található-e olyas valami, a melynek bírása számomra egy szakadatlanul tartó és legmagasabb öröm élvezetét örökre biztosítaná.“

Honnan származnak mindazon érzelmek, a melyek bennünket megszorítanak és elkedvetlenítenek, minők a szomorúság, félelem, gyűlölet, irigység sat. Mindannyian ugyanazon forrásból ömlenek ki: az elmuló dolgok iránti szeretetünkből. Ezen szeretettel elenyészik azon érzelmek egész faja. Ha ezen dolgokat többé nem szeretjük, semmiféle küzdés nem fog előállani többé, semmi szomorúság, ha azok megsemmisülnek; semmi irigység, ha más kezében látjuk azokat; semmi félelem, semmi gyűlölet, egyszóval semmi ilyen nemű kedélymozgalom, a melyek mindannyian egybetalálkoznak a mulandó dolgok iránt való szeretetben. Az a jó tehát, a mely iránti szeretetnek a lelket egészen be kell tölteni, minden egyébnek kizárásával, nem lehet más, mint egy örök és végetlen lény. „A szeretet egy örök és végetlen lény iránt — mondja Spinoza — olyan örömmel tölti be a lelket, a mely a szomorúságnak minden nemét kizárja magából. Egy ilyen állapot kell, hogy a legbensőbbben kívántassék, és egész lélekével törekedjék utána az ember.“ Az igazság iránti szeretet az, a mely az emberi szívet megragadja és a vágyaktól megtisztítja.

III.

A z e r k ö l c s i e l ő k é p .

E tekintetben Spinoza egy erkölcsi előképpé lön, a melyet saját kora ugyan nem ismert, mivel ez a férfiúnak tanától mint valamely meduza-főtől visszarettent; azonban az utóvilág, s névszerint a német nemzet, legnemesebb szellemeinek egész sorában, ezen előkép által áthatva volt és megihletteték.

Lessing, a ki mindenütt ott volt, a hol megmentésről volt szó, Spinozára mutatott, a miképen Shakespearera mutatott vala. Még ma is úgy beszélnek Spinozáról, mint valamely döglött kutyáról, mondá Jacobival tartott híres és következő beszédjében. Igazságérzékében oly rokonnak érezte magát vele, hogy annak ügyét a magáéként tüntette fel, s magát Spinoza szellem-rokonául ismeré el, annyira, hogy nem ok nélkül gondolták, miszerint ő spinozista volt.

Csakugyan az volt bizonyos értelemben G ö t h e. A szenvedélyeitől való megszabadulás a világnak szeretetteljes és zavartalan szemlélésében, ezen költőre nézve szükség és jótétemény volt. Ezen odaadást a dolgok igazsága iránt, ezen vágyaktól ment és zavartalan kedélyhangulatot úgy érzé ő, mint az élet felmagasztalódását, mint az erőnek megújulását és ihletettségét. Maga mondja, hogy forró homlokát meghűvösíti a béke szellőjében, melyet reá újra és újra a spinozismus fuvallt. Az i g a z s á g az, a melyről a következő vallo-más szól:

Lang' hab' ich dich gefühlt;
 Du gabst mit Ruh, wenn durch die jungen Glieder
 Die Leidenschaft sich rastlos durchgewühlt;
 Du hast mir wie mit himmlischem Gefieder
 Am heissen Tag die Stirne sanft gekühlt;
 Du schenktest mir der Erde beste Gaben,
 Und alles Glück will ich durch dich nur haben!

Ezen szenvedélytől ment, a vágyak nyomásától felszabadított lélek hangulatot, a melyben a szív mintegy önmagától oda fordul a dolgok háborítatlan vizsgálása, az örökkévalónak megismeréséhez, Göthe a maga „Faust“-jában teljesen spinozistikus módon fejezte ki e sorokban :

Entschlafen sind nun wilde Triebe
Mit ihrem ungestümen Thun;
Es regt sich die Menschenliebe,
Die Liebe Gottes regt sich nun.

Spinoza tanának alaphangja vallásos, miután annak a vallással ezen két valódi közös vonása van: megszabadulás az önzéstől, odaadás az örökkévaló iránt! S innen fejthető meg az, hogy Schleiermacher, a ki az ő vallás fölötti értekezéseiben ama nagy eszmét tárgyalta, miszerint nem a képzetek és nem a tételek, hanem egyedül és csupán a lélek vallásos, ebben a tekintetben miként győzeték le Spinozának emléke által és kiálthatott fel: „Ha a bölcsesek vallásosak lesznek és Istent fogják keresni mint Spinoza, és a művészek kegyesek lesznek, s szeretni fogják Krisztust, mint Novalis, akkor fog a nagy feltámadás ünnepeltetni mind a két világra nézve!“ Áldozatok egy hajfürtöt tiszteletadóképen a szent, az eltaszított Spinoza maneseinek! Őt áthatotta a fenséges világszellem, a végetlen volt az ő egyetlen és örök szerelme, s épen azért ott áll, egyedül és elérhetlenül, mesterművészetében, de felülemelkedve az avatlan céhen, tanítványok nélkül és polgárjog nélkül!

És Jacobi Frigyes Henrik, a ki Spinoza tanát újra föléleszté, a ki maga a bölcsezetben az ő legszélsőbb ellene vala, ki az volt a vallás terén is, elismeri mégis Spinoza tanának legbensőbb rúgójában a vallásos életmagvat: „Légy áldva nagy, szent Benediktus! Bár miként bölcseledtél is a legnagyobb lény természete fölött s megtévedhettél a szavakban, az ő igazsága vala a te lelkedben, és az ő szeretete vala a te életed.“

Ezen életnek képét akarom én most vázolni, a maga egyszerű és megragadó vonásaiban.

IV.

Az életrajzi források.

(Bayle, Cortholt, Colerus, Lucas, Boullainvilliers).

A mély homály mellett, a melyben Spinoza élt, egész léte a kívülről vizsgálónak tekintete előtt sokkal bezártabb volt, mintsem hogy egy ismerő akadhatott volna, a ki képes lett volna annak hű és tökéletes lenyomatát adni át az utóvilágnak. Ehez járult még az is, hogy ifjúságának végzettes eseményei, a maguk egyedüliségökben bizonyos homálylyal voltak fődve, a melyet az életrajz írók nem voltak képesek megvilágosítani. Így Spinoza élete csak külső körrajzai szerint iraték meg, s gyér és különböző forrásokból merített tudósítások után hiányosan állított össze. Ezen tudósítások hitelessége több mint egy helyen gyanús. A valóságos pártbuzgalom belevegyült a bölcész életé felőli egyes tudósításokba, s a polemiai és apologetikai érdekek, a melyeket Spinoza tana támasztott, mindkét részről közreműködtek abban, hogy életének egyszerű tényeit elferdítsék és elhomályosítsák.

Az első jelentéktelen életrajzi vázlatot Bayle Péter adá szótárában, a mely a Spinozáról írott cikkel, a homlokán viselt „bírálat-történeti“ címet nem érdemelte meg. Ezen vázlat az 1698-ik évben Halma F. által holland nyelvre fordított át.

Két évvel később a ref. theológia professzorától Kortholt Keresztélytól jelent meg egy irat „a három nagy csalóról*).“ Mint tudva van, a középkorban iratott egy ilyen című könyv, a mely az eretnokség ne továbbjaként tekinteték — a három monotheistikus vallás szerzői — Mózes, Krisztus és Mahomed ellen. Kortholt az övét a három naturalisztikus böl-

*) De tribus impostoribus magnis. Hamburgi. 1700.

csész — Herbert, Hobbes és Spinoza ellen irta. E könyv szellemének megismerésére elég lesz egy tételt idézni belőle, a mely egyszersmind azt is megmutatja, hogy minő élcés tudott lenni Kortholt. Egészen fel van böszülve a miatt, hogy Spinoza a Benedictus nevet vette fel (latin fordítása a héber Baruch névnek). „Inkább Maledictusnak (átkozott) kellett volna őt nevezni, miután a Mózes első könyvében levő isteni átok után tövises föld (Spinosa terra) soha olyan átkozott embert nem viselt magán, mint ez a Spinoza, a kinek munkái oly temérdek tövissel (spinis) vannak telesteli. Ez az ember először zsidó volt, azonban később a zsinagógából kitaszíttatván (αποσυναγογος) végre nem tudom miféle ravaszság és fortély által a keresztyének közé került, a kiknek neve alatt szerepel.“ Az igazság pedig az, hogy Spinoza a zsidóságot odahagyta, a nélkül, hogy valaha akár nyilvánosan, akár titokban a keresztyénségbe belépett volna.

Ezen könyvhöz Kortholt Sebestyén, a szerző fia, egy előbeszédet irt, a mely néhány adatot tartalmaz Spinoza életéből, a melyről szerző azt mondta, hogy ő azokat Haagban hitelreméltó és képzett egyének szájáról maga szedte össze. Ő Spinozát egyszerűen csak az atheistának nevezi. Hogy ez olykor magán-oktatásokat adott, a nélkül, hogy valaha azért pénzt vett volna el, beszéli Kortholt, hozzá csatolván nagy okosan: „mert a gonoszság nála ingyen volt kapható.“

Legjelentékenyebb és a maga nemében legméltóbb élet írója Spinozának Cole rus János, a haagi lutheri gyülekezet papja; ő lelkiismeretesen fogott hozzá a bölcész külső életviszonyainak kutatásához, s az igazsághoz hiven tudósít a legkisebb és legjelentéktelenebb körülményig, mindarról, a mit Spinoza életéről megtudhatott. Előadása nagyrészt szájbeli forrásból van merítve, s neki könnyű is volt ezen közvetlen úton szerezni adatokat Spinoza felől, a mennyiben Haagban Van Velden özvegyének házában lakott, a hol Spinoza korábban élt, s azon kívül személyes összeköttetésben állott

van der Spick festővel, kinek házában a bölcész életének utolsó részét töltötte. Colerus gyakran megborxad Spinoza tanától, de egyszersmind oly láthatólag meg van ragadva ezen jellem erkölcsi tisztasága, szerény önzetlensége s egyszerű nagysága által, hogy az ember azt vélné, miszerint valamely barátságos kéz rajzolta ezen vonásokat. Először holland nyelven adta ki Spinoza életét, egy predikációval együtt Jézus feltámadásáról. Még ugyanazon évben megjelent az életrajz francia nyelven. Colerus a bölcész személye ellen, kinek tanát ő elveti, buzgalmában soha sem rossz indulatú, azonban minden emberi részvéte mellett, a melyet iránta érez, nem tűrheti, hogy Spinoza halála után „boldogult“-nak neveztessek. Az alkalom, a melynél Colerus ezen kifejezés ellen tiltakozik, a komikumba vág. „Mellesleg meg akarom jegyezni — mondja —, hogy Spinoza halála után borbélyja egy számlát adott be, a melyen ez áll: „A boldog*) emlékeztű Spinoza úr adós Kervel Ábrahám sebésznek, ennek utolsó évnegyedi szolgálataért egy forint s tizennyolc soussal.“ A halottkérő és két szabó ugyanezt a bókot mondják számláikban az elhunynak. Ha ezen jó emberek tudják, hogy mik voltak ezen Spinozának vallásos alaptételei, bizonyára a „boldogult“ kifejezést nem használták volna olyan könnyelműen. Vagy csak azért használták, mert a közönséges szokás úgy hozza magával, a mely néha az olyan személyekre nézve is eltűri az efféle szavakkali visszaélést, a kik kétségbeesésben és bűnbánat nélkül haltak meg!“ S mégis ugyanez a Colerus értesít bennünket kevésse felebb, hogy minden Spinoza kétségbeesett halála felett elterjedt mondák csupa hazugságok, hogy az ő halála, éppen mint élete, csendes és szelíd vala.

Ezen életleírás megjelent később német nyelven. A for-

---

*) Az eredetiben „Selig“=idvezült, megboldogult, boldog. Nyelvünkön nem találtam neki egészen megfelelő szót, mely mind a két hely értelmét változtatás nélkül kifejezze.

dító fanatizmusának sajátságos módon tett eleget. Miután Colerusnak tiszta jellemrajzát nem mocskolhatta be, Spinozának képét, egészen eltorzítva, fordításának elejére helyezte, a következő aláírással: „Characterem in vultu gerens.“

Egy másik apologetikai iratnak címe: „Spinoza élete és szelleme.“ Az életrajzi rész Spinozáról mint valamely szentről szól, a tanszerű rész értéktelen compilatio. Szerzőjéről a híres haagi orvos Lucas van megnevezve. A mű kevés példányban nyomtatott, és csakhamar igen ritka és drágá lón. Később kéziratban elterjesztették, s első részét ismét külön kiadták ezen cím alatt: „Spinozának élete“ tanítványai egyikétől.

Mindkét életrajzi forrás bírálati eljárás nélkül vegyítettik egy harmadik munkában, a melyet Fenelon, Lami és Boulainvilliers adtak ki *).

V.

A portugalli zsidók Amsterdamban.

Németalföld győzelemteljes harca a spanoyl uralom ellen, tért nyitott a polgári és vallási szabadságnak a megszabadított tartományban, a mely a zavartalan fejlődés szükségleteinek, hitben úgy mint tudományban, biztos és kedvező menedéket nyújtja. Descartes a Franciaországgal barátságos lábon álló Hollandiában kezdé meg katonai szolgálatát, és később itt találta meg az elrejtett menedékhelyet, a melyben új tanának művei megszülettek.

Mindenünnen ezen menedékhelyre gyűltek össze az egyebükt nyomatott s névszerint a hitök miatt üldözött szellemek. Ezen vonzerő volt az, a mely már a 17-ik század elején az inquizició által Spanyolországban fenyegetett zsidókat tömegestől Németalföldre vezeté, a kik ott „portugalli zsi-

*) Ehez járul legujabban a van Bloten által kiadott két mű „Baruch d' Espinosa, zijn leven in Schriften. Amst. 1862.“ — „Ad B. de Spinoza opera, quae supersunt omnia, supplementum. Amst. 1862.“

dók“ név alatt — a mint őket nevezék — egy új biztosított községet alapítottak, melynek központja az amsterdami zsinagóga vala. Egy észrevételből, a melyet Spinoza alkalomszerűleg tesz a maga „Tractatus theologico-politicus“-ában, ki lehet venni, hogy miért neveztettek ezen zsidók épen portugalliaknak. „A pyrenäi félszigeten lakó zsidók — így szól az észrevétel — kényszerítettének, hogy vagy katholikussokká legyenek, vagy kivándoroljanak; a convertiták Spanyolhonban teljes polgárjogot nyertek és beleolvadtak a spanyol nemzetbe; ellenben Portugalliában az állambani részvétebből kizárva, s önmagukban elkülönítve maradtak, minek következtében itt minden vegyület nélkül megőrzék népsajátságait.

Rövid idő alatt az amsterdami iskola oly tekintélyre emelkedett, hogy az európai zsidóság fő székhelyeként méltán szerepelhete. Ugy látszott, hogy a zsidóság középkorának nagy időszaka, a mely a 12-ik és 13-ik században Spanyolországban fejlett vala ki, most még egy utóvirágzást fogna megérni Németalföldön. A 17-ik század közepén az újonnan alapított község teljes hatalomban és jelentőségben áll.

Az üldözöttek menedék helye igen könnyen úgy tűnik fel, mint asyluma általában a szabadabb szellem-mozgalomnak. Az amsterdami zsinagóga a németalföldi szabadság oltaima alatt, függetlenül és biztosítva a keresztyénség egyházi politikai hatalmai ellen, maga a zsidó-keleti bölcsészet és tudományosság főiskolája, vonzerőt gyakorolt még olyanokra is, a kik a keresztyénséggel bensőleg meghasonlottak s egyházi üldözések által fenyegettetének, a spanyol keresztyének elhagyják hazájukat, hogy Ámsterdamban a zsidóság közé belépjenek. Egyike ezeknek, Uriel, Akosztá, sorsánál fogva tragikai személy, küzdelmei által a zsinagógán belől, s üldöztetése által a zsidó fanatizmus részéről, bizonyos tekintetben elődje volt Spinozának. A midőn ő kétségbeesve hitrokonai-

nak gyűlölete miatt életének önként véget vetett, Spinoza tizenöt éves gyermek volt, s Ámsterdám ifjabb talmudistái közt a legelső.

VI.

Spinoza családja. Zsidó képzettsége.

1. A szülők.

Ezen portugalli község kebelében született Baruch Spinoza (d' Espinoza) 1632 ben, november 24-én Amsterdamban, egy a várbástyán levő házban, közel a régi portugalli zsinagógához. Két nőtestvére volt, Rebeka és Mirjam, kik közül az első hajadon maradt, a másik pedig férjhez ment bizonyos Carceris Sámuel nevű — vele egy hitben levő — emberhez. Szülők becsületes kalmárok voltak, kik egyetlen fiokat — a kinek rendkívüli tehetségét korán észrevették — gondosan neveltették és a zsidó tudós pályára szentelék vala.

Lucas szerint a szülők nem voltak elég gazdagok, hogy fiokból kereskedőt nevelhettek volna. Kortholt Sebestyén szerint pedig a fiú maga határozta el magát a rabbini pályára, atyja akarata ellen. Mindakét tudósítás kevés valószínűséggel bír. A szülők vagyoni állása, akár minő volt is az, nem akadályozta volna meg a fiú kereskedői pályáját, s más részről egy kegyes és hitbuzgó zsidó, a minő volt Spinoza atyja, kétségkívül hogyan ne örült volna annak, ha fiában a zsinagógának egy jövőendő fényét látja, annyival inkább, miután ő e fiúnak szellemi gazdagságáról bizonyos volt?

2. A rabbi iskola.

Akármiként legyen a dolog, annyi bizonyos, hogy Spinoza Benedek a zsidó tudós pályára lépett, és a rabbiiskola minden fokozatán áthaladt a héber nyelv elemeitől fogva az

ó szövetség szent irataig, különösen tanulva itt Mózes 5 könyvét és a prófétákat, innen a Talmudon átfel egész a középkor zsidó magyarázóinak és scholastikusaink ismeréséig, a kiknek legnagyobbika Maimonides vala. A zsidó theológiának ezen széles terét erős tudvány és fáradhatatlan szorgalommal tanulmányozta át Spinoza. Tanítója egyike volt kora legnagyobb talmudistáinak, a legelső név Ámsterdám rabbijai között, alapítója egy theológiai iskolának Morteira Levi Saul. S rövid idő alatt Spinoza oly kitünő és kiképzett tanulóvá lön, hogy tanítójának büszkesége és a zsinagógának reménysége volt.

3. A kabbala.

Az ó szövetség és talmud mellett a kabbalisticus könyveket is tanulmányozta, a melyekben egy későbbi zsidó bölcsesség egy theosophiai rendszert képezett ki, s a mely a mózesi hithez oly viszonyban állott, mint a keresztyénhez a gnosis, a görög-pogányhoz az ujpletonizmus. Tudva van, hogy mily nagy jelentősége volt a kabalisztikus tannak, a scholaszticától a bölesészet megújítására való átmenetben, Reuchlin és Sio Mirandola óta. A középkor theológiai szellemétől egy új világnézet naturalisztikus szelleméig a theosophia szükséges és fontos átmeneti pontot képezett, s épen itt vegyült bele jelentékenyen és hatályosan a kabbala a keresztyén szellem tudományos fejlődési menetébe. Így jutott Spinoza a zsidó irodalom kezén önkéntelenül az új bölesészet küszöbéhez. Ezzel nem azt akarom mondani, hogy ránézve a kabbala előiskola féléje volt a bölesészetnek, s még kevésbé, mintha a kabalisztikus tanok vezették volna őt saját bölesészetére. Beszéltek — elég oktalanul — egy ilyen összefüggésről, Spinozát a bölesészt a kabaliszták közé akarták sorozni, hogy ez által ő a zsidósághoz, a mely a zsinagógából kitasztó, a kabbala titkos ajtaján keresztül ismét visszavezetteték. Mért nem teszik még Descartestot is kab-

balisztává! Az egész mendemonda csak azt bizonyítja, hogy az emberek igen keveset értenek a kabbalisztikus bölcsesség tulajdonképi jelleméből, s még kevesebbet Spinozának tanából és szellemirányából. Azt sem tudják, hogy Spinoza maga miképen ítelt a kabbalisztákról. Itt van saját nyilatkozata: „Olvastam néhány kabbalisztikus fecsegőt is, és soha sem tudtam eléggé csodálkozni az ő esztelenségükön*).“

Ő keresztül tanulmányozta a zsidó theológiát és theozófiát, s a végső eredmény az volt, hogy szakított vele egész bensejében elégedetlenül. A rabbi helyett sceptikus lőn belőle. Szomjuhozék Isten és a természet ismerete után, és ezen szomj mitsem enyhült az ő szövetség, a thalmud és a kabbala által. —

VII.

A zsidósággali szakítás.

1. Az elidegenedés.

Az új kor első bölcsészeinek nagy munkájokba került kiküzdeni az önállóságot, a mely a szabad és előföltétel nélküli ismeret munkájához megkívántatik. Ifjuságuk és nevelésük a hagyomány hatalma alatt folyt le, a mely bizonyos megszentelt tekintélylyel s tömeges iskolai bölcselkedéssel teszi rabbá a főt, s a szellem szabadságát jó eleve leigazza. Descartes a l'a Flèche-i jezsuita iskolában, s Spinoza az amsterdami rabbi iskolában! Amaz a legszigorúbb rendnek tanítványa a pápai tekintély szolgálatában, emez a talmudnak egy növendéke. Azonban ennek így kell lenni. Csak a nehezen kiküzdött önállóság a valódi. Mindketten alaposan megtanulták, a mit tanulhattak; mindketten mestereivé váltak a betanult anyagnak, csodált növendékek voltak, s a tanfolyam végén az iskola szellemétől, a melyben neveltettek, telje-

*) Pract. theologico-politicus. Cap. IX.

sen elidegenedve s ítéletökben azt meszsze túlhaladva állottak ott.

Spinozától nem maradt ránk semmiféle önvallomás, sem szóbeli, sem írott, a mely egy tekintetet hagyna vetni a belső küzdelemre, a melyet ő a rabbiiskolában átélt, a míg lassanként azon elhatározásra jutott, a mely aztán a szellemi közösséget közte és a zsinagóga közt bensőleg megszüntette.

En nem hiszem, hogy ezen küzdelmek rohamos természetűek voltak. Ezen tiszta és világos fő fényt keresett és homályt talált; igazságra és ismeretre vágyott, s minél érettebb lón, annál világosabban be kelle látnia, hogy az összes zsidó tudósság alapja egészen más, mint tudományos, hogy a kabbalisztikus könyvek a dolgok tiszta ismeretétől nagyon távol vannak, s hogy a mózesi törvényrendszer általában nem arra való, hogy tudományos belátást nyújtson. Ezen meggyőződés teljes világosságában tamadt fel és szilárdult meg lassanként benne. Az ő szövetség irataiban egy rakás ellenmondást fedezett fel, úgy találta hogy hiányzik benne az összefüggés és a részek megegyezése, a melynek az ő szemeiben szükségképen megkelle rendíteni a tekintélyt, a melyet a zsidó hit ezen ő írott forrásainak tulajdonít. Ily nemű kételemek már akkor támadhattak benne, a mikor még a rabbi hivatása előtt állt. Miután „Pract. theologico-politicus“-ában határozottan mondja midőn előbb aggodalmát kifejezte volna: „Semmit se írok itt, a mit már régóta és hosszasán át nem gondoltam volna.“

Ismeret utáni szomja túl tör a rabbinizmuson, s a sóvárogva keresett világosságot megtalálja végre Descartes munkáiban. A talmudistából bölcész lesz, a skeptikusból cartesianus, s valamennyi közt a legélesebb eszű s leghatalmasabb szellemű.

2. Az összeütközés.

Spinozának a zsidó theológiától Descarteshoz és a bölcészethez való átmenete, a mely belsejének csendjében ala-

kul és meggy tökélyre, egy erőszakos katasztrófával párosult, mely az ő külső életét megrázkódtatá. Meghasonlásba jö tanítóival, s végre törésre kerül a dolog a zsinagógával, a mely őt, mint hűtelent, ünnepélyesen kitaszítja kebeléből.

Az egyes megelőző esetekről, melyek e dologban történtek s az utolsó rendszabályt megelőzték, csak kevés tudomásunk van. Annyi bizonyos, hogy a zsinagóga mindent megkísértett, hogy a nyílt szakítást elkerülje. És másfelől biztosak lehetünk, hogy Spinoza semmit se tön, hogy egy ilyen katasztrófát mintegy erőszakosan előidézzon, bár mily kevésbé félt is attól. Nem olyan természetű ember volt, hogy erőszakos jeleneteket szeretett volna előidézni; de még kevésbé fért össze ezen jellemmel, a melynek súlypontja az igazság iránti szeretetben vala, hogy valaha másnak lássék, mint a mi volt. Rá nézve lehetetlenség volt a képmutatás akárminő neme. Miután bensőleg feladta a szellemközösséget a zsinagógáról, nem volt rá képes, hogy azt külsőleg szilárdan fentartsa. A zsinagógát ritkábban kezdé látogatni, és megszűnt résztvenni istentiszteletükben.

Ezen zajtalan különválás volt legközelebb az egyedül feltűnő jele szelleme megváltozásának, melyet ő adott. Azonban ő maga a zsinagóga szemeiben sokkal jelentékenyebb, s a hozzá csatolt remények sokkal nagyobbak voltak, semhogy az ő elszakadása aggodalmasan fel ne tűnt volna. Félték, hogy ezen kitűnő főt elveszítik, s talán az ellenséges vallás előnyére.

A kitűnő emberek azon körben, a melybe helyezve vannak, mindig felköltik az olyanok irigységét, a kiket ők önkéntelenül elhomályosítanak, s a kik nem örömet látják az árnyékban magukat. Biztosak lehetünk róla, hogy Spinozának hittársai közt, nevezetesen a hozzá legközelebb álló tudósok közt a felizgatott irigység eléggé megvolt, ő reá leselkedvén. S a szenvedélyek közül, a melyek az üldözési szellemet élesztik és tüzesítik, az alacsonyabb érzelmek soha

sem maradnak ki, a melyek közt az irigység a legaljasabb, legigazságtalanabb, és egyszersmind a legtevékenyebb.

Ugy látszik, hogy Spinozát először szilárd uton akarták kihallgatni, hogy tulajdonképeni gondolkodásmódját kitudják. Két állítólagos barátja vállalkozott, jószántukból vagy magasabb intésre, hogy hurkot vetnek neki. Beszélgetésbe vonták az Isten természete, a lélek halhatatlansága, s az angyalok realitása felett. Akarták tőle hallani, vajjon Isten testi természetű-, a lélek halhatatlan-, az angyalok valóságos lények-e? Spinoza igyekezett kikerülni a feleletet, azt felelvén nekik: „Hiszen van Mózesetek és vannak prófétáitok!” Midőn azonban tovább is, s a mint látszék valóságos tudvágygal sürgeték, egész őszintén nyilatkozott, s megmutatá nekik, hogy a biblia szerint Istent mint testtel bíró lényt, az angyalokat mint ábrándképeket, s a lelket mint csupán életelvet lehet tekinteni. Próbálták még többször is nyilatkozatra bírni, azonban ő hallgatag maradt.

Ekkor elkezdének rossz hírek keringeni az ő hite felől istentelen gonosztevőnek kiáltották ki, a mózesi törvények megvetőjének, a melyekről azt mondta volna, hogy azok csupán politikai célok szerint, nem pedig Isten és a természet ismeretére alapítva készültek. A zsidó hittörvényszék sorompói elé idéztetett, kihallgattaték, s felhivatott a türelemes megbánásra és kitagadással fenyegették. Maga Morteira rabbi sietett volna a zsinagógába, s miután hiába kísérté meg Spinozát megtéríteni vagy szavai visszavételére bírni, kedvenc tanítványát átkokkal halmozta el. Az egyes vonások, a melyekkel Boullainvilliers e jelenetet elbeszéli, láthatólag hamisak és költöttek. Az ember természetesen várhatja, hogy Spinoza azon hitvallatás alkalmával, a legnagyobb határozottsággal és minden félelem nélkül nyilatkozott, de nem azal az oskolás gyermeki arcátlan daccal, a melyet azon elbeszélés szájába ad. Minden térítési kísérlet és minden fenyegetés, a melyet irányában alkalmaztak, haszontalan volt.

Ekkor más eszközhöz folyamodtak, hogy őt, ha a hitnek nem is, legalább a zsidóság nevének megtartsák. A rabbik ezer forintnyi évi járulékot ajánlottak fel neki ha zsidó marad és néha meglátogatja a zsinagógát. E tény kétségbevonhatlanul áll. Spinoza maga többször elbeszélte ezt van der Spyck festőnek, a kitől Colerus hallá. Hozzátevé, hogy ő ezen ajánlatokat soha se fogadta volna el, ha tiszser nagyobbak lettek volna is, miután ő nem képmutató, és nem a pénz, hanem az igazság után törekszik.

Sem a térítési kísérletek, sem a fenyegetések sem a megvesztegetés nem indíthatták meg. A szenvedélyek már annyira fel voltak ellene izgatva és annyira elmérgesítve, hogy elkezdtek élete után leselkedni. A mint Bayle elbeszéli, a színházból való kijövelekor egy zsidó megtámadta, és egy késszurással arcbán megsebesítette volna. Spinoza maga az eseményt máskép beszélte el, s úgy hallotta ezt Colerus van der Spyck festőtől. Egy este midőn az ő portugalli zsinagógából kijőne, észrevesz szorosan maga mellett egy embert, törrel kezében; óvakodóvá lesz, és szerencsésen kikerüli a szurást, a mely ruháját furta keresztül. Spinoza a keresztül szúrt ruhát megtartotta ezen esemény emlékeül. Ezen gyilkossági kísérlet után nem érezheté magát Amsterdamban bátorságban, s valószínű, hogy már ekkor a városon kívül keresett menedéket.

3. Az egyházi átok.

Miután az ő megnyerésére vagy megsemmisítésére irányzott kísérletek egyiránt sikertelenek voltak, utolsó eszközül csak a gyülekezetből való kizárás, a formaszerinti egyházi átok maradt fön. A zsidó anathema alakjának három fokozata van: niddui, cherem, sammatha. Az első fok csak bizonyos meghatározott időn rendeli a kirekesztést, legközelebb 30 napra; a második átokkal kíséri a kirekesztést, a harmadik a bűnöst örök kárhozatraátkozza el. A régibb tal-

mudisták csak két fokozatot különböztetnek meg s a chere-met veszik a legmagasabbnak, míg a sammata náluk csak mint az első fok más kifejezése szerepel.

A rettenetes véték, a melylyel Spinoza vádoltaték, az istenkáromlás, a törvény megvetése volt. S innen gondolja Colerus, hogy a sammata, vagy a nagy átok volt az, a melyet az öreg Chacham Abnabh rabbi Spinozára nyilvánosan kimondott. Valami közelebbit a dolog felől nem sikerült neki kipuhatolnia. Szinte nem volt képes a rabbi fiától a Spinozára kimondott egyházi átok szövegét megszerezni; ők azzal álltak elő, hogy atyjuk papirdarabjai közt nem találták meg az iratdarabot, ámbár világos volt, hogy azt közleni nem akarták.

Csak a legújabb időben került napvilágra a nevezetes oklevél van Blotes fáradozásai következtében. 1656. aug. 6. mondá ki az amsterdami zsinagóga Spinozára a következő egyházi átkot:

„A papi tanács tagjai tudatják veletek, ők már régtől fogva ismervén Spinoza Benedeknek vétkes érzelmeit és nyilatkozatait, különböző módon s ígéretek által is rajta voltak, hogy őt istentelen utjáról léterítsék. Miután azonban semmire se mehettek vele, ellenkezőleg az ő szavakban és tettekben nyilatkozó rettenetes tévtanai és arcátlan nyilatkozatai naponként gyakoriabbakká lőnek, és ezt egy tömeg hitelre méltó tanú bizonyítja, a kik az ő jelenlétében tették le bizonyságukat és a vétket rábizonyították: annál fogva ők a rabbik előtt és azoknak beleegyeztével elhatározták, hogy ezen Spinozát egyházi átokkal illetik és izráel népe közül kítaszítják, a következő anathema mellett: Az angyalok és szentek ítéletével egyezőleg kiűzzük, eltaszítjuk, kárhozzátjuk és megátkozzuk Spinoza Benedeket a papi törvényszék helybenhagyásával és mindenik szent gyülekezet megegyezésével, a szent könyvek előtt foglalt hat száz tizenhárom rendszabállyal; az átokkal, a melyet Josua Jerikóra monda; az átokkal, a melylyel Elizeus a gyermekeket megátkozá; mindazon

átkokkal, melyek a törvények könyvében megírva vannak: legyen átkozott nappal, és legyen átkozott éjjel; legyen átkozott mikor alszik, és legyen átkozott mikor fölébred; legyen átkozott ha mikor kimegy, és legyen átkozott a mikor hazatér! Az Ur soha se irgalmazzon neki! Lobogtassa szakadatlanul haragjának és felgerjedésének tüzet ezen ember ellen, és borítsa őt el mindazon átkokkal, melyek a törvények könyvében megírva vannak! Nevét elfogja törülni a földről, és őt külön fogja választani az ő kárhozatára Izráelnek minden törzseitől, mind azzal, a mi meg van átkozva a törvények könyvében. Ti pedig a kik ragaszkodtok az Urhoz, a ti Istentekhez, üdvöz legyetek ma mindannyian! Ovakodjatok, hogy senki őt szájjal sem írásban meg ne szólítsa, senki vele jót ne tegyen, senki vele egy fedél alatt ne lakjék, senki négy singnyire hozzá meg ne álljon, senki abból egy betűt is ne olvasson, a mit készített vagy írt.“

Spinoza távol volt, midőn a zsinagóga ezen átkokat kiönté reá. Az ítéletet írásban kapta meg, s egy tiltakozást írt rá spanyol nyelven, a mely fájdalom elveszett. A többire nézve úgy hagyta a dolgot a hogy volt. Ő gondolataiba volt mélyedve, és keveset törődött egyházi átkával egy hitnek, a mely rá nézve egészen értéktelenné vált. Mit nyomtak még előtte a rabbik Descartes ellenében? Ő benne találta meg a tanítót, kire az ő szellemének és igazság utáni vágyakozásának szüksége volt. Megszűnt zsidó lenni, és felcserélte a zsidó Baruch nevet a hason jelentésű latin Benediktussal. — Így nevezi magát leveleiben és irataiban.

4. A homálybani élet.

a) Tartózkodási helyek.

Ha az elbeszélésnek, a melyből Boullainvilliers meríte, hinni lehet, a zsidó község izgatottsága egyáltalában nem csendesült le Spinoza kiűzése után, s nevezetesen a rabbik boszúvágya nem volt kielégítve. Mindenek előtt maga Mor-

teira volt az, ki a hűtlen tanítvány üldözésével nem tudott betelni. Szövetségben a város keresztyén lelkészeivel, a kik Spinozában egy hitvétkest láttak s osztoztak a rab-bik gyűlöletében. Morteira rávette az amsterdami hatóságot, hogy ez, a rend és tekintély fentartása végett Spinozát egy hónapig száműzze a városból. Colerus erről mitse tud. S kevés hihetőség is van a dologban, miután Spinoza az egyházi átok idejében Amsterdámot már elhagyta volt.

Ettől fogva a legnagyobb egyedüliségben élt. A legközelebbi évek alatt, 1056-ig Amsterdam közelében egy félreeső mezei lakban tartózkodott az ouverkerkei országúton, a hol egyik barátjánál vendégszerető menedéket talált. A mint tudva van, az arminianusok theológiai és egyházi ellenségei közt voltak Descartes és iskolájának ellenségei is. Egy második dortrehti zsinat ugyanazon évben mondá ki a kárhoztatást a karteszianizmusra, a melyben a zsidók Spinozát kirekeszték. Az üldözött zsidó menhelyet talált az üldözött keresztyénnél. Az arminianusok közül sokan kivándoroltak; a Németalföldön maradottak egy csendben működő községet képeztek papok nélkül; collegiansoknak nevezék magokat, főszékhelyök Keydenhez közel Rhynsburgban volt, a honnan rhynsburgiaknak in nevezetének és elvegyültek később a velök rokongondolkodású mennoniták közé. Ezen emberek vallásos gondolkodásával, a kik minden egyházi kényszer nélkül szigorú erkölcsi tisztaságot vettek kötelességökké, Spinoza rokonságban érezheté magát; ez volt az egyedüli vallásos secta, a melylyel még érintkezésbe jött, és a hol korábbi hitrokonainak átka nem költe viszhangot. Azon iratok és levelek, a melyeket van Bloten legújabbban kiadott, az amsterdami collegiansok árvaházában fedeztettek fel.

Talán a rokonszenv is, a melyet Spinoza ezen csendes község iránt érzett, egyik indító ok volt, hogy szíves gazdáját Rhynsburgba kísérje és a közelebbi éveket ott töltsse.

1664. május havában a Haag melletti Voorburgba ment, a hol Tydeman Dániel festőnek házában lakott és ott maradt 1663-ig. Akkor barátainak kértére magában Haagban telepedett meg. Itt először van Velden özvegyénél nyugdíjjal lakott, a második emeletnek egy kis szobájában, a hátsó háznak egészen végén. Ugyanazon szobában lakott később Colerus és írta meg Spinozának életrajzát. Hogy gazdálkodásában még jobban megszorítsa magát mint a nyugdíjas élet neki megengedte, van der Spyck festőnek házába költözött, a hol maga gondoskodott szerény háztartásáról. Itt maradt egész haláláig.

Térjünk vissza most a bölcésznek képződés-történetéhez, a melyet a zsidóság tartama alatt már megismerénk.

VIII.

Spinozának bölcészeti és latin képzettsége.

Descartes tanulmányozása.

Pontosan nem vagyunk képesek meghatározni, hogy melyik időpontban ismerkedett meg Spinoza Descartes műveivel. Annyi bizonyos, hogy Rhynsburgbani tartózkodása alatt már túl ment mesterén és saját tanának fő művével foglalkozék. Már 1661-ben tehát Rhynsburgbani tartózkodásának mindjárt elején egy töredék-részt küldött Ethikájából barátjának Oldenburg Henriknek Londonba, s rájövünk, hogy két évvel később amsterdami ifjabb barátainak egyike Vries Simon, az Ethikát kéziratban olvasta.

Meggondolva már most, hogy bizonyára több év kellett arra, hogy Descartesot tanulmányozza, átértse, magasabb álláspontra jusson és azt kiképezze: nem nagyítunk a dolgon, ha cartesi tanulmányainak kezdetét a rabbii tanulmányok utolsó idejére tesszük, tehát eleibe a zsinagógával történt meghasonlásnak. Csupán a benne felmerült

kételyek nem adtak volna neki a rablók ellenében egy oly szilárd és rendíthetlen magatartást, a minővel ő térítési kísérleteiket meghiusítá, ígéreteiket visszautasítá, s a minővel fogadta és viselé fenyegetéseiket és átkaikat. Ő nem volt ingadozó nádszál mint Uriel Akosta! Kételyeinek megvoltak legbiztosabb támpontjai, azok megdönthetlenek s meggyőződése szilárd volt, midőn lemondott a zsidóságról. Feje már akkor Descartes eszméi által volt betöltve és megvilágosítva. Egy fényes világot horda magában, s nyugodtan engedte, hogy a sötét világ villámait szórja utána:

2. A latin nyelv.

Azonban Descartes műveinek tanulmányozása közelebb a két alapvetői a „Meditationes“ és „Principia“ címűeké, feltételezte a latin nyelv ismeretét. Spinozának ezen nyelvet már értenie kelle, hogy Descartesnak fő művein könnyen és gyorsan áthaladhasson; s mintegy második anyanyelvévé kelle sajátítania, hogy ő maga, korának és a világnak bölcsészeti tanítója lehessen. És ő ezen képzettséget valóban csudálatraméltó tökélyre vitte. Mert műveinek latin alakja oly tiszta és világos, a tartalomnak mindenkor oly tökéletesen megfelelő és ahoz mért kifejezéseiben oly biztos és határozott, hogy a szónak egyedül igaz jelentésében, a maga nemében klasszikusnak nevezhető.

Ha már cartesesi tanulmányait az indító okok közé számítjuk, a melyek a zsidósággal és a zsinagógával történt szakítást előidézték, fel kell vennünk, hogy Spinozának latin önképzése ezen időpontot megelőzte. Tizenöt éves korában kiképzett talmudista. Képzettsége idáig kizárólag zsidó volt. Huszonnégyszáz éves midőn a zsinagóga száműzi, és szelleme már Descartes tanának tételeiben él. A két idő közé esik latin képzettsége, a melyet természetesen a rabbi iskolán kívül tett sajátjává. Ő a nyelveket könnyen tanulta,

s nem kis terjedelmű nyelvismerettel birt. Az újabbak közül érté a portugalt, spanyolt, olaszt, franciát, hollandot és németet. Ehez járult a héber nyelvnek kitűnő ismerete, a melyen egy nyelvtan írását is tervezgeté új alapokra fektetve; s ehez a latin nyelv.

Ez utolsó iránti érdekeltsége egy embernek iskolájába vezeti őt, a ki nemcsak latin kiképeztetését mozdítá elő, hanem szellemének tudományos fejlődésére is hatással volt; a kinek környezetében a zsidóság iránti idegenkedése tápláltatik, s a hol valószínűleg legelőször utasított Spinoza Descartes és a bölcészet tanulmányozására.

IX.

A van den Endevelí viszony.

1. Van den Ende Ferenc.

Az első oktatást a latin nyelvben egy némettől nyerte Spinoza, a kinek nevét nem tudjuk. A magasabb latin képzettséget van den Ende Ferenc amsterdami orvosnak köszönheti, a ki úgy volt ismeretes, mint tudós humanista, és általánosan keresett mint a nyelvészet tanítója. A város leggazdagabb emberei fiaikat általa taníttatták. A klasszikus ókor irodalma iránti szeretet, a melyben egészen otthon érezte magát, összeköttetésben a természettudományokkal, a melyeket mint orvos tanulmányozott, egészen elidegeníték ezen ember szellemét egyházának hitcikkelyeitől. Ő egy szabad szellem volt, a ki nemcsak humanisztikus képzettsége, hanem naturalisztikus gondolkodás módja által is hatott tanítványainak lelkületére. Tanítása gyanussá lön, s végre felfedezték — mondja Colerus —, hogy a rábizott fiatal emberek lelkébe az atheizmus magvát hintegeti. „Ez tény — teszi hozzá —, a melyet ha szükség volna rá, több még most is élő becsületes emberek tanúsága által be tudnék bizonyítani. Ezen jó emberek még ma is áldják sirjokban szülőiket, hogy ezek ki-

vették őket egy olyan megromlott istentelen tanító keze alól, és a sátán iskolájából még idejében kiragadták.“

Mindezek után igen valószínű, hogy Spinoza ezen ember befolyása alatt nemcsak a latin nyelvben tökélyesült, hanem egyszersmind a természettudományok tanulására is ösztönöztetek, a mi aztán őt Descartes-hoz vezette. Zsidó képzettségéről a cartesizmus való átmenet a latin által közvetítették, s e ponton van den Endenek befolyása Spinoza életére nevezetes volt.

A tudós orvos életének utolsó évei kalandosak s halála igen tragikus vala. Miután Hollandiában valószínűleg az atheizmus hírébe keveredés miatt, az emberek kegyéből kiesett s elveszté az életfenntartás eszközeit, Franciaországba ment, a hol egy darabig az orvosi foglalkozást űzte, s végre politikai véték miatt a bitófán végezté életét (1672). Az a hír keringett, hogy a koronaörökös élete ellen merényletet követett el. Tulajdonkép pedig egy politikai összeesküvésben vett részt, a melynek célja volt Normandiát és Bretagnet fellázítani és a hollandok kezére játszani. Rohan és La Truau mont állottak a dolog élén, s a mint La Fare emlékirataiban mondja „egy hollandi iskolamestert“ használtak eszközül. Van den Endenek e dologban az a hazafiúi érdeke volt, hogy Franciaország királya ellen, a ki akkor Németalföld ellen folytatótt háborút, saját országában intézzen támadást.

2. Van den Ende Klára-Mari.

Spinoza a képzési tárgyakon és a kapott biztatásokon kívül még egy más vonzerőt is talált tanítója házában, a mely szívét ragadta meg. Van den Endenek volt egy leánya Klára-Mari, a ki atyjának titkos képzettségében részes volt, s a latin nyelvet oly kitünően érté, hogy az atyjának távollétében ő maga képes volt oktatni a növendékeket. Nem volt szép, hanem szellemdús, tehetséges, derült kedélyű, értett a zené-

hez, s mindezen kecsék megnyerték számára Spinoza szerelmét; ő maga említé később gyakran, hogy a lányt szerette, és szándéka volt nőül venni.

Van den Endének egy másik tanítványa valami Kerchrinck nevű vetélytársa volt, a ki aztán a pályadíjt el is nyerte előle egy nyakkötő segedelmével, a melyet tanítónőjének ajándékozott. A leány Kerchrincknek nejévé lön, miután ez a katolika vallásra áttért volna. Így beszéli el Colerus a dolgot, hivatkozván Baylre és Kortholt Sebestyénre. Ez utóbbi mitse tud Spinozának szerelméről, csak annyit mond, hogy ez a latin nyelvben egy leány által oktattaték, együtt a hamburgi Kerchrinckel, a ki később tanítónőjét nőül vette. Ellenben Colerus nem mondja ki határozottan, hogy Spinoza annak tanítványa volt, csak azt, hogy alkalma volt a leányt többször látni és vele beszélgetni, és innen eredt vonzódása hozzá. Azonban kitetszik, hogy Colerus is kettőjük együttlétét Spinoza tanításával összeköttetésben gondolta. —

Egy része ezen elbeszéléseknek semmivé válik a chronologiai tények előtt, a melyeket legujabban van Bloten az amsterdami házasság sorozatból napfényre hozott. Dirck Kerchrinck és van den Ende Klára házassága történt 1671. február 5-én Kerchrinck akkor harminckét éves volt, és menyasszonya huszonkettő. Az egyházi-átok idejében Klára-Mari 12 éves vala; ez idő után van den Ende nem lehetett többé Spinoza tanítója, tehát ez is lehetetlen, hogy annak leánya valaha az ő tanítónője volt. De valóban nehéz is Spinoza szerelmének idejét kitalálni. A míg ő Amsterdamban élt, van den Ende leánya gyermek volt. S midőn Amsterdám környékét örökre elhagyta, 16 éves vala. Minthogy pedig Spinoza maga — Colerus hitelt érdemlő tudósítása szerint — többször beszélt vonzalmáról, fel kell vennünk hogy az egyházi-átok és amsterdambóli távozása után is hosszabb időn át látogatások által összeköttetésben volt van den Ende házával.

Az Ámsterdám és Ouverke közti mezei lakból könnyű volt a közlekedés az ámsterdami barátokkal, s az 1656—1660-ig terjedő időközben, a míg ott tartózkodott, bizonyosan többször berándult a városba. Hasonlókép tudjuk saját leveleiből, hogy Rhynsburg és Voorburgból is el-elutazott Ámsterdámba, és ott hetekig tartózkodott. Így már 1663. év áprilisában, s 1665-ben március végén. Ez idő alatt kellett, hogy a vonzalom Spinozában komolylyá váljék, s hogy ő tanítójának leányával való összeköttetésre gondoljon. Egyébiránt nevezetes, hogy leveleiben van den Ende neve sohasem fordul elő.

Ezen szerelem boldogsága, ha ugyan Spinoza valaha szenvedélyesen érezte azt, csak egy futó álom volt, a melyet csakhamar az örökre való lemondás követett, a mely ezen ember lelki világára nézve nem valamely súlyos végzet, hanem éppen a hozzáillő állandó alaphangulat vala. Egy ilyen lélekben a szenvedélyeknek zivatáros leverő hatalmáról nem lehet szó. Spinoza szerelmét és lemondását nem szabad érzélgős alakban állítani elő. A szerelem szenvedései nem illenek e főhöz. Sokkal világosabb az, mitsem hogy a szenvedélyek által elhomályosíttassék. S éppen azért e szerelem remény-tárgyul nem alkalmas, mert hogy abból egy érzékeny szív-történetet csináljon az ember, Spinoza fejét el kell felednie, és akkor mi marad fön Spinozából a regény számára?

X.

Spinoza jelleme és életmódja.

1. Függetlenség és egyedüliség.

Az eszközök ki voltak merítve, a melyeket Spinoza ellen ellenségei felhasználhattak; egymás után kísérték meg a megvesztegetést, az orgyilkot, a kiátkozást és a száműzést, a melyet ő kénytelen volt önként választani, ha nem adtak is ki ellene forma szerint egy ily nemű rendeletet. Soha önálló

élet nehezebben nem küzdött ki, és soha tisztábban és csendesebben nem folytattaték mint itt, a hol egy ember kénytelen volt szakítani szülőivel, községével, hitével s az élet közönséges javaival, hogy gondolatainak élhessen, és ezen sorsot úgy fogadja és úgy viseli, hogy léleknyugalma nem szenved miatta semmit.

Az öröklött vallás eltaszítja őt, s ő azt.

Más hitre nem tért át; ettől fogva a világon létező vallások egyikéhez sem tartozik, még csak külsőképen látszólag sem, miután ő megveti a látszatot; ő lelépett az alapokról, a melyeken az emberi társaságok nyugosznak; mintegy kiszakadt az emberi társaságok kötelékéből: teljesen független és teljesen egyedül álló! Ezen függetlenséget és ezen egyedüliséget az utolsó lehelletig megőrizte, miután azokat a sorstól hajthatatlan szilárdsággal kiküzdé vala. E kettő volt az ő egyedüli és legfőbb java, az életalak, a melyben szelleme jól érzé magát, egyszerű és valódi kinyomata jellemeinek.

2. Kenyérkereset.

A jellem még a külső életmódban is, a legkisebb vonásig, oly szilárdan és határozottan kinyomódott, hogy az ember mindenütt ugyanazt az egyszerű és világos alapformát ismeri fel. Ő kénytelen volt élelmi szereit saját maga szerezní meg, mint első föltételét a független létnek; mert mit használna minden szellemi szabadság, ha az ember idegen segély nélkül nem létezhetik? A talmudnak egy böcs törvénye a zsidó tudósoknak kötelességükké teszi, hogy tudományuk mellett valamely mesterséget vagy mekhanikai művészetet tanuljanak, a melylyel való foglalkozásban mintegy kipihenjk a szellemi megeröltetést, melyet az írás kutatása igényelt. Mivel a szellem nem munkálkodhatik folytonosan, egy ilyen mellékfoglalatosság maguk a talmudisták előtt is szükségesnek látszék,

hogy ennek következtében a henyélésre ezen forrására a rossz szokásoknak, ne jusson életükben hely.

Természetesen Spinozának nem e célból volt szűksége a talmud rendeletének betöltésére. A bölcsészet mellett, a mely az ő benső és igazi hivatása volt, egy olyan foglalkozást keresett, a mely őt táplálja, és ezen foglalkozást matematikai és természettudományi érdekeivel össze tudta kapcsolni. Megtanulta az optikai üvegek köszörülésének művészetét, melylyel, a mint tudjuk, Descartes is sokat és tüzzel foglalkozott a dioptricájához szükséges elő tanulmányok idejében. S a mint Colerus állítja, Spinoza oly ügyes optikus volt, hogy üvegei mindenfelé kapósak voltak. Még hagyatékából is egy rakás ilyen üveg adatott el jó áron.

A mellett szeretett rajzolgatni is, és több arckép levételét kísérté meg, természetesen nem azért, hogy ezzel kereskedést űzzön. Colerus maga látott egy füzetet ilyen kézrajzokból, olyan albumféléit, a melybe Spinoza a vele ismeretségben álló személyeket vette le, egyebek közt magát is, — a mint látszik mint Masaniellót. Bizonyosan vidám hangulatban volt Spinoza, mikor a tréfát elkövette, hogy saját vonásait a nápolyi halász képében állítsa elő.

3. Önzéstelenség.

Az ember ha önző, nem lehet független. Mert az önzés nyervágyó, és az legtöbbször szereti a nyereséget, a melyet fáradság nélkül, ajándékképen kaphat. Semmi sem könnyebb az önzőre nézve, mint elfogadása annak, hogy idegen költségen éljen, a melylyel az elfogadóra akaratlanul is leköteltetés hárul, a mi a függetlenséget veszélyezteti. Még ha a mások jótéteményei és kedvezéseivel semmieleköteltetésnincs is összekötve, mégis elveszti az ember saját szemei előtt független létének szilárd öntudatát. Azért oly rátartó a saját függetlenség finom érzése az idegen kegy elfogadása irányában.

Ezzel nem azt akarom mondani, hogy Spinozának teljes önzéstelensége csak saját függetlenségéért volt, azonban

ennek is hasznára vált, s a melyet természetében gyökeredzett, a mely egyike után sem vágyakozott azon dolgoknak, a melyek az emberi önzés előtt fontosak. Így már barátainak jószándékú ajánlatai irányában is visszautasítólag viselte magát. Leghivőbb barátainak és tanítványainak egyike volt Vries Simon, Amsterdamban. Ez két ezer forintnyi ajándékkal kínálta meg, a melyet Spinoza visszautasított, mint a melynek nem tudta hasznát venni, s mivel a birtok alkalmatlan volna. Midőn Vries Simon a halálhoz közel volt, maga gyermektelen és nőtlen lévén, barátját akarta vagyonának egyedüli örökösévé tenni; Spinoza nem fogadta el az örökséget, és kérte a rendelkezőt, hogy saját testvérét részesítse abban; azt a csekély évdíjját is, a melyet a testvér neki fizetni tartozott, sokkal kisebb összegre szállította le.

Apai örökségét el akarták tőle perelni testvérei. Ő a törvényszék ítéletét kérte, s miután ez részét neki ítélte, önként odaajándékozta azt nővéreinek. Egyszer valamelyik barátja nagyon szegényes öltözetben találva őt, kérte, hogy fogadjon el tőle jobb öltözeteket; Spinoza az ajánlatot megköszönte, hozzá tévé: mire való egy értéktelen dolognak drága boríték?

4. Igénytelenség.

A mennyire szüksége volt, annyit megkeresett. Többet birni nem akart, s végetlenül kevással beérte. A külső függetlenségnek nincs jobb támasza, mint az igénytelenség. Ez erény Spinozában a legnagyobb mértékben megvolt. E tekintetben emlékeztet a magasztos egyszerűség előképeire az ókor bölcsészei közt. Utólagosan kiszámították, hogy napi élelmezése mintegy 20 fillérbe (3 krajcár a. é.) került.

Gazdálkodása a legtakarékosabb volt. A csekély háztartást, a melyet az utolsó években ő maga vitt, gondosan rendbetartá, s a kis adósságokat, melyek évnegyedenként felgyültek, az illető napon pontosan kifizeté. Öltözeke is szegény volt, s inkább elhanyagolt, mint gondos.

A ki gondtól szabad akar lenni, kell hogy tudjon igénytelen lenni. Spinoza életét az emberi szükségletek legkisebb mértékére vezeté vissza, s ez által képesítve lön egészen az igazság ismeretének szentelni magát. A mit valóban megakart gazdálkodni, nem a pénz volt, hanem a szükségletek és gondok, a melyek a lelket rabbá teszik és nyomorult állapotba helyezik. Életmódja a leghelyesebb módszer volt, hogy a kedélynyugalmat biztosítsa, és a világgal a legkisebb összességben megalkudjék.

5. Csendélet.

A vele együtt lakók irányában barátságos és szelid vala, részvevő sorsukban, soha senkinek terhére nem volt, s beszélgetéseiben nyájas és békeszerető. Ilyen hangon szeretett néha házibárátjaival az általuk hallott vasárnapi predikációról beszélgetni. Fődolog a vallásban a kegyes, békés, csendes élet. Ezen állításra örömet visszatevő, s a többire nézve szó nélkül hagyta a mások vallásos képzeletét.

Kisdud képét adom Colerus szavaival házi csendéletének:

„A nap nagy részét fentölté csendesen szobájában. Ha olykor mély elmélkedései által kifáradva érzé magát, lejött, hogy megpihenjen, s beszélgetett a házbeliékkal közönséges dolgokról, sőt kicsinységekről is. Néha egy pipa dohány mellett kereste a szórakozást, vagy ha hosszabb pihenést akart magának, pókokat fogott, s azokat egymással összeveszté, vagy legyeket, melyeket a pók hálójába tön, s ez állatok küzdését aztán oly nagy gyönyörűséggel szemlélte, hogy néha hangosan nevetett. Néha parányi férgek részeit vizsgálta nagyító üvegen át, s abból következéseket vont, melyeknek fizikai tanulmányainál hasznát vette.“

6. A Heidelbergbe történt meghívás.

A miképen megörzvé szegénységét és nem cserélte fel azt a gazdag barát örökségével, épen úgy hű maradt magánosságához, midőn néhány évvel halála előtt egy megtisztelő meghívásban bölcsészeti működésére nyilvános tér ajánltatikfel neki.

A pfalzi választófejedelem Károly Lajos, testvére azon szellemdús és tanult hercegnőnek, a kinek Descartes fő művét ajánlotta, ohajtá Spinozát a heidelbergi egyetem számára megnyerni. Fabricius tanár által ajánltatta fel a haagi bölcsésznek a heidelbergi bölcsészet tanszékét a legnagyobb elismerés kifejezésével.

Fabricius 1673 február 16-án írta Spinozának:

„Ő felsége a pfalzi választó fejedelem, az én legkegyelmesebb uram, meghagyá nekem, hogy — jöllehet ön még ez ideig előttem ismeretlen, azonban ő felségének különösen ajánlva van — írjak önnek, és kérdezzem meg, hajlandó volna-e az ő híres egyetemében a bölcsészetnek egyik rendes tanári székét elvállalni. Ön a rendes tanárok évi fizetését fogja húzni. Sehol a világon nem talál ön fejedelmet, a ki a kitűnő szellemek iránt, a kik közé önt is számítja, nagyobb elismeréssel viseltetnék. Ön szabadon bölcselkedhetik, és e szabadsággal a herceg bizalmánál fogva nem fog visszaélni a nyilvánosan elismert vallások megtámadására. Hozzá teszem még, hogy ha ön ide eljő, igazi bölcsész életnek fog örövendeni; ha csak minden másként nem üt ki, mint a hogy mi reméljük és várjuk.“

Valóban másként ütött ki a dolog, mert Spinoza visszautasítá a meghívást. 1673. március 30-án felelt: „Ha valaha vágyam lett volna akadémiai tanítóságot vállalni, soha nem kívánhattam volna mást, mint a melyet ő felsége a pfalzi választó nekem ön által felajánlott, különösen a

bölcselkedés szabadsága miatt, melyet a herceg megengedni kegyes vala, nem is említve azt, hogy magamra nézve rég ohajtott dolog volt, egy herceg uralma alatt élni, a kinek bölcsességét csodálja a világ. Mivel azonban soha se vágyakoztam a nyilvános tanításra, nem tudom rávenni magamat, hogy ezen előnyös alkalmat megragadjam, jöllehet a dolgot hosszasan meghánytam-vetettem. Első aggodalmam, hogy a bölcsészet továbbképzéséről le kell mondanom, ha időmet az akadémiai ifjuság tanítására szentelem. Azután egy másik aggodalom meg az, hogy nem tudom, az a bölcselkedés szabadsága micsoda határig terjedhet, hogy rá ne mondják, miszerint én a nyilvános vallást bántani akarom. Mert a viszálykodás nem a vallás ügye iránti heves buzgalomból származik, hanem az emberek sokféle szenvedélyeiből és veszekedést kereső buzgóságából, kik mindent, még a helyesen mondottat is elcsavarni és kárhoztatni szokták. Minthogy már magán és elvonult életemben is mindezeket tapasztalnom kelle, egy oly nyilvános állásban még sokkal inkább félnem kellene tőlök. Tehát amint látja ön, nem a külsőleg jobb sorsra való kilátás az, ami engem visszatart, hanem a nyugalom szeretete, a melyet még valamennyire megtarthatni hiszek, ha minden nyilvános tanítói működéstől tartózkodom.“

7. Rettenthetetlenség.

Egy érzelem egészen ismeretlen volt előtte, a halál-félelem, — ezen legnagyobb ellensége az emberi léleknyugalomnak. S amennyiben őt e félelem soha sem báborgatá, általában nem ismeré a félelmet. Erkölcsi bátorsága oly erős és rendíthetlen vala, hogy a testileg gyenge s betegség által megrongált ember magoktól a külső megdöbbentő veszedelmektől se rettent vissza. Ennek egy kitünő bizonyítékát adta, a melyet van der Spyck együtt szemlélt, Colerus pedig elbeszélt volt. Az ember nem igen gondolta

volna, hogy Spinoza, a ki oly elvonulva magában élt, minden világi cselekménytől visszavonult, még valaha gyilkolni vágyó néptömeg megtámadásának legyen kitéve. Azonban a köznép mindig ugyanaz, zabolátlan tömege vad szenvedélyeknek.

A francia-németalföldi háború ideje volt, a mely a kedélyeket a legszélsőig elkeseríté a republikánus párt és minden gyanított francia barát ellen. A „franciák barátja“ név elég volt, hogy valakit megkövezzenek. 1672. év augusztus havában a haagi köznép a Witt testvéreket, kik a republikánusok főnökei voltak, darabokra tépte. Nos hát, a következő évben történik, hogy egy Utrechtben levő francia ezrednek parancsnoka, Stoupe nevű, a ki Spinozának iratai s különösen a legujabban megjelent „theol. polit. Tractatus“ iránt igen nagy érdekléssel viselteték, meghívta a bölcsest Utrechtbe, hogy Coudé herceggel megismerkedjék. Midőn Spinoza ezen utazásból visszatért, az a hír terjedt el Haagban, hogy ő francia kém, a ki árulási szándékból az ország ellenségeivel titkos alkudozást folytat. Már lehetett hallani a mint a dühöngők kiabálják, hogy meg kell gyilkolni őt! Házigazdája van der Spyck a legnagyobb aggodalomban volt, hogy háza néprohánásnak lesz kitéve. Az egyedüli, a ki nyugodt maradt és őt vigasztalta, Spinoza volt.

„Mitse féljen ön“ — mondá — „mihelyt a legkisebb zaj hallatszik az ön házának kapuja előtt, lemegyek s egyenesen a nép közé lépek, ha épen úgy bánik is majd velem, mint a szegény Witt testvérekkel. Én jó köztársasági vagyok, s mindig csak az állam dicsőségét és javát tartottam szemeim előtt.“

8. Komolyság és bú. A képmutatás megvetése.

Életének magva és tartalma valának az ő magános és mély elmélkedései. E független szellem abban is kimutató magát, hogy saját gondolatai sokkal inkább foglalkodták,

mint a másokéi, s ennél fogva keveset olvasott. Ha tanszobájának csendjében egyedül lehetett gondolataival, akkor volt Spinoza egészen ő maga. Akkor boldog és szabad vala. A magánosság természetéhez tartozott. Sokszor naphosszat egyedül volt, a nélkül, hogy valakit látott volna, vagy csak szobáját elhagyta volna is. Bölcsészeti műveit legnagyobb-részt éjszaka írta.

Ez emberben tanának szelleme teljesen meg volt személyesítve. A vágyaktól és szenvedélyektől egészen megszabadítá magát, mivel azokat teljesen beismerte. Tökéletesen uralkodott maga fölött, soha meg nem zavarva szellem-tisztaságában, semmiféle indulattól el nem ragadtatva, soha el nem merülve sem az örömben, sem a fájdalomban. Komoly volt, mint maga az ismeret.

Van a belátásnak bizonyos mélysége, a melylyel az életöröm többé nem fér meg, miután a dolgoknak vidám lát-szata e belátást nem képes többé elvakítani. „Csak tévedés az élet.“ Mély és igazi emberismerők, a kiknek igen csekély számához Spinoza tartozik, — értem az olyanokat, kik az emberi természetnek gyökeréig látnak — könnyen bizonyos búskomoly vonást vesznek fel, a mely nem valami sötétebb nemű, miután ezen szellemek sokkal világosabbak, sem-hogy homályossá legyenek, azonban nem tehetnek róla, ha a közönséges világ- és életörömöket mélyen maguk alatt lát-ják, mint valamely idegen és zavart tömkeleget. Innen az ellenállhatatlan vágy a magánosság után, a mely az ilyen természettel szükségképen együtt jár, s alapvonásainak egyikét teszi.

A ki az emberi természetet igazán átismeri, az azt leg-egyszerűbb és legmesterkéletlenebb alakjában fogja legörö-mestebb szívelni, tévedéseieért és önámításaiért nem harag-szik, csak egy esetben lesz nehéz neki kiméletlenül meg nem vetni azt: ha szándékosan csalni akar, ha belől üres lévén hamis külszint vesz fel, ha megszűnik igaz lenni és szineske-

dík, mintha az emberismerő keresztül nem látna rajta. A képmutatásnak az a neme, a mely oly messze terjed és oly sok alakot vesz fel, mint a csalni vágyás, az emberismerő előtt egyenesen szemtelen. S a hazugságnak ezen szemtelensége irányában Spinoza mindig kérlelhetlen volt. Ezen haragot, a mely az ő igazságszeretetének magvából származék, nem volt képes visszatartani, mert ez természete ellen lett volna. Kifejezései átszűrőkká és keményekké lesznek, midőn a hazugságnak ezen neme ellen kénytelen felszóllalni. Ezen viszszeriasztó alakban írta a Burgh Alberthez szóló levelet, midőn ezen ő korábbi tanítványa, Olaszországban a katholicizmusra térve, arra vállalkozott, hogy őt magát egy levélben, a mely ügyetlen dorgáló predikáció hangján volt írva, a megtérésre hívja fel. És én el tudom képzelni, hogy Spinoza husz évvel korábban, midőn a rabbikkal volt ez a dolga, egyrészt ezek által kihiva, s másrészt meglévén győződve a theologiai és talmudi zsidóság nem igaz voltáról — oly határozott és visszautasító magatartást vett fel, miszerint a zsinagóga férfiai-nak nem maradt egyéb hátra, minthogy őt kiátkozzák.

XI.

Spinoza halála.

1. A nyugodt halál.

Miként élete, oly csendes és nyugodt volt halála is, menten a halál minden félelmétől és iszonyaitól. A lemondás melyet a halál követel tőlünk, s a mely az emberi gyengeségnek és életszeretnek oly nehezére esik, ő nála már rég önkéntes és kedves volt. Ha a halálnak erkölcsi alakja ezen lemondásban, az élet sovárgó szeretetétől és a világhoz „a szervezetek kapcsával“ ragaszkodó vágyaktól való belső elfordulásban áll: e lélek állapot bölcsészünk előtt teljesen megszokott és ismerős vala. Élete olyan volt, a minőnek Sokrates a halált mondá. S ő is épen oly nyugodtan s szokott

magaviseletében változatlanul ment az utolsó órának élébe, mint Sokrates.

Több mint husz év óta mellbeteg volt, s testi kinézése félreismerhetlenül magán hordá nyomait az emésztő betegségnek. Azonban ő szenvedéseiről nem szóltott mások előtt, soha nem panaszkodott, s még szenvedve sem akart idegen segílyre szorulni, vagy valakinek terhére lenni. Minél fogva lakostársai sem sejték, hogy minő közel van hozzá a halál. Este a szokott módon lejött házibarátaihoz, s hosszasan beszélt velök az ünnepi predikációról, a melyet azok épen hallottak. Ez este korábban ment feküdni mint szokott. A következő nap, 1677. február 23-nak vasárnapján, reggel templom előtt még egyszer lejött, hogy barátaival beszélgessen. Azonközben Spinozának egy levele folytán a vele barátságban álló orvos Meyer Lajos megérkezett Amsterdamból, a ki orvosi segílyt hozott szenvedő barátjának, s egyéb rendelkezések közt megkérte a háziakat, hogy vágjanak le egy tyúkot, hogy ez által Spinoza ebédje izletesebb legyen. Ez meglön, s ő még jó étvágygyal evett. Midőn van der Spyck és neje a délutáni istentiszteletről hazaérnek, hallják, hogy Spinoza három óra felé meghalt. Halála óráján senki se volt mellette azon amsterdami orvost kivéve, a ki még ugyanazon estve visszautazott.

Igy beszélték el a háziak Spinozának utolsó óráit több ízben Colerusnak. S biztosították őt, hogy minden egyéb szál-longó hír merő hazugság.

2. A hamis hírek.

A mit Menagius mond, hogy Spinoza Franciaországba utazva, Pomponné miniszter által vallási buzgalomból a bastilleal fenyegetteték, minek következtében franciskánus ruhában sietve menekült, s visszatérte után a bastilletól való félelem miatt halt meg — e hazugságok halmazát csak mutatóképen említem meg. Ugyanazon forrásból vannak merítve ezek, a melyből Menagius tudni akarja, hogy Spinoza arcán

viselé az elvetemültség jelét. E jel sokkal inkább a „Menagiana“ hazug homlokára van nyomva.

Ha Spinoza nem a félelem miatt halt is meg, mások azt a hirt terjesztették, hogy félelem és szorongás közt hala meg, hogy ismételve Istenhez sohajtott és felkiáltá: „Isten könyörülj én rajtam, légy irgalmas nekem szegény bűnösnek!“

Ha ez igaz volna is, a szorongattatás e felkiáltása csupán emberi volna. Ki áll jót magáról halála órájában? Még Lessing is azt mondja magáról, midőn a theológusokkal harcában a végső lelakisorongattatásra mintegy fenyegetve emlékezteték: „halálom óráján talán reszketni fogok, de halálom órája előtt nem fogok reszketni.“

Azonban az említett hírek nem igazak, s maga Colerus, a kinek nem állt érdekében tagadnia, meghazudtolja azokat. Senki sem ismeri Spinozának utolsó óráit, senki sem volt ott jelen egy baráton kívül, ki arról semmit se közlött. Spinozának halála nem lehetett fájdalmasabb, mint évekig tartó szenvedései. S erre nézve azoknak határozott bizonyágtételét mutathatjuk fel, a kik éveken át mellette éltek, hogy soha egy panaszhangját nem hallották.

Egy másik saájhir, melyet Colerus hasonlókép teljes joggal cáfol meg, tudni akarta, hogy Spinoza, midőn a halált közeledni érzé, maszlag-nedvvel bódítá el magát, hogy az utolsó pillanatokat megkönnyítse. Végre azt is beszélték, hogy mint öngyilkos halt meg. Talán Lucas életleírásának egyik zavaros helye szolgált alapul ezen hírek.

„Bölcsészünk — így szól az a hely — nem csupán érényének dicsősége miatt méltó a magasztalásra, hanem halálának körülményei miatt is, a melynek bátranszemébe nézett, a mint azoktól tudjuk, kik jelen valának; mintha jól esnék neki ellenségeiért föláldozni magát, hogy ez által megkímélje azoknak emlékét az ő meggyilkoltatásának mocskától.“ Eből azt lehetne következtetni, hogy Spinoza önkéntes halállal menekült az üldözések elől, nem önmagáért, hanem hogy

elleneit egy gyilkosságtól megkimélje. Minő balga gondolat! Ha valaki több mint húsz éven át aszkóiban szenvedett, annak nincs szüksége az öngyilkosságra, hogy meghaljon. És ha Spinoza az üldözői iránt való szeretet-, vagy a tőlök való félelem miatt kereste volna a halált: husz évvel előbb is meghalhatott volna. Azonban látja az ember mindezen mendemondákból, hogy mennyire nem voltak képesek az emberek Spinoza léleknagyságát felfogni sem ellenei, sem csodálói. Az egyik egy nyomorult gyávát csinál belőle, a másik egy érthetetlen vértanút.

XII.

Spinoza külseje.

Külsejének képét több személy által leiratta magának Colerus Haagban, a kik őt látták és ismerték.

„Közép termetű ember volt, arcvonásai szabályosak és szépek, arcszine kissé sötét, haja fürtös és fekete, fekete szemöldei dúsak; egyszerre meglehetett benne ismerni a portugalli zsidót.“

Leibniz szinte, ki Spinozát Haagban meglátogatta, hasonlókép írja le kinézését:

„A híres zsidónak Spinozának arcszine olajgyümölcs-szinű, s arcában van valami spanyolos.“

A huzamos és emésztő betegség a szenvedés nyomait véste arcára, de még jobban meglátszik azon a gondolkodás szokása, mely a nemes homlokon s a komoly tekintetben nyilatkozik.

„Homlokán hordja az elvetemültség jelét!“ A vak gyűlölet így jelölé meg ez arckifejezést.

„Egy mély gondolkodónak szomorú arca az“, mond egy német bölcész, a ki inkább képesítve van egy Spinozá-

nak megjelölésére. Egy bölcsészé, a ki megveti a tévedéseket, a vak szenvedélyeket, s mindenek előtt az emberek hazugságát!

Közlí Baráth Ferenc.

Töredékek Ulricinek Shakespeare drámai művészetéről irt munkájából.

Ha a Shakespearei világnézetben a történet mindkét faktorai: itt az Isten az ő igazságában és szeretetében, ott az emberi öntevékenység az ő két ellentételeiben az objektív szabadságban (mely az erkölcsi kényszerűséggel egy) és a szubjektív szabadságban vagy önkényben, mindig együtt és mégis megkülönböztetve vannak, úgy a világnézet is a fel-fogás két oldalát adja, melyeknek még csak egységében van a teljes igazság. Isten igazsága és az erkölcsi kényszerűség büntetést követel minden áthágásra, mindannak megsemmisülését, ami ellene feltámad, önlegyőzést, szigorú önkorlátozást és törvényszerűséget; az isteni szeretet ellenben megbocsát, a megbotlónak megtérését és megmentését akarja; az emberi önkény pedig szabadon megy, működésének, szépségeinek és ötleteinek határtalan tért kíván.

Ha az isteni jogosság az erkölcsi kényszerűséggel és az igazi emberi szabadsággal való egységében, kiváltképen mint a történet vezető elve vétetik, úgy önkényt következik, hogy nemcsak az aljas, a rút, a méltatlannak, hanem az emberileg legnagyobb, legnemesebb és szebbnek is el kell süllyedni a szenvedésben, nyomorban és halálban, mihelyt az erkölcsi kényszerűségnek ellene van. Ezzel a Shakespearei világnézetnek tragikai oldala jön létre. Sh-renél a tragödia mindig az isteni jogosságnak és az erkölcsi kényszerűségnek közvetlen uralmát adja elő. A tragikai nála mindig az emberileg

nagy, nemes és szépnek szenvedésében és romlásában fekszik az ő saját gyengesége, egyoldalúsága és fentarthatlanságánál fogva, a melybe esik, midőn vagy az objektív jót és szépet az ő szubjektív önével elcseréli, az ő habár nagy és nemes szenvedélyiben csak önkielégítés után törekszik, és ennek uralma alatt, igazi szabadsága ellenére tesz, vagy midőn egyoldalulag egyes jóba, egyes jogba fekteti egész élet-erejét, a többit mind elmellőzi vagy megsérti, és így az erkölcsi kényszerüsből gúnyt űz, mely az egészszet többre becsltetni követeli mint az egyest. Épen ez által mutatja Sh.-re az emberi lelket a szükségkép önmagában létező követelés és az ő lényeges rendeltetése oldaláról, t. i. akarólag és cselekvőleg saját igazi lényének és az által az isteni akaratnak, mely csak ez igazi lénye valószínűsítését követeli, megfelelni. Ez utóbbivali egyesülése épen az erkölcsi kényszerüség, és ez egyszersmind az ő igazi szabadsága, amennyiben csak az ő saját igazi lényével megegyező, annak megfelelő, abból származott akarata lehet igazán szabad. Ha az ember, saját természete azon követelésének ellenmond, úgy a benső erkölcsi kényszerüség kívülről mint sors áll szemközt vele. Az ő akaratja és cselekedete meghiusztatik és önmagának vesztére leszen, földi léte véget ér, mert az egyes magában, az egészsztől elszakasztva és ellenségesen állva veleszemközt, fönt nem maradhat, vagy mivel ő az örökkévalót, objektívet az ideiglenessel, szubjektívvel elcserélve, a mulandót maga akarta. És mivel az emberileg nagy és szép soha sincs egyszer kicsinység és rúttság nélkül, mert általában az emberileg jónak mindig csak korlátozott, relativ érvénye van, és a szerint minden egyes erkölcstörvény, minden kötelesség és minden jognak meg van saját meghatározott hatás-köre, azért jönnek egymással ellenmondásba az általános erkölcsi hatalmak is; a kötelességek feloldhatlan kollíziója áll be, a melyben a jog egyszersmind jogtalanság, a jó egyszersmind rossz. Ezen kollízió kiváltképen tragikái, mivel az emberileg

jónak vesztét, saját lehetlenség miatt, mint általános nem csak az egyes subjectumban, hanem az objectiv viszonyokban és állapotokban megalapított sorsot tünteti fel. Ezen a tragikainak mintegy potenciázott, az antik fogalommal rokon, és tőle mégis különböző alakjába, annak Shakespearei fogalma ugyan könnyen és erőltetés nélkül beleegyezik, a nélkül, hogy reá szorulna, hogy a tragikai pathost egész mélységében és súlyában kifejtse.

Ha ellenben az isteni szeretet és hozzászemközt az emberi önkény tarka játéka vétetik kiválólág, mint az emberek életének vezető elve, úgy az előadásnak alakban és jellemben egészen máskép kell kiütni. Az isteni szeretet az emberi gyengeségnek és visszásságnak segítségére jön, midőn ott, hol az értelem és érzelem magában nem romlott a rosszban nem megátalkodott, hanem csak átmenetileg tévedett el az igazi ösvényről, az ostoba hiú, erkölcstelen akaratot maga által megszünteti és elrontja, úgy hogy nem az, ami magában belőle következik, a büntetés és romlás, hanem szándéka meghiusítása, önmegsemmítése által, épen a helyes és jó jön létre. Ezen eredmény teljesen megfelel az emberi önkény lényének. Az szükségkép az ostobaság és bolondság, a gyengeség és visszásság a mindenféle erkölcstelenség teteteiben nyilvánkozik, mivel az erkölcsi kényszerűségnek ellentmondván, az ő aktivitásában már mind ez maga. Ha ez, a mi maga semmi nem egyéb, mint benső esetlegesség, és a melynek azért kívülről is a látszólag esetleges mindenütt megfelel, mint az emberi lét kifejlődési és művelődési uralkodó elve vétetik, úgy szükségkép egy ellenmondásokkal és visszásságokkal teljes világ, rend és törvényszerűség nélkül, egy terv és céltalan világ, következőleg egy csupán játéknak való világ jelenik meg, a mely maga is csak játék és külszin. De egy ily világ fen nem tarthatja magát, szükségkép magában össze kell dűlnie, mint minden ellenmondás magát megsemmisíti. Miután a vakeset és önkény, a gyengeség és visszás-

ság, a tévedés és bolondság egymást kölcsönösen megszüntetik, úgy hogy végre mégis a jó és okos történik, és igazán állandónak bebizonyul, azzal egyszersmind egy magasabb kényszerűsége jelenik meg, játszva ártatlanul az emberi szabadsággal (önkénynyel), megjelenik a lélek az ő zavartságában, magával való meghasonlásban, de egyszersmind maga feletti meggondolásában, magához való visszatérésben (a jóhoz az igazhoz); ezek a komikainak szokott meghatározásai között a legjobbak, melyek ugyan még igen bizonytalanok és általánosak, (mert a szerint soknak kellene komikainak lenni, a mi valóban épen nem az), de mégis a fogalom leglényegesebbjét találják. Ezzel valóban a komikai világnézet Sch.-re értelmében van adva.

Ezen derűltség csak azért igazi derűltség, mivel egyszersmind a legmélyebb komolyságot magában hordozza. Mert a Sh.-rei világnézet komikai oldala nem csupán az isteni szeretetet mutatja, nem csupán, az emberi önkényt, épen oly kevésbé mint a tragikai csupán az isteni jogosságot és erkölcsi kényszerűséget. A tragikaiban az erkölcsi kényszerűség megsértésére szenvedés és halál következik, nem azért, hogy az ember benne elvesszen, hanem hogy igazán elevenné legyen, azaz, hogy megtisztulva, azon összeütközésből, melybe jutott, az egyoldalúságból és vak szubjectiv szenvedélyből fölemelkedjék ahoz, a melyben egyedül van igazi magával megegyező élet és objektív állandóság, hogy az erkölcsi kényszerűséggel való egyesüléshez, és abban az igazi szabadsághoz és kielégítéshez jusson. Így jön itt a tragikai pathosztól, az erkölcsi kényszerűség lerombolt világából, mint ott a komikai paralysisből, az önkénynnek és vakesetnek lehetetlen világából, a szabadságnak igazi világa, a léleknek örökös hazája elő. Ez a kiengesztelő, vigasztaló elem a tragikaiban. Abban nyilatkozik Isten szeretete, de csak közvetve, az ő közvetlenül működő jogosságában és által. Épen úgy a komikai világnézetben nemcsak az isteni szeretet uralkodik, hanem az

isteni jogosság is, az erkölcsi kényszerűség: épen ez az, a mely által a visszás akarat és tett meghiusztatik, és önmagát megsemmisíti. Abban fekszik azon mély, sokszor igen határozottan fellépő komolyság, melyet Sh.-re komikai világnézetének derültsége magában hordoz. De az erkölcsi kényszerűség itt csak úgy jelenik meg, mint a komikai paralysis belől elrejtett motivuma; közvetlenül mindenütt az isteni szeretet lép fel mint vezető elv, mely azon megsemmisítésen keresztül s általa az emberi életet a jóhoz és széphez vezetni törekszik.

Innen a tragödia és komödia Sh.-nél csak két különböző műalak ugyanazon tartalommal, csak két oldalai azon egy világnézetnek. Azért közvetlenül egymásba is általmelhetnek, ugyanazon drámában a komikai a tragikaival találkozhatik. Ott, hol ezen átmenetel közvetlenül szemléllhető lesz, tehát alakilag is előlép, a komikai, hogy a szokott kifejezést használjam, mint humor jelenik meg, a tragikai mint pathetikai, vagy mint a tragikai fenséges. Ha tudniillik a művészet a tüneménynek legnagyobbját és legmagasbját, az ideának örökkévalója és végtelene előtt való semmiségében adja elő, úgy azzal egyszersmind minden művészi alak elégtelensége mutatkozik az igaz, örök és végtelen lény kifejezéséhez, úgy hogy itt az alak a tartalmon mintegy összetörik és a tartalom az alakot áttöri, és csak annak lerontásában és általa mutatja magát. Ez pedig a fenségesnek alakja és jelentése, a melyhez a tragikai fölemelkedik, és az által pathetikaivá lesz, midőn az emberi életet és lényt úgy mutatja, amint az, semmiségét és végességét áttörve, a szenvedés és halál által az örökkévalóhoz és végtelenhez fölemelkedik, midőn tehát azon engesztelő, vigasztaló, megnyugtató elemet közvetlen szemléllhetővé teszi. A tragikainak ezen megnyugtató, fölemelő és megdicsőítő hatalma, mely Sh. néhány tragödiáiban ellenállhatlan erővel hat, tulajdonképen való derültséggé, sőt a gyönyör egy nemévé lesz a tragikai megsemmisülésen, ha

az emberileg nagy és magas, nem az ő mindig csak relativ uagysága és magassága, hanem az ő végtelen kicsinysége és jelentéktelensége oldaláról fogatik fel, a melyhez a legnagyobb a végtelenhez való irányban lesülyed; és azon élc és tréfa, melynek e gyönyör, e fenségesség a tragikai pathos felett, e fölemelkedés a véges léten mintegy lelke, a szorosabb értelemben vett humor, ez Kentnek és a bolondnak humora Learban, ez Hamlet humora, Merkurio-é, V. Henriké, Faulkonbridge-é, Talboté, egyszóval a f e n s é g e s komikai. Ez annyiban Sh. komikai fogalmával egyé lesz, amennyiben benne azon mély tragikai komolyság, melyet Sh. komikai világnézete derültsége mindig magában hordoz, csak elhatározó főmomentummá lett, és a komikai előadásnak többé nem alapjául szolgál, hanem a felszínre kiemelkedve jelenik meg.

A tragikum és komikum ellentételét Sh.-nél visszavihetni az ő fogalmára az emberi jóról és rosszról általában, mely minden átmivelt világnézet középpontja. Nekie a jó a s z e r e t e t, az önmagánuralkodás és önmagát legyőzés; az nekie minden erkölcsi erő, minden jellemszilárdság, a lélek minden nagysága és a szellem minden szépségének kútfeje.

A tragödia ezen emberi jót, nagyot, szépet állítja elő, de nem mint abszolút, vagy tisztán jót, hanem a mint a valódi életben mindenütt mutatkozik, megzavartan az emberi gyengeség, az önző vágy és a vak szenvedély által, egyoldalúságban és ellenmondásban elfogódva az erkölcsi kényszerűség országát az önkény által megrongálva, és az által az embert a büntetésnek, a szenvedésnek és bukásnak alávetve. Csak a midőn az emberi jó épen a tragikai pathos, a nyomor és halál által megtisztul és megdicsőül, állíttatik az erkölcsi rend ismét helyre, s nyeretik vissza az embernek béke és szabadság.

Sh. fogalma a rosszról egy az önkényről fogalommal, mi egyszersmind utolsó alapjában mindig önző is: az önkény aktivitása nekie utolsó alapja a rossznak minden alakjaiban,

(hová az ész tévedései, az ismeret hiánya, a tévedés és boldonság sat. tartoznak) mert már önmagában is rossz. A Komödia az önkény ezen országát adja elő, mert csak az önkény országában van nevetség. De a rossznak hatalma folyvást legyőzetik; az önkényesnek, objektíve mint tetteknek nincs önállása, nincs élete, nincs ereje, megsemmisíti dialektice önmagát és akarata ellen jóvá kell végeződnie. Csak subjektív egyes emberek megátalkodott szívében létezhetik és ily emberek azért nem is tartoznak a komödiába vagy itt is meg kell teljes büntetésüket találniuk. Ebből következik, hogy Sh.-ri fogalmak szerint épen úgy nem tragikum és valótlan, ha a tragödiában az emberi jó és nagy nem saját állhatatlansága, saját gyengesége vagy eloldalusága következtében, hanem valamely más hatalom (sors- viszonyok hatalma, a rossz ellentálló erőszaka) által győzetik le, valamint valótlan és nem komikum, ha a komödiában az erkölcsi gyöngeség és aljasság, az ugynevezett ildomoság, vagy az önző prozaikus okosság lesz győztes.

Már sokszor megjegyeztetett, mások közt Göthe által is, hogy Sh. nem választ, mint más költők magának egyes munkákhoz külön tárgyakat, hanem egy fogalmat (alapeszmet) tesz a középpontba, és arra vonatkoztatja a világot és az univertumot; és hogy nehezen lehet költőt találni, kinek egyes munkáinak mindenkor más fogalom legyen alapja és működjék az egészben, mint az övéin kimutatható (Sh. und kein Ende W. Bd. 45). Valóban ez is az ő jellemző sajátságaihoz tartozik. Míg más költők főműkái sokszor csak variációi ugyanegy témának, előadásai egy vagy néhány épen az ő korukban uralkodó eszméknek, Sh.-nál minden egyes költemény saját tengelye körül forog; mindenik egy külön világ magában, saját törvényei szerint organizálva, egy külön szellemtől áthatva; és csak ha alkotójok magasztos álláspontjára felemelkedni tudunk, ismerhetjük meg, mint kötik össze magokat mind ezen különböző csillagok egy kosmikus egész-

szé. De mindenekelőtt azon tévedést kell megelőznünk, mintha mikép Göthe véli, Sh.-nél egy műnek alapeszméje alatt, annak tartalma szerint a morálnak valamely egyes törvénye, a filozófiának egy gondolata, vagy épen csak egyes életmaxima egy politikai elv vagy valami hasonló volna értendő. Ha Göthének igaza volna, midőn azt mondja, hogy „az egész Coriolánon azon boszúság megy végig, hogy a néptömeg a jobbak elsőségét nem akarja elismerni; Cosarban minden azon fogalomra vonatkozik, hogy a jobbak a legfelsőbb helyet nem akarják elfoglalva látni, mert tévedve azt vélik, hogy közösen működhetnek; és Antonius és Cleopatra ezer nyelvvvel mondja, hogy az élvezet és tett össze nem férnek,“ — ha ez volna a nevezett darabok alapeszméje, úgy hasonló joggal lehetne állítani: Göthe maga Tassóban azon közmondást akarta előadni: Kevélység előzi meg a bukást, és Egmontban: ki hallani nem akar, éreznie kell, vagy Faustban azon filozófiai közhelyet: az ember véges, korlátozott lény, és ilyennek kell megismernie magát.

A művészet célja, — és ezzel függ ezen egész kérdés össze, sokkal magasabb, mint ilyes ugynevezett igazságokat, melyek egyoldalúságokban egyszersmind tévedések is, napfényre hozni. Ahoz nem volna szükség oly nagy eszközök alkalmazására, oly mondhatlan munkára és fáradságra. Ilyest naponként tapasztalhatni magán és másokon, vagy minden „gyermekbarátból“ megtanulhatni. Minden valódiművészi munka ugyan egyes dolgokban is oktatni és ébresztetni fogja a lelket, tapasztalásban, ismeretben, gondolatokban minden oldal felé gazdagítani; de az egyes nem célja, és így nem is lehet tartalma, nem alapeszméje a műnek. A művészetnek az egész életet, az egész világtörténetet az ő lényegében és igazságában kell előadni: az összes világnézet tartalmának és így a szellem és élet kifejlődése törvényének és céljának kell általa adaequat alakban megjelennie. De az általános mindent magába foglaló világnézetet, tartalma egész

teljességével, egyes műbe nem zárhatni be; egész totalitásában azt csak a világtörténet vagy műve maga mutatja fel. Hogy művészien előadható legyen, szükséges az egészet organikus tagozásában felfogni. Azért elsőben is magának a világnézetnek kell az ő két oldalaira, a tragikai és komikaira szétválni. De az organikus tagozás fogalmában fekszik az, hogy a részben mindenütt az egész befoglaltatik és megismerhetően előlép. Így minden egyes tragikai vagy komikai drámának ugyan a tragikai vagy komikai világnézet totalitásának megismerhetőleg alapjául kell szolgálni; de az egyes darabban, mely a világtörténetet nem összestartalmában, hanem csak egy külön episodban, egy a helynek, időnek és cselekvénynek nem ugyan érzéki, hanem szellemi egysége korlátoltságában tükrözheti vissza, mintegy csak az általános szellemi alapot képezheti, a melyen a cselekvény mozog, a fizikai szubstanciát, mely a dráma testét tartja és megeléksíti. Az egyes darab az ő különös, megkülönböztető jellemét nem nyerheti általa, mert az ugyanazon nembeli minden drámával közös. Ha tehát az egyes Sk.-rei darabok különféle alapeszméiről van szó, csak azt érthetni vele, hogy mindegyikében a lélek organikus egészének egy külön oldala van kifejezve, hogy mindegyike egy sajátlagos, a tér és idő különös feltételei, a dolgok helyzete által, a körülmények és viszonyok, a melybe a cselekvő személyek helyezve vannak, valamint az utóbbiak különféle karaktere által feltételezett modifikációját adja elő az általános tragikai vagy komikai világnézetnek. Csak az által, hogy minden Sh.-rei dráma alapeszméje épen ez, lehet az, mint Göthe megjegyzi, oly közép-pont, a melyre a világ és az universum vonatkozhatik; csak mivel már maga a viszonyok mindenoldalúságát magában hordja, lehet mindent hozzá viszonyba, vonatkozásba tenni.

I.

Shakespeare tragödiái.

Romeo és Julia.

A szenvedély a tragikumnak jelenkori fogalma szerint fő motivuma a tragikai akciónak. Mert a mennyiben egy nagy, nemes és erkölcsileg jogosított tartalma van, melyben az ember, általa hajtva, egész életerejét, egész magát beleteszi, kifejezése az az emberi természet legmagasabb méltóságának, azon ideál tehetségnek a nagyért, nemesért, szépért a teljes önelfeledésig lelkesülni. A mennyiben pedig benne az ember egyszersmind az egy es nagy és szép fölött, melyet céljául tűzött ki, nem csak magát, hanem az erkölcsi világrend egészét is elfeledi, és saját joga követése mellett más jogokat és kötelességeket lábbal tapod, vagy amennyiben általa elvakítva, azon nagyot és szépet, melyért buzog, azon élvezettel, a melyet az nékie nyújt, fölse-reli, és birtokában csak saját kielégítését keresi, még mások java és joga ellenére is, annyiban a legpraegnansabb kifejezése az ethikai gyengeségeknek az ő különféle alakjaikban, melyekben majd mint egyoldalúság, vagy az erkölcsi cél korlátoltsága, majd mint tévedés vagy elvakultság, majd mint az önmagán uralkodás hiánya jelenik meg. A nagy nemes szenvedélyben azért könnyen és erőltetés nélkül találkozik az emberi nagy, szép, örökkévaló, a kicsinyvel, véggessel és mulandóval, és azon egy indulatban, mely az egész embert magába foglalja, mind a két oldal szétválaszthatlan egységbe megyen össze. Így felfogva minden nagy szenvedély már magában tragikai természetű.

Minthogy a tragédia közvetlen előadása a világtörténetnek az ö lényegében és valóságában, azért az, a mi a komo-

diában mint a vakeset, a tévedés, vagy szubjektív önkény játéka jelenik meg, és mint olyan magában felbomlik, a tragödiában mint belső kényszerűség lép fel. Nem vakeset, hogy Tybalt Mercuciot, Romeo Tybaltot megöli, hanem kikerülhetlen következménye részint Romeo meggondolatlan szenvedélyességének, részint az uralkodó pártgyűlölségnek.

A tragödia befejezése a tragikai konfliktus kiengesztelése, az ellenmondás megoldása, melybe az erkölcsi hatalmak egymás irányában jutottak. Romeo és Julia szerelmének igazsága lesz, hanem csak a halálban és a halál által, melyben az, a mi a vágyban és élvezetben önző volt, az egyoldalú és szertelen, mi a mások jogát sértő szenvedélyben létezett, megszűnt lenni, melyben a földi lét salakjaitól megtisztulva, az ideális szépség megdicsőült alakját nyeri meg. Igazsága lesz: mert a szeretők a halálban egyesülnek szüleik akaratjával; a halálnak épen oly igen feloldó mint összekötő hatalma feloldja létök ellenmondását, szétszakítja a bilincseket, melyekbe a pártgyűlölet szerelmöket tette, felolvasztja a jég-réteget, mely a Capulettek és Montaguok sziveit egymástól elválasztotta; sirjok fölött kibékül a dühöngő pártgyűlölség, és maga is szeretetté válik.

E tragödia alapideája e szerint az élet előadása, a mint az a tragikai világnézet körében alakul, felfogva és le-rajzolva egyik constitutívus és az egészet meghatározó alap-eleme, a szerelem szempontjából. Ez mintegy az ifjú életnézete, de a tragikai világnézet körében kifejtve. Az ifjunak az egész lét még legközelebb a menyasszonyi szerelem körül forog: az ő ifjú merész törekvése, magának a világot megnyitni és meghódítani: a szeretett nő birtoka körül öszpontosul: a képzelettől az ég minden adományaival felékesítve a szeretett nékie az egész lét eleven egysége, az universum symboluma és perszonifikációja, annak birtoka, annak elvesz-

tése egyjelentésű nékie az étellel vagy a halállal. Azon mód, a mikép a szerelem nyilatkozik, a mikép lényegét fölfogjuk és pathosát átélünk, nemcsak az egyes jellemére nézve igen bélyegző, hanem praegnans kifejezése az emberiség művelődési szakai kor és nemzetiségi jellemének. Ama felfogás az újabb Európán és különösen a középkoron uralkodó germán népszellem és a keresztyén-germán világnézet produktuma; az a romantikus alakja, romantikus fogalma a szerelem lényegének; ezen magasztos önfejlésben, mely az egész lételt egy egyesemberrel való egyesülésre teszi, mintha más nagy, szép, szeretetre méltó már nem is volna a világban, fejezi ki magát ama végtelen méltóság és jelentőség, melyet a mostani világnézet a régivel ellentétben, az egyénnek, a személynek ad. Ezen felfogásmód igazságát és örökkévalóságát tragikai küzdelemben az emberi individualitás, valamint általában az emberi lény gyengesége, egyoldalúsága és korlátoltságával, de egyszerűsmind minden ellene álló ellenséges hatalmakon való tragikai győzelemben is szemlélhetővé tenni, ez igaz értelme és örök tartalma ezen Sh.-rei tragödiának, mely minden tekintetben a költészet legnagyobb remekeihez tartozik.

Othello.

Othelloban nyilván a házassági szeretet és hűség, a házasság való lényege az ő örök erkölcsi tartalma szerint, képi az előadott életnézet középpontját, az egész dramatikus fejlemény deális alapját. Mint a jegyesi szerelem, úgy és még inkább a házasság, egyike volt az emberi kultúra alaposzlopainak, kikerülhetlen feltétele minden erkölcsösségnek. Maga is erkölcsi potencia, egy különös alak, melyben az erkölcsi kénytelenség hatalma nyilatkozik, és a melynek megsértése azért szükségkép büntetést és romlást von maga után. Mert ez a családegységnek köteléke, minden kegyelet, minden engedel-

messég minden fenyték és jámborság alapja; és az erkölcsi organizmus, melyet minden családnak képezni kell, viszont előfeltétele minden erkölcsi rendnek az államban és egyházban. A házasság kapcsa pedig a házassági szeretet tisztasága a házassági hűség szigorúsága.

Hol a házastársak hűtlensége, mint a törvény által megengedett polygamiánál, mintegy szentesítve van, ott a gyermekek hűtlensége a szülék iránt, testvérnek testvér iránt, szükséges következmény, rossz másolata a rossz példának, ott az emberi erkölcsösség legnélkülözhetlenebb alapja magában össze omlik.

Ezen alapra állítja hősét a költő: a házasság képzi organikus középpontját az életnézetnek, melyet a költő mint az általános tragikai világnézet egy kimetszett részét ismét az egész előadás középpontjába tett. Othello és Desdemona szerelme a legtisztább és legerköcsösebb féle, az ő házasságok teljes és valódi házasság nemcsak külsőleg a pap szavára, hanem mélyen belsőleg két egyenlőn nemes szív szövetségére alapítva, és épen azért az ő legfőbb javok az ő életboldogságok és az ő életerejük. Mégis önmagában összeomlik az egész emberi létel ezen alaposzlopa is, ezen támaszpont, melyhez az ember erkölcsiségének magát tartani, rajta magát megszilárdítani és megerősíteni kell, midőn talpköve ingadozik, a melyen áll, midőn az önmagánuralkodás az indulatok és szenvedélyek terhe alatt összetörik; mégis elváltozik ezen legfelségesb jó, az erkölcsi világrend egésze organikus összefüggéséből kiszakítva, más erkölcsi hatalmakkal ellenmondásba téve, és tévedés s elvakítás által elpusztítva, veszedelemmé és romlássá.

Ezt eleven szemlélet elé hozni, de azt is megmutatni, a legmélyebb tévedésből az erkölcsi lélek mint szedi önmagában össze magát, s nyer új erőt, hogy az összetört földi létet felül emelkedjék, — ez ideai, eszmei tartalma, ezen nyugszik alapeszméje, belső egysége az egésznek,

Ebből kell tehát a dráma konstrukciójának minden részében, mint a fa alakjának az ő csirájából, származnia.

Az engesztelő, mint én hiszem, egészen az akció legvégén van. Ez paradoxan hangozhatik. Mert a vég Othello öngyilkossága, következőleg egy új bűn. Helyesen. Hanem noha az öngyilkosság, objektív véve, egyáltalában bűn és az is marad, mindamellett szubjektív oldaláról lehetnek motivumai, melyek valódi erkölcsi érzelmre mutatnak és némileg meg-nemesítik. Általában az erkölcsi cselekvények megítélése egészen más lesz, ha a mértéket nem a külső tetre, hanem a gondolkodásmód legbelsőbb magvára, a belső személyiség teljes egész alakjára alkalmazzuk. Mivel az ember másnak lényében ezen legmélyebb bensőséget soha sem ismeri eléggé, soha sem kellene a fölött, hanem csak a tettek kül objektivitásáról itélnie. De a valódi költő ezekkel is megismertet; ő felfedi a tettek legelrejtettebb indokait, és nemcsak a peripheriát mutatja meg, hanem az azt meghatározó centrumot is. Ezt szem előtt tartván, Othello öngyilkossága más világosságban jelenik meg. Belőlről nézve, szemlátomást csak extrem, kifejezése az ő mély, keserű, szertelen bűnbánatának és vezeklésének, szükséges következménye azon hevességnek, indulatosságnak és erőszakosságnak, melybe nála még a bűnbánat és a töredelmesség is öltözködnek, — önbíráskodás az, melyhez ily hatalmas, kitünő természetek, ily az emberiség és annak mértékén tülemelkedő alakoknak némileg joga van. Othello tudja, hogy őt isteni és emberi törvények szerint el kell itélni. Midőn ő az ítéletet maga mondja ki magára és maga végrehajtja, csak a törvénynek tesz eleget, melynek törvényszéki lassúságát és lehető megkegyelmezését ő maga fölötti nagy haragjában el nem bírja viselni. Ezt utolsó szavaiban érthetően kimondja: „Leveleitekben kérlek“ sat.

Valóban! e könyek gyógyerejű balsama, mely Othello véres tettei fölött ömlik, elég erős, hogy a vért lemossa és a halálos sebeket meggyógyítsa; bűnbánatának e megsemmisítő terhe felér vétke súlyával. Mert Isten igazsága nem nézi a tettet, hanem a tevőt; kegyelme nem a vétek nagysága szerint mér, hanem a bűnbánat nagysága szerint. És így mélyen megrendítve azon fájdalmas gondolattal válunk meg, hogy nincs emberi nagyság, mely elég nagy volna, hogy a mély bukástól biztos legyen; de azon vigasztaló bizonyossággal is, hogy emberi furfangosság és csalfaság egy nemes nagy karaktert megejthet, de benső nemességét, lelki nagyságát és Isten irgalmasságára való boldogító reményét elragadni nem bírja.

Lear.

Lear királyban még egyszer föllép a szeretet, mint az emberi lét alapelve. De ismét más, új manifesztációja ezen isteni erőnek; ez a harmadik és utolsó főalak, melyben a szeretet közvetlen tevőleg belenyul az emberi lét képzésébe, melyben mint az emberiség örök, nagy organizmusának legközelebbi természetes kapcsa, és az által minden szellemi és erkölcsi kifejlődés bazisa és alapfeltétele nyilatkozik. Mint Romeo és Juliában jegyesi ragaszkodása és fantasztikus lelkesedése az ifjui szeretetnek, Othelloban ellenben a házassági gyengédség, tisztelet és hűség férfiúi ereje és teljessége, úgy itt a szüléknek gyermekeik iránti szeretete s ezeknek amazok iránti tisztelete az, mi az emberi viszonyok magvaul és középpontjául vétetik, úgy itt a családi kötelék az ő mély, világtörténeti jelentőségében az életlépcső, melyen a költő állását elfoglalja. Azon életnézet, mely ezen álláspontról az általános tragikai világnézet körében mint ennek különös modifikációja mutatkozik, alapeszméje a tragödiának.

Lear atyai szeretetében a tartalom az alakkal, az a t y a joga a s z e r e t ő jogával ellenmondásban van.

A szeretet, lényege szerint, a lélek legmélyebb bensőségén és szabadságán nyugszik, az ezen bensőség és szabadság maga, a szellemi élet közössége által kifejezve, melyben mindenik a másikban legsajátabb, legbensőbb énjét és annak ideális kiegészítését keresi. A külső tett azért tökéletesen közönyös nekie, és mint szeretet nem külső tett, hanem belső, magának elégséges, szubstanciális élet, mely legsajátabb természete szerint csak érzelemben, indulatban nyilatkozik. Azért motivuma ugyan cselekedeteknek és szól és tesz is maga, de ezen külső tett által hozzá semmi sem járul, nékie ezen külsőségnek semmi becsé, hanem egészen esetleges, közönyös célzatlan kifejezése azon szükségletének, hogy a szeretettnak szerencsájében saját szerencsáját találja fel. Azért nem önmagáért cselekszik, hogy magát mutassa és magáról bizonytságot tegyen, hanem egyedül a szeretettért. Azért nem is követel a szeretett személyről külső tettet, sem kézzel-fogható szeretet-bizonyítványokat annak részéről, hanem csak a lelkipözösség, az együttélés és az együttműködés a földolog nékie. Sőt még viszonszerelmet sem követel, hanem mint önkénytes ajándéknak örült neki. Ezen való szeretet él ugyan Lear ben, a tartalom meg van, de ellenmondásban van alakjával és az által önmagával. Annak következtében, hogy a gyermeki pietást a szabad gyermeki szeretettel elcséréli, Lear az ő gyermekei viszonszereteté nemcsak úgy követeli mint helyes jogát, hanem annak külső megerősítését is szóban és tettben, azon módnak megfelelőleg, mint az ő saját szeretete nyilatkozik. Ő a szeretetet külső cselekvése után akarja mérni, és így félreismeri belső mérhetlenségét, végtelenségét. De az okosság e látszólagos hibája, a fogalmak ez összezavarása, egyszersmind szívének egy hibáján nyugszik. Lear nemcsak szerettetni akar, hanem szeretettnak látszani is, hogy gyermekei viszonszeretete mér-

tékében és gyengédségek nagyságában saját szeretete mértékét, saját személye nagyságát és becsét mintegy tükörképben lássa és élvezze.

Az ő szeretete azért nem tiszta és nem feltétlen; mert csak feltételesen adja magát oda a viszonyszeretet és annak tanusítása feltétele alatt; nem szabad és nem elfogulatlan az; mert nem csupán közvetlen érzelem, hanem magában vissza tükrözi magát, magának becsét tulajdonít. Így lesz részint elpuhult és érzékeny minden kemény megérintésnél, és az őszinteséget és igazságot el nem viselheti, hanem azt akarja, hogy mindig hizelkedjenek neki és mindig simogassák; részint pretenciosus lesz; és mint az erény az erénykevélység által egyszersmind bűn, úgy Lear szeretete, az által hogy követelő, egyszersmind egoizmus: magát odaadván, egyszersmind visszatartja magának önmagát; szeretetet szükségelve és ohajtva egyszersmind gyűlölet és meghasonlás. Ezen legmélyebb legbensőbb ellenmondás, ezen öntudatlan és mégis a legbensőbb lényegét érő meghasonlás Lear atyai szeretetében, azon ideai fundamentom, melyen az akció fölépül. Ezen ellenmondást megoldani, az ősz atya szeretetét magával kiengesztelni, megtisztítani és megdicsőíteni és az elpusztított atyai és királyi hatalmat szebb alakban ismét helyreállítani, az célja az akciónak.

Ily szeretet mellett lehetetlen egy szilárd, benső családi összeköttetés. A viszonyszeretetért és annak külbizonyosságaiért alkudozó ily szeretet, a mint az ellenmondást magában hordja és rejti, úgy a viszonyszeretben is előidézi az ellenmondást. Egy részről felhívja az egoizmust, képmutatást és tettetést; más részről visszariasztja az igazi viszonyszeretet saját legbensőbb énjébe és arra bírja, hogy éles ellentétben a hamis szeretettel egyenesen minden bizonyágtételnek ellene szegüljön.

A Lear atyai szeretetében létező ellenmondás azért gyermekeiben is mint külső szakadás mutatkozik.

Makbeth.

Makbethben az akarat az ő szándékosságával, a férfiúi tett az ő keletkezése mélyen elrejtett rugóival, és kivitele józan célszerűségével az, a mi a tragikai fejlemény főmotivumaképen előlép. A költemény elhagyja azzal ama első, legtermészetesb és legegyszerűbb alapviszonyokat; belép a bonyolodottabb, az emberi művelődés más fokához tartozó viszonyába a státus-köteléknek, melynek alapja legközelebb a jog és a külső tettek erkölcsisége, melyben tehát többé nem az érzelem és szenvedés ifjúi közvetlensége, hanem a férfiúi akarat az ő manifesztációjában mint szándékos tett uralodik. Ezen művelődési fok az, melyen itt a költő álláspontját veszi, hogy innen az ő tragiko-poetikus világtörténeti képét tervezze; egy férfiúi, heroikus akarat és tetterő magassága és nagysága az, melynek esése és bukása előadatik. A már az által adott különös modifikációja az általános tragikai világnézetnek, aztán (mint az első három tragédiában) még bélyegzőbben meghatároztatik és sajátosán alakittatik a főszemélyek különös egyénisége és életviszonya, valamint a kor és nemzet különös karaktere által, melyhez az egész előadás tartozik.

Az ember szabadakarata nem abszolút önelhatározás, motivumai teljes, világos eszméletével, inkább csak feltételesen és relativ szabad, feltételezve nemcsak az egyes dolgok, különös körülmények és viszonyok meghatározott, bebizonyítható, s nekie eszméletébe jövő behatásai által, hanem ama homályos, láthatlan, eszméletlen befolyások által is, melyeket a dolgok általános helyzete, az őt környező természet és em-

bervilág általános karaktere, melyeket úgy szólván az általános állapotok és körülmények atmosphaerája az ő eltökéléseire gyakorol. Ezen atmosphaera mintegy úgy hat mint levegő, világosság, nedvesség, az eltökélés magvára: előmozdíthatja és érlelheti, hogy gyorsan fölesirázzék, de gátolhatja és zavarhatja is, hogy föl nem csirázik, vagy csak béna existenciát nyer. Ha a külvilág általános állapotjai és viszonyai a hajlamnak, a váagnak, a tett első embrioi, még homályos és eszméletlen gondolatának az ember keblében kedvezőleg jönnek elébe, akkor a gondolat nem lesz ugyan szükségkép eltökéléssé, de végtelenül nagyobb akarat-energiára és ön-magánuralkodásra lesz szükség, hogy a hajlamot legyőzzük és a gondolatnak más irányt adjunk. Sőt gyakran a külső körülmények és viszonyok azok, melyek az alvó gondolatot, mely nélkülök talán soha sem jött volna eszmélethez, még fölkeltek és kifejtik. — Ezen tudata, vagy ha inkább akarjuk, érzése annak, hogy minő viszonyban áll az emberi akarat a külvilághoz, lett, ha nem is öntudatos, de legalább öntudatlan, ösztönszerű motivummá Sh.-nak, hogy a boszorkányok alakjait, mint nékie a régi rege nyújtá, tragödiájában megtartsa. — — De miért ád a költő épen ezen tragödiában ezen felsőbb hatalmaknak, melyek többé kevésbé mindenütt hatnak, ily önálló, jelentékeny alakot, és miért hagyja őket láthatólag az akcióban részt venni? Nemcsak azért, hogy egy ily nagy és nemes léleknek, minő Makbeth, mély bukását motiválja, hanem egyszersmind hogy bűnét enyhítse, és így bennünk a részvételt, a tragikai szánakozást fentartsa, mely ily tetteknél, minők itt élénkbe hozatnak, bennünk könnyen undorra és irtózássá változhatnak, és az által a tragikum benyomását megsemmisíthetnék.

Hamlet.

Az egész egy gondolat-tragédia. A legfensőbb és a legnemesebb az emberben, a gondolat az ő viszonyában a tethhez, az ő szabadságában, és az ő önállón alkotó, a külvilágot saját kifejezésévé átalakító tehetségében az, melyet a költő itt mint az emberi élet alapelvét, mint a világtörténeti fejlemény főmotivumát fogott fel. A családkötelékből és tovább az államéletből, az érzelmek és szenvedélyek, az akarat és tetterő köréből fölszáll Sh. tragikai musája a szabad, tisztán szellemi működés legmagasabb régiójába; itt foglalja el a költemény álláspontját, hogy innen a történetnek tragikai képét kifejtse; ebben fekszik az általános tragikai világnézet különös modifikációja, ezen legnagyobb, legmélyebb tragédia alapeszméje. Hamlet épen oly nemes és szép, mint erős és ép lelke, oly nagy, mint emberi nagyság általában lehet, mindenütt azon uralom után küzd, melyet a gondolatnak az akarat és az egész emberi élet menete és alakulása felett birnia kell. Mégsem sikerül célját elérni; nincs elég ereje a külső körülményeket vezetni; saját gyengesége és bizonytalansága, igen kedvezőtlen viszonyok halma által támogatva mindenütt kihajtja őt ösvényéből, előre nem látott események csúffá teszik terveit. Mert egyrészről lelke, minden nagyság, mélység és szépség mellett mégis még a józan tevékenységnek a vak indulattal, a szabad gondolatnak a nemszabad szenvedélylyel, az erkölcsileg szükséges eltökélésnek az önkényes esetleges tetszéssel való ellenmondásában van elfogulva, (mint mindjárt kezdetben azon szenvedélyes heveség mutatja, melylyel magát aggodalmas barátai karjai közül kirántja, hogy a lélek intését kövesse); más részről ama törekvés, a gondolat saját hatalmából, az egész életet szabadon és alkotólag kormányozni és alakítani akarni az ő egyedoldalúságában túlmegyen a földi dolgok mértékén az emberi

erőkorlátaín és a kevélység vágyával határos magát Isten vezető kezéből kiesavarni, maga abszolút ur, maga Isten lenni akarni. Az embernek igen is nem vak ösztön, hanem a szabad öntudatatos gondolat szerint kell életét vezetni. De az az ő önkényes, szubjektív gondolata, ne az ő tetszése, ne az ő akaratvégzése, hanem az isteni világrend tartalma, az erkölcsi kényszerűség gondolata és akaratja legyen az, a mi szerint cselekszik, midőn azt szabadakaratból magáévá teszi. Hamletnek a reá szabott cselekedet elleni dacában, a nékie osztályrészüil jutott életállással való elégedetlenségében, az ő törekvésében, nemcsak az adott kelmét alakítani, — a mit az ember egyedül képes — hanem azt alkotni vagy is még rajta autokratilag uralkodni, van valami amaz önző erőszakosságból és önkényből. Mindenesetre természetének amaz alapösz-töne szabad, alkotói tevékenység után, oly egyoldalulag lép elő, hogy a mellett minden historiai történet másik faktorát, azt, a mit a körülmények hatalmának nevezünk, tudniillik a multban és a jelennek általános viszonyaiban fekvő belső, objektív kényszerűségét a világesemények menetének, megsérti. Ezen egyoldalúság, ezen hatalmaskodás megboszulja magát rajta; a tragikai pathosnak szubjektív motivumává lesz, mely alatt Hamlet nagy, nemes lelke összeroskad. Épen midőn azon ösztönnek egyoldalulag magát átengedi a hol csak cselekszik, nem saját gondolatjai szerint cselekszik szabad, józan tevékenységben, hanem indulatos heveiségtől, vagy a pillanat hatalmától elragadtatva. Elégséges ok nélkül, az érzelem első felhevülésében lemond Ophelia szerelméről, melyet maga plántált és táplált; hirtelen és meggondolatlanul öli meg a vén bolondot Poliniust a bűnös király helyett és így Ophelia örütsége s halála vétkével is terheli magát; egy igen bizonytalan reménységben útra megy Angliába, és annak következtében kényszerítve látja magát vesztökbe küldeni Rozenkranzt és Gúldensternt, kik ugyan nyomorult semmirevalók, de mégis csak tudatlan eszközök urok-

nak királyoknak kezében. Azért éri őt magát a tragikai bukás, mely oly gyorsan és váratlanul éri utol, hogy alig talál időt az oly sokáig meggondolt tettet rögtönözve és sietve leróni.

Timon.

Mi igazi oka, hogy ezen nemes, felséges karakter oly nyomorultul elvész? Érzelem és fantázia nyilván uralkodó lelki erői; abban van egész energiája, azoknak átengedi magát teljesen az élet nyugodt menetében. Okossággal, éles észszel, elmésséggel csak különös esetekre, a szükségben látszik birni; addig alusznak, míg egy kül indok tevékenynyé teszi őket. Ily embereknek van ugyan nagy gondolatok és lelki gazdagságok, hanem csak egyoldalulag egy körre nézve; nálok minden egy alap és főgondolat körül szokott forogni, és azért bármily találékony Timon az ő feláldozó emberszeretetében, épen oly kimeríthetlen, elmés, és következetes az ő embergyűlölete kifejezésében és gyakorlásában. Ideálizálás az ő lelki tevékenységének életelve. Így legelőször magát ideálizálta, de nem csak szubjektív, hanem objektív is; ő ugy cselekszik is, a mint magát felfogta. Azért a mily excentrikusnak látszik először szeretete és tisztelete maga és minden mások iránt, épen oly excentrikus lesz aztán gyűlölete és megvetése maga és mindaz iránt, mi embernek neveztetik. Ez felettébb szangvinikus temperamentuma hibája, melylyel a kolerikusnak csaknem egyenlő dózisa van összevegyítve. — Ezen ideálizálás, ezen bő fantázia és érzelem nem engedi tökéletes magamegismeréshez jutni. Soha sem engedte saját gyengesége és hiányosaága eszméletét szóhoz jutni, noha mégis már abban, hogy annak lehetőségére nem is akart gondolni, mert az zavarta és kényelmetlen volt neki, lételők bizonyítványa fekszik. Az ő erénymámorában a lel-

kiismeret halk szavát nem hallotta meg, mely megmondta nekie, hogy éppen szeretet dűhe és feláldozási kórsága, ama barátság és tisztelet után való fösvénykedés maga és mások részére, ostoba, ferde, önző, mivel éppen csak magát és azon kört, melynek ő centruma, teszi az egész lét középpontjává.

Ez azon erkölcstelen egyoldalúság, mely őt terheli és végre agyonnyomja: ő mindig csak magára és környezetére gondolt, soha az emberiségre, soha az istenségre, soha az ember általános igazi javára; az emberek az egyes individuumok voltak neki az emberiség; az egyesnek sporadikus tömege volt nékie az egész helyett, a (quantitativ) mindenség a (qualitativ) általánosság helyett: azon tartózkodás nélküli önodaadást, melyet az egész követel, és mely az egészet illeti, átvitte e szerint az egyesekre, egyedül ezekre helyezé ügyét, és azért volt semmire helyezve.

Mihelyt tehát ezen egyedüli támasz összetörik, azonnal meg van egész élete és lényege törve és megsemmisítve. Egyik túlságból szükségkép a másikba esik, a hamis általános emberszeretetből a hamis általános embergyűlölésbe, mert az összekötő középtag az ellentételek között, az emberi lét benső, organikus, általános centruma hiányzik nékie. De csak amaz idealizált emberszeretet volt életeleme; az éppen úgy idealizált embergyűlölet nekie fojtólevegő, melyben nem sokáig lehelhet: a maga és az egész emberiség iránt való megsemmisítési dühnek először is őt magát kell megsemmisíteni.

Ez alapeszméje ezen mély költeménynek, mely által Romeo, Othello, Lear, Makbeth és Hamlethez méltólag csatlakozik. Mint ezen őt mesterműben az emberi lét különös főalapjai: jegyesség, házasság, családélet, az állam az őt alapító és rajta uralkodó akaraterővel, végre a gondolat mélysége és alkotó ereje gyengének és töredé-

kenynek mutatkoznak, ha az ember, legyen bár még oly nagy és nemes, egyikökhöz egyoldalulag ragaszkodik, és a többinek és a dolgok általános rendének megsértése mellett egyedül arra építi életét; úgy itt az egyes és az egész emberiség közötti általános viszony az, mely épen oly töredékeny támaszul mutatkozik, ha egyoldalú, abstract általánosságban fogatik föl, és szükséges, organikus tagozása, az ő egyes momentumai szerint, minők a jegyesség, házaság, családélet sat. észre nem vétetik, ha tehát az egyes az egész mellett elfeledtetik és megsértetik. És mint ott a jegyesi szeretet, és tovább a házastársak szeretete, a szülék és gyermekek közti szeretet, úgy itt az általános emberszeretet az, a mely közvetlenül tragikai pathosszá változik, ha egyoldalúságában emberistenítéssé felfokozva és az embereket az emberiséggel felcserélve, teljesen megkülönböztetés nélkül oda adja magát, és azzal a jegyesi, baráti, szülei sat. szeretet jogát elfeledi és megsérti. Legbensőbb magvában felfogva, e tragédia e szerint jelentékeny, eszmei viszonyba lép Romeo és Julia, Otello, Lear és Makbethhez, ez utóbbiaknak mintegy másik kiegészítő felét képezi; ott a szeretet az ő különös viszonyában az egyes organikus tagozott körökhöz, melyekben az egész emberiség magát megkülönbözteti, itt a szeretet az ő legáltalánosb vonatkozásában ezen egészhez magához. Ezzel a kedély szférája, melynek középpontja és uralkodó potenciája a szeretet, ki van merítve, és minden főköreiben a tragikai világnézetből előadva. Vele szemközt Hamlet lép fel, mint a szellem- és gondolat-élet szférájának képviselője, organikus ellentétben, a míg Makbeth ezen ellentételek között is középen áll, minthogy egyszersmind az akaratnak és tetterőnek szféráját képviseli, a melybe, legalább a drámára nézve, a másik két szfera szükségkép bele szakad.

Bár mily szépen zárna is be az Athenei Timon Sh. művészi pályáját a tragikum terén, miután a költő magasztos

eszmélete az emberi lét semmiségéről az ő külső, véges jelenetében, és az által igazi valóságáról az ő belső, magán túlmenő végtelenségében, magát világosabban sehol nem tükrözi vissza, sehol a költőlélek visszatértét a külső törekvésből és tevékenységből, a lemondó és a világot maga mögött hagyó sóvárgás csendjébe, tisztábban nem tüntette fel; mégis úgy látszik pályája e célhoz csak nehéz küzdelmeken keresztül jutott el; és hogy ha e szomorújátékot a többi valószínűleg legkésőbbi műveivel összehasonlítjuk, nem tagadhatjuk, hogy világnézetének a művészi oldal felé az ő utolsó éveiben valamennyire meg kellett zavarodni. Már Makbetben és Otelloban a tragikum engesztelő eleme, a lemenő nap ama szelid fénye, mint az Romeo, Lear, Hamlet végire világít, nem lép hasonló erővel és világossággal fel. A Téli rege, Cymbelyne, a vihar és részenként már a „Szeget szeggel“ fellett mély, nehéz komolyság fekszik, csaknem igen nehéz a komikai musa tarka játékához. Mindinkább elsetétülnek az árnyékok, míg végre Timonban az éj beáll, és még csak az előadáson túl, mint a földi léten túl világít a derült nap. — Nehezen lehet az embergyűlöletet ily energiával és valósággal rajzolni a nélkül, hogy részint egyes órákban magunk meg ne éltük volna.

Már fent tettem az emlékeztetést, mint szokta az ő tevékenységük sőt az ember és egész emberiség felett való kellemtelen érzés, a földiek iránti kedvetlenség, a magasabb és ideális lét utáni sóvárgás, a mennyei honvágy kifejezése, — éltek alkonyán épen a legmagasabb művészgenieket még inkább, mint más embereket megragadni. Hiszen kiváltkép a művészet az, mely nemcsak fejét emeli fel szabadon az égbe, hogy végtelen felségéről némely homályos sejdítéseket vagy száraz fogalmakat felkapjon, hanem belenéz a képzelődésnek lelkesült szemével, és eleven képeket és hasonlatokat, de egyszersmind a legforróbb sóvárgást is hozza vissza.

II.

Shakspeare Komödiái.

Shakspeare vigjátékai között két főnemet lehet megkülönböztetni, nem pedig merőben egymástól elválasztani. Shakspearenél nincs tisztán fantasztikus, nincs tisztán intrigua vigjáték. Mind a két elem, fantasztikus mint az intriguai, épen csak a két fő mumentuma ugyanazon komikai ideának, nem két lényegesen különböző műalak, hanem csak a két oldala ugyanazon műalaknak. Azért lehetnek is vigjátékok, melyekben mind a két elem oly egyenlő mértékben olvad össze, hogy egyik sem uralkodik elhatározottan a másik fölött. Ezen vegyesnem képezné tehát a közép- és átmeneti-pontot a két szokott fajta között. Egy ily vigjátékot állítok első helyre, mert azt mintegy prototypusát tekinthetni a komödia lényege Shakspearei felfogásának, és utána hagyom két oldalról először az inkább fantasztikus, aztán az intrigua-vigjátékok sorát következni.

A vizkereszt vagy a mit akartok.

Sh. szándékosan nem adott e darabnak semmi külön alapeszmét. Magának a komikai világnézetnek kelle alapeszméjét képezni; és annyiban úgy kell tekinteni mint egy normal-vigjátékot a Shakspearei stylben. Azért hagyta Sh. a komikai világnézet minden főmotivumait összejátszani; azért tudta mindegyikét oly súlyegyenbe tenni a többivel, hogy egyik sem uralkodhatik a többin; végre azért került ki magában a darabban szorgalmasan minden a komikai világnézet külön modifikációjára való utalást, a mely által a néző csak tévedésbe vezetethetett volna. Ő az életet egészen úgy akarta nekünk mutatni, mint azt a komikai világnézet általában felfogja, mint egy csodálatosan összebonyolított, elmés

arabesket, az ellenmondás és látszat országát, vakesettel és önkénynyel, tévedéssel és visszássággal, a halandók tervei és intriguáival teljes fantasztikus chaost, mely csak az ironiának benne uralkodó dialektikája által jön rendbe.

Ha szükséges volna, úgy a fő karakterek szorosabb vizsgálása által, az egésznek előadott alapjelentését még világosabban ki lehetne mutatni. Viola annyiban a darab hősnéje, a mennyiben tőle és az ő álruhába öltözködésétől indul ki az egész játék s tartatik folyamatosan. Mindamellet az ő jelleme csak vékonyan használt, gyengéd ätheri színekben van vázolva, és kevés egyszerű elemekből össze-téve. Az mintegy látszólagos ellenmondásában áll egy gyengéd, szelíd, érzékeny, sovárgó szívnek, mely „mélyen tudós a szerelem tudományában,” szüzi szeméremmel magába visszavonul, — oly bátor, elmés és képzelődő lélekkel, mely mindenféle szeszélyes és ritka ötleteket sugall nékie, és a melyet ő a romantikusban és fantasztikusban örömet találván, önkénytelenül követ; az által oly szituációkba jut, melyek szorongást és zavarodást okoznak nékie, mivel másrésről nincs azon bátorsága és gyakorlati ügyessége, melylyel lelki rokona Portia (a velencei kalmárban) bír. Ezen látszólagos ellenmondásnak, mely a komikum mindkét elemét, a fantasztikust és intriguit, szorosan egymásmellé tolja, összhangzatos megoldását Sh. a színész talentumának engedi által. Oly darabokban, minő a jelenvaló, nem tehet másképp; meg kell elégednie a karakteristikának mintegy csak virágporát letörteni: mélyebb kifejtés és motiválás az egésznek finom szálait széttépné. Azért a többi jellemek, a zenekedvelő, álmadozó herceg, a leányilag önféjű, nehezen kielégíthető és mégis oly könnyen megnyerhető, a szerencse által elkényeztetett, és mégis oly kellemes Olivia, ki oly visszatartózkodó, minekelőtte szeret, s oly minden tekintet nélkül magát odaadó, miután szeszélyes

szerelme ellenmondás által felingereltetve égő lánggá fello-
bog; Antonio az ő phantasticus barátságával Sebastián iránt
és Sebastián az ő heves, erős ifjú természetével, a versengő,
kötekedő Mária és az ő ügyes cimborája Fabián; — mindezen
karakterek oly könnyű, futólagos vázlatokban vannak oda
vetve, az átlátszó színek, a gyengéd megvilágítások és halk
árnyéklatok oly összhangzólag mennek egymásba által, hogy
épen csak így is nem máskép lehettek egy oly tarka, légi és
illatos és mégis oly elmés szövevény szereplői. A leghatáro-
zottabban és legszorgalmasabban van rajzolva az ellenté-
tel a professzióból bolond és a szándéktalan bolondok, Mal-
volio, Andreas és Tobiás között. Mig ez utóbbiaknak saját
hiúságuk és ostobaságok a bolondsapját önkénytelenül fű-
lökre huzza, amaz önválasztott, tarka lelkimezében felülmul-
hatlan ügyességgel mozog és elméssége tarka rongyait a
többinek mind hátára tüzi. Az ő individualitásában az egész
költemény értelme, mint egy koncentrálva le van téve. Egye-
dül ő szemléli teljes eszmélettel az életet általában, mint egy
vig farsangestvét, a melyen mindenkinek az a feladata épen
csak szerepét magának és másoknak a legmulatságosabban
eljátszani. Ő nem akar sem több, sem kevesebb lenni, mint bo-
lond a világ nagy bolondházában; azért van legyőzhetlen
undora minden célzatosság ellen, az üres, lelketlen komoly-
ság ellen, mely nem ért tréfát, és azért oly izetlen ő neki
Malvolio és ő ennek. Ő respektussal egyedül a maga bolond-
sapkjára iránt van; mert tudja, hogy tréfa és nevetés, bohó-
ság és gúny az élet fejlődéséhez tartozik, s hogy az ő féle elmés
bolondságban több tartalom és értelem van, mint az ugyneve-
zett eszes emberek savanyú agyvelejében. És ez egyszers-
mind azon mély értelmű ideális komolyság, mely e nevető
dráma magva. A mint már egyszer az élet van, nem lehet az
ember mindig komoly és okos. Kell, hogy a véges és muló
tevés vevésen felülemelkedjék; pályája fölfelé van irányozva
a végtelenhez. És ezen pályán létezik egy átmeneti- és nyug-

pont (némelyeknek az nyugpont, némelyeknek az kiindulási pont), a honnan az egészséges, erős léleknek, visszanézvén alatta a tarka hemzsegesre, az egész élet oly kicsiny és fontosságnélkülinek, oly csodálatos és különösnek látszik, hogy teljesen nevetségesnek találja, és a Sterne-féle *Vive la Bagatelle* értelmében csak tréfálva és nevetve szólhat róla. —

Az alapeszméből és a neki megfelelő karakterekből magoktól fejlődnek ki az akció főmonumentumai, és a dikció.

Amint önnek tetszik (As you like it).

Ezen vigjátékban az élet nyilván úgy fogatik fel, mintha az embernek mintegy presentir-tányéron kínálatnák azon udvarias mondással: úgy venni azt, amint tetszik neki. Az egész darabban mindenki azt teszi és hagyja, ami neki tetszik; mindenik karakter szabad szeszélyességben és önkénye szerint megy a jóra vagy roszra, amint eszébe jut; mindenik úgy nézi, forgatja és viszi az életet, amint éppen neki tetszik. Az ardenni erdő a színhely és az ő friss és szabad erdei levegőjével, az ő rejtekes félhomályával egyszersmind a staffage egy ily életnézet valószínűsítéséhez. Nem annyira a külső, objektív esetlegességek mint inkább a felső szubjektív esetlegességek, a cselekvő személyek szeszélye és önkénye az ő egymásra való befolyásukkal az, a miből az egész akció származik, a mire az egész előadás alapittatik, és a miben egyszersmind a darab fantasztikus jelleme áll.

Éppen ezért az egésznek csak a komikai világnézet körében van jogosultsága; ily életnézet valóban csak ironia lehet; egy ily szempont az élet felfogásához éppen csak valami egészen egyes és egyoldalú; ezen nézet nem az igazság maga az ő momentumai totalitásában. Azonban másrésről az ironia nem abban áll, hogy a magában hamis mint igazság vétetik és adatik elő; hanem az ironia lényege egyáltalában a lélek

azon éles dialektikáján nyugszik, mely egy dolgot vagy valamely egyoldalú nézetet az ő meztelen egyoldalúságában ragad meg, és épen azáltal megmutatja, hogy az ily egyoldalúságban saját ellentétele, és az ő ellentételébe magától átme-
gyen. Valóban azon életnézet azt a mély igazságot rejti magában, hogy az emberi lélek az ő akaratszabadságában és önelhatározási hatalmában, életét valóban úgy veheti, for-
gathatja és vezetheti, amint épen neki tetszik. Hanem amint igaz ez, úgy mégis az igazságnak csak egyik oldala az ő egyol-
dalúságában kifordítva; a másik hasonló jogú főmomentum, hogy mégis egyszersmind a világtörténetben mint minden
egyesnek életében a világrend örök harmoniája és törvény-
szerűsége, az isteni akarat örök végzése kormányoz, a mel-
lett egészen figyelem nélkül hagyatik; ez a másik, homályos,
a szemek elől elvont hátulsó oldala az éremnek. De ha Sh.
csak azon első oldalt emeli ki teljes világosságában, azért
egyáltalában nem szándéka, ezen életnézetet az egyedüli,
teljes és egész igazság gyanánt adni ki. Ellenkezőleg; hi-
szen ő az egészet a komikai világnézet légi magasságára he-
lyezi; és midőn azt itt teljes, éles egyoldalúságában kifejlöd-
teti, az ironiának azon benne uralkodó dialektikáját önkény-
t az ő másik oldalához, az ő saját ellentételébe hajtja által. Az
ellenmondások, a szeszély és önkény, a visszásság és bolond-
ság egymást megsemmisítik és utoljára az történik, a mi he-
lyes, jó és okos; végre az egész egy szoros harmoniába egye-
sül, mely épen csak az igazi szabadságnak, és nem az ön-
kény és szeszélynek körében lehetséges.

Az ironiának ezen dialektikája, és ezzel a drámának
magának alapértelme, a két bolondban az ő legmagasabb fo-
kán tűnik fel.

Mint Viola „A vizkereszt“-ben, úgy itt Rosalinde a da-
rab hösnője. Sh. szereti vigjátékaiban a nőknek kiváltképen
a főszerepeket kiosztani; így a Téli regében, A Szere-
lem elveszett fáradságában, A vég jó minden

jóban, A velencei kalmárban, A sok lárma semmiért-ben sat. A női természet az ő épen oly nagy hajlamában az intriguára mint a szeszélyesség, önkény és állhatatlanságra, az ő fogalmához a komödiáról valóban kiválólag alkalmas, mint a komikai akció vivője szolgálni.

A tévedések komödiája.

A tévedések komödiáját mellékdarabnak neveztem az Amint önnek tetszik-hez, és a fantasztikus vigjátékok közé helyeztem. Tudnillik az önkény, az akaratnak és cselekvésnek ezen alaptalansága és semmisége, a mely oldalról az élet az Amint önnek tetszik-ben fogatik fel, és az ironiának ama dialektikája által az ő komikai paralysisében előadva jelenik meg, — a szubjektív esetlegességnak egyik oldala, mely az életen a komikai világnézet körében uralkodik; a tévedés, a gondolkodásnak és megismerésnek ezen alaptalansága és semmisége, mely itt mint kormányzó föelv uralkodik, képzi annak másik oldalát. A cselekvés önkénye lényegében nem más, mint a megismerésnek tévedése; mindenik lélek szubjektív irányának objektív valóságtól való elválasztásában áll. Mindenik alaptalannak mutatkozik, mivel épen csak szubjektív és nem objektív alapjok van, és épen azért tartozik mindenik az esetlegesség fogalmához, a mennyiben ez utóbbi csak a látszólagos alaptalanságban, a szükséges, objektív kausálnexus szinleges felfüggesztésében áll. De mindenik megis különbözteti magát egymástól, amennyiben az önkény épen csak önkényileg, kül-befolyásoktól függetlenül, ellenben a tévedés önkénytelenül, a kül-körülményektől és viszonyoktól feltételezve és függve jelenik meg. Épen azért az „Amint önnek tetszik”-ben az objektív esetlegesség hatalma inkább hátra vonul, ellenben a tévedések komödiájában jelentékenyebben elő lép.

Ez mutatkozik itt mindjárt a darab egész tervében, mely az atya és anya, valamint a két ikerpárnak a hajótörés által történt esetleges elválásán nyugszik; a későbbi bonyodalmak is mind csak a vakeset játékból származnak, mely a szétválasztott családot Efészusban ismét egyesíti, és az atyát, nőt és szolgát, a barátokat és ismerősöket mindig az ál Antipholussal és az ál Dromioval összehozza. De a belső szubjektív, mint a külső objektív esetlegességek egyáltalában a fantasztikus életnézethez tartoznak, ezek lényeges elemei és motivumai egy fantasztikus életképzetnek. Mert mintkettő által a valóság, mely igazán az ok és okozat között való összefüggésnek objektív szükségességén nyugszik, megszüntetik, és a szeszélynek és képzelődésnek tarka, bomlott játékában tűnik el.

Hogy itt is, mint a két megelőző vigjátékban a karakterek csak könnyen vannak rajzolva, és nincsenek tulajdonkép kifejtve és befejezve, hasonlólag egyáltalában megfelel a fantasztikus vigjáték fogalmának. Hiszen az életet nem lehet az ő bel-fantasztikus féktelenségében előadni, a nélkül, hogy a cselekvő személyek szellemét és karakterét ugyanazon coloritba ne öltöztetnők.

Egy fantasztikus karakter pedig főképp az által az, hogy nála a határozottság és következetesség, valamint az állandóság és kifejlődés hiányzik.

A téli mese.

Egy másik mellékdarabot képez az „Amint önnek tesszik“-hez A téli mese.

A külső vakeset uralkodásában fekszik itt a mesés-ség, ami az egésznek a nevét adta. Mert a tisztán esetleges a külső, tárgylagos megjelenésben, a mely mint ilyen a természetnek szokott rendét, a dolgok szükséges kausa-

lis összefüggésst félbenszakasztja, és mint egy idegenféle tag közbe tolakodik, valóban a legközelebbi rokonsággal bír a csodálatosnak fogalmával. De a mesének a csodálatos nem csupán alakul és öltözetül van, sőt inkább az nélküle a lényeges, mert maga is lényegesen a misztikai világnézeten nyugszik, mely az életet és egész világot csak mint külső tüneményét nézi egy mély, felfedezhetlen titoknak és a melynek tehát minden mint egy megfoghatlan csoda látszik. A mesében tehát az, a mit a közönséges valóságban vakesetnek nevezünk, mivel okát és szükségességét által nem látjuk, uralkodó elvvé tétetik, és hogy ez mint ilyen világosan és határozottan előtűnjék, a külső jelenetekben is kimutatja magát a közönséges valóságot gúnyoló módon a legritkább, fantasztikusabb, önkényiebb alakokban.

A mesés épen azért jogosított momentuma a komikai világnézetnek, de csakis a komikainak; egy tragikai mese poétai korcs lenne. (Azért Sh. változtatásai Green elbeszélésében, művészileg egyáltalában szükségesek voltak). Azért Sh. művészi működése mindenoldalúságánál fogva nem akarta vigjátékai sorában ezen tagot elhagyni. Csakhogy a téli mesében nem tárta fel a csodának egész országát; ő a mesét nem annyira reális tüneményében adta elő, mint inkább csak az ő ideális lényegében és tartalmában. A misztikus világnézet itt csak a kül esetlegesség titkában, és annak a csekvő személyek tettei és sorsával való csodálatos összefüggésében nyilatkozik. A fogalom ezen módifikációja által az egészet a közvalósághoz közelebb tolja, és neveli ingerét és hatását az erősebbé lett illúzióval, a mint a mese is nyer poetikus szépségében ha az előadás a csodálatos minden zaj nélkül, mintha a legközönségesebb volna, úgy hozza elő.

A vihar. Egy nyáréji álom.

A valódi költő fantáziája ugyanaz a poézis körében, mint a religió körében a szeretet: mindenik szabadon áll a törvény felett. De a valódi költő fantáziája csakis az örök csodát eleveníti meg, mely az ember keblében magát visszatükrözi, az örök, isteni csodát, a melyből a természet és törvényszerűsége származott, azon örök csodálatos teremtményt, mely az universum törvényeifelett áll, mert még csak ő hozá e törvényeket. E forrásból meríti a költő az ő kelméjét, és azt határozott eleven alakokká képezi; ezen forrásba merül bele a szeretet, és belőle veszi akaratjának és cselekvésének kelméjét.

Azért állanak mindketten a törvény felett, mert egyik a törvényhozóval, és épen ez okból még sincsenek a törvény ellen. A valódi költő csodálatos világa csak a közönséges valóság törvényeinek vagyis inkább szokásainak mond ellene, de tökéletesen öszhangzik egy nem ugyan közönséges, de általános ideális valóság magasabb törvényeivel; a természet törvényei megvannak szüntetve, de helyökbe a szellem törvényei léptek. Mindkét törvény eredetében egy, és így igen megfogható is, hogy mi mindkét világban egyenlőn otthonosan érezzük magunkat. Mint a költeményben kölcsönösen egymást átjárják, egymásra hatnak és egy egészsze csatlakoznak, épen úgy találkoznak egymással a mi saját keblünkben.

A mesétől Sh. fantasztikus drámája épen ezen kettős alap által különbözteti meg magát, ezen ketté szakított, elmentés világnézet által, a melyen nyugszik. A mesének csak egy világa van, a melyben forog, és ezen világ teljesen csodálatos, magikus, teljesen fantasztikus játék saját létével. Azért a mese nem kívánja, hogy megmagyaráztassék, nem értelemmel, hanem csak képzelettel kell azt felfogni. Azt

megmagyarázni annyi volna, mint a virágot anatomiailag boncolni hogy illata után kutassunk.

Oly darabok mint a vihar és a nyár-éji álom ellenben kiválólag magyarázatra szorulnak. Mert egyrésztől ugyan rajtok van a mesés, mely látszólag egészen elvonja magát a magyarázat alól. De másrésztől ezen meseies a közönséges valóság előadásába csak úgy van bele fonva, mint egy pár illatos külföldi virág egy éjszaki tölgykoszorúba. A csodálatos oly bensőleg vegyül a természetessel és valósággal, hogy egyik nem lehet világos, ha a másik is meg nem magyaráztatik. Az egészet megoldatlan hagyni, annyi volna, mint csupa mesévé tenni le. De nyilván nem mese. Sőt míg a mese a csodálatos felett sohasem csodálkozik, mert az neki nem csodálatos, hanem tulajdonképen az ő hona, — a viharban a csoda mindenütt mint tulajdonképi csoda jelenik meg, a magikai, rendkívüli, természet feletti épen úgy csodáltatik, mikép az a mi saját mindennapi életünkben megcsodáltatnék. A költemény tehát az ő állását az idealis határon veszi, hol a csodák és mysteriumok légi országa a mindennapi valóságba benéz, és viszont ez által szemléltetik. Itt áll a kettejük közti viszony közepén, egyik lábbal innen, másikkal onnan; de súlypontja csak egyik felén nyugszik, tetteleg csak a valóság szilárd alapja által tartatik. De az által, hogy e szerint a csodálatos ez utóbbira csak vonatkozik, a valóságos életbe csak beleszonva jelenik meg, elveszti önállóságát: csak a valóságért létezik; csak erre vonatkozólag van értelme és jelentősége. És épen azért, mivel jelentménye nemcsak sajátja, hanem egyszersmind a valóságot is jelenti, erre mutat és ezt magában foglalja — ezen kettős jelentményben nyilván szimbolikus vagy allegorikus, tudniillik nemcsak az és nemcsak azt jelenti, a minek látszik, hanem még mást is, a mivel úgy összefügg, mint a részek az ő egészökkel. A szimbolikus pedig természeténél fogva értelme magyarázatát követeli; nem is szimbolum, ha az, a mit jelent, meg nem

ismertetik. Itt tehát a felvilágosító kritikának több dolga van, mint máshol. Itt nemcsak az eszme egységét, a különös életnézetet, mely a dráma alapja, kell kinyomoznia, hanem azt is megmagyaráznia, miért csatlakozik ezen életnézet körében a csodálatos oly szorosan a valósággal, és mely szimbolikus jelentménye van ezen összeköttetésben.

Nevezetes a különbség, a melylyel Sh. a csodálatost a tragödiában és komödiában kezeli. Nézzük a boszorkányok ritka alakját Makbethben, a lélekjeleneteket ugyanazon tragödiában, vagy Hamletben, Julius Cézárban sat. rajtok is erősen felöltik a szimbolikusság. Világos, hogy a boszorkányok által egyszersmind azon gondolatnak is kell kifejeztetni, mint hatnak az emberre, — ki a nagyravágyás és büszkeség szenvedélyével valóban már a bűnös tettet is szívében hordja, — a természetetők is démonilag csábítóan, mint fűtyöl neki a szél gyilkosgondolatokat fülébe, mint mormog elébe a víz királyságok és uraságokról. Világos, hogy Hamletben a lélekjelenet egyszersmind csak a természetellen bűn szelleme maga, mely mint egy kísértet bujkál, zára-
kon és ajtókon keresztül jár, a háznak minden lakóit szokatlan nyugtalanító érzellemmel kinozza, és így kinok és fájdalmak között csak azután küzd, hogy magát elárulja és büntetését megtalálja. De a tragödiában a szimbolikus egyszersmind a rettenetes, ha mindjárt titkos valóság alakjával bir is: morális jelentménye egyszersmind külső, valóságos tünemény, mert mint vivője a valóságnak, magának csak absztrakt tartott egyik oldala. Mert hiszen a lélekjelenetek valóságos, meghalt emberek lelkei, tehát a lélek absztrakt magában véve, teste nélkül. A boszorkányoknak, noha félig természetfeletti lények, mégis van reális alapja: ők végre mégis valóságos emberek, kik csak absztrakt gonoszságok által fensőbb hatalmak segítségével mellett az emberi mértéken túlemelve jelennek meg. Ellenben a vígjátékokban, mint „a viharban és nyáréji álomban“ a csodálatos teljesen magiai; a tündére-
eknek és

lelkeknek semmi része nincs a valóságból; egészen más, önálló, és különös, a világ ismert teremtményeitől teljesen különböző neméhez tartozik a lényeknek. Épen abban áll ez alakzatok fantasztikussága; épen azért lényük mintegy még szimbolikusabb, mint rokonaiké a tragödiában. Ezen különféléségében is a tragikainak a komikai ellenében ismét csodálnunk kell a nagy költő mély belátását és finom értelmét. Egy tulajdonképeni fantasztikus tragödia, mint azt egy Calderon spanyol fantáziája megkísérté, valóban megszűnik igazán tragikus lenni. A fantasztikus csak a komikum körébe tartozik.

Ha tehát a fantasztikus komikum Sh.-rei fogalmát élesen szemügyre vesszük, abból hamar kitalálhatni a csodálatosnak általános értelmét Sh. komödiáiban. Az ő bolondságában és vizsgátságában, az ő önkényében és szeszélyességében tudniillik az ember elveszti maga és az által a külvilág felett az uralkodást.

A vakeset hatalma és a külső körülmények önkénye alá jut; egy neki idegen hatalom szolgájává lesz, melynek többé ellent nem állhat, mivel kezdettől és egész élete alatt nem akart ellene állni. E hatalom kiváltképen a természet és az ő saját természetessége, miután a lélek maga felett való erkölcsi uralma elvesztésével közvetlenül az ő természetes szükségéi és ösztönei, óhajtasai, kívánságai, hajlamai, az ő szubjektív képzeleti és képzelődései uralma alá süllyed. Ez kétségkívül az, amit Sh. általában szimolice kimutatni akar, midőn tündéreknek vagy lelkeknek, minő Ariel és segédei, egyenest csak a bolondokkal és ostobákkal és az elhatározottan erkölcstelen emberekkel hagyja játékjokat űzni, midőn a nemeseket és jókat nemesak megkimélik, hanem nékiek még engedelmeseknek is mutatkoznak. Mert hogy e féle lelkek csak személyesített természethatalmak, az első pillanatra világos.

Sh. úgy adja itt az életet elő, amint a vihartól — amint

a felizgató és felizgatott elemektől, saját forrongó nedvei és erőitől, amint azon titkos hatalomtól mozgattatik, melyet a vak ember esetnek és szerencsének nevez, de amely valóban a sors magiája, azaz, a természetben és történetben működő erőknek tulajdonképen való legbensőbb szelleme, melyek a nagy, világtörténeti lelkeknek, az emberiség lángelméjének szolgálnak, hogy általok a gondviselés örök akaratját végrehajtsák.

A titkos hatalmak, melyek a cselekvény menetét vezetik, csak a bolondok és gonoszak terveit gátolják és zavarják; csak oly karakterek, minő Antonio, Sebastian sat. vannak befolyásuknak alája vetve. Miranda és Ferdinánd felett nincs hatalmok, vagy csak külső és a testet illető. Az öreg Gonzalo is megkimélve marad tőlök. Ama viharüzte idők tudniillik csak a gonosznak belőlről és kívülről zavarólag működő hatalma miatt oly teljesek borús forrongással és szokatlan nyugtalansággal. A nélkül az egyes élete mint az emberiség története mozgalmas volna ugyan, sőt talán gyorsabb mozgással folynék; de a mozgalom azon nyugtalan hullámzásba és áradozásba, ama szokatlan tolongásba és zavarba soha nem fajulna el. Ez csak a jónak a rossz ellen való küzdelme által idéztetik elő. Ezen küzdelem körül fordul meg a mi drámánkban is az egész akció. Prospero mintegy személyesített hatalma a jónak. Ő képviseli itt a nagy lelkek, az emberiség lángelméi egyikét, kikre a gondviselés a történet vezetését bízta, kiknek kezében ezerek sorsa van, kik hivatva vannak az Isten örök végzését végrehajtani. — Nékie szolgálnak azért a természet elemei, nékie szolgálnak a sokszor oly jelentéktelennek látszó esetek és természetesenyesemények ama csodálatos összetalálkozása, melyeknek mégis a leghatalmasabb hatások következményei, — nékie szolgálnak a kis gyenge lelkecskék, a melyek mégis a nap világát elhomályosítani és a földet alapjaiban megrendíteni képesek. Egyszersmind mély értelemmel reá van mutatva, hogy utolsó

okra nézve mégis csak a gondolat, a religió és erkölcs, a művészet és tudomány hatalma az, a melyeknek kebléből az egyesek életének átalakulása, mint a csendes láthatlan működése „az idők suhogó szövöszékén a vetélőt“ mozgásba teszi. —

Prospero mélyenható studiumai emelték őt egyedül azon magasságra, a honnan most hatalmas ellenségei sorsát intézi. Hozzá általellenben az ellentét legszélsőbb határán áll Kalliban a gonoszságnak és bestialitásnak ezen szörnyetege, a gonosz akarat személyesítése maga. Őt csak pillanatra fékezi a kül-kényszerítés és a bel-tehetlenség; akarata rossz marad, és rajta valósul azon megdönthetlen igazság, hogy ha bár a rossz, mint tett, mindenkor csak magát szünteti meg, és jóra szolgál, mégis a rossz, mint akarat, minden kin és büntetés és tehetetlenség öntudata dacára, mindörökké megmaradhat a jó ellen való ellenmondásban.

Ebben látszik a nagy költő teremtő képzelete e ritka, félig ördögi félig emberi alakjának mélyebb értelme feküdni, mely minden fantasztikus abnormitás mellett mégis oly valón és elevenen lép elénkbe.

Nem csupán az akció tartalma, hanem annak alakja is vagy a mód, amint az szükséges végéhez jut, egészen az alapeszme értelmében van. Az örültség, mely itt oly rögtön kitör, és a darab komikus jellemét megsemmisíteni fenyeget, de mégis az egész bonyolítvány tetőpontját képzi, valóban a legalkalmasabb eszköz, a kitűzött cél eléréséhez. Mert amint az élet megelőzőtt alakulása mellett a miszticizmus, a csoda-kórság és a babonának mindig virágkora van, mi itt a valósággal működő csoda és varázs által van kifejezve, úgy ily időkben mutatkozik az örültség is legtöbbször, amennyiben az épen csak a már magokban megzavarodott elmék felfokozása; az ál miszticizmus, a babona és a csuda-kórság már magok is fél örültség. Könnyen lehet az egész világtörténeten keresztül bebizonyítani, hogy mindannyiszor efféle idők-

ben mutatkoznak a legtöbb lelki betegségek, és hogy e korszakok mindegyike az örültségnek egy jellemével megegyező különös nemét mutatja fel. Antonio, Alfonso és Sebastian azonkívül azok, kik egyenest tetteik által idézték elő a vihart; az ő kedélyökre kell tehát a borús rekkenő levegőnek leghevesebben hatni. Az ő örültségek csak legmagasabb pontja ezen forrongásnak, és épen azért forduló pontja, átmenet a végső kiegyenlítés és megnyugtatóshoz. Hogy „menyei zene,” azaz tisztán ideális harmonia használtatik fizikus gyógyszerül, az legjobban megismerteti a költő szándokát; azért az örültség csak úgy jelenik meg, mint a zavar extrema, mint az utolsó legtulsó dissonancia, melynek a harmonia hatalma által a legközelebbi konsonancia kell felbomlani. Végre csak azt jegyzem meg, hogy a főszemélyek elmebetegségének azon mód, amint a komikai mellékszemélyek eszökre hozatnak, névszerint midőn Stephano végre félig megzavarodva felkiált: „Ó ne nyuljatok hozzám! Én nem vagyok Stephano, hanem egy görös,” ismét teljesen megfelel, mint mindenki könnyen magától belátja.

Amit a darab alapeszméjének neveztünk, az öreg Gonzalo ugyan nem az idea alakjában, de a tényyszerint egyszerűen kimondja, midőn a befejezésnél így szól:

„Véssétek be aranynyal örök oszlopokba: egy utazás közben Claribella megtalálta férjét Tunisban, és Ferdinánd, az ő testvére, feleséget talált ott, hol magát is elvesztették; Prospero hercegségét egy szegény szigeten találta meg, mi mindnyájan magunkat, midőn senki sem volt magáé.”

Valóban, hogy mind nemesak az ő külső életszerencséjüket, hanem önmagokat belsőleg elvesztették és ismét megtalálták, az lényeges tartalma a drámának. De épen ez egy általános alapmomentum az emberi élet lényegében és fogalmában: minden emberi elveszítette magát, és az életben kell még magát ismét megtalálnia. Az szükséges következménye a belső meghasolásnak, a melyen az embernek ke-

resztül kell menni, hogy kiengeszteléshez, nyugalomhoz és békéhez jusson.

Az élet e meghasonlásnak oldaláról felfogva, valóban hasonlít egy fergeteghez, melyben a természet minden elemei felzavarva összezsapnak. Ez szükségkép, mivel az embernek magával meghasonlása, a léleknek minden ereit valamint a külső lét minden viszonyait azon szokatlan, zavart forrongásba helyezi, így támad a fent leírt állapot az egyesek életében mint egész népeknél és korszakoknál, oly állapot, mely átmenőnek látszik, de valóban csak legyőzetik de meg nem semmisítetik, igazán az bensőleg az egész életnek egy folytonos perennis oldala, és így egy különös életnézetet is képez.

Egy nyáréji álom.

A fantasztikus-komikus világnézet egy más régiójába vezet bennünket a nyáréji álom.

A komikai világnézet azon különös modifikációja által, mely az élet minden köreinek, az egész akciónak, és végre magának a drámának kölesönös parodiálásában áll, van a különös alapeszme, mely az egésznek igazi, organikus egységet ad közvetlenül kifejezve. Az egész élet úgy jelenik meg, mint egy fantasztikus nyáréji álom felfogva. Álomszerűn, az élc gyorsaságával repül a légi egészen el lelkünk előtt.

Az életet mint egy álmot venni, régi poétai idea. Már Pláto idealisztikus, poetikus filozófiájában némileg úgy jelenik az meg, minthogy az emberi lélek az ő előbbi igazi lételeire való homályos emlékezeteiből (a dolgok igaz ideáira), e földi életben egy tarka, igazságból és tévedésből vegyített szövetet sző össze. Calderon ugyanazon eszmét egy komoly, ha nem is tulajdonkép tragikai drámában dolgozta fel. Komolyan venni azt, nyilván művészi balfogás. Mert komolyan és teljes igazságban az emberi élet nem álom, az egyáltalá-

ban nem volt Plátónak is véleménye. Csak egyoldalú és épen azért dialektice megszüntetendő életnézetben jelenik úgy meg; csak mint egyes momentum, mint az élet egyik oldala bir az álomszerű benne igazsággal.

Amennyiben ezen földi élet azért van, hogy egy fensőbb létbe menjen által, amennyiben az tehát nem a teljes valóságot és lényeket birja magában, hanem célját teljesen és igazán még csak egy túlvilágban éri el: úgy ezen igazi és teljesen való túl-lét irányában úgy tűnik fel csak, mint egy lényegtelen, valótlan pillanatnyilag elzúgó csalóka és látszólagos kép, mint egy álom.

Hanem amennyiben más oldalról mégis egyszersmind kezdete az ama fensőbb létnek, mely belőle, mint a bábuból a lepkének elő kelni kell, ha amennyiben annak épen azért mint ezen túl-létbe való átmeneti pontnak meg van magában saját célja, amennyiben tehát ezen túlvilági létnek teljes lényege, magasabb igazsága, ideális szépsége csirában és ki-fejlődésben már itten létezik, és a túlvilági lét épen az által megszűnik egy csupán túlvilági lenni, azért a földi élet egyszersmind nem is álom. Ha mégis úgy kell előadni mint egy álmot, úgy az csak a komikai világnézet körében történhetik, mely mint ilyen az életnézet ama egyoldalúságát dialektice megszünteti és épen azzal a teljes igazságot napfényre hozza.

Midőn tehát Sh. a komikai világnézet alapján az életet úgy veszi, mint álmot, helyesen teszi, hogy rendjétől és törvényszerűségétől megfosztja; az öntudat, akaraterő, okosság és ész háttérbe lépnek vissza, ellenben minden többi lelki erők, névszerint a fantazia és érzelem, önfejlőség és szeszély és ama halk, elrejtett, öntudatlan hangulatok és gerjedelmek, melyek létezőket sokszor csak az álom képeiben árulják el, teljes szabadságban és féktelenségben működnek. Különösen a képzelődés az, amely minden cselekvő személyekben, mint tetteik és törekvéseik oka tevékeny: az teremti az álmakat

és uralkodik az álomvilág képein, az tehát a kormányzó hatalom és a különféle jellemekben, a darab cselekvényében és kompozíciójában, mely az életet magát mintegy álmat akarja előadni.

A szerelem elveszett fáradságai. — A két veronai. — Ha a vége jó minden jó.

A szerelem elveszett fáradságai (Lovés labours lost) közvetlenül csatlakozik az „Amit akartok“-hoz, amennyiben mi ez utóbbit. Sh. fantasztikus és intrigua vigjátékai sora között úgy tekintjük, mint középpontot. A fantasztikus elem jelentékenyen kitűnik. Önkény és vakeset, képzelődési ötletek, csodálatos, fantasztikus komikus jellemek és situációk üzik vigjátékjokat; mégis túlnyomó az intrigua-féle, amennyiben azon kevés, ami az egész darabban tulajdonkép történik, a két hadi sorok minirozása és ellenminorizása körül fordul meg, melyek a szerelem harcában egymással szemközt állanak. Azért e drámával azon darabok sorát kezdjük meg, a melyek inkább az intrigua vigjátékokhoz számítandók lennének.

Az alapeszme itt azon jelentékeny kontrasztban fekszik, mely az élet a friss, fiatal, folyvást újra kivirágzó valósága és a tudomány elvont, száraz, holt studiuma között létezik. — Ezen ellentét a tudomány és az eleven valóság között, mihelyt az egész élességgel vétetik és mindkét egymáshoz tartozó oldalakat teljesen elválasztja, valótlanságot foglal magában, mely mindkét oldalt egyenlőn megsemmíti, mindent megfosztja jogosultságától, és a bolondságra s magokkal való ellenmondásra viszi. A tudomány, mely minden valóságtól abstrahálni és magát önmagába akarja elásni, izetlen, pedantikus tudakosság terméketlen homokjába temeti el magát, vagy a virágzó élet kellemi által legyőzve, magához hűte-

len lesz, az ő ellenkezőjébe változik által, kicsapongó kéj, bolondság és ostobaságba, és azután jogosan mint csupa affektáció és üres külszin kigúnyoltatik. Az egyik itt a tudós falusi papon és mesteren a tudományi szatócsság jeles képviselőjén, és a nagyszavú bombasztikus spanyol lovagon, a fel-séges szöbölcseség ezen Don Quixote-ján mutatkozik; a má-sik a királynak és társainak sorsa. Az ő bölcseség után való visszas törekvésökből, melyet absztrakt studiumok által vél-nek megszerezni, közvetlenül kiesnek a szerelem minden játékaiba és bolondságaiba; minden szövetkezés és eskü da-cára a természet és eleven valóság felül kerekedik és nagy könnyűséggel kivívja a győzelmet. De az ő győzelme az ál-bölcseség felett, csak a bolondság győzelme a bolondság felett; a természet és valóság, magokban véve mulékony lát-szólagos képek a megismerő lélek mélysége nélkül; tőle el-választva azért a szerelem- és élet-kéj eleven játéka szükség-képen megzavartatik és megrontatik; a talentum, az ügyes-ség, a lélek műveltsége üres, hiú élccé lesz, sőt a szerelem is csupa bábjátékká süllyed le azon komolyság, szilárdság és mérséklet nélkül, amit csak a szemlélődő, gondolkodó élet magánosságában nyerhetni meg. Azért végre elbizakodásuk bűnbánata végett az urak oda utasíttatnak vissza magok nők által. A nemes nők finom, mindenkor helyes mérséklete itt épen oly nagy győzelmet ünnepel, mint az ő társalgási élcre és elmés intriguára való magas talentumjuk. A hercegnő beszédében, melyben a királyra böjtölést és egy évi szigorú magánosságot szab, és Rosalia szavaiban, mely a hiú, a kö-zönséges társadalmi élet külsőségeire irányzott lelket és él-cet az ő egész meztelenségében mutatják fel, van mintegy a morálja az előadott mesének.

A komödia vége így az ő kezdetéhez tér vissza: az iro-nia dialektikája az igazság mindkét oldalát az ő fentarthat-lan, feszült egyoldalúságában paralyzálta: a létel legfensőbb kéje és virága, minden éle és minden talentum üres lom a

gondolkodó lélek komolysága és mélysége nélkül, de a tudomány és tanulmány is pusztá balgatagság a valóságos élettől való elvontságában. Ez a jelentékeny ellentét a tavasz és tél (kakuk és bagoly) között, szétválasztva elvesznek kicsapongó, magát megrontó bujaságban és merev, hideg halálban. De nincsenek elválasztva, és nem kell, hogy elválasztassanak; folytonos cserében, melyszerint egymásból és egymásba általmennek, kölcsönös áthatásban és viszonyulásban szülik az igazi életet.

A két veronai.

E darab részenként ugyan gazdag, sok sajátságos szépségekben; hanem az egészen még egy bizonyos ifjú ügyetlenség és a mélyebb poétai kiműveltség hiánya észrevehető.

A szerelem az életnek és történetnek e fő- és alapmotivuma; itt különféle oldalak felől egész gyengeségében és gyarlóságában mutatkozik; a vakeset, a szeretők állhatatlansága és önkénye idézik elő a bonyodalmat, a bajt és szenvedést; a vakeset, az állhatatlanság és önkény végre ismét az igazi ösvényre és szerencsés kimenetelhez vezetnek, — hű képe a közönséges emberi életnek!

Ha a vége jó, minden jó.

Ez is egyike Sh. régebbi munkáinak.

Itt is a szerelem a sark- és középpont, mely körül az emberi dolgok kifejlődése, a komikai világnézet körében forog. De nem oly általánosan és önállólag van felfogva, mint „A két veronai”-ban. Az egész alapeszméje itt inkább a szerelem leglényegesebb főmomentumában, az ő szabadságában fekszik, a melynél fogva egyrészt az azt választja, amit tőle

a körülmények megtagadnak, másrésről a legszebbet és legjobbat visszautasítja, csupán mivel rákényszerítettik. De épen ezen szabadság, míg az önkénnyel összevegyül, az ő gyengesége; elfajul az itt követeléssé és tévedéssé, ott macacssággá és kevélységgé.

A gróf szerencsétlen kérése Diánaért, bizonyosság, hogy a szerelmet épen oly kevéssé lehet ígéretekkal és ajándékokkal, mint érdemekkel és jóságos cselekedetekkel kierőszakolni. —

Sok zaj semmiért. — A makacs nő megszelidítése.

Az egésznek alapeszméje az emberi életnek az ő objektív valósága és annak szubjektív szemlélete között létező s önmagában fekvő ellentét oldaláról való felfogásában áll, a között, ami az valóban, és a között, amint vivőinek, akik azt élik és akiké az látszik. A szerelem, mint a magában jelentéktelen és mindennapi, de az érdekllett személyek által egészen másképp nézett bonyodalmak legmegszokottabb motívuma, csak az eszköz, amaz ellentétel világos felmutatásához.

Ez az, ami minden oldal felé és a darab minden fő momentumaiiban feltűnik: mindenütt események és cselekvések, melyeknek benső objektív tartalma felettébb csekély és mindennapi, de a melyek magok pompás külalakban lépnek fel, és a cselekvő s szenvedő személyek által nagy pontossággal fogadtatnak.

De 'a sok zaj semmiért' nemcsak külsőleg vétetik, sőt inkább az egész emberi élet belső ellenmondására céloz, a

melybe az be van bonyolítva, a mennyiben csupán individuális, egyes, esetleges viszonyaiban és körülményeiben merül el, és az általánost, örökkévalót és végtelent szemei elől elveszti: minden ember Dogberry (Vadalma) és életében „A sok zaj semmiért”-et mutatja fel, mihelyt azon benne elrejtett valamit nem tudja a semminek megsemmítésével megnyerni. Ha tehát a költő nagy, csendesen működő geniusa után megyünk, úgy a látszólagos jelentéktelen tréfa és könnyelmű tett és beszéd ezerfélesége alatt, a legmélyebb gondolatok aranyporszemczeit, és egy tiszta, a legkisebb részletig kiművelt mély érzelmű világnézetet fogjuk találni.

A makacs nő megszelidítése. Ha e darab elő- és utójátéka alapgondolatjába mélyebben behatunk, úgy az emberi életnek valódi komikus nézetéhez jutunk azon ellenállhatlan hatalom oldaláról, melyet a természetes, az emberrel veleszületett viszonyok reá gyakorolnak. Az emberi léleknek a komikai világnézet nagyító tükrében megmutatja magát, részint azon bolondsága és visszássága, a melybe esik, ha a természettől kimutatott életpályája az ő hozzá járultával vagy a nélkül, menetéből kiforgattatik, részint képtelensége, oly körben magát fentartani, mely természetes élet szféráján kívül fekszik.

A velencei kalmár. — Szeget szeggel.

Az egésznek különféle, látszólag oly heterogen alkatrészei értelme és jelentménye egy pontban egyesül; csak változatai ugyanazon témának. Maga tudniillik az egész emberiélet mint egy nagy jogügy, a jog mint alapja és közép-pontja az egész életnek, úgy vétetik fel. E nézetből indul ki a dráma. De ezen alap, minél több építtetik reá, annál bi-

zonytalanabbnak és feneketlenebbnek mutatkozik: ezen középpont, minél szorosabban és elhatározottabban vétetik, mint az egésznek centruma, annál felületesebb és excentrikusabbnak jelenkezik. Igenis a törvénynek és jognak kell az emberi életet tartani és megerősíteni. De ezek nem teszik az alapot és középpontot, bennök nincs teljes tartalma, egész igazsága az emberi létnek bennfoglalva. Ily egyoldalúságban véve ellenkezőleg magokban felbomlanak és az egész élet is magában; a jogság jogtalansággá és a jogtalanság joggá válik. Törvény és jog inkább csak egyes oldalát képzik az egésznek. Nem magok által és magokban van érvényök, hanem az igazi erkölcsiség magasabb elvén nyugszanak, melyből csak mint egyes sugarak mennek ki. Az embernek magában és magának semmi jogai nincsenek, hanem csak kötelességei; Istentől nem jogokkal, hanem csak kötelességekkel alkottattott. De kötelességei egyszersmind mások irányában jogai, és nincs igaz élő jog, mely egyszersmind kötelességet nem foglalna magában és maga az nem volna. De senki sem képes tökéletesen teljesíteni kötelességét; és így senkinek sincs tökéletesen joga. Épen azért a joghoz a kegyelemnek kell hozzájárulni, azaz, az elnézésnek, a szelidségnek, a könyörületeségnek, melyben a szeretet nyilatkozik; és csak a szeretettel, az erkölcsiség ez alapjával, egyesülve van a jognak igazi érvénye és örök jelentősége. Tehát nem a jogon, hanem az isteni szereteten és kegyelmen nyugszik azért az emberi élet; a szeretet az ő elnézésével és szelidségével a fensőbb, a jog felett fekvő lépcső, a melyre az ember tartozik felemelkedni és kell is, mert a jog lépcsőjén meg nem állhat (act. IV. Sc. 1).

Hogy egy más, a külső látás elől magát elvonó, mélyebb hatalom mint a materialis, positiv jog az emberi lét alapja, az Antonio jellemén és sorsán is mutatkozik. Ritka, ismeretlen levertség lepte meg; eddigi életét megunta, rögtön úgy elváltozott, hogy már magát sem ismeri. És mégsem tudja, mi

és mikép hatott reá — ezen titkos valami, mi barátjai minden törekvései ellen, a vidám életkedv, mint az okoskodó ész minden megtámadásai ellen helyét megtartja. Csak miután a baleset, mely még legnagyobb szerencséje közepett sejdítő lelkét nyugtalanítá, valóban megtörtént, akkor lesz minden világos. A földi gazdagság felettébb nagy tömege volt az, ami, noha szíve épen nem csüggött rajta, mégis önkénytelen gátolta lelke szabad reptét; a mely mintegy nehéz teher lenyomta lelkét; túlteltség volt az a szerencsével, miatta életétől megundorodott.

A mammon e bősége, mert a kísértetbevételt magával hozza, és a lelket önkénytelen levonja, már a bünt is magában hordja, kivált ha az ember e terhet fáradsággal rakta magára: nem gazdagságot birni, hanem gazdagság után hajhászni erkölcsileg kárhoztatandó. Az lenyomja őt; az bünbánatot von maga után, mely nem a közönséges törvény és jog birói székétől, hanem az erkölcsiség ama magasabb hatalmától rendeltetik el, oly bünbánat, mely nem jogilag, de erkölcsileg szükséges. Ezt Antonio maga is belátja, és a büntetésben ismét kegyelmet talál (act. IV. Sc. 1.)

„Ne keserítsen, hogy ez engem érted ér!“

Támaszkodva az egésznek meglelt organikus egységére, már most a műalakot is, a melyhez tartozik, biztossággal meghatározhatjuk. Ez nyilván komödia, intrigua vigjáték Sh.-rei stylben; nyilván az egész a komikai világnézet alapjára van állítva. A poézisnek csak ezen álláspontján lehet az életnek a jog egyoldalú szempontjából felfogását megmagyarázni és igazolni.

Mert azon egyoldalúság, a melyben az egyes, mint ilyen ugyan szükséges momentum, az egésznek alapjává tétetik, az ironiának ama dialektikája által magában megszüntetik. Miután azon alap a legkülönfélébb életviszonyokban egyáltalában elégtelennek bizonyodik be, miután a jog épen legfőbb tetőpontján mindenütt jogtalansággá válik, a kontrast

által a teljes, itt ott kijelentett igazság napfényre jön. A jog és jogtalanság, melyek épen legélesebb ellentételességökben egymástól külön nem választhatók, végre minden élet örök forrásában, a szeretetben és kegyelemben elmerülnek.

Az utolsó aktus egyáltalában szükséges az egész értelméhez és kikerekítéséhez. Itt a negyedik aktus talán hátramaradt tragikus befolyásai teljesen eltöröltetnek; az adott balhangok hullámzásai elhálnak; a szerelem derült kellemes enyvelgéseiben a jog és jogtalanság közötti éles ellentételek játszva feloldatnak.

Szeget szeggel.

E művészi organizmus középpontja ez: Az emberi erény és erkölcsiség maga, amennyire az egyoldalúságában maga által és magában akar valami lenni és valamit jelenteni, azon célpont, a melyre a komikum hatalma itt nyilait irányozza, a mely az ironiának ama dialektikája által magamagát semmivé teszi. Erény és erkölcsiség — ki nem tudja azt — első alapja és utolsó célja az emberi létnek. De csak Isten által és Istenben, csak a szeretettel és szeretetben, a belső szubstanciális közösségben, mely minden embert magában foglal és mint emberszeretetet nyilatkozik. Az önző, elkülönző erény, mely magában akar valamit érni, és oly önállóságot követel magának, mintha isteni teremtményben maga alkotta volna önmagát, ezen gyártott erény semmi, csillámló szappanbuborék az, mely a szellő első leheletére szétpattanik; sőt sajnosan több a semminél, mert az a legrosszabb bűn, és minden bűnnek magva és csirája.

E darab tehát tulajdonkép azon erkölcsi ös öntudaton

nyugszik: Mi mind bűnösök vagyunk, a karnánk ugyan erélyesek lenni, de nem vagyunk, ellenkezőleg mind reászorulunk a szeretetre és elnézésre, azaz, az élet az ő legerősebb, legfontosabb alapja, az erény és erkölcsiség oldaláról vétetett fel. De ezen fundamentom is düledékenynek mutatkozik, üresnek és szüettesnek, mihelyt egyoldalúlag mint egyáltalában önálló és abszolút vétetik fel, és egyedül kell az emberi létet tartani.

Tehát nem az erény, a külső erkölcsi cselekvése az embernek, hanem a szeretet, amely Isten, a szeretet, amely minden erkölcsi cselekvésnek lelke és a szigorúsággal a szelidséget és elnézést egyesíti, az emberi életnek igazi alapja; mert még csak általa és benne lesz az emberi erény lehetséges és erény; ugyanaz, amit a joggal szemközt a „Velencei kalmár“ állít. Ha így van, ha az embernek csak Isten által, egyedül a szeretet által van ereje az erényhez és tökéletességhez; ha csak azon öntudat által áll szilárdan, hogy minden pillanatban eleshetik, úgy tartozik ő is a bűnbánó megbotlott testvérnek jog helyett bocsánatot adni, mint azt Sh. e szép sorokban kifejezi: „Ah, az egész világ megérdemlé Isten boszúját, és ő, kinek jogában és hatalmában állott a boszú, az engesztelést találta ki sat.“

Nem tudom miért szidták e darabot sötétnek; legalább e szemrehányás csak egy részben igaz. Mert a költemény alapeszméjét és tulajdonképi lelkét az nem éri, az alapeszme a legvigasztalóbb, a legvidámabb a világon. A derűtségnek kimeríthetlen kútfeje forr azon gondolatból, hogy a mi szegény cselekvésünk nem a földolog, hanem azon értelem, a melyben cselekszünk, és hogy, ha megbotlunk és elesünk is, a szeretet mindig ismét felemel bennünket, mihelyt csak kezünket kinyújtjuk utána, és gyengeségünket elismerjük. Igaz ugyan, hogy a mód, amint az élet bennünket a szerénységre megtanít, nem mindig nevetésre való. De a művészet sem nevetésre való, meg a komédia sem. Sőt igen ko-

molynak kell lennünk, hogy igazán nevethessünk, és oly nevetés, mely alatt a komolyság örvénye nincs, ostoba, gyermekes, mindenesetre művészietlen nevetés. De ezt el kell ismerni, hogy Shakespeare vigjátékait vîgnak találjuk és megértjük.

A darab címét illetőleg. Nem az értelme, amint az látszhatnék, hogy hasonlót hasonlóval kell fizetni, és az ó jûs talionis szerint tagot tagért, életet életért; azt csak ironice jelenti. Igazi értelmét a Miatyánk fejezte ki legszebben, midõn azt kéri: és bocsásd meg ami vétkeinket, miképen mi is megbocsátunk az ellenünk vétkezőknek. Csak a vétekre, a jog megsértésére nézve létezik egy jogosan fenálló emberi törvényszék; ellenben az erkölcsi magaviseletre nézve egy embernek sem kellene a másik felett itélni; mert senki sincs bûn nélkül, mindenki képes azon bûnre, melyet elítél. Amint tehát õ bocsánatot ohajt és reményl, úgy kell bocsánatot adnia; a hasonlót, a melyre maga is rászorul, adja meg másoknak is azon mértékkel; — a melylyel magát méretni ohajtja, mérjen másokat is. Így legyen hasonló hasonlóval mérlegezve, mérték mértékért adva.

Cymbeline.

Még inkább mint a „Szeget szeggel“, „Velencei kalmár“ és más vigjátékok, mutatja e dráma a komödiának ama sajátságos Sh.-rei alakját, melyet én a magas, a kothurnus comödiájának akarnék nevezni, de amely véleményem szerint a romantikus poezis szellemének tökéletesen megfelel. Amint tudniillik abban közelismerés szerint az áradozó humor bősége a tragödiával és a tragikai világnézettel bensőleg egyesül, épen úgy a legmélyebb komolyság, a tragikus szenvedések és viszontagságok a romantikus-komikus világnézettől nemcsak nem idegenek, sőt inkább a romantikus co-

mödia fogalmához tartozik, hogy az egyes elemek és motívumok nékie a tragédiával közösek, de igenis csak mint egyesek, a melyeknek ő az egészhez más állást ad, a melyeket ő más értelemben dolgozik fel, és a melyek magok is az által lényegesen más jelentményt nyernek, mivel épen az alapul szolgáló világnézet is más. *Cymbelinét*, e csodálatos drámát, szinte a komödiákhoz számítani, igen paradoxnak látatik, mihelyt a vigjátéknak szokott fogalmához ragaszkodunk; és pedig mégis úgy van, ha csak képesek vagyunk ama tévedéstől szabadulni, mely a komödiát a bohózáttal (*posse*) felelseréli. *Cymbelinét* sorskomödiának nevezhetjük, mely az emberi lét leghatalmasabb viszonyait, legáltalánosabb alapjait és feltételeit magában foglalja: a házasságot, a családot, az államot. Mert a sors a komikai világnézet körében nem közvetlenül az isteni gondviselés, hanem vagy a szubjektív és objektív esetlegesség, melyek mint fensőbb természet-hatalmak az emberi életet vezetik, vagy az emberek intriguái magok, melyek összebonyolodnak, egymásnak útjába állnak és egymást kölcsönösen paralyzálják, és így végre egészen más eredményhez visznek, mint amely szándékban volt. Azok az inkább fantasztikus, ezek az intrigua vigjátékokban képzik a sorsot. De ott, mint itt tehát az ily sors egyszersmind nem sors: azon hatalmak, melyek látszólag az emberek életét kormányozzák, egymást kölcsönösen megszüntetik, uralkodásuk önmagát megsemmisíti, és így lép közvetve, a kontraszt által, egy egészen más hatalom, t. i. az isteni gondviselés, mint a viszonyok és események igazi vezetője elő.

Cymbeline lényegesen intrigua-komödia.

Az emberi tervek és szándékok ellenmondása, tehetlensége és önmegrontása, melyek örömet akarnak magokat a cselekvőknek magoknak mint másoknak sorsává tenni, egy ily öncsinálta sors semmiségét rajzolni, alapeszméje az egésznek; és mondhatni, Sh. itt ezen tételt: „az ember sorsának nem ura“, mely okvetlenül oly igaz, mint ellentétele,

akarta poétai alakba hozni; t. i. nem azon egyes, az ő filozófiai általánosságában művészietlen gondolat, hanem az egész életnek eleven szemlélete a kijelelt szempontból, lelke az előadásnak.

A Windszori vig nők. — Troilus és Cressida.

A költő az emberi életet itt azon oldalról adja elő, a melyről az emberi gyengeség, bolondság és visszasság következtében az teljesen nevetségesnek tűnik fel, de egyszersmind a nevetségesben, a tréfában, az élben magában az eszköz kezében van, hogy magát a bolondság és visszasság következményeitől megvédje, és végre mindent az igazi ösvényre visszavezessen. E nézetből, ez eszméből fejlődik ki az egész dráma, mint legbensőbb életcsirájából.

De egyszersmind nem csupán az emberi életnek az ő komikai oldaláról való előadása a cél, hanem magának a komikumnak szatirikus előadása, a komikumnak a komikai által való kigúnyolása. Ez utóbbi Falstaff által képviselve, mintegy saját reflexiójában tűnik fel önmagában, melyben magát mint komikumot esmeri meg, és önmagát nevetségessé teszi, valamint nevetségessé tétetik. Ezt felőle való teljes öntudattal tenni és történni hagyni, az emberi lélek sajátlagos momentuma, amely Falstaff személyiségéhez lényegesen tartozik, ha itt kevésbbé lép is elő, mint IV. Henrikben. De ez nem csupán Falstaffon mutatkozik, hanem nyilván egyszersmind az egész darab lelke. Mert mi az egész más, mint kötekedő játék, melyben valamennyin egymást rászedik és ostoba terveit nevetségessé teszik, a melyben tehát a komikum eleme, mely az intriguában van, mindenütt nevetséges volta öntudatával szemközt áll, önmagát kisivitja és kicsufolja? Ha így vesszük fel, úgy azon ritka fantasztikus kimenetel is, melyhez jut, és amely oly darabhoz, mely teljesen intrigua

vigjáték, oly kevéssé látszik illeni, művészi jelentményt nyer. Megfelel az véleményem szerint, annyiban teljesen az egész alapeszméjének, amennyiben abban a komikum másik eleme, amit mi fantasztikai-komikumnak nevezünk, mintegy magamagát csufolja ki. Mert hogy itt a fantasztikai, amely hiszen csak utánoztatik, és oly emberektől, minő Falstaff, a wallesei pap sat. bizonyosan nem igen elámitón utánoztatik, magát csak nevetségessé teheti, sőt hogy a cselekvő személyek magok is azon öntudattal és szándékkal vannak, hogy csodálatos alakoskodásukban magokat kinevessék, azon nehezen kételkedhetni. Így mintegy az egész darab, és különösen Falstaff azon szerepet játszza, a melyet Shakespeare máskor a Clown-nak, vagyis a professzióból bolondnak szokott juttatni: ez mintegy az elemeire szétszított Clown, mindenik elem önálló, személyes alakban előadva és úgy helyezve, hogy a másikon öntüörképét, maga feletti öntudatát bírja, és a míg a másikat kigúnyolja, egyszersmind maga gúnyol-tatik ki, tehát mindegyik elem a többihez szatirai viszonyba helyezve.

De még más oldalról is lényegesen szatirikus félének látszik nekem e darab. Azt hiszem tudniillik, hogy Sh. itt a lovagrendet, és a lovagiság korabeli alakját akarta finom észrevétlen módon kigúnyolni.

A polgárrend gonoszul boszut áll Falstaff lovagiságán- és ezen lovagiság sohol sem jelenik meg siralmasabban és lovagiatlanabban, mint épen itt, hol mint szennyes ruha a mocsárba vettetik, mint vénasszony megveretik, és mint fantasztikus erdei kisértet megkinoztatik és megcsipetik. Valóban úgy látszik nekem, e három vonásban ugyanannyi metaphorikus-szatirai ortorcsapásokra lehet ismerni az akkori lovagirend ellen.

Troilus és Cressida.

Az alapeszme ez: a görög régiség lelki- és életműveltségének átható ellentételét a keresztyénség új élet elvével szemközt, különösen az erkölcsi oldalról, a komikai világnézet körében előadni. Ez másképp helyesen nem történhetett, mint azon lényeges alapnak, melyen az antik és névszerint a görög élet- és lelki műveltség nyugszik, közelebbi, az erkölcsi és egyszersmind komiko-poétai álláspontból kiinduló megvilágítása által.

Ha a szatirának oly jó alapja van magában a tárgyban, úgy megvan teljes poétai jogosultsága is. Jelentősége a tárgy nagysága és fontosságával emelkedik; és mennyire csodáltatott az antik élet, az antik művészet és poézis Sh. korában, mint kezdé annak szeretete és utánzása a nép minden osztályait és az élet minden köreit általhatni, tudva van. A mélyenlátó Sh. tagadhatlanul nem esmérte félre azon nagy, jótekhony hatást, melylyel a régi kor magas műveltségével való közelebb megbarátkozás, a keresztyén-európai szellem kiművelésére már akkor volt és később méginkább lehetett. De profétai szemmel látta a setét örvényeket is, a mély szakadást a religiói és erkölcsi életben előtte, melynek kikerülhetlenül bekövetkezni kellett, mihelyt a keresztyén szellem azon utánzó csodálásnak magát egyoldalulag átengedé. Akkor annak legalább átmenetileg a religió és erkölcsiség amaz alacsony álláspontjára kellett lesülyednie melyen a régikor volt, ami igenis, ha a 18 század jellemét közelebb vizsgáljuk, valóban bekövetkezett. Ezen látnoki lélekből, mely a jövő századok homályát, mint a távol multnak ködeit egyenlő világossággal átlátja, írta Sh. jelentménysúlyos szatiráját a Homérusi herosiságra. Nem akarta ő a magast alacsonynyá, a nagyot kicsinyné tenni, annál kevésbé Homér poétai méltóságát vagy általában a hős költeményét megtámadni. De

igenis akart ovatossá tenni minden túlbecsülés előtt, melynek az ember oly örömet átengedi magát, és a mely, mihelyt mellette az emberiség isteni, örök célját, a tökéletes erkölcsiséget, szemei előtt elveszti, már maga bűnös ; akarta egyszermind azon általános igazságot láthatóvá tenni, hogy minden csupán emberi, ha a poétai idealitás és mithusi multnak nimbuszától meg vanis dicsőítve, mégis az igazi erkölcsi idealitás madár perspektívájából tekintve, csak igen kicsinynek látszik. Ez, mondhatni, az egésznek alapeszméje (nem nézve szatirikus tendenciáját) szemlélet vagy inkább letekintés az emberi magasra és nagyra, a leginkább becsültre és magasztaltra magasságából az igazi erkölcsi idealitásnak, mint azt az embernek a keresztyénség példaképül felállítja.

Igy tekintve, nem fog e darab többé különösnek találatni ; jelentése épen oly világos, mint mély.

Shakespeare történeti drámái.

Mig a tragödia az emberi lelket és annak szabadságát inkább a benne létező kényszerűség oldaláról, a komödia inkább az ő szubjektív önelhatározása vagy önkénye oldaláról adja elő, a historiai költészet ismét mindkét oldalt összefoglalja. Midőn az emberi nemnek az ő igazi céljához való feltartóztathatlan haladását feltárja, közvetlen tüneményben mutatja az emberi léleknek igazi objektív szabadságát, amely nem más, mint a lélek benső vonzódása, ösztönző sovárgása azon cél után és az önelhatározás egysége ezen céllal. Midőn másrésről az emberi önkény romlását, szándékai és tervei meghiusulását adja elő, amint azok egyenest a világtörténet ama feltartóztatlan menetén megtörnek, az által benső semiségét nyilvánítja ezen csupán szubjektív szabadságnak, mely csak azért van, hogy büntetés és romlás által az igazi szabadság lényegét megdicsőitse, a küzdés és ellenmondás

által erejét szilárdítsa és valósulását előmozdítsa. — —

A tragödia és komödia végre a jelenre van szorítva a cselekvő személyek élethosszára. Azért mindenik az emberi szabadság aktivitását csak egyik oldalról adhatja elő. A tragödia természete szerint a szabadságot mint teremtmő, okozó tevékenységet mutatja, mely minden hatását már magában hordja, úgy, hogy minden következmények is szükségkép a cselekvő fejére visszaesnek; a komödia ellenben inkább az ő korlátoltságában és feltételelességében mutatja, melyben törekvésének valóstítása, az idő és tér feltételeiről, a külvizonyoktól és más személyek közreműködésétől függőleg jelenik meg, úgy hogy épen azért a tett az ő eredményére nézve megsemmisítettik, ellentétélebe elfordíttatik. Ellenben a historiai dráma mind a két oldalt egyesíti. Itt úgy jelenik meg a tett, a mikép mint önálló cselekedete a teremtmő akaratszabadságnak — a cselekvő sorsát is közvetlenül magából szüli, de egyszersmind így is, a mikép a történet nagy egészétől feltételezve és hordozva, a cselekvőnek életén és szándékán messzetúlmenő hatásaiban sokszor magamagában elváltozik, és egészen ellenkező eredményekhez vezet.

Amint tehát a világtörténet a művészetben, mint nagy organizmusa csupán egyes momentumán felül áll, úgy a historiai drámai költeményben mintegy potenciázott művészet jelenik meg, oly poézis, mely mikép a világtörténet magát a művészetet, úgy a tragikum és komikum elemeit csak mint teste organikus tagjait hordozza magában. Az egyes historiai drámának magára nézve, lehet tehát ugyan tragikai vagy komikai hatása; de nem szükség, hogy legyen, sem egyik sem másik nem szükséges neki (amint p. o. nehezen lehetne megmondani, ha vajjon IV. Henrik 1. és 2. rész, V. Henrik, VIII. Henrik tragödia vagy komödia legyen-e?). Sőt, amennyiben lényegesen csak egy nagy organikus egésznek tagja, szükséges is

hogy más hatása legyen, tudniillik a poétai-historiai, mely az embert a tragikai és komikai világnézeten tülemelje.

Ezen új, nagyszerű, historiai-drámai költészetnek, melyben azon idea, mely a görög tragödia trilogiai alakulásának alapul szolgál, magasabb értelemben felfogva és létesítve jelenik meg, teremője **Shakespeare**.

Amint Sh. az ő vigjátékaiban a komikai műalaknak minden lehető képeit lerajzolta, és a komikai világnézetet az ő különféle modifikációiban minden lényeges szempontokból előadta; úgy az ő öt nagy tragödiáiban, melyekhez Timon zárkövül szolgál, az emberiségnek minden legfontosabb életfokain, kifejlődése főmomentumain, s épen az által a tragikai világnézet leglényegesebb oldalán keresztül ment, úgy hogy itt, mint ott, az egyes drámák, és azzal a két külön műosztályok mindegyike ismét egy organikus testté, egy nagy művé kerekíti ki magát. Ennek megfelelőleg aztán historiai drámaiban, a tragikai és komikai műalakot ismét egy magasabb egységgé összefoglalván, két nagy ciklusban a régi és új világtörténetet az ő fő-kifejlődési fokain drámailag keresztülvitte.

Perlaky Sándor.

A dunamelléki ref. egyházmegye története.

(Folytatás).

Az ő irásából olyformán látszik, hogy ez a Veresmarti István 1681-ben halt meg Kopácson, mivel azt mondja, hogy akkor lett utóda (succedált) ő abban az ekleziában a püspöknek. 1681-ről azt jegyzi meg, hogy az akkori ref. püspököt (ki volt, ki nem volt, nem mondja) a keresztyén hajdúk tetőtől talpig úgy megverték, mivel pénzt nem adhatott, hogy

olyan volt, mint a holt szén, és hogy a papok tették le szabadulási díját 200 forintban, mely összegbe (summába) Gyimóti 9 frtot adott. Ugyanezen püspökről írja: hogy noha már öreg volt, mégis Veresmartról, (a hol volt pap, Gyimóti pedig iskolatanító), kénytelen lévén a tatárok előtt szaladni, két leánykájával együtt 1686-ik esztendőben; azok közül a kisebbiket lepedőbe hátára kötötte, és úgy vándorolt nyomorúságosan. Elvergődött csakugyan az öreg atya a nála sokkal ifjabb Gyimótival Halasig, de innen visszament-e Baranyába, vagy itt e tájon hol és mikor halt meg — mivel nem írja az életrajzíró (biographus) — nem bizonyos. Azt nem mulatta el leírni, milyen volt ez az ő püspök szenvedőtársa (compatiense):

„A mi tiszteletes püspökünk — ugymond — magas termetű volt, kíváncsatos ábrázatú, tiszteletreméltó szakállú, kövér nagyhasú; de akkor a koplalás miatt igen megsoványkodott, a hasa megghiült, bőre csontjaihoz ragadt, fogai csaknem kitetszettek, sovány ajkai nehezen takarták el fogait. Olyan koplalásban volt, hogy még a köles lisztnek korpáját is kénytelenítettett enni leánykaival, a melyet csak vízzel gyúrtak vagy keverték meg.“

Ennek a sokat szenvedett szuperintendensnek Baranyából lett kiszaladása és halála után ki lett ott a szuperintendens? nem tudjuk, szintén 1699-ig. Ebben az esztendőben Gyimótit, először a Duna és Tisza között levő ekklezsiák szuperintendense, azután a baranyai papok és veresmarti hallgatói több ízben kérték, menjen vissza közikbe és vállalja fel annak a megyének igazgatását. — Elment a megirt esztendőben a beregi ekklezsiai traktusból, a melyben Veresmartról lett elfutása után csaknem 13 esztendeig szolgált, és kevés híján 5 esztendeig püspökösködött Baranyában, a honnan miképen bujdosott ki, — felebb említettük rövideden a maga kézírásából.

2. A mi a sokszor említett 1608-ban különvált duna-

melléki megye superintendenseit illeti: azoknak folyóbb és bizonyosabb sorozatát (catalogusát) adhatjuk, a célul tett 1731-ig; ha szinte az a sorozat (catal.) az ő alattok folyt dolgoknak vagy teljességgel nem-, vagy felette szárazon való feljegyzése miatt nagyrészt csak nevek ből álló (nominalis), és nem — a mint kívánnák és kellene — tényleges sorozat (realis catal.) léssen.

Az elválasztó rácke vi 'zsinatban Hercegszöllősi Gáspár — a nem régen említett Veresmarti Illés fia — választatván szuperintenségre, lett ezen mi, sok ideig dunamellékinek neveztetett megyénk első szuperintendense a rácke vi anyakönyv (matricula) jegyzése szerint, — mert maga a jámbor semmit fel nem írt. — Hihető, hogy azon nagy kárvallás után — melyet 1593-ban a pusztító tatár miatt szenvedett, a mint Lampe írja, porrá égvén minden könyvei — kijebb vonta magát és predikátorrá lett Rácke viben. Kétség nélkül, hogy e miatt szomorú, de azonfelül öreg ember is volt; mert a kinek az atyja már 1566-ban püspök, a kinek az akkor időben élt felette írásbuvár (scripturarius) atyák a világért ifjú embert nem tettek volna, maga pedig azután 42 esztendővel hasonlóan püspökké léssen, éltes embernek kell annak lenni. Öreg volt tehát és szomorú: és azért nem írt. Ennyiben menthető, kivált hogy azt fel nem írta, mikor halt meg; de miért nem mással íratott?

Hercegszöllősinék Monostori János, ugyan rácke vi predikátor lett utóda (succedált), a mint a helybeli anyakönyv (matricula) mondja. — Erről se fehéret, se feketét nem tudván mondani, hogy neve alatt valami légyen írva, kérdésbe szeretjük tenni: mi okon szerettek a mi szuperintendenseink — hármat kivén 1731-ig — mindnyájan Rácke viben lakni? Igaz, hogy Rácke vinél az akkori ekkleziák közt is népesebbet tudunk mutatni: de gyönyörűségesebb, egészségesebb és az élelemre nézve alkalmasabb

fekvésűt nem tudunk egyet is. A megye közepén vagyon. Szegedi, az a híres püspök ott lakott leghosszabb ideig és ott halt meg; — hát ha egy kis nesz maradt a régiek fejében a Péter székeről (cathedra Petriről). Végre nagy idején elhatott ide a reformáció: minthogy már 1563-ban olyan iskola volt itt, a melyben görög nyelvet és a bölcsészethetnek azon részét, mely azt adja elő, hogyan kell tudományosan vitatkozni, (dialecticát) — tanított Szebeni János. E mind együttvéve tesz valamit. Hát az? A szerbeknek négy izben lett általköltözések között Zsigmond király alatt a legelső telepedők (colonia) Csepel szigetében üllepedtek meg; és abból a seregből a leghösebb Kevé nevű család (familia) — mely Zsigmondnak az ő Szerb- és Bosnyákországban (Szerbia és Bosnia) való hadakozása alatt tett nagy szolgálatjairól emlékezetes a történetben (historiában), ez a mágnás család (familia) mondom, telepedett ott meg, a helynek kiességéért a maga embereivel együtt. A szerbek pedig és a bosnyákok szerették a Patarenizmust*), mely az evangyéliomi vallástól nem messze járt. Az ilyen megtisztult vallásért sok üldözéseket szenvedett nép maradéka mind kész (praedisposita) volt az evangyéliumi tudomány örömmel való bevételére, mind pedig mint a refor-

*) Az egyháztörténelemben kevésbbé jártasok tekintetéből helyén valónak találjuk megjegyezni: miszerint a felekezet tagjai, némelyek szerint Mailand melletti Pattarea nevű tájtól Olaszországban, hol tartózkodtak kezdetben; mások szerint pedig az eltűrt üldöztetésektől neveztettek Patareneknek. Tanítványuk ezekben foglaltattak: 1. A vallás lényege egyedül belső istenfélelmén alapulván, külső istentiszteletre s szertartásokra nincs szükség. 2. Ennélfogva a kegyszerek — újabb találmányok lévén — a hivek üdvösségére szükségtelenek, mert azok belső megszenteltetésére mitsem munkálkodnak; 3. Az igazhívó a sz. keresztet jobbnak nem tarthatja, mint bármely élőfát az erdőben, s az oltárok, egyházak haszontalan kőhalmoknak tartandók; 4. Jézusnak szándéka soha sem volt püspököket, papokat, diakonokat rendelni vagy felszenteltetni stb. F. M.

máta anyaszentegyháznak egy nevezetes zsengéje (primiciája) megérdemlette, hogy sok ideig püspök lakó helye legyen.

Monostorinak utóda lett (succedált) Simándi B. Mihály ráckevei predikátor 1626-ban. Övé a dicsőség (gloria), mert ő csináltatott legelőször egyházkerületi jegyzőkönyvet (szuperintendenciále protokollumot), a melyben az ötöt választó predikátorok neveit, nem különben mint aztán öt egymást követő esztendőbeli zsinatokban jelenvoltakat is feljegyzette, a nélkül, hogy a zsinatok végzéseiről (aktáiról) csak egy szóval is emlékeznék (ne). Ez az üres hüvely is, csakugyan köszönet, mert hasznos. A hatodik gyűlésben — mely Dunavecseán tartatott, — mi okon, mi okon nem, elbúcsúzott a szent koronától (Stylo illius temporis); és kivévén bizonyítványát (testimoniálisát) más kerületbe (szuperintendenciába) ment. Kár, mert a mint egy két magától bejegyzett (protokollált) leveleiből látszik: az akkori időhöz képest értelmes, buzgó, rendet szerető férfiú, és nem rosz deák-nyelv értő (latinista) volt. Ő fogadta be a megye kebelébe a külső-somogyi ekklezsiákat a dunántúli egyházkerületből (szuperintendenciából) még pedig annak a módja szerint, az odavaló, szuperintendens hírével s megegyezésével, miután azt a két határos egyházkerület (szuperintendenciák) határai kijelelése szükséges voltára levele által megintette, mely a kerületeknek (diacesiseknek) kölcsönös megegyezéssel szabott kihatározásának s jogának (jus) hasznos volta esméretét jelenti ő benne; és azzal a szelidséggel és bölcsességgel együtt, melylyel a dolgot vitte, dicséretet érdemel.

Simándit felváltotta 1633-ban Uj-Barsi Fabricius (Kovács) János, akkor dunavecsei predikátor; menthetetlen hogy hét esztendei szuperintendenssége alatt semmit fel nem jegyzett az egy tisztujtáson (restauratio) megjelentek neveiken kívül, melyben ő választatott. Mások nem irtak, mert nem volt példa előttök, de ő különben jó hogy nem irt, mert kö-

nyebb volna a római szanszkritta olvasását megtanulni, mint az ő ákombákomát elolvasni.

Utóda (successora) lett 1639-ben Paksi György kecskeméfi predikátor. Mi dolog, hogy egy ily népes és virágzó ekklezsiában levő püspöknek emlékezetét semmi egyéb nem, hanem egy levélen való cimirat (titulus) és még 5—6 török basa levele neveknek a jegyzőkönyvbe (protokollumba) való feljegyeztetése mentette meg az örök feledékenységtől? Azt se tudnánk a Simándi-féle jegyzőkönyvből (Simandianum protokollumból), (mert igazság szerint nem ezt Lampéből, hanem Lampét kell abból igazítani), hogy püspök volt, ha a veszprémi püspök Gál Imre egy zsinati, arról szóló levelet nem utasított volna hozzá, hogy a nyakasságért megpirongattatott kajári ekklezsiát — ha ide folyamodik, ne kebelezze (inkorporálja) be; és ha elismervényeket (rekogniciókat) nem adtak volna neki, azok, akik a basák szabad-leveleket (salvus passus) esperesi egyházlátogatásra (széniori vizitációra) a szuperintendencia ládájából kivették. Meghalt-e vagy más megyébe költözött: bizonytalan. Mintha az utóbbit bizonyítnák az ő utódának (successorának) Patai Sámuelnek azon szavai, melyek első zsinati összehívójában (synodalis convocatoriájában) vagynak: „Tudom, hogy a Krisztus ekklezsiája mennyi szenvedést állott ki azon időtől fogva, midőn tiszteletes Paksi György, az ur dolgaiban fáradhatatlan püspök urunk társaságunkból eltávozott*.” — Talán a végzéseknak (aktáknak) feljegyzése tehát nem az Ur dolgai (opus Domini) közé tartozik? Mert abban ugyan oly rest volt: hogy még csak az ő reája szavázó (voxoló) zsinati predikátorok névsorozatát (catalogusát) sem írta fel.

*) Szerző kéziratában eredetileg latinul így: „Non sum nescius, quantam jacturam ecclesia Christi — a quo tempore Reverendissimus Dominus Georgius Paksi, episcopus noster, indefessus in opere Domini e societate nostra discessit, perpessa sit.”

Mivel tehát nem kívánta az emlékezetét, ne emlegetessék.

Munkásabb volt Patai Sámuel tolnai predikátor, a ki amannak helyébe lett 1652-ben. Irt zsinati összehívókat (synodális convocatoriákat); és tételeket (theziseket) adott ki vitatkozásra (ad disputandum), a melyet, hogy az azelőtt valók cselekedtek volna, nem olvassuk. Ezen felül az ekklézsiákat esprestségekként (traktusonként) predikátoraikkal rendesen (distinctim) és olvashatóbbképen, mint az előtte valók, leiratta; de még a hercegszöllősi zsinati cikkelyekhez (canonokhoz) némely új cikkelyeket (kanonokat) is toldott, melyről alább szó leszen. Még az is jegyzést érdemel, hogy atyja volt annak a hosszú életű Patai püspöknek, aki utána második-nak (ba) következett. — Meghalt 1662-ben.

Ungvári Gergely lett utána. Hogy egyenesen az lett: arra bizonyosság egy bűnös papnak a jegyzőkönyvbe (protokollumba) irt hitkötelezvénnye (reversalisa), 1663-ban, melyben ötet püspöknek nevezi. 1690-ben halt meg, mert az utóda (successora) azt írja, hogy ő az azután való esztendőben lett utóda (succedált) néki. Huszonkét esztendőnél tovább űlt hát Ráckeviden, noha 1685-ben az odavaló predikátorságot letette, amint az odavaló jegyzőkönyv (protocollum) mutatja. Űlt mondám, és csak egy jótát is a jegyzőkönyvbe (protokollumba) nem tett, nem jegyzett. Ki írhatott volna pedig — ha minden egyéb ekklézsiái történetek egyszeriben elsemisedtek volna is — ki írhatott volna p. o. csendesebben, bátrabban és hitelesebben, a török birodalmon kívül levő szegény gályás predikátorok dolgairól? De most — csak az ő lételét is másunnan kell kitapogatnunk. Annyival inkább, hogy itt Lampe után nem lehet indulni: a ki Patai Sámuel a szuperintendensek sorozatából (lajstromából) kihagyván, viszont Ungvári és Patai János püspökök közé Lenthit szurván, kettősen hibázott. Mert hogy Patai Sámuelről többet ne szóljunk; hogy Lenthis szuperintendens nem volt: bizonyos

az, nemcsak onnan, hogy annak a jegyzőkönyvben (protokollumban) se hire, se nyoma nincsen, sőt a közelebbi kimutatás (dedukció) szerint nem is lehet, hanem onnan is, hogy az ide való (t. i. halasi) ekklézsiának egy már felebb is említett iratában (rationarium) feljegyzette a város jegyzője (notáriusa), hogy tisztt. Lenth János kecskeméti predikátor és egyházmegye esperese (traktus szeniora) hivatalosan itt látogatván (vizitálván), 1679-ben hány tím (peták) költ el.

Marad tehát, hogy Ungváriak utóda lett (succedált) Patai János. Az ő hosszú élete alatt a hazában történt sokféle viszontagságokhoz képest először ráckevei- (a hová való predikátorságában választatott püspökké és a hol leghosszabbban lakott,) továbbá dömsödi-, végre patai predikátor; a hol megis halt 1729-ben július hónapban 105 esztendőskorában, amint írja a legelső egyházkerületi jegyző (sup. notarius) jegyzőkönyveink (protokollumaink) 2-dik kötetében. Hogy olyan idős volt, meg lehet; de abban, amit utána tett: „püspökségének pedig 63-ik esztendejében“ — hiba van. Ugyanis 1691-től fogva, melyben Ungváriak utóda lett (succedált), amint maga írja a felséges helytartótanácsához: 1729-ig, a melyben eltemetődött, csak 38 esztendőt lehet számlálni.

Hosszú és ő reá nézve hányattatásokkal és változásokkal teljes idő. — Összehívóiból (konvokatoriáiból) és a helytartótanácsra (konsiliumra) adott férfiúhoz illő feleletéből láthatni, hogy szép tudományú, nagyon buzgó, maga rangját s érdemét érző és megtartani tudó ember volt. — Azokban az időkben, úgy, mint ő, ritka ember, egyenesebben pedig ki viselhette volna magát? 1710-dik esztendőben már zsinatot mert tartani; azt tartott a következőkben; még az 1715-dik tavaszán is azt tartott Dömsödön, a hová midőn a budai vár parancsoka (kommendánsa) két német tisztet küldvén, kérdezte volna, kinek a hírével

s engedelmével tartódnék a gyűlés? úgy felelt, amint kellett felelni; és a parancsnok (commendans) megnyugodott. De azon esztendőbeli országgyűlés (Dieta) 31-ik cikkelye (art.) közbenjövén: megszűnt a gyűlések tartásától 1725-ig. Ekkor báró Szeletzki Márton Pest vármegyei al- (vice) ispány ur engedelmével két állami hivatalnok (magisztraturalis jelenlétében, kik arról a vármegyén jelentést (relációt) is tettek — megnyitotta és szerencsésen elvégezte a fő- (generális) gyűlést. Hanem minthogy öszre kelvén, a felséges helytartótanácsnak (konziliumnak) hozzáküldött kérdéseiből nyilván kilátta, hogy nem volna többé bátorságos a dologban továbbmenni: megszűnt és várta ez a jó elfáradt szolga, a maga — első szülöttek gyűlésekbe való befogadtatását, mely — amint iránk — 1729-ben is meglett. Ő rekesztette hát be a zsinatoknak neveztetett fő- (generális) gyűléseket, melyekben minden predikátorok és nagyobb iskola rektorok megjelenni köteleztettek; az akkori idők mivoltából és az említett vár kapitánya kérdezéséből észrevévén, hogy azt többé gyakorolni nem tanácsos, nem lehet: úgy hogy 1725-ben csupán csak az esperesekkel (szeniorokkal) és azoknak a segédekkel (adjunktusaikkal) ült és végzette az ekkleziásiai ügyeket; és a gyűléseknek ez a formája a tudvalevő változással mai napig fenáll.

Patai Jánosnak utóda lett (sukcedált) Kecskeméti Pál fülöpszállási predikátor, ki még 1725-ben segédévé (szuffraganensává) választatván a megélemedett Patai Jánosnak: most szavazás (voxolás) nélkül felesküdtetett (adjuráltatott), de 1730-ban meghalt.

A következő esztendőben a megyebeli esperesek (szeniorok) a „Károly-féle intézmény“ — Carolina resolutio-nál fogva néhai nagyemlékezetű Ráday Pál ur által felbátoríttatván, gyűlést tartottak; és ugyan az ő intézéséből abban nemcsak szuperintendenst, hanem legelső szuperintendenciális

jegyzőt (notariust) is választottak. És ehol ez az időszak (epocha), a mitől fogva ami megyénk dolgai rendesen és folytában vezetnek (improtokolláltak); de a hol mi, annak a XVIII. századbéli történeteit magában foglaló rövid átnézetünkre (konspektusunkra), mely alább következik, hivatkozván (provokálván) megállapodtunk.

III.

E l e g y e s j e g y z é s e k.

1. Nem titkolhatni, hogy az ekklézsiái jó rendnek és fenytéknek az evangéliomi tudománynál későbbben való felállása, bizonyos fogyatkozást és zavart ne okozott volna megyebeli ekklézsiáinkban. Vitatkoztak (disputáltak) reformátoraink, és általában szólván — győzedelmeskedtek; a setétben ülő nép örült a világosságnak; látta az igazságot és két kézzel ölelte azt: de a sokaság — rend és fenyték nélkül; a közönséges istentisztelet — közmegegyezéssel meghatározott szertartások és szolgálati eljárások nélkül (ceremóniák és liturgiák). Ki rendeli el mindezeket? Lutherunk nem volt, de nem hála Istennek-e, hogy nem volt? A vallás dolgaiban kártékony az emberi tekintet; mivel a fejességtől, tulajdon értelemben való megátalkodástól, a mások kevésbe való vévésétől, maga tehetőségéből származott felfuvalkodásból, ha nem soha, de felette ritkán lévén ment: az igazság oltalmazása színe alatt igazságtalanságot csinál; és az evangéliomi anyaszentegyházban gyűlni kezdett emberek között siralmas szakadást okoz. Sokkal apostolibb az: mikor az igaz — oly együgyű és nem nagy tudományokról ismert (karakterizáltatott) emberek által hirdettetik s terjesztetik, a kiknek szemekbe lehet mondani a samariabeliekkel: „Immár nem a te beszédedért hiszünk!” Az ilyen Sztáraiak és Szegediek a régi ekklézsia együgyű isteni tiszteletit ugyan helyreállítják, de vagy tapasztalások nem léte, vagy az időnek rosza-

sága, vagy tekintélyöknek (authoritásoknak) fogyatkozása miatt egy egész megyére szolgáló rendes fenyíték alkotásához nem fognak; meglegedvén azzal, ha az affélékre, az ő személyes pásztorságokra bizattatott helybeli ekkleziákban példát mutatnak, oly gyökeres reménység alatt: hogy látván azt más ekkleziák, önkényt fogják követni. Ebből az lesz, hogy a vigyázatlanabb, vagy a jó példára kevésbé hallgató társaságokba becsüszott zavar és rendetlenség a napnak jobban jobban való feljövelénél, a tanítóknak igyekezeténél és az ekkleziái egyesség szépsége szereteténél fogva idővel lassan lassan orvosoltatik; míg nem a minap egy éjjeli fagyáshoz hasonló szent társaság erősebb állapotra (consistenciára) jutván, vagy maga magának rendet és fenyítéket szab, vagy a más atyafi megyétől szabattatottat beveszi. És ez így lön mi nálunk is. — Ugyanis:

2. Mivel a sákramentumok kiszolgáltatására szükséges eljárás [liturgia] nélkül nem lehettek prédikátoraink; hogy pedig e tájon való reformátorok szerzetek volna ilyet [köz-liturgiát], nem olvassuk; azonban olvassuk, hogy Sztáray Debrecenben is volt és szolgált. Debrecenben pedig kétség nélkül Melius előtt is volt sákramentomi kiszolgáltatási eljárási forma (liturgia), melyet Melius milyen változással, milyennel nem? 1563-ban ott helyben kinyomtatott. Mi könnyebb, mint elhinni, hogy Sztáray Debrecenből visszatérvén az ő új plánta-kertjébe — az ő Debrecenben levő szolgálata alatt ott szokásban levő eljárási formát (liturgiát) magával nemcsak elhozta, hanem az ő felügyelése (inspekciója) alatt levő predikátoroknak ki is osztotta. A minek — Sztáray élete történetéből (históriájából) ítélvén — legalább is 1550-dik esztendő előtt kellett lenni; legalább, mondánk hogy ez így volt, mert hogy még a század (seculum) 50-dike előtt már akár Debrecenből, akár honnan ide sákramentomi kiszolgáltatási forma [litur-

gia) ne hozatott [hozódott], vagy itt ne készítettett [készítődött] volna — az képtelenség.

Közönségesen megjegyezhetni, hogy a mi vallásunkban való reformátorok, másutt se siettek oly nagyon a liturgia készítésével, mint az evangélikus atyafiak.

Helvétországban [Helvetia] előbb kezdődött a reformáció, mint Németországban [az Imperiumban], mégis mikor már Luther 1525-ben kinyomtattatta a maga sákramentom kiszolgáltatási eljárását [liturgiáját], melyhez mint megannyi mintához [mustra] szabattak [szabódtak] a pomerániai, dániai sat. liturgiák, akkor a mi rövidebb helyét hitvallásunk [helv. confessio] szerzői úgy jelentették ki magokat 1536-ban, hogy „ők elégnék tartván a hitben és tudományban való megegyezéseket az ekklézsiáknak: a ceremóniákra nézve [a hová tartoznak a historiák is], minden ekklézsiát a maga szabadságában kívánnak hagyni.“ Hazánkban ma is jó formán hasonlóan vagyon; miért ne lehetett volna az úgy régen is. Hogy túl a Dunán levő ekklézsiákban valósággal úgy is volt, láthatni Huszár Gálynak Bulingerhez 1557-ben írott leveléből. Lampe pag. 115.

3. Ha a mi megyénknek reformációja eleit tekintjük, nyilván lévén, hogy majd világi erő, tekintet és ékesen szólás nélkül való volt, azt kell mondanunk: bizony Isten keze volt abban! Az akkori idő minéműségeit ki nem rekeszthetjük, melyek az udvari és papi hatalmas ellenállást, ezeket a legnagyobb akadályokat — annak jóvoltából, ki az időket és azoknak viszontagságait igazgatja — elfordították; de a mellett és egyéb könnyítő környülállások mellett is egy Sztárai, egy Szegedi, amarról keveset tudunk, — bizony hogy Baranyában kezdett munkája után, mint közelebb mondánk Debrecenbe menvén, ott volt predikátor kevés ideig, és azzal együgyű plántálásába viszsztatért; énekeiből ítélvén, épen oda való volt. Némely — bibliának vak hittel [implicita fide] hívő, de talán bibliát

se látott bajnok barátoknak a szentírásból való levelezések nem nagy dicsőség; az új tudománynak a nép között énekek által való terjesztése igen okos, de régi találmány, az mint az egyházi történettan [ekklézsiái historia] mutatja; akár onnan hallotta, akár maga találta ő azt — dicsérete. Az is dicsérete, hogy püspök lévén az ő nálánál nagyobb tapasztalású és sokkal tudósabb Szegedinek [ki ő tőle ordináltatott], a do-logba való belátásával és tanácsaival élni kívánt, és élt ha-láláig. Szegedit ami illeti, ötet az ő szoros tömlöcében segéd-források [subsidiумok] nélkül írott „Loci communes“-eiből megmérhetni; és aztán az időhöz képest világosabb inkább, mint széles tudományaért, a napkeleti nyelvekben, az egyházi atyák [páterek] írásaiban való játasságáért; sőt hitvallói ere-jéért (konfessorságáért) nem nagyra becsülni nem lehet. Ki-vált ahoz tudván, mely szelid békességes tűrő, de a mellett buzgó és fáradhatatlan volt a tanításban: úgy, hogy még be-teg ágyában is leckéket adott az ő tőle felavattatott [ordinál-tatott] ifjú predikátoroknak. Méltó, minden tekintetben méltó volt arra, hogy a híres Melius és Ceglédi Péter hosszú és veszedelmes útát tegyenek az ő rabságából való kiszabaditta-tása végett, melyet az ifjú Zápolya fejedelem és Német Ferenc követe által megcselekedett; és hogy amazok a váltság ösz-szeszerzésére bőven alamizsnálkodtattak az ő debreceni és váradi haitatóikkal. — Méltó, hogy az ő emlékezete nálunk is egész megyénknél áldásban maradjon!

4. Az 1576-dik esztendőben tartatott hercegszöllősi zsi-nat emlékezetes: nemcsak azért, hogy legelső ezen a részen, hanem egyikért azért, hogy a rendre és fenytékre nézve he-lyes és ma is hasznavehető rendelkezéseket tett; másikért azért, hogy idegen megyebeli püspök elnökölt [praesideált] azon*).

*) Ezen elnökösködés ellen szólnak a hercegszöllősi zsinat- s cikkeivel viszonyos történelmi adatok, mint már fentebb is megje-gyeztük; (Lásd Tót „Túl a dunai püspökök élete.“ 23, 24. lap.

Nem volt többé Szegedi; dicséretekre szolgált a Sztárait tisztségében felváltó és felebb megneveztetett püspököknek, hogy magokhoz nem bizván, messzünnen hívtak meg egy oly férfit, aki Vittembergában való tanulása után három anyaeukklézziában szolgálván egymás után — most egész megyét igazgat; és megérett ítélőtehetségénél, hosszas idő alatt gyűjtött tapasztalásánál fogva elkezdheti, sőt alkalmasint előviheti azt a munkát, melyet Sztárainak — ha magától nem, de Szegedi által lehetett és kellett volna régen véghezvinni, ha ugyan Szegediben a különös tehetséget [talentumot] a rendkívül szelíd szemérmesség el nem temette volna.

Ennek a nevezetes ekkleziai gyűlésnek rendelkezéseiről közönségesen ezeket jegyezzük meg:

a]. Nagyrészt csak summája azoknak a cikkelyeknek [kanonoknak], melyeket Melius elnöksége [presidiuma] alatt szerzett a debreceni zsinat 1567-ben; és a melyek „nagyobb cikkelyek“-nek [canones majoreseknek] hivatnak. A hercegszöllősi elnök [praeses] Gál pap azon esmeretsége szerint, melyben Meliussal volt, Debrecenben predikátoroskodván — könnyen megkapta azokat és summázta, de úgy látszik, nem nyomtatta volna ki Pápán, ha előbb megértette volna, hogy Gönci György, Melius utóda [successora] azon cikkelyeket [kanonokat] összehúzáván, „kisebbek“ [minores] cím [titulus] alatt kinyomtatta ugyan az idő tájban, u. m. 1577-ben Wittembergában; hanem hogy a Gál papé mégis rövidebb summa*].

b]. A hercegszöllősi cikkelyek [canonok] megannyiszegletkövei azoknak a cikkelyeknek [can.], melyekkel a két du-

---

*) A hercegszöllősi zsinaton Huszár Gál elnökségének el nem fogadása folytán — szerzőnk által előadott eme összeköttetési viszonyon kívül az itt készült cikkelyeknek, a debreceni zsinat cikkelyei miképen szolgálhattak kútforrássul: egész valószínűséggel adja ele Tóth F. „Túl a dunai püspökök“ 69, 70. lap alájegyzésileg. —

namelléki egyházkerületben [szuperintendenciában] élünk, és a melyek Pozsony vármegyének Komját nevű helységében hozattak 1623-ban Samariai nevű püspök alatt; kinyomatattak [imprimáltattak] pedig Pápan 1625-ben. Csakugyan

c]. Egyszer vagy kétszer célozás és tekintet vagyon a hercegszöllősi cikkelyekben [can.] arra az állapotra, a melyben azoknak szereztetésekor volt a mi megyénk, p. o. hogy: „az idvesség dolgában a fejedelmekkel nem kell gondolni.“ Ezt a török birodalom alatt említeni lehetett, azt pedig szükség is volt törvénybe tenni a napkeleti rosz szokásra nézve: „hogy a gyenge leányt — még ha fejedelem parancsolná is, nem kell megesküdtetni [kopulálni].

d]. A kormányzásnak [regimennek] milyennek kellene lenni? mutatják ezek a cikkelyek [canonok]; de milyen volt valósággal a komjáti cikkelyeknek [kanonoknak] bevételeig, arra kevés az adat [datum]. A püspök magától semmit, hanem az esperesekkel [széniorokkal] együtt végezhetett. Esztendőnként zsinatnak lenni, a lelkészi jelölteknek megvizsgáltatni, felavattatni [miniszteri kandidátusoknak cenzeáltatni, ordináltatni], a papoknak a zsinatban egymást, nem rosz indulatból, beadni kellett. A szent keresztség és az urvaesőrája kiszolgáltatásában némely határozások tétettek; ennek a betegekhez való bevitele megtiltatott. Ezekből s több e forma hibákkal elegyes jó rendelkezésből alkalmasint tágas, gyenge és tökéletlen kormányzatnak [adminisztrciónak] nem származni nem lehetett.

e]. Ennek a zsinatnak több különös cikkelyeit [kanonait] elhallgatván, nem állhatjuk meg, hogy a 12-dikre — összevetvén a 9-dikkel, egy rövid jegyzést ne tegyünk. Világos abból, hogy abban az időben az alkalmas egyházi tanítóknak az ekklézsiák számához képest felette nagy ritkasága miatt igen kapós volt a predikátor, úgy, hogy a próféta szólására célozván, 6 éhező ekklézsia is beleragaszkodott egy predikátorba, kérvén, menjen ő hozzájuk, és legyen nekik atyjok

és papjok. A honnan e kettő következett: egyik, hogy a pap sok ekklezsiák tanítását felvállalta; másik, hogy nagyobb jövedelmű és pap nélkül szükölködő, ekklezsiától hivattatván időközben is elment. Mind a kettőt tiltja a zsinat, és ott megáll. De a magok predikátoraikat féltő ekklezsiák tovább mennek; és az attól való félelemnek miatta, nehogy prédikátor nélkül maradjanak: esztendő előtt marasztják. Okosan és szentül. De időjártával mi lesz belőle? A papmarasztásra való ok elmulván, a tanításra alkalmas személyek megszorodása és az ekklezsiái erősebb igazgatás elérkezése után, az a soha egy okos zsinattól is nem parancsoltatott, hanem a községtől a predikátor becsületére gondoltatott, szereztett marasztás a szent szolgálatnak kisebbségére, a közönséges tanítások haszna csorbitására, az igazgatók hasznosabb dolgokra szánt idejének a pap és ekklezsia között leginkább annál fogva támadni szokott galibákkal való elfoglalására, s több e forma igen rossz következtéseknek szülésére, szaporítására, terhesítésére minden egyéb nemzeti evangelika ekklezsiák szokása ellenére [truccára] egyes egyedül a mi egyházkerületünkben [szuperintendenciánkban] fenáll és a budai zsinatban megtett próbatétel után — a mai minden miveltség és elviség (cultura, s principium] gyalázatára némely világi urak dicséretlen fejességek miatt úgy látszik a maradéokra is által megyen.

5. Mint a XVI-ik században egynél több tulajdonképen mondatott megyebeli zsinatról nem emlékezhetünk, úgy a 17. században se egynél többről, olyanról, mely rendelkezést tévén — azokat nekünk írásban általadta volna. A Kecskeméten tartatott Patai Sámuel püspök előlülése alatt 1653-ban ingyen sem ér a hercegszöllőssivel. Rendes végzése is vagynak p. o. hogy a házasulandók kézfogások, predikáció vagy imádság után legyenek a templomban, ami úgy látszik a kézfogói ünnepélyeknek [sponsaliáknak] a mi egyházi törvényeinktől [jus canon.] meg nem esmért méltóságát teszi fel;

noha a régi ekleziában úgy volt a szokás. — Az affélének meghatározása, mennyi bort vegyen a vőlegény? Kinek adjon keszkenőt a menyasszony? vajha annak a jele volna: hogy a fontosabb és károsabb visszaélések nem léte miatt szorult az efféle csekélységekre a törvényhozás [legislatio]! Furcsábbak ezek, hogy a predikátorok állomásaikból való kivettetés [degradáció] büntetése alatt parancsoltatnak, hogy ezután gombos mentét ne viseljenek, mi nem a rác papok szokása követése, annál fogva a török kedve keresése volt-e? Hasonló ahoz ez: az asszonyok csizmát ne viseljenek, mivel az férfi ruha, Mózes pedig megtiltotta, hogy az asszonyok férfi ruhába ne öltözzenek. 5. Móz. XXII. 5. De már ez nagy pártfogása [patrociniuma] a török papucsnek! Végre minthogy a törököknél igen nagy bűnnek tartatik a káromkodás, előszámlálja rendről rendre, mit nem szabad szitkosan mondani! Még azt se: kórságos; és keményen tiltja azt. „Hagyjuk — ugymond — és parancsoljuk az Istennek képében, és a hatalmas császár urunk címeres levelében, és a nagyságos Mufti parancsolatjával nekünk adatott hatalommal.“

6. A nyájbeli predikátorok erkölcsi magaviseletéről [karakteréről] közönséges ítéletet tenni nem lehet. A tanítónak az ekleziák számához képest való ritkasága miatt nyilvánosságosan sok alkalmatlan embereknek kellett becsúszni. A kormányzásnak [regimennek] gyengeségéből; az egyházlátogatás [visitatio canonica] sok akadályaiából; a megyék határainak nagy messzeterjedéséből vagy bizonytalanságából pedig az lett, hogy némelyek vizsgálattétel és felavatás [censura, s ordinatio] nélkül szolgálnának. De hogy 16 s több ekleziák predikátorai oly minden utálatos bűnben lélekző emberek lettek volna, mint Kanizsai szuperintendens írta a somogyi — magokat hozzánk kapcsolni kívánó predikátorokról, azt hinni sem kell, sem lehet. Így ír ez a tüzes penna a mi Simándi Mihályunkhoz az említett atyafiakról: „Istennek embere! Felgerjedvén azon buzgalomnál fogva, melylyel hit-

vallásunk apostola és főpapja, Krisztus felkent és felruházott tégedett, azon emberiségnek ama szörnyeit, kiknek a legfeszettebb élete miatt Krisztus jegyese eddigelé a nép gyalázatát és gúnyját tűrni volt kénytelen, kik közömbösök lévén mindenféle ocsmányságok széles ösvényein a szent hivatalt undok fekélylyel beszennyezték, bekeverték, — ha egyházi törvények által nem engedik magokat fékeztetni, vagy polgári, még pedig a török basáknak, bégeknek, vajdáknak hatalom karjával zabolázd, szelidítsd, szűrd, kötözd, üsd — mindaddig, míg megjavulnak; vagy a sötét mélység nyíljék meg nekik*).

A Krisztus lelkében sokkal illendőbbben ír ugyanazon atyafiakról Simándi Mihály ekképen: „Ha immár kegyelmek közünkbe adta magát: megkivántatik a hit, a becsület, a szófogadás, az engedelmisségek. Mert valakik vakmerők, engedetlenek, dobzódók kezdenek lenni: meglátják, hová fogják fejeket és ki viseli gondjukat. Ha agyafurt fejű emberek lesznek, mint némelyeknek sem hivataljok, sem ajánló levelek [kommendációjuk], sem kibocsáttatások, sem felszenteltetések nincsen; és mégis papságot akarnak viselni.“ sat.

7. A török hatalom alatt ekklezsiáink csendesen voltak, igazgatóiknak illendő tekintetek s működhetésök [aktivitások] volt; a basák szabad levelével [salvuspasusával] szabadon látogathatták az egyházakat [vizitálhattak]; a nép a maga predikátorát becsülni, fizetni parancsoltatott; nem volt panasz az apellákra. Bizonyságnak okáért ide írom Simándi püspöknek a sokszor említett somogyi prédikátorokhoz írott

---

*) Szerző kéziratában eredetileg latinul így: „Tu vir Dei, zelo eo, quo confessionis nostrae Apostolus et Pontifex Christus per spiritum suum sanctum te imbuisti et induisti — succensus, monstra illa hominum, ob quorum vitam dissolutissimam sponsa Christi hac tenuis sputa gentium et sarcasmi perferre fuit coacta, qui neutrales (ez lehetett a legnagyobb bűn, amint levele elein világosabban jelenti,

levelének azon darabját, melyben őket értesíti [informálja] az idevaló állapotról. „A győzhetetlen császároktól és vezérektől nekünk adatott levelekben sokszor meg vagyon írva: az én hirem s akaratom nélkül sem város, sem falu predikátort nem fogadhat; és a predikátor is nem taníthat, még nem énnékem hirül nem esik ebben a budai Skancegságban és az egész kevi püspökségben, melyre nékem sok leveleim vagynak a hatalmas vezérektől, török és magyar nyelven megíratott, és megpecsételtetve, melyhez képest mi köztünk szép rendtartás vagyon falukban, városokban, és egyező szép emberséges becsület, mind az egész községtől, sőt még a vitézlő török uraktól is, minden becsületünk és oltalmunk megvagyon panasz nélkül; és nem tudom melyik falu vagy város merne ellene járni a mi végzéseinknek [artikulusainknak], avagy tanító — vakmerőképen, mivel hogy mindenek jól tudják, hogy a hatalmas vezérektől erre minékünk levelünk vagynak, hogy minket senki ne háborgasson, se török, jobbágy, se senki, hanem tisztünkben eljárhassunk. Ezeket értvén kegyelmetek, ahoz tartsa magát; és a faluknak is, akik a mi keresztyén társaságunkba akarnak állani, és mi tőlünk akarnak tanítót kívánni, hogy azok is a faluk magokat ahoz tartsák; és minden tudatlan csavargó és éretlen eszü, gyermek eszü embereket be ne vegyenek. A hol pedig illendő tanítók vagynak: azokról gondot viseljenek, fizetéseket, buzájokat jókor megadják, és a miben szegődségek volt, hogy szegény atyafiak jó szívvel szolgáljanak és egy falunak gondviseletlenségéről is ne panaszkodjanak.“

Bizony a török hatalom oltalmul volt a mi megyénkben hogy ezek a somogyi papok a messzeség miatt Kanizsai zsinatjára nem mehettek, a miénkre pedig nem mertek jönni) per lata cujusvis spureitiei compita ss. miniszterium labe fuliginosa impurarunt, si legibus ecclesiasticis se coerceri non patiuntur: vel et seculari eoque turcico Bassarum, Begorum, Vojvodarum brachio coerce, doma, punge, vinci, tunde, usque dum se corrigant; vel ipsis tandem barathrum dehiscat opacum.“

F. M.

a vallásbeli keresztyén üldözés ellen. A született földesuri jog [jus], mely azután tenger károkat okozott, akkor olyan idegen vallásu hatalom alá lévén vettetve, mely a földet birni igenis, de az egeket népesíteni [inpopulálni] érdemül nem tartotta: ártalmas nem lehetett, a római papság buzgóságának tüze — mely az egyedül üdvözítő [unica salvifica] hitelénél fogva természetlét égető és pusztító — a templombeli oltárookra szoríttatott. A várakban mecsetek építtettek, de a mi templomaink mindenütt nekünk hagyattak; fürdők nyitattak, tisztíttattak, szentül tartattak fen [konserváltattak], de azoknak vallásbeli tiszteletekre embereink nem köteleztettek; a Bejrám ünnepe s más ünnepek tartattak: de az azok alatt való henyélésre hitünk sorsosi nem kényszerítették; még a nagy tekintetű férfiu rabok is sokszor fejér személyeken kicseréltettek, [így próbálták a kálmáncsaiak Szegedit kicserélni] a nélkül, hogy ezek hitők változtatására még a szerailban is kénytelenítették; az ártatlan árvák atyjokfiainak, az elegyes házasságban született gyermekek siralmas szüléiknek a bebeléből ki nem ragadtattak. — A budai Mufti [a rendes és konstantinápolyi Muftinak a kajmakánja, vicéje], azt ugyan, mint az ő hatóságához [departamenjére] tartozó dolgot megkívánta, hogy a predikátorok halálok felől tudósíttassék, de egyéb vallásra tartozó dolgokba nem avatta magát.

A 18-ik század [seculum] taszította asztán megýénket is abba a siralmas állapotba, melyben a salvojure dominorum terrestrium [a földes urak jogainak fentartása]; az adhuc [ideiglenessé], az artikularitása vagy nem artikularitása [a törvénycikkelyekbe t. i. 1681-diki soproni országgyűlésébe beigtatása vagy nem iktatása] valamelyekklézsiának az új alaponi kereset formálhatásnál [neoaquistica] fogva jogot és címet [just és titulust] adott a pécsi főpapnak arra, hogy az ő vele egy Istent azon idvezítőben imádó keresztyéneket uradalmából kikergesse; a kalocsainak, hogy dragonyos mód-

jára (a la dragonade) térítse; a vácinak és sok világi úrnak, hogy templomainktól megfosszanak.

8. Szerencsétlensége volt a mi egyházkerületünknek (szuperintendenciánknak), hogy kerületében a reformáció eleje elmulásától fogva a kezünk alatt levő egész időszakasz (periodus) végéig igen kevés főnemességű családok (familiák) találtattak: kik az ekkleziáknak gyámjai (tutori) és daikái; a belső igazgatóknak tekintettel, tanácsosal és értékkel való segítői lettek volna. A reformációt előmozdító családok (familiák) vagy kihaltak, mint a Perényi, mely a fogságban meghalt Péter, fiában Gáborban megszűnt (deficiált 1565-ben, vagy az országnak más részére költöztek, mint Török Bálintnak fiai János és Ferenc, kik közül az öregebbik mint Hunyad-vármegye főispánja Erdélyben lakott; a kisebbik Debrecenben, a hol az ő védelme (patrociniuma) alatt tartatott 1567-ben az a zsinat, melyben a helv. hitv. (helv. confessio) bevétetett; vagy a római katolikus hitre áttértek (katholizáltak), mint a Zrinyiek: így volt a dolog a kisebb földes uraságokra nézve is. A tenger háborús viszonytagságok, a jogot (just) és a törvényt nem ismerő fegyverzőrgés, a birtokosságot helyeserélővé (ambulatoriussá) változtatta; a pallos éle egész családokat (familiákat) megemésztett; Pázmán fáradhatatlan és igen mesterséges munkássága II. Ferdinánd hatalmas buzgóságától segítettén, több mint 30 mágnás elhajtása után, seregenként térengette a nemességet abba az akolba, melyben annak elei sem maradhattak, sem kívántak maradni; csak a köznép tartotta meg a mi nála volt, elannyira, hogy az egy Ráday és Fáy családokon (familiákon) kívül — a mi megyénkben lakó főnemes családot (familiát) nem találunk. A több okok közt ez annak az oka, hogy a papi gyűlések itt e tájon minden világi uraságok nélkül tartattak; és nem az, minha hazánkban a püspöki (episcopale) és nem az egyháztanácsai kormányzás (presbiterianum regimen) állítatott volna fel eleitől fogva, amint

azt megbizonyítottuk azon munkácskából, melyet láthatni (Prot. proxime praecedente pag. 600).

9. A nagyobb iskolákra nézve a mi megyénk a több ekklézsiái megyéknél szerencsétlenebb volt. Ezeknek az iskoláknak kezdete a hazában mindenütt mustármagnyi volt; és az a mustár mag, ahol vettetett, az evangyéliomi vallásra tért uraságok által vettetett, mint Pápán, Patakon, Debrecenben s egyebütt, és a hol még csirában lévén, össze nem tapodtatott, mint Temesváron történt Petrovics onnan való eltávoztása után; vagy hasonló birtokos uraságoktól vagy fejedelmektől ösztönöztetvén s melengtetvén olyan magas és terebély élőfához hasonló (arborescens) plántává lett, a melynek az ágain és ányékában sok égi madarakhoz hasonló ifjak fészkeket raktak, és nyugodtak, mint Patakon, Pápán, jó darabig Váradon, azután pedig Debrecenben.

Igy lettek s nevelkedtek hazánkban a mi nagyobb iskoláink. De a mi szerencsétlenségünkre — a török hatalomnak ezen a részen való nyugovása miatt, a mi e tájon birtománysaink felrezzenvén, magokat innét az országnak belsőbb és bátorságosabb részére vonták; és ott az ő elhagyott birtokaikért vagy más jószágokat foglaltak el törvénytelenül, mint az a háborús időben szokott lenni, vagy a maga útján kértek és nyertek. Ekképen a mi, ily hatalmas segítségtől megfosztatott városaink, ekklézsiáink magokrahagyattatván, csak annyit tettek, a mennyit értékek s tehetségek csekélységéhez képest lehetett tenni, megmaradván — a hol lehetett — régi közönséges (triviális) iskoláink birásában; ahol pedig a kisebbség, (minoritas) miatt nem lehetett, ujakat építvén: de mind a két esetben legfelebb is nem terjeszkedhetvén többre az okosan tanácsló s igazgató, alap (fundus) és az alkalmazott tanítók nem léte miatt a nyelvészeti osztálynál (grammatikánál); és ha még, két három helyen — a tudományosan vitatkozás tanításánál (dialektikánál).

Mert az ugyan, amit Lampe mond, hogy a 16. század-

ban nekünk főiskolánk (kollegiumunk) volt Pécsen; és amit Somogyban beszélnek: hogy Szegedi Kálmáncsán oly iskolát állított, a melyből az ő kimulása után is jó ideig sok épületes egyházi tanító került ki — lehetetlennek nem mondjuk, de hihetetlen, mint a lehetetlenséggel határos dolog az, hogy Skaricza, Szegedinek a különféle iskolákban tett minden fáradságának morzsálcáit rendről rendre elbeszélvén — ezt a mindnyájánál — még ha tiz annyi lett volna is, véghetetlenül emlékezetesebb jótéteményét elhallgatta volna. — Jó formán oda megy ki a pécsi főiskola (kollegium) is, mert ugyan ki és mikor alapította (fundálta) ezt a mi számunkra? Az a főiskola (akademia), melyet ott I. Lajos alapított (fundált), és a melyből 300 tanuló állott ki a mohácsi ütközetre, azon veszedelem után elpusztult. — Ha valaha valaki, Szerescsen alapíthatta (fundálhatta) volna számunkra, de ő János királytól kapván 1527-ben a pécsi püspökség jószágát, már 1534-ben meghalt. E hét esztendő alatt kellett hát neki alapítani, ha alapította (fundálta) a főiskolát De vajjon tesz-e okos ember alapítványt (fundációt) annak, ami nincs; és oda, a hol nincs elegendő ifjúság, mely az alapítványt (fundációt) használhassa. Egy olyan háborús világban, a reformációnak olyan elején, a pécsi uradalom (dominium) birtokának oly nagy bizonytalansága között főiskolát (kollegiumot) alapítani (fundálni)! Perényi a neki két királytól adományozott (konferált) Patakon csak közép-iskolát (gimnáziumot) alapított (fundált).

Szerecseny halála után 9 esztendővel Pécs török kézre jutott. Ez legalább nem alapított (fundált) ott főiskolát (kollegiumot); a hol alapítva (fundálva) találta is azt, mit csinált vele? Várad példa lehet. Sőt 1540-ben ifj. Zápolya János konstantinápolyi követe pécsi püspök Eszéki János volt. — Eplae Procer. Collig. Pray Tom. 2. pag. 88.

Ez az oka, hogy ennek a pécsi főiskolának (kollegiumnak) Lampén kívül sehol semmi nyoma. Itt raboskodott Sze-

gedi sokaig kísértetett, ostromoztatott; mégis a főiskolából (kollegiumból) senki sem segített, senki nem látogatta, senki nem könyörgött érte. Beszélt Skarica az ő rabságát; el nem felejté a véle jöltevőket névről névre feljegyezni, de az odavaló főiskoláról (kollegiumról), annak tanítóiról és tanulóiról egy jótát sem tészén, mivel nem is tehet.

Vergődtek hát a mi sok raboltatásokat szenvedő szegény népüktől, mágnások minden adományozása (dotációja) nélkül állíttatott s tartatott közönséges (triviális) iskoláink, amint vergődhettek. Azt pedig, micsoda állapotban vergődtek, jóformán megérthetni abból az iskolákról szóló végzésből, mely az 1635-ben Dunavecsén tartatott fő- (generális) zsinatban tétettetett, és egy tenyérnyi papirosra irattatott, s a Simándi-féle jegyzőkönyv- (Simandianum protokollum)-nak egyik tiszta levelére van ragasztva. Erősen kellett abban tiltani: „hogy az iskolák többé a lakosokkal együtt való írásnak helyévé ne tétessenek; az iskola mesterek, kik sok helyeken csákó, süvegben, veres vagy sárga csizmákban járnak vala, de kikben válogatni azért nem lehetett, mert jobbakat nem lehetett találni — az öreg deákok számára alalmaznában főzött ételeket el ne ragadozzák. A deákok tanítására és a mester kifizetésére talált „Galli Cantáció“ (talán tyúk kéregetés) és a házások esküvője (kopuláltatása) esztendőnként előforduló napján való köszöntés hasonlóan eltöröltetett: de a tandíjt (didaktrumot) alkalmas összegbe [summára] határozta a zsinat. Ugy látszik, mert a mesternek megállapított bére (fixuma) nem lévén, abból kellett a fizetésének kielteni. P. o. a középiskolákban (gymnaziumokban) a milyenek voltak, amint az 1652-dik esztendei zsinaton jelen volt tanítók (rektorok) aláírásából (szubskripciójából) kihozhatni — Kecskeméten, Kőrösön, Patajban, Ráckeviden, Decsen, — a philippista, rhetor és a dialectika tanuló akár polgár volt, akár külföldi, fizetett 2 forintot.

10. Egyik szerencsétlenségből a másik. A mi mágná-

sainknak megyénktől való eltávozása miatt anyaoskolánk nem lehetett. Az anyaoskolának kerületünkben való nem léte már magában is derekasan nehezítette a tudományokban való tökéletesedést, pedig hazánknak a két századon [szekulumokon) által való szomorú környülállásai kebelünkbeli ifjainkra nézve, ha lehetetlenné nem tették, de annyira elnehezítették, hogy kivált a XVI-dik százban lehetetlenséghez közelítene. Az ország három fejedelem részire lévén felszaggatva, a török uradalom alatt levőknek a keresztyén fejedelmek birtokaiba való általjárás egy oly bárdolatlan nemzetség előtt, felette kevés becsü dolognak a kedvéért, a minémű a tudomány: gyanús, azért is tilalmas és veszedelmes; az olvasás által való tanulás pedig, a könyveknek nagy ritkasága, a postáknak nem járása, a közlekedéseknek (korrespondenciáknak) nem léte miatt igen nagyon nehéz volt. Innét vagy, hogy mikor a Tiszáninnen való egyházkerület (szuperintendencia) Szikszaiakkal, Károlyi Gáspárral, Molnár Alberttel, Pósházival dicsekedik, a Tiszántúl való Mélius Pétert, Csipkés Komáromit, Mártonfalvit, Alvincit sat. emlegeti: akkor a török iga alatt levő két megye közül az egyik az egyetlen egy Otrokócsit mutathatja; mi pedig kénytelenek vagyunk megvallani, hogy Szegedi halálától fogva szintén 1731-ig egy esmeretes tudóst sem tudunk nevezni.

Az időnek ezt a nagy szerencsétlenségét (maleficiumát) egyedül a külső oskolákban való tanulással orvosolhatták a mi ifjaink; kétség kívül némelyek orvosolták is, akik vagy tulajdon jóságokból, vagy a mások adakozásából elegendő úti költséget gyűjthettek a végre, hogy a XVI. században (seculum) ugyan Vittembergába, a XVII. század közepéig Heidelbergába; azután pedig Helvéciába s Hollandiába menjenek s tanuljanak. A minthogy a XVI-dik században erről a részről is mentek valósággal tanuló ifjaink Vittembergába, arra – ha többet nevezni nem tudunk is, bizonyosság Jeremiás Lipponius baranyai születésű (patria Barovius), aki maga so-

káig ott lakván, a minden Vittembergában tanult magyarok névsorozatát (catalogusát), melyet Czirják Mártontól fogva 1585-dik esztendőig (ad annum) csinált, vagy inkább az egyetem anyakönyvéből (universitás matrikulájából) kiirt Monedolatus Péter (Csókás Laskói) és a maga „De homine magno in rerum natura miraculo“ írott munkájának eleibe tett, folytatta (continuálta) 1597-dik esztendőig (ad annum), mely folytatás (continuatio) — úgy mondják — hogy a Kolozsvári könyvtárban (bibliothekában) vagyon. De csakugyan, hogy a pártfogók (patronusok) ezen a részen való ritkasága és a felebb említett akadályok miatt kevesebb ifjak mentek mi tőlünk külső országra, mint a tiszamelléki egyházkerületekből (superintendenciákból), azt említeni sem szükség.

11. Azok, a kiket ma a törvény és felsőség kifejezése szerint (stylo legis et Curiae) szuperintendenseknek hívunk, régen, még a 1680-dik esztendő után is, „episkopus“-oknak nevezték magokat. Nem egyébert, hanem hogy ők nagyon tudták, hogy „episkopus“ deákul, ha nem szintén tiszta deákul is, annyit tesz, mint szuperintendens. Azért írta Hieronymus Evagriushoz küldött levelében: „mi görögül nagyobb jelentőséggel így mondatik: Episcopuntes, az latinul így van: Superintendentes; a honnan van az episcopus név is csinálva*).“

Az idegenek minden még az effélékre is kiterjeszkedő féltékenységek (zelotipiájokjok) mellett is hajdan nem voltak abban az állapotban, hogy azt ő tőlök megtilthassák.

De ugyan micsoda nagy igazságtalanság és embertelenség azt irigyelni, tiltani és tiltatni! Alig állhatja meg az ember, hogy azoknak a három kapucieus barátoknak példája ne jusson eszébe, a kik a párisi du Marcus nevű klastro-

---

*) Szerző kéziratában eredetileg latinul így: „quod graece significantius dicitur episcopuntes: id latine — superintendentes, unde et nomen episkopi factum est.“

mok könyvtára (bibliothekája) lajstromozására (kathologizálására) mint legtudósabbak kiválasztatván: midőn a tiltott (prohibitus) könyvek sorozata (index) csinálásában foglalkodnának: *Regulam accentuum et spirituum graecorum, opera P. L. Abbé menten Delno után tették*; minthogy a *spiritus*okat látván, olyan könyvnek gondolták azt, mely a görög boszorkányokról tanít. Ez tudatlanság! De mi az igazságtalanság, ha ez nem igazságtalanság? Hogy azok a fényes nyájok mellett való vigyázásra köteles episkopusok, kik többnyire a nyájaktól távol nagy gazdag jövedelmek között, országos dolgok, világi perek miatt szent hivatásuk (destinációjuk) ellen, nem vigyázó vigyázók; azokat a szegény sorsú együgyű embereket, kik az ő kicsiny sereg nyájok mellett és között szorgalmasan vigyáznak, episkopusoknak, azaz vigyázóknak cimezni, titulálni nem engedik?

Lám a gazdagok és semmi nélkül nem szűkölködni látszó laodiceabeli nagy gyülekezetnek angyala, már akár milyen angyal volt is — nem irigykedett és boszankodott azért, hogy a világ szerint nyomoruságos és szegény, de valóban gazdag angyalát a smirnabeli gyülekezetnek, szintegy mint ötet, angyalnak nevezte az Ámen, ama hiv és igaz tanu!

Azonban az is furcsa, hogy ezek a mi episkopusaink nemcsak másoktól közönségesen „Reverendissimus“-oknak cimeztettek (tituláltattak) deákul, hanem magok is egymást úgy cimezték (titulálták), még pedig öreg Patai János a királyi tanácshoz (Consilium) adott feleletében a nélkül, hogy azért vagy megrovatott (reprehendáltatott), vagy felőle megtiltatott volna. De ha magyarul volt a beszéd, ez volt a püspöki cím (titulus): „Becsületes Püspök Uram!“ mint némely felebb említett térítvényekből (reverszálisokból) is láthatni.

12. Nagy bizonyága a mi egyházkerületi (szuperintendenciális) igazgatásunk hajdani szervezete (organizációja) tö-

kéletlenségének az, hogy a kezünk alatt levő egész időszakon (perioduson) által nem volt egyházkerületi jegyző (sup. notarius). A predikátorok olyan közügyi személyek (publica personák), a kiktől sok függ a nép miveltsége (kulturája) és a közönséges biztonság (securitás) dolgában. Immár ezeknek esztendőnként rendesen testületileg (in corpore) összejönni, gyűlni, a nélkül, hogy hiteles személy által feljegyeztessék: miért gyűltek? mint tanácskoztak? mit végeztek? — oly gyanús cselekedet, melyet okos kormány (Regierung) szó és igazgatás nélkül el nem nézhet. Egyedül az alatt a török birodalom alatt lehetett az így, a melynek eleitől fogva való szerencséje nemcsak észre nem venni a hibákat, hanem a hibáknál fogva terjedni s virágozni.

De talán nem is lett volna az szükség, hogy idegen kéz nyuljon annak a hibának megigazításához. Hiszen ha semmi egyéb nem, avagy csak az, ami az akkori időben sokat tett: hogy dicséretes emlékezet vagyon az evangyéliomban az efézusi grammateüs-zről, kik Károli Gáspár városi író deákjának fordított, noha helyesen a városi legfőbb tisztet Konzult vagy Birót kellett volna érteni, amint ex nummis antiquis megbizonyította Schvarz altorfi professzor; főképen pedig és helyesebben az, hogy még már az első század végén élt atyák emlékeznek az ekklezsiákban való jegyzőkről (notariusokról), kik a mártírok szava, s magok halálban való viselése megírására rendeltettek; nevezetesebben pedig, és ami leginkább ide tartozik, hogy régen egy zsinat se volt, melynek a végzéseit (aktáit) kiválasztott jegyző (notarius) ne írta volna le, eléggé serkentette vala a mi elődünk élteket arra, hogy egyházkerületi jegyzőket (sup. not.) rendeljenek.

Még ma is látni, hogy némely régi predikátorok magokat „Isten országa irnokai“-nak címezték (Regni Coelorum scriba-inak titulálták); nagy kőnc nem profétának; de bár csak „Dunavidéki irnok“ (Tractus danubiani scriba) lett

volna valamelyik; Most nem panaszkodnánk a semmit fel nem jegyzett püspökökre. De vajjon inkább méltó panasz-e vagy se? Hiszen nem állott az az ő kötelességekben, megírni a megesezt dolgokat!? Így ítélünk: a reánk nem tartozó, sőt működő (actualis) hivatalunkkal jó módon meg sem állható kötelességet felvállalni hiba; de kétszeresen hiba az ilyen helytelenül felvállalt kötelességnek meg nem felelni. A püspök a zsinat elnöke (praeses) volt; az elnök jegyeztet, de nem jegyez törvény szerint (a praeses protokolláltat, de nem protokollál de jure), mivel akkor kettős személyt (personát) venne magára; ha pedig önmagától vezet könyvet (ipso facto protokollál), a jegyzés (protocollatio) gyanús; és annak hitelessége (authentiája) méltán kérdés alá megyen. Az utódot (successort) ami illeti, az az ilyen tulajdonságokat (karaktereket) összezavaró, de már rossz szokássá vált elnökséget (praesidiumot) felvállalván már az által (ipso facto) hibázik, mert a két hivatalt el kelle vala választani; a mit mivel sem nem cselekedett, az előtte való példa szerint nem jegyzett (protocollált), másodszor hibázott, — még pedig terhesebben mint előbb; nemcsak azért, hogy henyeségből nem jegyzett (protocollált), hanem azért is, hogy annál fogva kárt tett a maradéknak, tudatlanságban hagyván azt az ő alatta folyt dolgokra nézve.

Ha a valódi hibát lehet azzal kisebbíteni, hogy közönséges, az egyházkerületi jegyző (sup. not.) nem léte igen kicsiny hiba leszen, minthogy az köz volt minden egyházkerületekkel (szuperintendenciákkal).

A dunántúli megyéből ha ide irtak, vagy egyenesen a püspök irt, vagy annak halála után az esperesek (seniorok). A tiszáninnen valóban — noha a szatmárnémeti zsinatban elvégeztetett, hogy szuperintendens és jegyző (not.) legyen, de mindaddig nem lett, míg néhai Ráday Pál ur királyi parancsolat kieszközlése (exoperációja) által meg nem cselekedte, hogy légyen; lett 1734-ben és úgy azután jegyző (no-

tarius). A Tiszán túl valóban pedig a közelebbi múlt század (seculum) közepe előtt kevésbé választott legelső egyházkerületi jegyzőül (sup. not.) néhai Sződi János ur. Ugy, hogy akármit tartanak némely kevesek a bodrogkeresztúri gyűlés felől, mely 1734-ben számos uraság jelenlétében tartott: de valósággal annak köszönhetjük, hogy a mi ekkleziiai gyűléseink ettől s több e forma fogyatkozásuktól kitisztítottván, és a jól rendelt világi gyűléseknek (a mennyire a dolog természete engedte) formájára hajtattatván, úgy szerveztettek (organizáltattak), hogy már ma azokban a dolgok rendesen folyanak, illendően feljegyeztessenek (consignáltassanak), és az irások alkalmas helyeken tartassanak.

13. Igaz, hogy az ekkleziiai társaság állandóan fenyték nélkül nem lehet; de mivel a helyes és okos ekkleziiai fenytéknek szükségesképen az idő minémiségéhez képest és a köztársaság állapotához kell alkalmaztatva lenni: tehát meg lehet mindaz, hogy jó ideig haladjon valamely ekkleziában a fenyték megállapítása; mind az, hogy az idő s társaság változásával együtt változzék, és ez nálunk is úgy történt.

Ugyanis, mint mikor a kertészek a maghintésében, a plánták egyengetésében foglalatoskodnak, látván tornyosodni a felhőket, melyek lassanként zivatar, szélvészszel, vilámlásokkal, csattogásokkal közelítenek s elérkeznek, az ő kalyibályokba rejteznek, és kénytelenek a kertnek gyepével való bekerítését, a rosz füvek kigyomlálását addig halasztani, míg az égiháború csendesedik, és az idő szolgál. Ugy lön a dolgok a mi reformátorainknak az ekkleziiai fenytékre nézve ama dühös és hosszú török háború miatt, mely őket minden evangyéliomi veteményeikkel s plántáikkal végső romlással fenyegette vala. Ekképen míg Zwingli, Oecolampadiusal a fenyték legfelsőbb fokáról [grádusáról] az egyházból való kiátkozásról [excommunicatióról], nem egeyzhet, és ez kénytelen a bazileai templomok ajtajairól

levettetni az egyházi átok leveleket (Banncetteleket), melyeket odaragasztottak Zwingli tanácsa ellen; míg Erastus az egyházbóli kiátkolásnak (excommunicatióknak) nemcsak szükségtelen, hanem helytelen voltát is mutogatná a palatinátusi vallástanítók [theológusok] ellen: még maig is fenforognak ezek a kérdések: magok rendelték-e, vagy a zsinagógákból vették az apostolok a kiátkolást [excommunicációt]?

Osztán amit az apostolok cselekedtek, de csudatevő hatalommal s tekintettel cselekedtek, kell-e azt cselekedni az egyházi rendes szolgáltnak? Végre, van-e ma a keresztyén hatóság [magistratus] alatt szükség arra, a mire a pogány császárok és bírák alatt szükség volt az ekklézsiában? Addig nálunk ez az igazság önmagától [ipso facto] megbizonyított, hogy az idő minéműsége és a köztársaság állapota szerint lehet vagy haladhat, áll vagy változhatik az ekklézsiái fenyték.

Különben meg kell vallani, hogy minden török háború nélkül is, a mi reformátorainknak sok foglalatosságaik és kevés tekintetek, a vallás tudományáról való heves és szakadatlan [disputatiók] vitolódások, a római vallás szarvas hibáinál, az evangyéliomi tudomány ujságánál fogva az ekklézsiába tódult elegy-belegy sokáig alkalmatlansága, nyakassága, főképen az ekklézsiái gyűléseknek ezen a részen való nem léte [mely gyűlések pótolhatták vala egyes reformátorainknak a szemességben és tekintetben való fogyatkozásait], mindezek, mondom, sokat tettek arra, hogy az ekklézsiái fenytékről való rendelés szintén a hercegszöllősi gyűlésig halasztódjon. Addig pedig, nevezetesen a törökök ezen a tájon való megülledésektől fogva a török ka di büntette az ekklézsiái ítéltre [censurára] tartozó bűnöket, a vasárnap rontókat; p. o. templom elmulatókat, a káromkodókat a templom előtt megbotoztatta, a tolvajokkal Mózesi módon térítette vissza a lopott jószágot.

A legelső zsinat határozta meg [Canon XXIX] azt, a

mit az atyák közül némelyek Víttembergában láttak és tanultak, t. i. az egyházbóli kiátkolást [excommunicatiót]; még pedig türhetőképén, mivel úgy határozta, amint természet szerint kell annak lenni, mindenütt valahol lehet és vagyon: t. i. „nehogy végrehajtásával a polgárok bele vonassanak, milyen a közmeggyalázás, annyival inkább a fejesztés*).“

A cél is félig jól van a törvénycikkelyben [canonban] találva, hogy „az egyházbóli kiátkolás [excommunicatio] által a jobbulhatók megjobbuljanak“; de a mit utána tettek: „a kik pedig jobbulni nem akarnak, annál több gonoszságba és veszedelembe essenek“: oly szent kegyetlenség, a mely aligha kegyetlenebb dorgálást [reprimendat] nem érdemel, mint a Zebedeus fiaié, nem tudjátok minémű lélek lakik bennetek? Igen akarnók, ha inkább az ekklézsiái büntetés természeti értése, mint sem a külső hatalomra való tekintet [mely az egyházbóli kiátkolásnak — excommunicatiónak városi gyalázatos végrehajtási — effectusai felől tudósittatván azokat, méltán eltitkolhatta vala] bizta volna a zsinati atyákat ama tartózkodásra, melynek csak porcikáját sem találhatni a komjáti zsinat 3-dik osztályú, 36-dik cikkelyében [canonjában], a hol az egyházbóli kiátkozás [excommunicatio] büntetése alatt tilalmaztatik a kiátkolttal [excommunicatussal] együtt imádkozni, énekelni, enni és szólni; ami a római tisztátalan egyház-jognak [jus canonicumnak] már sokszor sok országokat megrészegető, felforgató, legsűrűbb seprőjéből való seprő. Ezt és az effélét az idő homályosságának kell tulajdonítani; és épen nem kisebbíteni azért jó eleinket, hogy mi az ő vállalkra állván, náloknál távolabb látunk; és helybe nem hagyhatjuk azt, hogy azon fortélyos egyház jog [jus canonicum] által elcsalattatván néhai Hodászi Lukács debreceni pap, még pedig nevezetes és

*) Szerző kéziratában eredetileg latinul így: „Ne effectus civiles secum trahat qualis est infamia publica; imo quandoque diminutio capitis.“ F. M.

szuperintendens Báthori Gábor fejedelemtől azt kérte, és megnyerte, hogy a papi szék ítéletét [sentenciáját], [a hová tartozik az excommunicatio is] minden áttekintés [revisio] nélkül tartozzék végrehajtani [exequálni] a külső törvényszék [forum].

14. Meg kell vallani, hogy Luthernek az úrvacsorája felől való vélekedése, az ő tudománya egyéb cikkelyeivel együtt jöven be a hazába, hamarabb és közönségesebben elterjedt Zwingli vélekedésénél. Az ő nevének a helvéciai reformátoré felett való hire; s könyveinek közönségesebb és kapósabb volta; a szent vacsora felett való értelmének a római ekklezsia értelme iránt való engedékenysége [condescensiója], sőt ahoz bizonyos határig [liniáig] való közelítése; nem különben hazánknak a német birodalommal határos szomszédsága; I. Ferdinánd seregének — melyben kétség nélkül sok lutheránusok voltak — országunkban való eloszlása; az ágostai hitvallásnak [aug. conf.] a birodalmi [imperiális] közgyűlésben való lett felolvastatása — melyet az I. Ferdinándot és Mária királynét oda kísérő magyar uraságok is hallgattak: mindezek igen kedvező alkalmatosságok voltak Luthernek a sz. vacsoráról való értelmének elterjesztésére.

Vittembergába — mintha ugyan az lett volna az evangéliumi tudománynak egyedül való műhelye, úgy mentek hazánkfiai, elannyira, hogy Sztárait és — meg egyet kettőt kivéven — minden esmeretesebb reformátoraink ottszedték, még pedig jó idején, és onnan hozták a tudományt: Cirják Márton után, a ki legelső volt 1522-ben, 1524-ben ott tanult budai fi Gléba Balázs, 1525-ben ugyan budai fi Utlimannus, Dévai kétszer volt oda ki 1537-ig. 1540. után ugyanott tanultak Kopácsi, Siklósi, Szegedi, kik mind a mi tájunkon születtevén, a mi tájunkon kezdték vagy végezték hirdetni a megújított tudományt.

Nem kell mindazáltal gondolni, hogy az említett reformátorok semmit sem hallottak, se tartottak volna Zvinglinek

az urvacsorája felől való értelme felől. Sőt inkább Szegediről nem kételkedhetni, hogy azt tartotta [Loci comm. pag. 182. sequ].

Dévairól bizonyos, hogy noha a bécsi püspöktől lett megvizsgáltatásakor [examináltatásakor] még Luther vélekedésén volt, de 1543-ban már a Zwingli vélekedését hirdette és tanította, a honnan panaszt is küldöttek ellene Vittembergába a sáros-vármegyei lutheránus predikátorok, kiknek Luther csak azt felelte, hogy azt a tudományt Dévai ő tőle nem tanulta.

Voltak hát Zwingli értelmén levők [Zwingliánusok] még a reformáció elején Magyarországon, különben miért kötötte volna össze I. Ferdinánd Luther tudományával Zwingli és Oecolampadius tudományát? Miért parancsolta volna ugyanazon büntetéssel büntetni meg mind a kettőnek vallóit aug. 20-án 1527. Búdaról kelt rendeletében [edictumában]? Lutheránus Skultéti egy „Hüpomnema“ nevű munkájában megvallja, hogy egy János nevű kis-szebeni predikátor közönségesen tanította azt 1530-ban. Sőt Révai Ferenc nagy tudományú turóc-vármegyei főispán, Zwingli erősségein felakadván, oktatás végett Lutherhez folyamodott 1539-ben, de kitől az Isten mindenhatóságára való igazgatásnál egyéb választ nem nyert. Nagyobb az, hogy a Sakramentáriusok neve alatt országgyűlésileg [dietaliter] számkivetésre ítéltettek minden Zwingli értelmén levők [Zwingliánusok] 1548. 9. t. c.

És épen e kemény büntetés az oka együtt azzal a kigyói bölcsességgel, melyet az első keresztyénektől tanultak a Zwingli értelmén levők, hogy magokat az ágostai hitvallást [aug. confessiót] követő ekklézsiáktól külön nem szakasztották mindaddig, míg Kálvin — Zwinglinek a szent vacsora felől való értelmén igazítván, a szent jegyekkel helyesen élőknek a Krisztussal való valóságos, de lelki egyesüléseket tanította, és azzal több keresztyén ekklézsiáktól a szent va-

csorában, ha szintén különbözőképen is, de feltett és hitt sákramentomi csudát megeszmérvén, azokat mintegy megen-geszteltette; és azon eredeti gyűlölséget, boszankodást, mintha Zwingli az oltári szentséget azt az embernek a Krisztussal való legszorosabb egyessége eszközét [vehiculumát], pusztá és üres jegyek ételévé változtatta — minden egyenes szívű és igazán ítélő emberek fejéből kivette.

Ezt — a már idegenek ítélete szerint is türhetőbb értel-met Pázmán „Kalauza“ szerint legelőször Kálmáncsehi Márton hirdette és terjesztette a Tiszán túl a beregszászi zsinatban való előlülése, és méltóságos Petrovics Péter ha-talmas oltalma alatt. Kálmáncsehivel együtt paposkodván ke-vés ideig Huszár Gál Debrecenben, ennek a városnak a Lippai veszedelem után 1550. táján [Sz. Iványi Paralip. 53. pag. amint íródik?] következett elpusztulása miatt túl a Dunán ment, és vagy magával odavitte Kálvin tudományát; vagy ott már annyira elhatalmazottnak találta, hogy 1555-ben óvári predikátor Bullingerhez írott levelében szükségesnek ítélte azt kérni, hogy mivel az a környék a helvétországi ekklézsiának az urvacsorája felől való értelmét bevette: te-hát a tigurumi rendtartás szerint való eljárást [liturgiát] az azzal való élés végett küldené meg ő hozzá.

Hihető, hogy derekasan terjesztette a mi részünkön Kálvinnak értelmét Méliusnak az egervölgyiek szá-mára 1561-kén írott hitvallása [confessziója] is, melyet a debreceni ekklézsia is aláírt, melyet ő kétséggkívül a maga kedves Szegedijével közleni el nem mulatott, és a melyet az 1562-ben Tarcalon, és az azt követő esztendőben Tordán [Erdélyben] tartatott zsinatok megerősítettek, mely két zsi-natban a genfi hitvallás [genevai conf.] is bebevődött; előbb öt esztendővel, mint a helvét hitvallás [helvet.confessio].

Az bizonyos, hogy közelébb megyénkről szóljak, a her-cegszöllősi zsinatnak a sákramentomok kiszolgáltatásáról

szólló rendelkezéseiből, hogy már akkor a mi megyénk lutherána ekklézsiáktól különválván, egészen a helvétországi szertartást [helvetiai ritust] tartotta; és ehol így lett az meg, a mit szépen és igazán így ad elő Klein [Nachrichten von den Lebensumständen. Tom 2.] :

„Igy lőnek reformálttá a legtöbb községek, és a szabad kir. városok a Dunán innen; és közülök kevesen maradtak hivei az evangélika vallásnak. Vagy másszóval az országban levő tiszta németek és tótok evangélikusok maradtak, és a tiszta magyarok nagyobbbrészt reformáltakká lőnek*).

Kleinnek utolsó szavaira példa a mi megyénkben a többek közt „Egyházi“ helysége a Duna mellett, a hol a XVII. században — mig magyarok lakoztak — reformáta ekklézsia volt, de tótok kerülván oda — ma lutherána vagyon.

Legrégibb ekklézsiák a mi megyénkben a baranyai ekklézsiák, nevezetesen: Laskó, Hercegszöllös, Veresmart; Tolna-vármegyében a néhai tolnai ekklézsia, melyben még Sztárai predikátorsága előtt predikátor volt Bereményi János, ki nek a feleségét vette feleségül Szegedi, és még Decs. — Budán, Pesten, Vácon, Körösön, Kecskeméten, Halason bizonyos, hogy jókor voltak ekklézsiáink, de mikor kezdődtek, nem tudjuk. Kecskeméten már népes iskola volt 1599-ben egy régi és a vármegyei bizottság [deputatió] előtt bemutatott [producált] jegyzőkönyv [protokollom] szerint, melyben az

*) Szerző kéziratában eredetileg németül így: „So wurden nun die meisten Gemeiden reformirt, und die königlichen Freistädte diessseits der Donau; und eine wenige unter ihnen blieben der evangelischen Religion zugethan, oder klaren Deutsche und Schlovachen des Königreichs blieben evangelisch; und die aächten Ungaren wurden gröstantheils reformirt.“

említett esztendőről az vagyon: „Mesternek György deákot fogadtuk meg városostól szent Dömötör után.“ — „Ismét 1600. pünkösdben predikátor uramat Búzás Mihályt fogadta meg bíró uram Varga Ferenc sat.“ A mióta csak holmi hányt vett jegyzőkönyvi [protokollaris] jegyzéseink vannak, azóta emlékezet vagyon ezekről az ekkleziákról. Simándi 1626-tól fogva 1632-ig jegyezte a zsinatban megjelent predikátorok neveit, és minden esztendőbeli sorozatban [catalogusban] ott találjuk az 5 első ekklezsia predikátorait, névszerint. — A halasi ekklezsia miért csak az utolsó esztendőben nevezessék: annak az okát a „halasi ekklezsia különös történelmében“ [históriájában] megírtuk. Ezen most számlált ekkleziánál régiebb a ceglédi és ráckevei ekklezsia, hanem hogy ha Skarica évi teljesítményét (annua functióját), melyről Szegedi élete leírásában [historiájában] így vagyon a szó:

„Skarica Szegedinek javaslatára évi teljesítményeinek végeztével Pestről Kevibe lejöött*)“ — ha, mondom, ezt a teljesítményt [functiot] egyházi teljesítményre [functióra] vesszük, amint látszik, hogy venni kell, már akár templombeli, akár — ami hihetőbb — iskolai teljesítmény lett legyen az, tehát úgy a pesti ekklezsia lételét szinte az 1565-ig felvihetjük, a mikor a régiségről megyénk legrégebb ekkleziáival vetekedhetik.

Megyebeli ekkleziáink számát a mi nézi, annak az es-perességek [tractusok] mennyisége, az inséges hadakozásoknak e tájon való folyása vagy megszűnése, és a különböző honi viszontagságok előfordulása szerént szükségesképen hol szaporodni, hol kevesedni kellett. Most jó Istenünk kegyelméből s királyunk jóvoltából anya [mater] ekkleziáink

---

*) Szerző kéziratában eredetileg latinul így:

„Scaricaeus consilia Szegedini finita functione annua Pestino Kevinum descendit “

száma, melyekben rendes predikátorok szolgálnak 235, azaz kétszáz harmin cöt-re megyen*).

(Folyt. köv.)

Fabián Mihály.

---

*) Jónak véljük idejegyezni, hogy ez idő szerént, napjainkban kerületünkbeli rendes anya-egyházaink száma 245; ha pedig hozzászámláljuk ama négy egyházközséget is t. i. az al. baranyabácsi egyházmegyéhez tartozó Slavoniában fekvő Tardincát (rácajkú), a kül. somogyi egyházmegyei Némedit, és a vértessaljai egyházmegyei Felesútót és az egyesült hitvallású ujonnan alapult Ercsi, melyekben anyaegyházzá alakulhatás tekintetéből egy idő óta tanítók helyett segédlelkészek hivataloskodnak: akkor 249 egyházközséget lehet megneveznünk. Ennyi a félszázad alatti növekedés.

F. M.

TÁRCA.

Adatok a jezsuiták történelméhez.

(Folytatás.)

VIII.

La Garde amint szerét teheté, a titkot Zamet előtt, ki akkor Nápolyban tartózkodott, sub rosa felfedezé. Ez pedig rögtön futárai által tudósítá mind a Rómában levő francia követet, mind magát a királyt a közelgő vész felől. Nem sokára azután maga La Garde is Franciaországba utazik, s a titkot a nála levő levelekkel együtt a király kezei közé teszi le, de Henrik a leveleket egyelőre visszaadá gondos megőrzés végett, megköszöné szolgálatát, s meghagyá neki mind azt megtenni, mit neki Lengyelország marsálla parancsolni fogna.

IV. Henrik nagy lelke az orgyilkosok sötét cselszövényeit nem tartá elég nagyoknak arra való nézve, hogymiattok egész életet merő aggodalmak között töltené el, s a veszedelmet, mely éjbe takaródzva leskelődött lépteire, mivel el nem háríthatta, megvetette. Így juthatott azután Ravailac minden előleges jelentések dacára bűnös céljához.

Minekutána ugyanis Epernon herceg levelét e gonosztevő a nápolyi alkirálynak átadta volna, hirtelen Párisba visszasietett, hol bűntársai mindent elkövettek sötét tervöket minél inkább kitalálhatlanabbá tenni. Azonban mégis vannak nyomaink, melyek bűnbarlangjainkba vezettek.

Ide tartozik Coman kisasszony jelentése.

E nő azok közé tartozott, kik Verneuil márkinő házi körét képezték, s a bizalmas viszony, melyben élt e nő azon urhölgygyel s annak nővérével Chantemerle márkinővel, elegendő alkalmatosságot szolgáltatott neki a veszedelmes titok birtokába jutni.

Ezen nő előadásából kitűnik az, hogy még az Istennek háza sem volt elegendőleg szent arra, hogy visszariasztaná a cselszövőket fekete hálójokat legalább szentélye előtt tovább nem szőni.

Egykor Verneuil márkinő vele karácsony ünnepén szent János templomába ment, hogy ott, mint mondá, Gontier jezsuitának egyházi beszédét meghallgatná, de alig foglalt ott helyet, Eperton herceg hozzá csatlakozott, s vele titkos beszélgetésbe bocsátkozott, és e titkos beszélgetésben lőn elhatározva a királynak meggyilkoltatása karácsony ünnepén az — Istennek házában!

Néhány nap múlva a márkinőtől következő tartalmú levelet kapott:

„Coman kisasszony! Ezen embert küldöm önhöz atyám komornyika kíséretében, kérem gondoskodjék ön föléle.“

Ezen ember Ravailiac volt.

Coman kisasszonynak igen feltűnt az, hogy ezen ember igen szomorú, s igen rosszúl van öltözve. Egykor azon kérdést intézte hozzá, hogy mint juthatott Verneuilné bizalmához, a kinek jellemében feküdt kiváló közönnyel nézni a világra: azt nyéré válaszul, hogy ő itt tulajdonképen Eperton herceg ügyeivel foglalkozik.

Továbbá majdnem ugyanazon időben Coman kisasszony azon felfedezést tévé, hogy azon egyének, kik a bűnmerénybe valának beavatva, leveleket küldenek Spanyolországba, s oda minden feltűnést gondosan kerülve el is utazának, és ezek felől Schomberg grófot és Courvoy kisasszonyt értesíté is, s előadá a veszedelmet, a melyben az egész királyi család forog, de ezek csak azt felelék, hogy ők ilyen dologba nem avatkoznak. Magdaleine ur pedig, kit szintén figyelmeztetett, még válaszára sem méltatta, szavára süket vala mindenki, mint elkeseredve megjegyzi.

1609. Verneuil marquise-nő kértére Tillet kisasszonyhoz kelle mennie, a marquise-nő meghitt barátnőjéhez. Ezen új körben már sokkal többet tudott meg, mint ohajtá. Itt ta-

lálkozott Ravallaceal ismét, ki itt a képmutató álcáját egészen leveté, és gyilkos szándékát minden tétozás nélkül előtte felfedezé. Ekkor Coman kisasszony többé a dolgot nem bírván, egyenesen a Louvre palotába ment, s felkereste a királynő egyik komornáját, s kéré, hogy eszközöljön számára a királynénál kihallgatást, miután oly dolgokról akar felfedezést tenni, melyek az egész királyi családot a legközelebb-ről érdeklik, s hozzá tette, hogy ha tanácsa elfogadtatnék, akkor azon leveleket, melyek holnap Spanyolországba mennek, felfogja tartóztatni, a melyek a dolgok veszedelmes állására a legbiztosabb világosságot vetendik.

Csudálatos dolog, hogy enőnek ily előterjesztése után három napig kelle a Louvre palotában zörgetni, és végre még sem részesülhetett kihallgatásban, és ezen idő elég volt arra, hogy a királyi ház ellenségei leveleiket Spanyolországba küldhették. A királyné ez alatt Chartres-be utazott, megüzenteté Coman kisasszonynak, hogy majd ha visszajő Párisba, az ágostonosok templomában fog vele beszélni, s meghagyá neki, hogy ott legyen. Ő ugyan megis jelent, de ott ismét egy napig kelle várakozni a nélkül, hogy csak pillanatnyi kihallgatásban részesült volna. Jó szándékának e végzetes meghiusulása mély fájdalmat okozott lelkének; látta, hogy már lejárt az idő, mely alkalmat adhatott volna, az elfogandó, de már elment levelekből világos bizonyítékokhoz jutni mindazokra nézve, miket előterjeszteni akart, egy utolsó módhoz nyult, tollat ragadott, s irt a királynő egyik komornájának, s újból kérte, hogy vagy a király vagy a királynénél kihallgatást eszközöljön, miután már a fenyegető veszedelem legvégső fokára jutott el. De kísérlete ismét meghiusult, azonban nem kerülhette ki a cinkosok figyelmét, a kik Ravallacot figyelmeztették, hogy Coman kisasszonyt tévútra vezetni siessen. Ez csakugyan búbanólag könyező szemekkel be is vallá előtte, hogy immár bűne nagyságát belátva komolyan elhatározta attól elállani, s kérte őt, hogy megutált gonosz szándékát ne fedezné fel senkinek. De e nő ösztöne által helyesen vezérelve belátta, hogy a veszedelem most csakugyan tetőfokára jutott, új utakról gondolkozott, melyeken végre a királyhoz eljuthatna, s végre páter Cotton közbenjárását szándékozott kikérni, s a jezsuiták házába sietett, de a ház procuratora jelenté neki, hogy ezen pap

nincs hon, és késő estve fog haza jöni, ha pedig holnap vele beszélni akar, igen korán kell jönie, mert Fontainebleau-ba szándékozik menni, — s más nap csakugyan korábban eltávozott, mintsem vele e nő találkozhatott volna. Ekkor azt hivé, nincs más tenni valója, mint a prokurátor jezsuitának mindent elmondani, a mi szíven feküdt azon kérelemmel, hogy azt Cottonnal, mihelyest haza jő, közlené. A jezsuita azonban azt felelé rendének sajátos szellemében, hogy igenis mindent meg fog tenni, a mit Isten neki tanácsolni fog. Azon előterjesztésre, miszerint a királyt okvetlen értesíteni kell a veszedelem felől; s ha ez nem történik meg, s a merény végrehajtatik, most már őt, a jezsuita prokuratort, is terhelendi, azt válaszolá: nem kötelessége ily dolgokba vegyülni. Hihetőleg azt igen is világinnak tartotta a derék szerzetes.

Azonban a jezsuiták és Epernon herceg egész erőforrásukat felhasználták, hogy e felfedezett jó szándéknak útját elállják. Látni fogjuk, hogy ezen ur és a jezsuiták között a leg-szorosabb összeköttetés létezett. Nem sokára Coman kisasszony elfogatott, s börtönbe záratott, hogy miért, az vele nem tudatott, s most már titkának többé más hasznát nem vehette, minthogy azt börtöntársainak is elmondotta. Itt beszélt a többi közt a királyné gyógyszerárúsával is azon reményben, hogy végre ezen az úton a titok csakugyan a királynőhöz jut el.

IX.

Az ármánynak sikerült ugyan Coman kisasszony bebörtönöztetése által egy női hangot elfojtani, azonban a feljelentések minden útját el nem állhatta.

Bizonyos bearni nemes a többi közt értesíti a királyt egy álomlátása felől, mely a király közel halálát jósolá. A király azt gondolván, hogy a jóslat forrása bizonyos számítás lehetett, 300 tallérral kínálta meg földijét, csak miután ez azt el nem fogadá, vette komolyan a dolgot¹⁾.

1607. évben pedig Milhade kapitány jelentette magát a királynál, s előtte saját személyét és az államot komolyan érdeklő felfedezéseket tön. A király azonban udvari papja Cotton jezsuitára bízta a kapitány jelentését megvizsgálni.

¹⁾ L' Etoile. Decade de Henri le Grand T. 4. p. 30. edit. 1741.

Ez azonban azt tanácsolá a királynak, hogy ne engedje magát illetén zavart gondolatok által háborgattatni, miután a kapitány nem látszik teljesen eszénél lenni¹⁾).

Nemsokára maga a király vadászat alkalmával egy borzalmas tünemény által lepetett meg, a melyben egy útban levő nagy szerencsétlenség jóslatát fedezé fel környezete.

1607. egy montargisi pap az oltáron a mise után egy levelet fedezett fel, melyet rögtön a perjelnek kézbesített, miután hozzá vala címezve, s e levélben jelentetett, hogy bizonyos angoulemi vereshajú ember három év lefolyása alatt a királyt tördőfessel ki fogja végezni, s e célból a gonosztevő naponként egy viaszalakon gyakorolja magát, s a perjel felkéretik e dolog felől illető helyen minél hamarább jelentést tenni²⁾).

A király azonban az ily nemű jelentéseket látszólag igen könnyű vérről, s majdnem megvetőleg fogadá³⁾).

Különben más körülmények is mutatták azt világosan, hogy léteznie kell valóban bizonyos cselszövénynek a király élete ellen. Ide mutat azon törekvés az ország különböző helyein híresztelni eleve a király halálát, mielőtt az megtörtént volna. Így irta egy douayi kereskedő levelezőjének, hogy a király meggyilkoltatott. E levél a tény előtt 15 nappal íratott. Pasquier közöl egy levelet, melyet flandriai kereskedő barátja Antwerpben kapott, a hol a többi közt azt írják, miszerint ott nagyon felötlőnek találják azt, hogy a király halála felől tizenkét nappal annak megtörténte előtt már szél-tében beszéltek, mint lett dolog felől.

Ugyanezen író számtalan bizonyítékokkal igyekszik megmutatni, hogy mind Antwerpben, mind Arrasban a királynak halála felől néhány nappal előbb a legbiztosabban beszéltek az emberek. Ez történt Zeeland tartományban is, hol ezen esetnek tizenöt nappal előbb híre járván nyilvános imádások tartattak, hogy Isten e csapást fordítaná el Franciaországról.

1) Nicolaus Pasquier. Lettre premiere.

2) Etoile. Decade de Henry le Grand Tom. 4. p. 32.

3) Pasquer lettre premiere.

Május 12. a királyné aranyművese levelet kap, melyben a király halála felől panaszkodik az író.

Hat héttel az esemény előtt jelenték Villeroynek Németországból, hogy május 14-kén a királyt nagy veszély fenyegetendi.

Kölnben május elején a közönséges beszéd tárgya volt, hogy Henrik király tördőfással fog kivégeztetni.

Mastrichtben ezt mint bizonyost állíták azon hozzátétellel, hogy ha még meg nem történt, tehát bizonyosan meg fog történni¹⁾.

Mindezt e helyeken különösen a spanyolok tévék beszéd tárgyává.

Május 14. a pluviersi prefekt ugyanitt közmultság alkalmával tekejáték közben felkiált:

„Ezen órában a király megöletett, s meghalt bizonyosan!“ Ezen ember különben, mint Etoile állítja¹⁾, közhirben álló rossz lelkű ember volt, két fia volt, és mind a kettő jezsuita, különben egészen Verneuil marquisnő szolgálatában.

Ezen körülmények kétségtelenné teszik, hogy a IV. Henrik ellen tervezett bűnmerénynék számtalan cinkosai voltak Franciaországon belül és kívül, és hogy ezen merénynék koholói és vezetői a jezsuiták voltak.

Nem hihető, hogy a királynak e hírek felől tudomása ne lett volna, hanem e fejedelem annyira megszokta már a szemben levést az események rossz akaratával, hogy azok élete rendes folyamában mit sem változtattak. — A ki már ötven ellene intézett bűnmerénnyt fedezett fel, annak az ily fenyegető zivatarok már mintegy légköréhez tartoztak.

X.

Május 14-ke volt azon sötét emlékü nap, melyben az utolsó merénynék sikerült egy nagy embert, s a fejedelmek legnemesbikét nagyszerű tervekkel foglalkozó pályáján végre megállítani. A hős, ki annyi csatában szemben állt kihívólag a halállal, orgyilok dőfése alatt s alávaló árulás következtében esett el.

E nap a király, midőn felkelt s felöltözködött, három-

¹⁾ Thuanus Hist. T. 15. p. 188.

szor borult térdre és imádkozott. Tíz órakor misére ment, hazajövelekről a touileriákban Guise és Bassompierre urakkal szerfelett vidáman és szellemdusan társalkodott. — „Ah sire — mond elragadtatva Guise — Felséged egészen lelkem szerinti férfiú, s a legkellemesebb ember a világon, helyesen akarta végzetünk, hogy mi együtt éljünk ; mert ha Felséged csak közönséges ember volna, szolgálatomba fogadnám, de most, midőn a királyok legjelesbbike, nekem kell Felségedhez tartoznom¹⁾“.

A király megölelte szeretetteljesen a herceget „Ah önök engem még nem ismernek — mondá — de nekem e napokban úgy látszik meg kell halnom, s ha majd megszűntem önöké lenni, tudandják meg, hogy mi voltam.“

Bassompierre igyekezett a király sötét gondolatait az udvaronc ügyességével elszórni, felhozá az őt bálványozó nép szeretetét, hősiessége által megfékezett elleneinek félelmét, a béke és harcok mezején aratott dicsőségét, hatalma és személyes tulajdonainak fényes előnyeit. „Sire — mond — mire van Felségednek még szüksége, mit óhajthat még?“ — „Barátom — felelé a király — mind ezeket itt kell hagyni az embernek²⁾.“

Dél felé megérkezett természetes fia a vendomi herceg, s egész gyermeki aggodalommal előadá, hogy la Brosse, azon kor hirhedt csillagjosa figyelmezteté őt, miszerint a csillagzat, mely alatt ő Felsége született, mai nap nagy életveszéllyel fenyegeti, s kéri atyját, hogy magára ma különösen vigyázzon.

„La Brosse — mond enyelegve — egy vén csalo, ki erszényed után leskelődik, s te egy ifjú bohó, ki mindent hisz. A mi napjaink Isten kezében vannak.“

A királyné azonban komolyabban vevé e jóslat intését, kit különben is éji álomlátásai szerfelett aggasztának, kéréte a királyt, hogy a mai nap délutánján Louvre palotából ki ne menjen³⁾.

Ebéd után a király szobájába vonult szokott ebédutáni nyugalom végett. Mindenkit eltávolított, csak egy testőr al-

¹⁾ Memoires de Bassompierre p. 224.

²⁾ Memoires de Bassompierre p. 224.

³⁾ Le Graine 480. l. és L' Etoile Tom. 4. p. 31.

tisztet tartott meg magánál. Lefeküdt ágyára, s az ágy függönyöket lebocsáttatá. De nem sokára észrevevé az altiszt, hogy a király nem alszik, hanem ágya előtt térdén imádkozik¹⁾. Szokása vala ugyan is a királynak napjában többször imádkozni. Azután majdnem két órát folytonos nyugtalanságban töltött el, végre felkelt, s egyideig fel és alá sétált, s ezután ismét megkisértette a nyugodalmat, de ez úttal is sikertelenül, s az altiszt nemsokára ismét könyörögni latta őt ágya függönye megett. A hős és király érzé, hogy felette egy magasabb hatalom áll, ki végzetét kezében hordozza épen úgy, mint legutolsó alattvalójának sorsát, s az Isten legfőbb s legegyesemesb menedéke minden szívnek, mely súlyos aggodalmak alatt vergődik, s van idő a hatalmasok életében is, midőn a legfényesebb korona s a legkiterjedtebb hatalom sem képes az elsetétült homlok nehéz fellegeit elszéleszteni. IV. Henriknek azonban érdeme marad az, hogy e nagy igazság előtt önkényt és szívesen meghajolt, s a nagy világbirót, ki felemeli vagy meggyalázza a fejedelmeket isteni hatalmával, mindenkor elismerte, előtte naponként térdre borulva monda el esdelmeit, s a király kegyelemért könyörgött a minden emberek mennyei atyjánál!

Egy imádkozó ember mindig érdekes jelenet, egy imádkozó fejedelem szerfelett tanulságos. Mindegyik egyiránt beismeri csekélységét, s a véges felkeresi magát a végtelenben, s új erőt merit az egyetemes forrásból.

Midőn könyörgését végezve felkelt, testörétől azt kérdezé, hogy hány óra volna, „Négy — felelé az őr, hozzátéve — Felséged igen lehangoltnak és szomorúnak látszik, nem volna-e tanácsos egy kissé sétálni kimenni²⁾.“ „Jó — válaszolt a király — fogass, az árszenálba akarok menni, és Sully herceget meglátogatni, hallom ma vig napja leend, s azután megnézem, vajjon jól haladnak-e a készületek³⁾.“

Ezen időben ugyanis a fővárosban nagy sürgés forgás

¹⁾ Le Grainc. loco citato.

²⁾ L' Etoile. loco át.

³⁾ Le Gravin. L. Etoile.

vala, s nagy készülétek tétettek a királynak május 16-án történendő koronáztatási ünnepélyére.

A Louvre palotából az árszenálba csak a városon keresztül lehetett menni, a hol mint módok, mindenki a készülétekkel foglalkozott.

Jelvényes képek, szobrok, oszlopokat állíttattak fel a kiszemelt pontokon, s a nép tömegesen özönlött nézni a művészek fáradozásait, egy hatalmas nemzet szeretett királyának ünnepét a köz öröm, hajlam és dicsőség jelvényeivel felékesíteni. Örömben látszott úszni az egész főváros. Senkinek sem jutott eszébe hinni a jövőnek azon rossz akaratába, mely minden örömkészületekre a gyász fekete fátyolát borítandná, pedig a sötét végzet már kivont törrel állt készen véget vetni azon nemes életnek, mely egy országnak öröme, dicsősége és gondviselése volt.

Délután négy óra volt, midőn a király nyílt kocsijába ült, jobbján Epernon foglal helyet (kinek nevét már a nápolyi összeesküvők bűnös ajkain hallottuk jární). Montbazan herceg, de la Force márkí pedig bal felől ülének. Azon felül még a kocsiban valának az ország két marsállja Lavardin és Roquelaure urak. Szemben pedig Duplessis de Liancourt és Chabot de Mirabeux márkí helyezkedének el.

Elindulás előtt megparancsolá a király Vitry testőrkapitánynak, hogy maradjon a palotában, csak néhány nemes ur lóháton, és néhány gyalog szolga követé a kocsit. Így nyitott ajtót a nagylelkűség maga a sötét cselszövénynek céljához eljuthatni. IV. Henrik azt hívé, hogy joga van népe szeretetéhez, és zsarnokok büntetése az, hogy a közvélemény által elítélt életöket szuronyokkal kénytelenek éjjel nappal környézni és fedezni.

Roszul számított. Az emberiség eszméje felséges és hitelt érdemlő dolog, de az emberek nagy többsége e nagy eszme színvonalán messze alól marad, sem jótétemény, sem nagylelkűség által meg nem nyerhető mindég, hanem az uralkodó szenvedélyek és háttérbe szorított érdekek által fog izgattatni, gyakran saját, gyakran a közjó mellözésével is.

Midőn a király a kocsiba lépett, a Louvre palota ajtajánál egy sötét alak ült, messziről vizsgálta, minő helyet

foglal el kocsijában a király, azután kis távolságban követte a megindult kocsit.

E sötét alak Ravaillac volt.

A gyorsabb menést a nép összecsoportosulása lehetett lenné tévé, végre pedig a la Feronnerie utcában egy teherhordó szekér teljesen elállja a királyi fogat útját. A gyalogszolgák nagyrésze elszéledt az ártatlanok temetőjének boltíveit megtekinteni, csak kettő maradt e végzetes percben a kocsinál, s ezek közül az egyik az akadály elhárításával a másik térdszíjja igazításával foglalkozott. — A királyi kocsi jobb kereke egy mély kerékvágásban állott, miáltal a király az ülés egyenetlensége miatt egészen Epernon hercegre dült, s így reá támaszkodva beszélgetett, mi alatt a király baloldala egészen fedezetlen és nyíltan maradt. E pillanatban a magasabban álló baloldal felhércére hirtelen s a közzavarban észrevétlenül felemelkedik azon sötét alak, mely napok óta a Louvre palota kapujában leselkedett, s néhány jól irányzott tördőfést intéz a király nyitva maradt bal oldalára¹⁾. A dőfések oly hirtelenséggel történtek, hogy a kocsiban ülő urak közül senki sem vehette észre, s ha a gonosztevő a gyilkos tört a tett két dőfés után hasonló hirtelenséggel elveti, s a nép közé vegyül, a gyilkost senki sem fedezhetendi fel. De a bűn megmerevülve állott véres szerszámával kezében. Így fogatott el az elkövetett merény helyén, s midőn a gárdatiszt agyon akará vágni, Epernon herceg azt kiáltá neki: „Ne merészelje ön megölni, mert fejével játszik!“ Ha Epernon cinkos, úgy érdekében áll, hogy a bűnös örökre elnémíttassék a végzett merény után. Azonban Epernon szavait csak Pasquier és Dániel jezsuita idézi, de Condé herceg Memoires-jaiban igen erősen kétségesítik.

Igy vérzett el IV. Henrik a fejedelmek legjelesbike, nemcsak emberbarát, világra kiható tervei keresztülvitele küszöbén két törszúrás alatt a nélkül, hogy egyetlen egy szót mondhatott volna. Engesztelhetlen vallásos rajongás, idegen politika, s a mitsem feledő jezsuiták áldozata. Nincs példa arra a történelemben, hogy valaha egy fejedelemnek szerencsétlen kimulása oly egyetemes gyásznak tárgya lett lőn, mint ez esetben.

¹⁾ Pasquer. *ibid.* — Histoire de la paix p. 301. — Thuanus loco cit., — Memoires du Comte de Soissons. — Mezeray.

A király megöletésének hírére, mint egy közcsapásra, talpra állt az egész város, mindenki fegyvert keresett, mintha ellenség rohanta volna meg a várost. Hirtelen bezáratott minden bolt, minden mulatóhely. Az előbbi munkazajt, örömsibongást halálös csend, s iszonyatos merevültség váltotta fel. Csak lassan jutott a mély fájdalom ama jogához, hogy mély veszteségét feljajdulás, köny és panaszaival enyhítse. Férfiak és aggok, nők és gyermekek mind egyiránt látszottak érezni a csapást. Egész Franciaország egy családdá vált, mely atyja elvesztése felett siránkozott!

XI.

Feltűnő a gonosztevőt illető eljárásnál az, hogy oly hanyagul őriztetett fogságában, hogy vele mindenki közlekedhetett¹⁾. Az ily hozzá intézett magán beszédek alkalmával nyíltan kimondá, hogy ő a királyt megölni akarta, és hogy most már szívesen hal meg, miután terve sikerült. Azon kérdésre, hogy mi birta őt e tette, azt felelelé, hogy azon egyházi beszédek, melyeket hallott, győzték őt meg a felől, hogy szükséges megölni a királyt²⁾.

A törvényes vallatások alkalmával tett vallásaiból kitűnt, hogy már 15 nap óta leskelődött a király élete után, bár ez őt semmiben sem sértette meg, sem övéit. Zsebében egy vesztőhelyre vezetett bűnösnek vigasztalására vonatkozó versek találtatván, bevallá, hogy ő azokat nem irta. — Azon vallomására, hogy ő már kétszer akart a királylyal beszélni, hogy reá bírhasa őt fegyvert ragadni a reformáltak ellen, kérdés tétetett, hogy ki adta neki ezen tanácsot, azt felelte, hogy azt a törvényszéknek nincs joga tudni, s ő azt csak a gyóntató székbe fogja megvallani, s az első kínzás mitsem vala képes belőle kicsalni, mint némely sóhajt, bár hüvelykérről a hús letolatott s a csont összetöretett. Ez történt máj. 14. Ezután a bűnös a Retz palotából a parlament börtönébe hurcoltatott, hol páter Cotton többször meglátogatta, s lelkiismeretvé tette ovakodni, hogy egyetlen egy ártatlant se kever-

¹⁾ Mezeray p. 681.

²⁾ Mercur Francois, ou Suite de l'Histoire, de la paix p. 313.

jen ügyébe³⁾. A mi igen szép és keresztyén dolog, de egy kissé önös és mindenestre gyanús lehetett. Négy vallatás és több nemű kinzás után más eredményhez nem jutathatott, minthogy a gonosztevő páter Aubigninak tett felfedezéseiről végre megemlékezett, de ezek csak féktelen lelke éjjeli nyugtalanságaira és álomlátásaira vonatkoztak. Azonban gyanússá lett a dolog az által, hogy e jezsuita a tett szembesítés alkalmával határozottan tagadta, bár a bűnös újabb körülményes előadás által az esetet felvilágosította. E jezsuita morálnak arcátlansága a birákat annyira felingerlő, hogy Lomenin páter Cottout, a király udvari papját a nyílt parlamentben e súlyos váddal nem vonakodott megtámadni, hogy „ő és rendtársai azok, kik a királynak gyilkosai valának.“

Meglepő azonban az, hogy a bűnös második és negyedik vallatásában Epernon herceg nevét is megemlíti, de a birák a tovább kérdezősködést szándékosan elmulasztották. Továbbá hogy a bűnösnek nápolyi kalandja sem a vallatások, sem a kinzások alatt szóba nem hozatott.

Bevallott azonban annyit, hogy ugyanazon tanítói, kik őt arról, hogy t. i. ha ő a királyt megöli, akkor csak az Istennek dicsőségét helyezi minden más dolog elébe, s bizton várhatja merényének bocsánatát, mivel az Istenért cselekedte²⁾. Azok győzték őt meg egyszersmind a felől is, hogy bűn cinkosait elhalgatni, lelkiismeretileg köteles. Ezek leendének azon ártatlanok, kiknek ügyében páter Cotton egész a bűnösnek börtönébe való menésig lebecsátkozni nem vonakodott, holott ez azon időben, midőn a jezsuiták nem a legfehérebb színben állottak a közvélemény előtt, szerfelett kompromittáló dolog volt.

Az iszonyatos ítélet a bűnös felett május 27-kén mondatott ki.

Azon dolog, a mely ugyanazon napon a parlament határozatából történt, a melyen Ravailac kivégeztetett, elég világosan mutatja a történelemnek, hogy honnan jött a csapás, mely nagy Károly királyi székét az utolsó Valois és az első

³⁾ Mezeray Abragé chron. p. 681. Etoile p. 81.

²⁾ Interrogatoire de Ravailac.

Bourbon vérével befecskenké. Az udvar ugyanis a párisi teológiai fakultásnak megparancsolá a kosztnici zsinatnak a királygyilkosság ellen hozott tanát megújítani. E fakultás ama merényt egy ünnepélyes végzése által csakugyan kárhoztatta, az udvar pedig rendelé, hogy ez alkalommal Mariana jezsuitának könyve hóhér kéz által tűzbe vettessék¹⁾.

Továbbá elitélte ekkor a jezsuitákat maga a nyilvános közvélemény, mert midőn híre járt, hogy a francia nép nem engedendi meg, hogy a király szíve a jezsuiták templomába tétessék le, ezen atyák egy nap kora reggelén a király szívet la Fleche-be vitték, s e tény miatt felingerült nép a következő epigrammával boszulta meg magát:

La Secte qui a supplanté
Le Prince qui l'avait planté
Qui ayant échappé a' la guerre,
Grand Roi, ensemble Grand Vainqueur
Par les arts fut porté par terre
De ceux, qui possèdent son coeur ¹⁾.

D. H. J.

Celder-ügy.

Jelentése a dunántúli helv. hitv. egyházkerület Székesfehérvárott 1866. június 5. és következő napjain tartott közgyűlés 47. sz. a. jegyzőkönyve folytán tisztelendő Celder Márton moldvaoláhországi miszszionárius ügyében kiküldött bizottságnak.

I. A bizottság úgy vélekedett, hogy t. Celder Márton ismeretes miszió ügyét két szempontból kell komoly vizsgálat tárgyává tennie, u.m. anyagi és szellemi oldalról; minél fogva fölhívá nevezettet, hogy mindenekelőtt mutatná föl hivatalos kimutatását annak, vajjon azon idő óta, mióta Ő a föntneve-

¹⁾ L' Etoile l. c.

²⁾ Mercure Francois p. 332. Etoile p. 107.

zett misszió-ügy apostolává avatkozott, az összes magyar s netán más egyházaktól, úgy egyesektől, mennyi összeget vett át a misszió-ügy gyámilitására, mely felhívásnak engedve, előterjeszté az általa Bukarestben 1866-ban kiadott „Missziói Lapok 1. számában nyomtatásban közlött bevételi és kiadási részletes számadását 1861—1866 ig a bevételi és kiadási jegyzőkönyvből“ cim alatt; mely számadást alólirottak a kezeink közé kért több évről szóló protestáns e. i. lapok ide vonatkozó tételeivel, úgy a szászkuíti ref. lelkész Márk Mózes, valamint a ploesti gyülekezet s pitești lelkész Nagy József, úgy a pitești és galaci gyülekezetek által kiállított részben hivatalos és magán pecsétek és saját kéziratok által hitelesített bizonyítványaival, azon örvendetes meggyőződésre jutottunk, hogy t. Celder Márton ur a keze közé küldött összegekről, még azokról is, melyekről a magyar protestáns egyháznak az ő betérjesztése s kimutatása nélkül mi tudomása sem volna: hiven számolni képes, s így egyház kerületünk bizodalmaára ez oldalról továbbra is teljesen méltó.

2. Ezek után az ügy szellemi oldalának vizsgálatába bocsátkozva, t. Celder Márton ur igazolására annak, hogy hivatását evangyéliomi protestáns szellemben teljesíté, felmutatá az általa szervezett szászkuíti és galaci gyülekezetek evangyéliomi bizonyágtételét, melyek közül az első kelt Szászkuíton 1865. nov. 21-én, s Márk Mózes helybeli lelkész s még 12 előljárótag által aláírva bizonyágot tesz arról, hogy mind az 5 évtől fogva, a mi alatt Celder Márton ur egyházukra ügyelt, nekik templomot, iskolát, paplakot építtetett, szentelt; a hitben tőlünk elszakadtakat hozzájuk visszatéríté, őt mint Isten segélyével jóltevőjüket, azután is törvényes felügyelőjöknek s lelkipásztoruknak ismerik; neki hatalmat kérnek és adnak, hogy egyházuk elve szerint bölcsen kormányozza. Egyházuk, mint a moldva-oláh-törökországi első protestáns magyar misszióban legrégibb egyház, szabad magyar egyháznak nyilvánítja magát megmásíthatlanul, s mint ilyen kéri magát az evangyéliomi keresztyénség és skót szabad egyházak pártfogásába.

A második okmány kelt Galacon 1865. nov. 26. Barna Mihály gondnok, Follinusz Ferenc jegyző, Kelemen Ferenc tanító s még 10 előljáró által aláírva, s az egyház pecsétjével mint a fölebbi megerősítve, tudatja az egész protestáns

világgal, hogy az apostoli keresztyén egyház a skót szabad gyülekezetek példájára egyházuk már három éve hogy szerveztetett s alakított t. Celder Márton ur által, s ezen szabad egyházszervezetben marad meg mindenha. Benső ügyeit maga intézi függetlenül az evangyéliom szelleme szerint, s a moldva oláh-törökországi első protestáns magyar misszió szabad egyházainak évenként tartandó zsinata által tartatik össze.

Erkölesi összeköttetésben kíván lenni az egész protestáns világgal, mely Krisztus szabad evangyelioma nyomán építi lelkének földi s menyei életét; melynek kijelentése mellett, magát a protestáns világ s az evangyéliomi keresztyén hitrokonok atyafiságos szeretetébe kéri.

Alólirott kiküldött bizottság, az okmányok alapján, a nevezett gyülekezeteket evangyéliomi protestáns szellemben alakítva s szervezve látván: t. Celder Márton atyánkfíát, mint ezek, s köztudomás szerint több gyülekezetek szervezőjét, e tekintetből a főtiszteletű egyházkerület azon pártfogásba s atyai szeretetébe ajánlja, melyet számára e gyülekezetek is méltán kérnek, s a melyben őt e feláldozó hivatalának folytatathatása s betölthetése elősegítségül a főt. tiszáninneni egyházkerület is részesítené.

Kelt Székesfehérvárott junius 7. 1866. Sebestyén József mk. küldöttségi elnök, Halka Sámuel kiküldött, Kecs-keméti Károly, Sárközi Dienes, Csepely Sándor, Körmendi Sándor kiküldöttek mk.

E bizottsági jelentésből, megnyugtatólag értesült az egyházkerületi közgyűlés arról, hogy tisztelendő Celder Márton ur, nemcsak a misszió gyámolítására befolyt kegyadományok hűtlen kezelését illető vádat cáfolta meg hitelt érdemlő adatokkal, hanem azt is bebizonyította, hogy azokat a legjobb célokra templomok, iskolák paplakok építésére fordította, és hogy ő képes pontosan számolni nemcsak a keze közé Magyarországból küldött összegekről, hanem olyakról is, melyekről az ő feljelentése nélkül a magyar protestáns egyháznak mi tudomása sem volna. Ez oknál fogva, az erdélyi m. egyházfőtanács által hozzánk küldött értesítés feletti érdemleges vitatkozásba bocsátkozni nem kívánván, a bizottság jelentését egyházkerületünk is elfogadja s magáévá teszi; s e vizsgálati jelentés alapján t. Celder Márton urat, mint ki

misszionáriusi nehéz pályájára egyházkerületünk kebeléből vállalkozott, és személyében az általa vezetett misszió bomlásnak indult ügyét a beterjesztett okmányok alapján pártolásra méltónak találja, s őt — Celder Mártont — elismerő bizalmának kifejezése mellett, az elkezdett nagy munka lelkiismeretes folytatásával továbbra is megbízza, s részére önigazgolóhatása végett, ezen határozat kiadását megrendeli. — Nagy Mihály mk. dunántúli helv. hitv. ev. szuperintendens. Pap Ferenc mk. veszprémi h. h. e. m. segéd gondnoka mint helyettes világi elnök. Széki Béla mk. e kerületi főjegyző, s pápai ev. ref. esperes. Nagy János mk. bársi ref. esperes. Oláh János mk. a veszprémi egyházmegye esperese. Horváth Mihály mk. a mezőföldi e. m. esperese. Sebestyén József mk. dr. palanki esperes, László József mk. tatavidéki e. m. esperese. Kiadta Kacsóh Lajos mk. egyházkerületi aljegyző. — (Sup. p. h.)

1. jegyzet a tiszamelléki s dunántúli főtiszt. szuperintendencia határozatához. Nagy hálával tartozom személyemmel együtt az evangyéliomi egyház szabadság elvét nemcsak névleg, de valóságban szerető két főt. szuperintendenciának, elismerő határozataiért. Az isteni gondviselés mellett, ezeknek köszönhetem, hogy még be nem végzett s a legnehezebb időkben félben hagyni nem akart, nyomorúságos pályámnak visszaadattam, s a sok kegyetlen üldözések után, melyeket, ha bár mint ember gyarlóságából hibáztam is, érzem, hogy nem érdemeltem: lelkem meg nem törött. A főt. t. melléki e. kerület felhívja a többi főt. e. kerületeket. A főt. dunántúli az üldözött ügy- és személynek erkölcsi elégtételt nyújtott; a dunamelléki s tiszántúli főt. szuperintendencia pedig ugy cselekedvén, mint a Krisztus korbéli azon ismeretes nagyság, az erdélyi mélt. konzisztórium és püspök igazságtalansága előtt udvariasan meghajolt; gondolván, a mint irva van: inkább egy ember veszszen, mint a községben háborúság támadjon. Fájdalom, hogy a főt. tiszamelléki szuperintendencia határozata teljesezésben nem ment. K. kijelenté, hogy semmit nem tud a főt. tiszamelléki szuperintendenciáról, ő csak az erdélyi konzisztóriumot ismeri. Az én elrablottirataim, melyekből áruló testvérem K o o s Ferenc tanulja magát s botlásait ismerni, mely lassacskán majd bebizonyul, mai napig sem adatott vissza. A dunántúli főt. e. kerület pénztárnoka a főt.

szuperint. kimondott elve és megbízása ellenére, a miszsió számára gyűlt segélypénzt a patentálisnál is pátentálisabb miszsiói bizottmány számára küldi Ballagi urhoz. Távol legyen, hogy bíráljam akár egyik, akár másik szuperintendencia nézeteit. De tartozom kijelenteni, hogy mint a dunántúli főt. szuperintendencia gyűlésén ígértem, az erdélyi konzisztórium előtti megjelenést elhatározám, de visszautasítottam. Ezt mondhatták ott: vérszomjazó dühben alva megöltelek, feküdjél halva.

Hála Istennek, pedig én élek, s ha némileg bánt is, hogy nem létezőnek gondolnak, Istenemen kívül vigasztalást találok azon öntudatban, jobb hogy élvén és működvén holt-nak tartsanak, minthogy halott lévén, élőnek nevezzenek.

Elöttem van az írás szava: „Jaj néktek ti fehéritett korporsók!” Leginkább bánt, hogy az erdélyi püspök által ellenem folytatott inquizicionális perből mind e napig semmit nem tudhattam meg, kivéven ami a prot. lapban a múlt nyáron közölve volt, melyre a „M. L.”-ban a felelet. De legyenek nyugodtan a főt. szuperintendenciák. Hálával fogadott pártfogásuk, mennyire csekély erőmtől telik, Isen segedelmével igyekszem, hogy ne hátrányukra, de dicsőségekre váljék!

2. A bukaresti egyházat az erdélyi felügyelet alól ki nem vettük. Igaz, hogy egyházaink autonom szabadságát kimondván, hogy teljes egyetértés, minden ügyeink közösítése létrejöhessen, felhívtuk a bukaresti egyházat, vagy tulajdonkép Koos Ferencet, mert Bukarestben ő az egyház, ő neki szabad az egyházi gyűlésben karszékkal kapacitálni tanítóját, hivataltestvérét, úgy hogy egy derék hallgatójának kell megfogni a dühödtt kezét; szabad a rend mellett felszólalt előljárót vagy előljárókat tolvaj és más címmel illegetni, tehát felhívtuk K. urat, csatlakozzék hozzánk. Az elv ez volt: egy világi kormánynak se adjunk egyházunk benső ügyeibe hatalmi befolyást. A román kormányt ismerjük el, s rendeleteit, melyek egyházunk autonómiájába ütközöznének: teljesítsük, külső védelmezését kérjük. Erre az adott alkalmat, hogy a ploesti egyház 1864-ben némely felusztított római kath. által, velem együtt minden méltatlanságot szenvedvén, bár folyamodtunk a bukaresti konzulatushoz orvoslás és elégtételért: meg sem hallgatta kérésünket.

Ezenkívül a ploeszti sztároszt, épen azon év tavaszán

nálam lévén, az mondja: engedjük meg, hogy ő egyházi gyűléseinkben jelen lehessen. Én, ki a pátens korát is átéltem, meglepetve kértem: miért? Azért, mert hogy az egyház a konzulátus alatt van: csak nem tagadom. — De igen. — Miért hívtam meg hát őt, midőn az imaház alapját letettük? — Tiszteletből. — De valamelyik kormány alatt csak kell lenni az egyháznak? — Benső dolgainkra nézve nem.

Ezek voltak az előzmények, melyek nekem hathatósan tanácslád, hogy egyházaink autonom szabadságát biztosítsam.

A püspökséget illetőleg alázatos megjegyzésem, hogy már 1864-ben figyelmeztettünk Kóos Ferenc nagyravágyására, s egy címet is kaptunk ujdonságul, melyen ez állott: „Főt. Koos Ferenc ref. püspök urnak.“ Ismervén őt, méltó gyanú támadt bennem, melyet erősített az, hogy előttem s mások előtt is nem egyszer emlegeté szokott túlteltségével, hogy ő ha akarná, esperes is lehetne mert bukaresti papelődai is mindazok voltak, s hogy a román hivatalokhoz irataiban mint „archimandrita“ írta alá magát. Én tehát oda valék utalva, hogy ezen hiú álmod az ő lelkétől szépen elhervászszam. Nem volt más eszköz, minthogy én magamat az általam szervezett s alapított egyházaktól püspökké választassam, melyhez jogom volt; hogy lássa ő, miszerint fondorkodó hiuságai nem fognak bételni, mert ha püspökre volna szükség: az én lennék és nem ő. Bukaresti zsinatunkon, hol K. is jelen volt s az asztalnál velünk ült, a többek közt azt mondtam Koosnak: legyen püspök, csak az elvet fogadja el, t. i. hogy az egyház autonomikus szabadságát korlátozó semmi kormánynak befolyást ne engedjünk, s ezt határozzuk el azonnal.

A próba árát mint tudva van, én adtam meg.

A kárhozzátás mind reám szállt, de az én vereségemmel egy eszme, az egyangyéliomi egyház szabadság eszméje nyert, míg például Erdélyben, püspöksége Nagy Péternek, ki pedig csak egy fiók egyházat sem alapított, egy szenteszmét ölt meg, mert hogy a képviseleti eszme és elvnek, csaknem az egész erdélyi ref. egyházak buzgólkodása, e melletti lelkesültsége dacára, azért kellett megbukni, hogy Nagy Péter püspök lehessen, ezt úgy hiszem mindenki tudja. Vajha

ő lenne Erdélyben az utolsó successionalis, vagy másképen: Isten kegyelméből püspöknek született püspök.

3. „Mert eljött keresztelő János, s nem eszik, nem iszik, és az mondják ördög vagyon benne. Eljött az embernek fia Krisztus, és eszik és iszik, és azt mondják felöle: imhol a dobzódó, és részeges ember, a fukaroknak és részegeknek barátjok.“ Mát. 11. r. 18, 19. vers.

A szent könyv ezen szava vigasztalt, midőn a protestáns lapban „Celder-ügy“ cím alatt, néhány ellenségem rágalma folytán Nagy Péter ur, névtelenül tett szennyes megjegyzései egész lelkemben elkeserítének. Ugyan kérem N. P. urat, ki most a successió kegyelméből az erdélyi ref. szuperintendencia püspöki székén egész püspöki hányavetiséggel ül, mit mondana ön arra, ha én több aláírással bebizonyítanám: hogy ön részeges, mert alkalom adtán szeret jól mulatni, mint más bús magyar; uzsorás, mert szereti pénzét jó kamatra kiadni, tartván magát a sz. irás azon tételéhez: „a talentummal sáfárkodjatok“! Vagy pedig boszuálló és irigy. Kérem Nagy Péter urat, hallgasson meg. Ha valaki ön ellen, bár egymással dula-kodunk — a mi nem szép öntől, hogy egy szenvedő misz-szionáriust erre kényszerít — hozzám jönne, egynehány irigye vagy roszakaratú emberétől aláírott vádlevéllel, melyben állana, hogy Nagy Péter részeges, uzsorás sat. Én ezt ezt mondanám neki: járj békességgel atyámfia, ne vádolj egy tiszteletben álló s munkálkodásban szorgalmas embert. Nézem én saját szememmel azon embernek életét, te pedig tanuld meg, a mit még a jó zsidó is tart és elismer, a IX. parancsolat azon tételét: ne mondj a te felebarátod ellen hamis tanubizonyságot.

4. A házassági válóperek végellátást illetőleg, igaz, hogy néhány választást végrehajtottam, de nem magam, hanem az egyházi előljárókkal együtt; s oly esetben, midőn az erkölcsi szempontból szükséges volt.

Példát hozok.

Egy házaspár a másikkal bármi ok miatt — melynek fontosnak kell lenni, ha a szövetséget a valóságban meg-szakasztani bírta — nem élhetvén, egyik erre, másik arra tart magának hitetlen házastársat, azért, mert nem választatik el. Két család feldulva, a netán létező gyermekek az

erkölcsi pusztulásnak s gondviseletlenségnek kitéve. Én úgy vélem az ily személyeket, ha többszöri békéltetés nem sikerül: jobb elválasztani még eleve, mintsem erkölccsel, a keresztyén társadalmi szokással s a vallás törvényével ellenkező helyzetbe bocsátani. A kiket én az egyes egyházak előjáróival elválasztottam, évekig nem éltek törvényes társaikkal; két-három gyermekök volt mástól, a kivel pedig példás egyetértésben éltek; de miután az Isten ígéje, mely ide nem jöveletemig elárvult lelkőkre nem hathatott, lelkőket a jóhoz kezdé téríteni: bántotta őket, hogy előbbi szövetségek felbontva, s az újabb, a vallás áldásával megáldva nincs. Én, ki a vallás, erkölcs s nemzetiség szentségeiből pusztulóként némi részben mondtam a bűnösökért, adtam magam e keserves bujdosásra: midőn az ilyen bűnös álomban ébrededezők hozzám folyamodtak, az előjáróság tudta s beleegyezésével kötelességemül ismerém őket előbbi, már csak névleges társuktól elválasztani, s törvénytelen életüket megszüntetve: Isten és a becsület szerint való házasságra bocsátani. Avagy némi lényegtelen formaságért megöljük-e valakiben az igyekezetet: midőn bűneit beismervé, javulni vagy megtérni vágy, s a megutált életből vallásos és istenes élet, szivnyugodalom után epedezik? — Ha így teszünk, nem vagyunk az evangéliom követői, Urunk tanítványai, hanem haszontalan gonosz szolgák.

Én midőn ezen pályára léptem, számot vetettem magammal, s szent törekvésem volt, hogy az Isten országának minél több szolgálatot tehessek, s ne csak ékes beszédeket mondjak, a mihez talán értek is mikor ideje van, de mint az Ur Jézusnak tanítványa, bátor, élethalálra küzdő legyek ott a hol kell, alázatos a porig az engedelmisségben s példautánzásban ott, a hol egészen lekell hajolni s mindent elkövetni, hogy a bűnösöket és nyomorultakat megmentsem.

Az én elvem ez:

Minden egyház lelkipásztora a presbiteriummal a kebelében előjövő házassági viszályokat egyenlítse ki; a kik egymással nem élhetnek, válaszsza el, s a már végrehajtott tény jelentessék be az évenkénti gyűlésen vagy zsinaton.

Igy akartam én, hogy az itteni általam szervezett egyházak igazítsák el lelkészeikkel a házassági dolgokat, s évi összejövetelünk alkalmával azt megtekintsük s hitelesítsük,

a mi már végrehajtatott; ha látjuk azonban, hogy az illető egyház eljárása nem volt rendin: utasítsuk, hogy máskor legyen belátóbb és tapintatosabb. Minden dolgokban, az egyes egyházak és igehirdetők önállása, evangyéliomi függetlensége az én meggyőződésem.

Igy voltak az első keresztyén egyházak. Ez volt a reformáció lelke; s ha negyedfél száz év alatt sem birta ezt kivívni, oda kell törekednünk, hogy ez kivíva legyen.

De sem Erdélyben sem Magyarországon nem ez a törvény és gyakorlat. Bocsanatot kérek. Ha én egy házba költözöm, melyet nem én építettem s lehet csak pár évig lakom, ott nem mindig szabad nekem belső falakat, ha bár az nem célszerű is, elrontani; ott én nem követhetem izlésem szabadságát! De ha én új házat építek, hogy az mint legyen rendezve: azt az én izlésem és belátásom határozza meg. Én Isten segedelmével a hazai protestántizmus körén új gyülekezeteket szerveztem, és szabadságom, sőt kötelességem volt annak jövődjét az evangyéliomi szabadság s keresztyén egyházgyülekezeti jog szent alapjára fektetni le. De tartozom felemlíteni, hogy a bukaresti egyház maga tette a választásokat, holott pedig 1838 óta az erdélyi püspökség némi felügyelete alatt volt — noha az egyház alapítója Sükei azt nem ismerte el 1848-ig míg élt — miért volt e kivétel, a törvény és gyakorlat ellenére? És mindezek mellett, talán reá álltam volna, hogy egyesítsük vallási ügyünket, ha a bukaresti egyház lelkésze azt nem mondja, hogy ő nem küldi fel szuper-revizióra a válópert, mert ők szokásos gyakorlatában voltak a teljes végrehajtásnak. Én pedig most hozom szokásba s léptetem életbe — mondtam neki.

Megvallom, s Isten lát, hogy az általam szervezett egyházak jogaira, jövő nyugalma, mintegy édes anya kedves szülőttére oly féltékeny valék. Nem akartam, hogy ezek a bukaresti alá kerüljenek, mert soha nem találtam egészségesnek és szabadnak az onnan fuvó levegőt; s aggodalmam alaposságát szomorúan igazolta a következők.

5. Vincé Dánielre vonatkozólag, én őt segédül a főt. tiszamelléki szuperintendenciától kértem, s ő onnan jött.

1865. febr. 7. 880. sz. a. hozzá irt utasító levelemben írtam, hogy Erdélyen jövőn keresztül, tegye tiszteletét főt. Bodola püspök urnál. Ennyi volt az utasítás. Én semmit sem

tudtam arról, hogy ő mit beszélt a püspök úrral, mi szándokot táplál; s teljesen hittem, hogy a kit hozzám Patakról küldenek, az alattomos és ármánykodó nem lehet.

Jóhiszeműségemért megszenvedtem.

Ez volt az Ur akaratja!

A pénz kezelését illetőleg, hogy mindenki meggyőződjék, miszerint a tiszamelléki s dunántúli főt. szuperintendenciák nem hirtelenkedték el a dolgot, közöljük az egyes egyházaktól bizonyítványokat; és a 2. és 3-ik jegyzet némi mellékletével közöljük két erdélyi paptársunk hozzánk intézett levelét.

Két erdélyi levél Celder Márton misszionáriushoz.

„Kedves barátom!

Nagyon fáj, hogy ellened oly nemtelen csufolkodás üzetik; s önfeláldozásodért, ellenségeid még erkölcsi jelemedet is beszennyezni akarják hogy a gonoszok diadal-maskodjanak.

De számíts reánk.

Jól tudjuk, s még élünk, a kik előtt Koos különösen dicsért apostoli egyszerű életrendtartásodért.

Osztjuk fájdalmaidat s kérjük Istent, adjon erőt neked azok elviselésére sat.

Szerető barátod N. N. ref. pap.“

„Szeretett szenvedő barátom!

Részvétellel vettem kedves soraidat. Kitartásod bámuljuk, s bánt, hogy rajtad egy hamar nem segíthetünk. Sokkal több epéje van Nagy Péternek, mintsem hogy meg ne keserítene becses élted küzdelemteljes óráit továbbra is.

Kedves barátom! — Sokat ne reménylj, hogy ne csatlódjál.

Barátaid nem alusznak, de ne bizzál sokat az emberekben.

A bánfi-hunyadi egész zsinaton, pedig sok nemű ember volt, egyetlen barátod volt, ki melletted egész erélylyel és tüzzel tette ki magát, de senki nem követte. — Hiába! a lécz után jön a hydra a mese szerint.

Azért ha nem alusznak is, de kevesen vagyunk. Isten segítsen saját erőddön küzdeni, és kivívni a győzelmet.

Kedves barátom. Emlékeztetlek téged egy régibb levelemre, mit Bodola halálakor irtam volt hozzád. Azt hiszem igazolva látod akkori soraimat az új időről, mi Erdélyben van, a mint Szász Gerő barátunk fráziológiai cikkében magát kifejezte, s mely új idő reád nézve sokkal győtrőbb lett, mint a régi idő. De azért küzdj, ne lan-
kadj. Én is keresztyén vagyok, s hiszem, hogy az igaz ügynek mindig és minden körülmények között győznie kell.

Azt az új időnél még nagyobb hatalom sem nyomhatja el, a mint épen a jelenben láthatjuk édes nemzetünk történetéből.

Legyen veled Istennek kegyelme; ne feledd szerető társadat és barátodat N. N. ref. papot.

Kedves barátim! Megbocsássatok, hogy leveleteket vázlatban közöltem. Ne féljete, neveteket nem fogja tudni senki. Irjatok többet is. Tudassatok minden hiányt s az evangyéliomi egyházszabadsággal ellenes intézkedéseket. Ostorozzuk a visszaélést, s a boszuálló kevély lelkeket emlékeztessük szeretetre és alázatosságra.

Szegénységi bizonyítvány! Alólírttak előtt, Bene József, erdélyi születésű atyánkfia, szülőföldére járván, egyházunk s iskolánk némi fölsegülésére, egy még 1864-ben nyomtatott s megpecsételt kérő ívet megbízásunkból azon szándékkal vitt el, hogy míg családi ügyében hon lesz, valami segílyt gyűjtsön. — N. N. tiszteletes urat is felkérte, ki egy éji gondolkodás s ív ottartás után másnap azon sajnos kijelentéssel adta azt vissza, hogy adna, de nem mer, mert Celder tiszteletes ur kiírja, s ő fél a püspök urtól, nem akarja magát kompromittálni.

Mely kijelentés, noha ez szívünknek fájdalmasan esett, hogy szomorú emlékül megmaradjon, írásba venni, s az egyház iratai közé tenni véleményeztük; kérvén Istent, indítsa meg testvéreink szívét, hogy jót tenni s felebaráti és keresztyéni kötelesség nemes erényét gyakorolni ne féljenek!

Galacon, febr. 10. 1867. Barna Mihály gondnok, Kiss István presbiter mk.

Ezeket olvasván, lehet ki ezen kérdést teszi fel: miért haragudhattak az erdélyi püspökök a néhai főt. Bodola és Nagy Péter urak Celder misszionáriusra személyileg. Emlí-

tést is alig érdemel, s mégis jellemző. A boldogult püspök ur 1864. óta, midőn a galaci egyház kérő ivére a Ballagi ur neve mellé az ő becses nevét is nem tettem ki, egy neheztelő levelet irt, s kijelenté, miszerint megirta az esperes uraknak, hogy ezután a pénzt ne hozza, hanem egyenest hozzám küldjék. Ezen időtől egészen meghült irányomban a boldogult főt. püspök ur, melyre sokat tett K. folytonos árulkodása s Nagy Péter ur irányombani érzülete. Néhai főt. Bodola Sámuel püspök urra emlékezvén, kinek a misszió iránti buzgóságát én mindig tisztelettel ismertem el, tartozom kijelenteni, s emlékét megkövetni, a mult számokban egy a nekem küldött levélben úgy álló, de hirtelenségből s most magam által sem helyeselt kifejezés közléseért. Gyarlóságból hibázhatunk, de azt bevallva helyre hozni: keresztyéni kötelesség. Nagy Péter ur Kolozsvárt hittanár volt.

Én egy alkalommal az ő tanítványai közvizsgáján jelen lévén, hallám, hogy egy ifjú atyafi magát oly formán fejezte ki, hogy a ceremóniák, képek, közönyös dolgok ellen szólta, s a hibát Nagy Péter ur sem tudta kiigazítani. Ekkor mondta N. P. ur egy atyánkfiaának, ki engemet figyelmeztetett: „F . . . egye meg a magyarországi veszett kálvinista papját.”

Mikor én Kolozsvártt predikálandó valék: Nagy Péter ur, kivel akkor még kollega uraztuk egymást, a perselyt sem akarta a misszió számára kitétetni. Mily ellentét! Most pedig felette rendelkezni kíván? De hisz ez csak következetesség. Akkor sem szerette, most sem. Ezek tények. De hát helyén van-e? A folytonos neheztelés és boszú illik-e, egy paphoz, a ki magát püspöknek írja? Meg fér-e a reformáció s hely. hitvallás elveivel, hogy — talán a Kolozsvárt uralkodó ceremóniát közönyösnek tanított nézet után — kolozsvári ref. nagy templomunk tele van a nemesek cimereivel, festett párdúcokkal, medvékkel sárkány kigyókkal? sat. Mit keresnek azok ott?

Ez ugy egyéni, mint közérdekű szempontokból közöltek nem zárhatjuk be a nélkül, hogy fel ne hozzuk, mily következetlen volt az erdélyi eljárás. Először azt mondták: azért tartozunk alájok egyházainkkal együtt, mert ők minket a bukaresti konzulátusnak ajánlottak; s midőn ezen szarvas okoskodás elesett, akkor jut eszökbe az 1838-iki buka-

resti egyházat illető udvari rendelet. Utánna jártunk s az benünket nem kötelez; s ha még kötelezne is, megtettük a szükségeseket, hogy ne kötelezzen.

De kérjük: józan gondolkozással lehet-e csak felistenni, hogy egy leendő egyház felett alakulása előtt 28 évvel határozzanak? Annyi volna ez, mint egy születhető gyermeket, születése előtt elkötelezni, hogy ha születni mer, szabó, borbély, vagy éppen csizmadia kell, hogy legyen. Ez a zsarnokság rabszolgai elve. Az ismeretes pátentális egyházaknak megengedettett, hogy elszakadjanak azon aut. testületektől, melyekhez századok óta kapcsolva voltak; és egy most alakult egyháznak külföldön ne engedtetnék meg, hogy a keresztyén autonóm egyház-szabadságot kövesse és kiáltsa ki. Én, miután e tárgy felmerült, nem kívántam kötelezni sem pitesti sem a ploesztii általam szervezett egyházakat. A pitesti, az erdélyi konzisztorium alá akart tartozni, jó mondtam, az ő dolga. A ploestit is felszóllítám, hogy szabadsága van oda tartozni, hová akar, s ez kijelenté az erdélyi m. konzisztoriumhoz 1865. szept. 7-én intézett levelében, hogy autonóm szabadságát fel nem adja, s az erdélyi püspök s konzisztorium, protestáns elvellenes rendeleteit el nem is meri. Hogy én, mint egy gyermekeitől való anya, szívére köti azoknak a szent elvek követését, melyben őket nevelte, tanítám hiveimet, hogy az egyház szabadságát, autonómikus függetlenségét, melylyel itt a nemzeti lét is kapcsolva van, soha senkinek, semminemű hatalomnak fel ne adják: igaz. De azért rendzavaró, eszélytelen, sőt lázító voltam-é? Ha az evangyéliomi egyház szabadság, törvénytelen hatalmaktól függetlenség tanítása lázítás: igen, akkor én lázító vagyok. De ha nem, akkor ezen eltiszteltetéseket — ujszó, én használok először — azoknak adom vissza, kiktől jött, s kik e szegény misszió ügyet hogy összetörhessék, s a reformáció gúnyjára egy rabszolga gyarmattá alázzák: mindent elkövetni nem áttallanak.

Végre az erdélyi ref. egyház püspöki székén ülő tiszteletes atyánkfiahoz, még egy kérésünk van. Hozza helyre a kárt, melyet boldogult előde, általa tereltetve, élte alkonyán, s ő püspöksége reggelén misszióknak, s ezzel az evangyéliomi egyház szabadság elvének okoztak. Győzze

meg magát, s munkáljon oda, hogy az ellenünk indulatból hozott pátensek visszahúzássanak. Bocsásson ki püspöki körlevelet, hogy nemcsak a galaci ref. szabad magyar egyházra, mely vallási és nemzetiségi becsület és haszonért áll fenn, adakozni ne féljenek, de ha a római szent atyának péterfilléreket küldeni jónak látják: azt is megengedi, s e miatt egy paptársat sem tesz ki hivatalából. A kolozsvári öreg templomból, tétesse ki az uri családok cimereit egy muzeumba; támaszsa fel a desoláta ekkleziákat, akkor én megkövetem azért, hogy az igazat szemébe mondtam. Az evangyéliomi egyházszabadság elvét követendő ivadék pedig, az erdélyi utolsó szukcesszionális püspök emlékét áldani fagja.

Számadás az eredeti okmányok után.

1. Elismervény.

Tiszt. Czelder Márton ur, a moldva-oláh-törökhoni misszió vezetője, az oláhhonban levő pitești, magyar ref. egyház, iskola és lelkész részére az 1862. év dec. 25. történt templom felszentelés és lelkész behelyezéstől kezdve az 1865-ik évi márc. 1-ig a magyar misszió pénztárából következő összegeket adott. Az egyháznak a Jákó-féle régibb adóssága törlesztésére 144 p. A lelkész részére a díjlevélre felírt kötelezettség szerint 1863, 160, 160, 160; az iskola építésére 768, 320, 310, 420 186, összesen 2528 piaszttert vagy 79 aranyat, mely összeget, hogy tiszt. Czelder Márton ur, a magyar misszió vezetője nevezett célokra a misszió pénztárából kifizetett, ezennel megismerem, s hivatalos hitelességgel bizonyítom. Pitesten, Oláhországban, márc. 1. 1865. Nagy József mk. h. h. lelkész.

A pitești templomra, melyről az eredeti nyugtatványt még 1863-ban dr. B. urnak küldtem s mely a prot. lapban közöltetett 687 arany, 27 piaszt. 13 para; a pitești tanítónak 1862 és 1863-ban 42 arany, a pitești egyházra kiadott összeg 808, azaz nyolcszáz nyolc arany, 27 piaszter 23 para.

2. A moldva-oláh-törökországi misszió vezetője, s a ploesti ev. ref. magyar egyház alapító részére kiadott bizonyítvány.

Alólirottak, mint a ploesti helv. hitv. ref. magyar egyháznak ez idő szerinti előjárói és hívő tagjai, az 1865-dik évi junius 20. egyházunkra tett minden költségi számadásokat

megvizsgálván, ezennel hitelesen bizonyítjuk, hogy tiszteletes tudós Czelder Márton hittérítő lelkész ur, a misszió pénztárából következő összegeket költött:

1-szor, az egyház fentartására, míg az egyház bérelt házat tartott, 2339 piaszter, 34 para.

2-szor, parokhiális helyet vett 8960. p.

3-szor, építésre költött 21186 p., 23 par.

4-szer, az egész összeg tesz 32486 p. 17 p. azaz: harminckétezer négy száz nyolevan hat piasztert s 17 parát, vagy: 1015 és $\frac{6}{32}$ aranyat, azaz ezer tizenöt és hat harminckettédrész aranyat; hogy tehát tiszteletes Czelder Márton lelkész és hittérítő ur kifizetett, ezennel megismerjük.

Kelt Ploesten, Oláhországban, jul. 26. 1865. Balogh Ferenc mk. gondnok, Németi György, Tóth János, Győrfi József, Hajdu András, Nagy Péter, Velezsnyei Mihály, Daróczi Sándor, Monoki István mk. presbiterek, Bak Mózes, Keresztes János.

Ezen számadási gyűlésen jelen voltam, s minden számadási vizsgálatot átnéztem: Nagy József, pitești lelkész, mint a misszió jegyzője.

3. Alólirott hitelesen bizonyítom, hogy a szász-kúti ev. ref. templom és iskola építésére főtisztelendő Czelder Márton ur 48 és fél cs. aranyat, az én segéd-pénzem fejében 32 aranyat, összesen 80 és $\frac{1}{2}$ arannyal fizetett ki, melyről adom ezen bizonyítványt.

Szászkúton nov. 22-én, 1865. Márk Mózes, szász-kúti ref. lelkész. Ellenjegyzik: Mészáros Sámuel, Hajdu András, bizonyítja Szabó Máttyás sztárost.

4. A galaci egyházra, melyről az előljáróság bizonyítványa a galaci egyház számadása közt alább van, kiadtam 127 aranyat 30 p. 29 p. Befektetett egész kiadás 2032 (kétezer harminckét) arany, 11 p. 33 p. A bevételi összeg: 1869 (ezer nyolcszáz hatvan kilenc) arany, 13 p. és 27 p., melyet a kiadásból levonván, minden utazás és aprólékos költségen kívül, a mit a misszió számára, egyes egyházakra kiadtam: 164 (száz hatvannégy) arany 30 p. 6 parával több mint a bevétel, s ezt a misszió ügynek én adtam, melynél senki egyes ember többet nem adott. Az eredeti okmányok a sárospataki főiskola könyvtárába fognak tétetni. Hetedik év óta tehát a magyar prot. egyháznak ez ügyre adott szent filléreiből, ma-

gamra s utazásomra egyet sem költöttem. Miből éltem s fedeztem egyéb kiadásaimat, mely szintén ment valamennyire? Kerestem, gazdálkodtam, sanyargattam magamat, segéltettem barátaim által, kik közül egypárnak tartozom is, melyet, ha Isten jobb sorsot ad, megfogok fizetni. Érzem, s Istenemre utalok, ki előtt egykor a főszámadásra megjelenünk, hogy mennyire tölem telt, hű voltam akevesen. Adja Isten, hogy a kik utánam jönnek ha jönnek: hivebbeknek találtaassanak.

Miért nem jelentem meg én az erdélyi püspök előtt, sem hely, sem idő nem lévén még, hogy részletezzem — röviden mondom el.

Azon időben galaci tanítónk Magyarországhban bezárva, Ploesten én egyedül, hiveink mindenütt háborgatva s üldözve: veszedelem idején nem akartam elhagyni a nyáját, érezvén, hogy nem béres hanem pásztor vagyok. Azon minden év. önkormányzati jog és elv ellenére nevezett Comité-hoz vagy mifélehez jövén a nekem szóló levél, azt mint nem törvényes uton jöttet, el sem fogadtam; de irtam a püspök urnak, méltóztassék egyenest hozzám irni. Mert mint Erdélyből magán úton értesültem, egyszerre jött s egy napon kelt az idéző, felfüggesztő, fegyveres kézbe adó, s az általam szervezett egyházak előtt erkölcsi tekintélyemben meggyalázni törekvő levél. A földet lábam alól ki nem rughattam. Végre pedig én 1865. január havától nem ismert vádakra, mint politikai bűnös voltam elítélve, s elfogatásom az osztrák birodalomban nyomtatott iveken volt kiadva. Az erdélyi püspök és konzisztórium ezt tudta, én pedig magamat kíméltem, mert „nem jött el vala még az én óráim.“ — Elég legyen most ennyi. —

A kalarási ev. ref. szabad magyar egyház tiszteletteljes nyilatkozata!

Az isteni végetlen kegyelemnek gondoskodásából, mi Kalaráson levő elszórt tagjai ref. vallásunknak s magyar nemzetünknek, hogy némi tudomást vegyen rólunk a magyar ref. szentegyház s hitrokonaink: hivatalos s testvéri tisztelő hódolattal jelentjük, hogy a nekünk az evangeliumot anya-

nyelvünkön a körülmények lehetősége szerint évenként hetedik esztendeje már, hogy hirdető s hozzánk sokszor életveszélyes idők, fáradsalmak közt utazó tiszteletes misszionárius pap Czelder Márton lelkiatyánk buzgó lelkesítése folytán, mult 1866-ik év dec. 15-én rendes egyházi közösséggé alakultunk; még pedig hazánk és nemzetünk törekvésének példájára: szabad, független egyházzá, megtartván a hely. hitvallás tételeit a tudományra, az egyházkormányzatra nézve pedig némi általunk tett módosítással a skót szabad egyházak példáját követvén, oly formán, hogy egyházunk szellemi közösségben álljon minden testvér egyházak s kerületekkel, kik bennünket figyelmökre, s mint zsenge testvéröket az urbani közösségnél s nemzeti rokonságnál fogva is erkölcsi pártfogásukra méltatnak.

Melyet is atyafiságos tisztelettel kérvén, ügyeinkről időnként a bennünket testvéri szeretetébe ölelő szentegyházakat erkölcsi tudomás tekintetéből, ez idegen földről tudósítva, Isten szent átdását az egész magyar prot. ref. egyházakra s az Ur Jézus Krisztus evangyéliumának minden híveire imádkozván, — vagyunk

Husvét első napján, 1867. april 21. tartott egyház-közgyűlésünkből

Id. jegyző

Varró Ferenc,

(L. S.)

Mester Ede,

alapító gondnok.

Dr. Abel, előljáró.

Néhai Pálóci Horváth Mária ö nagyságának, a tisztelendő Czelder Márton ev. ref. misszionárius lelkipásztor által kezdet moldva oláhországi ev. ref. missziót s általa szervezett hely. hitvallásu egyházakat illető végrendelete.

V. sz. a sároszataki ref. főiskolának a tiszamelléki hely. hitvallású főt. egyházkerület felügyelete alatt álló — hagyományozott egész jószágból, mely jószág „Istvánházi puszta“ nevet visel,

C., rendelem, hogy a moldva-oláhországi hely. hitvallásuak közötti evangyéliomi vallás terjesztésének előhaladása

tekintetéből, a hagyományozott jóság jövedelméből a moldva-oláhországi ref. egyházaknak a lelkész és tanítói fizetések javítására, pap- tanítói lakok, templomok iskolák építésére, a t. szuperintendencia által által évenként hétszáz forint, az osztrák forint jelen értékét véve sinórmértékül — kiadassék.

A máramaros szigeti ref. iskolának hagyományozott simai jóság évenkénti jövedelméből egy tizedrészt.

Mely öröklési pontok a hiteles végrendeleti okmányból kiirattak tiszt. Celder Márton ur moldva-oláhországi misszionárius s az ottani egyházak és iskolák szervezője s alapítója részére.

Pinkócon, május 21. 1967.

(P. H)

Öri József,
végrehajtási főszolgabíró.

Alólirottak, kik a néhai b. e. Pálóci Horváth Mária ö nagyságának annyi évekig az egyházakat segélyző ügyekben részint tanácsadói, részint közvetítői voltunk, jó lelkiismeret s hivatalos hűséggel bizonyítjuk, hogy ö nagyságának a moldva-oláhországi ev. ref. misszió s egyházak iránti jótékonysága s nagylelkű végrendelete, ö nagysága vallásos buzgóságán kívül a t. tisztárs Celder Márton moldva-oláhországi misszionárius s az ottani egyházak alapítója iránti őszinte elismerés, részvevő szánakozás kifolyása; s hogy ö nagyságának Celder tisztársunk iránt való jó indulata még akkor sem szűnt meg, midőn a legnagyobb üldöztetés és félreismerés hallatszott minden felől irányában.

„Állítsanak — ugymond ö nagysága — erdélyi uraimék magoknak ekklezsiákat s rendelkezzenek azokban; én az ö rendelkezésök alá egy fillért sem adok, s az én általam tett és teendő adományozást nem az ö érdemök, hanem mint ezen — t. i. a főt. tiszamelléki—egyházkerületből kifolyó vallásos buzgóság áldozattételét kívánom tekinteni.“

Melyről is kiadjuk ezen bizonyítványunkat, egyházunk
pecsétjével megerősítve
Ungvárt, május 22. 1867.

(P. H.)

Makay Dániel,
ungvári ref. lelkész.

(P. H.)

Komáromi János.
pinkóci ref. lelkész.

A szombatosok, vagy zsidózók felekezete.

A XVI. század vallásos mozgalmai nagyban érintették hazánkat. Ugy a svájci, mint a szász reformáció talált nálunk hívekre; sőt kis időre Debrecen vidéke, huzamosabban pedig az erdélyi részek Socin tanának is utat nyitottak. E tan idők folytán egy részről az unitárizmusban állandósult, másrésről a szombatosok tanában fejlődött szélsőségekre.

Socin részére erdélyben Blandrata tudor kezdé meg először a prozelita gyűjtést.

E férfiú vallásos elvei miatt üldöztetvén, menekült Genfből Erdélybe, hol tudománya mint orvost János Zsigmond udvarába juttatá. Csakhamar befolyásra tevén szert, tanaival nyiltan fellépett, s a fejedelmet is részére vonta. Majd Dávid Ferenc kolozsvári pap, Franken, a székely főemberek, a székelység jó részével a Kendiek, továbbá Kolozsvár, Torda, Déézs követték a fejedelmi példát.

János Zsigmond uralkodása valóban virágzási kora volt Erdélyben az egység hívének, ő a bevett vallások közé emelé azt, s előjogokban részesíté; 1571-ben bekövetkezett halála azonban másként alakítá a viszonyokat.

I. Blandrata unitárizmusa ugyanis nem elégíté ki Dávid Ferenc nyugtalan lelkét, s az újításokban mértéket tartani nem tudó férfiú csakhamar szakadást idézett elő. Állította — nevezetesen — hogy ha a Krisztus istensége meg van döntve, akkor a Jézust sem imádás, sem segítségül hívás nem illeti, vagy Gelei Katona szerint: „bölcsebb akarva lenni Blandratánál, azt kezdé rebesgetni, hogy a Krisztust még csak isteni

névvel se kellessék illetni, sem pedig könyörgésben imádni vagy segítségül hívni. (Titkok Titka. Előszó.)

Ez eszmék vakmerőségén Blandrata is megdöbbenvén, túlzó elvtársának ellene nyilatkozott, állítván, hogy ha a Krisztus nem örök Isten is, de időszerint azzá tétetett, s így ha nem közvetlenül, legalább közvetve imádás illeti.

Az elmérgesedett vitát, miután egyik fél sem akarta magát legyőzöttnek vallani a lengyelországi egyházak eleibe vitték, hol Faustus Socinus befolyása Blandrata részére döntötte el az ügyet.

1579. ápril 27-én pedig a tordai országgyűlés Blandrata befolyására — elveinek vértanújává tevő Dávid Ferencet — az által, hogy Dáván fogságra veté, hol örültségben meghalt.

Dávid Ferenc tanai azonban az ő halálával nem enyésztek el, sőt a vértanúság pecsétje levén azokon, még inkább terjedtek.

II. Eössy András Szt. Erzsébet ura, tovább fejtette azokat. Ez a fő ember ugyanis egy kronikásunk szerint „addig olvasá a bibliát, míg szépen kitalálta belőle a szombatos vallást.“

Történt ez 1588-ban.

Ezen év adott tehát éltet, ezen kizárólag magyar ábrándos felekezetnek.

Az Eössy által Dávid Ferenc elvein felépített vallásfelekezet sarkalatos tanait így adja elő Gelei Katona:

„Az újtestamentomon s az evangyéliomon teljességgel kiadván, csak az ó h o z és Mózes könyveikez ragaszkodtak, annak ceremóniás törvényeit gyakorlák, az úrnappjai és esztendő szakai, keresztyén ünnepek helyett a szombatot és a zsidó ünnepeket ülték, és minden helyeken magoknak zsinagógákat építvén, azokban minden szombatonként a Mózes öt könyveit olvasták, testeiket zsidó módon sanyargatták, az eledelekben való válogatást, és a tiszta s tisztátalan állatok közt való különbséget megtartották, sőt amint hallogattatott, néhol-néhol még a férfigyermekeket is körülmetéltették.“ (Titkok Titka. Előszó.)

Dávid Ferenc Krisztustagadása ime látható, hogy Eössy-nél már zsidózásban nyilatkozik.

Eössy fentebbi tanai több ízben országgyűlésüleg elítéltettek. Így Báthori Zsigmond alatt is egy országgyűlésen

a négy bevett valláson kívül a többi exekváltatni rendeltetik. Mely végzésre hivatkozva engedi meg később Mihály vajda a vásárhelyi bírónak és tanácsnak, hogy a szombatosokat kérdőre vonja; a mikor is az Eössy-féle irományok pellengér alatt cigánynyal égettettek meg; de a tan követőit csak megintették.

Báthori Gábor 1610-ben ismét végzést hozat s még pedig egyenesen ő ellenök. Majd három évvel később látván Bethlen Gábor hajthatatlan erejű és buzgóságú püspöke keserűi Dayka János, hogy az írásba tett tilalom nem sokat használ, rá veszi urát, hogy engedje feljárni a székelységet s különösen Háromszéket. A püspököt karhatalom kísérte, s miután a székelységben sok — eredetileg reformált — egyházban titkos unitáriusok és zsidózók voltak egyházi szolgák, azokat onnan kiűzette, sőt a hol lehetett, a zsidózó gyülekezetből is elhajtotta a papokat, s így több helyen ismét visszaállítá a reformált vallást.

És miután dacára az orsz. gyűl. végzéseknak dacára a püspök által rendezett fegyveres térítésnek, a szombatosok felekezete még is élt; Bethlen Gábor 1618. Fehérváron egy végzést hozatott ellenök, szigorúbbat minden eddigieknél. — Hogy ily végzés létre jöjjön azt ismét a Dayka befolyásának leheté tulajdonítani; mivel az orthodoxus püspök igen ohajtá saját vallását szilárdítani. Azonban az annyira üldözöbe vett felekezet most egyelőre meg óvta magát; szinleg ugyanis — az unitáriusokhoz csatlakoztak, s a veszély elvonult fejökről.

De Blandrata livei a csatlakozást másként magyarázták és saját tanaikat kényszerítették fel a szabatosokra, s midőn ellenhatásra találtak, felléptek ellenök s az erdő szentgyörgyi zsinaton kizárták a zsidókat kebelökből.

Az üldözés aztán ismét folyt, míg végre 1622. Péchi Simon a hatalmas szombatos korlátnok befolyása enyhíté a a rendek szigorát, s a fejedelemnek egyedül a perbefogatás ügye engedtetett meg ellenökbe.

III. Péchy Simon Németsországban megismerkedván a Cryptosocinianok egyik szektájával, hazajötte után Eössy szombatosaihoz csatlakozott, és Seidel — Socinkortársának — elvei nyomán tisztázta az új felekezet tanait. Az észszerűtlen Messiás várást, zsidó szertartásokat stb. egyszerűen elhagyá,

a tizparancsolatot emelvén ki, mint alapelvet. Mondható, hogy reformátora volt vallásának, megtisztította a tant, és magas állásának tekintélyével fedezte hitrokonait az üldözés elől.

1633. k. Daykának a püspöki széken Gelei Katona Ist. lett utóda. Ezen erélyes és erőszakos rendszabályokra hajló férfiú, gyámolítatva az udvari pap Medgyesi által, ellensúlyozta Péchy befolyását s 1635 ben már ismét törvény hozatik a szombatosok s más titkos felekezetek ellen és egyszerűsmind parancsoltatik úgy nekik, mint az unitáriusoknak Krisztus segítségül hívása.

1638-ban pedig az említett „orthodoxus“ püspöknek sikerült kivinni, hogy a fehérvári országgyűlés eltörölte a szombatosokat és hívei ellen kemény, szigorú végzést hozott. Rákóci György az öregebb és ítélőmestere Kassai kifáradtak az elítélés és jószágkobzásban, bár mindezeket Gelei Katona szerint „oly keresztyéni kegyességgel, hogy egyen kívül (Torockai), kit másoknak is rémülésökre Krisztus urunk ellen való iszonyatos káromkodásaért igaz törvény szerint agyon vereté, (Rákóci) mindeneknek megtérés kondíciója alatt megengede, melyre képest minden egyéb külső károkat is nyereségnek tarták.“

Az üldöztetés valóban oly erélylyel folyt, hogy a felekezet elpusztulni látszék. Rákóci az elítélteket egy pusztá malomba záratta Dézsen, és mihelyt számuk százra szaporodott, várakba hurcoltatta szét. Alig bírák számukra a láncokat kovácsolni. Sokan Gelei Katona fenebbi szavai szerint megtérésök után szabadon bocsátattak; de elkobzott józsaigaikért csak megtérésök — jövődöbeli jutalma lett a kárpótlás.

Péchy is fogságra vettetett, de már két év múlva reformált. „Mivel — ugymond nyilatkozatában — immár vénségemre, Isten kedvem ellen is megismertette velem az igazságot, abban állhatatos, tökéletes és nem képmutató leszek.“ A dúsgazdag ember fogsága után Szent-Erzsébeten kapott vissza 72 ház jobbágyot, s a 70 falu tulajdonosa, hol mint iskola tanító életpályáját kezdi, oda vonult vissza meghalni. Öregségében az ő szövetséget fordította magyarra.

Irodalmi tekintetben a szombatosok főként az énekköltészetre voltak befolyással ifj. Bogáti Fazekas Miklós alapítá meg azt közöttük 1604-ben kiadott részint eredeti, részint

fordított énekeivel. Őt követte Péchy Simon, Pankotai Tamás, Bökényi János, Alvinci Énok.

1608 megtörte a szombatosokat, mint felekezet nyilvánosan nem is léptek fel többé, bár titkon e tannak ma is vannak hívei Erdélyben.

K. Á.

Egy nagyszerű végrendelet.

Miskolc, jun. 1. 1867.

Ugy vélem, hogy a hála s kegyelet legszentebb kötelemét teljesítem az által, ha e néhány sorral áldozom azon áldott nő emlékezetének, ki még élt, nemtője volt a maga körének, lelkes és jótételben fáradhatlan kegyasszonya a prot. egyházak, iskolák és minden jótékony intézeteknek, ki nem magának élte át a gonviselés által neki engedett szép hosszú életet, hanem a közjónak gyűjtögetvén hangyaszorgalommal, a földi javakat, csak azért, hogy maradandó mennyei kincseket szerezzen azokért magának.

E nő Pálóci Horváth Mária kisasszony volt. a prot. ref. egyháznak, különösen a sárospataki főiskolánk második Lórántfi Zsuzsánája, ki életében is bőkezűleg osztogatván a szeretet, és lelkesedés nemes adományait, nemcsak ismertté, de tiszteltté tette nevét az egész hazában, különösen pedig halála után lévén nagygyá, a gondviselés által birtokába adott javak feletti bölcs és nagylelkű rendelkezésében, a történet műzsájának marad feladatul, hogy lapjain e nemes, és magát magasabb célokért megtagadó egyéniség nevét örökítse.

A t. c. közönség értesítve volt már, e vallásos érzületében, kora felett magasan kiemelkedett nő folyó évi április hó 3-án történt gyászos haláláról, kinek koporsója felett míg a jelen nemzedék sir, könnyekkel áldozik, mert őt halni látta, a jövő kornak feladata leendő örülni azon, hogy az ő

ritka példájú kegyességének örökre zöldellő előfájától a gyümölcsöket a jelen nemzedéknél bővebb mértékben szedheti, az egyház, iskola s társadalom javára. E kegyes nő, egyszerű egyh. szertartással temettetett el a bátfai családi sirboltba, de mintha meg nem nyughattak volna ez egyszerű eltakarításon az üdvözülthöz legközelebb álló rokonok, mintha érzeték volna, hogy a kegyelet többet követel tőlük a boldogult irányában, május 20-án Ungvárt a ref. templomban gyász- emlékünnepelet tartottak tiszteletére, hol a számos s meszsziről is összegyűlt rokonok, nagyszámú tisztelői az elhunytak, azok közt a főt. tiszáninzeni egyházkerület és sárospataki főiskola küldöttei, a főgondnok és szuperintendens is, az elhunytak érdeméhez méltó gyászünnepeleten, áldoztak a kegyes nő emlékezetének.

A halotti gyászbeszédeket tartották t. Makay Dániel ungvári lelkész és Heiszler József sárospataki tanár urak, mindketten a közrésztvételtolmácsoló beszédökben, a méltó tisztelet és elismerés nem könnyen hervadó koszorúját tevén a dicsőültnek koporsójára.

Másnap május 11-én a jelenvolt rokonok, s a tiszáninzeni egyházkerület s a főiskola küldöttsége Pinkócon az elhunyt ősi kastélyában gyűltek össze, mely a végrendelet kihirdetésének helyeül vala kitűzve. Itt mindenki feszült figyelemmel nézett elébe azon végrendelet tartalmának, mely a rendelkezőnek nevét történeti nevezetességüvé teszi, s melyről, míg azt részletezném is, joggal elmondhatni, hogy annak minden pontját sőt betűjét azon magas eszme lengi át, melylyel, mint látszik, egész életében foglalkozott az idvezült, s melyet valósítani törekedett, hogy t. i. „nagygyá lenni, s romolhatlan koronát nyerni, minőt csak az Úr ígér az igazaknak, csak jótékonyság által lehet;“ e mellett belőle a testvéri szeretet érzése, s a hálás visszaemlékezés azon kötelezettsége szól; melylyel ő, elébb elhunyt jó testvére, néhai nsgos Pálóci Horvát Simon úr iránt kötelezve érezte magát, a végrendelet majdnem minden pontjában ennek akaratjára hivatkozván! Szép és magasztos példája a hamvaiban is ölelkező testvérek hűségének és szeretetének!!

A végrendelet kihirdetése előtt egy a rokonok közül, t. Mezössy László ur indítványozá, hogy „ki életében sokrészen, önmagát megtagadva élt, hogy másokat boldogíthasson

hogy a haza, vallás és nevelés oltárán áldozhasson, a dicsőült emlékezetére állitassék fel a sárospataki főiskola kertjében egy értékes márvány vagy gránit emlékszobor, mely hirdesse Horváth Mária tetteit, állitassék pedig az örökösök által örökségük aránya szerint viselendő közkölségén.

Az indítvány közhelyesléssel fogadtatott s jegyzőkönyvbe vétetett: az emlék tehát fel fog állittatni. De tartósabb és illetékesebb emléke leendő az elhunynak végrendelete, melynek főbb pontjait ime bemutatom a t. közönségnek:

1. pontban egy majorátus alapíttatik a pinkóci, báthi s kis-ráthi jószágokból, oly céllal, hogy a család, annak neve virágzása fentartassék, s a családból ezentúl is a hazát, megyét, az alkotmányos szabadságot érdeklő ügyekbe befolyásos, s a protestántizmus iránt vallásos kegyelettel viseltető hasznos tagok neveltessenek. E majorátusra Horváth Ödön ur bányász — tek. Horváth Gábor mostani unghi első alispán ur elsőszülött fia s a tőle fiágon leszármazandó első szülöttek vannak kijelölve, kit a boldogult nemes előtörökvéeseért különösen kedvelt, s mindezeknek hagyománybóli kizárás terhe alatt van kötelességül téve az, hogy leendő gyermekeiket vallásosan neveljék.

2. pontban a Horváth néven levő többi rokonairól emlékezik meg, rájuk hagyván a nagy-gejőci, monostorpályi csápi, szerednyei, korumlyai, ördögporubai, köbléri, iglinci, storlyói, lehóci, andrasóci részbirtokait oly feltétel alatt, hogy azokból elidegeníteni, vagy azokat adósságokkal terhelni ne legyen szabad.

3. pontban a Komjáthi ágon levő rokonainak hagyja a Heves- és Külö-Szólnok vármegyében fekvő tiszta-szöllősi birtokot minden épületekkel együtt, úgy azonban, hogy abból elébb a szöllősi egyház főgondnoka felügyelete alatt 50 hold föld, ugyanannyi rét hasíttassék ki az egyház részére, annak $\frac{1}{3}$ -da a ref. lelkész és a tanító fizetése javítására és a templom s egyházi épületek közül szükséges javításokra fordíttassék — stb.

4. pontban az anyaágon álló rokonairól Elek György gyermekeitől leszármazott utódokról rendelkezik, nekik hagyván a szabolcsmegyebeli pazonyi, magyi, orosz, tasi, demecseri, dombrádi és rácvidi pusztabeli részjószágait, s bereghmegyebeli t. kerecsenyi jószágát: oly feltétellel azon-

ban, hogy a pazonyi jószágból a pazonyi helv. hitv. egyház részére 40, a lelkész részére szintén 40, az iskolatanítónak 20 holdföld a hagyományosok által adassék ki. Nem különben pazonyi nemesi kuriáját is, melyet az idvezült édesanyja lakott, rajta találtató minden épületekkel, csürrel, csürös kerttel a pazonyi lelkész lakául átengedni tartoznak.

5. pontban a sárospataki főiskolának hagyományozza Hevès- és Külső-Szolnok megyékbe kebelezett sz.-istváni pusztabeli birtokot, mintegy 2000 hold földet, a tiszánineni egyh. kerület felügyelete mellett, következő feltételek alatt:

a) Ezen jószág jövedelméből a főiskolában a Horváth családból járó két jogtanuló ifjunak neveltetésére külön-külön két-kétszáz forint adassék ki évenként. Ha e családból az iskolában fitanuló nem lenne, azon esetben atyai és anyai ágon leszármazó rokonainak jótanuló, s az iskolai igazgatóság által kijelölendő négy gyermekei vegyék ezen 400 frtot. Ha pedig ezen az ágon sem lenne tanuló gyermek, akkor ezen összeg nyolc ungh- és szabolcs-megyei jó tanuló nemes ifju közt osztassék fel.

b) Ugyanezen jószág jövedelméből rendel évenként a miskolci ref. e. ker. leánynövelde részére 300 frtot kiadatni; ha a nevelő-intézet megszűnnék, ezen összeget az e. k. szabad rendelkezése alá bocsátja.

c) A magyar nemzetiség és nyelverterjesztése tekintetéből, a pesti magyar nemzeti színház részére évenként fizetendő 500 frtot hagyományoz, melyből 300 frt a nemzeti színház szükségeinek fedezésére, 200 frt pedig a színeszi nyugdíjintézet javára fordíttassék.

d) A sárospataki főiskola tápintézetébe, születésre való tekintet nélkül, az egyh. k. által kijelölendő jó erkölcsű jeles tanuló 20 szegény árva gyermeket rendel felvétetni, kikből a lelkészi s tanítói pályára alkalmas egyének neveltessenek.

e) A pesti ref. theológiai intézetnek fizetessék évenként 1000 frt. o. é.

f) Végre a moldva-oláhországiak közt az ev. ref. vallás terjesztése tekintetéből, a moldva-oláhországi egyházaknak lelkészi és tanítói fizetések javítására, pap és tanítói lakok és templomok építésére a t. szuperintendencia által

adassék ki 700 frt. A fentebbiek kiszolgáltatása után a hagyományozott jószág jövedelméből felmaradt rész pedig a t. egyházkerület által meghatározandó legszükségesebb célokra fordíttassék.

6. pontban. Miután az elhunynak volt fivére Pálóci Horváth Simon ur is, több tanintézetekről kívánt gondoskodni, a máramaros-szigeti h. h. iskolának hagyja Szabolcs megyébe fekvő simai pusztabeli most is a közterhek levonása mellett mintegy 5000 frtot jövedelmező jószágát minden haszonvétellel s épületekkel, kivévn a külön tagban levő benehalmi koresmát, kettős malmot és az ehhez tartozó 83 hold szántóföldet és legelőt: hagyja pedig az említett iskolának következő feltételek mellett:

a) Ezen birtok a főt. tiszántúli egyh. ker. felügyelete alatt haszonbérbe kiadtván a jószágból beveendő jövedelemnek $\frac{1}{10}$ -ede évenként a moldva-oláhországi helv. hitv. egyházaknak a fentebbi módon adassék.

b) Tudományos műveltség terjesztése tekintetéből a máramaros-szigeti iskolába több tanszék felállítását tartja szükségesnek; ugyanezen jószág kilenctizedrész jövedelmének felét ezen iskolában alkalmazandó tanárok fizetésére, másik kilenctizedrész jövedelem más hasonfelét a miskolci és pápai helv. hitv. tanintézetekre hagyományozza, úgy pedig, hogy egyenlő részben osztozván ezen, az illető e. k. határozzák ezen jövedelemnek a legszükségeseb célokra leendő fordítását.

7. p. Ezen az 5. és 6-ik szám alatt hagyományozott jószágokat eladni nem szabad, hanem az illető e. kerületek felügyelete mellett, a jószágok mindég a lehető legjobb áron bérbeadandók.

8. pontban. Az unghi helv. hitv. egyházmegyében találkozó szükölködő egyházakról, s más jótékony intézetekről kívánván gondoskodni, meghagyja, hogy a jószágaiban találkozó fundus instruktus — az épületeket ide nem értve — szemes élet, függő termés, — a pinkóci és bártfai határookban létezendő függő termés kivételével, — mindennemű marha, a szerednyei, ungvári, tolcsvai s pinkóci pincében találta-tandó borait, Zemplénmegyében Tolcsva városában s határában levő birtokát, Gömör és Kis-Hont t. c. vármegyékben kebelezett elátéri, hajmáskői és rimabányai részjósza-

gait minden épületekkel, haszonvételekkel és erdőkkel Szabolcsmegyébe kebelezett pazonyi erdőinek fáját, Unghegyében az iglinci, lehóci hegyen fekvő szőlőit, mindennemű holta után találtató arany-ezüst ékszereit, gyöngyeit, ezüst asztali készleteit, ágyneműit, asztali kamuka s vászon készleteit, arany-ezüst óráit, szelencéit, házi bútorait, szóval minden találtatandó ingóságait árverés útján lehető legjobb áron rendeli eladatni, melyekből bejövendő összeg, a találtató készpénzzel, s kötelezvényekkel, földtehermentesítési kárpótlási kötelezvényekkel egyesítenek és az ezek által előállandó, s a f. t. tiszáninneni egyházkerület felügyelete alatt maradandó összegre nézve s kövelkezőleg rendelkezik:

a) Mindenekelőtt ebből tisztességes eltakaríttatása eszközöltessék.

b) unghmegyei Ungvár városába alakítandó rendszeres kórházra 2000 frt. o. é. adassék oly célból, hogy ezen tőke kamatjából két beteg ápoltassék a kórházban.

c) A szabolcsmegyei pazonyi helv. hitv. egyházgondnoka felügyelete alatt 1000 frtot alapít, hogy ennek évi kamatja a községben találtató vak, süket, néma, aggság és súlyos testi betegség miatt élelmök megszerzésére elégtelen oly szenvedények közt osztassék ki a vallás különbsége nélkül, kiket sem gyermekeik, sem más rokonaik ellátni nem képesek. Ezen kívül a pazonyi egyháznak új templom építésére ugyanazon összesített tőkéből rendel tizezer o. é. frtot kiadatni.

d) Az ungvári ref. templom bővítésére hagy két ezer o. é. frtot.

e) A váci siketnémák intézetére adományoz 4000 o. é. frtot, oly feltétel mellett, hogy ezen tőke kamatja az intézet igazgatósága által vallásrai tekintet nélkül kinevezendő unghmegyei születésű két szerencsétlen ápolására fordíttassék, s az Unghegyében ily szerencsétlenek nem léteznének, azon esetben azon jótéteményben szabolcsmegyei két szerencsétlen részesüljön, ha itt sem találtatnának ilyenek, akkor az igazgatóság szabadon fordítsa azt, bármely szerencsétlenek javára.

f) az unghi ref. egyházak által viselni szokott gyűléstartási költségek fedezésére tőkekép rendel kiadatni 3000 o. é. frtot.

g) Néhai b. e. nagyanyja Elek Borbála — Komjáthy Jákóbné által szóbeli, egyedül gyermekei között nyilvánított

rendelete szerint hagyományozott 1200 forintnyi alapítványból $\frac{2}{3}$ -ban a pazonyi lelkésznek, $\frac{1}{3}$ -ban a tanítónak járuló kamatot, 1862-ik évről kelt alapítványlevéllel biztosítván, ezen összeget kifizettetni, s Elek Borbála alapító neve alatt a kitűzött célra kezeltetni rendeli.

h) A pinkóci ref. egyház részére néh. Diós Dániel volt pinkóci lelkész által hagyományozott 400 ezüst ftot, melyet néh. b. e. testvére Horváth Simon ur kezelt, a lelkész jövedelmének gyarapítására ezen összegből rendeli szintén kiadatni.

i) Halála idején a jószágaiban létezendő gazdatiszteit, csolédeit azon évi fizetésekre nézve ezen alapból rendeli kifizettetni.

Az ezek után felmaradandó összegre nézve, melynek alapját a halála után találtatott mintegy negyvenöt ezer készpénz, s nyolevanöt ezer forintra menő aktiv kötelezvények, s mindennemű ingóságaiából bejövendő összeg képezik, akként rendelkezett, hogy ezek tőkésíttessenek legbiztosabb módon és helyeken, s a tiszáninneni t. ref. egyházkerület felügyelete alatt, s kamataiból 10 évig egészben, — tíz évtől 25-ig csak a kamatok feléből, az unghi helv. hitv. egyházmegyében kezelt egyházak templomai, lelkész és tanító lakházai építtessenek és javíttassanak ki a szerint, a mint azoknak kiépítését s javítását az egyházkerület, az unghi egyházmegye javaslata folytán legcélszerűbbnek fogja itélni, továbbá a csekélyebb jutalmú lelkészek s iskolatanítók gyámolíttassanak, a kamatok másik fele pedig 10 évtől 25 évig tőkésíttessék; reménylván a lelkes alapítónő, hogy 25 év elteltével az ekkép összesített tömeg kétszázezer o. é. frtra fogja magát kinőni, s ekkor ezen tömeg „Horváth Mária és Simon“ alapítvány neve alatt kezeltetvén, kamataiból Sárospatakon műtani intézet alapíttassék.

Végre a debreceni ref. főiskoláról is megemlékezik, debreceni házat, tanyai földdel, s minden haszonvételeivel együtt ezen tanintézetnek hagyván.

Ezek, némely csekélyebb dolgok kivételével, melyek talán közlésemből kimaradhattak, a nagylelkű Horváth Mária végrendeletének főbb pontjai. Látni lehet ezekből, hogy a dicsőült miért élt s munkálkodott, s miért takargatta meg földi javait? Azért, hogy egy eszmét, mely lelkében élt, léte-

síthessen, t. i. protestáns ref. hitfelekezetét emelhesse s boldogíthassa, azért, hogy nevét oty alapítványok által örökítse, melyek előmozdítják az emberi művelődés magasztos céljait, ösvényt törnek a tudományosságnak, s lehetővé teszik azt, hogy a szegényebb sorsú szülék gyermekei is versenyezheszenek a tudományos iskoláztatás által a jobb móduakéval, kiképezni magukat hasznos tagjaivá az egyháznak, a hazának, s a társadalomnak!

Valóban magasztos példa! — Ritka jellem, melyet csak a nemes önmegtágadás erénye képezhet. Mondjunk azért a vallás, a köznevelés, a haza és emberiség nevében áldást a n e m e s l é l e k hamvaira, s kívánjuk sok tekintetben anyagi szükséggel küzdő protestáns egyházunknak s iskoláinknak, „hogy e ritka, s közjó oltárán oly nemesen és példásan áldozni szerető lélek magasztos lángjától, vajha tanulnának sokan egyszerűen élni, s nagyszerűen jót tenni“ az emberiség céljait előmozdító közintézetekkel.

A dicsőült nő emlékére sárospataki főiskolánk gyász-ünnepélyt fog tartani, melyre ezennel ünnepélyesen meghívom az elhunyt nő lelkes tisztelőit.

Nem tehetem azonban le tollamat, mely a dicsőült érdemeit, csak halvány vonásokban ecsetelheté, a nélkül, hogy a közintézetek nevében, melyeket a dicsőült földi javai, legfőbb örököseivé tett, méltó elismerésemet ne fejezzem ki, a dicsőültnek nemes lelki rokonai iránt is. A földi javak szeretete, óhajtása, ösztönszerűleg van a halandó keblébe beoltva úgy annyira, hogy vagyonos rokonaink elhunytával, az azok utáni örökösödés igénye méltán kél keblünkben. —

Ez igényről sokan magasabb célokért sem birnak lemondani, hanem a bosszankodás bizonyos nemével bolygatják, a közintézetekről nemesen gondokodó rokonok hamvait, ha örökösödési számításaikban csalódnak.

Örömmel nyilvánítom, hogy a b. e. elhunytinak rokonai, értesülvén a végrendelet tartalma iránt, — a végrendelet nagyszerűségéhez méltó oly nemes rezignációval vet-

ték, a vallásos s erkölcsi közintézetek ily kitünő pártolását, mely ezeket tette, a különben rokonokat illető jelen-
tekeny vagyonban, főörökösökké — miként ez által vélem
általok legszebben s legméltóbban megtiszteltetve, a nemes
Horváth Mária emlékeztét, s ez azon emlék, melyet
ők legilletékesebben emelhettek dicsőült, s nemes tetteik-
ben nemcsak magát, hanem egész családját, tiszteltté és
örökre feledhetetlenné tett rokonuknak.

Kun Bertalan,

tiszáninneni ref. szuperintendens.

A gyorsírázat története s irodalma.

LAUFER TESTVÉREK könyvkereskedése Pesten egy munkát
szándékozik kiadni, minőt a magyar irodalom eddig még nem bir, s
melynek címe:

„A gyorsírázat története s irodalma,“
írta Szepessy Xavér F. gyorsírázat tanára stb. Minthogy ily
mű olvasó közönsége nagysága még eddig ismeretlen, mert ily munka
magyar nyelven még meg nem jelent, a nevezett könyvkereskedés óhaj-
taná, hogy azon t. urak és hölgyek, kik e valóban korszerű munka
megjelenését óhajtják, ezen több mint 13 nagy 8-adrét ivnyi mű elő-
fizetési ára felét, t. i. 1 frt o. é. fennirt könyvkereskedésbe elküldeni
szíveskedjenek

Az egész mű előfizetési ára 2 frt leendő példányonként.

Az előfizetés másik fele a megrendelt példányok elküldésénél,
posta utánvétellel fog átvétetni.

A mint a nyomdaköltség kétharmada a t. c. előfizetők által biz-
tosítva van, a mű azonnal sajtó alá kerül, f. é. július hó végeig
elkészülend, s pontosan szétküldetik.

A gyorsírázat (Stenographia) oly tudomány, mely napjaink mű-
velt szellemével nagy fontosságot ért el, s mely tudomány, nemcsak
mint eddig egyesek által tanulmányoztassék, hanem az összes intelli-
gencia minden osztálya közkincsévé kell lennie, mert a magyarnak e
tekintatban sem szabad a külföld előtt hátra maradnia; nem mulaszt-
hatjuk el e műre a t. c. tanár, hivatalnok, ügyvéd és tanuló urak,
valamint az összes művelt közönség figyelmét felhívni, hogy számos
előfizetés által e mű minél előbb a nyilvánosság elé kerüljön. Ha a
részvét oly csekély volna, hogy a nyomda költségek nem fedeztetné-
nek, úgy az előfizetési pénz vagy visszaszolgáltatik, vagy ezért, min-
denkinek választása szerint más könyvek küldetnek meg.

Azon t. uraknak, kik e műre előfizetés gyűjtésével fáradoznak, 8 példány után egy tiszteletpéldánnyal kedveskedünk.

Előfizetések a mű gyors nyomtatása végett f. é. június 15-kéig fogadtatnak el, e határnap után a mű ára 3 ft leend.

Missziói Lapok.

— Az első protestáns magyar misszió közlönye a „Missziói Lapok.” — Tulajdonos és felelős szerkesztő kiadó Czelder Márton, első protestáns magyar misszionárius s a misszió vezetője. — Megjelenik minden hó végén.

Előfizetési feltételek: Moldva-Oláhsországban egész évre egy arany. Magyar- és Erdélyországban 5 forint o. é.

Előfizethetni mindenütt a lelkési hivatalnál.

Az előfizetés s mindennemű küldemény a szerkesztőség neve alatt Galacra küldendő.

— Beküldetett: „Évnegyedi Szemle a magyar társadalom, polika és közművelődés köréből.” — Szerkeszti Gonda László. — Kiadta Stolp Károly. — Pest. 1867.

RECEIVED

RECEIVED

RECEIVED

RECEIVED

1947

RECEIVED

RECEIVED

RECEIVED

TARTALOM.

	Lap.
Spinoza Benedek élete és jelleme. Baráth Ferenc.	281
Töredékek Ulricinek Shakespeare drámai művészetéről írt munkájából. Perlaky Sándor.	325
A dunamelléki ref. egyházmegye története. Fábrián Mihály.	383
Tárca. Adatok a Jezsuiták történelméhez. Dr. H. J.	421
— Celder ügy.	433
— Szombatosok vagy a zsidók felekezete. K. Á.	461
— Egy nagyszerű végrendelet. Kun Bertalan.	465

A

„SÁROSPATAKI FÜZETEK“

XI-dik FOLYAMA

ára, hatvan íven tiz szállítmányban:

Egész évre	stán	6	frt.	—	kr.
FA	. . . . .	3	"	—	"
Hazior elvitetve	rész évre	5	"	—	"
"	"	2	"	50	"
	lèvre				

SÁROSPATAKI FÜZETEK.

PROTESTÁNS TUDOMÁNYOS FOLYÓIRAT.

KIADJA

A TISZÁNINNENI REF. EGYHÁZKERÜLET.

SZERKESZTI

Dr. HEISZLER JÓZSEF.

„A hol az Urnak ama lelke vagyon, ott vagyon a szabadság.“

2. Kor. 3. 17.

XI. Évfolyam. — VI—VII. Szállítmány.

SÁROSPATAK.

NYOMTATTA STEINFELD B. A REF. FŐISKOLA BETŰIVEL.

1867.

SAROSPATAKI EÜNETEK.

PROTESTANSZ ISKOLÁJÁNAZ FOLYÓIRATA

KIADÓJA

A TISSAYZINNAZ RTT. JOHANNESBÉRETT.

SAROSPATAK

DR. HEISSLER JÓSEF.

A JÓZSEF HEISSLER ÉS JÓZSEF HEISSLER ÉS JÓZSEF HEISSLER

É. 1873. 3. 15.

VI. ÉVFOLYAM. 1873. 3. 15.

SAROSPATAK

JOHANNESBÉRETT. A TISSAYZINNAZ RTT. JOHANNESBÉRETT.

KIADÓJA

A gondolkodás szabadsága.

A „Revue des deux mondes“ múlt évi szept. I. szállítmányában van Janet Pálnak fencimzett cikke. E cikket Beaussire Emil ily című munkájára való emlékezéssel írta: „La liberté dans l'ordre intellectuel et moral“ (Az értelmi és erkölcsi világrendben való szabadság). De csak is, mind mondám e munkára való emlékezéssel írta. Beaussire művétől a cikk független s önálló figyelemre méltó gondolatokat, eszméket tartalmaz. Ez indít arra, hogy némely mellékéseknek kihagyásával fordításban megismertessem.

A szabad gondolkodó kifejezést általában nagyon kétes értelemben veszik. Ugy látszik egyértelmű a kétkedő, s nem hívő kifejezésekkel. E szerint szabad gondolkodó, ki nem hisz semmit, s mennél kevesebbet hisz valaki, azt tartják, annál képesebb, hogy szabadon gondolkozzék. Így péld. a protestáns szabadabban gondolkodó mint a katolikus, a racionalista mint az orthodox, az atheus mint a deista, s az egyáltalán kétkedő mint az atheus. Némelyek megkísértik e haladásban a metaphysikai és spekulatív kérdéseknél, a mint ők nevezik, megállapodni, s szeretnék a morált megmenteni; de ez ellenmondás s a fennebbi sorozat után kénytelen az ember mondani, hogy az, ki a morált tagadja, szabadabban gondolkodó, mint a ki állítja, épen úgy, mint ki a politikában minden elvet tagad, szabadabb gondolkodó, mint az, ki nehá-

nyat elismer, p. a szabadságot, az igazságot. Ez előítélet, mely a szabadságot a tagadáshoz méri, egész e következményig mehetne, hogy a szellem szabadságának legfőbb foka épen a szabadság nem hívésében áll. Vannak nem hívők, kik távol attól, hogy szabadon gondolkodnának, épen nem gondolkodnak, s az ellenvetéseket oly szolgailag használják, mint mások a dogmákat; ellenben vannak hívők, kik a legszabadabb, legmerészebb gondolkodásuak. Tehát nem maga a dolog, melyről az ember gondolkodik, hanem a mód, melyen arról gondolkodik, teszi a szabadságot.

A szabad gondolkodás ügye, bármily haladásokat tett is a XVI-ik századtól kezdve a mai társadalomban, még nincs egészen megnyerve. Még sok ellenvetés, bizalmatlanság, félreértés borítja a szilárd és fényes igazságot, melyet ez elv kifejez. Engednek szükségességének a nélkül, hogy jogosságát felfognák, elfogadják bajait, a nélkül, hogy sok jót várnának tőle. Még mindig készek azokat vétkeseknek tekinteni, kik eszöket szabadon kívánják használni, s más eszének csak meghányás után engedni. A szabad gondolkodókat még mindig úgy tüntetik fel, mint kik minden isteni és emberi törvényeket megtámadnak, mint kik maga a társadalom alapjait fenyegetik, a jó és rossz közti különbséget a fejetlenség, a szenvedélyek javára eltörlik. Még vannak szellemek, melyek azt akarnák, hogy a hit világában is az állam jöjjön közbe, hogy meghatározza, mit kell hiúni, mit nem hiúni.

A középkorra való visszatérés lenne e deklamációknak valódi következménye, s némelyek nem is hátrálnának ez elől. —

E kérdésben tehát még sok megvilágosítani való van, s részünkről annál készebbek, hogy úgy mondjam felhatalmazva vagyunk a gondolkodás szabadságának elvét egész terjedelmében védeni, mivel nem tartozunk a bölcészetben az ugynevezett szélső pártokhoz. Mint a politikában az igazi sza-

badelvű a szabadságot nemcsak a maga, hanem ellenfelei számára is kívánja: épen így a gondolat, a hit világában nem lehet biztos az ember az igazság bírása felől, csak oly föltétel alatt, ha azt a bírálat minden faggatásainak aláveti. Oly igazság, melyről nem kétkedtek, kétes igazság. Az igazság, végleges állására csak akkor jut, midőn a vita tüzen épen, sértetlenül keresztül hatolt. A gondolkodás szabadsága tehát közös joga minden bölcsész i skolának: ezek csak e föltétel alatt bölcsészek.

Beaussire jeles könyvében nagy gonddal vizsgálja mindazon kérdéseket, melyek a gondolkodás szabadsága nagy feladványával viszonyban vannak. Ő megengedi a szabadságot a legszélesebb értelemben, kívánja annak legkényesebb alkalmazását vallásban, tanításban, sajtóban. Egészen a spiritualistai eszmék hívének vallván magát, akarja, hogy az ellenkező tanok is a legnagyobb szabadságban részesüljenek. Egészen csatlakozunk hozzá. Midőn bennünket nagyon védenek, gyengítenek. A tanok, melyek a társadalmi rend fentartására másoknál kedvezőbbekként szerepelnek, ez által fel vannak mentve, hogy magukat igazolják, már a kiváltságnál fogva gyanusak s a független, merész, vizsga szellemek bizalmatlanul fordulnak el tőlök. Semmisem gyászosabb valamely ügyre nézve, mintha azt hivatalosan, köztekintélylyel hirdetik jó ügynek s bizonyos, hogy a bírálati s kétkedő eszmék haladásának, melyet néhány év óta látunk, indoka azon nagyon szoros szövetség, melyet a védőik által józanoknak nevezett tanok kötöttek az állammal.

Descartes a gondolkodás szabadságának elvét definitív módon fejezte ki, midőn nyilvánította, „hogy csak azt kell igaznak ismerni, a mi világosan olyannak tűnik fel, azaz mit a szellem oly tisztán világosan észrevesz, hogy lehetetlen azt kétségbe vonni.“ Azt mondták, hogy Descartes e módszere, e szabad vizsgálásra való utalás terjesztette szét a világban a skepticizmust, mely annak természetes gyümölcse,

mert ha mindenki bírja az igazságnak, többé semmi sem nem igaz, sem nem hamis; egyik egy, másik más módon ítél, egyik világosnak találja, mit a másik képtelennek talál, egymást mindnyájan kölcsönösen megcáfolják. Ki határoz közöttök? Ki szolgál mérték és szabályul?

Igy támadta meg a vélemények anarchiája a társadalmat, hozván magával polgári és politikai anarchiát, minden nagy hagyomány romlását, minden tekintély felforgatását.

Ime a gondolkodás szabadságára rovott bűnök, mindezt megvitatni, messze vinne. Legyen elég csupán az elvet vizsgálni, fenhagyván mindenkinek a jogot a következményekről, a mint érti, ítélni. Azoktól, kik Descartes elvét ostromolják, ezt kérdem, minő elvvel kívánják azt pótolni. Azt mondják tekintélylyel, — de melyik tekintélylyel? A nagy mesterek tekintélyével? — Melyikével, Aristoteles vagy Platoéval? Az egyházéval? De melyik egyházéval — mert több is van? A hagyományéval? De vannak hamis hagyományok is. A természeti ösztönével? Az érzelmével? De van jó, van rossz érzelem, az egyik bennünket vezet és kijelent, a másik félrevisz, veszélybe dönt. Talán az egyetemes megegyezés, e százszor megcáfolt ismerv lenne az? De azt csak kell tudni, vajjon ily megegyezés létezik-e s erről az ember nem lehet biztos, csupán vizsgálat által.

Ha gyakran megtámadták a gondolkodás szabadságát mint a skepticizmus társát, olykor védték is, maga a skepticizmus nevében.

Az igazság mondják, nem egyéb mint látpont, mely szerint vizsgálja mindenki a dolgokat; már egyiknek látpontja nem bir több tekintélylyel, mint a másiké; mindenkinek ugyanazon joga van a dolgokat olyanoknak venni észre, milyeneknek az ő szervezete neki mutatja, s azokat benyomásaihoz képest fogni fel. Tehát nincs sem igaz, sem hamis abszolút módon; nincs más csak a mi közülünk mindenkinek igaznak vagy hamisnak tűnik fel. Ha ez így van, mi joggal

tolná egyik a másikra saját nézés módját? maga a többség mi joggal kényszerítené a kisebbséget, hogy az ő véleményét fogadja el? A többség sem egyéb, mint az egyéni ítéletek öszlete, melyek közül külön egynek sincs joga, hogy az enyém felibe kerekedjék s itt a szám semmit sem tesz a dolgra. Sőt annyira mennek, állítják, hogy az abszolút igazság föltevése gyökeresen ellenkezik a gondolkodás szabadságával, mert ha van ily igazság, hogy lehetne jogos mást gondolni, mint a mit az hirdet? hogy lehetne az embernek joga a hamist az igaznak eléje tenni? Mindazok, kik abszolút igazságban hisznek, s következőleg kik magukkal elhitetik, hogy ez igazság birtokában vannak, végzetszerűleg bizonyos türelmetlenség felé vannak ragadva, mindazt kárhoztatják, ki nem úgy gondolkodik, mint ők, hamis, gonosz szellemeknek, a társadalmi rend ellenségeinek nevezik s ha e türelmetlenség nem megy is a régi idők végletéig, ez azért van, mert a mi erkölceink szelidebbek, vagy még inkább mivel magukat a legtisztábban látókat a közönyösség veszélye, a nélkül hogy erről kétkedhetnének, elérte.

A gondolkodási szabadság ily védelme a legjobb eszköz volna azt gyűlöletessé tenni: a dilemma, mely bennünket kényszerítene az igazság és szabadság között választani, kegyetlen kínzás lenne a nemes lelkekre. Mi rám nézve a gondolat méltóságát teszi, abban áll, hogy azt képesnek hiszem valami felettem, kívülem levőhöz emelkedni: ha nem egyéb, mint egyéni benyomás, csupán érzésmód, nem érdekel jobban, mint a meleg vagy hideg, édes vagy keserű érzései, melyek folyvást megvannak, s nem látom át, miért fárasztanám magam a gondolkodással. De itt a skepticizmust nem vitatjuk; elég megmutatni, hogy a gondolkodás szabadságának nincs semmi köze ily elmélettel.

Ha megengedem, hogy van kívülem valami igazság, s hogy gondolatom képes azt elérni, mi van ebben, mi összeférhetlen a szabad gondolkodás jogával? Ily jog ellenkezőleg

fölteszi és magában foglalja, hogy gondolatom jól vezetve, képes az igazságra jutni, s csak működni kell hagyni, hogy azt természetesen megtalálja. Kétség kívül gondolatom tévedékeny, de a tévedés benne nem lényeges, bizonyos feltételektől függ, melyeket a tapasztalat megtanít ismerni s a gyakorlat kikerülni. Ha van valami igazság, mi más eszközt lehet gondolni annak fölfedezésére, mint azt, hogy keressük, vizsgáljuk vajjon az-e, kibontsuk a felhőkből, melyek borítják, elhárítsuk a képzelet, a szenvedély, a megszokás csálódásait, egy szóval hogy szabadon gondolkozzunk. Nem esnek tehát semmi ellenmondásba azok, kik egyfelől állítják, hogy szükségessé válik s tárgyilagossá különbség van az igaz és hamis közt, másfelől hogy az embernek szabadságában áll gondolkodni, vizsgálni s csak vizsgálás után határozni el magát. E két tan bensőleg összefügg egyik a másikkal.

Ezenkívül azt mondani, hogy van abszolút igazság, ez nem annyi, mint azt mondani, hogy ez igazság mások kárával bizonyos emberek birtokában van: nincs ilyennemű kiváltság; innen van, hogy senkinek nincs joga másokra tolni gondolkodás módját. A világosság az egész világra fénylik, minden embert e világon megvilágít; ebből következik, hogy mindenkinek van joga ez igazsághoz egyéni erejével, saját képességeivel jutni, úgy hogy ugyanakkor mások képességeit ne mellőzze el. Mindenki csak saját ítéletével ítélhet, csak a maga gondolatával gondolhat, az bizonyos; de ebből nem következik, hogy az igazság egyéni, s hogy ne legyen önmagában levő abszolút igazság, mit mindenki a tőle kitelhető mértékben ér el, s melyet másokra azon mértékben bocsát át, melyben azok azt képesek elfogadni. Az igazság mezeje végetlen, azt senkisé is foghatja fel egészen, abból csak egy részcsekének birtokába jutunk. Egyik a dolognak egy, másik más oldalát látja; egyik egy tényt, másik egy törvényt, harmadik egy érzelmet fedez föl: ezért jó, hogy az egész világ megmondhatja véleményét; ez egyes, egymás által ellenőrzött

véleményekből, ez egyének esze mind e munkás törekvéseiből alakul a közész. Így nő és világosul az emberiség elméje.

Egészen meglepő a tévedés jogának védelmét hallani; de a tévedés gyakran nem egyéb, mint az igazságra való jutás eszköze, csak az egymást követő, minden nap fogyó tévedések által történik a világosodás terjedése, s a szellemek tökéletesülése. Ptolemeus rendszere lehet szükséges volt, hogy a Kopernikét előkészítse. A gondolkodás szabadságának ellenségei közt sokan vannak, kik még az előítéletek hasznát is állítják, bár azokat ilyeneknek elismerik. Nem annyi-e ez, mind a tévedés jogát megengedni, s megismerni, hogy az igazság az emberek résziről csak úgy hozzáférhető, ha bizonyos csalódásokkal vegyül? Azonban nem kell az embereket örökre ugyanazon előítéletek alá vetni, s midőn a pillanat eljött elválasztani az igazságot e tévedéstől, annak a részére kell állani. E váladékba újabb tévedések csúsznak ismét, mint egy fensőbb igazság előkészítő föltételei; a vitatás dolga az ellenkező tévedéseket egymásután elejteni: ez összeütközésből bontakoznak ki bizonyos elvek, melyek idővel gyarapodnak. E történik ellenmondhatlanul a természeti s mennyiségtani tudományok rendében, reménylenünk kell, hogy e fog történni az erkölcsi világ rendében is.

Azt mondják, vannak bizonyos természeti ösztönszerű igazságok, melyek mellett a hit jobban bizonyít mint a vizsgálat, melyeket a vitatás homályosít, s összezavar a helyett, hogy világosítana, s ez igazságok mellett már a természetre jobban kell hallgatni, mint az észre. Nem tagadom, de megjegyzem, hogy e primitív igazságokat, melyek annyi agyrém babona előítélettel vannak keverve, megtaláljuk, világosult boncolásra van szükség, mely az igazat a hamistól, a valóban természeti igazságokat a tudatlanság és szokás csalódásaitól elválaszsa. Például a jó és rossz primitív különbségében való hívés egy azon elemi igazságok közül, melyen

tul nehéz menni; azonban mennyi hamis erkölcsi hívés mutatkozik, mutatkozik ma is az emberek között a megszentelt tekintély s az ellenállhatlan bizonyosság ugyanazon látszó jellemével! Önkényesen van-e, hogy a déli egyesült államokban született gyermekek leggyengébb koruktól fogva tanulták, hogy a rabszolgaság isteni intézmény volt, mely a társadalmi rendre, maguk a rabszolgák boldogságára szükséges? Kétségkívül nem, e hívés nekik ép oly törvényesnek, ép oly szükségesképeninek látszott, mint a jó és rossz közti különbség; így volt minden nagy előítélettel. Minden társaságban, minden vidéken, minden osztályban vannak az anyatejjel beszívott előítéletek, melyeket úgy hordunk magunkkal, mint velünk született elveket. Hogy kell itt már megkülönböztetni a szokást a természettől, az egyezményserűt a primitívtől, ha nem vizsgálat, vitatás által, mely megtanít, hogy ez önkényes állítások közt vannak szükségképeniek, multhatatlanok? Egyedül a vitatás gyógyíthatja a vitatás által okozott sebeket.

De azt sem akarom mondani, hogy az ember soha se engedjen, csupán eszének, távol van tőlem, hogy elfojtsam benne az alsóbb ösztönöket, a szívet, a lelkesedést, az érzékenységet. Sok körülmények közt többet ér a szív, az érzelem kiáltására hallgatni, mint az észleges bizonyítás lassú és kétes világára várni. Ki eszétől kérdezné, vajjon szeresse-e anyját, maga gyermekeit, hazáját, ezzel az emberi szív legjobb és legtermészetesebb érzeménycit fagyasztaná meg; nem lenne egyéb, mint egy gondolkodó automat.

Tovább megyek, nemcsak a gyakorlatban, hanem magában az elmélődésben is sokat rovak fel az érzelemnek. A bölcsészeti elmélődés nem tud minden kérdést elhatározni, sok ürt, sok hézagot hágy, melyeket az érzelem tölt be. Végre az emberi érzelmek tények, melyeknek meg kell lennie lét és rendeltetés okának; a bölcsész tartozik azokat

kimagyarázni, következőleg számba venni. Ki azokat megveti, elnyomja, mint hozzá nem méltókat, ezzel azt bizonyítja, hogy nagyon kevésbé bölcsész. Mindent összefogva, ha föltétlenül választani kellene az ész és szív között, a szívet választanám, s a szentírás szavait megfordítva így alkalmaznám: „a hol vagyon a ti szívetek, ott vagyon a ti kincsetek.“

De nem szükséges az ész és szív között választani; egyik nem zárja ki a másikat, sőt inkább az vezeti ezt, világosítja és megítéli. Ha a szívnek adod a legfőbb tekintélyt, hogy különbözteted meg a természet jó és törvényes indulatait a vakbuzgalom veszélyes rohamaitól, nyomorult babonáitól? A természet kiáltása mondják ellenállhatlan s magának az észnek ezt csak követni kell. De miről lehet a természet e kiáltását megismerni, melyre a gonoszság érdekében annyiszor hivatkoztak, s mely annyiszor szolgált a vad szenvedélyek kielégítésére? A szívnek jogot adni, hogy az igaz és hamis, jó és rossz közt ítéljen, annyi, mint azt mondani, hogy a szív a szívnek bírása, ami petitió principii.

Igy mindig az ész az, melyre kell végül hivatkozni, s mindenkire nézve ez ész, tulajdon esze, mert mi joggal szabnák meg, hogy a más eszének engedjen inkább, mint a magáénak, inkább ez, mint amaz eszének?

Ellenvetik még, hogy sok körülmények között nem ítélünk magunktól, hanem mások ítéletére való vonatkozással. Ez akkor van, midőn a más ítélete nekünk az állítás alapos okának tűnik fel; s mit ekkor állítunk, azt nem maga a dolog, hanem a tanu igazmondósága és illetékessége mondatja velünk. Valami tényt bármilyen bizonyosság alapján, bírálat és vizsgálat nélkül állítani, a logika minden törvényeivel ellenkezik. Így mindig az egyéni ész az, mely a tanu bizonyossága és tekintélye értékének bírása marad. Azt sürgetik s addig mennek, hogy gyakran a közvélemény az, mely a tant megítéli? Azt feleljük, hogy az egyén az, mely megítéli a közvéleményt és elhatározza, vajjon rá nézve az, a kérdéses bizonyosság ér-

dekében jó bizonyosság-e? Szóval az igazság és köztem sok közbeeső lehet; de mindig igaz marad, hogy a végső bíró én magam vagyok, t. i. önmagamra nézve, s lehetetlen, hogy másképp legyen.

Egyébiránt ha állítom Descartessal, hogy az embernek joga van megvizsgálni azt, mit elébe tűztek, hogy higgye, s csak a bizonyosság szerint határozza el magát, ez által nem akarom mondani, hogy az embernek joga van kénye kedve szerint gondolni mindazt, mi a fejébe megy, hogy én önkényesen, a mint kedvem tartja, igaznak nyilvánítom a mi hamis s hamisnak a mi igaz: ez annyi volna, mint a szabadságot összezavarni az önkénnyel, s nem tudom, hogy e túlzó jogot egy bölcsész is valaha követelte volna. Maguk a skeptikusok sem értették ezt így. Mi az igazság királyságát illeti, itt senki sem szabad, csak azon feltétel alatt, hogy magát egyedül az igazság járma alá adja. Minden jog kötelességet tesz föl, kötelességet eltávolítani a tévedés és csalódás minden okát, melyek bennünket foglyul ejtenek, a szenvedélyeket, a képzelődést, magukat az indulatokat, szóval a bizonyosság tiszta világát mindazon felhőktől megszabadítani, melyek azt borítják.

Nagyon különös, hogy vitássá teszik a vizsgálatot, mint jogot, míg ugyanakkor azt ráróják az emberre, mint kötelességet. Midőn mások nincsenek véleményünkön, mit felelünk nekik rendesen? Ezt: a nélkül beszélnek, hogy a kérdést vizsgálták, tanulmányozták volna. Vizsgáljátok a dolgot közelebbről, mondjuk nekik, s véleményünkön lesztek. Hallgatások csak a predikátorokat a szószékeken, azt mondják, ha valaki nem hisz a vallásban, azért van, mert nem tanulmányozta azt, nem tette vizsgálatá tárgyává. Felhivnak e vizsgálatra s jót állanak, hogy ha ezt jó lélekkel megteszitek, megfogtok győződni; beszélnek az előítéletek ellen, melyek eltávolítanak a vallástól, s ajánlják, hogy ezektől szabaduljatok. Nagyon jól van eddig, ime a vizsgálat mely kötelességgé

lett, mindnyájan így beszélünk, midőn az embereket rábeszélni, megtéríteni akarjuk. Hogy esik, hogy épen e vizsgálat, ha ellenetek fordul, egyszerre gonosz és esztelen módszer lesz, mely a kevélység szüleménye, a társadalom és az erkölcs ellensége? Meg van engedve sőt parancsolva a vizsgálódás, de azon feltétel alatt, hogy véleményeteken legyek. Mondjátok inkább, szükség, hogy vizsgálat nélkül véleményeteken legyek, — ez egyszerűbb.

E különös ellenmondás nem fordul elő annyira a valóságok, mint a bölcselet körében, sőt előfordul, a mi igen feltűnő, a legmerészebb gondolkodóknál. Ezek az egész világot bírálják, de nem szeretik, hogy őket bírálják. Ha nincs valaki véleményökön, azt úgy adják ki, mint a szabad gondolkodás ellenségét: az igazi szabadság abban áll, hogy úgy kell gondolkodni, mint ők. Sérthetlen erősségre helyezkednek, kitűzván oda a szép függetlenség lobogóját. Köszönet e különös ovakodásért, ők megoldották a feladványt, melynek megoldása maguk a katolikusoknak annyi bajba kerül: csalhatatlanokká lettek. A bölcseletben, mint a politikában a követelt szabadság gyakran nem egyéb, mint elmés eszköz a helyzetnek urává lenni. A gondolkodás szabadság tehát, úgy a mint mi értjük, sem nem állítás, sem nem tagadás; sem nem katolikus, sem nem protestáns; sem nem bölcseleti, sem nem hívő, nem is hitetlen: mindenek felett áll, s nem más mint a vizsgálás, s csak e vizsgálás után való állítás joga. E szerint a szabad gondolkodás minden iskola, minden vélemény, minden felekezet joga, a társadalom alapkövetelménye.

Ma már semmit nem vonnak kevesbé kétségbe, mint a gondolkodás szabadságát a phisikai, a természeti s a mennyiségtani tudományokban. Valamely számítást vagy tapasztalatot, egy név, egy szöveg, egy tekintély segélyével leverni, többé nem hozzánk illő s nem nagyon szívesen vennék a tudományok akadémiajában, ha valaki Laplace vagy Am-

pére bizonyítása ellenében Arisztoteles vagy szent Tamás tekintélyére hivatkoznék.

Ha a gondolkodás szabadsága a szigorúan tudományos körben nincs korlátozva, nem lesz-e akkor, ha a természeti és mennyiségtani igazságokról az erkölcsiekre megyünk? Figyelemre méltó, hogy mindenki közülünk legalantibb észrevételei, mindennapi dolgai körében, nagyon törvényesen követeli és minden akadály nélkül gyakorolja a jogot, mely szerint másokra nem, csak magára ügyel. Például ha azt mondom, fényes délből nappal van, ezt nem azért teszem, mert hallottam, hogy mondják, vagy hogy magam a bevett véleményhez szabjam, hanem mert látom enmagam. Minden nap állítják, hogy az emberek tapasztalat által világosulnak. Nem annyi-e ez, hogy a kölcsönzött okosság vagy az alaptalan illúziók helyett személyes okosságra tesznek szert, mely a vizsgálatból származik? Midőn a morál tiltja a merész, hirtelen ítéletet, nem rendeli-e, hogy világosítsuk fel magunkat, mielőtt beszélünk, vagyis hogy vizsgáljunk, ellenőrizzük, hogy enmagunktól tisztán lássunk? A gondolkodás szabadságának legnagyobb ellenei kétség kívül nagyon kényelmetlennek találnák, ha nekik ügyeik vitelére gyámot neveznének. Magukat elég felvilágosultaknak hiszik, hogy azokat maguk vigyék, vagyis hogy ítéljenek, mi a célszerű, mi a nem célszerű. De tanácsolók vannak, fogják mondani; igen, de azokat ők választják. Gyakran csalatkoznak is, mondják tovább. De ki bizonyítja be, hogy gyámom nem fog csalatkozni? Ennek egy más gyámot neveztek, emennek egy mást, addig míg az egész társadalom korlátlan gyámjához érkeztek?

Kinek volna bátorsága egy tömegben az egész emberi nemet egy ember kivételével tilalom alá vetni? A legkegyetlenebb ultramontan vajjon beléegyeznék-e, hogy nemcsak lelkiismeretét és gondolatát, hanem saját és családja érdekeit is egy csalatlan bíró kezeibe tegye le? Bizony kevesen mennének eddig, s a személyi érdek körén belőn nagyon jól

tudják az emberek a szabad vizsgálat jogát követelni és gyakorolni.

Igy van minden emberi ügyben. A bíró, ki valamely ügy elítélésével van megbízva, nem folyamodik valami magasból jövő megvilágításhoz, valami zavart érzelemhez, a mások szavához. Semmiképen nem, összevet, boncol, a bizonyságokat szembesíti, megbecsli a tényt, a jogot s miután minden eszközt fölhasznált, melyet neki az ítéleti logika nyújtott, igaznak nyilvánítja, mi neki bizonyosnak, világosnak látszik. Így tesz az orvos, ki keresi a gyógyeszközöket; így a nyelvész, ki keresi a homályos szöveg, vagy egy csonka felirat értelmét; a törvényhozó, ki törvényt alkot; így tesz maga a theolog, ki valamely dogmát támogat; végre a gondolkodás szabadság ellensége, ki a mit leakar verni, maga azt használja, ahoz folyamodik, s abban fárad, hogy igaza legyen az igazság ellen.

Ugy látszik, hogy a gondolkodás szabadság az erkölcsi és társadalmi rendben különösen veszélyes, botrányos. Azt mondják, így minden embernek lesz joga elhatározni, mi a jó, mi a rossz. Tetszése szerint veheti egyiket a másik helyett, szenvedélyeit véleményeivel igazolhatja, s midőn egy mindek által elismert szabály nevében akarják kárhóztatni, mindig felelheti, hogy mindenki ura saját látásmódjának. E nehézség nem szól a gondolkodás szabadsága ellen, mert minden időben, minden bölcsészeti és vallási uralom alatt az emberek tudtak sophismákat találni, hogy saját szemeik elől szenvedélyeiket s gyengéiket elfedjék. A szabad gondolkodás már e sophismákat elszéleszti, mert az embert ahoz szoktatván, hogy mindenben tisztán lásson, ahoz is szoktatja, hogy magában is tisztán lásson. Egyébiránt a bajok, melyek a gyakorlatban ilyen vagy amolyan módszer használatából támadhatnak, nem bizonyíthatnak maga ezen módszer ellen, ha ez törvényes és okszerű. Bár mit mondanak, csak

egy módja van az igazság megtalálásának: ez annak keresése, mi csak vizsgálat által eshetik.

Nem, fogják mondani, nem arról van szó, keresni és megtalálni az igazságot, megvan az egészen találva, csak annak megtartásáról s tovább adásáról van szó. Azt már többé nem kell keresni, hogy van-e Isten, van-e lélek, van-e jövő élet; az emberi nem ösztöne megoldotta e nagy feladatokat; most már ezeket csak meg kell védeni a vizsgálat szellemének támadásaitól, mely soha nem más, mint a kétkedés, rombolás szelleme. A gonosz szenvedélyek nagyon fennen beszélnek a hitetlenség érdekében. Az igazságot csak úgy lehet megmenteni, ha az ember magát távol tartja, s másokat eltilt a vakmerő vizsgálatától. A Descartes módszere, látszó ártatlansága, sajátos nagysága által a XVII. század legerősebb hívőit tévedésbe hozta; mi ma e részben többé nem csalódhatunk, s jól tudjuk, hogy Descartes kétkedése csatlástanul Voltaire kétkedésén végződik.

Kik így beszélnek, kétség kívül azt hiszik, hogy az igazság ügyét védik, s nem látják, hogy saját kezökkel osztják annak a legfájóbb, a legrettenetesebb ütések. Hát ez örök és rendíthetlen igazságok nem hordozhatnák el a vizsgálatot, a nélkül, hogy el ne vesszenek, s ki ezeket szabadon s lelkiismeretesen tanulmányozza, elherülhetlenül a Voltaire kétkedésére, vagy arra jutna, hogy azokat mint Diderot tagadja! Minő igazság az, melyet csak hallgatás-, titok- és szolgaságban lehet megmenteni! Ne beszéljete a szabadság lehető visszaálléseiről, nagyon könnyű erre felelni a tudatlanság, babona, fanatizmus visszaálléseivel. Egyébiránt nem különös eszme az igazságról, úgy képzelni azt, mint oly dolgot, mely kézről kézre megy, s melyet az ember zár alá vet, hogy senki hozzá ne nyuljon? Valamely igazság csak akkor érdemli előttem e nevet, mikor ilyen saját szemeim előtt, midőn azt tanulmány, vita, bizonyítás által elsjátítám, midőn annak gyökereit eszem elveiben megtaláltam.

Kétségkívül nem vonakodom magam az emberi nem tekintélye alá bocsátani, mert ez is egy eszem elvei közül; de szükség magamat biztosítani, hogy ez vagy amaz igazság mellett valósággal az emberek egyetemes hangja szól-e s maga e hang, hogy meghódítson, szükség, miszerint egyezzek öntudatommal (gondolatommal), mert a tapasztalat mutatja, hogy már többször tévedett. Végre valamely átszállott igazságot választás nélkül elfogadni, annyi mint a szarkák és kajdácsokhoz hasonlítani, melyek mondanak bizonyos szavakat, a nélkül, hogy ahoz értelmet kötnének.

Azt mondják, van bizonyos határ, hol a gondolatnak szükségképen meg kell állapodnia; ez az, midőn Isten igéjével, a kijelentés tekintélyével találkozik. Itt az ismerv, mely képesít, hogy megkülönböztessük az emberi vizsgálattól hozzáférhető igazságokat azoktól, melyek előre el vannak zárva; azokat, melyek az emberi vitákra vannak hagyva azoktól, melyek ezeket haladják. A természetfeletti azon szent kör, melyben az emberi szónak hallgatnia kell s a gondolatnak megalázódnia. Ez ellenvetésnek nincs köze azon elvekkel, melyeket felállítottunk. Azt mondják, a természetfeletti igazságok korlátozzák a gondolkodási szabadságot. Nagyon jó, de micsoda feltétel alatt? Azon föltétel alatt, hogy valódi természetfeletti igazságok legyenek mert ha nem azok s szellememet csak olyan állítólagos természet feletti igazságok alá adom, épen ez által magáról az igazságról mondok le, s önkényt tévedésbe esem. Ilyen például azok helyzete, kik hamis vallásokban hisznek. Ezek természetfeletti igazságnak veszik, a mi nem az; hitők nem egyéb mint babona, reményök tévedés, istentiszteletök bálványozás. Már ha van a világon oly hit, min nem lehet kétkedni, mely természetfeletti igazság gyanánt szerepel, a nélkül, hogy valóban az volna, hogy tudhatom a priori melyik valóban az, sőt hogy van-e épen ilyen? Mielőtt magam ily igazság alá vetném, szükség azt előzőleg meg-

vizsgálom, hogy lássam, bir-e azon jellemmel, melylyel állítja, hogy bir. Ily vizsgálat szükségképen szabad, mert csak bizonyos természetfeletti elvek nevében lehetne megszorítható, de épen arról van szó, hogy ily elvek szabatosan megállapítva legyenek: ezek tehát vizsgálódásom szabadságát világos tévkör nélkül nem szoríthatják meg.

Egyébiránt jegyezzük meg, épen nem szükséges, hogy e vizsgálódás a természetfeletti igazságok ellen forduljon, azért, hogy szabadnak nevezzék. Ellenkezőleg ha vita nélkül elvül állítná fel, hogy nincs természetfeletti, épen ez által megkötné az ember szabadságát, előre, rendszeresen eltiltaná az ember magát attól, hogy igaznak ismerje, a mi a lehet; behunyná az ember szemeit, hogy annál biztosabban, tisztán lásson. Ilyen sok szabad gondolkodó szabadsága, kik elvnek veszik, a mi határozottan kérdésben van. Hogy a vizsgálás valóban szabad legyen, szükség, hogy közönyös maradjon a pro et contra közt, oly őszinte kész lévén a természetfelettit elfogadni, ha ilyennel találkozik, mint nélkülözni, ha nem találkozik.

A gondolkadás szabadságban tehát, magában véve, nincs semmi a hittel ellenkező, maguk a hívők is kénytelenek ehez folyamodni, midőn a vallást igyekeznek bebizonyítani. Világos, hogy ekkor, *petitio principii* nélkül, nem támaszkodhatnak magára a vallásra. A szabad vizsgálás tehát az egyedüli módszer, mely a vallási igazságot megalapíthatja. Épen ugy illik ez az apologistáknak, mint az itészeknek, s az ezekkel szemben állóknak, mert egyik sem merné megvallani, hogy hisz a vallásban, a nélkül, hogy erre alapos okai volnának s hogy ily okot választ inkább mint amolyat a nélkül, hogy tudná miért. Az ellenkező föltevés tarhatatlan következményekre vinne: ha valaki azt mondaná, elég, hogy bizonyos dolgokat tanítsanak, arra nézve hogy higyéek, ez érv épen ugy bizonyítana a nem igaz, mint az igaz vallás hivei mellett.

Jól ismerem a nyugtalanságokat, melyeket sok bölcs szellemnél a korlátlan szabad gondolkodás elve költ. Mért engeded, kiáltanak fel, minden embernek, még a tudatlanoknak is, hogy mindent vizsgáljanak, vitassanak, mindent gyenge eszköz ellenörködése alá vessenek! Micsoda társaság állhatna fenn a fellázadt értelmek e rakoncátlankodása mellett? Kijátszhatnám ez ellenvetést azt mondván, nekem elég felállítani, hogy a gondolkodás szabadság, magába véve jog, a nélkül, hogy keresném, kit illet, hogy e joggal éljen, vajjon élhet-e az egész világ; megvallom azonban, nem nagyon látom, hogy lehetne annak határait kicövekeltetni s micsoda jelről lehet azokat megismerni, kiknek a szabad gondolkodás megengedhető volna. Midőn Luther az egyház tekintélyét felforgatta vala, minden hívőnek elismerte a biblia saját javára vagy kárára való olvasás s magyarázási jogát. A gyakorlatban az igaz, üdvös, hogy a bölcsek tekintélye vezesse és világosítsa az egyszerűek tapasztalatlanságát, de itt is úgy, hogy az ő gondolkodási és ítélési szabadságukhoz forduljanak, nemhogy a tudomány kiváltságát maguknak tartásák; s a népnek csak a szolgaságát és tudatlanságát hagyják.

Kétség kívül ha az ember vizsgálja, mily kevés ember van egy társaságban, bár minő mivelt legyen is az, ki a felvilágosult nevet megérdemli, mily kevesen bírnak a szükséges ismeretek közül a legegyszerűbbekkel, hogy magasabbra nehezebb kérdésekhez emelkedjenek; ha figyelembe veszi, hogy az eszmék az emberben mily közel esnek a szenvedélyekhez; félni lehet, hogy a szellemek e felszabadítása, e minden hagyománynyal szakítás, ez egyéni észre hivatkozás, e minden tekintetben szabad gondolkodás igen sok rossznak forrásává válik, s megvallom erős szellemmel kell bírnia, hogy rettegés nélkül nézzen valaki az ismeretlen jövőre, mely felé halad a mai társadalom. A bölcsész épen úgy nem ment mint más e nyugtalanságoktól, de az elmélés mérsékli, ha egészen le nem csendesíti e jogos aggodalmat. Ez arra tanít,

hogy a társadalom egy korszakban, még midőn a világot a tekintély elve kormányozta, sem volt védve a nagy válságoktól. Minden időben voltak nagy természeti s erkölcsi nyomorok; a tudatlanság és szalagon járás semmiképen nem biztosítanak a bűn ellen s gyakran a kétségbe nem vont tekintély szemfényvesztése a fajulás és rendetlenség cinkostársa volt. Ha egyébiránt volt a reménynek helye, hogy valamikép az embereket gátolni lehet az így vagy amúgy gondolkodásban, ha volt valami biztos eljárás az embereket az engedelmesség ez állapotában, melyet oly kívánatosnak néztek, megtartani, bizony ezt már megkísérették; de mióta a szabad vizsgálás hulláma betört a tudományba, társadalomba, vallásba, s folyvást tovább tovább haladt: minden osztályba, minden rétegbe behatott, a leglázázóbb vidékeket megnyerte hatalmának, nincs erő, mely képes volna azt fentartani és visszafojtani; a hatalmak, melyek kezdetben vele szembe mennek, azután kényszerülnek vele menni. Itt bizonyynyal az elkerülhetlen tény minden jelleme meg van, melyet a vallástalanok mint a végzet engesztelhetlen törvényének eredményét tekinthetnek, de a hol teljesen gondviselészerű akarat jelét lehet látni.

Minden arról győző meg, hogy a társadalom sok mult és jövő hányatás után igyekszik jobban jobban a szabad vitatás elvén magát megalkotni. Ez elvvel való visszaélések a veleéléssel kiigazodnak. A mi mértékben az emberek mindinkább használják eszköket, azon mértékben jobban is használják. A fékevesztett ész csapongásait hamarabb az előbbi szolgaság, mint az ébredő szabadság rovására kell róni. A műszerek, szerszámok, melyeket az emberi ipar használ, nem érték el egyszerre a tökélyt, melylyel ma bírnak. Mennyi időre nem lesz szükség míg a műszerek e műszere az ész eléggé ki lesz művelve és tökélyesítve, hogy minden ember tudjon vele bánni! Mindnyájan tartozunk ezen dolgozni, nem hogy másokra tolja saját eszméinket, hanem

tanítván őket, hogy adjanak a magukéről maguknak számot. Ebben áll a bölcsészet nagy szerepe; ez mindenek felett módszer, fegyelem.

Azok, kik a rend és hagyomány bizonyos elveihez ragaszkodnak, melyeket mint minden társaság szükséges alapját tekintenek, gyógyuljanak ki a gondolkodás szabadság elleni bizalmatlanságból, mert ez ellenségek mellett épen úgy szól, mint ő mellettök. A pillanat nem messze, midőn ez, (t. i. a gondolkodás szabadság) lesz az ő utolsó védelmök. Midőn kisebbségben lesznek, követelni fogják a jogot, hogy máskép gondolkodhassanak, mint a sokaság; midőn az új társadalom alkotja magának a hitet, előítéleteit, hagyományait, mi mind okvetlenül megszületik egy megszilárdult társadalomban, a régi eszmék, régi erkölcsök pártolói kérő hangon szólnak, ne engedjenek vakon a tekintély ezen új nemének. Vitázni, bírálgatni fognak, a lázadási sor rájuk kerül, már lázadók. A világ hatalmainak e hánykódásaiban, az elvek e hullámlásában, melyek egymást nyomják, kiszorítják s váltogatva most egyik, majd másik nyilvánítja magát abszolút elvnek, mindenikre nézve csak egy kezesség van, ez a kölcsönös szabadság.

B. I.

A dunamelléki ref. egyházmegye története.

(Folytatás és vége).

III. i d ő s z a k a s z.

Tekintettel az evangyéliomi mindkét hitvallású ekklézsiának a XVIII. századon által való állapotára.

Ezen (lefolyáshoz közelített) századnak emlékezetét az fogja mindenkor emlékezetessé s kedvessé tenni az evangyéliomi magyar ekklézsia lajstromában, hogy a mikor az mél-

tán retteghete vala, ne talán ama fekete sereg hatalma és mestersége által az ő feje felibe a mult század (seculum) vége felé gyűjtött, és azótától fogva nem kisebb serénységgel s fortélylyal (practicával) szüntelen tornyoztatott — mennykövekkel terhes fellegek, ha az ő elsemmisíttetésével nem; de legalább olyan végső ügyetlenségre és tehetetlenségre való jutásával fogják a századot megjelelni és berekeszteni, melyből az ő ártatlan társaságának utolsó felbomlása és széledése következik: akkor derült fel annak az ég, — amaz, igazán Istenképét viselő egyetlen egy Józsefnek parancsolatjára; akkor szabadíttattak fel az erőszak alól és állíttattak törvényes állapotba az ő igaz jogai (jussai) a felejtethetlen II. Leopold által, — de a mely jogok (jussok) ennek a halhatatlanságra méltó királynak eléggé meg nem siratható hamar halála által még igen lengeteg és zsenyéded karban menván által a mostan uralkodó jó fejedelem oltalmába alá: ama szent seregnek (svadronnak), ezen, a mi kegyelmes Istenünktől s királyunktól engedtetett megpihenésünkön még inkább felgerjedett égető buzgósága és egyéb más ártalmas okok miatt az idő szerént valósággal a reménység és félelem közt a bizonytalanság fokain (gradusain) lebegnek. Tudniillik:

Nagy szerencséje volt az eleitől fogva a római papságnak, hogy az oltárról vett tűz füstjével úgy el tudta fogni a mi jó királyaink szeme világát: hogy azok se ne sajdítanak, se ne látnák azt a vonalt (lineát), mely a világi és mennyei országok között, amannak a haszna, és ennek a boldogsága között van; hanem azzal a legfőbb méltósággal és hatalommal, melylyel ők az ő jobbagyaiknak igazgatása, oltalmazása és boldogítása végett a néptől felékesíttettek — válhatatlanul együtt képzelték lenni azon kötelességet, mely szerént amaz örökkévaló hajlékokra az ő alattok levőknek utat mutatni, hogy immár, és arra őket nemcsak térengetni, hanem erővel is kényszeríteni tartoznának: holott ez a mindenható és az igazság országát egyedül bíró s igazgató Istennek

olyan felséges joga (jussa), melyet egy teremtéssel sem közlött, sem közölhet soha, még akkor sem, mikor a nép arra a boldonságra vetemednék (de a mi lehetetlenség), hogy a magán való legfelsőbb hatalomba — melyet a királynak adott — belefoglalta volna az ő idvességéről való számadást és szorgalmatoskodást is. — Innen lett immár, hogy valamennyiszer a földi és mennyei ország java, a mi fejedelmeink szerint összeütközött: — a mint felette sokszor ütközött, — tehát kegyesség munkájának tartották, az ő atyáskodásokra bízott, sőt a legszentebb s erősebb köteléssel lelkekre kötött ország(status) boldogságát örömmel és gyönyörűséggel elmulatni; csak hogy jobbágyaik elméjeket, — melyeknek a megítélésére isteni erő kívántatik — a magok vallásbeli vélekedéseikre hajthassák, ha ugyan hajthatták az elméhez teljességgel nem érő eszközök által, lelkeiket pedig idvezítsék, noha azokkal se bírván, se birni okosan nem akarhatván, az azokról való számadást minden igyekezettel is magokra nem vonhatták. — Mikor ennyire vagyon a dolog, nem lehet különben: hanem hogy az ország (status) néptelenedik és pusztul; hogy a mennyország népesedjék (n.) és öregbedjék (n.). Az országot (statust) és vallást összehasonlítva gondolván, az ugyan igaz, hogy a világ Ura — ki az országokat és királyokat állította, fentartja és erősíti — lehetetlen, hogy maga kijelentett akaratiában olyan tudományt hirdettetett volna ki, mely a földi birodalmaknak boldogságával ellenkeznék; mivel akkor maga rontatta volna el, a mit maga épített, mely hozzá nem illik; de abból semmi egyéb nem következik, hanem hogy az uralkodóknak bizonyos joguk (jussok) vagyon a jobbágyok vallásának a legkisebb porcikájáig és legtitkosabb összefoglaltatásáig való megvizsgálására: ha nincs-e abban valami olyan, a mi az ő országuk talpkövét megmozdíthatná; sőt csak erőtleníthetné is.

És ez immár az, a mit valamint álmélkodás nélkül gondolni nem lehet: úgy másrésről olybá kell nézni, mint az

emberi értelem felette nagy gyengeségének igen bizonyos próbáját. Hogy a mi józan ítéletű és kegyes szívű királyaink másoknak incselkedései s álnokságai által szinte e folyó száz-nak utolsó ötödéig egy olyan vallásnak minden módon való nyomására s szorongattatására csábítottak, a mely nem csak az, hogy sem tudományának, sem fenytékének legkisebb por-cikájában is a haza boldogságával és virágzásával nem ellenkezik; hanem ezenfelül méltán dicsekszik azzal, hogy ama fő-, és a királyok szemei elől soha — a magok hivatása (destinatiója) elvesztése nélkül el nem mozdítható célnak, t. i. az ország boldogságának és királyi felségének fentartására s előmozdítására hasonlíthatatlanul alkalmasabb s munkásabb az annyira ápolgattatott római katholika vallásnál.

Mert hiszen nem tanít az, mint emez, semmi olyast, mely által vagy a királyi székhez való jobbágyi-, vagy a haza iránt való polgári kötelesség csak egy sorában is megerőte-lenítessék; nem ismer olyan idegen hatalmasságot, kinek a haszna és parancsolata valamikor a haza igazgatója haszná-val és parancsolatával ellenkezik, mindenkor egy olyan ne-hézség fekszi meg a lelkiismeretét, melynek az elhárítása félő, hogy a csalókás és ártalmas vallásbeli vélekedések miatt a haza és fejedelem iránt való legfeloldozhatatlanabb köteles-ség megszegésével nyerettessék meg, mint már számtalanszor megnyerettetett; nem mutat a haza s királyi kincstár helyett más helyet, a melybe a szerzetbeli atyafiságoknak, felment-vényeknek (dispensatióknak) s egyéb efféle találmányoknak a csatornáin folynának a hazafiak pénzei. Olyan vallás az evangyéliomi vallás: a mely a maga követőit minden vagyo-naikkal s vérökkel az országnak (statusnak) és a királynak meg annyi tökepénzül (capitalisul) általajándékozza: hogy azokkal a társaság főcélja elérésére éljenek. Azonban valami egyszer erre a pontra tartozik és földi dolog: abba magát nem egyelítvén, lelkiekben foglalatatoskodik, hogy az isteni félelem mellett igazán hű és szorgalmatos jobbágyokat s ha-

zafiakat formálhasson. Ezért is ő az Istentől munkálkodásra rendeltetett napokat nem fordítja olyan szent heverésre: melyen az ország kárán kívül sok vétkek együtt járnak; nem húzza el a közjó és boldogság munkálódásától a temérdek sok kezeket, melyeknek szentségével a munka szintugy nem ellenkezik: mint a száj meg nem fertéztetik az étel által; — a nötlenséget — a hol az Isten ajándéka — tiszteli, de törvényül senki nyakába nem vetette: nehogy a mindenek közt tiszteletes házasságnak tisztátalanító erőt tulajdonítván, mind a valóban tiszteletlen tisztátalanságra kaput nyisson, mind a haza virágzását annak majd legfőbb és fontosabb pontjában, — a népességben hátrálja és kisebbítse; sőt az okos teremtésnek legdrágább kincsénél a szabad gondolkodásnál fogva — mely a test frissességére s munkásságára nem kevésbé szolgál — utat nyit a kereskedeésre, szép mesterségekre, két kézi művekre és elmés találmányokra, a mind azokban való előmenetelre szükséges időt sok és alkalmatlan vallásbeli szertartásokkal (ceremoniákkal) el nem foglalván, a mint azt az ide tartozó nemzetségek példája bizonyítja. — Ezenkívül a mint maga igen együgyű (s helyesebben egyszerű): ugy hirdetöit olyan arány együgyűségben tartja; mely távol van attól a fejedelmeket nyughatatlan gyanúsággal betöltő papi rókaságtól, melynek kártékonysága megelőzésére a királyi tetszvény (placet) szükségesnek ítéltetett. Egyszóval olyan vallás az evangyéliomi vallás: mely a léleknek illendő szabadságot, jóra való képeséget és hajlást; a testnek szorgalmatoságot; az egész embernek társaság szeretetét, fejedelme állandó tiszteletét, és mindezekben olyan mindeneket megújító s örvendeztető világosságot szerez és ad, mely a tudatlanságot és annak leányát a babonát megöli. — Ilyen levén az evangyéliomi vallás immár:

Ezt a vallást lenyomni és tapodni az országban, szorongatni és kicsinyíteni, vagy még kiírtani is igyekezni a mint

az ország boldogsága sérelme nélkül lehetetlen: úgy másképp nem, hanem a kárhozatos susárlóktól megcsalattatott fejedelmektől telik ki. — Ennek a siralmas megcsalattatásnak kell egyenesen tulajdonítani, hogy a fejedelmek abban a belső csatában, mely egy felől a hű jobbágyaikhoz vonzó köteles szeretet, másfelől az álnok udvariaktól, beléjük lélegzett hatalmas előítéletek (praejudiciumok) között vagyton — olyakat cselekesznek, melyek világos bizonyossági annak, hogy az ő lelkek nem emelkedett fel arra a valódi felsőségre és szabadságra, mely a magunk magunkkal való disztelen és gyalázatos ellenkezéstől megoltalmaz vagy megszabadít. — A milyen p. o.

Hogy a felséges ausztriai ház azon időben, melyben úgy látszott, hogy a német protestáns jobbágyságot elmozdítani s vinni igyekezett: a magyar protestánsokat hátra taszította a céltól, melyre amazokkal együtt törekednek vala. Amott látszott világosan érteni, hogy a római papi és fenytéki rendszer (systema) a föld népe boldogságának és szorgalmatosságának nem kisebb ellensége, mint a fejedelmek pénztárának (cassájának); azért is a papság felső hatalmát körülnyírta, és olyan iskolai jobbításokat intézett, melyek végtére is a mi iskolai elveinkkel (principiumainkkal) fognak összeolvadni: itt pedig a jobban jobban felelevenendő szorgalmatosságot együtt a vallással és világossággal — melyből amaz származik — kívánja vala elnyomni, és helyettek a legsetétebb s tapintatlanabb szerzetességet (impoliticiusabb monachismust) állítani fel. Ugyan mi? ha nem magával való ellenkezés: hogy a mult századnak (seculumnak) vége felé az elfoglaltatott protestáns templomoknak számát 1010 = ezer tizre szaporította; holott a zsidóknak zsinagógát engedett; hogy kénytelenítette hű jobbágyságot három s négy mértföldnyire utazni az Isten beszéde hallgatása és a szent sákramentomokkal való élés végett; midőn számtalan pápista templomok Isten tisztelete helyett denevéreknek és egereknek hajlékul szolgáltak; — mi az, hogy nem engedett a miéinknek hazai iskolákat: de a

külföldi iskolák látogatását alkalmas pénz kiüritéssel megengedte; hogy inkább kívánta az országot beültetni számtalan kalmukokkal, semmire való cigányokkal, mint a jó erkölcsű munkás protestánsokkal? Noha Bécsben rákásra fogták a nemzet világosítására s serénységére való javaslatokat (projektumokat). Mi az, ha veszedelmes magával való ellenkezés nem: — hogy a kormány (Regierung) és annak szolgálai tapasztalhatóképen nagyobb kedvezéssel viseltettek a zsellér rácokhoz, sőt zsidókhoz és örményekhez, mint az országnak csaknem hasonfelét tevő hasznos evangyéliomi polgárokhoz? Hogy midőn a nemesség az udvar által nyomattatott és vékonyíttatott: ugyanakkor a protestáns városi polgárok vallásbeli terhelhetések által lassan lassan kivetkeztettek ahhoz a hazához való szeretetből, a melyben nem elég, hogy hasonlókká lettek a heverő szántóföldhöz, hanem az ő polgártársaik barázdákat is vontak hátaikon, és mégis mindezek után az ország minden terheinek közel felét hordozni és adózni kénytelenek? Mindezek ellene mondhatatlanul bizonyosságai annak: hogy az ő fondor fülbesugásaik által igen vétkesen megcsalattatott fejedelmek így cselekedvén, nem akarva szüntelen harcoltak tulajdon hasznok és országaik boldogsága ellen, és egyik kézzel elrontották, amit a másikkal építettek.

Síralmas és tetemes kár volt volna, ha csupán az ország boldogsága így szenvedett volna is az evangyéliomi vallásnak legtapintatlanabb (impolitikusabb) nyomorgatása által, de hát mikor azzal együtt a minden társaságok legszentebb és legerősebb kötelei is erőtelenítették és szaggattattak? Mikor a természeti igazság, mely nélkül a társaság, ha feláll, de lehetetlen hogy állandóul álljon fel — éktelenül sértegettetett, sőt legázoltatott. Ugyan nem ugy esett ez pedig, mikor azokat a jogokat (jussokat) és szabadságokat, — melyeket a természet minden vallásbeli válogatás nélkül minden embereknek ajándékozott, a nem-

zetek törvénye megerősített, nekünk különösen két ünne-
pélyes békekötések (solennis pacificatiók) megszenteltek
(melyek közül az utóbbi az akkori fejedelemnek biztosí-
téka — garanciája — alatt a felek között olyan kétoldalú
szerződésre — bilaterális transactióvá) változott, mely állan-
dóul és minden környülállásokban 'zsinórmértékül szolgál-
jon a kérdésbe jöhető nehézségek eligazítására), végre a
melyeket a királyi mind választáskor, mind koronázáskor
kiadott hitlevelek (diplomák) mint a magyar nemzetnek
egyik legfundamentomosabb törvényét befoglaltak, kihir-
dettek, és azoknak szentül való megtartását ígérték a fe-
jedelem részéről, ki azon hitleveles (diplomatikus) ígérétét
esküvéssel pecsételte meg, nem úgy esett e meg mondom,
mikor az ilyen és ekképen kötött jogokat (jussokat) és
szabadságokat vagy erőhatalommal rontották el, melytől
minden egyéb társaságok felett a keresztyén vallás irtód-
zik; vagy az országgyűlési cikkelyekbe (diaetalis artiku-
lusokba) mesterségesen iktatott csalfa végezőések (terminu-
sok) s határozatlan s homályos kifejezések csalókás színe
alatt, mely egy törvényhozó tiszteletes testhez illetlen;
vagy pedig a szavazatok (voxok) többségénél fogva, mely
mind a két felek között határozott egyezés természete el-
len vagyon, mivel a két felek két erkölcsi személyeknek
(morális personáknak) gondoltatván, egyik akármely igen
haladja számára a másikat: soha nem több, hanem csak
egyenlő fontosságúnak tartatik a másikkal; következéské-
pen az egyének (individuumok) többsége számba nem jö-
vén, és csak a felek számláltatván — egyik fél a másik-
nak megegyezése nélkül a közakarattal szerzett egyessé-
get (convenciót) el nem semmisítheti.

Mikor erről a hibás cselekedetről ezek s minden más
efforma mázok önkényt lehullanak: akkor annak az igaz-
ságtalansága ugyan menten kilátszik. De az igazságtalan-
ság mekkoraságát más adatokból (datumokból) lehet s

kell megmérni. Ilyenek ezek, hogy a magyar protestánsok csaknem felét teszik az országnak; bizony pópista polgártársaiknál sokkal felesebb, tehetségeikre nézve gazdagabbak, erkölcsaikre, elméleti tehetségeikre, talentumaikra (az efféle összehasonlításokban mindenkor a köznép mint legszámosabb tárgy szokott felvétetni) sokkal nemesebbek, palléroztatásokra s külső viseletekre nézve csinosabbak, tisztességesebbek, a szorgalmatosságra nézve serényebbek, a közterhek hordozásában erősebbek, a királyi szék és a haza eránt való hűségben, a vitézségben soha az elsőséget hazafitársaiknak nem engedik, noha mint mostohák és idegenek nemcsak a jövedelmes tisztségektől kirekesztettek, hanem még szorongattattak és üldöztettek is, még pedig abban, a miről való bíróság méltósága a mint egyedül a lelkeket vizsgáló istené, úgy a megítélés ideje nem e nyomorult tényérnyi életre, hanem ama napra határozott; azoktól sanyargattattak, a kiknek minden háborgatásrai jogok (jussok) és méltóságok ebből áll, hogy az uralkodó vallásban szület(tet)vén ezt mondják, hogy ők azzal az egyedül idvezítő hitben szület(tet)tek; azért sanyargattattak, mert úgy nem néztek és láttak ők, mint az ő polgártársaik? holott ha homályos szemeket adott nekik a szabados isteni gondviselés: azoknak a szemeseknek nem kívájni kellene azokat, ha azt akarják, hogy mi lássunk, hanem szeliden és okosan gyógyítani; végre régtől, — mert 200 esztendőől fogva sanyargattattak, és most is sanyargattatnának, hanemha szerette vala Isten a magyar nemzetet és elküldötte vala Józsefet, hogy a nyomorultaknak pihenést, a megterheltetteknek könnyebbülést és a raboknak szabadulást eszközölne.

Ezeknek közönségesen való megjegyzése után most immár renddel előszámlálom e folyó században uralkodott királyokat, és ki miként bánt az evangéliomi ekkleziával? Röviden előadom olyan tisztelettel, melylyel irántok

tartozom, de a mely az igazság iránt való szoros kötelességből semmit le nem tör; és azzal a szabadsággal, melyet a né-mely királyoknak egy jeles társasághoz való magokviselésének megírója méltán magának vehet mind a keze alatt való anyagért (materiáért), mind a következő maradékért.

I. Leopold.

Ez a papságra rendeltetett s neveltetett ur, IV. Ferdinánd testvérének halála után uralkodásra következett; és azt a szagot, melyet gyengeségében beszívott, haláláig megtartotta. Jezsuiták keze által formáltatván, el nem vesztette ugyan egészen a nyomorultakon való szánakozást, mely annál szebb, mennél ritkább és jöltévőbb a fejedelmekben, de azt a méltóságot és felsőséget elmulatta megszerezni, mely-lyel birnak rendeléseik végrehajtásában minden királyok, valakik igazán királyok az ő országaikban (statusaikban). A spanyol komolyság (gravitas), a kevély magatartása, mely ötöt Bécs városának, sőt személyének legszorosabb és bizonytalanabb környülállásai között is el nem hagyta; és az ő szabadítója a nagy Szobieszki iránt háladatlaná tette, együtt volt bizonyos disztelen könnyelműséggel (levitással), ledérséggel, a melynek kell a többek közt tulajdonítani, hogy császárrá lett koronáztatása alkalmatosságával — a korona fején lévén — ablakba könyökölve gyönyörködve nézte az udvaron szökdécselő s hiábavalóskodó bohócoknak (Hauswurst-oknak) alacsony játékait. Ilyen minéműségekkel lévén — országok urából papok szolgájává lett; és midőn nemzet-ségek atyjának kell vala neveztetni: magát járnitanuló gyermek módjára a lelkidajkáktól királyi polya madzagon tartatni s neveltetni engedte. A haza boldog leve vala; ő reá a „nagy“ név, melyet az udvari csapodárok reáloptak, akkor türhetőbben illett volna; most pedig csak mind szenvedhetőbb módon hallattatnék: ha olyan jó udvari tanácsoso-

kat vetett volna mellé a szerencse, mint a milyen nagy és vitéz hadivezéreket vetett. De most Mátyásóvszki nyitrai püspöknek és kancelláriusnak, Radonai pécsi püspöknek, mindennek felett pedig Kolonicsnak sugallásai által lelkesítettén, sőt a mi több, kötelei közé szoríttatván, szükségesképen annak kellett meglenni, vagy hogy ne tudná, hogy vagyon a szegény protestánsoknak dolga, vagy hogy ne tehetne róla.

Ez a Kolonics Leopold előbb különböző helyeken püspök és ország kancelláriusa, azután kalocsai, végre pedig esztergomi érsek és bibornok (cardinalis) — lutheránus generális fia — lévén, eretnekségben lett születése bűnét sok oly véres áldozatokkal kívánta jóvá tenni (expiálni), melyeket a protestánsok ellen gerjedező gyűlölségének olthatatlan tüze emésztett meg.

Kancellári hatalmát, jezsuita püspöki szent tüzességével egyesítván, jogosnak (jussosnak) érezte magát arra, hogy egyszer nyilván kimondaná — mit cselekedendő volna Magyarországgal: azt, „hogy először szegénynyé, azután rabbá, végre pápistává teszi azt.“

Igy mert szólani ez a Szeráfim! És ez nem csoda, mivel olyan felsősége és hatalma vala néki az ő urán, hogy a gályás papok ügyében előtte esedező és a király könyörülő szívéhez való bizodalmokat jelentő protestáns küldötteknek (deputatusoknak) hevében szemekbe mondotta. hogy ha a király százszor kegyelmesen parancsol is a szegény papokról: ő százszor megváltoztatja.

És hogy Radonairól is valamit mondjunk, ez a dühöngő (furia) 1690-dik esztendőben baranyamegyei jobbágiaihoz bocsátott levelében, melyet nyomtatásban is láthatni, nem átalított ekképen szóllani:

„Elhitessétek magatokkal, ha mindennap énnékem huszonöt köböl aranyat adnátok is, mégsem szenvednék el az én püspökségem alatt. Mert azt mondom, hogy az ökör, sza-

már és minden repeső és vízi állatok, sőt a pokolbeli ördög hamarabb nyer örök életet, mint egy kálvinista, a ki tudja, mely veszedelmes a Kálvin-féle eretnokség. Annak pedig, a ki igaz római keresztyén nem akar lenni, parancsolom, hogy az én püspökségem alól eltakarodjék, mert egy tolvajt is, vagy kálvinistát, vagy elpártolt rácot meg nem szenvedek.“*)

Ezeket s több eforma tisztátalan lelkeket sem a hű jobbagyok imádsága és böjtölése; sem Tököli és Rákóci fegyverei a nem rossz szíviü, de felette gyenge fejedelemtől el nem üzhethvén; Kolonicsot ugyan a halál 40 esztendeig tartó dühösködése után eloltotta; emez, mikor ment légyen a maga helyére — előttünk bizonytalan.

Ilyen dühöngők (furiák) közé rekesztetvén ez az imádkozásra, böjtölésre és felsőbbek (superiorok) iránt való engedelmességre, nem az uralkodásra neveltetett, talán arra nem is született fejedelem: nem lehet csodálni, ha az evangéliumi vallás, az ő uralkodásra lett lépése előtt 12 esztendővel a legünnepélyesebb (solennisebb) s társaságokat összefoglaló kötelekkel megerősített egyességi biztosítéka (transactionalis assekurációja) az ő felette hoszszasan tartó ülése alatt annak az ellenségeitől lassan lassan felbontogatott, sértegettetett, erőtlenített, és csaknem egészen elsemmisített.

Alig lépett ugyan is a királyi székre 1659-ben, hogy az a sereg, mely hivatalbeli kötelességének tartja üldözni és üldöztetni minden nem római vallásokat: jól tudván, hogy eljött azonórája, semminek sem kedvezett, hogy a protestánsoknak minél inkább ártasson; a honnét negyedfél esztendő alatt annyira szaporította a méltatlan boszúságoknak számát, hogy ezek szegények az 1662-diki országgyűlés (diaeta)

Szerző kéziratában eredetileg latinul így: „Persvadete vobismet ipsis, si quotidie viginti quinque cubulorum auri mihi effunderetis: non tamen vos sub episcopatu meo tolerarem. Nam dico bovem, asi-

eleibe temérdek vallásbeli nehézségek lajstromát nyujtanának be, kérvén ő felségét, hogy azokat felvétetni és az ország gyűlése által törvényesen megorvosoltatni; vagy ha azt nem lehetne, az 1647. V. cikk (art.) 4-dik pontja szerint megorvosolni méltóztassék(son).

Elgondolhatni, micsoda szeg ütődött a nyomorultak fejébe, mikor nemcsak az, hogy folyamódásukra (instanciájokra) semmi feleletet nem kaptak; hanem tudtokra is lett, hogy a palatinusnak parancsolatja vagyon épen fel nem venni az országgyűlésben a vallásbeli sérelmeket (gravameneket.) Eből a keserű kóstolóból könnyű volt nekik előre megizelíteni; mit várhatnak aztán: azt, hogy 19 esztendő elforgása alatt prédául adattatván polgártársaiknak, a miképen ezek rész szerint a másokon felüllebegő hatalmú papoktól való félelem által hajtattatván (a mint azt az 1681-ki országgyűlésen (dietán) világosan sokan közülök közönséges helyen megvallották) semmit el nem mulattak, valamit csak némelyek ugyan az ő üdvösségeknak, mások pedig az ő világi csendességeknak vagy hasznoknak megnyerése végett elkövetettek, ember és keresztyén társaiknak rontásával és veszedelmével, akképen a miéink minden közönséges oltalomtól és pártfogástól megfosztatván, embertelen szenvedéseik keserűségét sóhajtásokkal, gyakran könyhullatásokkal mérsékelni, erejét pedig békességes türéssel — mint az ily kétségbeesett (desperált) állapotban egyedül való orvossággal — lágyítani igyekeztek.

Főképen, mikor amaz Olaszországból került udvari fogás (practica) által pártütésül fejtett és Zrinyi s Nádasdiról

num, et omnia reptilia et aqualia animalia, etiam diabolum infernalem citius salutem aeternam adepturum: quam unum calvinistam, qui novit, quam periculosa sit calvinistica haeresis. Eum vero, qui verus romanocatholicus nolit fieri, episcopatu meo demando emigraturum, nullumque aut praedonem, aut calvinistam, aut schismaticum thracem perpersurus sum.“

nevezett valamiben az ő predikátoraik — ezek a világi fekvésre nézve szegény, a külső annyival inkább országos dolgokban semmiképen be nem folyó, nem is folyható hivataluk sok és nehéz terheitől elfoglaltatott, hallgatóik előtt felette kicsiny tekintetű, együgyű és az egy kötelességekben eljárás (officiumok) kerületén kívül teljességgel tehetetlen predikátorok képtelenül belekevertetvén az áfrikai vad monomotapákhoz inkább mint keresztyénekhez illő kínzások után (melyek alatt semmi egyéb bűnről, hanem az eretnekségről hallatott a szó) gályákra kárhoztattak. A melyről más több üldöztetésekről, midőn az udvarnál panaszkodnának a protestánsok küldöttei 1681-ben, nem kis vigasztalásukra szolgált az akkori állam (status) kancellárjának H o c h r u c h -nak emlékezetes vallástétele. Bizony csudára méltó volna a protestánsok békességes türeése, ha csak 10 napig szenvedték volna azokat, a melyeket 10 esztendő alatt (1671 — 1681-ig) szenvedtek.

És ugyan ez az 1681-dik esztendő vala az, melyben a török hazánkba való beütésétől való félelem arra vette az udvari minisztereket, hogy egy kissé félrehárítván a protestánsok üldöztetése tervét (planumát), azoknak csendességben való tartása és hasznok vétele okáért panaszait az országgyűlésen felvenni és ideiglenesen (provisionáliter), vagy igazán akarván szólani — szembekötésül és nagyjából eligazítani megengedték. Mely azután világosan kitetszett abból, hogy mihelyt a török hazánkból szerencsésen kiűzetett, a mi belső ellenségeink kezei szabadakká és bátrakká levén, az 1687-diki országgyűlésen (diaetán) végrehajtották a mire igyekeztek, hogy t. i. azon óvást (protestátiót), melyet a mieink a közelebbi múlt országgyűlésen (diaetán) költ és az ő sérelmeinek csak felét is meg nem orvosoló cikkelyek (artikulusok) felől jogaiknak (jussaiknak) fentartására országunk törvényes szokása szerint tettek, arra tekintvén, mintha azzal a cikkelyek (artikulusok) jótététől önkényt megfosztot-

ták volna magokat az ő vallásbeli szabadságokat azután egyedül a királyi kegyelemtől, azt is pedig csak egyidőre (adhuc) függesztették fel; melylyel az 1681. országgyűlésen (diaetan) fajzott földesuri jog fentartásának (salvo jure dominorum terrestriumnak) az ártalma nem megerősítettet: hanem derekasan is megneveltetett; mivel a pápista földes urak az ő protestáns jobbágyaikat, mint már csupa kegyelemből szenvedetteket minden elgondolhatóképen nyomorgatták és üldözték, melyet addig is cselekedtek ugyan, de nem ily tetző színével a törvénynek, azért is tartózkodvák.

Igy nyittatott fel, sőt így erősített meg közönséges tekintettel a vallásbeli hóhérműhely; így adta fel a király a nemességnek, ennek az ő természeti versenyfelének (aemulúsának) a maga felségi jogát (jussát): melyért pedig minden más előfordulásokban él s hal vala! De az, hogy minden görbe műszer egyenes: csak hogy az eretnekek romoljanak és keseredjenek. Hangosabb volt mindazáltal az erőszakot szenvedő nyomorultaknak jajgatása ezen az országgyűlésen (diaet.), mintsem hogy egészen hallatlanná lehetett volna tenni. De mit kellene hát velek cselekedni? El kellene ezeket a szüntelen törvényekre, békekötésekre (pacificatiókra) hitlevelekre (diplomákra) hivatkozó (appelláló) alkalmatlan embereknek, ezektől az igazság szabályaitól (reguláitól) taszítani; és egészen az egyedül idvezítő katolika hitben levő király tetszésétől és rendelésétől függeszteni fel lételöket, és minden ügyeiket; de ám csendesen, nehogy a pápista világiak észre találják venni, hogy az ország egyik fundamentos sokképen és sokizben megerősített törvényének elromlásával tágas kapu nyílik a többinek is, kivált az udvar és a nemesség közt kérdésben forgóknak hasonlóul való elrontására. Noimmár ilyen csendes és szép mód vala a bizottmány kinevezése (commissio), mely a maga munkáját a királynak terjesztvén fel (referálván): ez a felebb említett 1647. V. cikkely (art.) szerint az országgyűlésen (diétán) sok

időt fogó és lármásan menni szokott vallás dolgát el fogja határozni. Így gondolkodtak a mi ellenségink; és úgy lett: bizottmány (commissio) rendeltetik az 1687-diki országgyűlésen (diaetán), még pedig olyan bizottmány (commissio), melynek feje ama Kolonics, ki az előtt két esztendővel bibornokságra (cardinálisságra) lett előléptetését (avandzsirozását) ezen bizottmány (commissio) munkája felterjesztése (referálása) után a protestánsok legvilágosabb s sarkalatosabb jogait (jussait) s szabadságait izről porrá törő egy olyan rendelvény (resolutio) készítésével koronázta meg, mely Leopoldinak (Leopoldina) neveztetik; és 1691-ben taszítódván világosságra legfőbb és díszesebb vonásául szolgált annak a protestánsokkal való bánás tervének (plánumának), melyszerint ezek az után rendszeresen (sistem.) sanyargattattak.

Igy lévén a dolog: ha a szegény protestánsok keservesen érzették porbatapodtatásokat, mely a miniszterium főcélja vala; a nemességnek sem lehetett nem megérteni, hogy az ő jogai (jussai) letörögetése s csonkítása se marad próba nélkül, mivel arra nem kevesebbé igyekezik vala az udvar. E kettős célnak tökéletesebben való elérése végett e kettő lett: egyik, hogy 21 esztendő alatt országgyűlés (diaeta) nem gyűjtetett a törvény ellenére; másik, hogy már a rendelvények (resolutiók) által igazgattatni kezdett vallás dolgában 1701-ben olyan királyi rendelés hirdettetett ki, melylyel — in neoacquisitis — az újonnan fegyverrel nyert tartományokban egyedül a romai katkolika vallás hirdettetett szabadnak. Már ekkor úgy látszott: hogy a legfőbb hangra van tekerve a húr és csak pendíteni kell. — De szerencsére a Rákóczi támadása a spanyol örökösödésről (successióról) való háborúval együtt az idővel élni tudó miniszteriumot arra kötelezte, hogy 1704-ben egy olyan más királyi rendelvényt (resolutiót) adna ki, mely a mieink megkérlelésére ama 1691-diket igen derekasan módosítja (qualifikálja), melylyel az ezekben keveset tudó és igen hosszan uralkodott Leopold meghalt.

I. József.

Atyja életét atyjánál inkább érdemlett, népét igazán szerető, maga által uralkodni mind tudó, mind akaró, igen böles, igen szelid, de azonban a maga felségét minden római füstölőkön keresztüllátó és megtartani hatalmas fejedelem, a kitől a nemzetségek édes atyaságot, a vallás világosságot, az elnyomatott ártatlanság szabadulást reménylhetnek és nyernek, hanem ha olyan időkbe helyezettte volna az isteni gondviselés, a melyekben a külső véres háború és a belső zavaros zenebona, azoknak — a melyeket örökségül vett, csupán a miben voltak, megtartására, és nem az azokban levő hibák megjobbítására függesztették volna minden gondját és erejét, országlásának felette rövid ideje alatt. A mi hazánkat különösen szeretete; és az eszeveszett pártosokkal kegyesen tett egyezkedése (compositiója) által megbizonyította azt, hogy az az agyvelő és inak nélkül való lázadás (rebellio) soha nem kezdődött volna, ha ő lett volna a király.

A vallás dolgában mit ítelt? annak bizonyos jelét adta nemcsak az alt-ranstädti békekötésben (pacificatióban), melyszerint a sziléziai protestánsoknak a szabad vallásbeli gyakorlattal (exercitiummal) 100 templomokat visszaigért és adott: hanem azon-rendelvényében (resolutiójában) is, melyet az 1708-ban kezdődött, de a pestis miatt szélyel oszlott végzés nélkül való országgyűlés (diaeta) alkalmatosságával kiadott ugyan, s az országgyűlésen (diaetán) fel is olvastatott: de az említett ok miatt törvénynyé nem változhatott. A mely annál nemesebb és becsesebb, mennél bizonyosabb, hogy az egyedül az ő királyi lelke egyenes ítéletének s jóvoltának a gyümölcse vala. Mivel az országgyűlésen (diaetán) jelenlevő — legnagyobb részint tul a Dunán fekvő pápista vármegyék (azok, melyekben az evangélikusok számosabbak és erősebbek — még ekkor Rákóczy alatt lévén — jelen nem voltak) a mágnások táblája megegyezésével a királynak be-

nyújtott követeléseik (postulatumaik) 6-dik pontjában ekképen nyilatkoztatták ki a vallás dolgában való akarátjokat: „Ama záradék: mely a földes urak jogának fentartásáról szól — úgy értelmezendő, hogy t. i. a kath. földes urnak szabadságában álljon, a mint akarja vagy nem elszivelni birtokán az ágostai és helvét hitvallásu predikátort és alattvalót. Ellenben, minthogy ezen apostoli országban a római kath. hit az öröklő; az ágostai és helvét hitvallásu pedig az ország legszigorúbb törvényei és tiltakozásai ellenére a fegyverek zörgése, járása alatt a jó békességet csak eltűrött: annálfogva e két hitvalláson levő földesuraknak nem lesz szabad a kath. papokat, valamint alattvalókat jószágaikból kiverni.*)

A maga Felséges voltának érzése pedig, és annak még a vatikánumi menydörgések között is derék megtartása e kettőből kitetszik: először, hogy mikor a franciákhoz futó és az andegaviai fejedelemnek kedvező XI-dik Kelemen megfenyítésére hadi seregének egy részével szent Péter örökségét megszállotta, a pápától kiátkolással (excommunicációval) fenyegettetvén, ha katonáit vissza nem húzza követei által világosan megizente, hogy „hamarabb fog ő új papucsot készíttetni az új pápának, mintsem a pápa őtet kiátkolja (excommunicálja),“ másodszor, azon pápának arra az óvására (protestációjára), melyet az alt-ranstädti békekötés-

*) Szerző kéziratában eredetileg latinul így: „Clausula illa: „Salvo jure dominorum terrestrium“ ita explicanda est, nempe ut domino terrestri r. catholico licitum sit, suoque stet in arbitrio, velitne an nolit suo in territorio august. et helv. confessioni addictum praedicantem aut subditum tenere? E converso, si quidem rom. Catholika fides in hoc regno apostolico haereditaria est; aug. vero et helv. confessio contra severissimas hujus regni leges et prohibitiones sub armorum strepitu ingressu propter bonum pacis tolerata: ide non licebit alterutri confessioni addictis parochos de bonis suis, aut etiam subditos r. catholicos amovere.“

nek (pacifikáció) vallást illető pontjai ellen tett követe (nunciusa) által csak azt felelte József: „köszönje meg ő szentsége, hogy a svéd király nem kívánta, hogy maga is protestáns legyen; mert nem tudja, akkor mit cselekedett volna?“ Ez az ausztriai házban igen ritka fejedelem, nem minden méregadás gyanúsága nélkül halván meg 1711-ben, a királyi széklet hagyta VI. Károlynak.

VI. Károly.

Ez az igen középszerű fejedelmek közül való ur, a valósággal felséges és jóltevő királyi mineműségeket testvére az első szülöttség jogán (jussán) elfoglalván, kénytelen volt megelégedni azzal: ha az igazgatás dolgában atyját követheti. A londoni egyesség (transactio) szerint Szicília neki adattatván, mikor ennek az országnak a jogait (jussait) a római udvar erőlködései (praetensiói) ellen böles miniszteri tanácsokból és bátorításokból derekasan oltalmazta és megtartotta: azt mutatta meg, hogy a vallást a rómaiságtól megtudja különböztetni; és amannak az árnyékaért és színe alatt magát a világi hasznoktól megfosztatni nem engedi, csak jó sugalló és erősítő lelkek legyenek körülötte. De ha az ilyen lélek távozott, annyival inkább, ha annak helyét ártalmas lélek foglalta el: már akkor a jó szív nem talált magában elegendő erőt a kisértet meggyőzésére.

A kedves emlékezetű Józseftől egybegyűjtött, de félbeszakadott országgyűlést (diaetát) végezni kívánván, összehívatta ugyan azt 1712-ben: de azt újra pusztító pestis miatt eloszlatta. Ő pedig nem előbb, hanem 1715-ben fejezhette be, melynek az alkalmatosságával ő Felsége a maga jó sugallása (diktálása) után a Rendekhez (státus) intézett előterjesztésében (declaratiójában) így szóllott:

„A bevett három vallásra nézve hozott törvények újból megerősítetnek; nemkülönben a földes urak az 1681-ki or-

szágygyűlésen nekik adott jogukkal vissza nem élnek*)." Ezen királyi kívánság szerint alkottatott-(tódott) előbb a 30-dik cikkely (articulus) és ugy olvastatott-(sódott) fel is az országgyűlésen (diaetán). De a mágnások táblája a szent sereg ösztönzésére a követeknek (deputátusoknak) avagy csak közönséges hírek s megegyezések nélkül kihagyván a királyi tételeket (sentenciákat); és a cikkelyt mostani formájába öntvén: azon módon nyújtotta be a királynak megerősítés végett. Melyről midőn a mieink keservesen panaszkodnának; és ezen törvénytelen s nyilván az ő vesztekre célzó lépés megigazításáért esedeznének: ígérte a király az ő megvigasztaltatásokat; melyet az akkor nevezett bizottmány (commissio) által könnyen is teljesíthete vala. Várták azt a nyomorultak, de mennyire el kellett ájulniok, midőn látnák 1720-ban: (mert az 1716-ban gyuladt háború miatt a miniszterium szokása szerint egész 5 esztendő alatt, mely hallgatás vala a kommissióról), hogy ezen vegyes bizottmány (mixta commissio), számára legfőbb zsinórmértékül ama híres 1691-beli Leopold-féle rendelvény (resolutio Leopoldina) küldettetik, hogy a szerint itélné meg a mi nehézségeinket, és intézné vallásunk ezután leendő állapotát. Noha az a rendelvény (resolutió) soha a maga útján országszerte kihirdettelve nem lévén; sőt Leopoldnak 1704-ben, Józsefnek 1708-ban, magának az uralkodó felségnek 1714-ben kelt rendelvénye (resolutioja) által megerőtlenítettén (hogy a szatmári compositióról ne szóljak) méltán alattomos és fatytyú rendelvénynek (resolutiónak) tartattatott. Ilyen rossz előjellel kezdődvén a vallásbeli országos bizottmány (regnicolaris commissio) Pesten, mivel a két ellenkező feleknek szüntelen egymással való vetélkedései és utálkodásai miatt semmiben megállapodni s egyezni nem lehetett: Pozsonyban osztán ugy végeződött el,

*) Szerző kéziratában eredetileg latinul így: „Leges ratione trium receptarum religionum latae de novo confirmantur; Domini item terrestres jure suo in diaeta 1681. ipsis Impertita non abutuntur.

hogy mint a két rész különös és ellenkező véleményezést (információt) küldött ő felségéhez, ki azután 10 esztendővel a maga „Károly-féle rendelvény“-ét (Carolináját) hirdette ki.

Elérte hát már a papság ekkor a mire igyekezett: elűtven az evangélikusokat a törvény oltalmától, és azzal egyzersmind az igazság szabályaitól (reguláitól) is; és egyedül a királyi kegyelemtől (*gratia et clementia regia*), még pedig csak ideiglenesen (*adhuc*) függesztvén fel nemcsak minden dolgaikat, hanem lételőket is. A mely, nehogy valami nem reménylett ugyan, de nem lehetetlen változás által ezeknek a veszedelemre rendeltetett embereknek megelevenedésére forduljon: szükségesnek ítélte az utóbbszor említett országgyűlés (*diaeta*) oly módon tiltani meg 31-dik cikkelyében a válás dolgában köznévvvel benyújtható folyamodást (instanciát), (melyet az 1681. 26. árt. világosan szabadossá hagyott), hogy azt senki, a mieink közül ingyen még csak nem is gyaníthatta, hogy valaha abban a cikkelyben előforduló szókra a a beszéd természeti folyása ellen az az értelem fogadtassék; és azzal a nyomorultaknak az az egyetlen egy vigasztalásuk — a panaszolkodás, a sirás, melyet a fenevad kegyetlenek (*cannibálok*) az ő hóhérolt rabjaiktól meg nem tiltanak — a magyar keresztyéneknek keresztyén társaiktól megtagadtassék.

Ekképen napról napra nőttön nőtt a protestánsok veszedelme, mivel — mintha mind ez is kevés lett volna: az a pesti bizottmány (*commissió*), ámbár azért rendeltetett(lődött), hogy a mi vallásbeli sérelmeinket gyógyítsa, mindazáltal nemcsak a régi sebeket új sebekkel tetézte, hanem hogy mindnyáját gyogyulhatatlanná tenné, olyan módokat gondolt el, a melyek örökké anyagul (*matértául*) szolgálnának a mi sanyargattatásunkra. De mit is lehetett várni egy olyan bizottmánytól (*commissiótól*), mely leghevesebb ülései között egy neki ajánlott és Erdödi püspök által kinyomtatott, arról vitatkozó (*disputáló*) könyvet vett és olvasott: vajjon katolikus fejede-

lem megtarthatja-e az eretnekeket a maga birtokaiban? Vagy ellenben büntetésekkel és számkivetésekkel köteles azokat a katolika hitre téríteni?!

Mindezek után is látszott még valami vér az evangejikusokban; ki kellett azt tehát csapolni; de lassan lassan, és szüntelenül. E végre igen alkalmasnak ítéltetett a helytartótanács (*Locum tenentiale consistorium*), mely ezután egy olyan műhelyül szolgált, melyből az arra kibérlett és ahoz értő művészek szakadatlanul faragnák, és alkalmas időben hánynak a menyköveket az eretnekekre; némelykor, az ötét tisztelő és neki hiven szolgáló népét szerető királynak hire és akarata nélkül. Mely hogy annál furcsábban készüljön meg, tehát midőn az az új intézkedés (*institutum*) semmiképen nem akarna boldogulni, a célt észre nem vevő pápistáknak azon épített erős ellenkezések miatt — netalán még valaha a nemesi szabadság ellen fordítottván, azon végtére is halálos sebet ejtsen: azok, a kiknek a főjök játékban volt a protestáns Rádait, Prónait, Prilenszkyt megkerülték, és azzal a csalfa ígérettel, hogy a tanácsnak (*consilium*-nak) fele az ő hitők sorsosiból fog kiállíttatni — arra vették, hogy az ülésekben (*sessiókban*) tartott elmés vitatkozásokkal (*disputációkkal*) s nagy hitekkel*), melylyel polgártársaik előtt birnak vala, valamikor nem a vallásról volt a szó, minden ellenvetéseken diadalmaskodván, annak a felállítást az 1723-ki országgyűlésen (*diaetán*) meghatároztatták s végrehajtották.

Igy építették fel ezek a magok jó egyenes szivekről másokat ítélő férfiak a magok önnön kezeikkel az ő hitek sorsosai szorongatására gondoltatott s rendeltetett alkotmányt; megcsalattatván a fortélyos álnokság szerzőitől, kiknek nemcsak mesterségek, hanem gyönyörűségek is a jóból rosztat, még pedig sokszor az együgyű jóság által

*) Helyesebben: hitelekkel.

hozni ki. Csak hamar, de későn vették már észre a tisztelt férfiak, hogy hibáztak; igyekeztek is valamint csak lehetett a törből kimenekedni, erőlködven 1727-diki országgyűlés alkalmatosságával, hogyha többé le nem ronthatnák, a mi szerencsétlenül felépült, legalább annak lehetősége annyira határozatnék meg, hogy veszedelmet ne okozhatna, de nem mehetek többre, hanem hogy annak a polgári ügyekre nézve való hatalma szorosabb határok közé vététt ugyan; de a vallás dolgában egészen megmaradt annak, a minek rendeltetett, hogy Erdődi püspök mondása szerént lenne „eretnekek ostora.“

Ennek a kormányzéknek (forumnak) a mi jobban való legázoltatásunkra kiadott tenger rendelkezéseinek 1775-dik esztendeig kiterjedő kötetét álmélkodva fogja csudálni a következő világ abban a gyűjteményben (collectio), melyet Migazzi bibornok (cardinalis) akkor váci püspök a maga megyéjébeli papjai számára vezér fonalul (direktoriumul) a most említett esztendőben Vácon kinyomtatattatott. De a melyet az udvar igen kedvetlenül vett, kétségkívül azon szeméremből, melyet azon érzett, hogy ezek a 12-ik század setéségében illendő intézvények (intimatumok) a más nemzetségek közt fénylő mai világosságra találván kivetni: olyan becstelenséget vetnek magok után, mely azoknak közelebbről való szerzőin keresztül felebb és tovább árad. Ez a félelem nem volt félelem nélkül, mivel bizonyosan meglett csak eddig is, a mitől irtódzott az udvar: és a miért az említett gyűjtemény (collectio) nyomtatványit el is titkoltatta. De az talán felül lett azon, a mit Migazzinak gondolatlan cselekedete következésül előre lehetett gyanítani: az, hogy más nemzetek tudósabbak lévén a magyar protestánsok hazabeli állapotjokról, gyanakodóbbak azoknak esküdt el-lenségeiknek — a papoknak ravaszságokról, mintsem azt ne gondolták volna, hogy a gyűjtemény (kolleccio) a végre készítettett, hogy ők affelől hitettenessnek el, mintha a mi hazánkban való megmaradhatásunk s állapotunk egészen és egyedül az udvar szabados tehetségén állana;

és semmi törvények nem volnának a mi dolgaink igazgatása végett (a mint az intimatumokból valósággal a tesszik ki): holott jól tudták ők, hogy másképen vagyon a dolog, hogy vagynak törvények sat. Tehát nemcsak az intézvények (intimatumok) fene emberségekből ítéltek rosszul, hanem a kiadó (editor) céljából is: mely immár ketős veszteség.

Még gyengén vala ez az intézet (machina) a Helytartótanács (Locum tenentiale consilium) mikor a már többször nevezett Erdődi püspök próbát akarván tenni annak az alkalmas voltáról: igen könnyen véghezvitte általa, hogy némely gazdag hollandiai kereskedőknek azon javaslatuk (projectumok), melyet a hazabeli kereskedés felállítására, virágoztatására az udvarnak beadtak, csak azért, mivel eretnekek javaslata (projectuma) volt; és eretnekek együttmunkálkodása által kéne véghez menni, általában megvetetnék. T. i. kolduljon inkább az ország: mintsem olyan emberek által éledjen és gazdagodjék: a kik nem akarják hinni, hogy egy ő hozzájuk hasonló halandó csak azért, mert Rómában lakik, és „szolgák szolgájának“ nevezi magát, csalhatatlan. Oly szülőföldi szabályelv (patriotai maxima), melyet Erdődivel együtt tartott és vallott Kolonics Zsigmond bécsi érsek bíbornok (cardinalis) és ama dicséretlenül említett Leopold igen méltó atyjafia, a ki 1707-ben a királyhoz beadott emlékiratában (memorialisában) nem átalotta, mind azoknak a gonoszaknak, melyek akkor az ausztr. birodalmat, fegyvert, sőt az ő ítélete szerint az egész házat fenyegetik vala egyedül való kűtfejét abban a vallásbeli türelemben keresni, mely szerint az eretnekek Bécs körül a gyárakban (fabrikákban) elszaporodtak és a protestáns követek imaházait (oratoriumait) szabadon gyakorlották; holott az Leopold idejében az illető ör (Rumor Wacht) által hathatósan megszokott vala akadályoztatni.

Ilyen szent atyák állván körül a királyi széket: csuda,

hogy Károly többet nem cselekedett, mint a mennyit cselekedett az evangélikusok veszedelmére.

Mária Thérézia.

Ezt a testnek, elmének és a szívnek minden szépségeivel s nagy minémiségeivel felékesített asszonyt egyedül a vallás természetéről való tévelygés tette kicsinynyé az ő személyére, és nem használóvá az országaira nézve. A római vallásnak egyedül idvességes volta felől még gyenge korában elhitette lévén: érzékeny szive egyfelől az ahoz való nagy buzgóságtól; másfelől tenger-eretnek jobbagyain való szánakozástól szoríttatván, abban keresett magának könnyebbülést és nyugodalmat, hogy a leggörbébb és törvénytelenebb eszközöket is jónak képzelte; és azokat ezeknek a makrancos embereknek erővel idvezítésekre fordította. Uralkodásra lépven, nem a papoktól hajtattatott, mint az ő elődei, hanem tulajdon belső érzékenységtől ragadtatott — nem mondhatom, közönségesen a keresztyén vallásnak, hanem a római vallásnak gyarapítására s virágoztatására, melynél egy különböző vallásokat tartó országban — mint a mienk — nagyobb csapás nem lehet; mivel ekkor az erő és hatalom nem külső műszerektől, melyek gyakran megakadályoztatnak, hanem belső tüztől munkásíttatván kivált aszszonyban, nemcsak semmi világtörténetektől s okoktól (melyeket épen mivel világiak, az ilyen buzgóság megvet és utál); nem tartóztathatik: hanem az akadékoknál fogva még inkább terjed és nevedik; annyira, hogy Mária Théréziával hajlott napjaiban, mikor már annyit cselekedett, a mennyinek század része is felette sok lett volna, néminémű nyughatatlansággal arról kérdeztettetett: „vajjon tett-e ő annyit a római szent hit előmozdítására uralkodása alatt, mint a mennyit tehetett volna?“

Nehéz volna meghatározni, melyik nehezebb: az ilyen

uralkodó alatt szenvednie a különböző vallásuaknak azért, hogy a tőle követelt (praetendált) egyedül idévezítő vallást olyannak nem tarthatják?; vagy ennek az uralkodónak szenvedni azért, hogy az ő egyedül idévezítő vallását olyannak nem tarthatja az alatta levőkkel? Az ilyen állapotban (categoriában) levő asszony, ha e világot értené is: lehetetlen, hogy értené és gyakorolná az országlás igaz mesterségét; ha minden tehetségekre (talentumokra) nézve a legelső teremtetése is volna Istennek: lehetetlen, hogy a királyi székben, valamikor a vallás dolga fordul elő — legkisebb és legutolsó ne volna minden királyok közt.

Az ilyen királynak vajmi kicsiny dolog a vallás nevében a természeti köteléket felszaggatni, parancsolván p. o. elragadtatni a gyermekeket az ő éretnek szüléik kezeiből; kicsiny dolog úgy nézni s nézetni másokkal az árvákat, mint a pápista vallás joggal (jussal) jutott örökségét, az árvák atyjokfiainak s rokonaiknak jajgatásai dacára; még kisebb dolog a szüléket megfosztani attól a természeti szabadságtól, hogy gyermekeiket a nekik tetsző módon s vallásban nevelhessék; erény (virtus), sőt idvességes érdem az ilyen fededelem előtt a vallás természete ellenére erőszakhoz nyulni, csak hogy az igazság országa igazságtalanság által csupa színmutatásból szaporodjék; a milyen erőszak p. erővel kényszeríteni misére, vallási járdalatokra (processióra) a mester embereket, a külső isteni tisztelet jeleit megadatni annak, a mi a jobbagyok hite (hitele) szerint nem Isten (az oltári szentség); kemény büntetés alatt megtiltani, hogy egy együgyű épületben összegyűlvén az igaz Istent imádni, a haza boldogságaért, a király életéért könyörögni ne merészeljenek, vagy ha merészelnek kegyetlenül szélyelhányatni az imaházat, felforgatni vagy rekesztetni az iskolákat, melyekben az Isten esmérte, a jó erkölcsök, rendes és engedelmes hazafiúság taníttatott. Erény (virtus), sőt érdem az ilyen előtt a természeti igazságot és a nemzetségek törvényét megrontani,

ugy rendelvén p. o., hogy a kik a haza terheit másokkal egyaránt hordozzák, azok másokkal a haza javaival ne éljenek; hogy a vádolók legyenek egyszersmind a tanú-előállítók (inquizitorok) és bírák; hogy a jobbágyság olyan templomokat építsenek, papokat fizessenek, melyeknek sem veszik, sem kívánják soha venni hasznokat; hogy a mesteremberek akármely alaposok (fundamentálisok) és alkalmazhatók a társaságokba s városokba be ne vétessenek, egyedül a vallás büniért, mintha kézi műveikbe a vallást bele varnák és árulnák! Hogy a házasság olyan elv (principium) szerint ítéltesse, a melyeket igazaknak lenni nem esmérnek; és azoktól, a kiknek bíróságok alól régen megszabadultak. Hogy végre (mert ki győzné mind előszámlálni) egyik jobbágyság uralkodó vallásánál-, kivált szent és letörülhetetlen jelleménél fogva büntetés nélkül majd minden méltatlanságot üzhet a más vallású jobbágyságon, csak vallásbeli legyen a méltatlanság.

Szerencséjére Máriának, mind ezek a szép rendelkezések a tanács gyárából (consilium fabrikájából) készültek: de ki merné mondani, hogy minden ő tudása s megegyezése nélkül? Hiszen sokszor az ő fejedelmi szobája (kabinetje) hasonló vala a tanácshoz, (hanem hogy abban öregségekre megszentült dámák is találtattak); a honnan a tenger parancsolatok jöttek ki a menyországért; de felette kevesek az országnak valódi boldogságaért. Az ő egész országglása ha nem papi, de szent országglásnak nevezethetik. Papinak azért nem lehet mondani: mert ezeknek a Melkhi sédek fiainak dézmájokat, jövedelmeket megcsonkította, mivel megtudja vala különböztetni a vallás héját annak a valóságától, mihelyt a királyi erszénnyel s méltóságról volt szó; és ha kivált más fejedelmek aforma cselekedetei emlegetésével vetekedést támasztottak benne az udvariak, minthogy a mások felett való felsőséget igen szereti és keresi vala.

Felette illett Mária uralkodása alatt állani fel a „Mária

társaság"-nak (Mariana societásnak), melynek a szent szűz tisztelete mellett főcélja és vége vala, az eretnekek megtérítése. Ha benne nem volt, azért nem volt: mert buzgóbb és munkásabb vala ő, hogysem mint egy ilyen társaság fejedelmi asszonysága címe (titulusa) elég és illendő volna. Mert bizonyos az, hogy ha egy jobbágyát megtérítette vagy megtéríthette: többre tartotta és inkább örvendette egy győzedelemnél.

Igyekezett édes atyját eretnek jobbágysai nyomorgatásában meghaladni; és igen meghaladta. Innét vagyon: hogy midőn VI. Károly (a kinek leginkább kellett érteni az 1715. 31. artikulust, mely a köznévvvel beadandó instanciáról vagyon), 1733-ban az így felvitt és küldötteink (deputatusaink) által személyesen benyújtott folyamodványunkat (instanciánkat) elvette; és arra némely pontokban kegyelmesen felelt is: Mária azon cikkelyen (articuluson) építvén, még pedig uralkodása első esztendejében, azon járatban levő követünket nemcsak hogy maga eleibe nem bocsátotta, folyamodványukat (instanciájukat) el nem fogadta; hanem menten Bécsből kiparancsolta; melyet azután is sok ízben cselekedett. 1744-ben pedig előbb megeskedtette őket, hogy az ellene akkoriban másodszor feltámadott porosz (prusziai) királyljal, vallásbeli kérdéseik felől levelezésben nincsenek: úgy bocsátotta maga eleibe minden jó vigasztalás nélkül. Csakugyan 1773-ban nagyobb hajlandósággal láttatott fogadni s venni az ilyen folyamodást (instanciát); tett is szóval némely ígéreteket: de a melyeket a helyett, hogy teljesítette volna — némely szava hihetők bizonyossága szerint egy olyan régen készült papi szerkesztésű fenyegetéssel (composicióju minával) kívánt volna felcserélni, a mely végső vesztünkhöz közelítő csapást okozott volna, ha előbb nem üte vala 1780. ban a halál órája a papokénál.

II. József.

Nem ausztriai vérből való atyától eleve készítettett nem az uralkodásnak, a mely könnyű: hanem a jóltevő országlásnak igaz elveire (principiumaira); és azokat tartományainak személyes látogatása, ismerése, idegen országokba való utazása, azoknak igazgatás módjának figyelmetes megvizsgálása és az udvariak közül a legfőbb bölcseségű (legphilosophusabb) nagyoknak inkább barátokul, mint tanácsosokul való szerencsés kiválasztása által anyjának felette messzeterjedt uralkodása hosszassá lett fő-(Ertz) hercegsége alatt anyyira megérlelte, hogy az ő eleven, bátor és elölitélek (praejudiciumok) meggyőzésére s hibák megjobbítására termett lelke országlásának legelső esztendejében egy uj és elei előtt ismeretlen dolgott teremtetett e földön.

Ezt, hogy az evangyéliomi vallásnak gyökeres jogait (jussait) s szabadságait nagyrészt arra a törvényes állapotra önkényt és egyszeriben vissza tette, a melyből darab időtől fogva az idő és a csalárdság kivették, így mutatván meg, hogy a valóban Isten helyét foglaló fejedelem az ország majd fele lakosainak kiirtására koholtatott: királyi kegyből és királyi kegyelmességből és ez idő szeréntet (ex gratia regia et Clementia regiát és adhuc ot) az ártatlan résznek megtartására tudja fordítani; fordíthatja is amaz irigy félnek megsértése nélkül, mivel azon hatalommal fordítja, melyet maga az a fél adott a kezébe az ő emberteien céljának végbevételére.

Jól értette ezeket ez a bölcs, és azért cselekedte mind azt, hogy ezt a nagy munkát egyedül egy maga országgyűlés (dieta) nélkül vitte véghez; mind azt, hogy a katolikus papságnak (klerusnak) és annak zsoldosinak minden kigondolható mesterségeik s ellenhányásaik által sem engedte 1781. okt. 29-én adott rendeletétől (ediktumától) magát elmozdítani, melyet türelminek (tolerantialenak) nevezett, nem a mi

rosz akaróink értelmében, mintha mi csupán türedelemből szenvedtek volnánk a hazában: hanem a mai józan, nemzetségeket elevenítő és világosító bölcészetnek (philosophiának) értelmében, melyszerint az, az alatt a név alatt a különböző vallásbeli szakadásoknak egymás szives eltüresét és emberi szeretetét a mi időnkben nagyobb előmenetellel predikálja, mint eleitől fogva a dühös buzgóság miatt predikálja az evangéliom.

Nem engedte az ő angyali bölcseége, hogy minden természeti és szerzett jogainkba (jussainkba) bennünket teljesen beállítson, nehogy mind mi a nyomoruság vastag setéséből egyszeriben oly fényességbe helyhezttetessünk, melyet szemünk nem állhatnának; mind a mi gyűlölőink a szeretet és igazság munkája által az eddig valónál még dühösebb gyűlölségre és új igazságtalanságokra ingereltetnének. Nem is a maga vallása megvetéséből cselekedte pedig a mit cselekedett, hanem a keresztyén vallásnak és a világi igaz politikának természete helyes értéséből, mely mind a kettő, minden vallásért való üldöztetések utál és megvet. Senki nála a római kath. vallás lelkét szivesebben nem szerette: mivel — senki inkább nem értette; azért tisztogatta azt a sok salaktól; azért igyekezett annak a külső isteni tisztelete módját és szokásait úgy rendelni, hogy azok ezután az ő országaiban a keresztyénség több szakadásait eltűrjék; legalább azoknak az állam (státus) tetemes kárára ne ártassanak. Mely végre a tűz oszlopából kijött papok hevét igyekezett kisebbiteni; a nagyokat közülök e világi ítélő tábláktól az oltárokhöz, a törvénykönyvtől (Corpus juristól) a bibliára igazítván; a kisebbeket s ifjakat pedig az emberi szereteten s renden töle elintézett növeldekben, (seminariumokban) a püspököknek egyenes és felette munkás behatások nélkül okosan és keresztyén emberi módon neveltetvén. Így fénylett az a nap; és egész Európa világosodott: nem kételkedvén többé felőle, hogy támadhat az ausztriai házból olyan fejedelem, a kit a

királyok példányul (mustrául) tartsanak s tiszteljenek, a maradékok pedig örökké áldjanak s hirdessenek.

II. Leopold

Florence boldogító angyala vala; az ő bölcse, szelid, igaz, és türhető lelke nálunk már törve találta az utat az országnak az evangyéliomi polgárok szabadítása által való boldogítására: de jobbnak ítélte annak elébbvitelére testvére módjától különböző módot választani, t. i. József maga meghajlott idejét és teljes hatalmát érezvén, a vén fát felszakasztotta, és más helyre ültette, hogy ehessék (sen) annak gyümölcséből. Leopold pedig tapasztalván, hogy az ilyen — noha igaz és idvességes cselekedet, annál a módnál fogva, a melylyel lett; és azért az esőért, mely abban elegyedett, nem kecsegtethetné magát állandósággal, annyival inkább, hogy az időknek és az embereknek ama teremtető József által csak 10 esztendő alatt szerzett új formáltatásoknál fogva lehetséges volna már ma azt véghezvinni, a mit József idejében még csak próbálni is lehetetlen volt képtelenség nélkül, tehát az országnak nem annyira boldogítása, mint már megszerzett boldogsága megerősítése és állandósítása végett a szokott rendhez nyult, és a magyarokat önnön megegyezésekkel és magok által kívánt törvénnyel lekötni az igazságnak egymással viszontagosan való gyakorlására, a közjó előmozdítására 1790-ben országgyűlést (diaetát) gyűjtött, melyben József türelmi rendelvénnyét (toleranciáját) — némely változásokkal — országtörvénnyé változtatta s alkotta (formálta), melyet bölcseséggel, állhatatossággal, és minden nehézségeken s akadályokon való győzedelemmel vitt légyen véghez.

Azután az itt szabott 26 törvénycikkkel (artic.) 4. pontja szerint zsinatot engedett mind a két hitvalláson (confessiön) levő evangélikusok számára, melyről sokkal többre igyekezvén; hanem ha egész birodalmára (státusára) nézve meg nem

siratható hamar, és nem méreg gyanúsága nélkül történt halála által megakadályoztatott (tódott) volna!

II. Ferenc.

Ötödik esztendejét tölti (ez t. i. 1796-ban íródott) országlásának ez a legszelidebb és legérzékenyebb szívé fejedlem. Mert nem olyan-e az, a kit egy együgyű jobbagy az ő hite sorsosi igaz hűségének melegecskén való emlegetésével könyekre tud fakasztani? Őtet ez sok tekintetben csudálatos és bizonytalan kimenetelű francia forradalom (revolutio) és a dolgoknak az által okozott fordulata (crisis), oly állapotba helyezettette, a melyben sokkal kevesebb és homályosabb adatokat lehetett neki az uralkodásban és különösen a vallást illető rendelkezésekben mutatni, mintsem egész bátorsággal való meghatározására kívántatik annak: vajjon ez a felség régebb elei kártékony elveit (principiumait)-e, vagy bátyja s atyja idvességes példáját (mustráját) fogja követni? Kiknek az iskolájokban tanulhatott. Mi is azért minden előre való ítélet szerencsétlétéséről lemondván az ő alatta addig történt nevezetesebb ekklézsiái dolgoknak rend nélkül való megemlégtésével megelégszünk, és a még titokban levőknek felfedezését az időre hagyjuk.

Uralkodása legelső esztendejében — 1792. — 25-ik szeptemberben kijött egy áttérési (transitusi) és az elegyes házasságból származott gyermekeket érdeklő, az ujonnan törvénycikkelylyel (novellaris articulussal) egyenesen ellenkező vallásbeli intézmény (intimatum), még pedig minden királyi aláírás (subscriptio), sőt tudás nélkül jött a kancelláriáról a helytartó tanácsra (consiliumra), a honnét országszerte kihirdettetett, mégis a kancellária — a mennyire tudhatni, ezen vakmerőségről meg nem fenyítettett; a lopott intézmény (intimatum) a miéinknek némely vármegyék által másodolt (secundáltatott) papokra nemcsak nem semmisített meg

(crucifigaltatott), hanem felette gyengédeden és épen elégtelenül igazíttatott meg; a felterjesztés (repraesentáció) mellé tett sérelmek (gravamenek) pedig az egy ünnepeken és eretneki címen (tituluson) kívül felelet nélkül hagyattak. E mellett, a mostani időn kívül az ő véle született egyenességének lehet tulajdonítani azt: hogy a törvényt mondja legfőbb zsinórmértékének — a mint mondja — minden vallásbeli rendelkezéseiben, melyek még eddig az áttérést (transitust) és az elegyes házasságból való gyermekeket kivén — ritkák. Felséges voltát, a törvényt megszegő szent atyákkal immár megéreztetete, t. i. erdélyi püspök Battyányival, ki egy zsidó gyermeket erővel akart idvezíteni, pápistává foglalván, melyért egy néhány száz forintra büntettetett; és a rozsnói püspök Andrásival, ki törvénytelen egyházból való kiátkolásának (excommunicatiójának) a király parancsolatjára való vissza nem vételért, ha csakugyan akaratoskodik, a kancellária közbe vetése dacára (interpositioja truccára) és — a mint a hir foly — püspöki jószága hasznavételétől, mint egyszer már József alatt, megfosztatni rendelte. (Már szerzetessé lett, ez a testére nézve is felette igen éktelen és csaknem ijesztő mortalis 1797-ben.)

A „Mária társaság“-ot (Mariana societást), mely a papi lélekzet által Józsefnek minden efféle társaságokat elrontó parancsolatja boszújára a kalocsai és egri megyékben újra felelevenítettett — a kancellária ellenére a tanács [consilium] akaratja szerint eltörölte (cassálta). A mi ezred-(rgement predikátorok felől néhai édes atyja kegyes megigérése által még fontosabbá tett folyamodványunkat (instanciánkat) — mikor a mi hitünk sorsosi vére a királyi székért patakkal omlana — unalommal visszavetette, hozzáadván, hogy semmi új dolgot nem akar a vallás dolgában kezdeni.

Zsinati végzéseinket (synodális actáinkat) mind eddig nemcsak nem erősítette meg (confirmálta) melyeket Leopold csak még kevés napokig terjedett volna élete, egy néhány

hetekkel felküldetése után, bizonynyal megerősítettet (confirmált volna), hanem nyilván ki is jelentette, hogy a folyó háború végződése előtt nem is örömet hall felőle. Gyermeke sége nevelője udvari miniszter Collorédó, papok zsoldosa lévén — rettent; Colovráthnak és Rothenheimnek mint világosabb fejű és egyenesebb szívű férfiaknak az állam (státus) miniszteriumába való belépések biztat. Némely Józsefieknek (Josephinusoknak) — nevezetesen Spillmanak elbocsáttatása megháborított. A püspökök jövedelmének már a miniszteriumban — a mint hire vagyon — meghatározott alábbszállítása (reducciója) olyan jótétemény lesz, ha végbe mehet: melyet még József is nem cselekedett. De a Felségnek ez idő szerint szüntelen püspöktől való környezetése (obsideáltatása) végtére is nem jót szül. Ha embereink némely felsőbb hivatalba helyeztetnek, nevezetesen hogy az igazán főméltóságú gróf Széki Teleki József ökegyelmessége (excell.) korona őrségre (coronae custosságra) neveztetett: az ugyan jó, de ahoz mérettetik; hogy az olasz asszony királynénak csaknem nápolyi felsősége s befolyása van az állam (státus) dolgaiba; és annál fogva a nápolyi követnek felette nagy tekintete az udvarnál mivé marad?

Bizony ha a mi kegyes lelkű jó királyunk magában II. Maximilián császárhoz hasonlónak találhatik: elnem kell felejtetni, hogy midőn ezt a protestánsokhoz jó szívű fejedelmet egyenesen a maga céljára nem hajthatná Rodigutz furfang spanyol jézsuita; a császárné által kívánja vala meg-ejteni.

Egyszóval, most — a mikor ezeket írjuk — a mi állapotunk a félelem és reménység között aban a bizonytalan-ságban lebeg, melyet a kegyelmes Isten a maga dicsősége mellett a mi vigasztalásunkra méltóztassék-(son) fordítani.

Fábián Mihály.

A hithagyó Julián*).

— Egyháztörténelmi tanulmány. —

(Folytatás és vége.)

II.

Julián mint császár.

A mint Ammianus mondja: a trónrajutott Juliánnak első gondja volt a boszú. Hiveiből bizottmányt nevezett ki, mely a vizsgálatokat megkezdje azok ellen, kik közte és Constantius közt feszült viszonyt idéztek elő. E bizottmány üléseit Kálcedonban tartá, tagjai vak szenvedélytől vezetve, mellőzték a törvényesség kívánalmait. Hogy valaki elítéltesse, arra elég volt annyi, hogy Constantiusnak hive volt, s mint Auer helyesen megjegyzi, eljárásuk inkább a szörnyű Tiberius, mint azon császár uralkodásához volt méltó, ki eszményképeül Márk Aurelt választotta. Így Palladius Brittaniába száműzetett, csupán gyanuból, hogy egykor Gallus ellen szólott, a jó katona Taurus és Pentadius mert a lázadások elnyomásában résztvettek, a jobb érzelmeket egészen fellázító pertárgyalás után egész vagyonuk elvesztésével és száműzetéssel lakoltak; leggyalázatosabb volt pedig mindenekfelett az Ursinus kivégeztetése, ki egykor a nyugoti tartományokba küldött, s pénzszükében szenvedő Julián számára, tán a császár tudtán kívül, a gallii pénztárnoknál annyi pénzt utalványozott „a mennyire csak Juliánnak szüksége leend.“ Most épen ezen Ursinus kihallgatás nélkül halálra hurcoltatott; maga az igazság sirt e törvénytelenység felett, szól Ammianus „Ursuli vero necem ipsa mihi videtur flesse justitia, imperatorem arguens ut ingratum.“

Többet számíthatnánk elő, de úgy hiszszük, ennyi is elég azok cáfolatára, kik Juliánról (mint Neander) azt irták, hogy trónra léptével hitnézetéért, s multjáért senki sem bűnhődött. Borítsuk ezekre a feledés fátyolát, nézzük meg, mint

---

Lásd a „Sárospataki Füzetek“ X. évfolyam, 4. szállítmány, 479. l.

viselte magát a vallási türelméről híres császár a keresztyé-
nekkal szemben.

Az új császár tudatlanságba akarta sülyeszteni s így
fojtani el a keresztyénséget; s ha ez tán finomabb, de sokkal
veszélyesebb s jellemtelenebb volt, mint az előbbi császárok
üldözése.

Julián első kibocsátványában mindjárt azzal vádolja a ke-
resztyéneket, hogy másként beszélnek, mint gondolkoznak, s
így veszedelmes tettetők, holott az ő szíve volt felnyithatlan
rejtély, ő volt a legkitanultabb tettető. S mivel akarta orvo-
solni a keresztyének ezen általa felfedezett hibáját? Azzal,
hogy megparancsolta, miszerint a keresztyén tanítók vagy
szünjenek meg az üdvezítő szellemében tanítani, vagy komo-
lyan eltiltatnak büntetés terhe alatt, a klasszikus írók
olvasásától, minthogy ezekben ők „lélekháborító tanítá-
suk szerint semmi Istent nem találnak.“ Gúnyosan teszi
utána: „olvassák és magyarázzák ők Lukácsot és Mátét.“
ha pedig valakinek fia iskolájokban akar tanulni, az nem aka-
dályoztatik ugyan, de az ilyen állami hivatalba nem léphet;
de hibáztatja, hogy a gyermeket, ki még nem tudja hova for-
duljon, a legszebb életpályáról ez által leszorítják. „Lehetne
ugyan e lélekbeteget erőszakkal gyógyítani, de mi szána-
lommal viseltetünk irányokban, különben is a bolondokat nem
fenyíteni, hanem tanítani kell.“

Kedves olvasóm, ugy-e szép intézkedés és beszéd egy
császár szájában!

Julián azt hitte, hogy tudomány csak a pogány vallás-
ban van, holott pedig tudomány épen ebben nincs, a tudomány
épen ott kezdődik, hol ez végződik, s az ő hit a keresztyén-
ség előtt — ép mint a tudomány előtt — omlott össze, benne
mi csak szépet, de nem igazat találunk, tudomány nevet
pedig csak az igazság érdemel. A tudás, a tudomány után
való törekvés, az önképzés, természet és Istentől adatott

szent jogunk; a ki ezt korlátolja, a legnagyobb zsarnok, a legnagyobb bűnös.

Ez volt Julián bűne. . . . .

Juliánnak még más célja is volt kibocsátványával. Az akkori püspökök és tanítók közt sok nagy tudományú ember volt, kik az ősi hit-regéket tudománynyal és élccel boncolták, az ész és sziv magasabb kíváncsi elött való tarthatatlanságát kimutatták; ezek elme-életől féltette ő a pogány vallást.

A keresztyének elkésérültséggel fogadták e rendeletet, s a császárt hirhedett igazságszeretetére hivatkozva, kérelmeztek; a baj nemcsak orvoslást nem talált, de nazianzi Gergely gúnyosan a hiszekegyre utasított, s e parancs az Atheneiekhez küldött rendeletben ismételtetett.

Jó hatása e rendeletnek az volt, hogy a polgári hivatalokból kiszorított keresztyének a hitészet tanulmányozására most még kitünőbb gondot fordítottak, s a hitélet nagy haladást tett, de az igen védtelen egyház tagjai a törvényhatóságoktól sokképen bántalmaztattak. Kell-e nagyobb üldözés annál, minthogy a keresztyéneknek minden legkisebb büntényért életök volt veszélyezve. Nem volt-e a keresztyénség legelkeserültebb ellensége? Így tettek-e a keresztyén császárok, midőn még I. Theodoz és Arkád alatt is a pogányok képesítve voltak nagy befolyású és jövedelmű hivatalokat viselni? I. Theodoz alatt még az ősi hit nyílt barátai közül Samoset és Rotunda tanácsban ültek s Themist Konstántinápoly és környékének kormányzója volt.

Julián Jézust gúnynéven Galileusnak nevezte, s habár nyíltan nem parancsolta Nazianzi Gergely bizonyítása szerint elnézte a galileusok durva bántalmazását és üldözését. A mint udvarából a keresztyéneket kiűzte, fő gondja volt a hadsereget az ősi hit vallóiból állítani össze s a keresztyének üldözésére ingerelni. E végre érdemetlen s népszerűtlen keresztyéneket tett tisztékké, de csak pár napra, hogy a katonasá-

got ez által ingerelje, s kívánatukra azokat rögtön elmozdítsa, s helyökbe pogányokat emeljen különönös kitüntetéssel. — Azonban ez eljárás sem sikerült mindenkinél, még a közkatonák közül is sokan ellentállottak társaik vagy a fejedelem csábításainak, s inkább társaik köréből zárták ki magokat, mintsem vallásukat megtagadják, s mikor a katonaság zászlóiról a (vexillum) megszokott kereszt jelvényt Julián levette, oly nagy volt az elégtelenség, hogy ha a persák elleni hadjáratot meg nem kezdi vagy még tovább él, elkeserült vallásháború tört volna ki. A katonák jelvénye ekkor a „Fortuna“ lett. Ez istennőnek ő oly buzgó tisztelője volt, hogy midőn a keresztyén tudományosság egyik fő fészke Cesariában a nép legalsóbb osztálya hóhortos szilaj ünnepet ült ez istennő tiszteletére, s a felizgatott nép több keresztyént felkoncolt; ezek megbüntetése helyett a bösz császár a keresztyéneket akarta kivégeztetni, de visszanyerve önmérsékletét, ítéletét száműzésre változtatta. Haragja azonban e város iránt oly nagy volt, hogy a császári városok sorából kitörülte, s a Cesarea névtől eltiltva a régi „Mazacea“ név felvételét parancsolta. Nazianzi Gergely mondja, miként a keresztyének és pogányok közti összeütközésnél a császár azt szokta mondani: „Mi baj az, ha egy ős hitű tiz galileust meg öl?“ Melyből az látszik, hogy ha Julián arról nem lett volna meggyőződve, hogy a vérüldözés a keresztyén vallást még szilárdítja: vértlihegőbb lett volna, mint elődei.

Julián természetszerint ingerlékeny, hirtelen haragú volt, de tettető a legnagyobb mértékben, s magát mindig korlátozta. Roszul mondtuk, hogy mindig, mert sokszor megfedelkedett magáról, s jelleme elé tükröt nyújtott; nem volt eléggé szilárd s vigyázó, hogy folyton elnyomva tartsa szenvedélyét, megőrizze lélekvilágának rejtett titkait. Így Antiochiában többeket, kik hitőket meg nem tagadták, köztök Ágoston bizonyítása szerint egy ifjút egész nap kinoztatott, elnézte egyetlen feddés nélkül a gázai és heliopolisi

szennyos tetteket, midőn a felbátorított pogányok a keresztyéneket felkoncolták, ártatlan hölgyeiket megfertőztették, s az arethusziak megölték a derék Márkot, minthogy a Constantius parancsaiból vezetése alatt feldult pogány templom árát nem tudta fizetni; pedig Márk a hálátlan császárt és családját — mint Auer megjegyzi — a vész idején védte és megmentette.

Mint Nazianzi Gergely írja: midőn a gázaiak Juliánnak jelentették, hogy a keresztyének sokan vannak köztök, hadonászva toppantott lábával, így szólt: „töletek függ, hogy ne legyenek.“

Cassiodor és Theodoret beszélnek, hogy Julián halála után bűvész termében egy hajánál fogva felakasztott nőt találtak, kezei ki voltak feszítve, hasa felvágva, hogy lépjéből a persákkal kezdett harcának eredményét tudja meg.

Juliánt egy sereg hizelgő, jós, bűvész, tányérnyaló környezte, s az egyszerűség álcája nevetséges büszkeséget rejtett. Dicsérőit gazdagon fizette, s az őt másképen ítélő s vele merészen szembeszálló egyházi atyákat gyűlölte. Ezek közt volt az ősz Cassianus tanító, kit Julián a klasszikusok eltiltását tárgyazó rendeletére irt leveleért tanítványai által halálra korbácsoltatott. — Hogy ez nem egyedül a kormányzó akaratából, rendeletéből történt, kitetszik az illíriai helytartó Erasthosz írott leveléből, melyben így szól:

„Nem szabad az uralkodó törvényének ellent mondani, ez a rendnek halála; halállal lakolt az, a ki engem nem tisztelt.“ Hogy az uralkodó akarata a törvény, ezt egy zsarnok mondhatja, de nem illik ez a világ korszellemmel szemben egész új lélek és hitvilágot alkotni akaró vallásújító reformátor és regenerátor szájába.

Juliánt a keresztyénség ellen való vak gyűlölete a judaizmus bámulójává tette. Tévednénk, ha azt hinnők, hogy Vespasian és a zsidóság elvetemültségétől és butaságától egész utálattal elforduló Mark Aureltől fogva a zsidóság

tisztult és javult, sőt ellenkezőleg, átok gyanánt nehezült reá a szolgálatsággal társuló bűnök és szenvedélyek fekete serege. Azonban e minden iránt közönyössé válni kezdő nemzet elkeserülten gyűlölte a keresztyénséget. Julián azt hitte, hogy a Judaizmus emelkedése a Krisztianizmus bukása leend, s 362-ben a Titus által történt lerontás után mintegy 300 évvel a zsidóknak szabadságot adott a templom felépítésére. E végre elengedte nekik az adót, maga nagy összegeket fordított e célra, sőt minden szükséges erővel Brittania kormányzóját Alypiust küldötte oda az építés vezetésére.

Magában érthető, hogy ezzel Jézusnak a jeruzsálemi templom végelpusztulásáról szóló jóslatát akarta megeáfolni. Alypius el volt látva pénzzel, hatalommal; a munkát gyorsan kellett bevégezni, minthogy a császár a persa háborúból visszatérve, a jeruzsálemi templomban készült hálaáldozatra; a zsidó nemzet is gazdagon adózott, a férfiak kincseiket, a hölgyek drágaságaikat, ékszereiket halmozták össze, hogy a templomot régi fényvel építsék fel, s már a zsidóság szóval tettel fenyegette a keresztyénséget, hogy a boszú órája most már ütött, midőn egy erős vulkáni földrázkodás s a földhasadékon feltört tűz az egész templomot az építők egy részével s a szomszédos épületekkel rombadönté s a romok alá temette. Meghiúsult a Judaizmus utolsó kísérlete. Julián belátta következetlenségét, s hogy a világ ítéletét elfordítsa így szólt: „a zsidóságot mint nemzetet gyűlölöm, de hajlok isteni tiszteletök felé, mert az megegyezik az ős vallással.“

Innen akarta kimagyaráztatni azt, hogy ő a hála-áldozatát a jeruzsálemi templomban akarta bemutatni, pedig az egész halálos csapás akart lenni a keresztyénség ellen.

Nem kell mutogatni hosszasan, hogy az, aki így gondolkozott, a judaizmust ép úgy nem ismerte, mint nem az ős felfogással, tehát nem valóságában értelmezte a római őshitetszetet. Ő próféta, ujjító akart lenni, s mégis főleg régiségeért vonzódott a judaizmushoz, s midőn a pogányságot gyűlölő

s gúnyoló zsidók ellen felhozza, hogy templomuk már háromszor omlott össze, így szól: „Nézetem szerint Isten lehet minden tekintetben nagy és hatalmas, s mégis lehetnek rossz prófétái és magyarázói. Oka az, mert a zsidó proféták nem tudományra, hanem csak külső finomabb kiképzésre törekedtek, s így mint az emberek, kik homályos ködön át nézik a nagy és tiszta világosságot, azt tűznek és nem fénynek tekintik, nem veszik ki tisztán az abban levő tárgyakat, és felkiáltanak: reszkessetek, féljetek, ott tűz, láng, halál, kard és lánda van.“

Julián a zsidó prófétákat a görög bölcsezet iskoláiba utasította, nem gondolva meg, hogy a görög bölcsezet utolsó csillága ép akkor volt kialvó félben, s a görög bölcsezet legszebb helyei sem mérközhetnek a próféták és a Dávid fenségességével.

Juliánnak a keresztyénség ellen való ezen vak gyűlölete von fátyolt az ő mindenkép elismerendő uralkodói képességére. Más irányban nevelődve és működve azon uralkodó, kinek minden percét tartományainak kormányzása vette igénybe, maga látott, maga tett mindent, maga irt mindenüvé a hol szükség volt; megértve a korszellemet, népei boldogítója lett volna; így eltapodta ernyedetlen munkásságának s tevékenységének minden gyümölcsét a haladó szellem. Hogy is akarta gyenge emberi erő feltartóztatni azon óriás gépet, melyet Isten keze hajt, a rénytökély felé. Állami tevékenységén kívül kiemelendő Juliánnak irodalmi munkássága. Művei nagy részben emlékezések, kevés bennök az új, látszik, hogy gyors felfogása volt, de nem volt teremtető ereje; azonban mindenütt elő tűnik az ismeretek bősége; irálya emelkedett és tömör. Művei közt vannak beszédek, levelek, gúnyiratok, cáfolatok a keresztyénség ellen és történeti rajztöredékek, s pár himnus.

Beszédei közül egyik legfontosabb a Constantius mellett irt dicsbeszéd, melyet akkor készített, midőn őt a császár

uralkodótársul vette, fel a beszéd bár érzelmei nem igazak, szép és emelkedett; de nem érdemel bírálatot, mert nem igaz; ha Julián jellemén az utókor előtt egy folttal kevesebbet akartak volna feltüntetni; e dicsbeszédét meg kellett volna semmisíteni. Szébb, mert igaz az Eüsebia császárnőre írt dicsbeszéd, mely a szív hálójának feltört hangjaiból, a tisztelet és szeretet gyöngyeiből van fűzve. A „napra“ beszédmódon írt költemény mint költészet emelkedett, mint bölcsészeti homályos. Látszik belőle, hogy napimádó volt. Két beszéd, a különködő bölcsészeti mellett, az eltérők ellen szép tanulmány a görög bölcsészeti történetéből; pár bölcsesi, a különködők közül főleg Anthistest és Diogenest emeli bennök magasra s azok ellen kél ki, kik nézeteit elferdítették. Szép benne Krates imája, különben ezt ő hetedik levelében is, a mely pedig ép oly érdekes mint az előbbi, s Heraclaus különködőhöz iránylevél gyanánt van írva, felhozta és mint egészen lelkéhez forrt eszme világát tünteti fel. Julián egészen a különködők bölcsészeti nézetéhez hajolt, s e levélben azt mondja meg, hogy a valódi külön bölcésznek milyennek kell lenni. Mint mindenütt, itt is sárral dobálja a christianismust. Jézust egy sikertelen törekvésű különknek tünteti fel, s éles párvonalt húz közte és Anthistes közt, ennek előnyére. Szégyenletes összehasonlítás, megbocsáthatlan hiba a keresztyénség ellen. Mily kevés átgondolással írt ő, látszik abból is, hogy mindenütt azt akarja megmutatni, hogy a többistenítés túlélte magát, s ő nem tudá, hogy ő épen a legvastagabb mindistenítésért küzd. Ő ezt védi, de védvei az ellenkezőt bizonyítják; levelében is a különködők egyikének az őshit isteneiről mondott egyik szabadelvű beszéde ellen kél ki, bizonyítván, hogy az őshit támasza a különködő bölcsészeti elveiben van.

A judaizmus is kap egy oldaldöfést, s ez annál nagyobb következetlenségnek tűnik fel, mert ezzel körülbelöl egyidejű a zsidókhoz írott levél, melyben így szól:

„A zsidó az emberi nemnek legsajátságosabb s legeredetibb nemes embere marad, pedig előbb gyűlölt faj volt.“ —

Valamivel alább:

„Törvényeik tartóssága szerzőjük nagyszerű erejének legerősebb bizonyítéka.“

Emlékezhetnek olvasóim azon áldozatkészségre, melylyel a zsidók templomát fel akarta építtetni, s arra is, hogy hálaáldozatot akart ott hozni. Ugy kellett tehát, hogy tisztelettel viseltessék e vallás iránt, s hitelvei, nézetei a judaizmussal rokonuljanak. Ezt maga is állítá. A judaizmus fő ereje az erkölcsi törvényeken alapult (kell is szükségkép, hogy a vallásos élet bensősége az erkölcsi törvényeknek megfelelő cselekedetekben tükröződjék) erkölcs, tiszta élet, ez volt az, a mivel a különködő bölcészek a megvetett világi örömek felett nevetve kérkedtek, s mégis ő az erkölcs és judaizmus barátja, gúnyolódik a tizparancsolat felett s „kikoldult“-nak nevezi a törvénytáblázatot! Lásson itt valaki következetességet, nemcsak profétai, de még közönséges emberi jellemet! Egy profétai jellem életét adja elveiert; ő hiszelkedett az uralkodónak, kit gyűlölt a mig élt; dicsbeszédben köszönte meg a rangot, pedig eszményei Diogenes Antisthez és Krates abban találták boldogságukat, hogy megvetették a dicsőség, gazdagság, hiuság s nagyravágyás minden csábító mosolyát, s ő mégis ezek mellé akart állani. — Igen ő külön volt a szó anyagi, de nem szellemi értelmében. Elvitázhatatlanul nagy tehetség, de félrevezetett irányban, teljesen képtelen magas eszmék felfogására, s gyenge kibontakozni rögeszméi kötelékeiből. Nem volt szilárd, ma elítélte azt, kit tegnap magasztalt, s meg nem értette annak szellemét, a melyért küzdött, mint azt, a mely ellen, ugy hivé, nemcsak sikra szállani van hivatva, de még arra is, hogy egy új szellemvilág romjai felett felépítse azt, a mit Istenkéz döntött össze. Ilyen ember akarta feltartani a haladás útján az

emberiséget?! Mosolygásra méltó gyenge erőlködés! Ő úgy a mint s a minő volt az emberiség, jobb ügyének sem használni, sem ártani nem tudott. Sem rosznak sem jónak, lenni nem volt elég szellemi ereje.

A kimondott vélemény nem oly kicsiny emberé, mint e sorok írója, a kor legnagyobb ítészei közül többen így bírálták meg Julián szellemét; hogy többet ne említsek Hamann, Staal, Wittenbach s az éleseszű Auer elég tekintély lesz véleményem mellett.

Mindenesetre figyelmet érdemel koronás irónk művei közt egy levél vagy „értekezlet-töredék,” mely az egyház egyik főpapjához van írva, s melyben ezt a pogány pap méltóságára és kötélyeire oktatja. Magában érthető, hogy itt is tollesatába bocsátkozik a keresztyénséggel. Mint Auer mondja, még két ily levél van: egyik a lakedemonbeliekhez, másik a korinthusiakhoz írva, e tárgyban s ilyen tartalommal. Mind az irány, mind az eszmemenet s mind az egészen előmlő bölcsészti nyugodtság, a mely épen nem tartozott Julián írói érdemei közé, engem azon gondolatra juttatott, hogy e két irat nem a Juliáné, s azért nem is vesszük a bírálat bonckése alá. A nevezett „töredék” azonban birt némi tudományos becsesél, a mennyiben a hitregéhez isteni alakjainak tiszteletmódjait alapos régészeti tanulmányokkal ismerteti.

Kisebb levelei, — a „galileus” ellen való gyűlölete s türelmetlen lelkének leghűbb képei. Meg kell említenünk főleg Athanasiusról az alexandriaiakhoz írottakat. A többiek a sophisták mint Jamblichus, Libanius Porphirius és másokhoz való viszonyát ismertetik; vannak bennök bölcsészeti nézetek, s magánviszonyok. Julián ily levélbeni értekezései a százat meghaladják.

Többen beszédeihez Salustius-hoz, hű barátjához s elvtársához írt értekezését „a barátságról”, melyben szívébe mártott tollal írja be az elválás fájalmát is, hozzá számítják.

A beszédekről a levelekhez átmenetet képez először a

kor legnagyobb bölcse és szónoka Themistius konstantinápolyi polgármesterhez írott levele, melyben az uralkodás nehézségéről, s az atyai kormánykodás akadályairól értekezik, s másodszor az atheneiekhez írott levél, levelei s vallomásai legszebbike és legőszintébbike. Ebben feltárja életének minden redőit, nyíltan megmondja, hogy elszakadt a keresztyén egyháztól, okául szenvedéseit s a Constantius udvarának feslettségét adván. Atalában Julián, mint látszik, a közvéleményre trónja érdekében sokat adott, ezért több nagy városba írt leveleket, s azokban trónfoglalását, indokait elősorolva, mentegeti, szépítgeti. Leveleinek irmodora szép s eszmékkel gazdag a tartalom. A keresztyén vallás ellen írt dolgozatai álbölcsekedés szüleménye, s bennök a sophisták tételei által a keresztyén és héber istenészetet dorongolja. A „nagy tudományú Julián“ itt oly szellemszegény, oly gyenge, oly járatlan vivó, hogy mint Hieronymus írja: „saját fegyverével sebzí magát mindenütt.“

Két gúnyirata a „Misopogon“ és a „Césarok“, melyeket mint császár írt a keresztyénség ellen, bemocskolták a bibort. Tévedne ki azt hiszi, hogy ezek valami szellemi indokból erednek. Julián meghasonlva élt egész birodalmával. Midőn az antiochiaiak megmutatták, hogy azon mód, melylyel ő az élelmi szerek olcsóságát célozza, ép éhhalált idézhet elő: „Misopogon“(szakálgyűlölő)-nak felelt a boszús ujtó. Ebben gunyorosan adja elő, hogy őt és személyét mint kisebbitik, gúnyolják az antiochiaiak; ezeket akarta pellengerre állítani, s magát mint ily kérkedő rágalmakon felül emelkedő embert mutatni be. Gyalázza a keresztyénséget, s arra tör, hogy az ő intézkedései előtt mindenki elismeréssel hajoljon meg. Egy császárnak komolynak kell lenni, s ő midőn szakállának védelmére kelt, maga magát állította a gúnykövére a mivelt, tudomány, irodalom és művészettel virágzó Antiochia keresztyén lakossága előtt. Hogy a gúnyiratra a kigúnyolt város élces röpiratokkal felelt, ez a császárt bán-

totta, azért oda helytartónak a goromba Heliopolicust tette, ki a népet zsarolta. A császár pedig a panaszlókat meg sem hallgatta.

Tán nem lesz érdektelen, mint irodalom történeti mutatót a híres szakálvédelemből közölni, úgy a mint azt Auer közli, kihagyva belőle a keresztyénség elleni éktelen gunyt.

„Arcommal kezdem meg, s minthogy ez, a mint tudom nem valami szép és bájos, boszúból s haragból hozzáragasztottam a sűrű szakált. Igen, boszúból, hogy miért nem jött ki szebben a természet kezéből, s viselem azt úgy, mint egy erdei vad, vagy egy bolygó kártékony féreg. Ennek következtében nem is ehetem és ihatom sokat, félve, hogy szakálatomat elnyelem. (Igy beszéltek ti) s még is azt is mondjátok, hogy szakállamból kötelet kellene sodorni. Szolgállok vele, ha kitudjátok tépni a nélkül, hogy finom kezeiteket a durva szőrök meg ne sértenék. Ah de nem elég az én sűrű szakálas ajakam, még fejem is mocskos, ritkán simítom és nyíratom, körmeimet is ritkán nyeselem, sőt a sok írástól ujjaim feketék. Akartok még valamit tudni abból a mit elhallgattam? Tudjátok meg, hogy mellem is rekedt és borzos, mint egy oroszláné. Ha volna egy szömölcsöm mint Cimonnak, megmondanám, de nincs. Gyermekségemtől fogva valóban oktalan téveszme vett rajtam erőt és tanácsolta, hogy hasammal szemben ellenséges állást foglaljak el, s azért nem engedem azt sok étellel megtömni, s így megvan az a szerencsém, hogy ritkán hányok, mióta uralkodom, ez csak egyszer történt, s akkor is nem túlterhelés, hanem roszullét miatt.

„Ti ritkán jöttök a templomba, s akkor is csak kedvéért, s magatokat illetlenülül viselitek. Igy szóltok: ki szeretne olyan uralkodót, ki mindig a templomokat járja. A császár ma Zeüs templomában, azután Fortunáében, háromszor egy másután a Demeterében áldozott; s hogy mily gyakran megy a daphnai Apollóéba: magunk sem tudjuk. Ha jön az ujhold, a császár a Zeüs Philius templomába megy, ha ünnep jön,

a Fortunaét látogatja, s egy munkatiltott nap elvégzi imáját, mindkét helyen ősei módja szerint. Azt mondjátok, hogy a „khi“ és „kappa“ (χ, κ) senkinek sem ártott. Az első alatt Krisztust, a második alatt Konstanciust értitek. Hogy adna az Isten nektek sok Konstanciust! . . Krisztust úgy szeretitek s tisztelitek, mint városok védnökét — Zeüs, Apolló, vagy Kalliope helyett. Szerették-e az emesaiak Krisztust, midőn ennek templomait lángba borították, elhamvaszták? Bántottam-e érette az emesaiakat? Nem. — Mert miért? Atyáik vallását védelmezték. Az egész város, sőt az egész nép haragszik reám, mert ősi vallásomhoz szítok, míg ti polgárok azon istentagadó felekezethez tartoztok. Mindenki azt mondja, hogy én bátor, belátó, igazságos uralkodó vagyok, ki nemcsak hadat folytatni tud, hanem a békében is emberszeretően, szeliden kormányoz. Ti ellenkezőt állítottok. Először is: hogy mindent felforgatok. Erről semmit sem tudok, ha csak nem az, hogy szakálamból kötelelet nem fonatok, hogy a „khi“ ellen küzdök, s ti a „kappa“ után vágytok. Hogy adjanak nektek az istenek egy kettős „kappát“? nektek, kik a szomszéd városokat még rágalmazzátok, midőn azt mondjátok, hogy azokból áradnak az ellenem szórt gúnybeszédék; pedig én bizonyosan tudom, hogy ők jobban szeretnek, mint fiaitok, ők a nemrég kiadott parancsomra felépíték az istenek templomait és összedöntötték amaz istentelen galileus emberét, s annyira buzgók voltak, hogy nevökben még tovább mentek, mint én akartam. Mint magamat, bár Thraciában születtem, titeket is valódi görögnek tartottalak és mindig magasztaltalak, s az volt szándékom, hogy egymást kölcsönösen szeressük. Nem tekintve, hogy utolsók voltatok azok közt, kik trónraléptemet üdvözlöttétek; nektek sok arany és ezüst ajándékot adtam és még többet hagytam hátra. De hát mit adott nektek ama galileai?!“

Szakaszszuk meg itt a sorokat; hiába mondanók hogy:

idvességet; Julián földhöz tapadt lelke azt meg nem értette volna.

Ki ama gúnyiratból csak ennyit is olvasott, igazolni fogja véleményünket, hogy az egész irat nem illő egy császárhoz, profétához, s tartalmában szellemszegény. Ha Neander s mások, kik Juliánt dicsőíték, ezt olvasták volna: velünk együtt cselekednének.

Alig volt még uralkodó, ki állásához hiven elődeit legalább az utókor közvéleménye előtt ne mentette volna, ha nem dicsőítette. S ez így van helyesen. Elődeink gyalázása állásunk talapzatát rongálja, tekintélyünket ássa alá, s befolyásunkat csökkenti. E kívül az elődök gyalázása könnyen lehet öndicséret, mely eljárás pedig mindig férfiatlan, mindig bélyegzetes. Julián a „Césárook“ című munkájában az előtte uralkodottak biborát foszlányokba akarja tépni. Az éle s így az író helyettesítője itt Silenus. Ki az élő Konstanciusra hazug dicsbeszédet irt, sárral dobálja az ezzel tán össze sem hasonlítható nagyságban álló I. Konstantint. Vádolja, hogy idegen zsoldosokat tartott, s ezek zsoldja úgy nézett ki, mint hadi adó. Hát az elpuhult rómaiakat nem használhatva nem zsoldjaikba vették-e már Konstantin előtt a barbarokat a római császárok? Hogy ő a barbaroknak római rangot osztogatott: hibáztatja, pedig Julián érdemetlen külföldiekkel Nevítával egy góth germánnal, kit konzulságra emelt, hasonlót tett. Konstantin hadi dicsőségét és szerencsáját a régi és újabb írók bámulták, s ő összes hadjárait „nevetségeseknek“ nevezi. Hol itt a jellem, hol itt a következetesség?

Mellőzve az egészet, vegyünk ki e gúnyiratból pár jellemzetes pontot. Silenus elmondja, hogy a császárok mind védisteneket választottak; így tett Konstantin is, de mint-hogy az istenek között nem találta fel eszményképét, a Bujaság istenéhez fordult, a kit ép közelében megpillantott; ez őt szeliden hódolatteljesen fogadta, megölelte, szépen

himzett tarka ruhába öltöztette, s elvezette a Mértéketlenség istenéhez. Ott volt Jézus is; Jézus szólt és kinyilatkozattatta mindeneknek: a ki házasságtörő, gyilkos és elátkozott, kicsapongó és bűnös mindenképen, az jöjjön ide, én ezen vízzel megkeresztelés által rögtön megtisztítom; ha azonban valaki régi hibájába visszaesik, megtisztulhat ha fejét és mellét üti. Konstantin örült, hogy ez istennőt itt találja, s vele együtt kivitte fiait az istenek gyülekezetéből. De a Démonok, a vérbűn boszulói, már büntetésre készültek, midőn Zeüsz Klaudius és Konstanciuserő megbocsát és ötöt lecsendesíti. — „Hozzám pedig így szólt Hermes: azon örömben részesztettek, hogy láthattad a Napistent, élj (az Istenek) parancsai szerint, s midőn válnod kell, őt válaszd vezérlő védő istenül.“

S ezzel, hogy e lapok olvasóit ne untassam, Julián irodalmi működésének-vázlatát félbeszakasztom. Annyit ebből is láthat az olvasó közönség, hogy ha a tárgy választásában nem volt is szerencsés a koronás író, ő mint ilyen a kor kiválóbb férfiai közé tartozik. Sok ismerete, szép készlet-sége volt; kölönc s nem humoros író; elfogult, s elfogult-sága oly tettekre ragadta, melyek jellemének árnyfoltjaivá sötétültek.

Mint tudjuk, Julián császár egész uralkodása csak két év volt.

Ez időt nagyrészből a persák ellen folytatott háborún töltötte be.

Az emberi természetben csaknem megfejtethetlen, hogy ő, ki nem tudott lángolón szeretni, gyűlölt kibékíthetetlenül. Mintha a persa háborúhoz lettek volna kötve hatalma szá-lai, ő a bölcsész, mint babonás nő, aggódva, törődve, remegés közt várta, leste jósai ajakáról a háború kimenetelét.

„365-ben a persa hadnak be kell végződnie — szólta-
ezek, s ő roppant készültek után 362. év nyarán meg-
indult Konstantinápolyból Szapor ellen, (kit egyik nagy-

hirű tudósunk „Szabour“-nak mond!!!) E háború nem egészen hódítási vágy volt, a vitéz Szapor a római birodalom keletázsiai birtokait háborgatta, s kiakarta Rómát Ázsiából szorítani. Julián utját a Dardanellákon át a földrengés által ép akkor romba, lángbaborított Nikodemia felé vette. A város koldúsbokra jutott lakosait a nyomor táborába kényszeríté. Így megerősödve Pessinosznak tartott, hogy áldozzon Juno templomában. Césariában boszúsággal látta, hogy a Fortuna templomát a buzgó Vasul keresztyén hivei lerontották.

Boszúságában ekkor tiltotta meg a Cesarea név használatát, s helyette a városra a régi „Masaceá“-t parancsolta. E még kevés lett volna, de azzal is vádolják, hogy a ker. templomok kincseit lefoglalta, s a békés városokra erős sarcot vetett, s azt katonai erőszakkal hajtatta be, sokan pedig hitők szilárdságáért halált is szenvedtek.

Igy kezdte meg a persa a hadjáratot.

Szép jellemvonás volt Juliánban az, hogy ifjúkori barátjait mindig felismerte, így tett most Celzuszsal, ciliciai helytartóval, ki őt a pilái szorosoknál dicsbeszéddel fogadta, s Antiochiában azon feltét alatt, hogy a pogány vallásra tér át, megbocsátott fivére egyik vádlóinak a nyomorú gondolkozású Thalassiusnak.

Antiochiában 7 hónapot időzött, erősítette hadait, s terjeszté minden eszközzel a pogány vallást; ezért táborában a skutarii testőrök parancsnokai Juventin és Maximim vezérlete alatt katonai összeesküvés volt tervben; de a terv elárultatott, s a vezérek Jnventin és Maximim a katonaság elégtelenségét halálbüntetéssel nem akarván nagyobbítani, csak száműzetéssel lakoltak.

A persa birodalom beljébe nyomulva Julián ostrom alá fogta Kteziffont a birodalom fővárosát; azonban az ostrommal csakhamar felhagyott, s vissza vonult a római birodalom

egyik megerősített határvárosába Korduenába. A persák csellel megfosztották a római tábort minden élelmi szerétől, elzárták délről, keletről és nyugotról ennek beszerzését, az északi tartományok pedig a tábort el nem láthatták a szükségességekkel, s így nemcsak nélkülözött, de valóban nyomorgott. A persa ismerte honn hazája minden ösvényét, bérc zugát, s ott támadott mindig, hol a rómaiak nem is sejtették; máskor a persák vad állatokat bocsátottak a legiókra; meg kell vallani, hogy Juliánt hadvezéri nyugalma, bátorsága egy percre sem hagyta el; ott volt mindig s küzdött katonái élén, nem ügyelve biztonságára rohant a csata viharába. Nem meszsze a nevezett várostól az Eufrat innenső partján vívta 36-ban az eldöntő csatát. Julián a folyam felett álló magaslaton állott kifáradva az ide oda száguldástól, hogy csatarendjeit összetartsa, s már öröm hanggal s jellel tudatta, hogy az ellenség fut, s parancs oltá a fedezetnek, hogy az ellenséget kergessék, s maga is a folyam partterére szállott alá, midőn egy lándsa bal karját ketté törve a májba furúdott s ott megállott. Jobb kezével ki akarta vonni a lándsát, de összeomlott, mellette voltak Priscus bölcsész és Maximus a későbbi méregkeverő. Julián — kiket Nazianzi Gergely tudósítása szerint kért, hogy dobják őt a folyamba, így akarván titkon eltűnni, hogy önmagával is szaporítsa a római istenek számát. Ezek azonban sátorába vitették és orvosi ápolás alá adták.

Honnan jött a mérgezett s halált okozó lándzsa, (tehát nem nyíl), azt meghatározni nem lehet. Zozomemus és Libanius a keresztyéneknek tulajdonítják, minthogy a táborban az összeesküvés csak elfojtva volt, de az elégedetlenség meg nem szűnt.

Lehet, de nem bizonyos, Khrisosztomus egy a hadfolytatásával elégedetlen, s a nélkülözésbe bele fáradt katonát mond gyilkosnak, Ágoston, Naz. Gergely, Ammianus összhangzóan ellenséges fegyvernek tulajdonítják e halált.

Ugylátszik oly nagy fontosságúnak tartották ez eseményt, hogy mellette elfeledték a csata további részletes leírását. Bármilyen volt is az eredmény, az e percben jelentéktelen volt; csak annyi volt benne fontos, hogy a tábor kebeléből a keresztyén Jovian a zord katonát kiáltotta ki a császárnak, ki őt tartomány árán békét vásárolt.

A sebet gyors halál követte, az erek kidagadtak, a légzet elakadott, s a körülállók néma csendben hallották Julián utolsó akaratát: vizet kért. Tervei, élettörekvése ott fekküdt összeomolva lábainál, s midőn éjfélkor lelkét kilehelte, ajkai csak ezt suttogák:

„*Νενίκησας Γαλιλαίε!*“ (győztél galileabeli).

Ez utolsót vannak, kik másként értik. Ugyanis tudjuk azt, hogy Julián a Napban látta az istenséget személyesítve; költői emelkedettséggű himnuszt is irt hozzá; melynek himnuszában említi: gyermekkortól fogva legyőzhetetlen szeretettel viseltetett sugárai iránt, és magán kívül ragadtatott, ha szemeit sugárainak kinyitotta. Julián a napot istenítette, mert csillagászati ismeretei igen hiányosak voltak, azt mondta, hogy a nap Heliosz az örök istenségből származott, az örökkévalóságban s azért öröktől fogva való istenség. Heliosz teremtette tartja fenn a világot, megszűnik minden, midőn ő akarja s azért Auer azt véli, hogy Julián a Nap istenhez kiáltott:

„*ὦ ἡλιε ὦλεσας!*“ (óh Nap, megsemmisítettél!)

Mi ellenkező véleményben vagyunk. Ha meggondoljuk, hogy Julián haldokló ajkáról minő feszültséggel várták a szavakat, nem hihető hogy a *ἡλιε* és *Γαλιλαίε* szavakat összetévesztették volna; de máskölonben is lélektanilag következik, hogy midőn Julián egész életét a keresztyénség megdöntésére szentelte, most midőn látja, hogy ő volt az utolsó, ki a már élettelen mindistenítéséért küzdött, kinek szellemi fennmaradása — mint hívé ép halálával van biztosítva — felkiáltson: győztél! Győzött!! s a sötétségen mindig győzni

fog az igazság, mert a halászok és vámsooknak kimondott szavakban van letéve, mint magban, a majdan ezredéveken át izmosodó törzs, mindaz, mit ezred év óta tanul s ezredévekig tanulni fog az emberiség! A keresztyénségre van fektetve az emberiség egész szellemélete, s fenn fog állani, míg fenn fog maradni az emberiség!

Zombori Gedő.

Nézetek a Krisztus theantroposz személyisége felett.

— Schenkel után. —

Krisztus, mint a keresztyénség és keresztyén élet központja, méltán fő és kiváló tárgyat képezé a theológiai tudományos vizsgálódásnak. Állandó és maradandó épületet akarván a keresztyén hit és élet számára emelni, nagyon természetes és következetes valami az, hogy ez alap lényegében és egész belső teljében ismerve legyen. A ker. theológia, mint eme világépítkezés felelős munkása, lelkiismeretes aggodalommal tartozik figyelemre méltatni minden életmozgalmat, és őszinte törekvést, mi tudományos munkásságának tárgyára a Krisztus személyes életének kifejtésére vonatkozik. Csodálatos az, hogy a Krisztus, emez óriási személyes életnagyság, eme világot átható istenélet, az idők századain keresztül folyvást láthatóvá teszi önlénye tartalmát, s mégis őt ismerjük legkevésbé, mégis őt követjük legkevesebben. Hanem vigasztalás az, hogy legalább némelyeknek van akaratuk megismerni őt, s az akarat emez irányzata képezi a theológiai munkásság alapját. Őszintén, tiszta lelkiismerettel s különösen tiszta indokból akarni e pontnál, már magában is mindig sokat ér, s ki itt akármely mozzanatot is kicsinyleni tud, nem ismeri eléggé a nehézségeket, melyekkel az akaratnak e téren megküzdnie kell. Részemről nem fogadnám el

s nem ajánlom elfogadását másoknak sem oly theológiának, mely Krisztus teljes és világos ismerete nélkül van irva, más részből igen megérdemli a méltánylatot mindazon mű, mely eme ismerethez, csak egyetlen világító sugárral is járult ama fényből, melyen ez ismeretnek előttünk állania kell. És mind addig, míg lehetőleg tisztázott, magából a krisztusi személyes életnagyságból levezetett, s ahoz teljesen hozzáillő krisztológiai nézeteink nem leendenek, az egész theológiai, vizsgálódás és munkásság szünetlenül tartó munkásság lehet ugyan, de nem egyszersmind az, minek mindenenk felett lennie kell, egy határozottan Isten felé törekvő öntudatos keresztyén életteremtője és irányzója.

Messze esik tárgyunktól ítéletet hozni a theológia anyagának tárgyalási egymásutánja felett, hol kezdődjék az leghelyesebben, hogy teljes tetőzetét megtalálhassa: ez uttal csak megjegyezzük azt, hogy a keresztyénség Krisztuson kezdődván és körülte fordulván meg, nem épen alaptalan és célnélküli azon legujabb tárgyalási mód, hogy a krisztológiai tárgyalás vagy előre bocsáttassék az egésznek, vagy annak részére határozottan önálló hely mutattassék ki a theológia egészében. Ha teljesen megállható értelme van az „ab Jove principium“ elvének, valamit csak az is jelent: „ki ismeri a fiút, ismeri az atyát is . . . s senki sem mehet ő hozzá, hanem ha én általam.“

Korunknak nem annyira az a betegsége, hogy nincs vallása, mint talán az, hogy nincs keresztyén sége, s ha van sem olyan, mint lenni kellene. Sokat hallottam én gondolkodó és nem gondolkodó, ahoz értő és tudatlan embereket panaszkodni a felett, hogy a theológiában, sok nehézségei mellett (helyesebben mondva: alapos gondolkodás nélkül könnyen fel nem foghatósága mellett) a krisztológia az, mi ugymint előadatik majdnem megfoghatatlan és eléggé fel nem világosított. Ha e panasz valódi belső szükség kifejezése,

akkor minden esetre jelent annyit, hogy a theológiai munkás-ság még korántsincs bevégezve, s nemcsak saját érdekéért, hanem a felé fordult figyelem kedvéért is sokat kell tennie. És minthogy ez oldal figyelme korunkban egyenesen a krisztológia felé fordult, nem mondom én, hogy Strausz, vagy Renán által, igen természetes és következetes ama sok oldalú munkásság, mi e téren legujabban nyilatkozik. Erősen hinnünk kell, hogy lesz idő, midőn a világ történetében eltévesztett Krisztus teljes fényben oda álland az őt kereső emberiség elé, s karjaira emeli az emberiséget . . . mert a ki keresi az Urat, megtalálja őt.

Az istenország keresésének utja mikor éri el végét, az a jövő titka; de hogy utazásunk e téren öntudatos legyen, figyelemmel kell kísérnünk egyes mozzanatait.

Jelen közlésem épen egy ily pont az egyetemes nagy munkából, mit a külföld ez oldalról kifejt.

Más megjegyzésem nincs hozzá e rövid bevezetés után, mint az, hogy Schenkel, ki után ezt közlöm, a legujabb időkben egyháztanács elé volt idézve tanainak eretnoksége miatt. S e számoltatásnak lett annyi eredménye, nem reá, hanem a közönségre, hogy jelenleg a német protestántizmus leglelkismeretesebb, legőszintébb munkásaul tekintetik, mint az újabb kor azon theológusainak egyike, ki a megnyugtató vallási öntudat és erkölesi élet kifejtésére majdnem legtöbbet tett és tesz.

Tempora mutantur . . . és abban talán az egyének felőli nézetek is? Legalább az idő ilyen szolgálatat elégtételt kiváló egyéniségei részére.

* * *

I.

Krisztus viszonya Istenhez.

A keresztyénség lényegére nézve, mint megjelenésében tökélyes vallás, a természeti erők és azok törvényeinek kény-

szerítésétől egészen független; a vallás a maga tisztaságában a léleknek vallása. Épen azért, mert tökéletes vallás, tartalmát az ismeretképzet és életformák kimeríthetetlen bőségével is képes kifejezni. A szellem, mint ilyen, végtelenül gazdag.

Hanem a keresztyénség lényege különösen azon öntudaton nyugszik, hogy az ember Istennel közvetlen és örök közösség által van egybe kötve, hogy eredetileg isteniségre van hivatva, s csak istenneli egységében oldhatja meg feladatát. És a mi az emberről áll, önként állania kell az emberiségről is. Az ember istenneli eredeti és tökéletes egységének gondolatában, melynek tehát világtörténelmileg kell igazolnia magát, a vallás legmagasabb és utolsó igazsága van kifejezve. Ebben van a vallás Krisztus előtti talányának megfejtése, s az ősi régi titok ebben találta meg megoldását. A világtörténet épen ezért nem képes többé ennél tökéletesebb vallást előállítani: mert nem képes az emberek és emberiség elé magasabb feladatot tűzni, mint az istenneli tökéletes egység feladatát.

A keresztyénség tényei előtt tisztelet- és csodateljesen kell megállanunk. Ki eme tények mellett közönyösen megy el, annak vajmi kevés szellemi érzéke van, és ki tán megmosolyogja, vagy lenézi azokat, annak még csak fogalma sincs az erkölcsi erők hatalma és jelentékenysége felett.

A keresztyénség Krisztusról neveztetik. Eme jelzésben van alpitőjának mindenek felett kitünő jelentősége kifejezve. Mi volt ő és mit akart ő, épen eme kérdés képezi mostani vizsgálódásunk tárgyát. Csak aztán tudhatjuk meg, mi a keresztyénség és mit akar. — A keresztyénség kezdetét „Krisztus keresztyénségétől“ veszi. Épen ezt akarjuk mi, mennyire a hozzáférhető források engedik, szem elé állítani. Mert valóban az egyház jövőben leendő kifejtőzési időszakaszaira nézve csak azon esetben állíthatunk fel irányadó sinór mértéket s szabályozó álláspontot, ha eme feladatot valóban és alapjában sikerült megoldanunk.

Minden ember kettős viszonyban él. Viszonyban áll Istennel és világgal. Ebben van letéve mindenkire nézve a vallás alapja. Eme viszonyt illetőleg minden attól függ, mint áll valaki Istenhez, mint a világhoz. Miért ama kérdés, mi volt Krisztus és mit akart ő, nem mást tartalmaz mint ezt: mi viszonyban volt ő Istenhez és a világhoz, és mit kíván ő eme kettős irányzatában ismerőitől.

Krisztusnak viszonya Istenhez a legbensőbb életközösségi viszony vala. Emez Istenben való belső egység volt lényének alapvonása. Ő istenneli összeköttetésének nem közönséges megszorított tudtával birt. Istenben létének öntudatossága képezte ő benne személyességének köz- és súlypontját mindkét természetét illetőleg. Istenben ő nemcsak az égi atyát ismerte, hanem saját atyját is a szó egyetlen értelmében. Istenében létének öntudata ő benne általában ős eredeti vala. Ő ezt senkitől sem tanulta, közlés útján, nem szerezte elsajátítás által; mert erről ő előtte még senkinek sem volt fogalma. Ő Istent belsejében olyannak találta, milyennek ő előtte nyilatkozott. Az ő öntudatos életében maga az örök szellemélete tükröződött vissza.

Krisztus vallásos jelleme, és Istenhezi viszonya csak így jellemezhető világosan és határozottan. Egy minden tekintetben új vallásos életforrás van ő benne bezárva. Neki egyáltalában ős eredeti, teremtképes erejű, magán az Istenség mélyén keresztül nyuló Istenléttudása volt, minek épen ezért semmi külső segéd és gyám eszközökre sem volt szüksége saját nyilatkozata és önmegtartására nézve. Az ő tudata Istenről saját szellemének azon öntudatosságából származott, hogy ő nála az istenneli szakítás és meghasonlás gondolata soha sem került elő. Épen azért képviselője ő a világon az új és legnagyobb istenengesztelésnek.

Azt, mit minden egyebek csak keresnek, az Istenneli létegyiség erőteljes tudatát, neki annyira belső lényegében volt, hogy jól lehet ez, világhoz viszonyában csak képződ-

hetett, mindazáltal ez ő benne, mint személyes erő és adomány eredetileg valamég. Az, mi őt minden egyebektől megkülönbözteti, nem nevezhető épen csak vallásos genialitásnak és virtuositásnak. Ő nem vallásos genius, ő az emberiség legmagasabb fejlődési lépcsőzetének teremtképes, istenhez vezető, Istennel belsőegységes elkezdője és bevégezője, az emberi nem királyi feje s Istenneli szellem és erkölcséletének közege.

Nem vitázunk mi az ellen, hogy ő magát képezte, hogy tanult; olvasta népének szentírásait, Izráel hagyományait, s ismerte kortársai munkáit. Mi csak az ellen harcolunk, hogy az ő vallásos öntudata, idegen befolyás által képeztetett volna; hiszen előköveteit és kortársait átalában minden tekintetben messze túlhaladja. Vallásos nézeteinek alapja az ő testamentomi íróknak soha még csak eszökbe sem jutott. A keresztyénség előtti népek viszonya Istennel, mint az a közhitből nyilván kitűnik, szánandó vala, midőn az áldozatokat és a papi közbenjárás segedelmét használta fel annak megszerzésére.

Az Istenhez való viszony törvény által volt szabályozva, nem erkölcsileg szervezve. Sőt a legfelvilágosultabb ő szövetségi próféták sem tudtak Izráel jövőjére gondolni, szentség és templom, papság és áldozatok nélkül.

A világtörténet folyamában, a népeknek Krisztus mutatja meg s nyitotta ki először azon utat, melyet személyes élettapasztalatának mélyéből és központjából meritvén, saját bensejének szentsége és papsága által vezet ő hozzá. Emez úton ő maga haladt mindenekelőtt, és ez által nélkülözhetlen vezető és szükséges átmeneti pont lön azok számára. Ha ő úgy tűnt fel, mint a kegyesség és erkölcsiség elérhetlen mestere és mint ki egészen új és sajátos út felé tart, valóban lemondván minden segély és gyámolításról, csak felelt hatalmas öntudat, csodaszerű vallásos eredetiség, legyőzhetlen isteni erő és kimeríthetlen szellemi erélylyel kel-

lett birnia, miáltal századokon keresztül el kelle hinni az emberiségnek, hogy neki közvetlen viszonya van az Istenhez. Az ő személyisége mellett sem papság, sem áldozatok, sem szent rendre nincs szükség az Istenhez való közelítésben; eme közvetítőt nem izgatják a szenvedélyek zajlásai; csak így lehetett ő közvetítőjévé mind azoknak, kiktől az Istenség még távol vala. A megkísértés neki is utját állja ugyan, az ő lelkét is szorongatják fájdalmak és aggalmak, végóráiban a halál félelme az ő szívét is fájdalmasan szorítja össze. Hanem emez akadályok őt mind nem szakítják el Istentől. Neki saját bensejében feküdt az, hogy a körülmények kényszerítő hatalmával szemközt, ingatlan győzelemre juttassa a magasabb és alsóbb életnyilatkozatok felett pillanatra megzavart ellensúlyozó erőt.

Ezért nyugszik a Krisztus keresztyénsége egyáltalában oly új tényen, mi az emberiség előtt mindezideig ismeretlen maradt. Az öröklény, ki minden dolgoknak alapja, mint eddig még soha, ime előlép mint világtörténelmi személyiség, hogy részt vegyen az emberiség végkifejlésének munkájában. Eme személyiség tudatban teljesen egy és ugyanaz Istennel; gondolata teljesen Istentől sugalt, úgy, hogy ő gondolatvilágában ment a hamis látszat vagy tévedéstől, és általában csak az igazat gondolni van képesítve; akaratában elhatározottan az isteni célok teljesítésére irányult, annyira, hogy e mellett nála minden egyéb háttérbe lép; érzelmében ment az érzéki és egyéni indulatoktól annyira, hogy elhatározása, az előforduló megtámadások után sem hajlik kedvezmények felé. Ily személyiségben minden a mit gondol, akar és érez — istenszolgálat.

Benne az egész életkegyesség, mert benne az örök igazság lelke lüktet, és minden életnyilatkozata erkölcsi, mert őt a szellemi szabadság ereje élteti. Bár a Krisztus istenneli léteységének teljes tudatával birt, engedelmességén az atya iránt a törvényszerű szabad köteleztetés köteléke

vonul át. Ő a meg nem szorított szabadság engedelmessége volt. Imádság és Isten iránti hit valának kegyességének élettáplálékai. De elé írott kegyesség gyakorlási szabályok ő eleibe nem adattak. Ő csak felimádkozott az atyához, ha bensejében ennek szükségességét érezte. Imádsága szavakban rövid, erőben hatalmas volt. Isten bölcsességében, igazságában és jóságában, az élet minden körülményeiben oly bensőleg bizott, hogy fáradság és veszélyek soha sem riasztották vissza küldetési utjától. Megmutatta, hogy ő egy magasabb istenakarat kinyilatkoztatása végett küldetett az emberiséghez, és hogy neki adatott e végett minden hatalom. Elhatározásában egy percre sem ingadozott; nem rettent vissza még a legkinosabb haláltól sem. A belső küzdelem, melyet sorsának végóráiban átélt, nem ellen törekvés volt isteni küldetésével, hanem csupán érzékeny természetének megrázkódása, az erőszakos halál borzalmai előtt. Eme küzdelmében is az Isten akarata előtti meghajlás lett a győzésérzelem. Bensőleg, a legmélyebb alapon, szakíthatlan egységben állott ő az égi atyával, és az atya akarata mellett soha sem kívánt saját akaratának jogos érvényt tulajdonítani. Magától ő nem akart sem akarni, sem tenni; kész volt mint „Fin“ magát az „Atya“ alá rendelni.

És épen eme szabad önmagát alárendelésben tarthatta meg zavarhatlan egységét az atyával. Ő a legmélyebb elhagyatottságban sem volt egyedül. Eme szavak: „nem vagyok egyedül, mert az atya én velem van“, Krisztus vallásos jellemének legmélyebb igazságú és legfelsőbb jelentőségű kinyomata.

II.

Krisztus viszonya a világhoz.

Az ő saját belső lényegében így felfogott Krisztus hogyan állt tehát a világhoz? Ki életét Istenben találta fel, nem akarja azt a világban ismét elveszteni. Ez állt Krisztusra nézve az ő Istennel való tökéletes élet- és szellemegysége következtében, a világgal szemközt neki nincs más küldetése, mint magát a világot is Isten tudatra emelni fel, hogy így felszabaduljon a világ hamis érdekei alól. Ő a lélek teljes világosságában ismerte a kötelekeket, melyek az emberi szívet legerősebben láncolják a világhoz. Miért nevezte ő a szegényeket, éhezőket, sirókat, üldözötteket boldognak? Gazdagság, élvezet, öröm és tisztelet ama kisértő hatalmak, melyek által az emberi szív Istentől elszakítván, a világhoz vonzatik. Másrésről ő eme világi jókat magukban nem vetette meg, annál kevésbbé nem merült azok élvezetébe. Ő ellentétben volt az előtte élt vallásalapítókkal; nem volt azon értelemben, hogy a világ általános meggyűlölése által szerezzen Isten szolgálatot a szétrombolt világ felett. Hivatásának megoldásában mindig arra figyelt, hogy a világot Isten szolgálatába emelje és a földi eszközöket örök célokra használja fel. Ő annak javait küldetésének előnyére használta fel; nemes tiszta életörömkben erősítette magát nehéz feladatának munkájára; az örülőkkel részvevőleg örült, a szomorkodókkal résztvevőleg szomorkodott; a tisztelet és nagyrabecsülés kitüntetései épen oly kevésbé vágták keresztül utját, a mily mértékben ő azt soha sem ohajtotta, vagy kereste.

Épen azzal, hogy ő a világgal ily nyugalmas viszonyban állhatott, mutatta ő meg azt, hogy az ő viszonya Istenhez zavarhatlan és szilárdul megállapított vala. Ki a világ javait megvetni és megutálni kénytelen, a végett,

hogyan elne vakítottassék és meg ne győzöttessék általuk: az bensőleg még éppen nem szabad. . . . A koldús, ki a gazdagságot gyalázza, elárulja az irigységet, mi lelkében buzog.

Minél inkább szabadnak érezte magát Krisztus bensejében szenvedély és gazdagságtól, életélvezet és örömtől, annál háborítlanabban használhatta ő fel eme javakat saját céljaira. Hanem annyival inkább bűnnek is kellett tartania azokat csupán magukért hajhászni. Ne földi kincset gyűjtsetek magatoknak, hanem gyűjtsetek kincset mennyekben — mondja egyik példabeszéde. Mint mély emberismerő, tudta ő azt, hogy a hol a kincse van az embernek, ott van szíve is; szíve pedig a pénzhez van bilineselve, azért lesz a pénz-Istene, és az Isten, az élő ég-atiya veszni indul szívében. Tapasztalta ő azt önmagán, hogy senki sem szolgálhat két urnak, nem szolgálhat Istennek és mammonnak.

A világi javak és örömök iránti elfogultságtól teljes szabadsága Krisztusnak, mint magasabb világfény nyugszik az ő képe felett. A háborgó indulatok és megmérgezett szenvedélyek, melyek az emberszív szeretetét Isten és a pénz között osztják meg s szakítják szét, az ő szívében teljesen kiirtva vannak. Mivel ő semmi földi kincset sem akar gyűjteni, az ő kincse teljesen égben van, és eme láthatlan világ kincseiben ő teljes megnyugvását találja fel. Külső életközlényei roszabbra változnak, vakbuzgó hittől izgatott családi köre kítaszítja őt; barátai vissza vonulnak tőle; eljő az idő, midőn a rókáknak vagydon barlangjok és a madaraknak fészkek, hanem az emberfia számára nincs e földön hely, holott fejét lehajthatná. . . Hanem azért szorongó aggalom nem szállja meg szívét. Nyugalmasan engedi át magát a mennyei atya vezetésének. Az égnek madarai nem vetnek és nem aratnak, a liliomok a mezőkön nem dolgoznak és nem fonnak, mégis megtalálja

mindenik az ő táplálékát, s ezek mindnyájan ékesebben öltözködnek, mint a pompaszerető Salamon az ő királyi ékeségében. Isten gondoskodik a madarokról és virágokról — eme pillanatnyi teremtményeiről, — mennyivel inkább az emberről, teremtményeinek koronájáról. Törhetlen hite az isteni gondviselés jósága és bölcsesége iránt, isteni egységének és hitének eme gyümölcse, megőrzi őt a legháborgóbb körülmények között. Szíve háborgatlan marad a vészek közepe; mikor a tanítványok reszketnek, a mester arca a szelid béke nyugalmas kifejezését tükrözi vissza.

Nemesak a szünetlen aggságoskodást roszalja ő mint vétkes valamit, előtte a mindennapi élet szükségének gondja és aggódása is pogány színezetű. A pogányság valóságos tudata, a természeti erőktől való félelem által elhomályosítva, önmagában nem is találhat semmi megnyugtatót. A pogány nem ismeri az örök bölcseséget és szeretetet, mi nagyok és kicsinyek felett intézkedik; mely eszközli, hogy akarata nélkül egy hajszál sem eshetik le a fejről, s egy verebeecske sem a háztetőről. Az Istenfia semmiről sem aggságoskodik. Nyugalmas odaadással fogadja, mit a napok hoznak egymás után, valamint nyugalmasan hordozza annak bajait is. Ki oly atyai szorgalommal gondoskodik a jelenről, gondoskodik az a múlt és jövő felett is. Eme szenvedélytől teljesen ment világnézet és életirány adja aztán a kulcsot Krisztus ama szilárdságához és biztos magatartásához, melyet ő üldöztetése és szenvedése közepett tanusított. Mert kincs és földi javak nélkül nyugalmasan ellehetett, nyugalmasan le is mondhatott a földi élet örömei és kényelmeiről is.

Boldogok az éhezők! Ők megelégtettek. Minél több igényei vannak az embernek, annál kevésbé szabad, annál inkább rabszolgája érzékiségének! A valódi szükség vajmi kevésből kitelik; azért elégséges, ha mi az égi atyához csak a mindennapi szükség fedezéséért imádkozunk. Hanem kü-

lönösen boldog az, ki valóban éhezik, ki az úgy látszó nélkülözhetleneket nélkülözni és az égi javak részére a legszükségesebb földi jóról is képes lemondani. Szenvedés és nélkülözések szabadítanak fel bennünket a gyönyörök terhétől; s legboldogabb az, ki legtöbb szenvedést, zugolódás nélkül képes elhordozni. Krisztus a legnagyobb szenvedésekben is úgy tűnik elő, mint egy fejedelmi lélek, az ő közelében a gondok és gyötrelmek is elnyugszanak.

Ő a sirókat is boldognak hirdette. Jő idő, midőn ők ismét nevetni fognak. Krisztus szenvedése, melyet a rajta elkövetett igazságtalanság felett érzett, az ő szeretetteljes kedélyében a részvét és könyörület érzetében dicsőítette meg önmagát. Ime mily fájdalmat okozott nála Jeruzsálem vaksága és megátalkodottsága! Mily örömet gyűjtötte volna ő védő szárnyai alá annak polgárait (Máté V. 24). Az ő szívét a mások iránti szeretet fájdalommal világította meg. Mihelyt igyekezetének sikertelenségét fájdalmasan tapasztalta; közeli megdicsőülése felől azonnal biztos vala. Ama sziklarendíthetlenségű hitében, hogy országa diadalmas jövőre jutand, a legirtózatosabb gyűlölséget is oly kimeríthetlen türelemmel hordozta el, mihez hasonló példát a világtörténet nem képes felmutatni. Épen ezért nevezi ő boldognak a gyűlölteket, szidalmazottakat és üldözötteket. Nekik jutalmuk van menyekben. Eltűnni az egyenesség és igazság szolgálatában a legfájdalmasabb szidalmazást is az emberektől, mindez az ő szemei előtt nem szerencsétlenség, hanem az ég különös kegyességének képében tűnt elő. Az üldözötteknek a föld természetes semmi kárpótolást sem ad. Az okosok elfordulnak tőle, a közönség a megvetők s üldözők szolgálatába áll . . . . hanem az ő jutalmuk a menyben van biztosítva. Ha majd egykor áthatandja őket is az igazság, ha az egyenességet ők is oltalmuk alá veendik, majd ők is csak beállanak Isten szolgálatába és munkásai lesznek az isteni ügynek a világtörténetben. Addig ők az istenneli közösség pecsétjét hordják

bensejökben, és a szívökben érzett isteni béke élvezete gazdagon kárpótolja őket a sebekért, melyeket rajtuk a gyűlölet és gonoszság ütött.

Kifejtetvén a keresztyénség alapítójának a Krisztusnak jelleme, annak lényege is mindig határozottabb vonásokban tűnend szemünk elé. Krisztusnak Istennel eredetileg belső egységes és Istenben hívő érzelme, egész hivatási körén keresztül inkább világuralmi szellemerővé emelkedik és ezzel az akarat tisztasága és ítéletének oly elhomályosíthatatlan világossága van egybe kötve, hogy a Krisztus életére való tekintettel, magának az isteni szentségnek tükrébe tekinthetünk be. Valóban ő viszonyban marad a világgal, s lényegében visszatér belsejéhez és az örökké valósághoz. Hanem eme belsőségben ő minden egyoldalúságtól ment. Ő e ponton is egyetlen. Kitünő emberek megvetik, vagy kerülnek a világgal való érintkezést. Ők kegyesek és tiszták, hanem nem ugyanazon mértékben szilárdak és hatékonyak; tőlük senki sem vár beavatkozó elhatározásokat, s következtésekben dús eredményeket. Amaz Istennel benső egységes ember, ki egykor élt, egyszersmind hatékony erejű is volt. Ama lökés, melyet ő a világtörténet haladására tön, még ma is működik, és pedig folyvást növekvő erővel.

Épen azért ő nemcsak a legtökélyesebb ösképe a válásos erkölcsi életnek, hanem egyszersmind legtökéletesebb mintaképe is. Az ő személyében a kegyesség és erkölcsiség eszménye lett tényynyé. A leghatalmasabb szónok, mert szavai mindig találnak és gyűjtanak; győzelmes küzdő, mert tényei keresztül járnak a világot, jeleznek és döntenek. „Mind den fa az ő gyümölcséről esmertetik meg, mert a tövisről nem szednek figét, és a csipkéről nem szednek szöllöt“ (Luk. VI. 44) mondja egyik bölcsmondata. Hallani és tenni előtte ez az igaz; a ki csak hallgat és nem tesz, előtte olyan, mint azon ember, ki az ő házát homokra építi (Luk. VI. 49). A ki Isten akaratát cselekszi, az neki atyafia, nővére és anyja (Márk 3. 35).

Csodatevő gyógyításai is a jóakarát és szeretet tényei. Alárendelt tanítványainak hatalmat ad a tisztátalan lélek felett (Márk VI. 7). Mindeneket jól cselekedett, mondatik (Márk VII. 37). Bebizonyította, hogy az akkor élő nemzemény még meg éri az időt, midőn Isten országa teljes hatalmával eljövend (Márk IX. 1).

Mitrovics Gyula

TÁRCA.

Érdekes szóváltás tanférfiak között.

A „Revue de l' Instruction publique“ Párisban megjelenő jeles szakközlönynek szerkesztője f. é. apr. 4. számában így nyilatkozik:

„Tudjuk, hogy vádállapotba jutottunk; vádolnak bennünket tiszteletlenséggel, barbarizmus és vandalizmussal azért, mivel szönyegre hoztuk a klasszikai tanítás reformjának kérdését. Ám, ha elítélnék, ha kiközösítenék, vigasztal az, hogy nem kicsiny számú társaságba jutunk, és nem rossz körbe. Egyik vidéki tanoda igazgatójától a következő levelünk érkezett.

A kérdés fel van téve, hát meg kell oldani. Ime az én megfajtési kísérletem, mit becses figyelmébe ajánlok. Röviden összevonva adom; nem kétlem, megértendjük egymást.

Mindaddig, míg — a jelenleg érvényes feltételek alapján — az államkormány fogja kezelni a tudományokból nyerendő oklevelek ügyét (baccalaureatus), és míg az ily oklevél követel tetni fog a végre, hogy valaki tudományos pályán vagy állami közszolgálatokban hivatali alkalmazást nyerhessen; kétségtelenül a görög és latin nyelvek tanulmánya képezendia második vagy közép tanodákban a fő tantárgyat, s ez az ugynevezett klasszikai tanítás. Hanem a dolognak tényleg ilyen állása épen nem helyes, a legkiáltóbb ellentétben áll a szabadsággal. Az atya nincs szabadon elbocsátva arra

nézve, hogy fiának az általa óhajtott tanítást megszerezhetette-e; de a fiú is meg van kötve, a mennyiben vagy lesz belőle tudós nyelvész, vagy sem, át kell, hogy vergődjék a görög és latin nyelvészetnek szokásos, közös tanfolyamán.

Kísértsük meg annál fogva e téren is kikeresni a szabadságot, vagy a mi ezzel egyértelmű: az igazságot, a méltányosságot; a többi aztán önként következik. Hogyan juthatunk el már e szabadságra, a kezeinknél levő parlamentarizmus eszközök felhasználása által? Erre nézve a következő tervet csináltam:

1. Oda kell hatnunk, hogy törvényhozásilag kimondassék, a szaktudományi oktatást nyertekre nézve is, tudori oklevelek szükségessége; az ezek elnyerésére megkívánt vizsgálatokon aztán az ókori nyelvek helyét betölteudik az újkorbéli élő nyelvek.

2. Ugyancsak ily úton mondassék ki, hogy a gyakorlati és szaktudományokból nyert oklevelek egyenlő érvényűek a klasszikai tudományokból adottakkal arra nézve, hogy azok tulajdonosa közhivatali és tudományos életpályára juthasson. Ily módon már mind a családapa, mind fiai kielégítő választási és cselekvési szabadságot nyernek. Egy lépéssel tovább menve, még azt is kívánni, hogy általában minden egyetemi oklevél eltörültsessék, — ez nem szabadság, nem méltány lenne többé, de a nálunk divatos kegyuri és pártfogói viszonyok között, vissza és hátravetnők Franciaországot a régi arisztokrata és klerikális uralom alá. Ellenben ha a szabadság ezen, általunk kívánt és tervezett alakjában megszereztetik, úgy mindazon kérdések, a melyeknek gyakorlati megoldása mostani körülményeink közt lehetetlen, azonnal könnyen megfejthetőkkelé válnak.

A felhozható ellenvetésekre következő válaszaim vannak:

1. Ha orvossá, ügyvéddé lehetni és államtanodákba belépni szabad a szaktudományokból nyert oklevél által, úgy valószínű, hogy 100 jelölt közül 80 nem fog kérni többé klasszikai tudományokból bakkalaureátusi oklevelet. Igen, de azt nem látni, hogy micsoda lényeges kár van ebben?

2. Igaz-e az, hogy valaki értelmes és haszonvehető emberre lehessen a tudományos vagy közhivatali életpályákon, ha nem képes olvasni a görög és latin szerzők műveit? Ez az, mit kétségsbe vonni nem lehet. Sok kitűnő emberünk van,

a lelki erélynek valódi példányai, kik soha nem tanultak görög és latin nyelveket, és miután, jól roszul, önszorgalom útján megtanulták, épen semmi hasznát nem vették, elfeledték.

3. Igaz-e, hogy a görög és latin nyelv tanulása többé nem oly hatásos képző eszköz a gyermek nevelésére, mint azt hiszik, maig is? Bizonyára olyan az, és e tanulmányozás mindig fejlesztő hatású épen úgy, mint minden tanulmány, minden szellemi foglalkozás, bármi legyen annak tárgya.

4. Igaz e, hogy az ókori nyelvek és irodalmak nem volnának szebbek és tökélyesebbek az újkori nyelvek és irodalmaknál? Részemről, ki nyelvész vagyok, ismerem a görög és latin nyelvet csakugy, mint a többieket, s tudom szintugy a keleti mint a mostankori élőnyelveket, teljes biztonsággal állíthatom, hogy a francia s angol nyelvekben oly kitünő jelességek vannak, minőket a görög és latinban nem találhatni, és hogy sokkal több értelmi, erkölcsi és izléstani segélyeszközökkel, értelemfejlesztési, szívképzési tényezőkkel bírnak az újkori nyelvek, mint a klasszikainak nevezett bármelyik nyelv és irodalom.

5. E szerint felhagyjunk-e a klasszikai nyelvek tanulmányozásával? Távol legyen. Inkább tegyük azokat a maguk illető helyére. Ekkorig kizárólag uralkodtak — szerencsétlenségünkre; az igazság kívánja, hogy csak egyetlen s z a k b e l i v é legyenek. Nem végképen szükséges az, hogy minden tanult ember tudjon görögül és latinul, mint az sem, hogy mindenki tudjon angol, héber és szanszkrit nyelvet. Lesznek tehát jövődöre hellenistáink, latinistáink, épugy mint kell, hogy legyenek pl. germanisták, orientálisták — sem több, sem kevesebb.

6. Tehát így a klasszikai nyelvészeken kívül egyébféle tudósaink és szakembereink Görögország és Róma ismeretét végképen nélkülözzék e? A történész, régiségbuvár, bölcsész, író és a műbíráló egyáltalában és mindig kell, hogy ismerje a görögöket és rómaiakat; hanem olvasandják azok munkáit azon hű, pontos és tökélyes fordításokban, miket a klasszikai nyelvészek kiállítandottak. Husz hellenista és latinista megfelelhetne egész Franciaország e nembeli tudományos és irodalmi szükségletének sat. — Nem folytatom tovább; s a p i e n t i s a t.

Eddig a levél. Ha ez már önmagában figyelmetkeltő,

sok ember által már régóta érzett és átértett, csak ily egyenes őszinteséggel nem fogalmazott igazságokat tárgyaz, nem lesz érdektelen a szerkesztőnek f. é. ápril. 11-kei vezércikkében a bemutatott levélre tett jegyzéseit, szakértő észrevételeit ösmernünk.

Biztosan hiszszük, mondja ez, hogy ama levél némi zajt ütött az egyetemi kül világban. sőt tán botránynak is véthetik. Bár megíratott: jaj annak, ki által botránkozás leszen, és bár az általunk, közbenvetésünkkel történt, nem gondoljuk, hogy annak előidézése vagy megtörténte miatt bünbánati vezeklést kellene tartanunk. Számosan találkoznak egyetemi tudósaink és pedig a kitünőbbek között is, a kik előtt az ugyan. klasszikai nyelvek és irodalmak előnye minden vitázhatóság fölébe emelt valami dogma-féle színvonalon áll. Nekiek a latin és görög két szent nyelv, a melynek bizományosai ők, s a melyeket sértetlen épségben kell átbocsátani utódaikra. — Legkisebb merénylet azon kultusz ellen, a melynek főpapjai ők, körülbelől szentségtörés, vagy — ha mérsékeltebb kifejezést használnak — hát valódi képtelenség. — Képtelenség! No ez ugyan elhírtelenkedve hozott ítélet. Hanem mi bocsánatot kérve állítjuk, hogy vitatkoztak, vitáznak, s még fognak vitázni az emberek mind a világ végezetéig nemcsak ezen, hanem egyéb dogmák s hitágazatok felett is. Mindent lehet vitatárgyává tenni, mindent a nap alatt; erről íratott meg, hogy Isten a teremtés után: *tradidit mundum disputationi*, — és a bölcsesség kezdete nem többé az urnak félelme, hanem az, hogy vitázni tudjunk. Lássunk hozzá tehát egészen kedvünk szerint, nem félve semmitől. Minden vitázás üdvös lehet, ha megvan benne e három feltétel: jó akarat, nyugodtság és őszinteség.

Levéliónak összes okoskodása ez egyetlen főtételre vonható: semmi sem klasszikus (értvén e szó alatt különösen az ifjúság növelésére, értelmi és erkölcsi képződésére alkalmazott bizonyos hatályt), tehát: semmi sem klasszikus; vagy a mi ezzel egyértelmű: Minden klasszikus. Ha pedig minden tudomány egyenlő jogcimen mondathatik klasszikusnak, úgy a szabadság és józan ész ellen teszünk azzal, midőn az ifjúságot két ókori nyelv korlátai közé szorítjuk, mintha azokon kívül nem volna idvesség. Döntsük le hát e korlátokat, nyissuk meg a pálya útját, hadd menjen ki-ki arra, a mely

irányban vezeti a lélek, a merre üzi hivatása. Hadd leheheszen latinista vagy hellenistává, a ki azzá lenni kíván, csak ne erőszakoltassék reá.

Őszinte barátai voltunk mindig és vagyunk a szabadságnak minden tekintetben; hanem, bevallani kénytelen vagyunk azt, hogy e szabadság, ilyen alkalmazásban, valódi anarkhiának tűnik fel előttünk. Ez lenne, betűszerinti értelemben — a nyelvek zavarára (a bábeli jelenet új kiadásban), növelési rendszerre szentesítve. T. munkatársunk észjárása tán egyenes, valóban logikai éllel van összeállítva; csupán egy hamis alapelven épül.

Ez nem azt teszi, hogy tételeinek egynémelyike igen becses, sőt elvitázhatlan igazsággal nem birna. Igaza van, p. midőn azt mondja, hogy „lehet az ember nagyon értelmes, közhasznú, akár tudományos, akár hivatali életpályán alkalmaztatásban, habár nem olvashatja a görög és latin remekírók munkáit. Sok derék ember megtanulta azokat önszorgalom útján, jól vagy rosszul, de épen semmi hasznukat nem vette. S azontúl el is feledte szépen.“

Igaza van, midőn állítja, hogy „mindennemű szellemi foglalkozás fejleszti a lelket, bármí tárgyú, és hogy ez nem saját kiváltsága az ókori nyelvek és irodalmaknak.“ Még abban is igaza van, bár ugyan merész állítást kockáztat, de igazat mond — állítván, hogy az ujkori fejlett nyelvek és irodalmak semmí tekintetben nem félhetnek az ókorbeliekkel összehasonlításról.“ A negyedik pontban teljes joggal hivatkozik, mint tudós nyelvész, önmeggyőződésére ő, ki egyenlően érti a keleti és az ujkori nyelveket, s példaként felhossa az angol és francia nyelvet s irodalmat, melyekben több szellemi és erkölcsi képző elemet talál, mint bármelyik klasszikai nyelvben.

Megvallom, sokkal inkább meghat tudós barátomnak ily őszintesége (bár a mellett nem fogadom is el mindegyik állítását egészben), mintha hallanék valamely egyetemi tudóskát, fenhéjázó minden ujkori műveltséget becsmérő atyáfit, a mint szemeszöktében állítaná, hogy mindaz, mit ő nem tanult, nem is érdemli a tudomány nevét. Mindezekben sok jeles igazságot fejt ki. Hanem ez mitsem tesz a dolog érdeméhez, nem teszi igazzá az önmagában megállhatlan fő-tételt: Semmí nem klasszikus, vagy minden klasszikus.

Itt már bocsánatot kérünk tőle, és kimondjuk, hogy igen is van, és kell, hogy legyen valami klasszikus, miután a növelésre vonatkozólag nem lehet az, hogy némely tanulmányok nem volnának szükségképeniek és így kitünőleg jók; mások hasznosak, és így jók, mások ismét haszontalanok vagy közönyösek, és így roszak. Kétkelünk, és méltán a felett, hogy vajjon a khinai és maga a héber (ezek is oly háziasokká lettek már t. i. korunkban, mint Athéne és Róma) nyelvek valaha klasszikai tanulmánynyá legyenek. Közelebb-ről véve példát, a spanyol irodalom soha nem lesz klasszikai tanulmány. Don Quixotte, kinek műve azon irodalomban egyetlen, mely a nem spanyolt is érdekelheti, önmaga nem képezhet klasszikai irodalmat. Még az olasz irodalom sem. Egyetlen nagy, papi-vallás szellemű és titokzatos költő (hieratique ou hieroglyphique), két udvari, kabineti és tanodai költő, kik közül az egyik épen gúnyoros epikurista, mint a mi Gentil Bernardunk és Parnynk, a kik közép korbeli lovagregényeinket ékesen átszellemített sándorversekbe öntik, két nagy próza-író, kik közül egyik nehézkes döccenős elbeszélő, a másik ép oly rideg, mint mélyenjáró politikus: mindez nem elég arra, hogy klasszikus irodalmat képezzen, s én nagyon szegényesen, hitványul tápláltnak tartanám azon szellemet, a melynek élményei csupán ezekből álltak. Továbbá ön a szabadságról beszél t. barátom, az atyának és a fiúnak szabadságáról. Ez utóbbira, úgy vélem, kegyed is sokat ad. A fiu leginkább életkora tizedik évében jutván a magasabb tanpályára, különös volna ekkor így szólni hozzá: „ifju barátom, itt az idő, hogy tanulmányozni kezdesz, most válaszs! Latinista e? hellenista, germánista, orientálista, sinolog, vagymí egyéb kívánsz lenni? Szólj, választási szabadságod van.“ A gyermek alkalmasint azt felelné, hogy jobban szeret játszani, s ez aztán abban marad. Ekkor az atyához kell fordulni, a kinek tudnia kell, hogy mit akar tenni fiával. Tudja e mindig? biztosak lehetünk e felől? Hány oly atyát ismer kegyed, ki a fiát megillető növelés iránt okos választást tenni képes. Volnának pedig valamennyien ilyenek, még akkor is van oly szabadság, a mit teljesen részökre átengedni nem lehet, nem szabad, s ez a nemzeti közértelmiség színvonalának tetszésök vagy személyök szerint — alábbszállíthatása. Ezen szabadságot Franciaország nem adhatja senkinek, ön pedig ezt követeli az atyák részére. A fensőbb tudományos műveltség te-

szi valamely nép szellemét, ez a kezesség az ő értelmi képessége felől; ez teszi a francia szellemet azzá, a mi; ennek köszönjük a világban elfoglalt helyünket, s ez az, mi nemzetünk dicsőségében, befolyásában megmásíthatlanul ragyogó; szilárd és tiszta. Ezt hagyni lerombolni, nem egyéb volna, mint nemzeti öngyilkolás; már pedig a családapa számára igénybe vett ily szabadság okvetlenül megölné a nemzetet. Kegyed önmaga bevallja, hogy „ha orvossá, ügyvéddé lehet az ember s az állami tanodákba is beléphet a szaktudományokból nyert tudori oklevéllel, — 100 közül 80 (de bizvást írhatta: 90) nem fogja többé keresni a klasszikai tudományokból nyerendő oklevelet. Igen. „Csakhogy — teszi hozzá — én nem látom, micsoda lényeges baj támadna ebből.“ Patvarba! de nagyon szerencsés, jó véralkatú ember lehet ön; egész világ nem tudna oly könnyedén alkalmazkodni. Családapa számára méltányosan, a közjó kára nélkül csakis annyi szabadságot kell fentartani, hogy fiát vagy fiait, ha neki úgy tetszik, nem klasszikus, hanem egyéb tudományos műveltségben növeltesse. Ezen célra már alkalmasabb eszköz nem is lehet, mint a másodlagos szaktanodák. Annyit megengedni minden családapának, hogy saját belátása szerint készítgesse és módosítgassa gyermeke klasszikai tanulmányozásának programját, ismételve mondjuk, nem szabadság, de épen anarchiára vezető lépés volna. Megkívánja tehát a közérdek, a nemzet és a társadalom érdeke, hogy létezzenek klasszikai tanulmányok, és hogy azok színvonala minél magasab legyen; de ugyanakkor mulhatlanul szükséges, hogy azok eléggé széles körűek legyenek és az időnek kíváncsiához alkalmazottak. Aztán van még egyéb is, mit jelen korunk sürgetőleg követel, mely — ha nem csalódunk — az, hogy a közoktatásnál tetemes idő szabassék az ekkorig felette elhanyagolt testgyakorlatra. Ilyen az is, hogy a tudományokból mindazon tárgyak szorgalommal taníttassanak, a melyekre szükségök van azoknak is, kik szaklagosan nem foglalkoznak azokkal. Ilyen még az, hogy a történelem tanításának adasék meg azon érdemleges fontossága, melylyel bir polgárokból álló nép gyermekeinek növelésére. Ilyen végre az, hogy az irodalmak által legyünk állandó kapcsolatban, bensőleg jó viszonyban mind a régiekkel, kiktől származunk, mind az újkorbeliekkel, kik között élünk.

Ezen röviden vázolt tanulmányi tervezetben két nevezetes újdontság foglaltatik: a testgyakorlat és az újkori irodalmak, előbbi oly nélkülözhetlen kellék a test, mint utóbbi a szellem életének egészséges állapotban fentartására. Itt rejlik eddigi közoktatásunk bűne, hogy míg egy részt nagyon zárdai, másfelől igen szorosra korlátozott vala Görögország, Róma és a tizenhetedik század között. Azonban vannak egyéb klasszikusok is a régieken és a XIV. Lajos századában éltek kivül; itt az idő, hogy ezeket is felismerjük, és — mint olyanokat tanulmányozzuk. El fogunk pedig erre jutni, mert az mulhatlanul szükséges. Korunk ezen kettős igényével szemközt, igazolva leend már azon aggodalmunk, ha vajjon lehető lesz-e sokáig, jelenlegi tanrendszerünkben, illető helyet adni ez igények teljesítésének, együtt a ma két irodalommal? Ez nem onnét van, miről tisztában is vagyunk önmagunkkal; mondom, nem onnan van ezen aggodalmunk, mintha talán mi egyebeknél barbárabb volnánk; de jól tudjuk, miszerint a tudományos iskolákban is egy-egy nap csak huszonnégy órából áll.

Igy a franciák. Most már jól esik bevallani, e téren mi sem állunk elszigetelten, nem tétlenül, összedugott kezekkel nézve a művelt világ haladási mozgalmait. Van, és pedig oly mérvben, mint azelőtt soha, magyar tanszaki irodalmunk. — Valljuk be azonban, mert ez is igaz, hogy a prot. részen leggyengébbül képviselve. Bizonyos okát én is tudok. Ószinte szeretetem az igazság iránt, és az igazán szólásért többszörösen zúzott fejem feljogosítanak, megkövetelik, hogy ki mondjam. Nem az egyetemet, nem a prot. magyar egyházat sujtja a vád, egyesek bűne, de maig büntetlen, az, hogy nálunk divatba jő: a tanügyi reformok felől író és tanulmányozó igénytelen egyéniségek hivatalból üldöztetése. „Meddig ó még?“ Annyi leginkább kivethető a zavarból, hogy tanodáinknak hivatalos kormányzata és műszaki vezetése között nincsen tisztára derített különböztetés. E nélkül már sokáig el nem lehetünk. Hanem visszatérve a szóváltásra, igénytelen nézetem szerint, rokonos e vita azzal, mely nálunk ezen cím alatt szerepel: humanizmus és realizmus küzdelme*). Itt találkozunk. Most egyelőre még eldön-

*) Lásd közelebb: „Budapesti tanári egyl. Közlönye“ I. füz. 46—58. 1. és „Tanügyi Füzetek“ 11 füz. 41—59. 1.

tetlenül folyik a csata; utóbb a végletek elsimitása bizvást meghozandja a békét. Egy mulhatlan feltétele van küzdelmeink remélhető sikerének: jó akarat, nyugodtság és ösztönesség jellemezzék az elmélkedőnek észjárását, vezéreljék tollát és szabályozzák a cselekvés terén állóknak eljárását. Uraim, az eszméktől félni, s a népet féltetni, hasztalan fáradozás, gyermekes babona, melyből kinövéünk a férfikorral. Virad, haladnunk kell. Bizony, itt az idő, hogy körülnézzünk, hogyan áll középitanodáinkon a klasszikai tanítás? Hányadán vagyunk magyar remekíróinknak a gymn. oktatásnál fel- vagy nem használásával? Hogyan állunk az újkorbéli művelt nyelvek és irodalmak tanításával? Miképen viszonylik gymn. oktatásunk a nagy közönségnek mai szükségleteihez (luxus-növelés*)? Hozzálat e a hitfelekezet, mint olyan, kívánatos polgári tanodák állításához? Vagy bevárja, míg külről ható nyomás alatt, idegen impulszus folytán, nem lehetend többé nem cselekedni? Tartjuk és tartsuk-e hát tanférfiainkat oly lealázó, a jogi állást több helyütt végképen nélkülöző helyzetben, hogy őket a rájuk bizottakért felelősségre nem vonhatjuk? . . Ennyi mostanra.

Gonda László.

Az élesdi ref. egyház története*).

Vannak egyházak, melyeknek eredetét s idejét az ide vonatkozó okiratok hiánya miatt csak századig is alig tudnók felvinni. Vannak egyházak, melyeknek eseményei feljegyzésében, s a jegyzetek megőrzésében ha elődeink több részvétet s figyelmet tanusítottak volna, oly érdekes és világosító adatokat szolgáltatnának, melyek sok (most csak népregének

*) Az 1847 előtti években Biharmegye u. n. körösvölgyi járásában, a ref. lelkészek egy papik ört állítottak; ennek feladata volt olvasó és dolgozó társulatban időnkénti összejövetelek alkalmával, egyrészt a papi teendők körében korszerű ismereteket, tájékozottságot s gyakorlatosságot szerezni, olvasni, tanulni és a tanultakat egymással közölni, eszmecserék által művelődni, — másrészt az e vidéken létező, nem gazdag, de jeles múltú egyházak történetétét feljegyezgetni, s a jövő

vagy mondának hitt), a haza történetére nézve fontos eseményeket merítenének föl a feledésbe ment régiségből, melyek a történetnek itt ott gyenge fonálát erősítenék, s az események sorában kapocs gyanánt szolgálnának.

Ide sorolandó az élesdi ref. egyház is, melynek csak egy évszázados fennállását is, semmi birtokunkba levő okirattól nem tudnók bizonyítani. Azonban, ha szinte ide vonatkozó oklevelekkel nem dicsekedhetünk is, és ha hitelt nem érdemelne is a lakosok közt szájban forgó azon monda, hogy ezelőtt mintegy 150 évvel költöztek őseink mostani lakhelyünkre, a mostani mezővárostól mintegy óranegyednyire fekvő helyről, hol az akkor nagy és szilárd, termésköből állítólag Telegdi István által épített templom is létezett; de a melynek, a Körös rombolása miatt, romjai is alig láthatók; mégis hozhatunk fel olyanokat, mikből az élesdi ref. egyháznak, ha szinte viszontagságos is, de folytonos fenállása harmadfél évszázadon túl vihető, és biztosan állítható az, hogy mindenkor anya, és mind lelki pásztorral, mind egyházi kézsületekkel ellátott egyház volt. Ez állítást igazolni látszanak:

1-ször. Az 1769-ben kezdődött anyakönyv, e homlokirattal: „Matricula, azaz olyan könyvecske, melyben 1769-től fogva az élesdi Ecclesiában megkereszteltteknek, megholtaknak s házasultaknak neveik felirattak, több nevezetes dolgokkal együtt T. Naszályi András ur predikátorságában, szereztetett Pünköst havának 2-ik napján.“

NB. Noha e matrikula a fentebb megírt esztendőben szereztetett, mindazáltal a pusztán levő kőtemplomot ez előtt 200 évvel, vagy többel is bírta az élesdi ref. ekklezsia. Itt értetik a Körös árja miatt leromboltatott templom, mely a lakosok elköltözése után is száznál több évig fedelestől fenállott, míg

kor számára megőrizni. Kimondatott, hogy minden lelkész köteleztetik egyháza történetéről, a mit bir, összegyűjteni, s a kör jegyzőkönyve számára beküldeni. A szép sikerrel működött kört munkásságában az 1848-ik év zavarta meg. E kör egyik s kitünőbb tagjának t. Váczy József élesdi lekipásztor urnak így származott rövid jegyzete az, mit ezennel közlünk. — T. lelkészeink ítéljék meg, nem volna-e üdvös az efféle papi köröket újból felélesztteni, vagy ha nem léteztek is, most felállítani, s egy felől a lelkészi művelődésért, másfelől drága egyházunk történetéhez adatok szolgáltatása végett ezekben munkálkodni?!

Közlők,

végre az említett szomorú sorsra jutott. Fájdalom, az ennél régibb anya könyvet, mely a mult század elején kezdődött, minden igyekezet mellett sem csikarhatta ki előde kezéből, s csak bele pillantani sem lehetett szerencsés, előde halála után többé senki sem kereshetvén.

2-szor. Egy tizitezés boros edény, az Ur asztalához használandó, mely 1703-ban — hihetőleg megrendelésre — készült

3-szor. Egy ötitezés cinkanna, melyet a rajta látható kézi műszerek és ó izlésű metszések már magok is régen készültnek bizonyítanak, a rajta levő 1599. évszám pedig kétkedni sem hágy azon, hogy már régibb, mint harmadfél évszázados. Rajta látható ezen felirat:

ANDREAS KÖLER MECHEL DRECHER.

4 szer. Egy aranyozott, ezüst áldozó pohár, mely a régiség miatt megrongálva lévén, 1844-ben özvegy Dávid Miklósné — Egri Erzsébet asszony kegyes ajánlásából megújított ugyan, de mind formája, mind felirata bántatlan maradt, s rajta körül olvasható:

ISTENNEK TISTESEGERE A3 ELES DI ECCLESIA-
HO3 CINALTATA MAGA KOLTSEGEVEL E3 PO-
HARAT KOROGI GRISTOPH SZEKEFHIDI VDVAR-
BIR? ANNO 1549.

5-ször. Egy három meszelyes töltögető cinkanna „CO IAKAB DEAK Ellesd. Templ. számára“ felirattal, melyen az évszám nem látható, de ó szerű alakja és kopottsága a többinél régibb időre mutat.

6-szor. Egy a szent asztalhoz való keszkenő, himezve, s e körirattal: „Adta Isten dicsőségére Petri Balásné az Élesdi Ekkleziának. 1689.“ Ennél régibb volt egy 1586 ban készült, s ezüsttel himezett; de a melyet avultsága miatt, az azt méltányolni nem tudó gondnok, a szent asztali készülétek közül, mint nem használhatót, egy szegénynek ajándékozott 1833-ban, kitől azt többé kézrekeríteni nem lehet. Ezen is az élesdi ref. ekklesia neve, s az 1586 ik év volt olvasható.

7-szer. A szónoki szék felibe még a régi templomnál használt visszhangzó.

8-szor. Az ugyancsak ott használt, de most is épségben levő kisebbik harang, „In Te Domine Speravi“ körirattal.

Alig lehet feltenni, hogy az egyház és hivei eleitől fogva mind a vallásos üldöztetések, mind a hont fárasztó háborúk súlyában bő részt ne vettek volna, már csak csupán a hely fekvése miatt is, mely Nagyváradtól 5, Kolosvártól 12 mértföldnyire, a somlyókői bús feledtségben veszteglő várhoz pedig, melyet már Bocskai is csak ujíttatott, egy órai távolságra esik. Ezelőtt 150 évvel mostani helyétől délre, egy óra-negyednyire a Körös mellett feküdt a helység, azon az egy német mértföldnyi átmérőjű köztéren, melyet Vályi — termékenységére nézve — első osztályunak mondott a maga idejében. Innen később a Körös árja, mely házaikat lerontotta, templomukat is ostrom alá vette, elszorította azon délnek fekvő hegyek alá, melyeket már akkor is bortermesztésre használtak. Itt templomot építvén, továbbra is a ref. egyház szellemében dicsérték az Istent; ezen templom helyett építették a mostanit 1792-ben, mely az 1831-iki földrengés és a föld omladékonysága miatt széthasadozván, minden pillanatban veszedelemmel fenyegeté a lakosokat.

Mint egyéb, úgy jobbágyi viszonyaira nézve is sok változáson ment keresztül. Őseiktől vett monda szerint valaha a határszélek szabadalmaival is bírtak, de ezt okadatolni nem tudván, mellőzzük. 1600 táján a Solyomkö-vár környékén sokan a vár omladék és romok közt bujdoklottak. Annyi bizonyos, hogy e város szolgálta a Bánffy családot, a királyi kamarát, idősb Zólyomi Dávidot; a régibb időkben Bethlent; jelenleg pedig a gazdag Battyaní József gróf solyomkői uradalmának középponti helye, hol a vérhatóság is gyakorlatban volt. Lakosai a határt nagyobb részben elpusztított, és gyakran a kész terményt is elromboló Körös miatt kevéssel bírók, s bár földművesek, de a föld kevés és sovány volta miatt inkább gyümölcs és bortermesztésből eszik kenyerőket, s e miatt remegve fognak a templom építésnek költséges művéhez, várván, honnan jő a ségedelem, nem szánja-e meg dús földes urok... de bizony attól semmi segély!

1853. év pünkösd 3-ad napján, a földrengés által meg-ingatott templomfalak széttágulása miatt, a menyezet leszakadván, s a templom használhatlanná levén; halaszthatlanná lett az újból állítandó torony és templomépítés munkába vétele; mi azon évben sikerült is, és a kész falak fedél alá vették, s majd 1854-ben külső-belső kicsinosítása be is lőn

végezve lön; és ez mind az anyagilag gyenge, de buzgóságban erős és kitartó egyháztagokra kirótt, birtok-aránylagos adózásból — minden más felőli segély hozzájárulta nélkül; sőt a debreceni ref. főiskolától kölcsönözött 840 osztr. frt is 1863-ban már teljesen visszafizettetett.

Ámbár szinte három évszázadra lehet képzelni ezen egyház fenállását, mégis lelkészeinek névsorát csak 1751-től lehet szakadatlan lehozni, minek okát a XVII. század végén kezdődött, de SS. lelkész által elsikkasztott anyakönyv nem léttében kereshetni.

1751—1760 ig Bogdán József.

1760—1769-ig Csanálosi István.

1760—1777-ig Naszályi István.

1778—1789-ig Belényesi István. — Ezen lelkész, egy vele egyidőben élt, de előtte öt évvel elhalt öreg hallgató előadása szerint bizonyos vallásos kérdés miatt bebörtönöztetvén, ügye tisztasága érzetében a rajta esett gyalázatot nem feledhetvén, megtébolyodott, s benne elveszítette az egyház egyik hiv lelkészét.

1789—1799-ig Lecső István.

1799—1905-ig Sárközi Sámuel.

1805—1811-ig Mata Imre.

1811—1831-ig Sárközi Sámuel.

1831— Váczy József.

Az egyház jelenlegi gondnoka: Pusztay István.

A lakosok hihetőleg mindaddig, míg a reformált vallás világa köztök meg nem gyűjtatott, a környéket lakó görög nem egyesült oláhok hitét követték.

Jegyzette (1846) Váczy József lelkész.

I—S és e--r.

Pálóci Horváth Mária urhölgy emlékezete.

I.

Előima.

Isten! élőknek és holtaknak Istene! Szent házádba jöttünk, hol úgy a bánat mint az öröm, a jólét mint a szenvedés napjaiban bemutatjuk szívünk hála áldozatát, s feltárjuk esdő kérésünket.

Itt szedi le szívünkről a bánat fullánkját szent lelked vi-

gasztalása, itt szállja meg lelkünket a remény, itt ad bizodalmat a hit, hogy sehol és semmi időben sem hagy el minket a mi Istenünk, még a halál völgyében is velünk van.

Mély megilletődéssel imádunk oh Isten! a fájdalomnak e szomorú ünnepén, midőn a kegyelet és hála lelki adóját fizetjük le ama nemeskeblű hölgy emlékének, kinek dicsekedése volt mindenkor az urban, s kire szíve tisztaságáért a te kegyelmednek bőségét árasztottad ki.

Megszállják lelkünket az emlékezet szelid világánál az ő nemes jellemmel futott földi napjai, s fájó érzellemmel nézünk utánna, mert elvesztettük őt, ki mások boldogítására élt. De édes megnyugtatóssal öleli át lelkünket a hit, hogy te jó atyánk hosszú életpálya után lelkét az üdv honába vevéd, por részét pedig a sir békés álmába szenderítéd. E boldogító hit által szedd le a jó rokonok szemeiről égi kezeiddel a felütődő bánat könnyeit. És mireánk, kik egybegyűltünk, töltsd ki szent lelkedet égi atyánk, hogy midőn szomorodott szívvel róla emlékezünk, megvigasztaltassunk — Ámen.

* * *

Megemlékezni elhunytjainkról, kik szívünknek kedvesek valának; felkeresni halálházunkban, a temetőben, kiket keblünkről tépett le az enyészet kérlelhetlen anygala, — kegyeletes tulajdona a léleknek.

Azon szellemi kapcsolatot, mely a rokon lelkeket összeköti, nem szakasztja el végleg a halál sem, hiszen csak a test hal meg, a lélek pedig él örökké. A gondolat, mely vissza varázsolja az emlékezet tükrén vesztetteink képét s nemes lelkök szép tetteit, a túlvilágba költözött kedvesek szelleméveli összeköttetést tünteti fel, a mikor a nemesebb hűség és hála újra ébred a szívben és az emlékezetben.

Miért látunk sokszor a temető sirdombjára keble mély fájdalmával borultan zokogó édes anyát? Hisz a sir sötét éjében alvó gyermeke nem hallja az anyai zokogást! Miért öntözi búkőnyeivel, feldult keblének fájó harmatával a szülék temető halmán kizöldült sirvirágot az árva kebel? hisz jól tudja, hogy a lehunyt édes anyának ajka nem csókolja le hulló könnyeit, a lezárt szem nem látja a feldult arc borúját, az összecsucódott atyai kéz nem nyújthat többé mindennapi kenyeret. A jóltevőnek sirboltba falazott koporsóját miért látogatja meg, miért zarándokol

hozzá távolból is a hálás szív, mely jótéteményeivel árasztatott el egykoron, holott jól tudja, hogy a koporsóban hamvadó szív részvétre többé nem gyulad, nemcsak, sőt hallják itt a sírok felett örködő ég angyalának szavát: „mit keresitek a halottak között az élőket.“ Mi vonza hát őket mégis ide? Azon szeretet, mely az elválás után is, mint az emlékezet repkénye fonódik az érző szívre és lélekre, s azon édes nyugalom, mely a csendes néma sírok között áthűti a vérző szíveket; mert itt újra látják, az élő szellemet a sírok felett, s összeülekeznek lelkeik a hit világában; pedig mi jól esik az egymást szeretőknek habár csak emlékezetben is viszont találkozni.

Ily kegyeletes emlékezet szenteltet velünk is ma gyásznapot ez imaházban, a midőn egy áldott emlékü igaz keresztyén magyar hölgynek halálát gyászoljuk, s fölkeressük gondolatainkkal azon sirbortot, melyben 34 napja már nyugszik azon érzékeny — mások bánatában is osztakozott szív, mely hazája szabadságaért, nemzete magyar nyelvben s ősi érzelmeiben mivelődéseért, egyháza boldogításáért s a pálóci Horváth család megöröklített dicsőségeért dobogott.

Azt olvasom Mózes könyvében, hogy a mint izráel népe hosszas sanyargatás után az isteni gondviselés által felderített szabadulása napjánál az egyiptomi zsarnokság üldözésétől megmenekült, átjövén a verestengeren Áron főpapnak néne Mária nagy örömmel összehívja és buzdítja a népet, hogy az „Úrnak ki nagyságos cselekedete dicsőítő hálaéneket zengjenek, azonban csakhamar a mint a Tzin pusztába értenek, meghala Mária és eltemetteték.“

Mélyen tisztelt gyülekezet! Nem régen még nekünk is volt egy Máriánk, ez ungi ref. egyházmegyének — az egyetemes papság eszméje szerint — egykori világi főpapja vagy segédgondnoka, Pálóci Horváth Simonnak néne Horváth Mária, kinek szíve, lelke függött Istenen és hazán. A napokban, mikor e magyar nemzet sanyargatásának börtönébe a szabadulás napja bevilágított. Örömkönyvekben úszó szemekkel gyűjté össze környezetét, s szíve oltárarólemelt hála imával buzdítá, hogy „dicsőítő hálaéneket zengjenek az Úrnak, ki nagyságos dolgokat cselekedett velünk. Azonban csak a viradatot látta, a nemzeti öröm nem üthetett tanyát keblén, szívéhez lopódzott az enyészeti angyala, s rögtön megállítá verését és örök álmra hálózta szemeit. Csakhamar szétröpült a gyász hír, — meghala a nemes tet-

teiről országszerte ismert pálóci Horváth Mária, és eltemették.

Az ő megújítandó emléke gyűjtött össze bennünket keblünkre kötött gyász fátyolával az érzelemnek, hogy dicsőült lelkének — mely már mennyei üdvét élvezi, égi vőlegénye Jézus karjain — emlék-oltárt emeljünk szívünk mélyén, példás jelleme s nemes tetteiből.

Nekem tartá fel a gondviselés azon szomorú köteleességet, hogy miként sírboltba tételénél koporsójára, úgy ezen emlék-oltárra is tegyem le lelkemnek tisztelet és hála érzelmeiből összeállított második egyszerű koszorúját.

Megkísértem hát gyenge tehetségem szerint, habár csak árnyalatban feltüntetni az oly nemes jellemet, melyet tisztelet környez az életben, hálás emlék a halál után.

Tisztelet környez az életben, s hálás emléket tart fenn a halál után. I-ször; a nemes jellemnek egyik kitűnő sajátása a szerénység, melylyel karöltve jár az alázatos szeretet, mely nem fényeskedik, nem csillog, mégis világol; nem látszani de lenni akar, nem tetszésre, de becsülésre számít.

Szerénység az emberi szívnek azon hódító varázsa, mely előtt megnyílik a kebel, mint kelő nap előtt a virágkehely, hogy tiszta érzelmei nemes nyilatkozatokban áradozzanak.

Szerény alázatosság azon áldott kéz, mely összeölel testvérileg gazdagot és szegényt, urat és alattvalót, s a kölcsönös boldogítás templomába vezet. Szerénység ápolgatja az ártatlanság paradicsomi virágait, s tesz kedvessé Isten előtt; mert „a ki magát megalázza, a mennyeknek országában legnagyobb. Az Úr az alázatost nézi, a kevélyeket pedig nagy távol tartja.“

És mégis ezen szerény alázatosság, eme szende élet-virág gyakorta senyevész az emberek keblébe, mint valami üvegházba ültetett idegen plánta, akadályozza fejlődését a kevélység, a nagyralátás.

Nem egy tapasztalás igazolja azt, hogy legnehezebben ismeri meg az ember önmagát s azon örök igazságot, hogy nekünk egy atyánk van, kitől egyformán vesszük örökségül a halált és totteink jutalmát, — ez okozza, hogy a már századok előtt Jézus és tanítványai által hirdetett népek testvériségének eszméje csak az evangéliomban megírt betű, élet nélkül.

Igen, mert az emberek szívére tekergődött hiú kevélység kígyója kifojtja az alázatos szerénységet, megöli a szeretetet, még pedig ott, hol világi kincs és gazdagság honol; ezek leg hamarabb háttérbe ejtik az írás ama figyelmeztetését: „Dicsékedjék a gazdag az ő alázatosságában.”

Mennyire jólesik hát látni eme silány mindennapiságon felül-emelkedetteket, látni oly nemes jellemeket, kik nem fényeskednek hiú csillogással, — de nemes erénnyel szerény alázatosságban világolnak, — mint a fénybogár bokrok lombja közé vonulva világít a sötétben.

És én úgy tapasztalom, hogy a szerénységnek leghódítóbb varázsát az isteni kéz hölgy-kebelbe tette le, kinek szívét könnyen lágyuló érzés szálaival fonta be. Az ily nemes szív legdrágább kincs e világon, mert ez a testvér embertársak szemein általa született örömkönyvekben nagyobb gyönyört talál, mint az ékszerek csillogásában, és mint a sápadt hold szende fényt, úgy terjeszt körében életkedvességet. Nem ragyog, nem csillog, de tesz. Hiúság, tetszelgés mint vad gyomok keble kertében nem hajthatnak föl, hogy a szerénység nemes plántáját előljék. Az ily nemes jellem iránt már igen természetes, hogy tisztelet nyilvánul az életben, hálás emlék a halál után.

Minél kevesebben lesznek e gyászoló gyülekezetben, kik midőn a nemes jellemnek eme sajátságos vonásait fölmutatám, rá nem gondolnák: ilyen volt Horváth Mária.

Sok nőt ismertem már az életben, de a ki mind anyagi, mind szellemi kincsekkel oly dúsan megáldatva, hason szerénységben fényeskedés, csillogás nélküli életet élt, másokat is erre intett, az egyetlen Horváth Mária volt.

Az ilyennek elvesztése már mindig fájdalmas és bár öregségben, még is korán hunyt el, mert az ily hölgy mint tanító példánykép, mindig korán hal.

Tisztelettel környez az életben, hálás emléket nyújt a halál után 2-szor: a jótéteményekben nyilvánuló nemes jellem.

Istent úgy ismerteti velünk a vallás és saját életünk, mint legjobb lényt, s midőn az embert önképére teremté, nem lehet, hogy tőle ezen jóságát megtagadta volna, sőt az ember ezen jóságának tért nyitott, a mikor társadalmi viszonyba léptette, a hol folytonos érintkezésben lévén egymással jólét, szenvedés, öröm s bánat óráiban osztozkodnak; mert nem adott mindenben egyforma részt a sorsok Is-

tene, és a változásoknak is alá vetette a halandót. A ki ma örül, holnap sírhat; kinek lelkét ma szenvedés dúlja, holnap felvidulhat; ki ma gazdagság bíbor pamlagán mosolyog, holnap szegénységben kesereghet. De bármilyen áldás környezze is e földet, azért Jézus szava szerint: „szegények mindenkor lesznek közöttetek.“ És a szegény és gazdag összehalálkoznak, és mind a kettőnek szeméit az Úr világosítja meg, hogy lássa önsorsát a másikéban s mutassa meg, hogy Istennek valóban képmása abban, mert jót tesz felebarátjával, mint ő vette Istentől a jótétéményt.

Atyámfiak! egymás terhét hordozzátok.

A míg az emberek között egyik több, másik kevesebb testi és lelki tulajdonokkal, anyagi és szellemi javakkal lesz felruházva s megáldatva, addig mindig tükre marad a szív nemes érzelmének a jótétémény.

Igaz, hogy jót tenni kötelesség, de midőn ezen kötelességet az önzés annyira beburkolta szennyes leplével, hogy mindent csak kiszámított érdekeért tesz, nem emlékezve meg, mint mondja' az írás: „jót tegyetek, semmit abból nem várva,“ oda jutottunk, hogy ma már erénynyé vált a jócselekedet.

Ne tagadjuk hát meg, hogy nemes jellem tündöklék a tiszta szívből eredett jótétéményen. Az ilyen szív nem nézheti megindulás nélkül az éhező kínkönyeit, letörli azokat, nem hunyja be szeméit, hogy ne lássa a rongyos nyomort, nem dugja be füleit a panaszos jajkiáltásra, nem zár ajtót az igazságért üldözött és a szegény koldús előtt, — emlékezetben tartva a vallás intését: — „Ne keményítsd meg a te szívedet, be se zárad ajtód a te koldús atyádfia előtt,“ — hanem megszegi kenyerét az éhezőnek s jótétivel megvigasztalja a bánatos szívűeket.

És ki ne ismerné be, hogy a részvét ezen érzelmében legnagyobb mérvben a női szívek olvadoznak. Az ő szívök könyforrás, mely részvétre hamar buzog; náluk égi ajándok a lelki jóság; az ő keblök a vallásos érzelmenek parázs tűzhelye, melytől a hit szövétneke szent lánggal ég. A kegyelet nimbusza környezi azon nőnek fejét, ki az ég ezen ajándokait az emberiség boldogítására használja fel, s minthogy nő miatt veszett el az éden, az elveszett helyett újat teremt, hol a szenvedés enyhül, a munka veríték édesül s a gond lelki gyönyörre olvad szíve szent érzelmeiből áradó jótétéménytől.

Egy ily érzékeny nemes szív hamvad a bátfai családi sir-boltban, Horváth Mária szive.

Az emberi nem a baza, a nemzet úgy anyagi mint szel-lemi emelkedésének, nagyságának életgyökerei a közintézetek. A magasan gondolkodó lelkek már ezeknek felvirágoztatását leg-szentebb kötelességül tekintik; s jótéteményeik, áldozataik takaré-k-tárául tartják, melyekből az egyesek, az utódok, rokonok mint idegenek dús kamatot nyerendének, ugyanazért ide teszik le Istentől vett áldásaiknak bizonyos részét.

Azonban igaz, hogy még ma is csak kiváló jellemek tulaj-dona a közjóra mindenek felett legtöbbet áldozni; — még ma is igen szegény hazánk oly intézetekben, hol az erkölcs, val-lás, tudomány, művészet, ipar csepegtetetik a nemzedék keblébe. Népiskolák, kisedvők, tápoldák, kórodák sokhelyt vagy nem, vagy csak nevről ismertetnek; vagy csak ten-gődnek, mintha nem volna képes a kor felfogni ezeknek elő-nyét; de nem itt van a baj, hanem megkövéredett az embereknek szive az írás szerint, minél kevesebbek ma az áldozatra kész szivek, épen azért annál tiszteltebbek s an-nál hálásabb keblekben él emlékek.

A magyar nemzetnek legtöbb közintézeteit a kegyelet, a folytonos adományozás és a buzgó lelkek végintézkedései te-remtették s tartják fen. Különösen evangéliumi protestáns egy-házunk, melynek kebléről szent evangéliomáért annyi hittanúk vérzetek el, egyedül a felekezet hívei áldozatán alapult meg, s tartja fön magát, iskoláit, nevelő intézeteit, és csak úgy emelked-hetik a kor igényei szerint, ha a hitszövétnékét hordozó vallás apostolainak s őreinek van gyámola, ki az anyagi szükségstől óvja; ha vannak az egyháznak oly felemelkedett lelkű védnö-kei, kik legelsőnek tartják az egyházat segíni, mint a hol a val-lás, erkölcs és tudománynak azon szellemoltára áll, honnét — mint napból a sugarak — szét árad egyesek keblébe a hitbuzgalom, a szelid erkölcs, igazság-ismeret, emberbaráti és honszeretet.

Szomorú gyülekezet! Midőn ezen elbeszélt gondolatok után meg áll lelkem azon szellem előtt, kinek emléke szülte ezeket ben-nem, a legmélyebb tisztelettel borulok le s hála könyveivel áldo-zom dicsőült Horváth Mária nemes jellemének.

Az ő élete nem nyomtalanul tűnő árnyélet volt, de a törté-

nelem muzsája által örökítendő lét; mert az ő emlékével azon nemes jellem száll át az utókorra, mely szélesen elterjedt családfájának ágai dus örököltetése mellett a közjóra, szent intézetekre áldozni s tenni tanít.

Nem hivatásom, de nem is lennék képes elbeszélni azon szép tetteket, melyek századok után is átadják nevét az utókornak.

Tetteinek fénykoronája csak sirboltja felett ragyog fel, mert mint az égboltján nem láthatni a temérdek testeket, míg a nap tündöklő árral borítja, hanem mikor az éj kiteríti sötét szőnyegét, tűnnek fel a milliárd csillagok; így az ő nemes tettei is akkor világolnak föl meglepő nagyszerűségükben; midőn már a halál kiterített sötét szőnyegén a sír éjjében aluszik.

Meghalt Horváth Mária és eltemették!

Öltetek gyászt e hazában dúsan elágazott fényes családok, kiknek kebletekben rokonvér buzog már csak néhai Horváth Mária szive vérével, mert egy szívélyes szeretettel boldogító rokonnal kevesebbet számítottok e földön.

Vegyétek magatokra egyházak, lelkészek s tanítók a bánat sötét palástját, s könyezzétek meg édes anyánknak — a keresztyén evangéliumi ref. egyháznak hű leányát — Horváth Máriát. Tietek vala ő egészen, tietek szive lelke; ti valátok szívének társai, ti valátok keblének gyermekei. Mint egyház hű leányának jellemvonása volt szeplőtlen erkölcs, jó szív, s felvilágosult vallásosság; nemes erköltese büvölt, jó szive könyeket törült, vallásossága buzdított, s Istennek tetsző volt. Az ő háza, mint egy templom, benne az isteni félelem s erkölestisztaság lakott. Ő nemcsak Uram! Uram! kiáltással, de tetteivel imádtá Istent, cselekedetből mutatta meg hitét. A keresztyén hitnek apostolnője volt.

Krisztus egyházának bölcsőjét is nők rengették; az üldözött apostolok lelkében nők szilárdíták a hitélenkséget ápolásaik, jótetteik által. A zsenge keresztyén gyülekezetnek buzgó gyámola volt ama római hívő asszony Mária, ki Pál apostollal is sok jót tett. A mi jelen egyházi gyülekezeteinknek ilyen gyámolítója, apostolainak ilyen jóltevője volt nemcsak e megyében, nemcsak e hazában, de a nyomor miatt hont cserélni kényszerült Moldva-Oláhorországban telepedett magyar egyházi gyülekezetnek is pálóci Horváth Mária.

Ezért a gyász, ezért a köny szemeinken.

Az ő keblét mindenek felett Istennek szerelme foglalta el,

azért Isten is szerette őt, s teljesíté rajta bölcs Salamon szavait: „a ki adakozik, annál inkább gazdagodik,” megáldá mindennel, mit e földön embernek adhat, s hitem, hogy megáldá mennyben is zavartalan üdv boldogságával.

Élte hanyatló napjaiban az volt imája, kérése Istenhez, hogy ha eljő a kimaradhatlan idő, midőn a halál karjai közé kellend hajtania fejét, hosszas betegségtől kimélje meg őt; s ime ezen kérését is megadá szeretett leányának az égi atya, mert folyó év tavasz hó 3-án az est néma homályánál jelentkező fájdalom nélkül pár pillanat alatt az enyészet álom karjába dült.

Örök tisztelet s hála viraszt most békés álma felett — Ámen.

Utófohász.

Szent Istenünk! hozzád emeljük buzgó kérésünk! Örkdjének sirboltban nyugvó halottunk felett égi angyalaid, mig porteste ismét új életre kél. Dicsőült lelke pedig az üdvhonában találja boldogsága örök üdvét Ámen!

Makay Dániel.

II.

Mélyen tisztelt gyásztisztelettevő gyülekezet!

Gyászoló emlékezetnek szentelünk ünnepet. Egy drága név, melyet égbe emelkedő hálás érzelmek, s meleg áldások között megszoktak ezerek ajkaikra hozni — egy név, melyet tisztelni tanultunk mindnyájan, törültetett ki a földiek névsorából, a ref. egyház leghivebb, minden jót, nemest, szentet egyiránt felkaroló leányának neve — egy név, mely ugyan kitörülhető vala az élők névsorából, de a köz emlékezet táblájáról nem törlendi azt le soha sem idő, sem enyészet.

Az emlékezetnek szentelünk ünnepet. Nagy fölnye és dicsősége emberi nemünknek az, hogy nem mindent felejteth el. Emlékezetében hordozza jóltevő nemtőit, szeretteit magával, mint a lelkét felemelő, megszentelő áldást, s ha végre az idő és évek súlya alatt összeroskad, átadja azokat kegyeletteljesen a jövőnek. Emlékezetében élnek és hatnak a lejárt századok. A jövőnek megbizottja az ember, hogy vegye át s hozza át magával számára a

multakat. Élő emlékoszlopai vagyunk mi a multnak, mely áldásos hatásával lelkeinkhez csatlakozott.

Ezen ünnepély, bár a gyász fekete fátyolával van beborítva, egy oly igazságról tesz nyilvános vallomást, mely sziveinket nehéz sebeivel kiengeszteli, hogy nincs távozás, nincs halál tulajdonképen ott, hol a néma ravatal körül meghajló emlékezet és kegyelet őrködik.

A kegyelet ugyanis meghagyja a régi szokott helyet szereteteinek a házbán és szívbén, míg onnan az élet utolsó szikrája ki nem alszik.

Az ily kegyelet által felszentelt gyász ünnepélyek valóban szent ünnepek. Érdekteljes házi bizonyítékai azok a rövid életű ember halhatatlanságának. Családi és társadalmi confessiok, hogy ime az ember, ki támad mint a virág, fut mint az árnyék, és sohasem marad előbbi állapotában, az ember erősebb még is a teremtettség köz ellenségénél a halálnál, mely leronthat ugyan mindent, népeket, országokat, elhalaványíthatja szereteteinknek a világgal békítő alakjait, e házi templomokat, hol lelkeink oly bensőséggel tudnak a teremtető előtt meghajlani, lerázhatja életünk fájáról annak virágait egyenként, vagy egyszerre, beárkolhatja életünk útait gyászoló sirokkal, de minden világdúló hatalmával sem eszközölheti azt, hogy a lelkek szent kapcsolai felpattanjanak.

Ily gyász ünnepélyt szentelünk ma is. Egy család fájdalmát saját fájdalomunkká tesszük, mngosztjuk bánata fellegeit, s az általános részvétben azon igazság valósága felől teszünk előtte tanubizonyyságot, hogy az, ki annyi szív hálás érzelmeiben, annyi lélek kegyeletos meghatottságában él, az él valóban, él megszázsorozott étellel, mint egy közös áldó szellem, és a midőn a halandóságot levetkőzve az emlékezetbe ment át, csak egy tisztább, s reá méltóbb létkörbe jutott.

E mai gyász ünnepünk tárgya a százados érdemkoszorúval ékeskedő Horváth család egyik, őseinek egész lelkét és szellemfenségét öröklött nemes tagja, kit mi mindnyájan, mintegy jóltevő fehér nemtőt ezen egyszerű kifejezés alatt tanultunk ismerni és tisztelni: Horváth Mária. Ezen név alatt ismerték őt közintézeteink, ezen név alatt ismerték őt a szegények és szűkölködők ezrei, kiknek védangyala volt, ezen név alatt tisztelte őt a társadalom, mint egyik ősi női példányképét, ki mint régi jobb időknek geniusza

egyszerű házias és mélyen vallásos lényével a jelen társadalom életfolyama ellen némán, de erőlyesen tiltakozott, s mintegy csendes méltóságteljes dorgálása az ősök komoly erkölcesének vonult át közöttünk, hogy megszentelve nyomdokaival a földet, menne az ő Urához és Istenéhez vissza, kitől kiküldetett.

Tisztelt gyászoló gyülekezet! Engedjétek meg, hogy midőn néhai nagyságos Horváth Mária urhölgy képét az emlékezet templomában felállítjuk, életét csak általános vonásokkal ecsetelhessem, azt teljesen kimeríteni úgy is nem e rövid beszédnek, hanem a történelemnek dolga leendő. Én őt jelenleg csak mint az isteni gondviselés által az ő s magyar nők egyik korunkba küldött nemes példányát akarom röviden a jelen alkalomhoz képest ábrázolni, mint szerény házias, tisztán vallásos, önfeláldozó s a világba csak másokért élő nemes keresztyén lelket.

* * *

Ha egy nagy hazafi, egy hős, egy államférfiú vagy a tudomány valamely kiemelkedő csillagának emlékezetét volna feladatomban megtisztelni, azon kört keresném fel, hol élt, mozgott, melyet cselekvőségével magának kijelölt: de most egy szerénységről nevezetes, s a világból az ősi lak elzárt szentélyébe vonuló női lélek felett emelvén fel a megtisztelő emlékezet szavát, engedjétek meg, hogy keressem őt fel egykori csendes magányában, a nőt saját szentélyében, a házban.

Az mondatik általában, ha volnának Corneliáink és Porciáink, volnának Gracchusaink és Brutusaink is.

E meggyőződés igen fontos helyet mér ki a háznak, vagy is a nőnek a hazaiság terén.

Ugy látszik, mindennek, minek az időben nagyra kell nevedni, az életet betölteni, a lelkeket irányzani, a nagy elvek és eszmék csiráinak, a nőnek titokteljes lényében kell, mint élet ösztön, mint jósi sejtelemnek elsőben megjelenni. Így áll elő a házban a haza és egyház, s mind a kettőnek kifejlése sok tekintetben a nőnek szellemétől függ.

A házaiasság ugyan minden időben benső s majdnem egyetemes méltánylással találkozott a lelkekben, s minden korban fényes vívmányokat, dicső áldozatokat mutathat fel, de ha ezen társadalmi életelv nem a háznak lelke, nem a nőnek szívéből sugárzik ki környezetére, előbb utóbb nagy hangú üres szóvá, vagy a napi érdekek szent palástjává változik.

A háza népcsaládi egysége lévén egyeseknek az emberiség tágas keretén belül, kétségen kívül az isteni gondviselés műve már az, hogy a család néppé, a ház hazává szélesüljön ki, hogy így általa az egyes is érezhetőbb viszonyba jöjjön az emberiséggel. Ezen határozottabb körben már az egyes is érezhetően hathat, s hatása látható eredményében tovább menő cselekvőségre új élénk ösztönt, új s bőséges táplálatot talál. Mert hasztalan; az embernek éreznie kell, hogy hathat, hogy áldást termelhet arra való nézve, hogy még munkásabb legyen. Ezen az úton jó ki a házból a hazaiság, mint egy népcsaládban való élet.

Egy ily feladatát megértő házba lépünk be ma is ezen ünnepestélyes alkalommal, s felkeressük annak csendes szerény munkás lelkét, ki azt lényével betöltötte. Itt fogad minket Horváth Mária egészen nemes, ősz-eyszerű tiszteletre ragadó igénytelenségével.

Ő a magyar háza leánya egészen, magyar szokások és erkölcsökben, izlésben és kegyességben. Őseink házi életének szent hagyománya tisztább élő kifejezésben nem jelenhetett meg közöttünk, mint e csendes házias, örökké munkás, egyszerű, de kötelessége komoly érzetében magasztos alakban, minek befolyása alatt a közönséges légkörből kimagasló lelke nemzetéhez épen oly rendületlen pietással ragaszkodott, mint mélyen szeretett evangyéliomi egyházához. És épen ez által lőn a hajdankori magyar nők komoly megjelenése egy korban, melyet nem követhetett, hanem áthozta magával ide és anyáink erényeinek elsugárzott fényét, mélyen érezvén, hogy a nőnek egy korban sem leendő feladata az, hogy a világot pazar csillogással töltsse be, hanem hogy töltsse be azt, a hová Isten által küldetett, a házat. Érezte ő azt a tiszta lélek sugalmából, hogy a nő a házon kívül boldogtalan száműzött, s előbbutóbb kedélypusztulásban fog oda hervadni, mint a férfiú világfájdalomban, ki helyét a nemzetszaládi tevékenység körében bármi módon elvesztette.

Az embernek a nap alatt egyedüli igaz élete, szellem- és kedélytáplálata a munka marad örökké. Minden ember addig boldog, míg körét betölti. A ház, mely itt támad, mindig arányos ürességet nyit meg a lélekben is. A gondviselés úgy akarta, hogy a nő is csak ezen egyetemes feltétel alatt jusson a boldogsághoz, ha t. i. a házat, melynek lelkévé rendeltetett, lényével áldólag betölti. De épen azért, miután a szerény ház a hazának alapja, a nő sincs megfosztva azon szerencsétől, hogy hazája kiépítéséhez arányosan ne járuljon.

Ó a hazát nem csupán a köztereken elmondott lelkes szavakkal, hanem nemes tettekkel, s mindenek felett pedig kegyeletteljes önfeláldozással építhetni legbiztosabban.

A ki tehát életpéldája által megalapítja, vagy magasabb lendületbe hozza a hitet az önfeláldozásban, az leghivebb munkása a haza épületének. Igen, ama Krisztusi elv „mindenki mindenkiért“ fogja az új világot, az ígért szent országot létrehozni a földön. De vajjon ezen elv, ezen egyetlen igaz kulcsa egy boldogabb társadalmi jövőnek nem egy pusztában hangzó szó-e, mint a többi nagy érdekek kiáltásai, melyek mindannyian önfeláldozást követelnek?

Meghallotta e nagy horderejű szót közgyászsunk tárgya néhai nagyságos Horváth Mária úrhölgy, s elhatározta háza szent magányában egész erejével oda dolgozni, hogy a haza és egyház oltárára örök nevet szerző áldozatokat tehessen. Fényes családi helyzetét nem arra használta fel, hogy minél ragyogóbb helyet foglaljon el a világban, hanem gondosan megtakarított vagyonát alkalmként nemzete dicsősége a magyar tudományos akadémia, a szükségét szenvedő egyházak és iskolák, s a csapás alatt nyögő ember-testvéreinek felsegélésére fordította. Fájt nemes lelkének különösen látni azt, hogy a közhasznú intézmények, miket őseink anynyi drága vérrrel és önfeláldozással hoztak létre, az időknek nyomása alatt hanyatlottak, s a nemes példákhoz tetteiben adott új példát a világnak.

Ime egy női szerény lélek keresztyén emelkedettségében egy egész társadalmat emel szívére, s annak dajkáló geniuszává szentesül.

E nő egy nagy meggyőződés igézete alatt feláldozza magát, hogy ezreknek áldása lehessen, s ime az áldozat megszentelte s nagygyá tette őt.

Másoknak boldogításában keresni boldogságot, ez különben is közös sorsa az igaz nőnek az Istennel.

Ugy látszik, hogy az ily tettek isteni helyeslésének igen fényes bizonyítékával találkozunk az emberi lélekbe beirt azon egyetemes erkölcsi szabályban, miszerint az önkényes áldozatok előtt kegyelettel hajlunk meg, míg a követeléseknek, mintha személyes megtámadások volnának, ellenszegülünk. Az áldozat a szentség bizonyos nemével bírt minden időben minden nép között, míg az önimádás oly fekete füst, mely a legfényesebb istenképet is kedvezőtlen homályba borítja.

Sokan élnek azon tévedésben, mintha az embernek nagysága azon zajtól függne, melyet életmozgásával okozott, vagy azon fénytől, melylyel a szerencse becsillogja kegyenceit. Az ilyenek megbámulhatják a hódítókat, kik országok düledékeiből és nemzetek véres hulláiból rakják fel emlékoszlopaikat, mintha a halandó ember nagyságát azon fekete árnyék jelölné legbiztosabban, mely a néptemetők felett borong, vagy világrészeket takar gyászba. Már az ilyen nagyságra egyminden jogot, lelkiismeretet és emberszeretet megvető nagyravágyás korlátlansága is elegendő.

Mások, és már méltobb joggal megbámulják a szellemóriást, ki lelke hatalmas szárnyaival magasan kora fölé emelkedik, és erős észvillámaival évszázadok által tisztelt balítéleteket dönt halomra, hogy felforgattatván körösleg a szellem börtönei, az emberiség szabadon haladhasson előre, ha jó vezére akad. Tiszteletet érdemelnek a közhasznú felfedezések emberei is, kik hosszú kémlelődéseik eredményével korukat megdicsőítik. De mindezek csak a férfiak körébe esnek, s a szerény nőnek mindezekből nem jut semmi.

Azonban a mi Horváth Máriánk megmutatta, hogy lehet a legcsendesebb ház szent magányából is üdvösen kihatni, ezekre, kiszámíthatlan időkre, és még akkor is nemesen foglalkoztatni kezeket és lelkeket, midőn már poraink sem ismeretesek többé. Az ő magasztos lelke tudta, mint lehet lekötelezni a következő időket, hogy lelkeinknek szolgáljanak, s építsék ki saját gondolatainkat, s mintegy folytassák a mi személyes életünket a sokaság erejével. És ő mindezt az igaz nőnek sajátos lelke a szeretet — a tiszta vallásos emberszeretet által vitte véghez.

„Ó vajha csak addig élhetnék, míg megboldogult bátyám reám hagyományozott nagy terveit megvalósíthatnám“ mondá a nemes keblű hölgy meghittebb körében. E sajátos családi tervet még mély titok fedi, de e nyilatkozatban már tiszteletet parancsoló önelhatározással találkozunk. Ő tehát nem magának, nem magáért, hanem egyelőtte szent gondolatnak akart élni a földön.

A nagy testvérnek, kinek lángoló hazafiúi szíve talán még sírjában sem aludott ki, eszméi felett örködött egy fehér geniusz, hogy bebizonyítva legyen, miszerint bármely boldogtalan irányt vegyen is koronként a világ folyása, a mi igaz, nagy és szent, azt Isten nem hagyja a rothadásban, annak bölcsőjéhez jó nemtőket állít, hogy hű ápolásuk alatt megerősödvén, az időnek teljességében a világba kiléphessen.

Ily örnemtő vala Horváth Mária, ki utolsó lehellestéig egy

családi hagyomány felett virasztott. Ime egy gyenge, de feladata öntudatában erős nő kilép önmagából, s egy átvett kötelesség élő képévé szentesül, ó ez, egy oly embert meghaladó erély, minőt hajdan csak a hithősiség emelkedettsége teljesíthetett.

És épen ezért mély kegyelettel hajlok meg Horváth Mária szelleme magasztossága előtt, s üdvözlöm a dicsőültet a jobb emberiség nevében, hogy lelkes bátor példájával fentartotta s megerősítette bennünk a hitet az önfeláldozásba, s a nemes lelkek hősiességébe, s abba, hogy íme él Isten ma is az emberiségben! Legyen áldott ezen igaznak emlékezete!

Horváth Mária magasztos szellemének nagy dicsőségére szolgál különösen az is, hogy belátta, miszerint egyes ember nem sokat végezhet, és így, hogy sokat és sokáig tehessen, szükséges maradó közlönyökre tennie szert. Ő e tekintetben egész lelkével különösen az iskolák és egyház felé fordult.

Midőn ugyan is a mult évtizedben az események rossz akaratú nemzeti alkotmányunk lerontása után az evangyéliomi egyházat régi szent jogaiban ismét megtámadta, s tanintézeteink nyilvánosságát elfogadhatlan feltételekhez kötötte, megrendült ekkor alapjaiban a sárospataki főiskola is, s hirtelen, hogy régi hírét s befolyását fentarthassa, a tanerők számát, anyagi erejét jóval meghaladó arányban kelle nevelnie, s a protestáns szellemfejlődésnek e tisztes háromezrétű órá segedelemért kiáltozott a széles magyar hazában, s Horváth Mária első akart lenni azok közül, kik e kiáltást meghallották, de nem csak az intézet pénzalapját támogatta nagyszerű összeggel, hanem még mint nő, igaz női érzelmmel oda is gondot fordított, hogy a szegény gyermekeknek ugyanazon tanintézetben tanulhatása megkönnyíttessék, s a tápintézetet másokat messze meghaladó összeggel segítette.

Valóban minden kornak, mely sarkalatosan akarja a jót, leg sürgetősebb feladata oly helyzetbe hozni a köztanintézeteket, hogy a legmagasb, legfejlettebb szellemek vetekedve keressék a tanzékeket. — Csak is ily módon fognak az iskolák a tudomány és szellem igaz és gazdag kincstáraivá lenni. A míg ez elérve nincs, addig bármely korszak nem fogta fel kellően legelső kötelezettségét a jövő nemzedék, a haza, a józan haladás szent ügye iránt. Ha igaz az, hogy erősebb a tanító betűje a császár szuronyánál, úgy kell, hogy a hangadó szellemek keressék fel az emberiség e szent templomait, a tantermeit! Ez pedig csak úgy történhetik meg,

ha a tanszékek anyagi jutalmát azoknak fontossága arányában nevelni mind egyesek, mind a társadalom lényeges dolognak tartandják.

És épen e pont az, hol álmélkodó tisztelettel kell meghajlalnunk Horváth Mária szelleme mélysége előtt. Ugy látszik, a halhatatlanná vált Lorántffy Zsuzsánna fejedelmi testvér lelke állott, mint sugárzó mintakép e szerény, de akarat teljes női lélek elé, s fényes koszorújával kínálta meg.

A Rákóczy család fejedelmi adományait, jól tudjuk, visszafoglalta a később rekatholizált család, de Lorántffy Zsuzsánna magasztos kegyasszonyi szelleme, megfosztva egykori kedves munkájától, nem nyugodhatott szent honában sem, míg egy nemes testvér-lelket nem talált ismét a földön, s Horváth Máriával szövetkezett, hogy így az egész evangyéliomi egyházra egykor áldásosan hatott anyai szeretete csorbulást ne szenvedjen, — és ezen igazán szent szövetségnek köszönhető az, hogy Horváth Mária elhatározta az események ellenszenvét, egy nő meleg szívével hatályosan ellensúlyozni, — és így lett ő mintegy második anyja a sárospataki főiskolának, s általa anyja azon ezereknek vagy százezereknek, kik Isten jóvoltából ama főiskola kebelén nyerendik kiképeztetősöket.

Ime az igaz nőiség fenséges titka. Isten a nőt részvétes szívével eredetileg az emberiség dajkájává teremtette, s Horváth Mária ezerekre terjesztvén ki anyai érzelmét, ezereknek anyja lőn.

Mély kegyelettel hajlok meg előtted a jövő nemzedékek nevében, megdicsőült szellem! Legyen koronád oly fényes a te Atyádnak, a mi Atyánknak országában az egekben, mint a minő gazdag vala szíved az emberiség iránt áldozatos szeretettel, és a minő fényes lesz nevednek emlékezete a földön!

Gyásztisztességtévő gyülekezet! Horváth Máriának nagy szívében igen kitűnő helyet foglalt el, mint már érintém, az Istennek egyháza is.

Igen jól tudta ő, hogy egyes ember nem élhet sokáig, de él örökké az Istennek egyháza, s mint e szent anyának hű leánya szíve legmelegebb érzelmeivel áldozott e vallásos viszonyoknak.

Soha se nyílt meg hamarább lelke, mint midőn az evangyéliomi egyház szent dolgairol beszélhetett. Annak egyetlen sohaja se érinthette szívét a nélkül, hogy szemeibe őszinte könnyek ne siettek volna. A jó leány megsiratta anyja szenvedéseit — és ezen könnyek azon örök értékű gyöngyök, melyekkel egye-

dül ékesítette fel magát e minden hiúságtól ment ker. lélek — és e gyöngyök azok, melyek örökké fognak ragyogni mennyei koronája sugarai között.

Az evangéliumon épült ker. egyház ugyan is szerves egysege a Krisztusban élő tagoknak. Ezen öntudatos beolvadás által egy magasabb életbe az egyes oda-veti életét a közöshöz. Annak élete az ő élete, annak virágzása, az ő boldogsága.

Ezen egyházi egységben találkozok az ember elsőben egy nagy horderejű tannal: a Krisztusban szabad fiak köztestvérségének társadalmi dogmájával is. A ker. egyház tehát az emberiség nagy testvérségének vallásos szentesítőke is, — és épen ezért, a ki a társadalmi életfejlés iránt érdeklél, az mindenkör komoly pietással fog viseltetni az egyház iránt is. — Ugy is, egyedül az egyház igaz, tántoríthatlan barátja az embernek. Szülők, tanítók elhagynak, leáldoznak egymás után. A Krisztus egyháza nem hagy el soha senkit. Kíséri az embert a bölcsőtől a koporsóig. Oda vezeti áldva, imádkozva a csecsemő mellé az Istent, s mindent elkövet, hogy az ott találhassa az élet és boldogság ezen örök okfejtét a halálos ágyánál is.

És e pont ismét az, hol mély kegyelettel hajlok meg Horváth Mária magasztos szelleme előtt, ki egy keresztyénnő mély tapintatával felismerte az egyháznak, mintegy nagyszerű istencsaládnak fontosságát, a gondviselés által sáfarkodására bízott földi vagyon nyomatékos részét az egyház gyámolítására fordította. Templomokat épített az Úrnak, lelkészi és néptanítói állomásokon közalapítványokat bővített ki. Sőt e szent helynek, melyben összegyűltünk, gépezetbe is be van már építve Horváth Mária dicső neve. Legújabb időben pedig szent zsoltáraink négy hangu kiadását is nagy költséggel eszközölte, hogy az isteni tiszteletnek rendje ez által is ékeesebb és korszerűbb legyen. Így lett ő ápoló dajkája azon egyháznak, melynek leghivebb leánya volt, a reformáció nagy korszaka buzgó kegyasszonyainak egyik századunkba küldött nemes példánya, hogy most, midőn kialvásnak indul az ősi buzgóság szent tüze oltárainkon, példája hatalmával gyujtáná azt új s erőteljes lángokra, s a régi lelkesedést hozná vissza az isteniek iránt e másodszor szokott korban! Legyen áldott ezen igaznak emlékezte!

Gyásztisztelettevő gyülekezet! Ime így lőn Horváth Mária, midőn magas kegyasszonyi küldetését teljesíté, saját nevének és érdemkoszorús úri családjának történelmi örök emléke, és ezen

emlék fenmarad, míg a magyar ref. egyháznak egy talpalatnyi helye lesz a világon, míg emlékezetünknek egyetlen lehellete leend!

*   *

Megboldogult néhai nagyságos Horváth Mária urhölgy született 1790-ben, szeptember 25-dikén, áldásteljes földi életét pedig az örökkévalóval 1867. ápril 3-án cserélte fel.

E cserében ő nyert legtöbbet, mert azok közé tartozott teljes életében, kik elmondhaták a népek apostolával: Jó harcot harcoltam, a pályát megfutottam, a hitet megtartottam, végezetre eltetett nekem az igazság koronája, melyet megadand nekem az Úr, amaz igaz bíró.

A hű nemtő állomásáról elhívatott, az áldozat égbe emelkedett, s az Isten és emberszeretet nagy munkájától a díj elfogadására szólíttatott az Úr országának ama hű munkásával, kinek mondatott: Jól van hű szolgám, kevesen voltál hív, ezután többre bízlak meg, menj be a te Uradnak örömébe.

Ó, de az úr, mely eltávozásával támadott közöttünk, nehéz fájdalommal tölti meg lelkeinket.

Értjük s érezzük mi mindnyájan a nemes úri pálóci Horváth, Komjáthi, Bárcay, Elek és Lónyai családok mély bánatát, midőn a család e jeles tagja, ki nagy lelke sugallta tetteivel a Horváth nevet az emlékezet templomában oly magas helyre írta fel, hova keveseknek adatik erő és szerencse emelkedhetni, eltávozott köréből.

Egész élete mutatá, hogy nem vala földi, fel kelle végre keresni saját hazáját is. Szellemi volt, s hogy teljesen azzá lehessen átment az emlékezetbe és ez volt egész halála! Más halál számára nincs!

Az embereknek élt, és élni fog az emberek áldásaiban, és most még erőteljesebben, mint valaha. Most miután eltávozott, nélkülözése fogja leghatározottabban kimutatni, hogy ki volt ő!

Egy oly kegyes léleknek eltávozása a földről, ki azért jött, hogy új példa lehessen Isten és emberszeretetre, magasabb kötelességekre, önfeláldozásra, igen, egy ily léleknek eltávozása nemcsak egy családnak maradó gyász, hanem egy ősi háznak elsötétedése, hanem közgyásza az emberiség igaz barátainak, közgyásza az egyháznak, melynek leghívebb leánya volt. Ki fogja ezután a szükségét szenvedő ekklezsiák segélykiáltásait meghallgatni?

De legmélyebb gyásza a szenvedő emberiségnek; oh mert Horváth Mária az árvák édes anyja, az özvegyek oltalom-paizsa s a szegények beborult élet-egének egyetlen vigasztaló csillaga volt, a mely szükséglakta sötét hajlékaikat koronként megvilágosította. Ó a világon annyi a bánat és keserűség, csapás és szenvedés, hogy a midőn egy az Istennel és sorsunkkal kibékítő fehér nemtő közülünk eltávozott, a legmélyebb fájdalommal kiáltunk fel az egekbe: Jaj nekünk, már lehanyatlott a nap s meghosszabbodtak az estveli árnyékok!

De ne féljeteek szenvedő embertársaim. Horváth Móriában, az emberiség áldó Istene egy oly örökre intő példát állított fel az élet utaira, a mely kell, hogy lelkesedésbe hozza századok után is a nemes és szent iránt fogékony lelkeket. Horváth Mária nem élhetett cél nélkül, neki meg kell sokasodnia az igazak lelkeiben. Ime közöttünk járnak a jelesek áldott szellemei élő példáikban ma is büzdítva és lelkesítve, intve és dorgálva, s megragadják a távol ivadék lelkeit a példa örök hatalmával.

* * *

Bocsáss meg immár megdicsőült nemes keresztyén szellem! hogy nyugalmodat bánatainkkal és panaszainkkal szent Atyád országában háborítani merészeltük. Nem válhattunk meg tőled; mert szívünkbe írtad be nevedet, tetteiddel életünkhez forrtál, s veled életünk világosság-része omlott össze a földön, és mi e szakítás éles fájdalma alatt jajdultunk fel. Legyen koronád oly fényes a te Atyádnak, a mi Atyánknak országában, az egekben, mint a minő gazdag volt szived az emberiség iránt áldozatos szeretetben és a minő fényes lesz nevednek emlékezete a földön. Isten veled!

Dr. Heiszler József.

III.

Előima.

Atyánk! hatalomnak és bölcseségnek, irgalomnak és szeretnek Atyja! mily csudálatosok a te útaid, mily bölcsesek és szeretetteljesek a te cselekedeteid! Mi látjuk gondviselésed munkáit, és imádásodra buzdul lelkünk!

*

Te megítatsz minket a fájdalom keserű vizével, elveszed a mi szívünknek örömét, és a mi reméuységünket meghagyod szégyenülni, hogy midőn a föld nem nyújthat vigasztalást, téged hívjon segélyül a szorongatott lélek: de nem engeded megtörni az ingadozó nádszálat, sőt viszont irgalommal fordulsz hozzánk, s csodálatosan nyitasz utat a szabadulásra.

Oh végetlen a te irgalmad, szereteted kifogyhatatlan, az esteli siralmat örömmé változtatod reggel, és a keserüből is édeset hozasz ki!

Miért ingadozna hát a mi hitünk, ha a hatalom sulya alatt nyomorog az elnyomott igazság? hiszen te meglágyítod az uralkodók szívét alkalmas időben, hogy engedjék a békeségnek, s egy jobb jövőnek reményét felvirulni népeik között! Miért esnénk kétségbe a jó ügy győzedelme felől? hiszen tied az emberi szív, szabadon hajlítod annak indulatait céljaid szerint; tied minden erő, s rendelkezzel azzal, midőn a világ sorsán fordítani akarsz. Te szólasz egynek választottaid közül, s annak hite és szeretete új lendületet ad az emberiség hanyatló ügyének.

Oh mi annyszer láttuk bölcs tanácsaidat, s kezdednek hatalmas munkáit, hogy vallást teszünk a te gondviselésed felől; hirdetjük a te neved dicsőségére, hogy a te segélyed soha sem késik, a te szabadtásod megjön a szükséges időben.

Legyen hála, legyen dicsőség a te nagy nevednek, hogy e boldogító hitet mindig, most is tápláld lelkünkben! Mert most is a vesztés könyeit adád szemeinkbe, melyek egy szent öröm virágait táplálандják!

Oh légy ennek ápolója ez után is, és ha a sors mostohaasága sujtol, forduljon hozzánk jó kedved; ha gyarlóságunk átka teherül nő lelkünkre, légy irgalmas a töredelmesek iránt; és ha meglankad lelkünkben országod terjesztése, hívj elő egyet választottaid közül, ki látnoki hittel, krisztusi szeretettel gyűjtsa lángra aléló lelkeinket, hogy együtt növeljük dicsőségedet a földön, együtt terjeszszük országodat az emberek közt, míg nem mindenek meghódolnak te neked Ámen.

*

*

*

Egyházi beszéd.

Lukács. 10: 39, — 42. — Mária Jézus lábainál leülvén, hallgatja vala az ő beszédét. Mártha pedig foglalatos vala a — szolgálatban, azért mondá: Uram! nincsen-e arra gondod, hogy az én néném elhagyott engemet, hogy csak én magam szolgáljak? Mondjad azért neki, hogy nekem segéljen! Jézus pedig felelé: Egy a szükséges dolog! Mária a jobb részt választotta, mely el nem vétetik ő tőle.

Közpanasz, hogy az ember elvilágiasodott, a vallás elveszté értékét, s legnemesebb tehetségei is az anyagiasság szolgálivá lettek; és míg az állambölcsesség lerontani törekszik a polgárzati válaszfalakat, az önzés száz korlátokkal szaggatja szét az emberiséget, hogy az erők egyesítése, s az egyesült erők diadala lehetetlen legyen!

Ki gondolna ily világban az emberiség köz boldogságával? Hiszen e külső egyesülés csak álarc a szellemi meghasonlás felett, alatta az apró surlódások elrágják a köz boldogság gépezetét, s megbénítják az emberiség mindenható erejét, hogy jobb sorsát ki ne vivhassa!

De hála a gondviselésnek, a köz önzés színvonalán Aratók emelkednek felül, melyeken a jövő reményének hánnyatott bárkája feneket talál, megállapodik, s honnan az új világ Noéja leszállhat, hogy letelepítse a szeretet országának új telepét! — Az élet üzérfolyamát, az anyagiasság köznapi jellemeit — bár ritkán — oly jellemek szakítják ketté, melyeket megmérni a közélet elvei szerint nincs mérték, nincs erő. Szellemi tünemények azok, a világ látja, bámulja vagy csodálja őket!

Igen; sokan bámulják, mert a nagyszerűséget tőlök megtagadni nem lehet: de felfogni nem bírják.

Miként is foghatná fel a nagyított az, kiből annak még eszméje sem született meg? De vannak, kik csodálni is tudják azon szellemi nagyságot, midőn egy szent eszme életkormányszó hatalommá nő, meghódít minden vágyat, egy nagy cél eszközévé szentel minden erőt, egy süker kivívására egyesít minden eszközt!

Oh mily nagygyá lehet az ily átitelt lélek, s mily

szellemi erő kell, hogy a lelket így áthlessen? Bizony nem csoda, ha egy század alig bír egykét ily szellemet szülni! Pedig mi lenne az emberiségből, ha az ily tünemények kifogyának? hiszen a régi eszközök elporlanak a használás alatt, — az ujkor megsokasodott szükségei szerint különben sem elégségesek többé a cél elérésére. Nélkülök hitünk törnék meg jövőnk felől.

Azért mi is méltán csodáljuk ünnepélyünk hőst — az ihletett hölgyet, ki egy nagy eszme hatalma által hatalmassá lön, mint a szent hajdan bármelyik hithőse: de ne csak csodáljuk, hanem ismertessük is őtet, hassunk szelleme rejtekébe, s onnan mutassuk fel a nemes rugókat, a szent célt, s a nagyszerű eszközöket, melyek őt Izráel Deborájává emelheték, s Sárospatak második Lórántfy Zsuzsánájává emelék!

E végre, hogy úgy fényljék az ő világossága az emberek előtt, hogy mások is lássák, értsék az ő jócselekedeteit, s dicsőítsék a mennyei atyát; az elolvasott szent igék nyomán elmélkedjünk azon kérdés felett: „miben áll ama jobb rész, mely egyedül szükséges, s melyet Mária választta, de bárki is választhat magának.“

* * *

Szent leckénk így felel e kérdésre:

„Mária Jézus lábainál ülven, hallgatja vala az ő beszédét.

Igen, mert a hit hallásból vagy, a hallás pedig Isten igéje által! Hallgatva sajátítjuk át az emberi tudományok vívmányait, hogy az új nemzedék a kihaltak tapasztalataira támaszkodva emelkedjék a tökély magasabb fokára; hallás által szívja az ember lelkébe a leggonoszabb Machiawelli elveket is, mert a lélek önközlő műszere a beszéd, elfogadója a hallás. Miért hát a keresztyénség tanairól az a balvélemény, hogy azokat hallgatni, tanulmányozni sem szükség, hanem a józan ész önmagából kifejtve bírhatja azokat, vagy önmagából fejleszthet azoknál jobbakat?!

Mély elmélet szüleményei, ihletett látnoki lélek nyilatkozatai azok, melyek közül a külön szakított egyes igazságok látszhatnak ferdéknek, a más féle elvekkel elárasztott

értelem előtt (s ép ezért találunk abban sokan annyi megfoghatatlant): de együtt véve oly összevágó rendszere egy neme-
sebb világháznak, melyben nincs felesleges, szükségtelen
semmi, nem marad kívánni való semmi, nem tűr változtatást
semmi! Az ugy egy szervezett, minden részleteiben öszhangzó,
minden elveiben egymás által indokolt teljes evangéliom, a
mint van! Az a feltisztult ész kívánalmait, az átnemesült em-
ber szükségzeit, ugy együtt elégíti ki, a mint van! Nem csoda
ha isteni sugallatnak tarták azt szintugy a hallók, mint an-
nak ihletett hirdetői! Az én tudományom nem enyém! —
mondá Jézus, — a ki hallgatja azt, és akarja annak akarát
cselekedni, megérti a tudományról, ha Istentől vagy on e az,
vagy én magamtól szólok. Jan. 7: 16, 17.

Mária érté azt, azért az Ur lábainál ülven, hallgatja vala
az ő beszédeit. Azokból szíva lelkébe egy magasztos erkölcsi
világrendszer eszméit, melyek kiemelék szívet a földi élvek
igája alól, s irányt s erőt adának lelkének: küzdeni egy
nagy célért „az emberiség vallásos és tudományos művelődé-
seért.”

Ez vala ama főjő, melyet Mária választta, hogy lelkének
ingatlan irányt, kifogyhatlan erőt szerezzen. Mert látta a vi-
lághatárokat, kiknek elveik és életmódjuk koronként változnak:
s felismeré, hogy életelvök a változó emberi vélemények,
melyeket divat szerint forgat a világ, vagy járványként le-
pik meg a nemzedékeket; átérté ama higgadt, de szilárd,
csedes, de örökké haladó lelkeket is, kik a világ sorsának
irányítói valának; s átlátta, hogy bennök a hitelvek edzők
jellemmé az ingatag szokásokat, az átismert istenországi
rendszer, vagy a vallás szava lön élettörvényökké: és meg-
győződék, hogy a vallás és erkölcsiség átható eszméi nél-
kül, nincs szilárd közakarat, nincs kitartó egyesült küzdelem,
és nem lehet kivívott diadala az emberiségnek!

Ezért üle oly áhitattal az Urnak lábainál, és hallgatá
annak beszédeit.

Ugy látszik, hogy mióta a világ a szaktudósság,
életügyességet adó, de a szív érzelemvilágát parlagon hagyó
pályájára lépett, — a hölgyeknek van hagyva a nemes tér,
a szívet az észszel, az érzelmet az okossággal, szóval az er-
kölcsi és polgári műveltséget öszhangzásba hozni: mert csak
ott születhetik lelkesült buzgalom, hol a hit oly erős, mint a

tudósság, s a vallásos érzelem oly hatályos életkormányzó, mint az életbölcseiséggel túlzónlótt értelem. Mária a hölgy-nemnek e hivatását — misszióját — akará teljesíteni; megakarta téríteni azokat, kik panaszkodnak, hogy ki vannak zárva a közélet munkásságából, s jogot követelnek a polgári tevékenységre, hogy felszabadítsák (emancipálják) magokat az emberiség legáldóbb irányítása alól! Meg akarta mutatni, hogy a hölgy szív van arra alkotva, hogy egy lelkét meghódító eszme, csudatevővé erősítse azt; hogy a női kebel fogékony az emberiség vezéreszméi iránt, meg —! hogy erélye törhetetlen, hogy hatása nagyszerű és áldó!

Igy emelkedett Izráel Deborája és Judithjának, Jézus Máriájának és Magdolnájának, az orleanszi szűznek s Patak Lórántfy Zsuzsanájának méltó utódjokká, szellemi testvérokké, egy nagy és nemes eszmének, „az emberiség vallásos és tudományos tökélyesedésének“ hősévé.

Oh hivek, kívált ti nemes keblű hölgyek, ismerjétek e lélekfönséget; érezzétek e nagyszerű hivatást: „kebletekbe szivni a keresztyénség magas eszméit“; töltsétek be ez áldó rendeltetést — „a hit ihlettsége által hatni az emberiség jövőjére.“ — Ne mondjátok, hogy szerény a ti körötök; hiszen a nagyság annál nagyobb, minél igénytelenebb! És a világ meghajlik a hölgy lélekmagasztossága előtt.

Lelkek atyja! tied legyen a dicsőség, hogy igéd hatalmát ismét így megdicsőítéd egy választottad hitében, s megmutattad, mily áldó lehet csak egy eszme is, mely a szeretet jézusi erejével tölti be a lelket!

Továbbá azt mondja szent leckénk: „Mária a jobb részt választotta, mely tőle el nem vétetik.“ Itt ugyan nincs határozott felelet felállított főkérdésünkre; de itt van, hogy „Mária választott.“ Ő nem maradt süketellen hallgató, mint a világ könyelmű fiai, leányai; nem ingadozék jobb és bal felé, mint az önállástalan lelkek, hanem megtalálván a csalhatlan iránytűt — Jézus beszédét — életelvül választá annak legfőbb elvét: „szeressétek egymást, mint én szeretlek titeket!“ Ez ige lön testté, ez eszme valósult léletté életében!

Mária életfolyamáról ugyan kevés jegyeztetett fel. Mit is lehete arról írni? hiszen mély titokban nőnek sarjakká a hit csirái! Sőt mit lehet bármelyik életéről? hisz az élet viha-

ros hajózás gazdag gályákon! Ki mondhatja, hogy övé annak kincsterhe, míg minden perc a tenger mélyébe süllyesztheti.

Az élet vége a biztos rév, hol kiterhelhetjük keblünk bárkáját a szerető család, a váró rokonok, a segélyért kiáltó honfiak, s a jövőért küzdő emberiség számára. Halál után léssen látható a lefolyt élet táblája, mint egy lecsapolt tenger feneke, mely ezrek szorgalmát éleszti, jutalmazza.

Mária választását is halála ismerteté meg legfényesebben, akkor tűnt ki, hogy a vallásos hit Jézusi szeretetté nőtt lelkében! Hogy is lehetende az másképp? Lehet-e annak élete parlag, kinek lelke a legüdvösebb igazságokkal, keble a legerősebb bizalommal teljes? A tűz nem lehet melegség nélkül; és ha hinni a hölgy lélek kiváltsága, szeretni szintoly lelki szüksége.

Oh mily gazdag a hívő hölgy szíve e szent erőben! Neki ez egy érzelve van, melyből minden többi származik; világa és édene a szeretet, hol, mint Éva körül a vadon tigrisei, megszelídülnek a durvaság minden nemei, lakályos ott-honná alakul a jégvidék, és a futó homok égető pusztája egyiránt; neki egy ereje van, a szeretet, de az mindenható önmagára, ellenállhatlan másokra nézve, minden felüdül, átszentül, mire e bűvös nap égi fénye sugároz.

Sajátos világ a hölgy szív, szeretete új világot teremt magának a legkülönbözőbb elemekből, mely mint a csillagvilág a naphoz, láthatlan erővel van ő hozzá kötve, az ő erejét szívja át, az ő lelke szerint hat!

Ki tud úgy szeretni, ki bír úgy áttetemteni, mint egy anya? Oh a mely család édenben lakik, azt egy anyja alkotta azzá; és a hol az éden helyett pokol van, onnan egy nemes szerető hölgy lélek hiányzik.

És ha anya nem leszen is ő, nem talál e gyermeket az árvák, szeretni valót az elhagyottak közt? Hány megmentett élet köszöni boldogságát az ily anyaias szeretetnek? Sőt mondhatni, nem ott legnagyobb a hölgy, hol a szűk családi vonzalom kizárja szívéből a magasb erkölcsi szeretetet; nagy ő e kis mindennapiasságában is, de végetlenül magasztosabb, ha egy nemzetet ölel magához családu, a haza nyomorának lesz gyámangyala; még dicsőebb, ha szeretete, mintegy vállalásával lesz, s az emberiség szenvedőiből alkot mintegy maga körül egyházat, melynek hitelve: „Nem áldozatot

akarok, hanem irgalmasságot!" És mind erre elég erős a a hölgyszív!

Ki e képet tulzottnak találná, nézze meg a szenvedők Lázárházát, — hölgyet fog ott találni, ki a fájdalmakat gyöngéd kézzel, még gyöngédebb szívvvel fáradozik enyhíteni, s kicsinyes gondossága által oly édesen előzi meg a szükségeket; emlékezzék az inség idejére, midőn a köznyomorban nem birt az eltörpült ész segélyforrást találni, — hölgyekléptek fel, kiknek lelköket a könyörület látnokilag találékony nyá magasítja, hogy a könyörtelen gazdagok s könnyelmű kéjelgők feleslegéből egy ország inségének enyhítésére gyűjtsenek kincset: s átlátandja, hogy a hölgy szívet tevő a gondviselés az emberiség — humanizmus — nem parancsolható, de legszellemiebb szükségének teljesítőjévé!

És ez az a legjobb rész, mely egyedül szükséges, hogy az emberiség egy jobb irányra újra szülessék! — — Ide emelkedik a hölgy, ide minden lélek, ki hallgatja a tudományt, melyben örökéletnek beszédei vannak, és kiből a hit eszméi szeretetté valósulnak.

Ilyen volt a mi ünnepélyünk hőse!

Lelkének három szentsége volt, első ön háza, hol a családi név polgári s erkölcsi dicsőségének fenntartása, s a rokonok boldogító szeretete mellett oly tágas tér maradt a szűkölködők seregének, hogy azokat is háza tagjaiul tekinté; második az elsanyart háza szenvedő ügyei, hol minden segélyezésnél, minden nemes vállalatnál, az első jötevők közt fénylik az ő neve; harmadik az egyház elhanyagolt szolgálai és roskatag templomai! Ó önlelkében érzé, mit meríthet az ur igéjének hallgatásából a kegyes lélek! Azért fogadta, mint kegyeletos leány, szellemi nevelő annyát az egész unghi ref. egyházmegye szegény egyházait örököséül.

Áldott legyen az Ur, a lelkek atyja, ki a komoly foglalkozású férfi mellé a szende érzelmek e nemes hordozóit állítja! Felmagasztaltassék annak neve, ki az ő igéjének hatalmát a gyengének nevezett hölgyek lelkében is így megdicsőíti.

* * *

Egy ily dicsőült hölgy a mi ünnepélyünk hőse, kegyes keresztyén hivek! példája meggyőz bennünket, hogy az Ur beszédei: lélek és élet! Bölcseséget adnak az értelemnek, megszentelik az akaratot, hithőssé magasztosítják a gyarló halandót! Peldája meggyőz a felől, hogy egy a legszükségesebb jó, melyet Mária választ, s melyet bár ki is választhat magának; „az igéből született hit, mely szeretetté valósul“ ez a legmagasabb erkölcsi tökély!

Egy ily hölgy emléke gyújtja hálára lelkünket az iránt, ki a szívek mozdulatit, mint a vizeknek folyását szabadon hajtja szent céljaira!

Oh legyen áldott az ur, ki az ige hatalma által csodálatos dolgokat cselekszik a mi szemeink láttára; és legyen áldott a te emléked, oh magasztos lélek!

De ki is mondhatjuk: a te emléked áldásban maradand!

A te nélkülözésed a szegényeknek adand kenyeret századokon át: azok áldandják emlékedet; kegyességed nyomor helyett jólétet hozand az egyház szolgálóinak házaiba: ott is áldva lészen emléked; az Ur házához vonzó szereteted templomokat épített és építend az Ur nevének dicsőségére: az igaznak emléke ott is áldásban fog maradni; buzgalmad az emberiség előhaladásaért, megnyitja a tudományok szentélyét, hogy a tökély és boldogság evangéliomát könnyebben hallgathassák a szegények is: s a jövőkor dicsőiben is emléked dicsőülend meg!

Gyászravatalodat egy nemzet állja körül, melynek hála-lája nemzedékről nemzedékre igazabb, mélyebb, örökebb lészen. Sirod egy szenthely lesz, hova irányt s erőt nyerni zarándokolandnak a jövő nemzedékek.

Isten, magasztosítsd fel az ő emléke, s igéd hatalma által a jelen és jövő ivadékok lelkeit, hogy mint nem első, úgy ne legyen utolsó e nemes példa, sőt időnként fényesen bizonyuljon be, hogy az evangéliom Istennek hatalma, az emberiség boldogítására Ámen.

* * *

Atyánk! látták a mi szemeink a te gondviselésedet és gyönyörködik a mi lelkünk a te világigazgatásod munkáiban. Té tartottál mindig, tartasz most is kiválasztott igazakat,

kiknek térdök meg nem hajol a világiasság bálványa előtt! Álld meg szereteted üdvajándékával a kegyeseket, kik hiven elvégezték a rájuk bízottakat; álld meg kegyelmed segélyével a küzdőket, kik egyengetik földön a te országod utait; és küldj munkásokat az erkölcsiség mezejére, hogy jöjjön el a te országod Ámen.

Kolos Dániel.

IV.

Tisztelt gyülekezet!

A közönséges életnek, mely lehullámzása alatt meglepőbb jeleket nem hagy maga után, ennyit irunk fekete sírfájára: volt. — Ámde az élet, mely a vallás, az egyház és az emberiség ügyének melengetése végett felélesztett szent tűzben lobogott el, mely önmaga iránt csak azért volt szigorú, hogy a magasabb érdekeket lelke szent hevével egészben szolgálhassa: ily élet a létezés egyszerű jelezésén felül más nemű magasabb pályabért követel tőlünk élőkötől, a kegyeletet, a hálás elismerést. Az érdemesültektől e pályabér megtagadása az áldásos mult iránt elkövetett bűn; a szebb jövő érdekében erély- és lelkesedésölő mulasztás.

Tisztelt gyülekezet! Kifejtett gondolatim, hiszem, nem ellenkeznek a tiszáninnyi főtiszteletű egyházkerületnek a jobb, a nemesb lelkekre vonatkozó gondolataival. Mert ellenkezővén, akarataból nem állanék most e szent helyen, hogy itt egy megdicsőült női élet emlékére a hála és elismerés babérosztorúját feltegyem; hogy üdvezült pálóci Horváth Mária úrhölgy nagy szellemének képét e szent falak között felmutassam.

De merjem-e hinni, hogy e koszorúban, melyet a kegyelet és hála nevében az üdvezült emlékére teendek, meg lesz mindazon örökzöld, mely nemes szívében oly szépen s gazgon tenyészett?! Merjem-e hinni, hogy teljesen kifejezők lesznek a vonások, melyekből a magas női szellem képmását megalkotám?! Én a megdicsőültnek útját, lépteit, melyen és a melyekben számára már itt e földön a halhatatlanság

virágai magasodtak fel, közvetlen nem figyelhettem. Lelkének oly sok fénysugára közül is nem mindenik törhete át hozzám a messze távolságon keresztül. Tartózkodva fogok azért a kegyeletes kötelesség teljesítéséhez. Hát ha lelkem szárnyaival nem hozzá méltóan érintem meg az üdvezültnek szent emlékezetét!

* * *

Folyó év ápril 3 án pálóci Horváth Mária elhunytával egy csillagzat hullott alá a magyar protestántizmus egéről. Egy csillagzat, — mely hosszú pályája alatt végzete szerint nem annyira a fény, mint inkább azon érlelő melegség miatt tette magát előttünk örökre bámulatossá, hirnevessé, melyet a protestántizmusra s műszerveire önmagából kilövellt. Míg pályáját szemünk láttára futotta, forrás volt, melyből a keresztyéni jóltevőség tiszta vize csergedezett; halálában magasan lengő zászló lett, „áldozatok a vallásért, az emberiségért“ felirattal; kherubim, hogy az értelmi és erkölcsi szellem emancipált vidékeit meg ne gázolják a sötétség fiai.

Méltán mondhatom azért: pálóci Horváth Mária nagy volt életében, s örökre emlékezetessé lett halálában.

Férfinak nagygyá lenni, magát örökre emlékezetessé tenni könnyebb dolog. Mint gyermek atyja kebléhez simulva ajkairól az ősi dicsőség felől bűvös regéket hall. Mint felserdült a hódítgató ismeretek apródjává levén, előcsarnokaikban látja az isteni Cézár többszörös győzelmi bevonulását Rómába, az ő világ városába. Mint ifju, a tudomány templomából napról napra újabb fegyverekkel láttatik el. Mint férfinak erejét megacélozza a harc, melyet most sorsa vészeivel, majd benső világának lázadó hatalmaival vív. A dicsővé lehetésnek ennyi nagyszerű segédszereivel nem rendelkezik a nő. Zsenge korában az édes anya gyöngéd tárgyú lágy dallammal csal szemeire csöndes álmot. Képzése kezdetét veszi s nagy részben be is végződik az Isten félelmében való oktatással, a háziasságra, a házi rendre vonatkozó fejtegetésekkel. Majd nyíló korában keble oltárán fellobog az első szívérzemény vesztai tüze, s lobog mindaddig, míg eszményét fel nem találta. Él-tének többi részét a családi élet kertében a legnemesebb kötelességek teljesítése fogyasztja el, mely munka többször

mint nem, önfeláldozással jár; ugyanazért rendes körülmények között ez a tér, melyen a nő a legtöbb, a legszebb babért arathatja.

Különböző tehát a ráhatás, mely a férfi és nő lelkét bölcsőjüktől kezdve koporsójukig érinti. Különböző tehát a törekvés és annak eredménye is. És első tekintetre úgy látszik, hogy az istenség az Olymp tetejére való feljuthatást kizárólag a fi-nem számára tartotta fenn; a nőket pedig annak lábainál csevegő patak mellett nefelegtsek ápolásával bízá meg.

Azonban másként van a dolog. „Az Isten gyöngé nővel is eszközöl nagy történetet.“ És ha az egri nők szelleme látogatást tesz nálunk időnként, kik „csatába lángot vittek és honfi szíveket“, — vagy ha kétszázados mohlepte sirjából Lórántfy Zsuzsána kikelve a „lélekfenség, szív és kedély“ testben meg-meg jelen közöttünk, — merjük-e állítani, hogy a glória csak férfi halántékai körül tündökölhet?!

Az üdvezült nagy szellem, kinek emlékezetét megújítom, nem az orleanszi szűz nyömdokain járt. Tettei a nőnem természetének megfelelőek, a szívben gyökerezők, melynek túlnyomó uralma alatt teszi meg intézkedéseit a gyöngédebb nem. Viziójainak tárgya a dicső fejedelmi asszony Lórántfy Zsuzsána volt. Szellemével kötött örök szövetséget, hogy életében és halálában hű marad a vallás-, az egyházhoz, az emberiséghez. Dicső frigy. Áldásos volta megmérhetlen. Következésményei: az Isten lélekben és igazságban imáadásának biztosítása, terjedése, az egyház szabadságának izmosodása, az emberiség ügyének célja felé haladása, el nem maradhatnak.

Valóban csodálatos az eredeti alapon álló protestántizmus élete, fejlődése. A sötétség fiai századunkban is a Krisztusból, a keresztyénség törzsökéből felmagasodott fattyú hajtásnak nevezgetik. Hívei kedélyvilágának megbüvölésére varázsszereket nem használ. Nyíltan beszél az igazság igéit, melyeket a köznapiság országútján járók boszankodással hallanak. Hirdeti a szabadságot, mely a zsarnokság éjeit almatlanná teszi. Ezen egyszerű szavakban „mi mindnyájan egy atyának gyermekei vagyunk“ ünnepélyesen proklamálja az egyenlőséget és testvériséget. Zászlóját azért nem hagyják el gyarló emberekből álló vitézei, Lengésére a világ

minden tájairól gyülekeznek a harcosok. Jógainak biztosítására időnként támadnak Bethlenek, Bocskayak, Rákócyak; ütere verésének gyorsabbá, erősebbé tételére Lórántfy Súsának, Sulyok Sárak, Lónyay Annák.

Lélekemelő jelenségek. Arról tesznek bizonyosságot, hogy a szent igazság oltáránál áldozárok- és áldozárnökök forgolódni ma is dicsőnek tartatik.

És ezen nagyszerű jelenségek alapoka nem a protestantizmuson kívül, hanem benne keresendő. Nem is a szentté kanonizálás exáltáló reményében áll az, hanem az Isten fia egyszerű, de fenséges tudományában. Igen, ez azon erő, mely a lelkeket magához vonja, magánál megtartja s áldozatokra lelkesíti. Ez azon hatalom, melynek trónolásaért a felvilágosodott lelkek a máglya lángjaitól sem borzadnak vissza.

Az üdvezült nagy szellem, kinek emlékezetét megújítom, míg porsátorában tartózkodott, tántoríthatlanul a protestantizmus ügyét szolgálta. Sem élet, sem halál, sem magasság, sem mélység el nem szakaszthatá őt annak szerelmétől. Valahányszor a protestantizmus hajójának vitorláit meg-meg szaggatták a különféle viharok; mindig azon a részen találjuk őt, mely áldozni az Istenért, a vallásért legnemesebb kötelességének ismeré. Majd égbe szállta után azzá lett, kit nekünk a költő előre megígért volt, Lórántfy Zsuzsának, a legnagyobb protestáns magyar nőnek szellemi testvére.

Méltán mondhatom azért, hogy pálóci Horváth Mária nagy volt életében, örökre emlékezetessé lett halálában.

De hagyjuk el az általános rajzolgatásokat. Forduljunk a tényekhez, pálóci Horváth Mária nagy szellemének valódi mértékeihez.

Az üdvezült nő élete szakadatlan előkészület volt az égi üdv elnyerésére, a halhatatlanság kiérdemlésére. Mint művelt lelkű s anyagi javakban bővelkedő számára nem késtek volna kinyilni a tiszta életöröm virágai. Azonban lelke sejtven, hogy általa az istenség nagyokat akar végezni a világigazgatásban, hogy nekie e földön különös missziója van: parancsolt szívének, az abban meg megmozdult érzelmeknek s volt elég ereje azzá lenni, mivé végzete szerint lennie kelle; szellemi hős-

nő v é, kinek nyomaiban nem vér buzog fel, hanem áldás a vallásra, a hazára, az emberiségre. Miként az erdővel koszorúzott bére kebeléből kibuzgó patak gátjait áttörve hangosan siet a nefelejtés lejtőn az elébe futó folyam mélyébe: hasonló lankadhatlan erélylyel tört elő a nagyságos címet méltán hordozó pálóci Horváth Mária rendeltetése célja, — vagy, ha szabad így szólnom, megdicsőülése felé. Szíve soha meg nem nyílt a hiuságnak e föld nagyjait gyakran megkisértő s végromlásra vezető szavaira. A divatos műveltségéből csak annyit bocsátott be körébe, mennyi azt ősi típusából ki nem vetközteté. Nagy terjedelmű vagyonát úgy kezelte, mintha azt valamely fensőbb lény evangyéliomi talentomul tette volna le kezei közé. Ma a protestáns egyházak építgetésén fáradozott; másnap a népnevelés korunkban főként reánk magyarokra nézve ezen legfonfosabb ügy érdekében tesz meglepő áldozatokat. Ma a nemzeti tudományosság szent hajlokához indítja útnak honleányi buzgósága zálogait: másnap a Perényiek és Rákóciak iskolájának szózatára lángol fel nemes szíve áldozatokra, hogy megszólamlhasson abban ismét a nemzeti jog, melynek templomát a világosi gyászos nap után annyi évek sorára becsuká a szomszédhozó lelkek előtt a hazára végszapasul mért demoralizáló abszolutizmus. Ma a lelki eledelért kiáltozó moldva oláhországi protestáns testvérek igehirdetőjének göröngyös útait egyengeti; másnap a szent énekek átdolgozójának kél fel gyámolául. Most a szegények imájára lágyul el s nyújtja nekik a keresztyéni önzetlen jóltevőség filléreit; majd az árvákat teszi gondoskodásának édes tárgyaivá.

Mennyi nemes tény egy életen keresztül! Bizonyára idővel dacoló anyagok a kegyelet által felemelendő emlékekhez. Bizonyára a nő, kinek agyában megfogamzottak s akarata által megszülemlettek: az bejutott a derék, a nemes lelkű magyar nők pantheonába, az a magyar protestántizmus sőt a nemzet történetének nagyszerű alakjává lett. Igen, nagyszerű alakjává lett. Mert ha a derék hadvezért, ki a csatatéren a nemzeti lobogóra uj babért szerzett; vagy ha a tudóst, ki lelke szüleménycével uj s üdvösebb irányt ad a gondolkodásnak, tiszteletben részesíti a történelem: bizonyára a tisztelet és elismerés dolgában nem lehet az iránt sem fukar, ki a vallás, ezen legszentebb ügy hajóját vitorlával s mentőhor-

gonnyal látja el, hogy kedvező szél lengvén — gyorsan haladhasson az alvó tenger hátán; vész esetében pedig nyughelyén veszteség nélkül megmaradhasson.

Mit hozzak még fel a megdicsőült nő áldásos és emlékezetes életéből? Családi életét nem ecsetelhetem, mert szilárd akarata volt egyedüliségben futni meg a pályát, mely megered a bölcsönél s végződik a koporsónál. Pedig az egyedüliség többször mint nem, rideggé teszi az emberek kedélyvilágát. Az üdvezült e tekintetben is tiszteletreméltó kivétel volt. Nemes lelkét a hozzá illő örömök élvezésére nem tette képtelenné a szent ügyek érdekében elvállalt egyhangu helyzete. Reá nézve a le nem kötött élet az volt, mi az isten-emberre az olajfák hegyén töltött idő: előkészület, . . . hogy azzá legyen, mivé lön, — halhatatlanná. Ki a pálóci ősi lakban megfordult, meggyőződött, hogy a nő, ki ott parancsolt, Lónyai Anna iskolájából került ki. S ha a sárospataki főiskola üdvözlő küldöttsége esőndes magányában felkelése: észrevevé arcán mindannyiszor a nemes örömet, mely szívében lobbot vetett, midőn halla a háromezázadosnál idősb főiskola korszerű helyezkedéseiről, midőn halla az elfoglalt álláspont magasságáról s ennek alapján a dolgok új rendéről, mely ha a régibb oktatási elvek zászlóvivőinek helyeslését meg nem nyerte is, a főiskola tanári kara minden időben dicsőségének fogja tartani, hogy a főtiszteletű egyházkerület jelszavára s megtisztelő bizalma folytán az akadémiai reform nagy munkáját saját felelősségére megindította.

Tudott tehát a megdicsőült elvonultsága dacára gyönyörködni, örvendeni is. Csakhogy az, mi lelkének ezen természeteszerű gerjedelmeit felköltögeté, nem úton-útfélen nyíló íromba virág, nem a hiuság vásáráról hozott árucikk volt, hanem azon szent ügyek újabb győzelmeiről hozzá érkezett jelentés, melyekért volt szívének minden dobbanása.

Méltán hullottak tehát a tisztelők szemeiből az őszinte fájdalom könnyei pálóci Horváth Mária, a feledhetlen nő hamvai felett. S én, ki dicső emlékezetét megújítom, méltán mondhatom, hogy élete szakadatlan előkészület volt az égi üdv elnyerésére, s a halhatatlanság kiérdemlésére.

* * *

A valódi nagy jellemek a halálban sem tagadják meg magukat. A bölcs inkább kiüriti a méregkelyhet, hogysem tanait maga tartsa az igazságtalanság keresztvize alá. A szent ügyek hű bajnokai elbukásuk percében is győzelemért imádkoznak a lobogó számára, mely alatt küzdöttek. Így dicsőíté meg magát pálóci Horváth Mária is halálában. Kiket életében lelke szent hevével szeretett, azokat halálában gyermekeivé fogadá.

Hazaszerte ismeretes már az üdvezült nagyszerű végakarata. S én, ki a nagy nő emlékét megkoszorúzó, ki szellemének arcképét avatatlan ecsetemre felvállaltam, csakis annyiban fogom azt felhasználni, mennyiben nekem arra szükségem van.

Pálóci Horváth Mária rendelkezése a valódi keresztyénség szelleme által áthatott emberi természet szüleménye. Az üdvezült mily könnyen lerakható vala abban egymaga nagyságának, dicsőségének oszlopait?! De ő a helyett végakarataiban átizeni hozzánk, — ha ti a kötetmek lehető hű teljesítését érdemül irjátok, az engemet s előttem Istenhez visszatért testvéreimet, pálóci Horváth Simont egyenlő részben illet.

Ti, kik embertársaitok, rokonaitok szerencsétlenségének romjain építgetitek dicsőségteknek emlékeit, álljatok meg munkátok közepette. Jöjjetek pálóci Horváth Mária emlékéhez! Tanuljátok itt meg a körötte röpkedő siri szellőtől az önzéstelenség erényét. Mert csak ez az alap, melyre építheti ember biztosan emlékezetét.

Sokan, látva megoszlásuk napjának gyors közeledtét, megkeményítik szívöket, végintézkedésök által erőszakot követnek el saját természetükön, megsértik gyöngéd viszonyait, idegent ültetvén örökösül az ősök által épített hajlokba. Szabados, jogos, de természetellenes önelhatározás. A dicsőült nő szent emlékezetének fényét azinnen támadni szokott felleg sem homályosíthatja. Ott vannak a nagyszerű végrendelet első pontjai. Mindannyian erős védbástyák a megtámadók ellenében. Mindannyian ragyogó emlékjelei a rokoni gyöngéd viszonyok tisztelésének. És hogy az üdvezült a hirneves rokonságon kívül felekezetének tudományos intézeteit, egy egyházmegyét, több egyes egyházat, a moldva-oláhországi pro-

testáns missziót, a nemzeti színházat, s több az emberiség szeretete által életre hívott intézetet keblére ölelt, gyermekeivé fogadott: bizonyára nem mást jelez, mint azt, hogy a megdicsőült szellem már itt e földön magas légkörben élt; bizonyára e nagyszerű elhatározás „kiáltó szóul“ tekintendő ily tartalommal: ha a világ szabadságot nemcsak ajkaitokon hordozzátok, hanem valóban szeretitek is; vegyétek körülszerelmekkel a gondolatok műhelyeit, a tanintézeteket, mert ezek fogják megdönteni a zsarnokságot, nem a szuronyok százazrei.

Az emberi természetből folyó viszonyok megtisztelése után nyomban következik az üdvezült végintézkedésében a sárospataki főiskolának, a tiszáninneni főtiszteletű egyházkerület sok derűt és borút ért gyermekének fiuvá fogadása gazdag örökséggel.

Tisztelt gyülekezet! A sárospataki főiskola küzdelemteljes történetének nagy részét az isteni gondviselés nők által alkotá meg. Lórántfy Zsuzsána, Báthory Zsófia! Ki ne emlékeznék közülünk e nevekre? Az egyik fényes nap, a másik sötét éj. Az egyik ör, a másik öldöklő angyal. Az egyik a múzsák édes anyja, a másik azoknak üldözője, a felvilágosodás köveiből megépített Jeruzsálem lerombolója. Az egyik emlékezete az idők végéig áldott közöttünk, a másik felemlítésére lelkünk elborul és szivünkben a fájdalom megelevenednek.

Az üdvezült pálóci Horváth Mária a sárospataki főiskola fényes napjává, őrangyalává, a múzsák édes anyjává, Jeruzsálem új építőjévé lett. Benne Lórántfy Zsuzsánát nyertünk. Vele ismét szaporodott szent emlékeink száma.

Először is a háromszázadosnál idősb főiskolát, a magyar protestáns egyház és nemzetiség ezen eddig még soha fel nem adott bástyáját — úgy a mint ma áll, úgy a mint ma a közműveltség, tudomány, vallás, lelkiismeret szabadság s a haza szent ügyét szolgálja, — ölelé szeretettel gazdag szívéhez. Szerette benne azt, mit ugyan nem szeretni bűn, még is nem mindenki szeret. Szerette a szellemhez való tántoríthatlan ragaszkodásában, mely életét adá. Bámulta az erélyt, melylyel a legközelebbi gyászos multban a rideg hatalom lé-

lélekölő intézkedéseivel szembe szállott. Csodálta a nemes türelmet, melylyel keresztjét hordozá, midőn reá a jogokhoz és nemzetiséghez való ragaszkodásaért a „Zugiskola“ bélyege üttetett. Bámulta a legközelebbi nagyszerű átalakulásában, melyet azért tőn, hogy a magyar protestántizmus ne a 19-ik században végezze azt, mit a 18-ikban kellett vala végeznie, hanem tegyen meg mindent idejében, és pedig korszerű eszközökkel.

A sárospataki főiskolának ezen magatartása az ok, hogy pálóci Horváth Mária egyik legnagyobb jóltevőjét találta fel, hogy általa szent tornácában 20 szegény múzsa számára a kenyér botja letéttetett. Ez az ok; miért az üdvezült arra határozta magát, hogy a pálóci Horváth család sarjadékai, a miskolci protestáns leánynövelde, a nemzeti színház, a moldoláhországi protestáns misszió, a pesti papnővelde évenként a sárospataki főiskola megpróbált kezeiből vegyék át a számukra tett kegyes alapítványokat.

Dicső megtiszteltetés! Ujabb irányú nagy bizalom! Erős hitem hogy a sárospataki főiskola az üdvezült által reá bízott nemes kötelmek teljesítésében akként járand el, mint azt a nemes lélek fölöle hívé, s jövőben is oly irányba leend, melyre a megdicsőült égi hazájából is helyeslését küldendi le. Végre erős hitem, hogy a nevezett intézetek sohasem fognak pirulhatni a kezek miatt, melyek a bizományt számukrn az üdvezült nevében átnyújtandják.

Azonban a nagy szellem, nemcsak a jelenben fenálló, hanem a jövőben megépítendő sárospataki főiskola iránt is megdicsőíté magát. Ama nevezetes és tekintélyes hagyomány, mely 25 éven keresztül fogja építgetni a regényes Unghban megszállott ref. egyházmegyét, a nevezett év lefolyásával, a tiszáninneri főtiszteletű egyházkerület tulajdonává lesz ily utasítással: Ime adok erőt, tehetséget. Építs főiskoládban a régibb oltárok mellé újat, a korszerű tudományosság, a magasabb realizmus számára, hogy miként eddig minden életkört hiven szolgáltál: úgy jövőben a megifjodott magyar társadalom felvirágoztatására is küldhess apostolokat.

Dicsőült szellem! Amaz utasításod dicsőséged öregbítésére nem mást jelez, mint azt, hogy te a protestántizmust

oly mélyen fogtad fel, minő mélyen felfogni csak nagy lelkek sajátja. Akaratoddal, hogy a sárospataki főiskolában az egyház, a humanizmus, a jog, a népnevelés oltára mellett füstölögjön a magasabb reál műveltség oltára is, megszerezted a protestántizmusnak, közelebb a tiszáninneri főtiszteletű egyházkerületnek és a sárospataki főiskolának az üdülő félben levő magyar társadalom tiszteletét, szeretetét.

De kérhetőné valaki: mi köze a protestántizmusnak a reál-műveltséghez, mely kiválólág az anyag szolgálatában áll? E kérdést felelet nélkül nem ejthetjük el. A protestantizmus, mint vallásos elv, megadja az anyagnak, mi azt illeti. Eszközül tekinti, hogy az embervilág rendeltetéséhez eljuthasson. A protestantizmus az élet becsét nem a betanult ájtatosságban találja fel, hanem a munkában; az anyagi munkában épen úgy, mint a szellemiben, ha az becsületes, ha az az égi javak bírása s biztosításaért van megindítva. A realizmus mint tudomány azon elvek összege, melyek által a természetet meghódítjuk, hogy hatalma felsőbb érdekeink kielégítésétől meszsze-távol ne tartson. A protestantizmus tehát a realizmusnak nem lehet ellensége; az iránt nem lehet közönyös; mert győzelme urrá teszi az embert a földön, mivé őt Isten teremte. A realizmus az egyéni életet biztosítja; a nemzeti társadalmat felvirágoztatja s képessé teszi, hogy a szent ügyek szolgálatában csodákat mivelhessen.

A protestáns tanintézetek ez ideig keveset tehetének a realizmus ügyében. Önállóan semmit sem. Az intézeteket nem érheti a mulasztás vádja, hanem a körülményeket. Mig egy felekezetnek minden percen legszentebb kincseit kell védelmezni a megtámadások ellen, addig minden erejét szent kötelessége oda fordítani, honnan a vész jő; mert elbukván a küzdelemben, a jövőt sem engesztelheti ki maga iránt.

A sárospataki főiskola, ha az isteni gondviselés úgy akarja, már majdan kiléphet a versenytérre, küzdeni a babérokért, melyeket a magyar társadalom ügyei előmozdítójainak szánt el. — Pálóczi Horváth Mária kibontá a lobogót a szent ügy érdekében. És a gondviselés még eddig úgy működött, hogy a döntő ügyek közöttünk mindenkor megtalálák vitézeiket.

Megdicsőült szellem! Légy nyugodt égi lakodban. A főtiszteletű egyházkerület betölti végakarodat. Megépíti

gondolatodnak a templomot, melybe új áldozó papok új hiveknek fogják hirdetni a magyar társadalom felvirágoztatására vonatkozó ígéket. Rólad fog ott szólni minden jel és nyom. Nevedet fogja suttogni a szellő. És ha mi valaha hallgatással mellőznénk szent emlékezetedet, az érzéketlen kövek fogják elbeszélni nagyságos dolgaikat.

Az üdvezült pálóci horváth Mária a sárospataki főiskolán kívül több tanintézetekre is kegyteljesen gondolt. Fölkereste lelke szent hevével a magyar protestántizmusnak és nemzetiségnek különböző pontokra állított s megpróbált örszemeit, a máramaros szigeti lyceumot, a pápai főiskolát, a miskolci gimnáziumot, a debreceni főiskolát. Mondjuk azért utána a költő szavait:

Méltó lett vala e nő nagy fejedelmi urakhoz,
Kiknek bölcsőt a régi aranykor adott;
Nem jó oly kor, mely feledésbe bocsássa erényét,
Ily nemű dísz a halál karja nem érhet utol.

A felekezetességen felülemelkedésnek, az emberiség szerencsétlenségeire vonatkozó nemes gondolkodásnak nyilatkozataira is akadunk az üdvezült végintézkedésében. Unghegye kórházának szenvedői; a pazonyi, piukóci, bátfai szegények, a váci siketnéma intézete minden időben nemes lelke fenségéről fognak tanuskodni.

* * *

Ime tisztelt gyülekezet! Előtted egy nagyszerű élet és halál felfejtve! A kettő közül bármelyik egymagában is elegendő, hogy az embert megdicsőítse.

Eltávozván azért e szent helyről, vidd el kérlek tűzhegyedre az üdvezült pálóci Horváth Mária emlékezetét. Beszélj el környezeteknek nagyszerű életét és dicső halálát. Mondj, hogy mit birt benne a vallás, az egyház, a tudomány, az emberiség. Mondj el, mint osztá meg a hála és kegyelet nem várt adóját előtte elköltözött kedves testvérével pálóci Horváth Simonnal. Mondj el mindent róla, mit tőlem erőtlentől hallottál. Mert a nagyságnak magvai önmagukban nem pat-

tannak fel. Ahoz is szükségeltetik bizonyos légkör. Szükséges a nagy szellemekkel gyakori társalkodás.

Te pedig megdicsőült nagy szellem, ki már égi atyád jobbján ülsz, fogadd kedvesen az áldozatot, melyet a kegyelet és hála oltárán a tiszáninneri főtiszteletű egyházkerület nevében végezék. A tiszáninneri főtiszteletű egyházkerület számodra s előtted elköltözött kedves testvéréd részére történelmében lapot tart; tisztát, fehérét, melyre arany betűkkel írja fel érdemeiteket és önzéstelen áldozataitokat.

Nemes Ferenc.

E beszédek közül a két első Ungvárott, máj. 20. a család által rendezett gyászünnepély alkalmával, — a két utolsó pedig jul 7. Sárospatakon, a tiszáninneri egyházkerület által megtartatni rendelt gyászünnepen mondatott el.

Egyházkerületi főgondnok nagyméltóságú báró Vay Miklósnak, az 1867. jul. 9. és következő napjaiban tartott közgyűlésének megnyitó beszéde.

Főtiszteletű egyházkerületi közgyűlés!

Alig nyithattam volna meg fontosabb s egyszersmind reményteljesebb pillanatban egyházkerületünk közgyűlését, mint azt e jelen alkalommal teszem; midőn bevégezett tényként tekinthetjük hazánk alkotmányára visszaállítását. Megkoronázott magyar király oldala mellett álló felelős magyar nemzeti kormány kezei között látjuk hazánk ügyeinek sorsát s vezetését letéve. Ez esemény tagadhatlanul korszakot képez hazai életünkben, melylyel a nemzet történelmében új időszámítás kezdődik.

De mennyi lesz nemzetünkben az életerő, a gyakorlati képesség ez átalakulás nagy művét keresztülvinni, és magát ez új időszak formáiba s követelményeibe beélni? nem fog-e fanyar gyümölcsöket teremni az alkotmány fájába beoltandott egyik, vagy másik intézmény? az a jövő titka; az hazánk életrealóságától,

egyszersmind attól függ: mikép figyelmez a nemzet a mindenekben előrehaladó idő jeleire.

Nekünk protestánsoknak, kiknek félreismerhetlenül nagy részünk van a bekövetkezett változásokban, minden esetre kötelességünk arra törekedni: hogy nemzeti átalakulásunk, ugy hazánkra, mint egyházi életünkre, a legüdvösebb gyümölcsöket teremje meg.

Midőn azért az új aerának még körvonalai is némi homályban mosódnak el előttünk; úgy vagyok meggyőződve, hogy a magyar protestáns egyháznak, folyvást egy nagy és határozott elv képviselőjének kell maradnia; a honnan nem lehet, nem szabad, a legelső szélesapásra kibontani vitorláját, hanem szükség, hogy csendes méltósággal és nyugalommal várjon mind addig, miglen az óra valóban eljövend, mikor aztán egyházi ügyeinkre nézve okvetlenül tért kell foglalnunk.

Hogy a nemzeti új alkotmányos helyzettel szemben majd új állást leszünk kénytelenek venni, az kétséget előttem nem szenved, egyelőre azonban ahoz még csak készülnünk lehet és kell.

Hogy egyházunk, mint szabad vallásos társulat, mit várhat s követelhet az államtól, arra eleve megfelel az 1848-ik 20-ik törvénycikkben kimondott egyenjoguság, s viszonyosság elve, mely más vallásfelekezetekkel ugyanazon jogi álláspontra emelte egyházunkat. Nekünk ez általános törvény létre jötté után többé nincs szükségünk specialis protestáns, hanem egyetemes, vallásügyi törvényre, mely minden irányban biztosítsa azon jogot, hogy magát mindenik vallásfelekezet saját elvei s szelleme szerint szervezze és kormányozza, s a közös törvény oltalma alatt szabadon fejlőd-jék; egy szóval, hogy mindenik hitfelekezet, különbség nélkül, édes gyermeke legyen a hazának, tiszteletben tartván az állami lét alapzatát s a hitfelekezeteknek a viszonyosság alapján körvonalo-zott érülködését, úgy egymással, mint az állam kormánynyal.

Ez elvhez ragaszkodott újabb időkben egyházkerületünk is, és nem elégedett meg azok tervezeteivel, kik még jelenleg is — mondhatni — hogy csak az 179 $\frac{1}{2}$ -iki vallásügyi törvények foltozásával bíbelődnek, s félnek a nemzet igazságszeretete által megszavazott egyenjogúságnak áldásaihoz nyúlni.

Ugyanis, van az 1848-iki vallásügyi törvénynek egy lényeges, teljes positivitású része, mely általánosságban azt fejezi ki: hogy „minden hitfelekezet egyházi és iskolai költségét az állam fedezi“, a minthogy ez ama törvénynek egyik legnagyobb horderejű cikke. E törvényes intézmény-

nek nincs sem polgári törvénykönyvünkben, sem egyházunkban praecedense, vagy genealógiája, ez nem a jogfolytonosság corollariuma, hanem az 1848-iki nagyszerű nemzeti föllángolásnak s igazságérzetnek ujszülötte, melynek azonban életet adni, melyet részletezni, akkor, a bekövetkezett nagyszerű válság miatt, nem volt idő, nem volt alkalom.

Ha a magyar reformált egyház az esemény magaslatára áll, s önkormányzata sarkelveivel számot vet, azt kell mondania: „mint szabad vallásos társulat egyedül saját erőmre támaszkodom, és senki másra nem szorúlok.“ Ámde ezen elv keresztülviteléhez ugya hívek szívében, mint a concret egyházban meggyökerezett hitélet, áldozatkészség mellett még anyagi jólét is szükséges, hogy a magasztos elv minden oldalról védve legyen, s az egyház, a protestantizmus feladatának megfelelő eszközökkel rendelkezessék. S pedig meg kell vallanunk, hogy ha abbeli fontos feladatunkkal szemben, egyebeket mellőzve, már csak anyagi erőnket vesszük is számba, gondolkodóba kell esnünk az iránt: ha vajjon képesek vagyunk-e magunktól mindazokra, s nem tanácsosabb-e megragadni a kínálkozó alkalmat anyagi erőnk nevelésére? hiszen az egyház, midőn erkölcsi, vallásos nagy munkája körül fáradozik, s ennek szolgálai, az állam közigazgatásával mellőzhetlenül összefüggő számtalan dolgokat végeznek: ugyanakkor az államnak is szolgálnak; s azért nemcsak méltán tarthatnak igényt az államsegélyre, hanem azt jogosan követelhetik is.

Ime, e két út áll, most másod izben előttünk főtiszteletű egyházkerületi közgyűlés! Melyikére lépünk, ez iránt már az 1848-ik évben, a vallás és közoktatási miniszter által Pestre egybehívott magyarhoni helvét hitvallású egyházkerületek képviselőinek értekezleti jegyzőkönyve ad tájékozást, ha ugyan azóta nézeteink e részben meg nem változtak. Ez világosan kimondja, hogy „ha az egyik felekezet az álladalom által segítetik, népesség arányában, a másik is hasonlóan segítessék. Megjegyzendő azonban, hogy ugyanazon értekezlet egyelőre azt is kimondotta, miszerint az államsegélyezést úgy kívánja értetni, hogy ennek kedvéért jelen törvényes önkormányzatunk s autonomiánkat, mint protestáns létünk feltételét, fel nem áldozhatjuk.

De nem kevésbé fontos a mondott 1848-iki törvénynek a nevelés és oktatás ügyére vonatkozó része is. Hogy a nevelés

és oktatás ügye nem monopoliuma az egyházfelekezeteknek: ez, napfényű igazság. Érezte ezt az 179⁰/₁-iki törvényhozás is, midőn megadta ugyan a protestáns felekezeteknek az iskolaállítás jogát, de feltartotta magának a nevelés és oktatásügy coo r d i n a t i ó j á t, sértetlenül hagyva a hitfelekezetek vallásos oktatását; s kétségtelenül érezte azt a fentebb érintett 1848-iki értekezlet is, midőn oda nyilatkozott: hogy a minisztérium által az iskolákra nézve kívánt reformokat, miután az álladalom anyagilag a mi iskoláinkat is felkarolta, most már kivihetőeknek tekintvén: örömmel üdvözlí e téren a nyújtott alkalmat, örömmel fogadja és használja fel az álladalomnak is törvényadta iskolakormányzati j o g a i n k k a l ö s s z e f é r h e t ő b e f o l y á s á t; a minthogy mindezek nyilván bizonyítják, hogy a nevelés- és tanításügyre, kivéven a vallás-oktatást, amazok természeténél s a státüsfőnség földatánál fogva, befolyást méltán követelhet magának az állam, ámde csakis vallás-elveinkkel összeegyeztethető befolyást; a honnan tanintézeteink saját erőnkébőlí fentartását, inmentúl is szent kötelességünknek tartandjuk, és segélyt csak azokra nézve s ott követelünk, hová legnagyobb áldozatkészségünk mellett sem elegendő magunk ereje. — Mert ha mi mereven ragaszkodunk e téren is autonómiánkhoz, a klerikális és ultramontán párt bizonynyal rokonszenvet mutatand ebbeli törekvéseink irányában; csakhogy az ezen oldalról nyilatkozó sympathy már magában is gyanús, s alatta bizonyosan azon káröröm lappang: hogy filléreinkből fentartott tanintézeteink nem bírják kiállani a versenyt az állam által rendezett iskolákkal; következéskép a tudományosságban hátramaradunk, s mi eddig oszlopa, erőssége volt egyházi életünknek, a tudományos alap kiesik lábunk alól; s kérdem, avagy nem jól számítának-e elle-neink a maguk módja szerint?

Hiszem azonban, hogy mindezen életbevágó tárgyak fontosságát mindenki mélyen érzi közöttünk, érezzük mindnyájan, hogy ha valahol, bizonyosan ezek körül kell az idő jeleit komolyan megfigyelnünk. Absolut, és még nem is nemzeti kormánynyal szemben igen erős fegyver, s mondhatni: nélkülözhetlen fegyver volt kezünkben az autonomia, legszigorúbb értelemben: de nem foglalhatunk-e más állást nemzeti kormányunkkal szemben; kivált ha bizonyosak vagyunk benne: hogy hazánk önállása, alkotmányos élete, független felelős kormánya meg fog szilárdúlni? ez felette fontos kérdés, s erre nézve a közel jövő fog részünkre majd útmutatást adhatni.

De bármit hozzon is az magával, az elővigyázat és eszélyesség azt követelik tőlünk: hogy, ha egyetemes egyházunk a törvény értelmében értekezletre hivatnék föl, az elvekkel s kívánmainkkal szükségünkhez képest készen legyünk; mert ha egyszer a mutatkozó alkalmat elmulasztjuk, s iskoláink és népnevelésünk úgy anyagi, mint szellemi hiányain, mely kettő szorosan összefügg, segíteni ez úton elmulasztjuk; féltő: hogy túl fogunk a többi felekezetek által szárnyaltatni, s nem leend többé módunkban a bajon segíthetni; mert nem tagadhatjuk, hogy a lefolyt sanyarú 18 év anyagilag felette alásúlyosztó népünket, s a nevelés és oktatás nagyszerű ügyéhez a kor kívánalmai szerinti áldozattételekre alig számíthatunk. Meggyőződésem azonban 'e tárgyra nézve mind a mellett is az, hogy be kell várnunk, miszerint a vállás és közoktatási minisztérium majdani egy vagy más utoni felszóllíttatásunk nyomán terjeszsze maga részéről javaslatait elébb előnkbe, mintsem mi azok iránt nyilatkoznánk. Ezt pedig azért, mert mi annyira megszoktuk a kormánynak irányunkbani mostohaságát, s a clerus omnipotentíáját, hogy magunktól talán a kellő mértéket sem tudnók hirtelen eltalálni.

Szükséges minden esetre: hogy egyházunk az eddiginél magasabb álláspontra emelkedjék, s teljes önérzettel álljon meg a helyen, melyet a gondviselés számára kijelölt; értse meg úgy társadalmi és közműveltségi szempontból is, hogy azon elv, melyet a protestantizmus képvisel, azon vallásos erkölcsi világnézet, melyet a reformáció szült, de mely nem felekezeti többé, hanem általános emberi: a lobogót, melyet sok küzdelemmel felemelt, most már magas szellők viszik.

Ha volt korszak, melyben a protestáns ember magas önérzettel tekintett a zászlóra, mely alatt szolgált, és szolgál, úgy a mai kor az. A protestantizmus már nem csupán vallásfelekezeti, hanem társadalmi életelv. A szabadság, melyet a reformáció a vallás nevében felavatott, áthatotta az élet minden körét, a társadalom minden intézményeit; és a gondolat s lelkiismeret szabadsága, melyet kimondott, s annyi szenvedés és véráldozat által megszentelt: a mai társadalom éltető elemévé lett. Ez az idő örvendetes jelensége! Ha már egy kiválólág katholikus földön is ily szózatok hangzanak a kormányshéken s a törvényhozás magas házában: szabad egyház, szabad államban, ki ama legkétségtelenebbet, a lelkiismeret szabadságát tagadja, a szabadság ellenségének nyilatkozz-

tatja magát, s a kormány, mikép egyesek, vágyva vágyanak élvezni azon nagyszerű vallásos látványt, midőn minden polgár szabadon csatlakozik azon hithez, amelyhez neki tetszik, s imádja istenségét úgy, miként azt leghelyesebbnek tartja, s egyik vallás sem követel maga számára sem védelmet, sem kiváltságot, hanem működik és fejlődik a közös törvény paizsa alatt; ha mondom, már így nyilatkozik Olaszországnak első államférfia is: akkor bizonynyal állíthatjuk: hogy azon elvek, melyeket a protestantizmus vall, tisztel és követ, folyvást főtényezői az előrehaladó kor szellemének, a népek erkölcsi fejlődésének. Nem szükség, hogy a protestáns ember az egyház vallástételének minden betűjét aláírja, különben sem híven a dogmák csalhatatlanságában és változhatatlanságában. Szellemben és szeretetben mindnyájan egyesülhetünk, sőt egyesülnünk kell! Az elv, mely közös zászlóra van írva, mely alatt küzdünk, a hidegeket fölmelegítheti, a hanyagokat felbuzdíthatja, a kétkedőket meggyőzheti. Az ezzel ellentétes vallásos világnézet még fennállhat külsőleg egy darabig, de valóságban nem! A közel jövő be fogja bizonyítani, hogy azon szabad szellem, melyet a reformáció fölavatott, diadalmat fog aratni! E hitben legyünk mindnyájan egyek!

De nekünk magyarhoni protestánsoknak nemcsak ezen oldalról, hanem hazai szempontból is van okunk az öröme, és így midőn oly szívesen üdvözljük a haza alkotmányos ujjaszületését, a mi örömünk kétszeres. Mi a nélkül, hogy a polgári érdemet s elismerést a magunk részére akarnók kizsákmányolni, avagy jutalmat várnánk és követelnénk; szerényen, de nemes önérzettel mondhatjuk el, hogy az alkotmány ujjaszületésének előharcosai valánk.

Midőn a nem rég multban az alkotmány szent temploma feladatott, a szobrok, melyek ékesíték, szétszórattak, s az oltár, melyen a honfi szív áldozott, megszenteltségtelenített; a protestáns egyház is az önvédelem harcára szorítottatott. Mi a romok közt az 179°/₁-diki vallásügyi törvény, mint az alkotmány egyik erődébe vontuk magunkat, s küzdöttünk, és míg egyrésről küzdelmünket a haza osztatlan részvéte kísérte, más részről küzdelmünk ezernyi hazafi szívet fölbátorított, megedzett. Nekünk jutott a diadalnak azon öröme: hogy felséges urunk királyunk 1860-diki május 15-én kiadott, megannyi ellenünk forralt ármányt egy toll-

vonással megsemmisített kézírata által is támogatva, első mondhatók ki az egyház terén a jogfolytonosságot, s a restitutio in integrumot. A minthogy ezek azon főszempontok, főtiszteletű egyházkerület! melyekből véleményem szerint az új korszak kezdetét üdvözlünk kell, ez azon irány, melyet egyelőre, míg hazai új intézményeink fejlődni s szilárdulni fognak, követni célosnak látnék.

Egyébiránt az egyetemes protestáns egyház bővebb teendőiről, valamint tavaszi gyűlésünk alkalmával már értekezénk, úgy azt folytatólag ez alkalommal is, részint egy ez ügyben még kiküldött választmány beadandó jelentése folytán, úgy azon, noha magán, de egyetemes értekezlet alapján is teendhetjük, mely a koronázás alkalmával Pesten, a jelen volt négy egyházkerület tagjai által tartatott, s melyről gyűlésünk folyama alatt a maga helyén jelentést tenni kötelességünk leend.

Lesznek még több s különösen néhány, főiskolánkat érdeklő tárgyak is, mint a milyen például: az államvizsgák kezelése, melyekre nézve a főtiszteletű egyházkerület figyelmét felkérni bátor leszek, s előadandom maga helyén a páloői Horváth Mária felolvasandó végrendelete végrehajtási ügyének is jelen stádiumát, továbbbi tervestől együtt. A mely tárgyak ezeken kívül közelebbről belügyeinket illetik, s tanácskozási szőnyegre kerülendenek, azoknak érdekesebbjeivel főtiszteletű szuperintendens úr, mint a kinek kezeinél vannak az azokra vonatkozó okmányok, majd meg fog ismertetni bennünket. Ugy, hogy részemről e percben nincs egyéb teendőm, mint az igen tisztelt közgyűlés becses figyelmét s béketűrését kikérve, magamat kegyeibe ajánlani.

A sárospataki gimn. tanári kar előterjesztése a folyó 1867. év jul. 8. s több napjain tartott e. kerületi gyűlésre.

Főtiszteletű egyházkerületi gyűlés!

Gimn. tanári kar már két ízben járult előterjesztésével a főtiszteletű egyházkerület elé, hogy a felgimnáziumban a történet és magyar irodalom, az algimnáziumban a mennyiségtan és természettudományok végett egy-egy szaktanárt

beállítani méltóztatnék. A főt. egyházkerület méltányolva azon indokokat, melyekre gimn. tanári kar előterjesztéseiben támaszkodott, 1864-ben és 1866-ban Sárospatakon tartott közgyűléseiben elhatározta, hogy kedvezőbb anyagi viszonyok beálltával gimnáziumi tanári kar ohajtásának a tudomány és tanítás érdekében eleget teend. Valóban igen fontos okok valának azok, melyek miatt gimnáziumi tanári karnak ama két tanszék felállítása szíven fekszik és a melyek a főtiszteletű egyházkerületet már két ízben egyértelmű határozatra birták. A felgimnáziumban ugyanis maga az oktatás és nevelés célja megkívánja, hogy oly fontos tantárgyak, mint a történet és magyar irodalom nem időnként változó esküdt diákok kezében legyenek, hanem egy szaktanár által adasának elő, ki lelkiismeretes tanulmányainak alapján képes legyen egyrésről a történet nagy igazságait; tanulságosakká tenni és az által a jellemet hathatósan képezni másrésről a magyar irodalom alapos művelése által a gimn. oktatásnak oly központot teremteni, hol mint tükörben az egész gimn. műveltség szép alakjában mutakozzék; erre annál nagyobb szükség van, mert a magyar irodalom, mint tudjuk, akadémiánkban nem adatik elő. De a tudomány érdeke is kívánja és intézetünk méltósága meggyőzőleg ajánlja, hogy a gimn. tankönyvirodalom terén e nemben is mutassuk fel az élet és haladás jelenségét, mely csak úgy lehetséges, ha ezen irányban is szaktanár által leszünk képviselve.

Épen ily fontosnak látszanak előttünk azon érvek, melyeket fel kell említenünk a végett, hogy az algimnáziumban is egy szaktanár bizassék meg a mennyiségtan és természet-tudományok tanításával. A tanítás sükere ugyanis főleg azon folytonosság és összhangzó eljárás által feltételeztetik, mely a gyermeki szorgalmat több ideig szakadatlanul kíséri. Különösen áll ez a mennyiségtan és természettudományokra nézve, melyeknek tételei közt szorosabb összefüggés, bensőbb viszony létezik, hol a változó modor nem ritkán eltéveszti a figyelmet, megszege a kedvet és utját állja a fejlődésnek. E mellett nem hagyhatjuk figyelmen kívül azon tekintetet sem, hogy bármily szép kölcsönös viszony létezik is az egyes ismereti ágak közt, mégsem lehet azokat mai fejlettségökben még algimnáziumi állásponton sem felkarolni; mert az ismeret csak részszerint van meg bennünk, és a kedv,

melyből a tudomány és tanítás táplálkozik, nem minden tantárgynál mutatkozik igazi éltető derűltségében.

Mindezen indokok alapján támaszkodva a főtiszteletű egyházkerület már kétizben hozott böles határozatára ujlág kötelességünknek ismerjük felhívni a főt. egyházkerület figyelmét: méltóztatnék az említett határozatot valósággal életbe léptetni. Ekkép szükséges tanerőkkel ellátva, hiszszük, hogy a gymnáziumból kikerült ifju birni fog a szellemi érettség azon fokával, mely megkívántatik a végre, hogy egyrésről kellő önismerettel és tapintattal birjon jövendő életpályája megválasztására, másrésről képes legyen önerejéből a tudomány mélyebb buvárlatába ereszkedni. — Megvagyunk győződve, hogy ekkép gymnáziumunkon, mint szilárd alapon, megállhat azon tető, melyet arra a főt. egyházkerület már épített és még építeni akar.

Közigazgatói jelentés a sárospataki ref. főiskola küls és belállapotáról az 186⁶/₇. iskolai évben.

Mélyen tisztelt gyülekezet!

Főiskolánk életének negyedik századából ismét lefordult egy év, s a néhány perc, mely még a határpontig hátra van, csak arra való, hogy felszámítsuk, vajjon a befektetett tőke mi kamatot hozott a jelennek s mi értékkel gazdagítá a jövőt.

Egy évtized óta dicséretes szokás főiskolánkban, hogy megállapodva e határozatnál, számot ad az évi közigazgató a lefolyt év életmozzanatairól, egyrésről azért, hogy a mult eseményeiből tanulságot vegyünk a jövőre, másrésről azért, hogy a gondos szülék s a nevelés szent ügye iránt érdekkal viseltető közönség lássa meg, megfelelt-e tanintézeteük e lefolyt évben is rendeltetésének, s miként oldották meg nagy feladatukat azok, kikre ez intézet sorsa e jelen évben közvetlen bizva volt.

Hivatalos állásomnál fogva nekem jutott jelenleg a szerencse, hogy a lefolyt iskolai év ezen életmozzanatait előadjam. Rövid, de hű lesz e rajz. szerény keretben egyszerű kép, melynek műve miénk, megítélése a tisztelt közönségé. A lap, melylyel főiskolánk

történelme gazdagabbá lett, különben is minden pereben a nyilvánosság s annak becsét soha sem a fényes keret, hanem a benső érték határozza meg.

Átalánosságban tekintve a lefolyt évet, annak eredményét mind szellemi, mind anyagi tekintetben áldásosnak mondhatjuk főiskolánkra.

Szellemi tekintetben azon eszmék, melyeket a kor ébredő szelleme s buzgó kormányzóink bölcsesége a közelebbi múltban mozgásba hozott, minők a tanszabadság, magántanárok vagy docensek ügye s fegyelem célosb kezelése, mint vízbedobott kő habgyűrűi feltartóztatlanul tovább terjedtek, mindig nagyobb tért foglalva pályájukon. Más eszmék s intézmények, melyeken eddigelé csaknem vallásos kegyelettel függött a hagyomány, minők a három tankör egy fő alatti egyesítése s a főiskola ügyeinek a tanárok általi kezelése, a körülmények befolyása és haladó miveltség következtében lejárták magokat, s más célszerűbb intézményekkel váltattak fel. Egy másik hatalmas eszmét csak imént hozott mozgásba a vallásegyenlőség ébredő öntudata, értem a prot. iskolák kormányhoz való viszonyának az 1848-ik törvények szellemében leendő átalakítását; mely nagy eszme, habár az alkotmányos szabadság érlelő melegére vár is még, de az eszme, mint partról lebecsátott kő, megindult, s nem ember az, ki többé útját állja, mielőtt pályáját lefutá.

Anyagi tekintetben e lefolyt évet nemcsak áldásosnak, hanem korszakot alkotónak mondhatjuk főiskolánkra. A háromezázados ősanjának koronként leányai születnek, kik a női szív egész melegével csüggenek az agg édes anyán, vérök hullásával ápolják, föltárják előtte féltékenyen megőrzött kincseiket s szent ereklyéikkel koszorúzzák meg halántékaikat, együtt dicsőítve meg magukat s a halhatatlan édes anyát a jövő kor hálás szívében.

De ne előzzük meg az események folyamát általános eszmékkel, hanem lássuk magokat a tényeket részletes vonásokban. Az emberi cselekvényeket, mint a műremeket közelről kell néznünk, hogy a külszin palástja meg ne csalja szemünket.

I. Belügyeinket illetőleg.

Gyászruhában köszöntött be hozzánk a lefolyt év. Hamvai-ban is áldott főpásztorunk főt. Zsarnay Lajos ur 1866. jun. 13-án jobblétre szenderült. A haza, vallás és főiskola volt örökké mun-

kás életének fényes rámája, s ezek szerelmében emészté fel önmagát idő előtt; de egyszersmind ezek szerelméből fűzte magának a halás emlékezet hervadatlan koszorúját.

Azonban nincs egyéni élet, mely után üres lapot hagyna a történelem. A tenger hullámaint darabokra törheti a zivatar, a tenger azért egyenlően gazdag marad. Főtiszt. Kun Bertalan urban oly főpásztort és főgondnokot nyert ismét prot. egyházunk és tanintézetünk, kinek elismert tudományos képzettsége, irodalmi munkássága, különösen pedig törhetlen vallásos buzgalma biztos zálogot nyújt főiskolánknak arra, hogy tisztelve szeretett főpásztorunk is buzgó apostola lesz azon nagy eszmének, a tanügynek, melyen nyugszik az általános műveltség szentegyháza; akadémiánk, gimnáziumunk s képezdénk ügyét atyai szíven hordozandja. A gondviselés áldását kérve főt. ur becses életére, ohajtjuk, hogy prot. sz. egyházunk s főiskolánk kormányán sokáig éljen!

Az öröm, mely főpásztorunk szerencsés választásával főiskolánkat érte, csakhamar ismét gyászszá változott át. Az enyészet kivette adóját sorainkból is. Nagytiszt. Szeremlei Gábor hittudor s hittanár, a tudomány felkent bajnoka, sok évig főiskolánk hittanári székének dísze, a lefolyt év febr. 4-én meghalt. A jövő kor ihletett látnoka volt ő, kinek revelált ígéit nem érté sokszor a mai nemzedék; de jó idő, midőn egy ihletett szellem, mint buvár, leszálland a mélybe s világra hozza azon kincseket, melyeket ő feltékenyen oda rejtett, s azok az emberiség és vallás szent ereklyéivé lesznek. A valódi érdemet, mint a hegyek magasságát miúdig a távolság tünteti fel valódi nagyságában; a jelenkor többnyire meglegszik egy fájó sohajjal, mit az enyészet éjjébe kiált a távozó után. De hagyjuk pihenni szent hamvait a boldogultnak, ki megdicsőítette magát Isten szent tudományának hirdetésében e földön, s ő is megdicsőítettett egy jobb világban; s most menjünk tovább ez események során, még pedig lássuk:

II. Főiskolánk szellemi élete körében történt mozzatokat.

Főiskolánk életében régóta létezett egy kiáltó szükség, egy égető seb, mely évek óta gyökeres orvoslásra várt; értem azon nagy hiányt, hogy az idegen élő nyelvek nem voltak képviselve, sem gimnáziumunkban, sem akadémiánkban. A főt. egyh. kerület több ízben igyekezett már e hiányon segíteni, de a jóságdeku

kísérlet szerencsétlen választások következtében mindig meghiusult. Most már az idő szüksége a kor haladó műveltsége s különösen a tanszabadság érdeke minden áron követelte, hogy e hiányon bármi áldozattal is, segítve legyen. Az embert nyelvek ismerete nélkül átlépi már ma az idő. A tudomány óriás sebességgel halad előre s csak az bírja haladását figyelemmel kísérni, ki elegendő nyelvismerettel rendelkezik. Az irodalom fényüzési cikkei a költészet s regényirodalom nem elégtik ki többé a haladó kor műveltségének követelését, nem hogy lejárták volna magokat, hanem visszatértek rendeltetésök helyére, hogy virágokkal hintsék be azon göröngyös pályát, mely a komoly tudomány s nyelvek ismeretének szent templomába vezet. Sőt a tanszabadság kimondott s életre kelt nagy eszméje, pusztába kiáltott szóvá lesz, ha azt nyelvismerettel nem kötjük össze. Mindezt belátva a főt. egyházkerület bölcsesége, f. év febr. 6-án e szakban kitűnő s irodalmilag is ismert nevű Kun Pál urat az élő idegen nyelvek és irodalom tanszékére rendes tanári címmel meghívta s az isk. igazgatóság által beállíttatta, ki már e félévben megkezdette tanári működését, mi eredménynyel, annak megítélése nem az én feladatom. A hiány tehát pótolva van, az alaptőkét a főt. egyh. ker. atyai gondoskodása letevé; a gondos szülék s nemes ifjúság akaratától s munkásságától függ, abból minél több kamatot huzni a jövő biztosítására. Továbbá:

Említém főlebb, hogy az öszpontosítás elve, vagyis a főiskola kormányának egy fő alatti egyesítése a körülmények befolyása s a kor haladó míveltsége következtében lejártá magát, s az egységes főiskola a kebelében létező három tanelem szerint, három tankörre oszlott, u. m. akadémia, gimnázium és képezde. A munkakör és tanmódszer lényeges különbsége, a munkafelosztás elve és fegyelem célosabb kezelése sürgetőleg követelte e külön különválást.

Az akadémia munkaköre az ismeretterjesztés, a gimnáziumé anyaggyűjtés, a képezdéé didaktikai képzés. Az akadémia tanmódszere bölcséleti, a gimnáziumé tárgyilagos, a képezdéé szemléltető. Az akademiában a fegyelem az erkölcsi érzet és kötelesség öntudatára, a gimnáziumban és képezdében a tanár személyére van fektetve. Ezen okokat s ezek öszpontosításából kifejlett ellenhatásokat a főisk. igazgatóság és főt. egyházkerület bölcsesége nem ignorálhatta többé, annyival inkább, mert az öszpontosítási kísérlet egy évi próbatét után 1862-ben ismét hajótörést szenvedett, s csak a különböző tankörök egymással surlódá-

sát vonta maga után. A főt. egyh. kerület bölcsesége tehát elsőben az akadémia, majd a képezde, legközelebb pedig Miskolcon f. é. május 7—10. napjain tartott közgyűlésében a gimnázium teljes önállóságát s függetlenségét elismerte, s azt megerősítette.

Egyébiránt eme különválással teljességgel nem szűnt meg az egység főiskolánkban. Egyrészt a főtiszt. egyházkerület minden tankörre kiterjedő kormányzatában s felügyeletében, másrészt a gazdasági ügyek kezelésében és a főiskola külreható viszonyaiban mai napig meg van az egység a közigazgató személyében; csupán a szellemi ügyek azok, hol a nagykorúvá nőtt tankörök önállóságot követeltek maguknak. A hagyománynak, s emlékeknek nem élhetünk örökké. Ki haladni akar, annak felejtenie kell. A mely percben megszűnt főiskolánk haladni, megszűnt egyszersmind érdekelni a világot; mert nem felelt meg a korszellem műveltségi igényeinek.

Az egyes tanköröket illetőleg :

Az akadémiaiban a lefolyt iskolai év első felében 10 rendes és három magántanár működött, a második felében b. e. Szeremlei Gábor halálával 9 rendes és két magántanár, mindnyájan a tan szabadság elve szerint egyetemi rendszerben. Nevezetesen az első felévben, a hittani szakban, dr. Szeremlei Gábor hittanár előadta: a hittan első részét, héber exegezisből a 42—72 zsolnárt, szimbolikát és dogmák történetét. — Dr. Heiszler József hittanár az ó- és középkori egyháztörténelmet, görög exegezist. — Kolos Dániel hittanár az erkölestanból az erkölcsi természet ismertetését, katechetikából a katechetai eljárási módokat és irályt, paptanból a szoros értelemben vett homiletikát elméletileg, gyakorlatilag és Kánon jogot. — Szkárosy Gusztáv a héber nyelv elemeit. — A jogi szakban: Emödi Dániel jogtanár a magyar polgári magánjog anyagi részét telekkönyvvvel és az osztr. polgári törvényt. — Antalfi János jogtanár a római jogot, váltó és kereskedelmi törvényeket. — Nemes Ferenc jogtanár a nemzetgazdászattant és jogtudományok ismekerét. A bölcsészeti szakban: Bihari Imre bölcsészet tanára előadta a bölcsészettörténelmét Kanttól Hegelig, a szépészetet és észjogot. — Erdélyi János irodalom tanára mint rendes tanár előadta a világirodalmat, mint docens a gyakorlati szépészetet. — Orbán József történelem tanára a legujabb kor történelmét 1848-ig, oklevéltant, s a latin irodalomból Cicero de divinatione című bölcsészeti művét. — Árvai József tanár a neveléstant és Szivos Mihály gimn. tanár, mint do-

cens, a háromszögtant és annak alkalmazását a vegyes-, másod- és harmadfokú egyenletek megfejtésére.

A második félévben: Dr. Heiszler József előadta a hittan utóbbi részét, dogmák történetét, újkori egyháztörténetet s a korinthusi levél magyarázatát. — Kolos Dániel a héber exegezist, symbolika, liturgika és papigond, egyházjog, katechetika, morál- és encyklopediát. — Papp Mihály docens a héber nyelv elemeit. — A jogi szakban: Emödi Dániel a magyar magánjogot, a jogtörténetet és osztr. polgári törvényt. — Antalfi János a római törvénykezést, bányajog és büntető törvényt. — Nemes Ferenc az egyetemes és osztr. pénzügytant, nemzetgazdászatot s magyar közjogot. — A bölcsészeti szakban: Bihary Imre az újkori bölcsészetet, bölcsészeti erkölcsant és észjogot. — Erdélyi János a világirodalmat. — Orbán József a legújabb kor történelmét 1848 után, Magyarország történelmét, a latin irodalomból Cicero de divinatione című művét folytatva. — Árvai József a neveléstant. Szivos Mihály docens a háromszögtant. — Végül Kun Pál docens megkezdette előadásait a hasonlító nyelvészetből, hetenként 1 órán.

Hallgatták pedig az elsorolt tantárgyakat a tanszabadság elvénél fogva szabad választás útján e következő számmal:

A hittant első félévben 46, második félévben 46; a héber exegezist első félévben 38, második félévben 38; symbolikát 68, egyháztörténetet 20, görög exegezist 66, erkölcsant 40, kateketikát 26, encyklopediát 38, egyházjogot 82, héber nyelvtan elemeit 33, magyar magánjogot első félévben 43, második félévben 38; osztr. polg. törvényt első félévben 45, második félévben 43; római jogot 51, jogtörténelmet 39, váltó és kereskedelmi törvényt 28, pénzügytant 28, nemzetgazdászatot 40, jog és államtudományok ismekerét 85, magyar közjogot 30, bölcsészet történelmét 33, bölcsészeti erkölcsant 3, észjogot első félévben 78, második félévben 45, széépészetet 12, gyakorlati széépészetet 17, világirodalmat első félévben 31, második félévben 17, egyetemes világtörténetet első félévben 65, második félévben 56, oklevéltant 60, Magyarország történelmét 61, latin irodalmat első félévben 23, második félévben 10, neveléstant első félévben 38, második félévben 35, a háromszögtant első félévben 8, második félévben 4, a hasonlító nyelvészetre felírva voltak 10-en.

Egy pillantás e rövid statisztikai átnézetre világosan mutatja, hogy nemcsak a főt. egyh. kerület által kijelölt tantár-

gyak, hanem több nem kötelezett tudományágak is képviselve voltak akadémiánkban, s hogy nemcsak az ugynevezett szaktudományoknak, hanem az általános műveltségi tudományoknak, is tekintélyes számú hallgatói voltak. Csupán a bölesészet, latin irodalom s fensőbb mennyiségtan voltak kevésbé képviselve hallgatókkal, vagy azért, hogy e tudományok iránti érdekeltség nincs meg az ifjui lélek azon mértékben ifjainkban, a mily mértékben azt ama legképzőbb hatású tudományok kívánák; vagy azért, mert megunta már a sirokkali hosszas társalgást s élő, eleven alakok után sovárogo. Pedig a latin nyelv reánk magyarokra nézve nemcsak hid, melyen a multak emlékeinek szent templomába járhatunk, nemcsak a magasabb műveltség tényezője, s a költészet, történelem és szónoklatnak legszebb alakzataiban előképe s iskolája; hanem kulcsa is a jövőnek, amennyiben hazai történelmünk s jogtudományunk egész rendszere, a latin nyelvben, mint egyedüli kútfőben található fel; míg más részről a bölesészet az általános műveltség kiindulási pontja s örökké nélkülözhetlen alapja, a mennyiségtan pedig a magas szellemi művelődés legfőbb tényezője marad mindig.

Akademiánk létszáma e jelen iskolai évben feltűnő növekedést mutat. A szabadtanítás és tanulás következménye-e ez örvedes jelenség, vagy más mellékes körülményé, nem akarom vitatni. Elég az hozzá, hogy 1848 óta nem jött annyi új ifju akadémiánkba, mint e jelen évben.

Az akademia összes létszáma volt a mult iskolai év végén 161, jelen iskolai évben 198. Beiratott a mult iskolai évben 24, e jelen évben 63. Az összes létszám pedig e jelen iskolai évben az egyes tanpályák szerint ekkép oszlik fel:

A hittani pályán van jelen évben 67 hallgató, a jogi pályán 98, a bölesészeti pályán 37 rendes hallgató. Rendkívüli hallgató volt 1. — Magánvizsgát tett felsőbb engedélylyel 4.

A gimnázium beléleti működésének kimerítő előadása nem tartozik többé a közigazgatói tudósítás körébe, amennyiben a gimnázium kormányzat, tan- és fegyelem tekintetében teljesen önálló intézetté szerveztetvén, s e szervezet a főt. egyh. kerületi kormány által is megerősítetvén, s a gimn. igazgatóság ez évben is már más gimnáziumok példájára, önálló programmot fog életműködéséről a tisztelt közönség elé nyújtani. Jelenleg tehát csak annyit említek meg általánosságban, a mennyit az igazgatói jelentés — mint főiskolánk történelmének egyik kiegészítő lapja — mulhatlanul igényel, nevezetesen:

1 gimnázium létszáma a jelen évben 834.

Nevezetesen: I. osztály 124, II. osztály 107, III. osztály 137, IV. osztály 110, V. osztály 86, VI. osztály 62, VII. osztály 72, VIII. osztály 59. Az elemi osztályban 77 növendék.

A képezdét, e nemes célu tanintézetet jelen évben négy rendes és egy segédtanár vezette. Ez ifju intézet hovatovább nagyobb elismerést vív magának a küléletben. Mióta a nép megszűnt ismeretlen fogalom lenni, s a nemzet tagjává avattatott fel, azóta kezdi beismerni a világ, hogy a nemzettest ezen elhanyagolt részét is szellemi öntudatára kell ébresztetni, s hogy a néptanítóság, eme lealázott és elfelejtett állás ma már nélkülözhetlen a társadalomban. E szükség hozta létre a képezdéket az utóbbi két évtized alatt. A főtísz, egyházkerület bölcsesége megértette nálunk is az idő intéset, s az első közt volt, kik a népnevelés eme szent templomát építeni kezdték, s nemes buzgalommal építik ma is. Az intézet tanárai buzgó lelkesedése s ügyszeretete mellett hovatovább halad előre értelmi és erkölcsi műveltségben épen úgy, mint külterjedelemben; tagjai nem tekintik többé az intézetet számkivetésnek, hanem oly munkássági körnek, hol a legnemesebb cél, a nép vallásos, értelmi s erkölcsi kiképezéseért még szenvedni is dicsőség.

Az intézetnek volt év elején 100 tagja, év közepén 84, az év végén 45, a hiányzók többnyire néptanítóságra vitetvén ki, s már e számarány is világosan mutatja, mily nélkülözhetlen ez intézet a polgári és vallásos társadalomban. A tápintézet jótékony-ságában részesült az intézet növendékei közül 11 ifju, még pedig 4 ingyenes, 3 egyharmadrész dijas, 4 kétharmadrész dijas. Örömmel jegyezzük fel végül, hogy Szabó Lajos ur Tályáról mult évben 1000 forint kegyes alapítványt tévén a képezdére, ennek kamatjából ez évben egy olvasó egylet alapja vettetett meg, jövőre pedig a kegyes alapítvány kamatja rendeltetéséhez mérten, évenként a képezdei ifjak közt pályadíjakra fog kitűzteni.

A rajz és szépírási tanodát illetőleg: A rajztanoda növendékeit az elemi és 8 gimnáziumi osztályból önként ajánlkozás útján kapja. A rajztanulók száma ez évben 61, a mi valóban csekély szám elemi és gimnáziumi osztályaink népességéhez viszonyítva. Valóban ohajtandó volna, hogy a rajz gimnáziumi osztályaink valamelyikében kötelezett tantárgy lenne, amennyiben nincs az életnek oly neme, melyben rajzismeretre kisebb nagyobb mértékben szükség ne volna. A szépírási tanoda növendékeit a három alsó gimnáziumból nyeri, kiknek az írást kötelezett tangyáruk,

tandíj nélkül. Összes létszám a három osztályból jelen évben 370, kik közül az első osztálybeliek 4, a 2-ik és 3-ik osztálybeliek szinte 4 órára vannak számaránylag beosztva. A növendékek úgy a magyar, mint a német írásban gyakorolják magokat ütemrendszer szerint, mi eredménynyel, az előadásom körén kívül esik.

Szólok továbbá a szellemi élet terjesztésére szolgáló tényezőkről, minők a főiskolai könyvtár, nyomda, természettani gyűjtemény, ifjúsági könyvtár, tanári és ifjúsági olvasóegylet és önképző-társulat.

1. A könyvtár rendezése már egy év óta foly, rendesen a nagy, vagy aratási szünetidő szolgálván arra legalkalmasabb időpontul.

A mi a rendezést illeti, ez abban áll, hogy a könyvek szaporodása egyuttal a szekrények szaporítását is szükségelvén, részint négy új szekrény állíttatott be, részint a megvolt szekrények polcai szaporíttattak, s így több mint 6000 darab könyvnek jutott elegendő hely. Lehetővé vált ez által, hogy a könyvek nagysága vétetvén tekintetbe, a polcokon kis könyv kis könyv mellé jutván, nagy nagy mellé, fölös helyet egy sem foglal el, így a sorok tömörök és rakottak, a szemnek is jobban tetszők.

Továbbá a könyvtárban régidő óta összegyűlt apróbb munkák, röpiratok, a mint egy szakba, péld. hittanba vagy bölcészetbe esnek, gyűjtemény cím alatt többen foglaltattak egy kötetbe, megelőztetvén ezáltal a kis alakok eltévedése, megkiméltetvén a sok külön munkának külön borítékba foglalása, mi sok költséggel jár. Részint hagyomány, részint vásárlások után többszörös példányok is találtatván, ezekből már egy egész osztály keletkezett, s a gazdasági választmány jónak találta jegyzéköket kinyomatni, a könyveket elárusítani, a mint eddigelé lehetett s néhány forint folyt is be ebből az iskolai pénztárba, de még mindig van eladható példány körülbelül 2000 számmal, a legjobb munkákból, melyek szintén eladásra várnak; megjegyezvén, hogy az ifjúsági könyvtár részére is szolgáltatott át egyes munkák, mert jónak találta az iskolai szék, hogy a könyvek a pályakérdésekre felelni akaró ifjúság előtt ne csak egy, hanem több példányban legyenek meg az iskola székhelyén.

Az egyes tudományszakokhoz képest a köziskolai szék által megrendeltetni szokott könyveken vagy folyamatban levő időszakos iratokon kívül, melyek a könyvtár rendes szaporodását teszik, ma-

gán ajánlatok által részint egyesektől, részint társulatoktól kapott a könyvtár több kötet munkákat, nevezetesen:

A m. n. irodalom története, Toldy Ferenc műve és ajándéka. Jóny Tivadartól: 1) Jördens. Lexikon deutscher Dichter und Prosaisten. Leipzig. 1806. III. kötet. 2) Hagenbuch. Tesserakostologion turicense, sive inscriptio antiqua et Turici 1747. 3) Bullinger (Heinrich) Von den Ligurianern und der Stadt Zürich. 1516. ivrét (K. D). 4) Wielandst Sämmtliche Werke. Leipzig 1794. 4dr. 43 kötet: — Korponay János ajándéka és műve: Abauj várm. monographiája. Kassa. 1866. — Tóth Miklós hagyatékából: 1) Humboldt's Briefe. 1—2. Leipzig. 1849. 2) Neues Conversations-Lexikon für alle Stände. — H. J. Meyer által Hildburghausen és New-York 1857—60. 1—15 kötet. — Sasku Károly 1) Életbölcsezet. Pest, 1865. 2) Mértani fejtegetések. Pest, 1862. egy tábla metszvényvel. — Gaál Alajos: Clarisse Harlow. Par. M. Jules Janin. I. II. Bruxelles. 1846. — Kátaí Gábor: Mit kell tennünk a kholera csapásainak enyhítésére? Pest, 1866. — Horváth Zsigmond latin és görög emlékirók gyűjteménye, a kiadó Lampel Róbert által. — Tanárky Gedeon műve és ajándéka: Magyarország helyzete az európai államrendszerben. Pest, 1866. — Schwarc Gyula műve és ajándéka: Hogy vezessük jövőre a hazai közoktatásügy statisztikáját? Pest, 1866. — A m. t. akadémia ajándékküldeménye: 1) Than Károly. A vegyelemek paránysúlyáról. Évkönyv. XI. k. 1. db. 2) Torma Károly. Adalék északnyugot Dácia föld és helyiratahoz. Évk. XI. 2. db. 3) Ipolyi Arnold. A középkori magyar festészet emlékeiből. Évk. XI. k. 3. db. 4) A m. t. akadémia ünnepélyes közlése. 5) Hunflvy Pál. Reguly Antal hagyományai. 6) Csengerly Antal. Phil. és történettudományi értesítő. 7) Toldi Ferenc. Nyelvtudományi értesítő. 8) Győry Sándor. Mathem. és természettudományi értesítő. 9) Archelologiai közlemények V. 1. 2. VI. 1., 10) Statisztikai és nemzetgazdasági közlemények I. 12. II. 1. 2., 11) Nyelvtudományi közlemények. IV. 1. 2. 3., 12) Monumenta Hung. Historica. 23. 24. 25. — 13) Czuczor G. és Fogarasy J. A m. nyelv szótára. III. k. 4. 5. 6. és IV. k. 1. — 14) A m. t. akad. jegyzőkönyvei. 15) Toldy F. Corpus Grammaticorum linguae hungaricae veter. 16) Brassai Sámuel. Euklides elemei. 17) Sréter Kálmán. Eszmék és érzelmek 5 péld. — Néhai Oláh Károly urtól több száz kötet, két küldeményben. — Czelder Márton moldva-oláhországi misszióra vonatkozó levelezései s missziói lapjai.

Az országgyűlési iratokat még eddig nem voltunk szerencsések megnyerhetni.

Fájdalommal kell itt felemlítenem, hogy a „Sárospataki Füzetek“, a hazai protestántizmus ezen egyetlen irodalmi közlönye, dacára, hogy annak jelenlegi szerkesztője minden hatalmában álló erkölcsi eszközt felhasznált e közlöny iránti érdekltség felébredtésére s végenyészettől leendő megmentésére, mai napig azon szomorú helyzetben van, hogy előfizetőinek száma a 200-at sem haladja meg, s ennek folytán a vállalat gyámolítására ez évben is a főiskolai könyvtárnak kellett meghozni a tetemes áldozatot. A protestantizmus erőssé, tiszteletessé csak akkor lesz, ha küldetése szerint a folytonos haladást tüzi zászlójára, hitelveiben úgy mint a tudományban. Mihelyt bevégezttnek tartja feladatát, azonnal megszűnik érdekelni a világot, s enyészetnek indul, mert nem felelt meg feladatának, mit ember és korszak büntetlenül soha nem tehet. E szent ügynek senki sem tehet nagyobb szolgálatot, mintha filléreivel azon tudományos törekvést, melynek célja az igaz világosság terjesztése s a hamis tudomány kiirtása. Ajánlom e szent ügyet a tisztelt közönség meleg pártolásába.

3) A természettani gyűjtemény ez évben nem szaporodott, mivel a múlt években majdnem 1000 forint aru természettani eszközöket rendelvén meg főiskolai igazgatóságunk, ez évben azok árát kelle kifizetnünk. Egyébiránt a főt. egyházkerület ez intézetre is kiterjeszté atyáskodó pártfogását, amennyiben jövőre minden évben 100 forintot rendelt e célra fordíttatni, a mi, ha a tudomány gyors haladásához mérve csekély összeg is, de mégis annyi, hogy a legszükségesebb eszközöket azon megszerezhetjük.

4) A természetrajzi muzeum és ritkaságok gyűjteményének állása a gymnáziumi tudósításban fog előadatni.

5) A tanári olvasóegylet hordatott ez évben 8 politikai, 6 irodalmi és közmiveltiségi lapot és 7 tudományos folyóiratot, u. m. „Magyar ujság“, „Hon“, „Magyarország“, „Pesti napló“, „Kolozvári közlöny“, „Pester Lloyd“, „Budapesti közlöny“ és „Deut. allg. Zeitung“, „Fővárosi Lapok“, „Hazánk s a külföld“, „Magyarország és a nagy világ“, „Prot. egyh. és isk. lap“, „Protestantische Kirchenzeitung“ Berlin. A humorisztikus lapok közül „Üstökös“ és „Bolond Miska“. Folyóiratok: 1. „Revue des deux Mondes“ Páris. 2. „Theologischer Jahresbericht“ Wiesbaden. 3. „Zeitschrift für exacte Philosophie“ Lipese. 4. „Allgemeine Kirchenzeitung“ Lipese. 5. „Literarisches Centralblatt“ Lipese. 6.

„Kritische Vierteljahrsschrift für Gesetzgebung und Rechtswissenschaft“ München. 7. „Rheinisches Museum“ Frankfurt. 8. „Rheinische Blätter“ Frankfurt. 9. Zeitschrift für die österreichischen Gymnasien“ Wien. 10. „Zeitschrift für Mathematik und Physik“ Leipzig. 11. „Budapesti szemle“ Pest.

6) Az ifjusági olvasóegylet járatott 13 részint politikai, részint szépirodalmi, jogi és egyházi lapot, s ezeken kívül két tudományos folyóiratot. Az egyletnek volt ez évben 180 tagja, nagy részben az akademiából. Összes bevétele tett 260 frt 60 krt, kiadása 263 frt 58 kr, mely jövedelem részint tagsági díjból, részint magánadakozásokból folyt be. Továbbá:

A ifjuság önszorgalmát elősegelő társulatok:

1) A főiskolai önképzőtársulat.

E társulatnak volt ez évben 48 tagja, kik szavalat, munkaírás és azok bírálatában gyakorolták magokat. Beadatott a társulatba összesen 103 munka, részint értekezések, részint versek, beszélek, prédikációk, színművek. Pályakérdés kitűzetett 8. Pályadíj nyertek: Szenczy Endre, Balajti Ferdinánd, Székely Bertalan, Kiss Mózes; két pályadíj nem adatott ki, kettő pedig még függőben van.

2) Az ifjusági könyvtár létszáma jelenleg 1820 kötetre terjed, még pedig a regényirodalomból 758 kötet, színmű 69, költemények 167, utazási művek 55, jogi és történelmi munkák 233 k., vegyes rovat 179 k., folyóiratok 168 k., német könyvek 200 k.; évi jövedelme volt ez iskolai évben 416 frt 98 kr., kiadása ugyanannyi.

3) Az ösztöndíjak főiskolánkban részint családiak, részint közalapítványok, részint pályadíjak, összesen 35. Ezek közül közalapítvány 16, családi 13, az V. osztály legjobb versírójának 1, pályadíj 5. A közalapítványokat élvezte ez évben a tápintézetben 47 ifju, a családi alapítványokat 34, részint akadémiai részint gymn. ifju. A rajz és szépírázatban legkitűnőbb növendékek részére is van külön-külön két-két jutalom kitűzve. Ezeken kívül 40 szegény ifju tandíja elengedtetett, többen ingyen könyvet kaptak, s a tankönyvek ára kizárólag főiskolai növendékeink számára 10% alább szállíttatott, miáltal ifjaink más intézetek növendékeihez aránylag sokkal kevesebbet adnak könyvekért, mint bármely más intézet növendékei.

4) A pályadíjakat illetőleg: az akad. tanári kar ez isk. év

elején az ifjuság önképzésének serkentésére e következő pályakérdéseket tűzte ki:

1) A theol. szakból vallástani értekezés készítése végett: „Elégséges-e az ember lelki szükségeinek kielégítésére, ha a vallás érdeke csupán az erkölcsiségben helyeztetik?” — jutalma a Vay első díjból 33 frt 60 kr. Ugyancsak a theol. szakból, egyházi beszéd készítésére pályakérdésül kitűzetett: Pál apostol Galat. VI: 7—9 v. „Meg ne esalatkozzatok. Az Isten nem csufoltatik meg. Valamit ember vetend, azt aratja. Mert a ki vet az ő testének, a testből arat veszedelmet, a ki pedig vet a léleknek, a lélekből arat örök életet.” Jutalma az első pályanyertesnek 25 frt 20 kr, a másodiknak 16 frt 80 kr.

2) A bölcsészeti szakból kitűzetett: „A Rákóczy család tudományos és polgári érdemeinek előadása.” Jutalma a Péceli díjből 42 frt.

3) A jogi szakból: „Mutattassék ki a nemzetgazdaságtan fejlődése Magyarországon, s ezzel kapcsolatban jelöltessék ki azon álláspont, melyet Széchenyi István a nemzetgazdászok között elfoglal.” Jutalma az Okolicsányi díjből 20 frt.

A kitűzött határidő, vagyis áldozó csőtörtők estéjére az első, u. m. vallástani értekezlet pályakérdésére érkezett 3 pályamű e következő jeligékkel: 1) „Az igaz ember hitből él” Gal. 3. 11. 2) „A remény boldogít.” 3) „Szt. vallás nélkül sem a tudás nem lehet igaz, sem a cselekvés erkölcsi.” Schleuermacher.

Ezen pályaművek közül a theol. kar tanárai egyhangu véleménye szerint az 1. sz. mű, melynek jeligéje „az igaz ember hitből él” találtatott jutalomraméltónak, mert ha bár nem meríti is ki minden oldalról a tárgyat s egyes állításaiban nem tűnik is még fel azon világos látás, mely szükséges volna arra, hogy ezen állítások a vallás minden vitás kérdéseinél megállhassanak, a hitet oly dolgok felőli meggyőződésnek veszi, melyek sem kül, sem beltapasztalásnak nem tárgyai, az erkölcsi és hitelveket nem egy forrásból vonja le, s az erkölcs tan terét csak Kant szempontjából jelöli ki: mindazáltal mivel induktív módszerű okoskodásai természetesek, alaposak s tanuskodók az olvasottak helyes használata felől, mivel fogalmai tisztábbak, dialektikája határozottabb, állás foglалása helyesebb mint társaié, mivel gondolkozása könnyű folyamú s elég otthonos arra, hogy állíttassék, miként szerző az elméleti dolgok mezején egyáltalában nem járatlan, mindezen elősorolt okokból mondom, e pályamű jutalomraméltónak ítéltetett. A II.

számu mű ezen lényegében theoretikus kérdésnél egészen történeti vizsgálódás terére vetődven át, így az irányt már alapiában eltérve, a megoldásra nem lehetett alkalmassá, mind e mellett az író szorgalma dicséretet érdemel. A III. sz. pályamű már jobban közeledik tárgyhöz, gondolkozása mélyebb s a spekulatív eszméhez nagyobb szeretettel viseltető, de rhetorizál ott, hol tiszta gondolatra van szükség, dialektikája sok helyen erőtelen és laza, s így fogalmai sem bírnak kellő tisztasággal: mindamellett az író szorgalma szintén dicséretreméltó.

Felbontatván az 1. sz. alatti „az igaz ember hitből él“ jelíges levélke, kitűnt, hogy a mű szerzője Janka Sándor a theol. pályán II. éves akad. polgár.

2) A Vay kettős díjra, vagyis egyh. beszéd készítésére érkezett 3 pályamű következő jeligékkel: 1. sz. „A reménység meg nem szégyenít.“ 2. sz. „Ki mint vet, úgy arat.“ 3. sz. „Bizzál az Urban és cselekedjél jót; lakozzál a földön és élj hit által.“ Zsolt. 37. 3.

Ezek közül a II. és III. számu versenyez egymással az elsőség felett. Tartalmasságban mindkettő egyiránt jó. A II-iknak megmutatásai erősebbek, a III-kéi predikációszerűbbek, a II-iknak okoskodása mélyebb, a III-iké kenetesebb. A gondolkozás logikai menete mindkettőben kitűnő, de a III-ikban ehhez már gyakorlottság, készség, s a predikáció írásban otthonosság is járul, miről tanuskodik a bibliai ismeret s a bibliai helyek jól választott alkalmazása. Ez okokból a bírálók összezett véleménye szerint az első 25 frt 20 kr jutalom a III-ik számúnak, a második 16 frt 80 kros jutalom pedig a II-ik sz. pályaműnek ítéltetett.

Felbontatván a III-ik sz. „Bizzál az Urban és cselekedjél jót“ jelíges levélke, abból e név tűnt ki: Szabó László III. éves theológus. A II-ik sz. „Ki mint vet úgy arat“ jelíges levélke hasonlólag felbontatván, e nevet tüntette elő: Zombori Emőd II. éves akad. polgár.

3) A Péczeli 42 forintos díjra, melynek tárgya vált „A Rákóczy család polgári és tudományos érdemei előadása“, versenyzett két pályamű. Az I. számúnak jeligéje vala: „Die Weltgeschichte ist das Weltgericht“; a második számúé: „Emlékezet te multak őre, te gyújtsz nekem szövétneket.“

Ezek közül a bölcsészeti kar tanárainak mint bírálóknak egyhangu véleménye szerint a jutalom a II. számu „Emlékezet te multak őre“ jeligével ellátott pályaműnek ítéltetett; azon okból, mert

bár az első pályamű sokkal terjedelmesebb és szerzője több kútfőt felhasználott, mint a II-ké, s kivált I. Rákóczy György tudományos érdemeit igen hűn ecsetelte, de feltűnő hiánya az, hogy nem bírta a történelmet a szereplő személyek tudományos és polgári érdemeitől kellőleg elkülöníteni, s inkább történelmet adott, mint a pályakérdés elve szerint értekezett volna; továbbá II. Rákóczy Ferenc kora a legnagyobb szerűbb korszak e család életében, s nincs benne kellőleg kiemelve, s úgy látszik, már itt szerző egészen befáradt műve dolgozásába s azt csonkán hagyta, míg másrésről a nagyot mondani akarás tulságos keresésének a történelmi igazságot is feláldozta; nem is említve a számos ort. hibákat, melyek ha a leíró hibái lehetnek is, de mindenesetre a szerző elnézésének tudandók be.

Ellenben a II-ik számú pályamű bevezetésében mindjárt az egész tárgynak általános áttekintését adja, mindjárt az első lapokon megismerteti olvasóját úgy magával a tárggyal, melyet feldolgozni feladatául tűzött, mint a Rákóczy családdal. Ezután áttekintést ad a politikai világ e korbéli azon állapotáról, mely tárggyával közelebbi vagy távolabbi viszonyban van, s csak ezután megy át valódi tárggyára, a család tudományos és polgári érdemei elsorolására, s itt szorosan a tárggyal maradva halad végig az egész család szereplésén egyszerű bár, de tiszta szabatos iránylyal, s kevés történelmi tévedéssel s leírási hibával.

Felbontatván a II-ik számú „Emlékezet te multak öre“ jellegével ellátott levélke, abból e név tűnt ki: Homolya István I. éves akadémiai polgár. Egyébiránt az I. sz. pályaműnek érdemeit is méltányolva ismerték el bírálók, s azt egyhangulag dicséretremélőnek ítélték.

3) A jogi szakból kitűzött pályakérdésre ez évben pályamű nem érkezett.

Végig nézve a beadott pályaművek eredményén, azt, ha általában gazdagnak nem mondhatjuk is, de a pályaművek belértékét tekintve, azoktól mégis nem tagadhatjuk meg méltányló elismerésünket.

5) Az énekkar tagjai jelenleg 90-en vannak, kik nagyrészen ujaknak tekinthetők, minek dacára az énekművészetben kellő előhaladást tettek, s több temetésen és ünnepélyen kitűnő elismerést vívtak ki magoknak. Anyagi állásukat véve fel, a pénztári kimutatás szerint az énekkar vagyoni állása tesz 106 ft o. é. mely kötvényeken van kiadva.

Általában jellemzi énekkarunkat a művészet iránti rokonszenv stökély felé törekvés, mit az iskolai tanulmányok mellett kellő szilárdssággal s kitartással törekszik elérni.

III. Anyagi ügyek.

1) A gazdasági választmány. A főiskola anyagi ügyeit ez évben is a gazdasági választmány kezelte, melynek elnöke az igazgató, rendes tagjai a tanári karból választott 5 tanár és a pénztárnok; rendkívüli tagja a nyomdai ügyekre nézve a főkönyvtárnok, a magtári, uszodai, kerti és kórodai ügyekre nézve ezek felügyelői, kik teendőiket a pénztár, kamatfizetések, leltározások, nyomdakezelés, könyvkereskedés ellenőrzése, tandíj, segélyjövödelmek számbavétele, az iskola bel- és külépületeire, fára, szőlőre, földekre s rétekre való felügyelet, egymásközt megosztva végezték eddigé.

Azonban a főt. egyházkerület csakis a kényszerítő szükségnek engedett akkor, midőn eme szorosan anyagi teendőket a tanárookra ruházá; kik, habár lelkiismeretes hűséggel teljesíték is megbízatásukat, de a teljesítés, tagadhatlan, mindig a szellemi érdekek rovására történt, amennyiben a tanároket vonta el azon térről, melyen munkálkodni a tanárnak egyedüli hivatása, s oly téren foglalkodtatta, melyen ha áldás mutatkozott is működésök után, az bizonyára igen drágán fizetett áldás vala; s a választmány elnökének s tagjainak evenkénti változása folytán a legjobb akarat mellett sem lehetett az ügyek menetét kellő folytonosságban tartani.

Hogy tehát jövőre főiskolánk anyagi és jogi ügyeibe kellő rend, pontosság és gyorsaság hozassék be, a főt. egyházkerület folyó 1867. év május hó 7. s több következő napjain Miskolcon tartott gyűléseken elhatározá egy oly közeg felállítását, mely jövőben a főiskola jogi és gazdasági ügyeit felelősség terhe alatt kezelje ügyviselő címmel, mely ügyviselő szakértő gazda, de egyszerű törvényismerő is legyen, s Patakon lakjék. A pénztár kezelését egy felelős pénztárnokra s ellenőrré ruházá, a gazd. választmányt pedig akkép szervezé, hogy jövőre ennek elnöke legyen az ügyviselő, tagjai: a pénztárnok, ellenőr s az iskolával való szükséges viszony fenntartása végett a közigazgató, titkár, s egy a tanári karból választott egyén. A nevezett ügyviselői hivatalra a főtiszteletű egyházkerület Kun Dániel volt pénztárnok urat, a pénztárnoki hivatalra Katona Zsigmond urat, az ellenőri hivatalra Molnár István nyugalmazott tanár urat vá-

lasztá meg, az első 800, a másodikat 400, a harmadikat nyugdíján felül 200 forint évi fizetéssel. Áldás és szerenese kísérje működésüket.

2) Anyagi életünk fenntartására szolgáló segédeszközeinket ez évben is meghozta a kötelesség és protestáns kegyelet.

A főiskolai jövedelem minden ága, ha nem fedezte is teljesen a kiadást, egészen véve még sem volt anyagi veszteségben pénztárunk.

Összes bevétele volt a főiskolának 52,731 frt 87 kr., összes kiadása 51,018 frt 54 kr. és így pénztármaradvány 1713 frt 33 kr. Az egyes egyházmegyékből a főiskola épületeinek fenntartására bejött összesen 423 frt 77 kr. Az aratási segélygyűjtésből 501 frt 11 és $\frac{1}{2}$ kr. A szüreti szuplikációból 133 frt 42 kr. Akadémiai és gimnáziumi tandíjból 7138 frt 30 kr.

Örömmel adjuk át továbbá a jelen s jövő kor emlékeztetének azon lelkes jóttevők neveit, kik a tudomány s nevelés szent oltárára ez évben is meghozták áldozataikat; u. m. tek Szabó Lajos ur Tályáról 1000 forint alapítványt tőn képezdénkre pályadijakul; tek. Szakácsi Dániel ur szintén 1000 frt alapítványt a közpénztárra; tek. Horváth Mihály s.-a.-ujhelyi ügyvéd ur 100 forintot a jogtanszékra, 100 frtot a tápintézetre; Ferenczi György és Haragos Mária ungmegyei lakosok 200 frtot ösztöndíjra; korán elhalt Tóth Miklós tanártársunk 708 frt. 93 krt tápintézetre és ösztöndíjakra. Ugyancsak a tápintézetre adakoztak Borbély Gáspár úr Kemecséről 68 frt; Egri János ur Cékéről 5 frt; Boronkay Károly ur 5 frt; az ungvári egyház 5 frt; Gálszécsből Vladár József ur 30 frt; a pelsőci magtár 8 frt 40 krt; Orbán Mihály esperes ur évenként 15 frt; a szatmári egyházmegye 16 frt 99 krt; beregi egyházmegye 31 frt 77 krt; Alsó-Zemplén 19 frt 71 krt; Felső-Zemplén 12 frt 86 krt; Alsó-Borsod 4 frt 8 kr; Ungh 5 frt 57 krt; Torna 18 frt 35 krt; Felső-Borsod 14 frt 31 krt; Abauj 18 frt 32 kr; Felső-Szabolcs 20 frt 82 krt; Jony Tivadar ur 5 frt; Ferenczy Lajos ur 5 frt; hadházi egyház gyűjtése 5 frt; összesen készpénzben 290 frt 77 kr., alapítványban 3108 frt. Mindezeket mondom, mint a protestáns buzgóság soha nem lankadó áldozatkészségét, örömmel jegyezzük fel főiskolánk történetkönyvébe.

De meglepetve áll meg az emberi elme a vallásos lelkesedés és munkás szeretet ama nagyszerű nyilatkozata előtt, mely ez egyszerű névhez pälóci Horváth Mária van köttetve, kinek szent em-

léke iránt csak imént róvtuk le a tartozott kötelesség hálaáldozatát. A gondviselés jóltevő munkássága főiskolánknak e háromszázados ósanyának koronként leányokat támaszt, kik a vallás szent ihletével szívökben s az áldozat bőségszarujával kezökben jelennek meg az ósanya előtt, hogy megkoszorúzzák annak ősz halántékait, s szeretetök melegével termékenyítsék meg annak kebelét. Róma a haza és családszeretet regeszerű fenségében mutatja fel Veturiáját s Cornéliáját; mi a vallás és tudományápolás szerény de nemes koszorujával mutatjuk fel Lórántfy Zsuzsánánkat, Mokesay Katalinunkat, Csebi Pogány Karolinát s pálóci Horváth Máriánkat, kiket csodaszerű következetességgel a gondviselés főiskolánk legnagyobb jóltevőivé tőn. Nem a kegyelem fillérét veték ők oda olesó alamizsnául, hanem feltárák munkás szeretetök gazdag kincstárát, hogy virágozzék fel annak árán a vallás és tudományos műveltség s a szegények és árvák könnyei száríttassanak fel.

De a magas szellem, mint a nap, nem csak egy intézetre hinté jóltevő sugárait. Az ő szíve az egész protestántizmusért lángolt. Száműzte köréből a fényt, a nagy világ zajától házi tűzhelyéhez vonult s ott gyűjté kincsei halmazát, nem azért, hogy mint a fukar gyönyörölvét talált volna kincseiben, hanem azért, hogy azok árán fölépítse a vallás és nevelés romaiban heverő palotáit, hogy a tudományos műveltség nagy művét szélesb alapra fektetve folytathassa egy boldogabb jövő.

Ezért hagyá meg végrendeletében, hogy vagyona egy részéből a szigeti iskolának mintegy 2000, a pápának 1000, a miskolcainak 1000 forint évenkénti jövedelem, a debreceni főiskolának debreceni háza és tanyája adassék; az ungi, pazonyi egyházakban helyzetekhez illő templom építtessék, a moldvai testvérek válásos szükségai orvosoltassanak s a váci siketnémák méla búja jótéménye által, némileg legalább enyhíttessék.

Az ily nagy tettek önmagukban hordják magasztalásukat. A méltatlan érdem himes palástját letépi az élet s ítéletet mond felette az idő; de az ily nemes tény, mint naptól megvilágított hóhegy magosan tündöklök, soha nem vesztre fényéből, fenségéből. Horváth Mária nevét imakönyvébe irandja a halás ivadék s emlékét nem elhomályosítja, hanem hovatovább kiszínezi a haladó idő.

3) A tápintézet jótékonyágát e lefolyt iskolai évben 132 szegény növendék élvezte, kik közt 46 első osztályú 40 forint fizetéssel, 34 második osztályú 20 frt. fizetéssel, 9 alapítványos, 17 ingyenes- és 26 felszolgáló ingyenes tanuló volt. A rendet, tisztaságot, egészsé-

gos étkeket s lelkiismeretes felügyeletet tekintve e jótékony intézetről csak dicsérőleg szólhatunk. Az intézet gondos felügyelője mindent elkövet, hogy panaszra oka senkinek ne legyen. A koszt nem bő, de elegendő. A kenyérnek való gabona ez évben már $\frac{1}{4}$ mennyiségben buzával javíttatott. Csupán a növendékek kellő elhelyezése s egészséges lakszobákkal ellátása vár még mindig orvoslásra, hogy e jótékony intézet ne csak étkező, hanem erkölcsi nevelő intézet is lehessen s rendeltetésének teljesen megfelelhessen. De reméljük a főtiszteletű egyházkerület atyáskodó kegyessége e hiányt is a közel jövőben orvosolni fogja.

4) Főiskolai kórházunkban e lefolyt év alatt 32 beteg ifjú nyert gondos ápolást. Rend, tisztaság s lelkiismeretes felügyelet tekintetében e jótékony intézet teljesen megfelel céljának; csupán a betegek egységes és betegségükhöz mért étkezése hagy még némi kívánni valót hátra, mely jelentékeny terhet eddigelé még az intézet nem vala képes fedezni.

A beteg mozgalmat illetőleg:

Egész éven át előfordult az ifjúság között 411 különféle kóreset, tehát az összes ifjúságnak mintegy 41 százaléka. Ezen 411 beteg közül meghalt 4, tehát a betegeknek 0. 97 százaléka, az összes ifjúságnak pedig 0. 4% percentje. Mult 1866. év október havában a veszélyes cholerajárvány fenyegette városunkat, mely miatt a szüreti szünidőt meg kelle az igazgatóságnak hosszabbítania pár héttel, a veszély megelőzése végett; de a gondviselés megkímélte városunkat e veszélyes bajtól s pár heti szünetelés után a szorgalomszak újra megnyíttatott; e f. év február és mártius hónapjaiban pedig a vörös himlő uralkodott növendékeink között s 39 ilyenmű betegségi eset fordult elő, de hála a gondviselésnek, e járvány sem volt veszélyes s áldozatot nem kívánt sorainkból.

5) Főiskolai kórházunk mellett van főiskolánkban egy igen jótékony intézet, az ugynevezett betegsegélyező egylet, mely három év előtt főiskolai orvosunk erélyes működése folytán mérsékelt évi díjfizetés mellett létrejövén, ma már nem csak betegségbe esett tagjai gyógyítási költségeit fedezi, hanem némi tartaléktőkével is rendelkezik. Az egyletnek volt ez évben 301 rendes tagja 1 frt. 50 kr. évdíj fizetéssel, mely csekély összeg fizetésére az ünnepre járó ifjúság örök időre önkényt kötelezte magát. Összes bevétele tett ez évben részint rendes, részint pártfogó tagokból 466 frt; kiadása összesen 400 frt. Tartaléktőkéje van az egyletnek kamatos-kamatra takarékpénztárba téve 326 forint. Részesült

pedig az egyesület jótéteményében ez évben összesen 243 tag. Ezek közül 84 esetben haladta meg az egy-egy tagra esett kiadás az 1 frt. 50 kr. évi tagsági díjt. A legnagyobb segélyezés 15 forintot tett, ezen kívül voltak 11, 10, 7, 5, 4 forintos segélyezések, a legkisebb segélyezés tett 14 krt. Ohajtandó volna, hogy e nemes célú egyesületnek minden tandíjfizető főiskolai tag, rendes tagjává lenne. Ekkor nem csak a tagsági díj leebb szállíttathatnék, hanem az anyagi helyzetök miatt fizetni képtelen szegény sorsú tanulók is részesülhetnének az egyesület segélyében.

6) 1865. évben alakult főiskolánkban a ruha-takarék-e-gyesület, melynek célja lehető olcsó ruhákkal látni el az ifjúságot. Mult iskolai évben volt az egyesületnek 146 rendes tagja; ez évben van 150, kik a ruháért járó összegnek $\frac{1}{3}$ előlegesen $\frac{2}{3}$ -át pedig részletekben félév alatt tartoznak befizetni.

Az egyesület saját maga által választott tagok által kezeli ugyan ügyeit, de a köziskolai szék ellenőrzése és felügyelete alatt, s az igazgatóság annál örömeztőbb teljesíti e felügyeletet, mert meggyőződött róla, hogy ezen egyesület által minden bizonynyal kevesbedett az ifjúság ruházati költsége.

7) Van a főiskolai ifjúságnak egy kölcsönpénztára is, melyből a szegényebb ifjak kamat nélkül kapnak kölcsönt. E kölcsönpénztár 1852-ben keletkezett s a csekély 10 kros díjból mai nap már 430 frt. 59 krra szaporodott. Ez iskolai évben 64 részvényes tag kapott belőle kölcsönt. Kezelője az ifjúság ellenörködése mellett mindig a főiskola szeniora, a nagytiszteletű egyházkerületi küldöttség főfelügyelete alatt. E szerint láthatja a tisztelt közönség, hogy az egyesületi szellem nem csak szellemi, hanem az anyagi téren is hovatovább terjed főiskolánkban, a mi kétségkívül a kor-szellemmel való haladás egyik örömdetes nyilatkozata.

Főiskolánk erkölcsi állását illetőleg, a fegyelem az egyes tan-körök különválása után ezek elnökei s tanári testülete által kezeltetett ez évben is. Az akademiában inkább az ifjúság erkölcsi érzésére fektettetett a fősúly s azon általános elismert nevelési elvre, hogy szigorú erkölcsi szabályok ne hervasszák az ifjúság tiszta örömeit, hanem fűszerezzék, emeljék, nemesítsék, s kötelességeit úgy tekintse az akadémiai ifjú, mint saját jövője elutasíthatlan követelményeit, melyeknek teljesítése nem egyéb mint saját javának előmozdítása; míg a gimnázium és képezde növendékei fejlettségi fokozatához mérten szigorúbb fegyelmezésre van utasítva. Nem tagadható ugyan, hogy a hazai politikai viszonyok meglepő

fordulata akadémiai ifjainkat is mozgékonyabbá, 'elevenebbé tette, de a hullámozó mozgást a tanári kar ébersége medrében tudta tartani, úgy hogy iskolai halált maga után vont eset csak egyetlen egy fordult elő egész évben, s épen ezért főiskolánk erkölcsi állását nagy számához aránylag öröndetesnek mondhatjuk.

Ezek valának e lefolyt évben főiskolánknak a nyilvánosság elé tartozó főbb történeti eseményei, melyeken ha végig tekintünk, méltó örömmel mondhatjuk, hogy habár csapások sujtották is sorainkat, habár némi ohajtani valót hagyott is fel a jövőnek az idő és műveltség haladó szelleme, de egészben véve ez évet még is mind szellemi, mind anyagi tekintetben áldásosnak mondhatjuk. Minden idő meghozza a maga szükségeit, de viszont megtermi embereit is; kik a vallás szent ihletével keblökben s az akarat erős acélával kezükben, hű öszhangzásban tartják az idő követelményeit annak szükségeivel. Nem szükség jelenleg mutatnom lelkes kormányzóink hű buzgalmára s önzetlen áldozatkészségére, beszélnek ö helyettök tetteik, beszél a főiskola folytonos emelkedése. Minden helyre, mely megürül, új küzdők versenyeznek, hozván magokkal hasonló hű akaratot s buzgó lelkesedést. Minket is, kik a nevelés szent ügyének igénytelen bár, de hű munkásai vagyunk, egy hatalmas önérzetében merészebb nemzedék el fog söpörni nyomtalanul; mindegy, csak minden erő, mely a küzdőterre lép, új koszorúval övezze az ős anya homlokát. Addig pedig minden eszmét, minden akaratot, minden buzgalimat és törekvést tartson hű egybeolvadásban a szeretet és egyetértés szelleme. Virágozzék e tanintézet a hitélet és világosság terjesztésére, a haza- és szabadságszeretet előmozdítására, az igaz tudomány és erkölcs ápolására, s az általánok kiirtására az idők végeig. Erősödjének ennek ifjai az értelmi műveltségben, tiszta erkölcsben s öngondolkozásban. Az isteni kegyelem áldó keze nyugodjék e tanintézetben minden időben, hogy a közműveltség nagy munkáját hovatovább szélesb alapon folytathassa benne a protestántizmus örök feladata szerint a jövő nemzedék. — Ugy legyen!

Örbán József.

Függelék.

E kimerítő igazgatói jelentéshez még egy mozzanatot kénytelenek vagyunk csatolni a sárospataki theológiát hallgató ifjúság életéből, a mely jelentőségére nézve mindenesetre nem utolsó, már azért sem, mert a maga nemében egyetlen; az t. i. hogy nevezett hallgatók, bár csekély pénzerejök több fennevezett egylet fentartása által igen sok oldalról igényletbe vétetett, mindazonáltal még az exegetikai felolvasások kiadásával is megterhelték magokat, s már idáig kiadták a római levelet és az első közönséges levelet, az idén pedig a korinthusi levél kiadásába bekezdettek.

Szerintünk e tény a sárospataki tanuló ifjúság szellemi fejlettségének oly szép fokát tünteti fel, melynek felemlítését függelékül az igazgatói jelentéshez csatolni nevezett nemes ifjúság méltó megjutalmazása fejében el nem mulaszthattuk.

Jelentés.

A moldva oláh-törökországi misszióban levő brailai, szászkuői, galatzi ref. szabad magyar egyházak iskoláiban az évi vizsgálatok legközelebb folytak le. Brailában tanult 41 fi és leánygyermek, tanított Kelemen Ferenc tanító s hittani jelölt. Szászkuón 23 növendék, tanított Márk Mózes lelkész. Galatzon 80 növendék, tanított Czelder misszionárius, pár hónapig segédkedett Láng Károly kecskeméti tanuló misszionáriusi növendék. Összesen volt 144 fi- és leánynövendék, kik közül 97 magyar, a többi külön nemzetiség s hitfelekezetű. Ingyen tanulásban részesültek 68-an, melyet is midőn tisztelttel jelentek, nevezett iskoláinkat, melyek közül kettő drága városban Galatzon és Brailán bérelt helyiségben szállásol, szabadon a hazai közfigyelem és pártfogásba ajánlanom, kérem.

Galatzon, aug. 20. 1867.

Czelder Márton.

Beküldetett:

„Titi Livii ab Urbe condita Liber I, magyarázta Szénássy Sándor gimnáziumi tanár. Pest. Osterlamm Károly tulajdona.“

Ezen érezhető hiányt fedező könyvet ajánljuk az illetők figyelmébe.

Aláírási felhívás

„Család“ című vallásos irányú, s ismeretterjesztő protestáns családi lapra.

A család, a társadalmi élet ezen alapja nincs tüzetesen a hazai irodalom által fedezve.

Korunkban a protestáns családi élet, úgy mint a többi, tetemes változáson ment keresztül. Régi tisztas dajkája, a tiszta vallásosság, istenfélelem, emberszeretet nincs többé oldala mellett, s helyét elfoglalta egészen a világ, s eltűntek egymásután azon erények, melyek a protestáns házat és életet egykor ékesítették, megváltoztak a szokások és életnézetek, s ezek egyáltalában nem oly természetiek, melyek szilárd biztosítékot nyújthatnának, akár egy már megkezdett, akár megkezdendő családi életre.

A ház épen azon arányban, a mint ősi fegyelmét és istenházi jellemét levetkőzte. pusztulásnak indult s elsivárult, és sajnosan tapasztalhatni, hogy a háznak nincs varázsa többé. A lelkek és szívek kielégítettésüket a ház szent falain kívül keresik, távol az egykor annyi szív, lélek- és erkölesképző erővel bíró tűzhelytől.

Ugy vagyunk meggyőződve, hogy az egykori szerény, biztos, életteltjes keresztyén háznak visszaállítása nemcsak a családoknak, egyháznak és államnak érdeke, hanem egyszerűen minden egyes élet reményeinek legszilárdabb biztosítékát is magában hordozza.

Ezen érdekek fedezése végett akarjuk megindítani a

„Család“ című lapot, mely minden két hétben egyszer, s egy évre 50 ivnyi terjedelemben fog megjelenni.

Tartalma:

1) Vallásos elmélkedések s értekezések, merítve az élet szükségéből.

2) Élet-, jellem és történelmi rajzok a hazai, vagy összes protestántizmus élettörténelméből:

3) Vallásos költemények, egyházi énekek, egyházi és házi istentiszletre szolgáló imák.

4) Belső kegyességre, hazafias és családi erényekre ébresztő szépirodalmi termények.

5) Az egyház belső életfejlesztését célzó értekezések s előadások.

6) Házi tanácsok — a szükséghez képest kiterjeszkedve a háztartás gondjaira.

7) Irodalmi szemle, melynek feladata leendő a családot azon termékekre figyelmeztetni, melyek reális képző erővel bírnak, s elvonni azoktól, melyek a fényes külszín s előnyös aesthetikai forma alatt hamis elveket, beteges világnézetet hordoznak, vagy csak pusztá időtöltésül szolgálnak.

8) Bel- és külföldi hírek, s vegyes tárgyak.

E szerint lapunk a családi élet és elem minden érdekeinek ohajt szolgálni, s hogy ezen feladatát teljesíthesse, tekintélyes protestáns íróink közül már többen megígérték szíves közreműködésüket, s biztat a remény, hogy fáradozásunk nem lesz eredménytelen, miután elvitázhatlan korszükséget igyekszik fedezni. Mindazonáltal nem mulaszthatjuk elszíves tisztelettel felkérni a két testvér prot. egyház egyházi és világi férfait, hogy a nemes cél kivívására befolyásuk és ajánlásukkal segédelmünkre sietni kegyeskedjenek.

Munkatársainknak egyelőre csak tiszteletpéldánnyal szolgálhatunk, s műveiket alólirott szerkesztők valamelyikéhez (Sárospatakra vagy Megyasszóra) kérjük küldeni.

A lapnak ára egész évre 4 frt 50 kr, félévre 2 frt 30 kr.

Ismerve korunk nagy betegségét, a közönyt, kivált vallásos ügyekben, nem előfizetést, hanem csak biztosító

aláírást kérünk egyelőre november hó első napjáig, a midőn azután a lap megindítását vagy elmaradását a t. közönségnek tudomására juttatni kötelességünknek tartjuk.

Sárospatak, 1867. aug. 20.

Kiadó szerkesztők:

Dr. Heiszler József

főisk. hittanár.

Zombori Gedő

megyasszói ref. pap.

Jelentés.

I. Egész dijasok egy évre kosztért és szállásért
60 o. é. forintot fizetnek.

Gróf Pallavicini alapítványra: Fodor Bertalan. Prins-
terer alap: Paulik Bertalan. Dr. Szabó János alap: Kovácsi
Sándor. Bártfai Szabó Károly alap: Szabó Imre, Szabó Lajos.
Bernáth Zsigmond alap: Szopó József. Kóczán Józsefné alap:
Sztrányai Imre. Ragályi Károlyné alap: Osváth Bertalan. Ve-
csei Oláh Károly alap: Lantos János.

II. Kétharmadrész dijasok 40 forintot fizetnek.

Gönczi Bertalan, Kovács József, Tóth Dániel, Mikola Lajos,
Toronyai József, Szenczi Ferenc, Szenczi László, Benke Bertalan,
Pásztor József, Mirki József, Jászai László, Kósa Károly, Pap
László, Sulyok Ede, Gavallér József, Kertész Bertalan, Rácz Jó-
zsef, Gédra József, Czíkó Miksa, Czíkó István, Fazekas László, Si-
mon István, Janka József, Gergely Miklós, Deák Bertalan, Pulver-
macher Károly, Boldizsár Kálmán, Körösi István, Kecskeméti
Károly, Búza Miklós, Dienes István, Mészáros Bálint, Emődi Ist-
ván, Muriga János, Szalai László, Kiss József, Fábíán Károly, Ko-
csis József, Marton Gyula, Marton Tivadar, Lázár Gyula, Gőző Fe-
renc, Rákosi Jenő, Király István, Túri Sándor, Székely István Sza-
dáról.

III. Egyharmadrész dijasok 20 forintot fizetnek.

Kovács Zsigmond, Gyarmati József, Simon János, Nagy Gá-
bor, Pataki Géza, Lőrinc János, Reho János, Szabó Endre, Vásár-

helyi Dániel, Berecz Károly, Kis József, Erdősi József, Toka Gyula, Rác Gyula, Rác Barna, Újj György, Újj János, Vígvári Endre, Molnár Lajos, Császár Pál, Csontos Kálmán, Osváth Dániel, Séllei András, Pósa Lajos, Kis Gábor, Menyhért János, Menyhért László, Ablonczy László, Gavallér Kálmán, Kulcsár Ferenc, Kájel József, Lambó Miksa, György Károly, Deák Ferenc, Pócs László, Benda Bertalan, Szeőcs Béla, Diák János.

IV. Ingyenesek.

Sőregi Márton, Farkas Gyula, Katona József, Marton János, Zsoldos Béni, Jászai Mihály, Kónya András, Hegyi György, Szücs Ferenc, Kádár Kálmán, Kis Lajos, Varga Béni, Pósa Mihály, Szőke József, Lukács Viktor, Lakatos Sándor, Bitó János, Bene Lajos, Kovács Mihály, Kajati Mihály, Janka Péter, Séllei István, Dóci Imre, Oláh Péter, Rozgonyi János, Szolnoki Károly.

V. Felszolgáló-ingyenesek.

Bárdos István, Kerekes József, Cséka Károly, Pap Ferenc, Lánci Sámuel, Kócsvai Pál, Barcsa András, Bárdos Mihály, Lacza József, Kovácsi Pál, Berencsi András, Csikos István, Novajkai József, Bodolai Pál, Tóth Sámuel, Hegedűs József, Doktor Gyula, Török Lajos Csátról, Sohajda Pál, Novák Pál, Bényi József, Gyöker Károly, Sárkány Sámuel, Molnár János, Kovács István, Szabó Imre, Szunyog István, Somogyi Mihály, Török Lajos.

Figyelmeztetnek a fizetni köteles ifjak arra, hogy a ki a kosztipénzt félvétenként előre le nem fizeti, az a tápintézetben nem étkezhet.

A tiszáninneri reformált egyházkerület főiskolai küldöttségének megbízásából van szerencsém a t. c. szüléket értesíteni arról is, hogy ezen tápintézetbe 40 forint fizetésért a most bevett ifjakon felül, még vagy húsz jó tanuló szegény ifjú bevehetésére, a főiskolai tanárok közgyűlése felhatalmaztatott. Kik gyermekeiket ide negyven forint évi fizetés mellett felvétetni ohajtanák, azok folyamodásaikat augusztus 20-dik napjáig főiskolai közigazgató Árvai József tanár úrhoz elküldhetik.

Sárospatak, július 25. 1867.

Antalfi János.

jogtanár, tápintézeti felügyelő.

K O J A T S E A T

..SABOSPATAKI ELETTER

TARTALOM.

	Lap.
A gondolkodás szabadsága. B. I.	475
A dunamelléki ref. egyházmegye története. Fábian Mihály.	493
A hithagyó Julián. Zombori Gedő.	527
Nézetek A Krisztus theantroposz személyisége felett. Schenkel után közli Mitrovics Gyula.	545
Tárca. Érdekes szóváltás tanférfiak között. Gonda László.	559
— Az élesdi ref. egyház története. Közli I—S. és e—r.	567
— Pálóczi Horváth Mária urhölgy emlékezete. Makay Dániel. Heiszler József. Kolos Dániel. Nemes Ferenc.	571
— Egyházkerületi főgondnok nagyméltóságu báró Vay Miklósnak közgyűlést megnyitó beszéde.	609
— A sárospataki gimn. tanári kar előterjesztése a f. 1867. évi jul. 8. s több napjain tartott egyházkerületi gyűlésen.	615
— Közigazgatói jelentés a sárospataki ref. főiskola kül. és belállapotáról az 186 ⁶ / ₇ . iskolai évben.	617
— Függelék.	638
— Jelentés.	638
— Aláírási felhívás „Család” című lapra.	639

A

„SÁROSPATAKI FÜZETEK”

XI-dik FOLYAMA

ára, hatvan íven tiz szállítmányban:

Egész évre postán	6 frt. — kr.
Félévre	3 „ — ”
Háztól elvitetve egész évre	5 „ — ”
„ „ félévre	2 „ 50 ”

SÁROSPATAKI FÜZETEK.

PROTESTÁNS TUDOMÁNYOS FOLYÓIRAT.

KIADJA

A TISZÁNINNENI REF. EGYHÁZKERÜLET.

SZERKESZTI

Dr. HEISZLER JÓZSEF.

„A hol az Urnak ama lelke vagyon, ott vagyon a szabadság.”

2. Kor. 3. 17.

XI. Évfolyam. — VIII. Szállítmány.

SÁROSPATAK.

NYOMTATTA STEINFELD B. A REF. FŐISKOLA BETŰIVEL.

1867.

SAAROPATKA FÜNTER.

TABLE 101. CONTINUED

APPENDIX

D. HEISTER AND

347-1-4038A

Diderot korszaka.

Rosenkranztól *).

A tizennyolcadik századot a filozófinak, vagy a felvilágosodás századának szoktuk nevezni, nem mivel filozófiilag különösen termékeny lett volna, hanem mivel a filozófi fogalmakat, mivel az ész tette általános mértékké, hogy a társadalom állapotait a kritikának alávesse.

A kritika, mely a reformációval kezdődött, elérte benne önmegértését. Luther a filozófia német professzora, a reformátori mozgalmat kitörésre hozta. Leibnitz német jogtudós megkísértette a különböző egyházi vallásoknak eltéréseit filozófia által békésen kiegyeztetni. Kant a filozófia német professzora magát a kritikát tette a filozófia elvévé, s a századot a pusztaság és határai közötti religio fogalmával zárta be.

A XVI. század reformációja a németalföldiek küzdelmében a spanyolok ellen, a protestánsok küzdelmében a katolikusok ellen, a harmincéves háború alatt Németországban, az angol puritánok küzdelmében a Stuárt dynasztia ellen, a francia hugonották küzdelmében egy fanatikus kormány zsarnoksága ellen megtette véres következményeit. Németalföldön, Németországban és Angliában a protestáns elv győzött. Franciaországban nem győzött ugyan, de mégis kivivta a reformált községek számára a türelmet, míg a katolikus fanatizmus XIV. Lajos alatt azt ismét visszavonta.

---

*) Diderot's Leben und Werke. Von Karl Rosenkranz. Leipzig Brockhaus. 1866.

Franciaország a XVIII. században, míg Németország és Anglia önmagokat marcangolták, Spanyol- s Olaszország pedig tehetetlenségbe süllyedtek, a külső fény legfőbb fokán állott, és aránylag mint a leghatalmasabb műveltségi állam jelent meg, melynek korlátlan monarchiája a szép művészetek hízogó szolgálata által dicsőített meg. A fronde le volt tiporva. A dacos nagyok a Guise-ek, a Montmorenci-k, a Condé sat. a versaillesi és fontainbleau-i udvar selyem öltözeteiben divatos és nyájas nemesekké szelidített meg. A franciák a római caezárizmust ismételték. Tekintetbe kell venni, hogy a római világszemlélet náluk hagyományos volt. Meny-nyi emlékezetek kapcsolták őket még össze elevenen az ó Rómával. Utak, vízvezetések, hidak, kastélyok, városok Rómának köszönték náluk eredetüket. Páris közepett, a déli oldalon még láthatók voltak a fürdők maradványai, melyeket Julián épített náluk magának. A nyelv Róma-hoz vezette vissza őket, és az egyház az ő legendáiban összeolvasztá őket a római vértanúk legrégibb történetével. Irodalmuknak ó római hajlamai voltak a szatirához, a polgári vigjátékhoz, a falusi élet dicséretéhez, az ódához, a fejedelmek istenítéséhez. A görög irodalommal ugyan folyvást foglalkoztak, de nem hatottak be szellemébe, és igazán csak azon elemeit tudták elsajátítani, melyek már a római korszakhoz tartoznak, mint Lucian halottak beszélgetéseit, Plutarch biográfiáját, Heliodor regényeit és másokéit. Plutarchot Amyot jelesen fordította le, Demosthenest Bonhours igen közepszerűen, és oly kevésbé tudott önmagától megválni, hogy Demosthenes megszólítását az atheni férfiakhoz mindig Messieurs(!)-vel fejezte ki. A francia generalisok Turenne, Condé, Catinat a nagy Lajosért úgy harcoltak a birodalom határain, mint egykor a római vezérek Augustus Cézárért a parthok, germánok és celták ellen.

De a monarchiai abszolutizmus bármennyire megerősödött XIII. Lajos alatt, és XIV. Lajos alatt legmagasabb ön-

élvezetéhez jutott, nem kell szem elől veszteni, hogy a franciaíknál azért nemzeti méltóságuk egy érzete sem hiányzott. Fejedelmökben mint oly egységet érezték magokat, mely Európában uralomra törekedett. A francia írók és művészeknél a monárcha dicsőítését találjuk, de ott találjuk a nemzeti önérzet kifejezését is. A fejedelem panegyrikus dicsőítésében bizonyos mértékre ügyelnek, mivel nem feledik el, hogy az egy nagy nemzet fejedelme. Egy Corneille, egy Racine, egy Jean Baptiste Rousseau, egy Voltaire soha nem aljasítják le magukat a szervilizmus azon lakay-i neméhez, mint az akkor Németország oly sok apró udvarainál burjánzott, mert nem szüntek meg magukat egy hatalmas nép tagjaiul érezni, és tudták, hogy igazi dicsőségök végre is annak ítélésétől függött, és nem decretáltathatott, mint valamely fejedelmi kedvezés.

Azért volt lehetséges, hogy a francia művészet és tudomány stílusa oly egységre, biztonságra és kerekdedsége tett szert, mely azon kuszáltsággal szemközt, melyben más nemzetek is voltak, mintaserüvé engedte lenni. E stilus lényege antik alakok és romantikus tartalom sajátságos vegyülete volt. Miután a középkor romantizmusa felbomlott, a művészet romantizmusi elve mégsem tűnt el, hanem csak új fokára lépett továbbképeztetésének. Az ókor klasszikusaival való megismerkedés pedig az antik formák utánzására ingerelt. Mivel az mint abszolút nem volt lehetséges, mint relativ kelle alakulnia, akkor is, midőn antik tárgyak vétettek fel.

A tudomány is, miután a romantikus scholasztika megbukott, visszafordult az antik filozófiához, de az ujabbkori öntudattól, a mint az a keresztyén világszemlélet által alkotva van, nem tudott megszabadulni, és alkuba kellett vele bocsátkoznia. Már megjegyeztük, hogy a XVIII. század, mely magát a filozófinak nevezte, speculativ mélységre és termékenységre a XVII. mögött állott, melyhez Gassendi, Descartes, Malebranche, Spinoza, Leibnitz, Locke tartoztak,

mely gondolkodó fejekkel, Kantot kivéve, a XVIII. század egy filozófusa sem hasonlíthatja össze magát. Ellenben az az eszmék alkalmazását, általánosítását, kiszélesítését eszközölte. Bevezetése azt minden tudományokba és a társadalom minden rétegeinek hozzáférhetővé tette. A franciák eredetileg társulatos szelleme, mint azt már Cézár a gallusokon rajzolja, ezen népszerűsítő iránynak kedvezett, mely végre egy encyklopédiai formát öltött fel. Hamar és könnyen akartak a legkülönbözőbb ismeretekből bizonyos készletet sajátukká tenni. A jelen tudatlanság nyomásától azonnal meg akartak szabadulni. Az alfabeth szerint rendezett encyklopédiának kelle azon bővös szernek lenni, mely az értelmet minden zavaraiából kisegítse, és a szaktudósok azon kiváltságát, hogy ők legyenek az egyedültudók, megszüntesse. Az általános műveltség további közvetítését a journaloktól vétetett által, melyek a XVIII. század kezdetétől folyvást növekedve, könnyű és tetszetes alakban terjesztették a legkülönfélébb ismereteket, miveltek a sokaság izlését, és a tudomány s művészet termékei felett az ítéletet kritikailag mérlegelték.

Ily közvetítések által lett lehetséges a nők is belevonni az irodalom mozgalmába. A XVII. században még csaknem kizárólag fejedelemnők voltak, kik abban részt vettek, holott a XVIII-ikban a nők általában, amennyire szépek vagy műveltek, vagy hacsak épen az utóbbi voltak is, befolyást nyertek. Mig Molière a Rambouillet hotel Cartesia-nusnőit az ő „*Précieuses ridicules*“ című művében kigúnyolta, de már most a nők az irodalmi mozgalom egy fő elemévé lettek, öntudattal állván a szalonok élére, melyekben a bírálat minden felett gyakoroltatott, vagy valamely író törekvéseit éveken által elősegítőleg kisérván bizalmas részvételökkel, mint Voltaire Chatelet marquise-nőtől, Rousseau Warrens asszonytól, Madam Dupintól, a Luxemburgi Marschalnétól, Diderot Mademoiselle Vollandtól, d'Alembert Espinasse kisasszonytól, Marmontel Madame Geoffrintől buzdíttatott.

Franciaország királynéi nem gondoltak a literatúrával, de Pompadour asszony XV. Lajos oldalán azt tette.

A népszerűsítő iránynyal, az encyklopedizmussal, a journalisztikával, a nőknek az irodalomban való részvételével, a 17. század ez irányának árnyoldala is kifejtett, a felületesség, mely sokszor a pusztajelccel, a jeu d' esprit-vel, egy rögtönzött epigrammával, egy kalembourggal, egy madrigallal, egy impromptu-vel, valamely színlelt érdekeltséggel meg volt elégedve. Mint hajdan a görögöknél, úgy akkor is a felvilágosodás sofisztikává lett, mely okoskodásai tartalmatlanságát csillogó kifejezések alá rejtette. A frivol társaság forró légkörében a szellemi gyom buja sarjadékai jól diszlettek. Páris lett ezen egész mozgalom középpontja, mivel benne nemcsak a francia, hanem az európai társadalom is összpontosult. Egyesült e társaságban nemcsak minden európai nemzetek nemessége, színészek virága, énekesek, táncosok és zenészek, élces abbé-k egész se rege, bájos hetárak egész legiója, hanem minden talentumok választottjai is, kik a tudományban feltörekedtek. Diderot, d' Alembert, Rousseau, Marmontel és mások alólról fölfelé küzdötték magukat. Talentum, szépség, élc, műveltség képessé tették a társaságra. A születés, a pénz arisztokraciája mint olyan nem számíthatott többé elismerésre. Ha valaki gazdag de ostoba volt, adhatott parasita élceskedőknek jó ebédeket, de azért nem respektáltatott.

A XVIII. század tette meg a következtetést a XVI-nak előzményéből, az egyházi reformból, és a XVII. előzményéből, az amattól származott politikai reformból, a szociális revolúcióban, mely az egyházi és politikai partikularizmussal szemközt az embe riség általános jogait érvényesítette. E cél felé hömpölygött feltartóztatlanul az egész mozgalom.

Az egyházra nézve a franciáknál a Cartesiusi bölcelemből theológiai dogmatizmus származott, melynek az angliából jött természetes religió deismusa szegült ellene. De a természetes religió a természet elismeréséhez vezetett, mint oly

abszolútnak, feltétlennek, melyről tétleg valamit tudni képesek volnánk. Azért a természetes religió, mely még egy Istent előfeltételezett, a franciáktól mint balvélemény ostromoltatott, mert a naturalizmus mint materializmus az anyagon és annak mozgásán kívül már semmit sem ismerhetett el. Egy Isten nekie feleslegessé lett, és így végre az atheizmust vallotta.

Az államra nézve ugyanazon mozgalom történt meg. A monárchiai abszolutizmusnak ellenében Angliából a népszabadságának elmélete lépett fel az államhatalmak megosztása által, a monárchiai alkotmány körében is.

Franciaország állapotai mind tarthatlanabbá váltak, mert a pénzviszonyok növekedő zavara, egy nagy állandó hadsereg, egy titkos policia, és egy pazarló udvar költséges fentartása által tápláltatott. Azért összehasonlították ezen romlott állapotokkal a természetes állapoti társadalom ideálát, s ezzel a republikanizmushoz fordultak, mivel úgy találták, hogy természettől minden emberek egyenlők. Az abszolút természetállapot még mitsem tud az államról, ha belőle az államhoz haladunk, úgy szerződési viszonya áll be az egyesnek a többiekhez, hogy egyenlőségét és szabadságát amenynyire lehet, nékie biztosítsa.

Az egyház theológiai dogmatizmusa és az állam monárchiai abszolutizmusa; a deizmus természetes religiója és a társadalom természetes állapota; az atheistai materializmus és a fanatikus republikánizmus az egyház, mint az állam oldalán ugyanazon momentumok. Ez utóbbinak felfogásában különbséget tesz, ha az erkölcsiség szükségesnek, vagy ha nemcsak feleslegesnek, hanem épen lehetetlennek tartatik. Azon férfiú, ki nekünk a szellem ezen egész mozgalmát képviseli; azon férfiú, ki az uralkodó erkölcstelenedés közepette a morális eszményben való hitét megőrzi; azon férfiú, ki a felvilágosodásnak az óriási organumot, az encyklopédiát te-

remti; azon férfiú, ki a franciák között minden ujabbkori ösztönöket öntudatlanul vagy tudatosan magában hord, azon férfiú Diderot.

Ha kifejlődését kívülről áttekintjük, azt mondhatjuk, hogy ő Franciaországban az angol szellem fő közlönye volt, azonban hogy az angolok álláspontján, melyből kiindult, egyszersmind túlment. Nála, a képző művészetek kivételével, csaknem mindenütt angol alapra találunk. Első kenyerét angoltól való fordítás által szerezte. Az erkölcsstanban Shaftesbury-t követte, az enciklopédiában Bacot és Chambers-t; a fizikában Newtont; a természet értelmezésében Bacot; a drámában Lillot és Moore-t; a regényben Richardson és Sterne-t; a politikában Montesquieu-t, azaz az angol képviseleti rendszert; a theológiában az angol theistákat és deistákat, miglen atheistává iett; a filozófiában Locket és Condillac-ot, azaz a sensualizmust, miglen a materializmushoz által ment. A szabad egyéniség elve volt az, melyet mindenütt érvényessé tenni törekedett. Azért, ebben Rousseauval rokon, azon hivatal nélküli emberekhez tartozott, kik függetlenségben törekedtek élni, és azért volt ő a legnaivabb ember, kit Lafontaine óta a Franciák birtak. Azért alája vetett államot és egyházat, tudományt és művészetet, életet és erkölcsöket a kritikának, és visszavezetett minden socialis érdekeket az erkölcsi önbizonyossághoz, melynek semmi istenre sincs szüksége.

Diderot a regensség és revolúció között áll. 1713-ban született és 1784-ben halt meg. Ő eredetileg, mint az akkori Franciaország majdnem minden híres emberei, a jezsuiták növendéke volt. A Champagne vidékéről mint ifju Párisba jöven, itt tiz évnél többet egészen homályos helyzetben töltött el, melyben határtalan tudományszomjának engedte át magát minden irányokban, és magántanítás adásával, névszerint a matematikában, szerezte meg élelmét. Rendetlen élet volt az, melyben az ítélet függetlenségét magának megsze-

rezte, a mely által később magát kitüntette. Geniális ember volt ő, de hiányzott nekie az önkéntes öszpontosítás. Először mindig kívülről kellett valamely indítónak jönni, mely őt tevékenységbe hozza, és vele önmaga bámulatára, talentumát kifejtesse. Azért másoktól függőbbnek tűnik fel, mintsem valóban az. Ha Montesquieu, Voltaire, Rousseau, Buffon-nal hasonlítjuk össze, úgy ő ezen auktoroknak okvetlenül utána áll, ha tőle valamely egyes munkát kell megnevezni, mely azon férfiak irataival jelentékenységre mérkőzhetnék. Ő csak a kritikáig jutott, a vázlatig, vagy, mint drámaiban, oly produkcióhoz, melynek magának is kritikai iránya volt. Magasabb korában érezte ő maga is a feletti fájdalmát, hogy egyetlen nagy, eszményi, feltétlenül klasszikus művet sem alkotott, és mi e fájdalmába osztozunk. De ha mint egészet fogjuk őt fel, úgy áll előttünk, mint egyáltalában független, eredeti szellem, ki a nemzet ama nagy vezetőivel tökéletesen egyenlő származásu. Sőt helyenként hajlandók vagyunk magasabbra állítani, mert ő sokkal realisabb, önzetlenebb, szabadabb és lelkesedettebb. Ő universalis polyhistor volt, de a ki az elődöktől reá hagyott tudatnak kritikai megemésztéséből, folyvást magasabb nézetekhez küzdötte fel magát, és az iskolai formák pedantizmusától, a honnan kiindult, az előadás igazán platói poeziséig emelkedett fel. Ő saját vallomása szerint materialista és atheista lett, de nem szünt meg azigaz, jó és szép idealizmusától elragadtatásig lelkesült ember lenni. Azért mihelyt más kortársaival hasonlítjuk össze, kik vele ugyanazon légkörben, ugyanazon irányzatokban éltek, úgy azonnal elismerjük határozott túlnyomóságát azok felett. E kortársak sokszor valamely oldalról felülmulták őt, de ily egyetemes képzettség ellenében, az ő teremtoi gondolatbőségével, az ő sokoldalúságával és könnyűségével a formákban, az ő egyéni erélyével összehasonlítva, azokat csak alája lehet sorozni. Mind e férfiak: Duclos, Helvetius, d'Alembert, Marmontel, Morellet, Sedaine, Holbach és mások

nem igényelhetik, hogy Montesquieu és Voltaire, Rousseau és Buffonnal egy sorba állíttassanak. Diderot teheti azt, mert ő már hazulról lángész, mint azok, mely nem csupán ez vagy amaz oldalról, hanem egész voltával viszonyba lép a nemzethez. És így ítélnék a franciák maguk is róla. Diderot kettős ember. Azon iratokon kívül, melyeket életében tett közzé, még, mint Leibnitznál, sok találatott halála után, melyek azt bizonyítják, hogy a XVIII. század minden francia írói közül ő a legmodernebb, mivel kritikailag leginkább felül-emelkedett korán. Átélté kora minden változásait. Kezdé theológilag, innen tovább ment minden ismeretek enciklopédiai gyűjtéséhez, a francia drámának azon irányt adta, hogy tárgyait a polgári körből vegye, s az ennek megfelelő postai formát használja, a képző művészetnek klasszikus ítése lett, teremtetője a falusi elbeszéléseknek, és végezte egy erkölcs-politikai értekezéssel, hogy nemzete erkölcsi romlásának egy Claudius és Nero ideje tükrét tartotta elébe. Ezen Seneka életében az Amerikaiak szabadságháborúját elragadtatással üdvözlé. De bármint változott is hosszu életében, mindig szilárdan ragaszkodott az erkölcsiséghez, a joghoz, kötelességhez és erényhez, és pedig nemcsak mint író, hanem mint ember is. Törekedett, hogy jellem legyen.

Perlaky Sándor.

Az énnek fejtvénye.

Jelige: *Κινεῖσθαι τῶν ὄντων ὃν τα μὲν, τὰ δ' ὄν, ἀλλὰ πάντα καὶ αἰεὶ ἀλλὰ λανθάνειν τούτο τὴν ἡμετέραν αἰσθησιν.*

Herakleitos Arist. Phys. VIII. 3.

A bölcsészet dogmatológiájában, ha a fejtvények lassankénti haladását dogmatológiának nevezhetni, egyik fogalom sem bir oly fontos és érdekes tüneményeket felmutatni, mint az én fejtvénye (Problem des Ich). Egyrészt az énnek, mint fogalomnak fontossága abban mutatkozik, hogy az énnek

megfelelő valami, a lélek szerint szoktak alakulni a bölcsészeti rendszerek, sőt egy egész rendszer spekulatív része épen az én boncolásából áll, értjük a Kant-féle kriticismust; másrészt pedig érdekessége abban, hogy az emberiség műveltsége és fejlődése az énröli fogalom fejlődésével a bölcsészetben s magában egyenlő fokban haladott gyakorlat és elmélet, élet és spekuláció meglehetősen egymás mellett maradtak, s az egyiknek hanyatlása a másiknak látszólagos fogyását eredményezte, hogy friss erővel újra tűnjék fel.

Az énnél mindjárt kezdetben találkozunk egyrészt a ki-ség oldaláról (Fürsichsein) az emberiség történelmi s bölcsészeti vagy politikai s tudományos egyarányos haladásával az én tartalmának tekintetében; másrészt a benség (Ansichsein) oldaláról: az én fejtvényében az önálló s a ki-ségnek megfelelő, azt megelőző fejlődésével. A két rész folytonos kölcsönhatásban van s amiért a benség a történelem bizonyossága szerint hamarabb tiszta fogalomhoz nem jutott, míg a ki-ség meg nem érett annak valószínűsítésére, azaz míg az emberiség tettleges műveltségi foka nem emelkedett odáig, hogy a spekulatív előharcos vívmányait biztosítani elég erős volt. Hegel kezdete egy új iránynak, valamint zárköve egy nagy bölcsészeti multnak s iskolájának törekvései meghiusultak.

A többi fogalmak szintén fejlődnek ugyan az emberiség haladásával, de még sem úgy, mintha ők volnának a fejlődés benségi veleje s kiségi célja, mintegy gyökere és gyümölcse, ők mindig némileg csak a gyökeret képezték, melyen a civilizáció déli hevében tenyésző énségi növény felnyílt, hogy virágai illatában gyönyörködjék öntudatosan ő maga. Azért a spekulációnak állíttatik azon kérdés: mi oka a folytonos egyarányosságnak a haladásban?

Ezen kérdés követeli a két összehasonlított tagnak vizsgálatát, az ember és az én vagy kettő vagy egy. Ha kettő, akkor kicsoda az ember? kicsoda az én? Ez első kérdésre minden ember azt feleli: én vagyok én, ezen általános analysti-

kus igazság kettészakít minden további kérdést, az ember és az én két szó, a dolog egy, vagyis az ember nem egyéb, mint az énség substratuma, valósága, azért momentumum. S nem csalatkozunk, ha azt állítjuk, hogy ez arányos fejlődésnek oka az: az én az emberiség lényege. Azért tehát, mivel az emberiség fejlődött, fejlődött az én.

Azonban azon általános haladásnak megfelel egy különös haladás a ki-ségnek a benség. S ha a ki-ség az emberiség tetteles állapotja, akkor a benség ennek elméleti megelőzője, s ha a kettő ugyanaz, akkor a ki-ség törvényei megegyeznek a benség törvényeivel s megfordítva, s az emberiség az emberek összege, a világszellem az egyéni szellemek összege. A világszellem mint tetteles lét emeli az egyéni szellemet s megfordítva.

Az én mint az embernek lényege, igazsága, legközelebb így határozható meg: az én az ember. Azonban nem feledkezhettünk meg arról, hogy a közönséges tudat az én alatt a gondolkodót érti, nem lesz tehát elégséges mondani: az én az ember, hanem az én a gondolkodó ember.

Azon mondat: én = gondolkodó ember:

1) a gondolkodás alapjául állítja az embert, s állíttatik, hogy azon ember van s létezőnek tulajdonsága a gondolkodás. Kérdezzük tehát, mi van? (a létnek fejtvénye).

2) a gondolkodás mint tulajdonság, tehát eredmény okvetlenül felteszi ama nyugvó magávaalegyenlőség mozgását, átmenetelét a nyugalomból a cselekvésbe, létből hatásba, vagyis annak változását (változás fejtvénye, ok és erő).

3) Meghatározandó ama változás mibenléte és okai, ez az én fejtvénye, melyben többrendű ellenmondások, mint az én tiszta fogalmának momentumai fordulnak elő. Az én fontosságban felülmul ennél fogva minden fejtvényeket: az énben van a lét és a változás fejtvénye, s ezzel az abszolút ellenmodás; mert a lét nem változó s a változó nem levő.

Szükséges tehát az énben három részt megkülönböz-

tetnünk. Először szemlélendő az én magában mint létező, ezt nevezhetjük, mert jelleme a puszta és határozatlan lét: a puszta én. Másodszor tekintendő, mint változó, ez a haladó én, s harmadszor vizsgálendő mind a kettőnek, egy-sége a kifejezett én.

Szükséges azonban a lét és változás fejtvényeit némi vonásokkal előadni, mielőtt az ezen alapon nyugvó ént vizsgálónk.

Legelső kérdés tehát az: mi a lét. E kérdésre feleletet nem lehet az ókori, sem a scholasztikus középkori bölcsészeteknél keresni, hanem azon mozgalmak eredményét Hegel és Herbart feleleteiben fogjuk fellelni, hogy belőlök a következő felsőbb mozzanatot bevezethessük.

Hegelnek legfőbb hibája a lét és létező fogalmainak összezavarása, mert a létező nála épen csak a lét. Különben is nála létről szó sem lehet, ha a lét alatt állandóságot értünk, mert ő folytonos változást vesz fel, még a fogalmakban is. Azon egy mondata is bizonyítja: „Die Vernunft ist die Gewissheit alle Realität zu sein¹⁾“, hogy a létnek egyedüli vi-vője az ész vagy a szellem, vagy minek nevezzük, tehát valóság nincsen csak a szellemben. A Hegelizmus s általában az idealizmus rosszul fogja fel az én fogalmát s épen azért nála létről nem lehet szólni. Azon lét, melyet Hegel logikája élére állít a tiszta határozottság, ez azon gondolkodás, mely semmit sem gondol, azon szemlélés, mely egyenesen néz, a nélkül, hogy valamit látna. S ha ez ürből akarnók leszármaztatni feltevények nélkül („voraussetzungslos“ mint mondani szokták) e világot, azt most megkísérteni izléstelen anachronizmus lenne, oly időben, hol a természettudományok világosan kimutatják, hogy a tüneményeknek van egy más való alapjuk, mint a fogalom. A világ eredetének van létező, való alapja, mely potentialiter magába zárja fejlődése legalább okát s módját, ha nem is anyagát. Később ki fog derülni

¹⁾ Phenomenologie des Geistes. 177. p.

azon állítás hamissága is, hogy a fogalom mindennek alapja. A fogalom alapja a gondolkodásnak, de nem a világnak, s az én csak képleg nevezhető a fogalmak alapjának, mert ő a gondolattömegnek körülzáró héja. Kétségbevonjuk az én idealisztikus abszolutságát is, mint a melytől szinte kérdjük: *Τις πόθεν εἰς ἀνδρῶν, πόθι τοι πόλις ἢ δὲ τοκῆεις.*

Különben elfogadjuk a folytonos mozgást nézetéből, mert erre a változás fejtvénye kényszerít, de e mozgást csak fogalmainkba helyezzük, jól tudva, hogy a természet dialektikája másféle, mint a gondolatok dialektikája. A lét fogalom, ez tagadhatlan; a fogalom eredmény. Az eredmény nem lehet az eredhetőnek alapja. Ennélfogva nem mondjuk: a lét van, sőt mindig azt állítjuk: a lét nincs. A lét tehát nem lehet alany, csak predikatum; ami pedig csak predikátum, annak csak más szóval összekapcsolva van értelme, tehát a létnek is. Kell tehát a lét és a létező fogalmait egymástól jól elválasztani.

Ezen megkülönböztetést véghezvitte Herbart. Herbart szerint a lét a feltétlen tétel kifejezése (absolute Position¹⁾! Ebből következteti, hogy a létező: 1) állító, 2) egyszerű, 3) mérhetlen, 4) száma határozatlan²⁾.

Az abszolút pozíció a lét fogalma, azaz állítunk valamit, a minek létét mi függetlennek tudjuk. Annyi igaz, a mi van, az tőlünk független. De az abszolút pozíció nem zárja ki az egymásközti függést; megengedjük, hogy a mi van, az nincs azért, mert mi gondoljuk, hanem a létező van, és pedig csak azért van, mert van³⁾. De valamint a lét fogalmától független a létezők sokasága, épen oly független tőle a létező minősége (Qualität). Minden létezőről csak akkor mondjuk, hogy van, ha reánk hatott. A ható valami van. A lét annélfogva kell, hogy azon tudósítást vegye magára: a lét

¹⁾ Allgemeine Metaphysik §. 201. sq.

²⁾ Ibidem §. 205. sq.

³⁾ Hegel Phaenom. 74.

a tőlünk független hatás kifejezése. Van annál-fogva a fa, van vörös, van sárga, van víz, van valami, mert hat. A lét nem mond egyéb semmit, csak hogy van¹⁾.

Kérdés már most: mi az, ami van? Herbart állítja, hogy az egyszerű reale (a Leibnitz-féle monas új kiadásban), Hegel pedig azt mondja, hogy a fogalom²⁾. Az utóbbira felelünk. Az elsőbre ezt jegyezzük meg:

1) Az abszolút pozíció nem zárja magában az egyszerűség fogalmát, az abszolút pozíció csak a gondolatunktól való függetlenséget kívánja.

2) Az absz. pozíció ha egyszerűséget követelne, nem egyéb, mint azon követelés, hogy mindennek alapja egy. Minden reale egyszerű, mert különbözőséget feltenni közöttük annyi volna, mint állítani, hogy $a = a \times b$. S Herbart hallgatva mégis felteszi, mert a lélek visszahatását egészen más félének ismeri el, mint a kö realejének hatását.

3) Azon realek egyenlősége mellett nem lehet kimagyarázni a tünemények különbségét. Szigorúan követeljük; a milyen az ok, olyan az okozat, az egyenlők okozatai egyenlők. Vagy az esetleges együttlétből akarjuk-e a világot kimagyarázni? Leukippós-féle összerakódása volna a mindenség eredete? Ki fogja az együttlét mennyiségi nagyságát meghatározni? Az egyszerű matematikai pont többé határozat alá nem vehető.

4) Herbart véli, hogy ez együttlét (Zusammen) által a causa sui-t kiküszöbölte. Igen kétségbe vonjuk. Először

¹⁾ Mi itt tovább nem fejtegethetjük e tárgyat. Megegyezik véleményünkkel Trendelenburg Log. Unters. I. 141. l. (1. kiadás): „der Ausdruck wird aus der Unabhängigkeit von der Vorstellung in den Begriff der in sich Unbedingten und in die Setzung des an u. für sich absoluten stillschweigend umgedeutet.“ S. I. Bergmann „Das erste Problem der Ontologie. 44. l. „Das Predikat Sein ist kein reales Praedicat, sagtmithin nichts über die Natur der realen Wesen, nichts über das ihnen objectiv Gemeinsame aus.“

²⁾ Phaenomenol, 108. Die Wahrheit der Kraft bleibt nur der Gedanke derselben.

megengedjük ugyan, hogy a természeti tünemények sorában nem lehet önkezdet. De ez által az önkezdetet csak tovább halasztottuk el. Honnan eredt mégis azon első indítás, mely az első realere hatva, azt a következőre való hatásra kényszerítette? Herbart ezen kérdést mellőzhetőnek véli¹⁾. De valóban mellőzhető-e?

5) Szeretnők tudni, vajjon Isten szinte olyan reale-e, mint egyéb ilyen monasok? s ha igen, mert az abszolút pozíció azt követeli, miben különbözik az Isten és tőlem? Drobisch „Religionsphilosophie“-ben menekszik az egyházi tan védő szárnyai alá s személyes Istent fogad el. Véleményünk szerint utolsó rendszer az, mely mástól keres bizonyítást s az éni jellemet feláldozza, hogy nézete türessék s atheizmusnak ne neveztessék.

A létező tehát nem lehet egyszerű azon értelemben, melyben Herbart azt vette, mert azon absolutumból a világot kimagyarázni nem lehet; a létező egyszerű a mi gondolatunkban, de ez egyszerűség épen az ellenkezők egysége. A tetteleg létező nem egyszerű, de fogalmunk róla egyszerű. Különböben említenünk kell, hogy a létező miségről (benség, noumenon, Ansich) a lét fogalma nem állíthat s nem dönthet semmit, mert a lét csak a nem lét, azaz a változás által lesz világos. A változás határozhat egyedül az ok felett, mely előhozta.

Herbart abban hibázott, hogy a létező lényegét a lét fogalma szerint akarta határozni. A közönséges tudat létet mindennek tulajdonít, a mi hat s méltán. Mert a mi nincs, az nem hat. A reflexzió elválasztja az esetlegest a lényegestől, gondolván, hogy a lényeges a tulajdonképeni létező, s elmozdítván ilyképen mindent, a mi nem lényeges, hanem változó, nem marad neki egyéb hátra, mint azon ható va-

¹⁾ Kleinere Schriften 1-ső Et. 237. „Das Verknüpfende der Reihe, die zwischenfallenden Bewegungen sind gar Nichts, machen kein reeles Band, gestatten nicht eine Reihe von Bedingungen anzunehmen; daher auch die Frage nach der ersten Bedingung gänzlich wegfällt.“

lami, melyet erőnek nevezünk. Az erőnél tehát különösen ki fog tűnni azon állításunk, hogy a létezőnek lényege az abszolút ellenmondás.

Ha valahol, akkor itt van jogosultsága Hegel dialektikájának. Az erő hat, ámde tagadván a causa sui-t, nem marad más mód, minthogy az erőt gondoljuk két erő alakjában, melyek egymást kölcsönösen hatásra indítják. Azon erők magok folytonosan változnak. Tegyük fel, hogy azon erők egylényegűek, az egyik ható, a másik szenvedő. Milyest az első (+) megszűnt hatni, a másik (---) visszahat s az előbbi lesz szenvedő, az utóbbi pedig ható. S ezen erős egymáshatásból kell levezetni a mindenséget. Ha az erők folytonosan változnak, változik mind, mi tehát az állandó? A mindenség tetteleg változik, a mi állandót veszünk észre benne, az nem egyéb, mint gondolatunk róla, s csak ez értelemben lehet Hegelnek igaza, midőn azt mondja, hogy az erőnek igazsága az erő gondolata, fogalma.

Az okok közreműködnek s eredményök egy új ok, mely mind a kettőnek jellemét magában egyesíti. Nézzük azon okok természetét. Ha lényegük különböző lenne, nem hathatnának egymásra. Mert valamint az algebra mennyiségek csak akkor hathatnak egymásra, azaz léphetnek viszonyba egymással, ha, mint pl. a gyökök, egyenműek, ugyanazon erők is V_a és V_b nem fogja senki sem összeadni; épen úgy, ha az első erő $a = \alpha + \beta$, a másik $b = \gamma + \delta$, $\alpha + \beta$ és $\gamma + \delta$ nem birnak közös pontokkal, melyeken az egyik átmehetne a másikba. A hol pedig érintkezési pont nincs, ott érintés sincs. Azon okok tehát lényegileg egyenlők és egyenműek.

De hatás csak ellenkezés által jöhet létre. Minden határozottság ellenkezés, így az erő, mely hatónak határozatott, ellenkezik azzal, melyet szenvedőnek találtunk. Előáll tehát a változásnál e két ellenmondás: az erők egyenlők, s mégis ellenkezők. Ha egyenlők, akkor nem lehet ha-

tás, ha egyenlők, akkor sem lehet hatás. Ámde van hatás, ennél fogva azon erők lényegökben csak egy erő, mely két ellenkező irányban nyilatkozik. Irányuk nem úgy értendő, mintha az egyik jobbra, a másik balra vonná a tárgyat, hanem úgy, hogy az egyik ellenkezője a másiknak, mint pl. a berz-nél a + és—folyam.

A változás fejtvénye határozza a létező lényegét, nem pedig a lét fejtvénye. A lét nem egyéb, mint üres gondolat, a változás mutatja az erők állapotát egymáshoz. Ezen előzmények magukban zárják a változás ellenmondásainak megfejtését.

A változó dologról az mondatik, hogy ugyanaz és mégsem az. Mondatik, mert lényegét nem ismerjük még. Ha csak mondatik, akkor lesz talán ut, melyen ezen állítást hamisnak bebizonyíthatnók, s helyébe azt tennők, a mi nemcsak mondatik, hanem van. Azaz: a változó dolog ugyancsak változik, még pedig nem volna változó, ha csak külsőleg változnék, a változó dolog lényegileg változik. Mert a külső tünetény, ha változik, feltesz változást a belsőben. A milyen az ok, olyan az okozata. A dolog változik lényegileg, a maradó benne, mely állandónak látszik, nem egyéb, mint gondolatunk róla, a fogalom.

S így a mindenség hullámzatainak mozgalmában állandóság nincs sehol sem, állandó csak a mi gondolatunk, mely neki megfelel s azért szinte halad. De azért gondolataink haladását a fejlődő abszolútumnak nem fogjuk nevezhetni.

Az abszolútum független gondolatainktól s ellentétek szerint fejlődik. Gondolataink e fejlődés kinyomatai, s ők ugyanazon szabályokat követik, melyeket az abszolútum. Az abszolútum az első, a gondolat a második; a kettő közti e viszony megfordítása, mint Hegel tette, nevetséges Hysteronproteron. De az abszolútum ellenmondását tagadni annyit tesz, mint az abszolútumot s vele minden fejlődést tagadni, mint Herbart rendszere bizonyítja.

I. A puszta én.

Ezen vívmányokkal hozzá lépünk most az énséghez, jól tudván, hogy a létezőnek jelleme az egyszerű abszolút ellenmondás egysége.

Nézzük tehát, miképen adja a tapasztalás ezen fogalmat. Kérdezze kiki magától: mi vagyok én? legelső felelet lesz az, hogy: én vagyok test és lélek, ezt mondja a reflexzio. A első felelet lesz tehát: én = test + lélek. Ha e két tényező közül az egyiket elvonjuk, megszűnünk ének lenni. Az öntudat e kettő ellenébe állítja azon egyszerű követelést: én vagyok egy. Világos, hogy ez a lét fejtvénye szerint megfajtendő.

Milyen ez az én? Tapasztaljuk, hogy testünk s lelkünk folytonosan változik, s ebből az következik, hogy az én is változik. Ez ellen támad az öntudat, mely azt követeli, hogy én vagyok mindig én, azaz nem változó. (Változás fejtvénye).

Elvonulva tehát ezen ellenmondásokon, mellőzzük a testet és lelket, s kérdjük: mi az én? Ezzel lépünk az énség tulajdonképeni kérdéséhez. Mert azon mondatban: én vagyok én, az alany és tárgy ugyanaz; mégis közelebbről megtekintve kitűnik, hogy csalatkoztunk, mert először az alany folyton tovább halad, a szemlélő lesz egy más szemlélőnek tárgya, másodszor pedig az alany azonosága dacára ellenkezik a tárggyal.

Összefoglalva ennél fogva ezen tapasztalatokat, kitűnik, hogy:

- 1) én = test + lélek (1 + 1)
    én = én (1)
- 2) én = változó
    én = azonos
- 3) én = én, de egyik sem ismeretes
    én = nemén.

Ez ellenmondásokat egyenként fogjuk megfejteni s kitűnik az énség természete. A megfejtés pedig világos, hogy a lét, változás s énség fejtvényei szerint fog történni.

1-ső ellenmondás. Az énség többség, az énség egység.

A legátalánosabb felelet azon kérdésre: ki vagyok én? kétségkívül lesz: én vagyok ember. Ezen mondatban az alany és a mondomány egymást tökéletesen fedik, különben a felelet hibás volna, s nem állana, hogy én ember, s egyéb semmi, csak épen ember vagyok. Azon fogalmak közül lehet talán nagyobb érthetőség kedvéért az egyiket felbontani alkatrészeire (ismérveire), hogy a viszony a részekből annál jobban világosíttassék fel. De ha a viszony első részét az énséget akarjuk ily módon lényegében megismerni, abból nem lesz semmi; az én nem egyéb, mint én, s az én nem mutat semmi ismérvet, melyről lényegére következtethetnénk. Forduljunk tehát azon ismeretlen én (x) kikeresése végett az egyenlet másik oldalához. Ember, ezt a régi logika úgy határozta, hogy „érzéki, eszes lény.” A két viszonyos számból tehát az egyik értékét kitaláltuk, s mivel a másik egyenlő vele, tehát annak értéke szinte ismeretes.

$$x = a + b.$$

$$\text{én} = \text{test} + \text{lélek (érzékiesség + ész)}.$$

Ezen rövid elmélkedés is mutatja már azon utat, melyen huladnunk kell, hogy az énséget kitalálhassuk, mert annak szülőiül előadja a testet és lelket, s csakis oly módon juthatni el hozzá, a mint azt a tapasztalás és a reflexió adja. Ennek ellenáll egy más nézet, mely követeli az én egységét, s ezt az öntudat közvetlen adatának mondják. Ezen követelés arra támaszkodik, hogy az én mindig csak azt feleli: én vagyok én s e nézet is igaz.

A nélkül, hogy már most vizsgálták volna, mily módon lehetséges ezen egység a tapasztalati többség irányában, erőszakosan mondták: az én a szellem, ily módon megrontva könnyelműen az egész okviszonyt test és szellem között, megrontva a szellem felfogásának egyedüli útját, az okviszony szerinti spekulációt. A szellem ily módon egészen valami különálló lényegnek (substantia) tartatott, mely gondolkodik, akar sat. a nélkül, hogy a testnek szerepét ezen processzusokban tekintetbe vették volna. Végtelen zavar az egész bölcsészetben, végtelen fantázia minden tudományban, az énség volt az abszolútum, mely mindentől függetlenül alkotja világát.

Szegény énség! pedig esze ágában sem volt! Igen, de a theológia, mely tisztítottan metafizikai elvek mellett a lélek halhatatlanságát kívánta, e durva testet azonban nem szerette volna a túlba vinni, ezen kifejtetlen racionalizmus arra kényszerült, a mi az egyházi tanban legalább következetes gondolkodásmódra mutat (resurrectio carnis). Nem merve nyilvánosan a racionalizmus végső fokozatához haladni, s Fichte-vel tagadni egy más, tőlünk különböző Istent, mindent tett, hogy nézetei csak keresztyének maradjanak. S ily módon állítá, hogy lelkünk nem hal meg, de testünk igen is. S a fantázia könnyen vezette őket azon hipotézisre, hogy lelkünk új testtel fog fellépni holtunk után (mert hiszen Pál apostol I. Kor. 15. 35. sq. állította, csak hogy nincs ott arról szó, vajjon lesz-e tudomásunk volt állapotunkról). Nem gondolták meg, hogy hiszen ilyféle feltámadás lehetetlen, hogy emberi lélek épen csak emberi testhez van kötve, s hogyha meg is engednök a folytonos haladást, ezen haladás mégis épen csak addig tarthat, míg magával egyenlő nem lesz a kezdő pont a végpontban, míg az én=én, azaz felismerve lényegét, azt érvényesítette. Van haladás, igen is, de nem azon értelemben, mintha majomból ember, emberből angyal sat. lehetne. A mi van, az van és van csak azért, mert ha-

tározva van. Mihelyest határai megszűntek, megszűnt lenni egyéniségnek. S ha megszűntem lenni embernek, ha lelkem egészen más testtel, tehát más gondolkodással, más törvényekkel bir, miben különbözöm a tökéletes halottól? öntudatot veszítve megszűnök élni. Pedig ily módon még Pál apostol szerint is az öntudat eltűnése kikerülhetlen.

Kérdjük tehát, miután oly fontos tényező (momentum) a test az énnél, milyen joggal szakították azt el tőle? nem rontották-e meg magok az észszerű magyarázat lehetőségét, midőn egy fogalom lényegét meghatározni akarván, a fogalom mozgató momentumát kihagyták. Kihagyom az emlősök definíciójából az eleven fiak születését, be szép definíció! kihagyom az egy pontra ható két erő közül az egyiket, be helyes lesz az eredmény! Pedig ugyanazt teszem, ha az énből kihagyom a test momentumát, mert az énség épen azon pont, melyre a két erő, a test és lélek hat.

De, fognak felelni, ha az én = test + lélek, vagy ha az én azon pont, melyben a két erő egyesül, akkor mégis, csak különbözik mindakettőtől s egyszerűen egy. Nem tagadjuk, sőt ugyanazt állítjuk mi is, az én sem nem test, sem nem szellem, az én különbözik mind a kettőtől. De, kérdjük viszont, ha az én = test + lélek, s ily módon különböző mind a kettőtől, miért mondták, hogy az én = szellem? Az öntudat kívánja, felelnék az ellenek.

Az öntudat kívánja az egységet; de ezzel nincs még mondván, hogy az öntudat egyszerűséget kívánna. Test és szellem mint ember szinte egység, de azért az ember még sem egyszerű. Ámde test és lélek kettő, s az „ember“ csak a kettőnek képzeti egysége. Ugyanazt állítjuk az énről is: az én nem egyéb, mint a test és lélek képzeti egysége.

Ebből következik: 1) hogy az énség első két momentuma test és lélek; 2) hogy az én e két momentumnak képzeti egysége. S ily módon, a két ellentét ki van egyenlítve; az én, melyet az öntudat kíván, egység, de épen oly jogosan

állítja a reflexzió az öntudat irányában a többséget, mert az egység a többség kifejezője, még pedig itt a kettő természetében rejlő törvények szerinti kifejezése.

2. Ellenmondás. Az én változó, az én azonos.

Azon eredménnyel, melyet épen nyertünk, teszünk most tovább egy pár lépést. Az én a test és szellem eredménye. Mily módon legyen az lehetséges, még nem tudjuk. Elég az hozzá, az én fogalmának dialektikája arra kényszerített, hogy az ént = test + léleknek találjuk.

A nélkül, hogy most néznénk, vajjon az énséget a kettőre abszolút határozat vagy mekhanika processus folytán alkalmazzuk, most csak azt fogjuk szemlélni, milyen viszonyban van azon két oldal egymáshoz.

Nézzük az ismeretes oldalt s azután határozzuk meg szubsztitucio útján az ismeretlent. Test és szellem egységben van. Ugyanazon eset fordul elő itt is, mely a változás fejtvényénél, csak halljuk a közönséges véleményt a két tényezőről. A test, ez a mivelteknek is gondolkodásmódja, különbözik a szellemtől lényegesen az által, hogy a szellem gondolkodik, míg a test nem teheti. Ez igen igaz következmény, ha az előzmények állanak: a test nem gondolkodik, a szellem igen, tehát a test lényegesen különbözik a szellemtől. A változás fejtvényénél láttuk, hogy ez merő ellenmondás. Ha a két erő lényegesen különbözik egymástól, kölcsönhatás nem lehetne közöttük. Szellem és test, a nyert eredmény utmutatása szerint annál fogva nem lényegesen, hanem csak irányban különböző erők, s ezzel meg van a kölcsönhatás, sőt ebből okvetlenül következik már. Mi módon kéne e kölcsönhatást meghatározni, ez nekünk mindegy még most; elég legyen most csak az, hogy roppant haladás történt a megfejtéshez az által, hogy a két tényező lényegkülönbségét tagadtuk.

A hatásban megvan a változás. Mert a hatás épen abban

áll, hogy az egyik szenvedő, míg a másik ható, az egyik nemleges, míg a másik igenleges, ugyanezt fogjuk itt is tapasztalni. Már a szellem és test, ha valóban nem különböznek, folytonos változásban vannak, mert határozottságaik változnak. Annál inkább pedig elfogadjuk a test és szellem változását, ha azoknak összefüggését a mindenséggel felfogjuk, ha a mikrokosmos folytonos függéséről a makrokosmos-tól meggyőződünk. Tagadni a változást a makrokosmosban annyi, mint a makrokosmost tagadni. Tagadhatlan az égitestek egymáshoz való állásának változásai; tagadhatlan a nap és föld közötti mozgás, mely változás; tagadhatlan a változás a természet belsejében, mert semmi sem változik külsőleg, a mi belsőleg nem változnék előbb. Előbb változik a két erő bensége, mint kisége számunkra felnyílik. De ha változott, akkor mindkettőben változott. Tagadhatlan, hogy a közet változik; tagadhatlan a növényzet gyarapodása, tagadhatlan az állatok halála és születése; tagadhatlan ezeknél fogva, hogy az ember, mely mindezek igazsága, melynek momentumai az előbbiek, szinte változik. Halál és élet, élet és halál — ezek a partok, melyek között a mindenség hullámzatai szakadatlanul, szünet nélkül áradoznak. S ez áradás alól semmi sincs kivéve, még gondolataink sem, mert gondolataink ezeknek igazsága.

Tagadhatlan ily módon, hogy mind a test, mind a lélek változik. Ezen változás mibenléte még most nem érdekel. Elég nekünk tudnunk, hogy az egyenlet egyik oldala változik.

Nem kellene tudni az egyenletek természetét, ha ama következményt, mely az egyik oldal ezen tulajdonságából a másakra nézve ered, tagadni akarnók.

$x = a + b$, ha az egyenletet így állítom

$x = a + c$ világos, hogy x értéke változott, ha c különbözik b -től; annál inkább pedig fog ez bekövetkezni, ha mind a , mind b változik.

Most vonjuk a következményt:

én = test + szellem

én = változó + változó

én = változó, azaz, nem én.

A reflexzió eredménye az, hogy az én minden pillanatban változik.

Ezzel ellentétbe látszik jöni az öntudat adata, sőt minden ember véleménye, mely az énség azonosságát kívánja.

Először is az ember minden pillanatban, minden tettét magának tulajdonítja. Így követi az embert a jó tett boldogító, a jeles eredmény emelő, lelkesítő érzete egész életén át s büszke önérzettel állítja magáról: én voltam az oka. Ő tehát felteszi, hogy az én ugyanaz akkor is most is, de beszédében mondja az igazat, midőn nem tagadhatja, hogy ő volt az, de most? Épen úgy a gonosztevő menekülni szeretne saját énetől, hiába! az öntudat mindig kiáltja: te tetted azt! Itt is az öntudat felteszi tetteg, mert csak a tett áll, az énség azonosságát bevallja, hogy ő tette, de most?

Nem akarjuk azt tovább vinni, csak azt kérjük: azon ember, ki fiatal korában tett valamit, ki tegnap tett valamit, ugyanaz-e, ki most?

A felelet: igen is, nem is, s a beszéd, melynek, Hegel szerint az az isteni természete, hogy a véleményt közvetlenül megfordítja, maga állít fel egy fejtvényt, az énség fejtvényét e második stadiumában, midőn az azonosságot fölteszi s egyszerűsrim tagadja, mint fenébb láttuk. Ne csaljuk magunkat! A mi valóban változott, az változott, csak gondoltunk róla, a fogalom, lehet állandó. Valóban ugyanazon ember-e az, ki öt év előtt sovány volt, most pedig alig bírja megkövéredett testét? vagy megfordítva Valóban ugyanazon ember-e az, ki égy pár év előtt a theológiáról semmit sem tudott, most pedig legnehezebb fejtvényeivel foglalkozik? Ki nem halad előre, hátrafelé halad, elég ismeretes azon mondat, hogy állás nincs, ha állani akarsz szellemileg, nem teheted, vagy előre vagy hátra ragad a fejlődés vagy hanyatlás

rohama. Bizonyítja a római egyház állapotja. Én magamról soha sem fogom állítani, hogy én, mint csecsemő ugyanaz voltam, ki most vagyok, s úgy hiszem, hogy senki sem. Mit teszünk ezen mondattal?

Másodszor, vajjon valóban az öntudat mondja-e azt, hogy ezen azonosság áll? Legyünk őszinték! ha én magamról beszélek, mint ki valaha voltam, akkor épen azzal bizonyítom, hogy nem ismerem el magamat most annak, ki akkor voltam s keresem azon ént, mely akkor volt. Azon azonosság tehát nem az öntudat pusztá ténye, hanem a reflexzió útján származott képzet, melyet a reprodukció törvényei szerint szemem eléidézem.

A reflexzió álláspontján van a fejtvény. Innen az azonosság és nem azonosság. A szellem összefoglalva ezen eredményeket azt fogja állítani: hogy az én test és szellemnek, még pedig folytonosan változó eredménye, az állandó csak a képzet, melyet a reflexzió állít fel.

Ezen állítás kívánja bebizonyítását, mely következő tények megfejtéséből ered:

- 1) A test és szellem kölcsönhatása.
- 2) A gondolkodás.
- 3) Az én.
- 4) Annak főtörvényei.

(Vége köv.)

A dunamelléki ref. egyházmegye története.

(Vége.)

Mi ezzel a mi egyházkerületünkre (superintendenciánkra) legkülönösebben tartozó dolgoknak egy két szóval való közönséges említéséhez kezdünk.

Annak a vétkes restségnek — melyszerint a mi előttünk valók (mintha ugyan velök együtt elmúlt volna a világ) sem-

mit, vagy csaknem semmit sem jegyzettek fel ennek az egyházkerületnek (superintendenciának) dolgairól a folyó századnak szinte a 31-ik esztendejéig, annak a restségnek kell, mondom, tulajdonítani, hogy mi holmi apró töredékeknél egyebet meg nem említhetünk. Az igaz, hogy a század (seculum) elején támadott zenebonától magok is szegények ide s tova hányattatván, a mint akkori szuperintendens idősb Patai Jánosnak Dömsödön, majd Ráckeviden, majd ismét Patajban való (mely rendes predikátori hely vala) tartózkodásaiból is eléggé láthatni: szüntelen változásban levő dolgaikat sem jó módon fel nem jegyezheték, sem nem kívánták jegyezni. De csakugyan, mikor a szuperintendens 1710, 1713, 1714-ik esztendőben való zsinati (synodalis), vagy mint ma nevezzük, papi gyűlési összehívóját (consistorialis convocatioját) felírhatta (a mint láthatni egy fekete bőrtáblájú diarium 181-ik levelén és a következőkön) kétségkívül, már ekkor a zavar üllepedni kezdvén, feljegyezhetett volna egyebeket is.

Volt még zsinati (synodalis) gyűlése ennek a megyének 1715 ben is, de azon esztendőbeli 30-ik törvénycikkre (articulusra) nézve több nem volt 1725-ig. Akkor is pedig csupán csak a pestvármegyei al-(vice)-ispán különös engedelmével; mely több esztendőkre nem adattatván: az említett 1715-től fogva ismét megszakadtak a közgyűlések 1731-ig, a mikor n. tettes Ráday Pál urtól a már kijött Károly-féle intézménynél (Carolina resolúciónál) fogva bátoríttatván az egyházi belső előljárók, ismét elkezdették a gyűléseket, melyek azótától fogva szakadatlanul folynak a mai időkig.

Ebben a 31 ik esztendőben tétetett, (tevődött) legelőször egyházkerületi jegyző, (generalis notarius) az egyházkerület (superintendencia) közbégzéseinek s történeteinek megírása végett. Az ilyen gyűlésekben, minthogy az egy házassági pereket kivévén, melyeknek a megítélésében, minthogy nem mindig szerencsésen hozatott ítélet (hozódott a sentencia) — (a 28-dik esztendőnél tovább nem mehettek) a predikátorok

felszentelésénél (consecratiójánál); ekklezsiákba való elhelyezéseknél (dislocatióknál) és az agentiale beszédésénél semmi egyéb nevezetes tárgy (materia) elő nem fordult: a világi urak önkényt nem kívántak megjelenni, kik viszont ezen ekklezsiák igazgatása formájából folyó joguknak (jusoknak) elmúlatását azzal pótolták ki, hogy a hazai ekkleziát érdeklő világi galibákat s azoknak az udvarnál való' eligazítását a belső személyek minden megkérdése nélkül folytatták; és másról nem, hanem csupán csak az arra szükséges költségről szólították meg. Majd pedig a század (seculum) közepe felé bizonyos dolgokban, p. o. püspökválasztásban, a püspökség pénzeckéje kisáfárlásában, az arról való számadásban nemcsak hogy jelen voltak, hanem a papok vélekedése szerint igen sokat tettek (praevaláltak) is.

E mi megyénktől Baranya 1608-ban elszakadott és különös püspökséget formált: de Gyimóti szüperintendensnek 1712 körül az a tájon dühösködő pécsi püspök tömlöcéből lett elszabadulása után 1715-ben ismét kezdte magát azzal összekötni; 1731-ben kétségkívül a szüperintendensek számát négyre szorító „Károly-féle intézmény“-nél (Carolinánál) fogva kénytelenített is összeköttetni tökéletesen. Ekép immár Somogyot is ehez az egyházkerülethez (superintendenciához) számlálván, — a mint valósággal is számlálni kell — már akár mint gondolkodott az egyházkerületi jegyzőkönyv I-ső kötete (superintendentiale protocollum I. tomusa) rövid előbeszédének írója — (Lásd a 163. lev. 1. dat.):

„Mivel bizonyos, hogy Somogy szinte a mult század végéig idetartozott, és csak a Rákóczy zenebonája által szakadt volt el kevés ideig“ — ide számlálván, mondom, Somogyot is, a megyénk esperestségei száma 1731-től fogva a mostani 8 számra felszaporodott.

E században tartatott legrégibb gyűlések végzéseiből (actáiból) ezek legnevezetesebbek:

„A század (seculum) elején papok, mesterek megjelen-

tek a zsinatnak (synodusnak) neveztetett gyűléseken, melyekben szokott lenni a szent hivatal jelöltjei (candidatusai) megvizsgáltatása és felszenteltetése is az elhelyezéssel (dislocatióval) együtt; és ez esztendőnként még akkor csak egyszer szokott lenni; ideje, helye, a vitatkozásra (disputatióra) feltéteztett tételek (thesisek) egy az időhöz alkalmaztatott pásztori levél (pastorale) forma körlevéllel (currensselel) jelöltetvén ki a szuperintendens által. Továbbá, előbb a szuperintendens és jegyző (notarius) minden díj (sallarium) nélkül szolgáltak. 1739-ben rendeltettek legelőször a szuperintendensnek 50 ftok a számadásnak címe (titulusa) alatt, melyet ettől az esztendőttől fogva a megye pénzcsékjéről a világiaknak (secularisoknak) igen helyes kívánságokra vittek. Ez az összeg (summa) 1740-ben 100 frtokra emeltetett; akkor a jegyzőnek (notariusnak) 50 frt határozatván. Harminc és egynehány esztendőkkel azután a szuperintendens káplánjának fizetésére, segédi címmel (titulo adiuncti) 100 frtok rendeltettek. Mind a 200 meghagyatott (hagyódott) Ns. Szőnyi Virág Mihály urnál, mikor a rendes predikátorságot letévén, nyugodalomba helyeztette magát; és halála után az utóda (successora) ebben a haszonvételben úgy következett (succedált), hogy a káplán számára rendeltetett száz forintokat is kezdette húzni. Ekkor hát 300 forinttra nőtt a szuperintendensi díj (sallarium), melyhez 50 forint adatván, postapénzüll 350 frtban áll mainapon. Az egyházkerületi jegyzőé (generalis notariusé) 200 forinttra emeltetett 1792-ben*).

A palástdíj (stóla) igen csekély vala a századnak elején, úgy, hogy 1744-ben kellett elhatározni (determinálni), hogy a halotti predikációtól ezután ne máriást, hanem 10 garast fizessenek.

*) Azok kedvéért, kik nem tudják, jónak véljük megjegyezni: a szuperintendensi díj a már előbb 252 o. é. frtig emelt összegeztől ujabban 1863 máj. 28. közgyűl. jegyzőkönyve 10. sz. alatt 1200 frt. o. é. emeltetett; a jegyzői díj pedig régebbtől fogva 147 frt. o. é. Ezenkívül az aljegyzői díj személyenként 42 frt o. é. F. M.

Apróság volt az agentiale is, mely onnan megtetszik, hogy a kecskeméti egyházmegye (tractus) akkor, olykor 18, olykor 27 frtot adott be. A honnét a püspökség erszénye, (kivén a tek. Halász Péter ur szorgalmatossága által a Tisza Duna között egynehány nagyobb ekklézsiákban kegyadomány címmel (titulo Charitativi) összegyűjtetett összeget (summát) 1740-ben a 300 frtot kevésse haladta meg; azótától fogva kezdett szaporodni, és szaporodott volna jobban, ha a sok bécsi utiköltség (viaticum) által, (melyről nem találjuk, hogy az egy gombai tek. Farkas uron kívül vagy számot, annyival inkább abból, a mi kezébe adatott (adódott) visszaadott volna valaki, már akár mennyi lett légyen az, mert az urak határozzák vala meg) nem lett volna megterhelve: nem lévén még ekkor Belezna Miklós, a ki vagy kétszer, de kivált Teleky József, ki tizenkétszer is maga tulajdon költségén járta, és sokszor hosszú ideig lakta ezt az aranyos várost.

*

*

Nemzeti ref. ekklézsiánk a lutheránus atyánkfiaival mind vallás közelsége, mind azon jogok (jussok) egyesült erővel való oltalmazása által, egyszóval külső és belső ügyünkre nézve össze lévén szorosan köttetve — a mi egyházkerületünk (superintendenciánk) nevezetesen az ő különös bajokat közbajnak tartotta; és az eperjesi iskola dolgában p. o. a maga részletét (rátáját) azon 100 aranyokból megfizette, melyekkel a mi négy egyházkerületeink (superintendenciánk) kívánták az atyafiakat segíteni az udvarhoz való utazásokban.

*

*

*

A közönséges ekklézsiái fenytéket a mi illeti: az az idő sanyaruságával együtt lassan lassan mintegy magában

édesedett; az emberek nyakassága által már jó idővel ezelőtt csaknem közönségesen a paráznság bűnére szoríttatván — a század utolsó ötödében királyi parancsolat által majd hogy egészen el nem töröltetett; hanem az a tilalom II. József rendszerével (systemájával) elmulván, midőn abban semmi közekklézsiái szabály (regula) nem volna szabva. Végre a minapi zsinati végzés által mind megegyenlítettet; mind határozott formában állíttatott. Hasonlóképen a papi törvények, miután a nem mai időkhöz szabott vélekedések szerint való keménységből inkább növekedő pallérozódás, mint az a végre intézett munka által lassanként az időkhöz alkalmaztattak. Ez a tárgy (materia) is elrendeltetett az említett zsinatban; a hibás predikátoroknak illendő kötelezvény (obligatorialis) által maga megjobbítására való felajánlása, mely a század közepe táján igen szokásban vala; megérdemlené sok tekintetben, hogy ma is gyakoroltatnék. Ama háborus és zavaros időben nem csuda, ha olykor tetemes gonosztévők, u. m. feleség hitetlen elhagyói, sőt gyilkosai is belophatták magokat a szent hivatalba: az effélékről már ma az áldott rend visszaállása elegendő oltalom, noha mostanában is találtatott gonosztévő (impostor) Száldobosi; de a ki közülünk lett kiltatása után tőlünk végképen elmenvén, megbizonyította, hogy nem mi közülünk való volt.

* * *

A tanítás módjáról mondhatom, hogy az mind az ekklézsiákban, mind az oskolákban a század (seculum) közepétől fogva arra a jó izlésre, világosságra és rendességre változott által, mely a mostani időnek egy jó ajándéka, csak hogy a maga határában maradjon, és a bibliai-tudományoknak Németországban sokak által főképen a 60-dik esztendőől fogva csaknem egészen, vagy valósággal is egészen természeti válásra lett változása által (mely némely onnan hazajövő, de nem egész készüllettel kiment ifjainkat is elesábitotta) siral-

mas károkat ne okozzon együgyű, és még eddig csak a Krisztust, — azt p. o. a ki megfeszítetett — tudó ekklézsiáinkban.

Különösen az oskolák, a debreceni főiskolának (collegiumnak) ama nagyérdemű tiszteletes professzora Maróthi György ur által lett újjászületése után, idejárulván a királyi képezdéből (normából) kölcsönözött némely jó erkölcsi rendelések — annyira tökéletesítették: hogy ha apróbb oskoláinknak nagy szegénységek miatt szükségesképen okoztatott csekély mesteri fizetés ellent nem állana, mindenüvé szorgalmas tanítók állíttatván, oskoláinknak közönségesen virágzó állapotot ígérhetnénk.

* * *

A predikátorok tudománya a század elején csak a vallásban (theológiában), s annak istápiában — a napkeleti nyelvekben határozódott, s annál gyökeresebb és valódibb volt. Ma, ha a század (seculum) minéműsége szerint szélesebbnek kell lenni; a mint szélesebb is, sok világi tudományokra kiterjedvén: nem csuda, ha nem lehetett különben, hanem hogy annak elsőbbre — noha hivatalukat leginkább és legközelebb érdeklő tárgyra (objectumra) nézve észrevehetőképen megerőtelenedjen. A németországi új reformátorok által ugynevezett pallérozása pedig a bölcészetnek (philosophiának) ezt a fogyatkozást, hogy pótolhatná ki, holott nemcsak neveli azt, hanem az evangyéliomi igazság műszerévé is teszi a szentírást magyarázónak kezében!

* * *

A predikátoroknak esztendőről esztendőre való marasztások — mely először az ő becsületekre, és a predikátorok szük volta miatt az ekklézsiának könnyen tanító nélkül való

maradhatások megelőzésére állíttatott fel, de azután a hallgatóknak vagy gróbiánságok, vagy dölyfösségek miatt az igazgatás erőtlenségénél és a predikátorokban való válogatás jó módjánál fogva arra a képtelen és semmi más hitvalláson (confessziókon) levő társaságokban e széles világon nem található csufos rendetlenségre fajzott, melyszerint a juhok az ő pásztorokat olykor a pásztornénak, olykor annak a gyermekeinek keresett hibájáért többnyire minden elegendőképen helyes ok nélkül magoktól elűzik, kergetik; és a magok inye és válogatása szerint valót keresnek, kívánnak és visznek. És mindezeket nem az egész nyáj, hanem legtöbbször két s három vezető akarataból tulajdonítja a maradék némelyek dölyfös kevélységeknek; és nem tudom, mi csoda papi uralkodást, személyes megsértettetések, papokon való igazi uralkodással megboszuló tisztátalan gerjedéseknek, hogy ezt a mi korunkat (aetasunkat) becstelenítő, rendet felforgató, és a mi legnagyobb, vallásunkat gyalázatba, abban a szent szolgálatot sikeretlenségbe, sőt utálatbakeverő régi rossz szokást a 18-dik század végén való zsinat se rontotta el, hanem csak módosította, és gátolta valamennyire.

*
*
*

A század elején a dolog a legnagyobb együgyűséggel, de a 40-től fogva kivált a püspöki tekintetnek és méltóságának nem minden (a mennyire csak a külső állapotok miatt lehetett) elővétele nélkül folytatták. A századdal (seculummal), együtt növekedett itt is a világosság — noha meg kell vallani, hogy Helmeci István kormányzása (adminisztrációja) a század (seculum) végén is számot tenne, s a mostani rá-mára is felillenék. Eleinte — mint fentebb mondatott(tódott) — minden papok és mesterek egybegyűjtetvén, s z e n t k o r o n a nevet adtak a kerületi (megyebeli) gyűléseknek, de 31-dik esztendő-től fogva csak az esperesek és olykor azoknak egy

egy ülnöktársai (assessorai) gyültek össze az esperességekben (tractusokban) el nem igazíthatott dolgok megítélése végett; ritkán és akkor is, a mikor igen kevesen jelenvén meg közöttök a világiak (secularisok). De az a 73-dikban a maga rendére igazíttatott, mivel azótától fogva az eleinkről reánk maradt igazgatás formájának természete szerint a világi főgondnok (curator) esperességi segédtsársaival együtt a főgyűléseken jelen lenni, és minden előforduló ügyek eligazításában tanácsaikkal s tekintetekkel segíteni szokták a belső személyeket. Mielőtt rendes főgondnok (curator) választatott, mely a 40-dikben történt, kivált a század 31-dikétől fogva leginkább ketten szolgáltak e mi egyházkerületünknek (superintendenciánknak) a világi urak közül, u. m. Ráday Pál és Halász Péter urak.

A főgondnokság (curator) felállításától fogva pedig im e következők viselték ezt a tiszteletes címet (titulust):

Tek. Losonci Gyürk István, ns. Nógrádvármegyének sok esztendőkön által helyettes alispánja (substitutus vicispánja), több ns. vármegyének esküdt t. birája, meghívattott 1740-ben, és a címet (titulust) 1757-ig viselte, minthogy távollakása s más foglalatosságai miatt soha egyházkerületi (superintendenciális) közgyűlésekben jelen nem lehetett.

Tek. Nagyréthy Darvas József ur, ugyanazon ns. vármegyének több esztendőig helyettes alispána (subs. vicispánja), több vármegyének esküdt t. birája — noha hasonló okok miatt a közgyűlésekben személyesen meg nem jelent: de sok időkben adott bölcs tanácsival, és a közügy mellett Bécsbe sokszor tett fáradságos utazásaival sok és ritka tulajdonairól (talentomairól) híres nevét közöttünk is jó emlékezetben hagyta — 1772-ben meghalt.

Méltóságos tábornagy (general major) Belezna Miklós ur ő nagysága 1772-ben sokaknak szíves kérésekre az akkor uralkodó felségnek megegyezéséből felvállalván a főgondnokságot (curatorságot), kétszer önnön költségén Bécsbe

tett utazásával; a közügyért ő felsége előtt több ízben személyesen való esedezésével; és ekképen a köznévvvel készített s tőle benyújtatott folyamodványnak (instanciának) hathatóságával főgondnoki (curátori) hivatalát ékesítetve a gyűlésekben (consistoriumban) gyakori megjelenésével, s minden ügyesbajos dolgainknak, még egy Besnyei György nevű gonosztevőtől (impostortól) holmi költött jó reménységekkel való megcsalattatása miatt el nem kedvetlenedett — szép buzgósággal s munkássággal való előmozdításával uri emlékezetét nálunk és a maradéknál kedvessé és tisztessé tette. Meghalt 1788-ban. De

Nagyméltóságú, nagyságos római szent birodalombeli gróf Széki Teleky József ur ő kegyelmessége (excellenciája), felséges apostoli királyunknak kamarás hive; belső titkos tanácsos; koronaörzö; ns. Ugoesavármegye főispána tette kiváltképen szerencséssé és nyertessé a mi egyházkerületünket (superintendenciánkat), a midőn annak a főgondnokságát (curátorságát) 1787-ben kegyesen felvállalván — azt a legékeesebben és legmesszebb látó bölcseséggel, olyan mennyei szelidséggel, mely a törvény szabályát (reguláját) nemhogy csak egy pontban is csorbitotta volna, inkább fogamatossá s tisztessé tette; olyan igazsággal — mely mivel onnan felől való, semmi külső és oldalas tekintetekre nem hajlott; oly buzgón, oly örömet és oly szorgalmatosan folytatta, hogy soha — az országban lévén — el nem mulatta a kerületi (superintendencialis) gyűléseket, hanem az azokban való gyakran előforduló galibás és nemtelen ügyek miatt legunalmasabb s hosszabb üléseit is csuda-békességes türése példájával minékünk rövidekké, éles és pontot érő ítéletével pedig tanuságosokká tette (formálta). Születési nagyságát — annál drágább, mennél már ma a nagyoknál ritkább kegyessége szentté és istenivé tette; és mintha az a mindenféle tudományoknak a kötete, a melylyel minden idejebeli magyar mág-násoknál hasonlíthatatlanul inkább birt — őtet minden má-

sok, de kivált azok előtt, kik csak az egy tudomány által keresik s reménylik a becsületet, eléggé tisztessé nem tette volna; még azzal a nyájas lebecsátkozással is kedvesítette azt, a mely szükséges arra a végre, hogy az ilyen rakott kincs-tárház felnyiljék, és csodáltassék mások által.

Örömmel repültünk ő érette a gyűlésbe, és ha ő jelen volt: dicsekedéssel tértünk onnan vissza mindenkor. Mert az ő előlülése alatt a szeretet és az igazság együtt voltak, a valódi bölcseségnek és az Isten félelmének a sugári ő róla az ülnök társakra visszaverődtek; a csendes egymást értése s becsülése vezette a gyűlést az ő kormányja alatt, és azért fedte azt be (mikor más testvér-gyűlésekben izetlenségek hallatnának) az Isten áldása mindaddig, míg nem ez az Isten háza szerelmével égő Nehemiás, és az evangyéliomi vallásnak még a felségek előtt is tekintetes és hasznos szószólója; a közfolyamodványoknak (instanciáknak) 1751-től fogva mindenkor az ő ékes és pár nélkül való írotolla (pennája) által való készülése; többször mint tizszer Bécsbe a vallás ügyében való utazása; ott sokszor 4—5 hónapokig egy pénz közsegítéség nélkül mindenkor tulajdon költségén való mulatása után fél esztendőnél tovább tartó lábai fájdalmát s dagadását felváltó pestis által jóltevő életének 57-dik esztendejében, 4 dik nappal az előtt, hogy ezeket szívbeli igazi keserűséggel irnánk, a hazának, az ekklezsiának, de különösen a mi kerületünknek (megyénknek) felejtethetlen kárával -- földi korona örzését, melyet esztendeig visele, mennyei korona örökkévaló birásával váltotta fel. „Emlékezzél meg ő róla Istenem, és ne engedjed, hogy eltöröltessenek az ő jótéteményei, melyeket cselekedett az Isten házával és annak rendtartásaival.“ Nehém. XIII. 14.

Az ő személyes erényeit (virtusait), érdemeit élete és eltemettetése történetével (historiájával) együtt — ha az Ur akarandja — annak idejében feljegyezni el nem mulatjuk.

(E feljegyzés látható a sup. protoc. 110. s azt követő oldalain).

* * *

A szuperintendensek ezek voltak:

Ifjabb Patai János, az idősnek fia, szigetszentmiklósi predikátor, 1730-tól fogva 1739-ig; bizonyos sértegetések között, melyek még azt a kérdést is támasztották: nem más szuperintendenst kellene-e (kéne-e) választani? De a mely kérdés csakugyan az ő becsületére s megerősítésére határoztatott (rozódott). Folytatta hivatalát, s a melyek azután lettek, azt mutatják, hogy a szuperintendensi hatalommal való visszaélés; és még a kerület (megye) pénzecskéjének önkényen magánál való tartása, s róla való nemszámolás szerzette neki a kedvetlenségeket.

A pestis miatt következett esztendeig tartó üresség (vacantia) után

Helmecezi István, egy igen nevezetes, különösen tudós és igazgatásra termétt ember, (kinek az életét láthatni a protoc. I. k. 568. lev.) 1740-ben választván: meghalt 1753-ban.

Csáti Dániel nagykörösi első predikátor (kinek élete megírva vagyon a protoc. I. köt. 663. l.) 1753-ban választott; és 1757-ben meghalt.

Szőnyi Virág Mihály, 33 esztendők alatt szép szelidséggel, kegyességgel és békességes türéssel igazgatott, (kinek érdemlett dicsérete meg vagyon írva az ezt megelőző kötet (tomus) 553-dik levelén): 1790-ben végezvén életét, esztendeig tartó üresség (vacantia) után következett:

Vég-Veresmarti Sámuel ur, első kecskeméti predikátor; azelőtt azon nevű egyházmegyének (tractusnak) érdemes esperese.

* * *

Az egyházkerületi jegyzők (generalis notariusok):

Lázi-Veresmarti Péter, előbb kecskeméti, azután fülöpszállási predikátor, a hol meg is halt.

Magvas Debreceni János, solti predikátor; de a ki csak nevét viselte a jegyzőségnek (notáriusságnak), mivel valámig élt, mindaddig a szuperintendensek vitték a Veresmarti Péter által elkezdett jegyzőkönyvet (protocollumot). Meghalt 1756-ban. Követte:

Szőnyi Virág Mihály, ki esztendeig tartó jegyzőségből (notáriusságból) püspökségre lépett.

Losonczy János pataji predikátor, 1758-tól fogva 1763-ig, a mikor meghalt.

Gózon István, előbb ceglédi predikátor, azután pataji, 1782-től fogva jegyezte a közdolgokat: meghalt 1790-ben.

Megelőzte Dallos István fülöpszállási predikátor. Meghalt 1782. februárban.

Következett Gózon után, a ki ezeket írja halasi predikátor Tormássy János sat.

Z á r s z ó.

Bűn volna feltenni, hogy ebben az egész században, a mi kerületünkbeli (megyénkbeli) predikátorok között valódi és merő tudományú emberek számosan ne találtattak volna. De a kik világra bocsátott munkák által magokat a közönség előtt az egy Helmei István uron kívül — ki nem mutatták, vagy a nyomorgatás állapotáért, melyben voltak; és a mely a lélek elevenségét is ellankasztja; vagy a rajtok fekvő sok és nehéz hivatalbeli terhekért; vagy a nyomtatásnak nehéz és költséges voltaért, melyet ebből is megítélhetni: hogy a mult században dolgozó 25 könyvnyomató

(typographiáink) közül hazánkban részünkről egynél több meg nem maradt; vagy más afféle okokra nézve, melyek közül igen dicséretes az a magáról keveset, a közönségről (publicumról) pedig sokat ítélő szemérmesség, mely nem csak holmi gízgast, (mint sokan cselekesznek) e világért is prés alá nem bocsátana; de a még velős és rágott körmökkel készített, és magán kívül mindeneknek, másoknak ítélete szerint nyomtatást érdemlő munkáit is méltatlanoknak tartja a közönség (publikum) szemeire.

Fabian Mihály.

A holt tenger.

— Fallmerayer után. —

(Folytatás).

A Lynch expedició először ápril utolsó napjaiban jelent meg az Asphalt-tón s a következő hónap közepéig ott időzött, a midőn a tél nedvessége már mindenünnen eltűnt; a Samum leforrázta a virányzatot és még csak az állandó patakokban volt még zöld és víz.

Másképp gondolkodik Saulcy, ki a Lynch-féle melancholia itt emlegetett színhelyét — a holt tenger déli környékét 1851. januárban, az év legkedvezőbb szakában, ez égalj minden többi tudós vizsgálói között legtöbb szakismerettel birva, utazta át, s utazásának leírásában az olvasót nemcsak a Lynch borzalma felől nyugtatja meg, hanem ezenfelül felfoghatóvá teszi amaz ókori Siddim-völgy vizgazdagságát s egyiptomi tájképét is, és végre szilárd nyugpontot ad nyugot tudományos, ingatag beszéd tárgyának ¹⁾.

¹⁾ Lettre de Mr. Saulcy, etc. Archives des Missions scientifiques et littéraires. I. Cahier. — Janvier 1851. Pag. 52. IV. Cahier. Avril 1851. Pag. 212. etc.

Az eddig tárgyaltaiból figyelmes olvasók észrevehették, miszerint egy tudományos tárgyalásban, mely a holt tenger felől értekezik, ennek északi feléről, a melybe a Jordán be-szakad, s a hol a mindenki által ismert és látogatott helyiségek vannak, mai napság már nem sok újat lehet elmondani, s hogy ellenben az eddig nem eléggé tárgyalta sajátságok józan és tudományosan igazolt elemzésénél csak inkább a tenger déli része, azon háttájék, mely eddigelé lényegében egészen ismeretlen, azaz ezen átkoshirű vízmedernek vége és kimenetele ingerelheti a kíváncsi tudvágyat.

A nyugoti tudományosságnak még soha sem jutott ez ideig eszébe, hogy a Káspi-tó és a médiai „holt tenger“ őseredeti és természetszerű létezését azért vonná kétségbe, mert köröskörül el vannak zárva, s mégis nagymennyiségű víznövendéket vesznek fel öbleikbe; mert azon igazságot, „miszerint minden együvértő folyóknak tájékuk legmélyebb fekvésű pontjain szükségkép egyesülniök kell“ — megdönteni lehetetlen.

Ha tehát kimutathatjuk, hogy az Asphalt-tó medre hasonlóan egy ily központi mélység, egy természettől alkotott gyűlőhely azon víztömeg számára, a mely egy elhatárolt, minden irányban magasabbra emelkedő, s a holt tenger felé minden oldalról lejtős tájék határaitól gyűl össze, ez esetben legalább annyi határozottan áll, hogy a földkéregnek ma is létező utolsó megalakulása óta a holt tenger környéke állandó, tengernemű, többé kevésbbé elterjedt s mély vízgyűlemlény nélkül nem gondolható.

Hogy ezen vízgyűlemlény és központi mélyület az összes keleti és nyugoti parthegeyekről állandóan és időszakonként aláömlő patakokat magába fogadja, s hogy főként a hógazdag Antilibanonról leszakadó vízbő és soha ki nem száradó folyam futását az Asphalttóba olvasztja be, általában már kezdettől fogva tudva van. Hogy azonban ezen sötétszínű és ragadósebes Jordán folyam egy maga 6 millió és kilencven-

ezer tonna édes vizet ömleszt naponta a hosszan elnyúló, de keskenyre szorult holt tengerbe: ezt csak a legközelebbi időkben sikerült számítás útján kitudni¹⁾.

A holt tenger nem valamely alacsony parttal bíró, beláthatlan, bágyadt vízfelület, mint talán olvasóink közül többen képzelni szeretnék, de nem is valamely körded alakban kipohadó és kifolyással ellátott hegyi tó, mint például a „Tiberiás tenger.”

Az Antilibanon tövétől, a hol a Jordán forrásai vannak, egy négy vagy öt óra-távolnyi széles völgyhasadék vonul keresztül, két párhuzamban terjedő sziklahegység között, eleinte beszorulva és mérsékelt alászállással; a Tiberiástótól kezdve azonban már nyiltabbá válik s mélyebbre benyomul. E völgyhasadék neve az araboknál el-Ghor, a görög földleiróknál pedig *ὁ Ἀβλων*.

Az volt a közönségesen bevett vélekedés, hogy e völgyhasadék, közepén a Jordán folyóval, a nélkül, hogy valahol félbeszakadna, délfelé mindinkább fogy; azonban Arábia kövecses pusztáján keresztül, helyenként üde oázissal ékitve, egész az Ailanit-öbölhöz a verestengerhez nyúlik; s hogy a Lót-katasztróf előtt a Jordán folyó ezen völgyhasadék mentében a verestengerbe ömlött.

Azok, a kik így vélekednek, a Merom és Tiberiás átmeneti tavak ottléte felől legkevésbé sem vitatkoznak; a holt tenger felől azonban ama korban még mitsem akarnak tudni.

De rövid távolság után ezen aránylatosan keskeny Jordánvölgyhasadék Jerikón alól mintegy 20 órai távolra terjedő hosszúságban jelenik meg, még pedig ott, a hol a part-hegyek legmagasabbak, mintegy rögtön alásülyedve s eként az azelőtt játszián tovahömpölygő Jordán folyamnak mintegy betölthetetlen sirjává változik át.

¹⁾ The Expedition for the Survey of the Rivers Euphrates and Tigris etc. By Lieut. Colonel Chesney, I. 401. London 1850.

Ez az Asphalt-tó, a hosszudak keskeny holt tenger, egy hirtelen futása közben megmerevülő folyam.

Ha vajjon ezen talajbaszakadás, e partjain túlcsapásig soha megtelni nem tudó Jordán sirja a föld kezdetétől fogva létezett-e itt, vagy meglehet a környékbeli tájakok összes természeti talajviszonyainak teljes átalakulásával jött létre, közvetlenül magasabb hatás következtében s a történelmi korszak szürkülő kezdetén támadt? oly kérdés, a melynek megfejtése jelen értekezés körén kívül esik. Elég, hogy ha az utóbbi előfeltét, mint ezt már fönnebb is megjegyeztük, a legőskoribb s legtiszteletreméltóbb történelmi okmányban épen semmi erősségre nem talál.

A honnan igazán meg nem fogható, hogy Lynch, a ki oly tudományos képzettséget tanusít, rajongó, kedélybeteg, csüggedt és folyton ismétlődő szemléleteiben s felkiáltásaiban mit akar mondani egyrésről azon sötét vízmélység felől, mely a bűnökkel eláradt városokat egykor elnyelte, másrésről az egész Jordántájék besülyedése, az ugynevezett „Ghor“ természete és multja felől.

Valami rendkívüli, hallatlan, rögtöni és természetfeletti sem azelőtt, sem azután sehol és soha nem létezettnek gondolásától megkapatva, elkábítatva és legyőzve, a midőn tengerészi pontossággal kivitt nyomozásait bevégzi, nem tud többé megelégedni a Ghor-sóvíz rögtöni elsülyedésének földtanilag konstatirozott ottlétével a holt tenger helyén, de sőt azt is hinni szeretné, hogy az egész Ghor-völgy és Jordán-mélyület ugyanazon rendkívüli vulkánszerű rázkodtatás által, az isteni tűz kitörése s a föld elégése következtében sülyedt alá, s hogy ennél fogva a mélyület két oldalán találtató mészperti hegység régibb, mint maga a tenger.

E bizonyos tekintetben sajátoságos gondolatra, mélységmérője segélyével nyert azon ismerete vezette őt, hogy: a „Jabok torkolat“ és a holt tenger között éjszakfelé Jerichón

felül a Jordán medre váratlanul rögtön besülyed, s hogy a tengerpart északi oldalán levő mellékfolyók a helyett, hogy a földgyanta és mészködús talajban medreiket szeliden és egyenletesen ásnák, több száz lábnyira gyors rohammal, víz-zuhatok módjára, csörtetnek alá mindkét oldalon.

Képzeljük most már, hogy Lynch főnebbi hypothezisének okadatolására az is szükséges, miszerint a folyamárkok a tenger déli oldalán is szintén gyors lejtővel birjanak; s ne forduljon ez eset elő e helyt, a minthogy ugy is van, mivel a tenger déli részén a mellékfolyók s a záporpatakok zigzagos árcai, minden szembetűnő rögtön aláesés nélkül, lassudan vonulnak alá a Ghor tájra, jöllehet a Moab-Kerakról lefutó állandó patak medre több mint ezer lábbal esik magasabban nem messze a Jordán torkolatától fekvő Ghoweira-vizvölgnél, — ezen földtani hozzáadás által a főnebbi tétel és következtetés lényegében fog megsemmisülni.

Lynch azzal, hogy tétele önmagát megcáfolja meg nem elégedve azzal a jó tapintattal is bir, miszerint tétele további érvénytelenítésére még azt is beösméri, hogy a meredek víz-zuhatok a holt tenger parthegységeinek magas régisége tárgyában sajátlag mitsem bizonyíthatnak, „mert a mellékpatakok valamint általában a folyamok tekintet nélkül torkolataik hegyes vagy tompa voltára pálya és kimeneteli pontul, természettől mindenütt a legmeredekebb lejtőket szokták fölkeresni.“

Mindamelletts is Lynch többször ismételt s a szentírás tekintélyére támaszkodó azon meggyőződését, miszerint az egész Jordán-Ghor és tengermélyület nem más, mint az isteni harag által a sötét mélységbe aládobott Siddim-síkság, elraboltatni nem engedi, a mi nagyon természetesen nekünk sem célunk legtávolabbról sem. De ha a szent okmányok eme pontos értelmezésére, mélységmérőjével tett kutatásainak „rendkívüli“ eredményeit akarja tekintélyes és főbizonyíté-

kul alkalmazni, akkor logikáját egy olvasó sem ítélné élesnek és találónak.

Lynch három hétig időzött a holt tengeren, s ez idő alatt a vízfelület 163 különböző pontján bocsájtá alá mérőnját a mélybe, s a mélységi leletet mindannyiszor a legnagyobb lelkiismeretességgel írta be a holt tenger azon térképébe, a mit kiadott tudósításához mellékel.

„A holt tenger feneke — mondja ő — két víztől borított nem egyenlő síkságból áll, a melyek közül az egyik kisebb és emelkedettebb, a másik nagyobb és alacsonyabb. Az első átmetszésben nem több mint 13 láb, a másik pedig a víztükre alatt 1300 láb mély.”

Azon esetleges körülményből, hogy a holt tengertalajából a nagyobb vagy éjszaki fél 1300 láb, a kisebb vagy a déli pedig csak 13 lábnyra van a víztükre alatt, Lynch a főnebb említett sajátosságos következtetést vonja, de a mely inkább együgyűnek nevezhető, semhogy valóban begyőző volna.

Az is nagy hiba Lynchtól, hogy a mint vizsgálódásai végén megjegyzi nagy szerényen és igénytelenül: ő a holt tengeren csak tényeket gyűjtött és csupa valódiságokat jegyzett fel: a tudományos és rendszeres tárgyalást pedig valamilyen fizikai vizsgálódásainak megállapított feldolgozását a „tudósoknak” akarja hagyni.

Ő tisztában van önmagával, s legkevésbé sem átalja könnyenbivőségét, tett tapasztalásai alapjára vonatkozólag bevallani, még pedig a mi több, nyíltan és minden himezés nélkül. „Midőn — ugymond — e tengerre jövének, véleményeink teljesek voltak ellenmondással. Egyik társunk skeptikus volt, másik határozottan azt nyilvánította, miszerint kételkedik a mózesi előadásban. Huszonkét napi lelkiismeretesen végzett vizsgálódás után ha nem csalódom, úgy tapasztalom, hogy mindnyájan egy értelemben vagyunk, a Jordánsíkföld városainak elveszéséről szóló bibliai adat igazságának bizonyos volta felől.”

Ezen felül Lynch a tekintetben is eléggé ildomos, hogy vizsgálódásainak hibátianságot és feltétlenül kötelező erőt nem igényel.

Egészen véve: Lynchnek a holt tenger felőli tudósítása teljesen visszataszító jellemű, pedig ugyanazon egy időben a legtisztább erkölcsiség s a legőszintébb istenfélelem hatja át szerzőjét.

Sajátságos dolog, hogy a legerősebb ellenvetéseknek az angolszász fajtól és pedig a „jövő óriásának” szájából kell kikerülni!

Vajjon a tudomány nem „hatalom” e többé, mint Verulamnál?

Nem „kiengesztelődés” e, mint Schellingnél?

De sőt valóban „visszatérés” lenne, mint Stahlnál?

Azonban senki sem csodálkozzék azon, hogy Lynchnél és az ő jeleneteinél kissé tovább is időzünk s részletesebb tárgyalást végzünk, mint ez a többi palaestinai utazók műveinél együtt véve szükségesnek látszanék. Nem csupán az előkészület és ovatosság, a szellemi és anyagi segédeszközök, idő, tartózkodás és szerencsés körülmények azok, a mik őt minden többi versenytársainak fölébe emelik. Átalában mind-ezen előnyök felett az ő gyöngéd érzékeny kedélye, az a képesség, mely lelkében a természeti jelenségek benyomásai iránt kitünő, továbbá rajongó mélasága oly sajátos ingerrel hat reánk, a mit nehéz volna leírni.

Már mindjárt az első tengerparton töltött éj jelenete, azután a mint a Jordán folyóról a nehéz hullámzatu holt-tengerre bejutottak, élénken rajzolja elibünk a férfiú kedélyét s érzelmességét.

„Éjfél tájt — mond ő — a midőn a hold keleten a hegyormok fölé felemelkedék, s a sivár víztükrön a felhők fantasztikus vadárnyalatokban játszadoztak; a mikor minden, hegyek, tenger és felhők egyiránt kísértetieseknek és természetelleneseknek látszanak: oly kedvesen hangzott a fülnek a Marsaba-zárda harangja. Az a hang volt az, mely a keresztyén-

hivőket imára hívta, és bizonysgot nyújtott mintegy az ember lelki szükségéi felől, nem különben a holt tenger partján járó vándorok iránti rokonszenvről is.“

„Nagy megnyugtató rejlett abban a tudatban, hogy egy ily vad és szomorú kietlenben, nem messze tőlünk keresztény társaink vannak, kik hangjaikat imára emelik a nagy és jó istenhez, a kinek imadására mi is áhitattal borultunk le.“

A Marsaba kolostortól az Ain-Feschchah parti forrásig terjedő távolság, a hol az amerikaiak tanyáztak, egyenes irányban két órányi lehet. Hogy ily messzeségre a harang varázslatos zengését hallani lehet, nem csoda, ha különösen meggondoljuk, hogy itt a szárazföld területe egyszerre lejtős, a légkör tiszta és híg, s az éj hallgatag és néma volt.

Lynchnek azon elővélemények közül, a melyekkel a zölddel bekerített Ontario-tótól és a sötét Missisipi-erdőségtől a fáktól kipusztult Palásztinába s az Asphalt-tó vulkán-szerű sivatagára jött vala, ha nem mindenikkel is, de egyik-másikkal mint alaptalanokkal, mindjárt hajózási kísérleteinek elsőbb napjaiban fel kellett hagynia. Ama képzelmenyeknek: egy „szörnyűseges“ tengernemű tőről, melynek vize mozdulatlan és kellemetlen büzü, az első megpillantás vigasztalan sivárságáról, az általános növényi zöldnek a talaj és édes viz nélkül tengődő partvidékeken köröskörüli hiányáról, továbbá az állatélet hiányáról, lehetetlenségéről a tenger körül, a tengerben és a tenger felett egyaránt, sok más egyéb elővéleménnyel egyetemben egymásután el kellett enyészni, és ha nem egyáltalában az ellenkezőre változni is át, de mindenestre helyt adni azon meggyőződésnek, hogy a tudós és higgadt vizsgálónak a holt tengeren mindenütt csak a vulkánizmus rendszerinti és természeti törvényekkel egyező jelenségei ajánlkoznak, úgy a mint azok hasonló előzmények és körülmények között a földkéreg minden más pontján is előtűnetkeznek.

Sőt hogy a holt tenger és környéke az első látásnál

semmi rendkívüli vagy elijesztő hatással nem bír, hanem ellenkezőleg a legnagyobb hőség és az egész Judeában elperzselt növényélet idején, még inkább meglepő kedves jeleneteket nyújt, u. m. átlátszó tiszta vizeit, szépen lengő partmagaslatokat, zöld völgynyílásokat, állandó partakokat, és azon hullámzúgást, mely a hajnali lég fuvalmában idyllszerű egyhangusággal a partokon megtörő haboktól ered: mindezt már több mint 30 évvel ezelőtt nem csekély meglepetésükre többen észlelték, s az első keleti utazás naplójában — 1832. aug. 3. — mely maig kiadatlan, fel is jegyezték. Ez új észrevétel, amennyire tudjuk, először Schubert keleti utazásában lön nyilvánosan kimondva.

A holt tenger keleti és nyugoti partjain levő szirthegek körrajzait Schubert mindazok között a legszebb s legpompásabb jelenetek közé számítja, a melyeket valaha látott; sok helyt zöldebbnek, virulóbbnak és árnyasabbnak akarja találni, mint a veres tenger partját, nem pedig kietlenebbnek ¹⁾.

Épen így a sokat utazott Russeggerre például Suez, nemkülönben Alexandria és Mareotis-tó környéke még sokkal vizgasztalatlanabb benyomással volt, mint a holt tenger sivársága, kietlensége és pusztasága minden borzalmaival együtt.

Russegger, a félénk emberek képzelmenek megrezzenésére ősi regékről és mesékről emlékezik:

Quid styga, quid tenebras, quid nomina vana timetis?

Materiem vatum falsique piacula mundi!

Magukban e kifejezések: „szörnyüségés mély katlan, magas szirt és mezetlen mészkő-part“, a melyekkel Robinson és Lynch az őskor vak utómondáihoz hűn és hasonlólag élnek a közelebbi vizsgálódást nem állják ki minden tekintetben. De mikor Lynch a holt tenger délkeleti oldalán létező zord, vasszinű hegységekről, vulkánképződményekről, a keleti oldal látatöredékeiről, a nyugoti oldalon fekvő hamu-

¹⁾ Bd. III, 85. S.

szürke, biborszínű, viharombolt, meredek, kiégett, mintegy emberi kezekkel művészileg fölépített, alakjában most őrtonyhoz, majd erődtvényhez hasonlító partsziklákról beszél, akkor eléggé korrekt és természetű képet állít előnkbe. Ha ellenben akkor, a midőn a viharosan felzúdult és tájtétközó sómázhoz hasonlatos holt tengerre való behajózása alkalmával a bárka falaihoz csapkodó habokat sűrűségök miá nem a felháborodott tenger rendes hullámcapásaival hasonlítja egybe, hanem a „Titánok pörölyütéseinek“ mondja, az olvasó azonnal tudni fogja, hogy az ily beszédképleteknek rendes prózai jelentéssel minő értelmet tulajdonítson.

A holt tenger vizének szembetünő sótartalma és nagymérvű sűrűsége ellentétben az átlanti és a középtenger vizével, mindkét sajátság vegytani elemzése, nemkülönben azon kiszámítás által, hogy a bárkák egyenlő megterhelés mellett a Jordán folyam édes vizében egy hüvelyknyivel mélyebbre szállnak alá, mint itt, sokkal erősebben van megmutatva, mint azon esetleges körülmény által, hogy a habrohamtól nyilgyorsan tovaüzött csólnak, ha hirtelen szélesend következik be, a sima vitzükrön lágyan és szeliden szokott mintegy 20 percig odább sikamlani.

A kiválóan könnyebb Propontison ugyanezen tapasztalatot még feltünőbb fokon, de sokkal aggasztóbb és veszélyesebb körülmények mellett végbevinni, már több mint 30 évvel ezelőtt alkalom vala.

Lynchnek a víz ugy a Jordán torkolatánál, mint később a középén és déli oldalon izére nézve fanyarnak és kellemetlennek, undorító só- és keservegyüleknek tetszett. Ha a hab a kézhez, archoz vagy bőrhöz ért, maró, kellemetlen érzést okozott; ha ruhaneműekhez: zsiros, olajos kérget hagyott azokon; a szemben pedig különös kínos érzést szült; de minden várakozása daczára is Lynch a vizet mindenütt szagtalannak találta. Az undorító s legkivált a fris szélfuvalomban a vándornak a holt tenger vidékén helyenként kellemetlen

gyantabúzról Lynch közvetlen elődje Molineaux is azt hitte, hogy az csakugyan a tengerből emelkedik fel. Lynch azonban úgy találta, hogy eme visszataszító és károshatású kigőzölgések büzhödt mocsárokból a távol tengerpartról erednek, s az állóvizpocsolyák hozzájárulása által a Jordán torkolat környékén még erősebb hatással bírnak.

A fény beesésének, a nappali időfolyásnak s egyes felvett álláspontnak törvénye szerint viszonyuló és változó vízfelület, most mint tiszta tükör, majd mint olvadt állapotban levő ólom, majd villófénynyel bíró tajtékfelület, a teli hold fényénél pedig méla csendes nyári éjeken mint megritkult üröm vagy miként a persa-opál színjelenségei tünetkezik; Wilson a vizet a partközeliében egybeszorultán üvegzöldnek, a felszín közönséges tükrét pedig nagyon homályoskék- vagy ólomszínűnek találta¹⁾ Robinson szerint zöld, zöldes vagy olajszínű, nem egész átlátszó, hűsítő, de csipős²⁾; a setétben a hab égése a parton levő kihalt cserjékre és kopár szirttömegekre bágyadt siri fényt vet.

Különösen komor volt e látvány egy alkalommal, teljes szélesendben. Simán, mozdulatlanul mint egy közbeeső mocsár, feküdt a tenger a délhevében; a víz hig, átlátszó, biborszínű szokatlan halványságával, csodálatosan tikkasztó gőzfátyollal leplezve, messziről mintegy kiégett gyantatárság füstje, vagy miként egy megolvadt mozdulatlan érc tömeg hatalmas kazánja tűnt fel.

Annnyival kedvesebb e jelenség szép tiszta nyári éjszakán, ha a felkelő hold fénye a mozdulatlan, enyhe víz tükrére esik, s a langyos fuvalom a csöndes tamariska liget virágillatában a parton szendergő vándorra talál. De ha a vándor a homályos és mély El-Zoweireh szorulatból, Sodomától kissé északra a keleti hegyormokon feltűnő reggeli napfénynyel

¹⁾ C. Ritters Erdkunde, XV, I, 561. S.

²⁾ Edv. Robinson II, 212 ff.

átellenben pillantja meg a holt tengert, a nyugvó üveg tiszta vízfelület fénye a hig aranyhoz hasonló¹⁾.

A víz sótartalma és sűrűsége nem minden évszakban s a holt tenger nem minden pontján egyenlő ugyan, de mindenkör és mindenütt oly tetemes, hogy az állati testek a holt tengerben könnyebben lebegnek a víztükrén, mint bárhol. Lovak, öszvérek bemerülés nélkül, kissé oldalt fordulva, mélyen usznak be a tengerbe, s erős ideges férfi minden erőfeszítést mellőzve melléig merül a vízbe²⁾. Robinson saját tapasztalása után akarja tudni, a mint azt már régen Tacitus is megírta, miszerint olyan emberek, a kik sem édes, sem sós vízben uszni nem tudnak, a holt tengeren önmegerőltetés nélkül ülhetnek, állhatnak, feketnek vagy uszhatnak, azon rendkívüli könnyedség következtében, melylyel a víz az idegen testeket lebegve fentartja³⁾. Még tovább megy ezeknél Flavius József, a ki kiválóan nehéz testekről is, ugymint ércokről és kövekről (?) azt állítja, miszerint azok a víz színén usznak, s hogy a lemerülés egyáltalában lehetetlen még azon esetben is, ha valaki magát szántszándékkal beakarná folytatani⁴⁾.

Vespásiánról állítják, hogy az uszás próbájául, tudatlan foglyokat, a hol legmélyebb, hátrakötött kezekkel dobott a holt tengerbe; s hogy ezek, mintegy fensőbb erőtől vonzatva, mindnyájan a víz színén maradtak⁵⁾.

Mondják ellenben azt is, de sőt maga Seetzen is tapasztalta a keleti oldalon a Serka-torkolatnál, hogy már gyakran vigyázatlan fürdés következtében egyes beduinok valóban belehaltak⁶⁾.

¹⁾ Edv. Rob. II, 479.

²⁾ Lynch. Narrativ. 324.

³⁾ Robinson E II. 213. Periti imperitique nandi perinde attoluntur. Tac. Hist. V.

⁴⁾ Flav. Jos. de Bello Judaico. Lib. IV. cap. 8, 4.

⁵⁾ Ugyanaz, ugyanott.

⁶⁾ C. R. XIV. 1, 576. S.

Hogy pedig a sóstenger halálos légköréről szóló mondat sem vehetjük közvetlenül legszószerintibb jelentőségében, és hogy élőállatok mind a tenger környékén, mind pedig a felett egyiránt lehelhetnek és tenyészhetnek, átalában Seetzen a holt tenger első körüljárása alkalmával (1806) is tapasztalta; a holt tenger egész területére véve azonban a leglelkiismeretesebb pontossággal csak Lynch állapította meg 1848-ban.

Részint azon szívós állhatatosság, a melylyel egyesek az ókor véleményének jó részét még a legügyesebb ellenbizonyítékok dacára is szilárdul fentartani szokták, másrésről a holt tengerről elszórtan létező hamis tudósítások egyenkénti árulgatása célirányossá teszik, hogy Lynch vizsgálódásainak egymásból folyó egybefüggését e pontnál lehető tökéletességben tüntessük ki a végből, hogy az itt uralgó tévelygés legvégső alapját is leromboljuk.

A vadkacsák, szalonkák, gémek, fecskék és csüllök, melyeket ő, valamint előtte mások, mindjárt a tenger éjszakai partján a Jordán torkolatánál felriadni s távol bent a tenger színe felett lebegni látott, a megszűnésnélküli friss életet jelezék. El-Feschchah foknál a rémletes pusztaságban két szép szürke foglyot is fölrebentett, s a nádasban egy magános madár dalát is hallotta, a melyet azonban osztályba sorozni nem tudott¹⁾.

Magábanvéve már e kevés tapasztalás is elégséges arra nézve, hogy az Asphalt-tó-levegő dögleletességének hívést jóformán megingassa.

Nemkülönben közel az El-Feschchah forráshoz egy nagy barna nyulat vett észre, továbbá ismét egy más foglyot, majd a nád közt csicsergő madárkát, egy szép barnafehéren pettyezett pillangót is látott, s egy angol mértföldnyire tőle a víz színén kacsá is uszkált²⁾.

¹⁾ Lynch. Narr. 267. 268. 270.

²⁾ Lynch. Narrative 279—371. lap.

A Terabeh parti forrásnál, tizenkét angol mértföldre — 4 órányira a Jordán torkolatától, nem messze egy kacsára lőtt, melynek feje és szárnya fekete, egyebütt pedig homályos szürke volt. A lövésnél egy darabon berepült a tengerre, azután megint vissza a partra, hol közel a forráshoz, a nádasban fészke volt¹⁾. Egy sólyom és néhány galamb is szállongott a tengerparton, Engaddin alól, a sátor körül²⁾. A Masada környékbeli sivatagon egy szép kis madár — melle sárga volt — repült tovább a part hosszában³⁾. Egyik forró Samum-éjszakán pedig, nem messze Sodoma romjaihoz, a kapitány keblére, a ki a nyílt tengerparton szunnyadott, egy fiatal fürj menekült⁴⁾.

Sőt még a tenger délkeleti részénél a forró tartományban is látta Lynch, hogy napkeltekor egy alkalommal nagy fekete madár lebegett a tarka felhők és nyugtanyájuk között magasan fent a léghen, míg a parton nagy sereg másnemű madár vonult át, s nagy sokaságú gólyák, kelepelés közt folytatták utjokat a kétes reggszürkületben⁵⁾.

Azon kiaszott félszigeten, mely a tenger déli részét beszorítja, egy gémet és egy kacsát is láttak, majd egy nagyobb üregben párdue nyomokat is vettek észre⁶⁾. Sőt még a „Bül-bül“-t, a híres barnakék tollazatú és skarlátpiros csőrű madarat is hallották, a midőn a Ghoweir forrás bozótjaiban énekelt⁷⁾.

Nagyobbnemű szelid és vad emlősök egyiránt találnak táplálékot és tartózkodást a szorulatokban, hegypusztaságokon, a forráspartok nádasaiban, valamint a holt tenger delta-vidékének árnyas ligeteiben is. Gyakorta lát az utas zergéket, nyulakat, tengerinyulakat, tövises és vaddisznókat, sőt párdue, hiénák, farkasok és tigris sem hiányzanak. Már mindjárt a Periplus kezdetén, El-Feschchah nyugoti sivatagán elég táplálék mutatkozik a ragadozó emlősöknek; de jóval na-

¹⁻⁷⁾ Lynch. Narrative 279—371. lapok.

gyobb száma ezeknek az édesvizforrások és függazdagság miatt a holt tenger keleti partján rejtőzködik. A Vadi-Modscheb torkolata környékén — Arnon — találtató nyomokból Lynch azt fedezte fel, hogy zergén kívül tigris és más orvállatok is szoktak odajárni inni¹⁾. Épen egy nagy barna keselyű kétszeresen görbült csőrével alácsapott a magasból, s Kalirrhoe — Zerka — magános tájékán a vizzuhatag torkolatánál, egy karvaly, egy fehér pillangó, néhány szalonka és barna ölyv egyszerre repültek fel a magasba, hogy annak körmeitől meneküljenek²⁾. Sajátképi hazája van pedig, a mint látszik, a holt tenger környékbeli hegy tájakon a mi Alpeseinken egykor oly szapora, de most nagyrészt már kipusztított vadkecske fajnak — Ibex, beden, — a melyet az újabb utazók Seetzen, Burckhardt, Irby, Mangles és Bobinson az Asphaltó sziklapagonyán nem egyesével és elsatnyultan, de söt egész nyájakban, és pedig számár nagyságához hasonló példányokban láttak³⁾.

Ezen tapasztalati tények teljes bizonyági érvénnyel birnak a tekintetben, hogy a holt tenger környékén és vize felett a lég mindenütt egészséges, s az állati életnek alkalmas használatu. Legmegcáfolhatlanabb érv e tétel igazságára az ősrégi parti élénkségen kívül a két amerikai hajó legénysége, amennyiben ezek, bárha üde égélj alól jöttek, mégis a nélkül, hogy egészségi tekintetben lényeges változást vagy épen kárt szenvedtek volna, kedvezőtlen évszakban, huszonkét napot s ugyanannyi éjszakát foglalkoztak a tengeren és vidékén⁴⁾.

Robinsonnak, a ki a nyugati partnak csupán egyik másik részén járt s nem volt be a tenger közepére, mint Lynch, épen ez oknál fogva van némileg igaza, a midőn általában a holt tenger megvesztegetett levegőjéről szóló ókori mondákra

^{1—2)} Lynch. Narrative 279—371. lapok.

³⁾ L. Burckhardt. Travels in Syria and the Holyland. Pag. 405.

⁵⁾ Lynch. N. 335—336.

utal, s a tenger felett repülő madarak vízbehullása felől meg lehetős határozottsággal a mesék világába téved¹⁾.

Azonban ez utóbbi monda mégsem minden alap nélkül jött életbe. Lynch háromheti ott időzése alatt valósággal három izbentalált döglött fürjeket közvetlen a vízfelületénlibegve.

De csakhamar rájöttek, miszerint ezek nem a szagtalan, sóval erősen megtelt, következésképen egészségesen gőzölgő tenger „Malaria“-ja által, hanem inkább a kimerültség és az izzó szélvihar miatt fultak meg, mely őket repülésközben lepte meg²⁾.

Hogy pedig a holt tenger vizében sem halak, sem másféle ugynevezett „tengeri teremtmények“ — frutti di mare —, sem pedig növények nem élhetnének, egészen úgy, a mint ezt az Ezechiél próféta könyvében találató közvetlen bizonyoságon kívül már Tacitus, Galenus, s Hieronymusnál, mint ősrégi hagyományt világosan feljegyezve találjuk, ez oly dolog, a mi ma már vitatás alá sem jöhet, a mint Schubert, Robinson és Lynch legujabb tapasztalásai által is, a legteljesebb mértékben bebizonyult³⁾.

A Jordán folyam halbősége általánosan tudva van, de hogy a regényesen kedves Arnon folyóban is — Modscheb, a holt tenger keleti parján — sűrűn a torkolatig halaktól hemzsegne, e felől mint szemtanú csupán Seetzen értesít először⁴⁾.

Akadjon most már akár esetleg a tenger hullámmzása által tova ragadtatva az édesvíz valamely ártatlan lakója vala-

¹⁾ Robinson. II. 220.

²⁾ Lynch. N. 297. 318. 336.

³⁾ Lacus . . . gravitate odoris accolis pestifer, neque vento impellitur, neque pisces aut suetas aquis volucres patitur. Tac. H. V, 6.

Mare mortuum, in quo nihil potest esse vitale. Re vera juxta literam huc usque nihil quod spirat et possit incedere prae amaritudine nimia in hoc mari reperiri potest. Hieron. ad. Ezechiél. 47. 8. Robinson II. 226.

⁴⁾ Vesd össze C. Ritter, 15, I. S. 585.

mikor a sósfolymba bele, ily esetben tüstént oda lesz, elhervad, s végre „vándorlási hajlamáért teljesen életével lakol“ és halva fog lebegni a felszinen¹⁾).

Azon tulajdonságát, hogy hullámaiban nemcsak halakat, de még puhányokat sem táplál, osztja különben a holt tenger Aderbeidschan-ban az Urmia-tóval, mely utóbbinak jód- és sótartalma még a holt tengerét is jóval felülmulja, s épen ezért a testek vízfeletti lengésére vonatkozólag egészen hasonló jelenségeket mutat²⁾. A honnan az az erő, hogy állati életet hozhatnának létre s feltarthatnának, akár egyiktől, akár másiktól egyenlőképen megtagadtatik, de a mint kitűnik: mind a két esetben jogtalanul. Legalább az Urmia-tóról a legujabb tudósítások után tudva van, miszerint bizonyos apró héjancokat, melyek rendkívül sajátos képződéssel bírnak, szokatlan nagymennyiségben termel³⁾).

Hasonló kísérleteket, mint az Urmia tó vizével, az utóbbi években a holt tenger vizével is véghezvittek; azonban, a mint Lynch állítja, ebben még a legerősebb mikroszkop segítségével sem lehetne felfedezni az állati életnek csak legcsekélyebb jelenségeit sem⁴⁾).

Humboldt Sándor ellenben „Ansichten aus der Natur“ című munkája legujabb kiadásában egy jegyzetben azt mondja, miszerint „a jeruzsálemi francia konzul Botta, a holt tengerből a sejtes buránytelepek — porites elongata — astreák, csillagkorallok és kigyóskorallok, — növényburányok, melyek nagy sejtes mésztelepeket alkotnak — szép példányait küldte

¹⁾ Robinson II. 228. „Denique si Jordanes actus imbribus piscis illuc influens rapuerit, statim moriuntur, et pingvibus aquis supernatant.“ Hieron. in Ezech. 4, 7, 8 (n. Rob. cit.)

²⁾ Moritz Wagner, Reise nach Persien, und dem Lande der Kurden. II. Bd. 136. Leipzig. 1852.

³⁾ Moritz Wagner, ugyanott 137. lap.

⁴⁾ Lynch. N. 377. Note.

részére, s hogy épen a nevezett koralfajok nem fordulnak elő a földközi tengerben, hanem a veres tengerben¹⁾.

Az ó-héber rigorizmus embereire nézve minden bizonynyal az lenne a legkellemetlenebb dolog, ha Flavius József „*ἄγρονος*“-a iránti hagyományos hitöket kényszerülve lennének feladni, s a holt tengerben életet ismerni el.

Minden kiábrándítások és gondolat elvilágiasítások között bizonyára ez lenne még a legkeservesebb és az utolsó is, a mely tényleges jelenségek kérlelhetlen érvével azokat nézeteiktől eltérítené. A honnan jóformán kétséges, vajjon magának egy Humboldt Sándornak is tudományos tekintélye, ama különlevő s épen most említett ellenbizonyíték által elégséges erővel bír-e megrendíteni keblünkben azon ösrégi képzetet, mely kelet vallásos fogalmával bensőleg egybe van forrva. Már magában azonban az is elég gonosz dolog, hogy a holt tenger partján árnyas, édesvizzel telt oázokat kell tapasztalnunk, s hogy a lég fuvalma nem fojtja meg a fürj-csapatokat, ha azok magasan fent a víztükre felett a Kalirrhoe-i vizzuhataghoz repülnek át.

Hogy Botta sejtes buránytelepeinek és csillagkoralljainak hitelt adhasson az egész világ, a mikor a Lynch-féle mikroskopi elemzések minden tekintetben legyőzöttekké legyenek: e célból a jeruzsálemi francia konzul további küldeményeire mulhatlanul szükség van, már csak azért is, hogy legyőzhetlenebb jelenségei tapasztaltassanak az állati létezésnek.

Hogy azonban a holt tengerben élő állatok vannak, ezt a főnebbi vizsgálódáson kívül legkivált Ehrenberg állítja, a ki e tekintetben a Lynch-féle elemzéssel ellentétben mikroskopi vizsgálódás útján kétségbe vonhatatlanul felösmerte, hogy a holt tenger vizében csakugyan élet van. Ehrenberg

¹⁾ Alex. v. Humboldt. Ansichten der Natur. II, 91.

vizsgálódásának tárgya azon víz és talaj-iszap volt, a melyet részére Lepsius a holt tenger éjszaki részéről szállított.

Az iszap- és vízpróbában a polygastreáknak 11, a phylolithariáknak 5 és a polythalamiáknak 2 nemét fedezte fel Ehrenberg s továbbá azon körülményből, hogy a Jordán torkolatból merített vízben lebegő élőalakok közül néhány tengeri állatkát látott előjönni, s ezekközt egy pár élő példányt is, azon következtetést vonta, miszerint magában a holt tengerben is számos légző és tenyészetképes tengeri állatkának kell élniök, mivel élő tengeri alakok az ár-apály és vihar által máshol is — péld. az Elbén és Themsén — sodortatnak fel a folyamtorkolatokba a tenger vizéből¹⁾.

Az állati életnek a holt tengerben találtató ezen jelenségeiről, nem csupán a sötét ókorban, de sőt a felvilágosult legujabb korban egész a mai időkig legtávolabbról sem sejtettek semmit.

Sőt más sokkal közelebbi dolgok felől péld. a Jordánvölgy sóvizének és a tenger tükreinek magassági viszonyai felől, valamint a holt tenger mélysége felől is, számunkra a mennyire tudjuk, csupán egyes közönségessé vált kifejezéseket és legkevésbbé sem tudományosan igazolt tudósításokat hagyott fenn az ókor. Így p. Tacitus „Lacus immenso ambitu“ és Strabo „ἡ δὲ Σιρβωνὶς λίμνη πολλή μιν ἐστὶ“ kifejezéseit egész világ ismeri.

Azonban azon következtetés, miszerint az olyan tájék, hol a myrtus, a balzsamcserje és a datyol pálma tenyésznek, s a mely mindenütt Egyiptom legbujább növényzetű tájékaival hasonlítottatik egybe, szükségkép viszonyosan mély fekvéssel és indiai tropikus éghajlattal bir: semmi esetre le nem küzdhető.

A jerichói oaz, a hogy azt Flavius József rajzolja, egy paradicsom volt, a melyből ma már csupán a melegség, a víz és kövér talaj maradt fen, minden egyéb pedig: az árnyékok,

¹⁾ C. Ritter, Erdkunde, 15, I. S. 579.

pompa és boldogság az emberekkel együtt elenyészett¹⁾.

Ezen jerichói oáz, délszaki növény melegével s most mindenütt eltűnt városi fényűzésével a holt tenger éjszaki partvidékén feküdt, míg ellenben a tenger szemközt levő déli vidékén, már csak a változatlan földképződési törvényeknél fogva is, hasonlóan gazdag és szintoly természeti bőséggel megáldott tájképnek kellett átellenben feküdni. S ez volt amaz „öt város“, vagy inkább Sodoma Pentapolis, a melyek az ő „Zoan frissességükért“ is a földi jólét büntetésre méltó tulságaért felgerjeszték a mindenható haragját s felszabadították a mélység erőit²⁾.

Valóban Jerichó — El-Riha — 640 párisi láb mélyen fekszik a közép tenger színe alatt³⁾. A távolság azonban ezen még elpusztulásában is maig kedves oáztól le a holt tenger széleig, egyenes irányban jöllehet alig két órajárásnyi, mégis azon mérések, a melyeket Russegger, Wildenbruch és Symonds kinem elégitő eszközeikkel végeztek, a víz színét már 1231 és 1970 párisi láb közötti mélynek mutatták a közép tenger alatt⁴⁾, míg végzetre Lynch, a holt tenger legújabb vizsgálatánál 218 fathoms, az az 1308 angol, vagy 1227 párisi lábat állapított meg, több ízben ismételt méréseivel⁵⁾.

De a mi a holt tenger hosszúságát és szélességét illeti, e tekintetben a mint tudjuk, az első alapos s a mértan szabályai szerint irányzott méréseket 1838-ban Robinson Edvárd tette Engaddi-nál, a nyugoti oldal több különböző pontjain, s lelkiismeretes tudósításában a szélességre 9 geográfiai angol mértföldet, a hosszúságra pedig 39 geogr. angol mértföldet

¹⁾ Flavius J. de bello Jud. lib. IV. c. 8. §. 3.

²⁾ Herodot. L. I. 32.

³⁾ Wildenbruch, bei C. Ritter, XV. I, 504

⁴⁾ C. Ritter. a. a. O. 750.

⁵⁾ Lynch. N. 273.

jegyzett fel, a mi a szokásban levő kifejezések szerint az egyiknél 4 és fél, a másiknál pedig nem egészen 20 órányi távolságot tenne¹⁾.

Lynchnél körülbelől ugyanezen eredményt találjuk²⁾.

Flavius József a hazafi és szemtanú meszsze megy, a midőn a tenger hosszúságát 580 stádiumra, az az mai számítás szerint 24—25 órára, szélességét pedig 150 stádiumra teszi, a mi rendes számítás szerint egy német vagy geográfiai mértföldre 45 stádiumot vévén, 6—7 órát tesz³⁾. Strabo ellenben már az igazságtól egyáltalában lehető legtávolabb maradna, ha a hosszúságot csak 200 stádiumra — mintegy 9 órányira — vette volna fel valóban, a hogy ezt az ókori geograf kiadásában ma olvasni lehet⁴⁾. A kerületet pedig 1000 stadiumnak véve fel — 45-46 óra —, bárha nem fog is egészen pontosnak látszani, de e felvétel a valódisághoz egészen közel áll⁵⁾, jöllehet Tacitus „Lacus immenso ambitu, specie maris“ kifejezése azt nagyobbban sejtetné, de az ókori író e kitétele szerfeletti tulzás.

Különösen sajátoságos határozatlanság rejlik a török geograf méréseiben, a mikor az a „Lót tenger“ hosszúságát tiz mil-re, szélességét hat mil re, körületét pedig két napi járóra teszi⁶⁾.

Azonban nem csupán magát a holt tengert, de a többi parti helyiségeket illetőleg is mindannyiszor csak a kisebbre vett mérték alkalmazandó. A sokszor emlegetett „völgyhasadék“ például, egész hosszúságában a Tiberiás-tótól, a hol sajátképi elnevezését legelőször kapja, a Jordán torkolatáig alig tesz harminc órányi utat, s a hegységi tájék, a felföld

¹⁾ Robinson II. 217.

²⁾ Lynch. Narr. 280

³⁾ Fl. J. de bello Jud. Lib. IV. c. 8. § 4

⁴⁾ Strabo L. XVI. S. 525, Casaubon.

⁵⁾ Strabo idézett helye.

⁶⁾ Hadschi Chalfa, fol. 555.

vagy a sajátképi Judäa az Asphalt-tó és középtenger közt szélességében, a Philistiim mély sikot is oda értve, nem több, mint 20 órányira terjed.

De ha valamely verőfényes napon a holt tenger nyugoti magas és meredek tájékáról a látszólag még magasabb és meredekebb keleti partra áttekintünk, a mélyen alant fekvő vízfelület különben is csekély szélessége látszólag még őszebb esik, s úgy véljük, mintha a levegő hihetetlen átlátszósága következtében a szemközi parttájékon még a kisebb tárgyakat is tisztán meglehetne különböztetni. Csupán a napkeltekor visszacsillámló vztükör hosszasa terjed tul az emberi szem láthatárán, s ha a sik éjszaki partról tekintjük, a déli látkörrel együveesik.

A „mikor“ idő- és a „miért“ ok-kérdése ama hajdan annyira látogatott tartományra, a mely a holt tenger déli partja és a veres tenger melletti Akaba-ailaniti öböl között fekszik, oly sűrű felleget vont, a melyet lassan levonni, csak a legközelebb lefolyt pár évtized alatt sikerült, a mint főnebb is megjegyeztük.

Az itt felhozott földrész nem más, mint amaz ókori Edom, föld a szent könyvben foglalt Seir hegységgel; — Idumäa, Nabatäák telepe, a görög-római földleirók Petrea Arabiája s elnevezését — „Köves Arabia“ — mely az európai irodalomban maig fenmaradt, a régi Nabatäák fővárosától — עֲדָרָה — szelah, azaz: „szikla, kő“, görögösen *Πετρα*, — kapta, a melynek nagyszerű romjai Burkhardt által csak 1812-ben Vadi-Musa közepén fedeztetek fel, ez idő óta azonban többször meglátogatva, leírva, lerajzolva, és kiadva lőnek.

E tájék egy, az esözések idején az égtől gazdagon öntözött köves pusztaság, mely számtalan záporpatakok medrétől van átbarázdolva. Nyárban kiégett, télben érzékenyen hideg föld, mely magasabb fekvésű részein mély hóval van

borítva, de azért minden időszakban egészséges tiszta levegővel bir és szórványosan ma, mint hajdan, örökzöld faóazokkal és bokrokkal van borítva. Ez egész tájáknak karaván lépéssel való átfutására, Sodomától, a holt tenger délvidékétől a veres tenger mellett eső Akaba erődítményig csak 39 órányi idő szükségeltetik¹⁾.

Ezen ösmeretlen síkságon, mint első tudományos utazó, Bázalból Burkhardt, a főnebb említett Vadi-Musa fölfedezője vonult először keresztül.

Amaz uj s ezelőtt egészen ismeretlen eszme, hogy az Asphalt-tó déli végétől az Akaba öbölíig terjedő földhasadék — El-Ghor — folytonosan süpped, e sokéremű férfiú által jutott először Európába. Az a gondolat, hogy a Jordán folyam egy bizonyos korszakban, a mely a Siddim síkság besüllyedését s a holt tenger keletkezését megelőzte, mint második Nilus a Saharán keresztül — ezen pusztá föld teknőjében távol a veres tengerbe ömlött, igen kedvesen fogadott, és sokkal kecsegtetőbb lett, semhogy átalános tetszésben ne részesült volna. Különben is az előbbi eszme e gondolatot igen elősegítette. Valóságos regényes, áhitatszerű érdek szövődött ez uj, s amennyire tudjuk, első ízben Leake által a Burkhardt utazásához csatolt előbeszédben nyilvánosan védett vélelemhez — hypothesis —, a melyet egész terjedelmében földtanilag megállapítani 1828-ban Leon de Laborde vállalkozott, bárha kísérlete csak félig volt szerencsés.

Valóban ez idő körül kétségen kívüli lön, hogy Akabától Vadi-Musa környékeig felfelé egy teknő alakú bemélyedés terjed, s hahár De Laborde a vélt bemélyedés éjszaki felét Vadi-Musa-tól a holt tenger déli csucsáig, az el nem hárítható helyi akadályok miatt meg nem vizsgálhatta is, a buzgó hiszékenység még sem kételkedett a felől, hogy az egészen ugyan, hogy az eszme nem pusztá gondolat többé, de valósá-

¹⁾ Burkhardt, Travel. etc. 402.

gos lett dolog. Hogy azonban Akaba környékén a veres tenger tükre 40 láb és hat hüvelylyel magasabban áll, mint a közép tengeré, bizonyára már az 1779-iki hadjárat előtt tudták; de hogy az a Jordán torkolatát s az Asphalt tó tükkrét legalább is 1300 lábnyi magasságban mulja felül és hogy a két tenger közötti fensíkon világosan kimondott vízválasztó vonalként egy kereszt hegylánc vonuljon el, 1833-ban ezt még senki nem is sejté.

De Laborde kutatásának hiányait kipótolni és Jeruzsálemtől a holt tengertől délnek elnyúló El-Ghor-ra lebocsátkozni, továbbá Vadi-Musaig előrenyomulni az éleselmű Callier-nek — 1834 — sem sikerült. De sőt Callier lön az, a ki visszahozta Európába a kétely és ellenmondás első'neszét, a mennyiben bizonyára inkább a beduinok szóbeli értesítése mint saját tapasztalásai után egy nyilvános iratában 1836 érthetően kimondá, miszerint itt egy nagy kiterjedésű s az Asphalt-tóval összehajló vízmeder van, délre az Akaba-öböl felé elzártan, továbbá, hogy a pusztából nagy számu folyam-medrek torkollanak ki észak felé, a holt tengernek. Callier e tudósítása a Leake-, Laborde-, Burchardt-féle tétel védőinél szenvedélyes és hathatós ellenmondásra talált, mivel ez utóbbiak a lehetőséget is féltették. Mindkét nézet azután egyenlő módon érvényt vivott ki. Szilárd elhatározottsággal, de még mindig bizonyos és legyőzhetlen érv hiányával védte a Callier-féle nézetet és elvet, ugyanezen évben a híres Letronne; de az a határozott bizonyosság, hogy az Asphalt-meder dél felől be van fejezve, csak a következő 1837. évben a tudós társaság által megbizott de Bertou grófnak sikerült.

Seetzen, Irby és Mangles a holt tenger déli környékén már az előtt is látták a „Ghor“-t, s a keleti oldalról minden bizonyynyal keresztülitaztak a nyugotira. Azonban mindezen utazások átalában a tudományra, különösebben pedig a függő kérdés megoldására nem nyujthattak várt nyereseményt, s ohajtott sikert, mivel az utazási meneteket, a mint e tájakon ma

is történni szokott, gyors léptekkel, ellenséges megtámadásoktól való félelemmel s az arab fedezet szünet nélküli zaklatásai és serkentései között kellett végezniök, elannyira, hogy a főnnebbi utazóknak alig lehetett egy pillantást még kevésbé egyetlen lépést tenni a délnek elnyúló Ghor-völgy-nyílás felé.

Minden elődeinél szerencsésebb vala Bertou. Neki csakugyan sikerült, tudományos vállalatában teljesen felszerelten az Asphalt-tó déli részéről a völgyben a Vadi-Musa magaslatokra Akabáig a veres tenger mellé eljutni s visszatértekor e földrészt minden irányban jobbra-balra kifürkészni, s az ily súlylyal bíró tényeket mérlegbe vetni, hogy a küzdelem örökre be lenne fejezve, ha valamikor a szenvedélyesen vitatkozó pártok becsületesen kibékülni ohajtanának. Vizsgálódásai egész gazdag tárházából röviden csak a legszükségesebbeket érintjük itt.

A Ghor-völgy szélessége a sodomai sóhegytől a Moab-hegyfalig csak két vagy három francia mértföld; azonban Bertou mindjárt első belépésekor a távolban egy, a völgy nyugoti falától a keletiig keresztben elnyúló s a Ghor felett elterjedő halomláncot fedezett fel, a mely kőfalként nézett ki s a folyó völgyét déli oldalon bezárni látszott.¹⁾

A holt tenger déli csucsától ezen keresztfalig terjedő távolságot, pontosan számítva, három órányira teszi Bertou, s azon szám nélkül sok patakok, melyek a hegyoldalakból előbuzogtak, vagy dél felől egyenes irányban szemközt jövének, hogy északon a holt tengerbe ömöljenek,¹ előlegesen mintegy kijelenték neki, hogy a Jordánnak a verestengerbe való beömlésére vonatkozó vélelemmel miben álljon a dolog²⁾. Ezen fehér és szétmorzsolható homokkőből álló kereszt halomlánc, melynek aljánál Bertou a nyugoti völgyfaltól a keletiig átvonult,

¹⁾ Bulletin de la Société de Géographie, Tom. XI. pag. 281 et 284 Avril. 1839.

²⁾ Bulletin etc. Tome X. Aout. 1838. Pag. 91

szintugy nagyszámu s a Ghor-völgybe csörgedező téli patakotól van keresztül szeldelve, és 60—70 lábnyi magas. Az arábiai oldalon azonban 700—1000 láb széles átszakadást talált, a melynek homokköfalai mindkét oldalról 150—200 láb magasságig terjedhettek. Mintha egy hatalmas folyam ágya lenne ott, de a melynek hajlása szintugy déltől északra az Asphalt tó felé terjed. A téli ár e föcsatornában, nem különben a mellék Vadi-ban már ekkor, ápril 3-ka körül, lefutott, s a föld színe felszáradt, ellenben az egész folyamágyszélessége, belnedvessége következtében, tamariska zölddel sűrűn be volt növe, s kedves nyug- és felüdítő pontul szolgált a szemnek a víztelen kihalt homokpusztaságban ¹⁾.

Ezen csatornaszerű s az oldalfalak teljes ellapulásaig szintén mintegy három órányira terjedő átszakadást a helybeliek nyelvükön nem nevezik többé „Vadi-el-Ghor“-nak hanem „Vadi-el-Arabah“-nak, azaz „ragadó sebes özönléknek“ ha a szó arab, vagy „pusztai síkságnak, sivatagnak“, ha abban, mint Robinson hiú szereti, az ó héber *A r a b a h* (ערבה) benfoglaltatik ²⁾.

Az „El-Arabah“-nak nevezett Vadi, mint könnyen felismerhető folyamágyszakasz vonul el még azután is tovább, a midőn az oldalfalak már ellapultak azonban folytonosan emelkedik s északra a holt tenger felé alább száll, mintegy 9 órányi hosszúságban egy hosszan elnyúló magaslatig, a melyet a benszülöttek nyelvükön „El-Sathh“-nak, azaz „födélnek“ neveznek, s a mely természetes vízfalat képez északra az Asphalt-tóba, délre a veres tengerbe ömlő délipatakok között ³⁾.

A holt tenger déli csucsától a keresztfalig terjedő térség hosszúsága, t. i. „El-Sathh“-ig és a vizgátig, időtani pontos

¹⁾ Bulletin etc. Tom. XI. Pag. 282. Robinson II. 298.

²⁾ Robinson, II. 599.

³⁾ Bulletin etc. Tom. XI. 329.

számítással 23 óra és 25 perc, „El-Sathh“-tól vagy a vizgáttól le Akabáig pedig már csak 15 óra és 35 perc¹⁾.

Ha egy pillanat alatt most már az egészet egybevetjük, akkor a Tiberiás-tótól a keresztthalomláncig vagy Serravalle-ig — a holt tenger déli partján — terjedő föld nyílás, a sokszor emlegetett 53 órányi hosszú Vadi-El-Ghor; aztán Serravalletől El-Sathh-ig felfelé a 20 óra 25 percnyi Vadi-el-Arabah, végre El-Sathh-tól a veres tengerig lefelé a 15 óra 35 percnyi Vadi-Akabá vonul el, a mely harmadik és utolsó elnevezést Robinson mellőzve „Arabah“-val olvaszt egybe.

Ezen itt emlegetett vizgát létezése, mely a holt tengert és veres tengert egymástól valóban elválasztja, nemkülönben a minden műtani magasságmérés nélkül is tapasztalható helyi bizonyíték, hogy a Vadi-el-Arabah számos mellék helyiségeivel együtt éjszakfelé lejtős nagy vízbőséget okozza a holt tengernek: Berthou-t arra birták, hogy:

1. Azon korábban oly buzgón vitatott tételnek: miszerint a Jordán egykor köves Arábián keresztül folyva a veres tengerbe ömlött volna, mint fizikai lehetetlenségnek egyszerűen, határozottan ellentmondjon.

2. Hogy a holt tengerben egy nagy vízmedence mélyületi központját ismerje fel, a melynek partszéleit képezik: éjszakról az Antilibánon a Jordán forrásaival; keletről a Haúrától lenyuló arábiai hegylánc; nyugotról Judäa fel-föld, Hebronnal és Jeruzsálemmel, mélyen lent délen pedig El Sathh vizgát az „El-Yemennek“ nevezett kereszt-hegységgel, s ennek következtében

3. A holt tenger történelem előtti létezésének, mint földtani szükségességnek, legkivált azon szélesebb alapon adjon hitelt, mert ama megmérhetlen, s még a Jordán be-

¹⁾ Bulletin etc. ut supra. P 285—292.

tódulását is felülmuló víztömeg, mely részint állandóan, legtöbbször pedig csak időszakonként az esőzések idején, a Vadi-el-Arabah főmedrén és a mellékvölgyeletek több ágán keresztül, sokszor a legnagyobb távolságról a Ghorba még mostan is kifolyamzik, semmi más végponttal nem birhat, csupán a holt tengerrel¹⁾.

(Vége köv.)

H. Nagy Lajos.

¹⁾ Bulletin etc. ut supra. Tom. XI. p. 330. Avril. 1839.

TÁRCA.

Folyó év augusztus 21-én Rimaszécsben tartott tanítói közértekezlet jegyzőkönyvi kivonata.

15. Mult évben két pályakérdés tüzetett ki, az egyik, melyre pályázat történt, e cím alatt: „Miként lehet népiskolában a fegyelmet gyakorlatilag legcélszerűbben alkalmazni.“ Erre jelen értekezletre két mű adatott be, mely beadott két mű közül, az egyik e jelige alatti: — „Tanítsd a gyermeket az ő utjának módja szerint“ — állta ki a legszigorubb bírálatot:

A bíráló bizottmány e jelen dolgozatot nemcsak a kitűzött jutalom elnyerésére, de valamely szakközlöny — névszerint a „Sárospataki Füzetekbe“ leendő kinyomattatásra is méltatá.

Kelt, mint fent.

Jegyzette s beküldi

Kovács Ede,

a gömöri h. h. tanítói társulat jegyzője.

Pályamű, e kérdés felett:

„Miként lehet népiskolában a fegyelmet gyakorlatilag legcélszerűbben alkalmazni?“

Alig van az iskolára s tanítóra nézve fontosabb s nehezebb feladat, mint a jól választott iskolai fegyelmet feltartani s azt helyesen és célszerűen alkalmazni. Értekező, az iskolai fegyelmet — mint a nevelés nagy munkájának nélkülözhetlen esz-

közét, — még igen kevés helyen látta külön tárgyalva; pedig ez igen megérdemelné, hogy minél bővebben s gyakrabban tárgyalassék, hogy a neveléstannak ez egyik főrészét képezné, és belőle a tanítókul felveendő egyének — mint szintén más tantárgyakból — szigorúan megvizsgálatnának.

Ha iskoláinkat — úgy a mint kell, de nem lehet, — megtekinthetnők s azoknak szentélyében észrevétlenül időzhetnénk: a fegyelem kezelése körül oly sokoldalu s ferde eljárást lehetne találni, min valódi okunk lenne az álmélkodás- és sajnálkozásra.

Ha visszatekintünk egyenként gyermeki iskolai éveinkre: alig akad köztünk egy-két szerencsés, ki a felette gyakorlott fegyelemre szomoruan s borzadva ne emlékeznék olykor vissza. És e szigorú s mondhatni kemény fegyelem nemcsak népiskoláinkban, hanem közép s felsőbb tanintézeteinkben is uralkodott. — Tudok esetet, midőn egy felsőbb tanintézetben egy és ugyanazon vétségért, egy és ugyanazon tanítvány három igen kemény büntetéssel fenytetett. Tudok más esetet, midőn a tanítvány feladatának hibás megfejtéseért tizenkét nádpálca marokbaütésre büntettetett. Ismét egy harmadik szelid természetű s jó igyekezetű gyermek, azért, mert a megtiltott magyar beszédért „signum“-ot kapott, s azon egy egész hétig nem tudott túladni, naponként 12 vesszőcsapásra büntettetett, s így egy hét alatt 72- mond: hetvenkét vesszőütést kapott kedves tanítójától.

Ez esetek napfényre jöttek, igazak, valók; — és még mennyit lehetne előhozni?

Ily fegyemi eljárás nem a mai szelidült kor neveléséhez illő; ez iszonyu, kegyetlen — hogy ne mondjam — baromi, melyhez hasonlót már a mai időkben csak a vad népek közt lehet gondolni; de egy művelt s hivatását ismerő tanítóról feltenni sehogy sem lehet. Ki ma ily eljárást gyakorolna iskolai növendékei között: az eleven szemet gyűjtene saját fejére nem ismerné a nevelés célját s feladatát; a szelidült, mivel világ legigazságosabban kárhóztató ítéletét, a szülék méltó haragját, s mulhatlanul bekövetkező bosszuját vonná magára.

Midőn tehát a népiskolai fegyelem célszerű s gyakorlati alkalmazásáról akarunk szólni: tekintetbe kell vennünk

1. A nevelés célját.

2. A szelidült kor igényeit.
3. A fegyelem fogalmát, módját és eszközeit.
4. A fegyelem különféle nemeit, azok célszerű és szükséges alkalmazását.

1. A nevelés célja.

E szó alatt: nevelés, értjük azon munkásságot, melynek az isteni képre teremtettt gyöngye s erőtlen kisedből — bizonyos évek lefolyása alatt — valódi embert, keresztyént, polgárt s honfit kell képeznie. Testi s lelki részekből alkottatván a képzendő egyéniség, kell, hogy annak mindkét alkatrésze idomíttassék, kellő műveltségi fokra emeltessék, de úgy, hogy egyiknek fejlődése a másiknak hátramaradására ne szolgáljon. Legfőbb tekintet kell vetnünk annak megfejtésére s helyes felfogására: kivel, mily helyzetű, korú, műveltségű növendékekkel van dolgunk? mi elérendő cél áll a növendék előtt s mennyi idő engedtetik annak szorosán meghatározott pályájára megkívántató ismeretek közlésére? Mert hitem s meggyőződése az: egészen másként kell eljárni egy nagyobb tanintézetre előkészítő elemi iskolában, másként egy 4—5 évi tanfolyamra szorított népiskolában. Amott csak a szükséges alap megvetésére fektetendő a súly; itt a nép gyermekével egész életére megkívántató ismereteket kell közölnie a tanítónak. Amaz leendő iparosokat, gyárnokokat, lelkészeket, tanítókat, hivatalnokokat, tisztviselőket képez: a népiskolának pedig nem lehet más célja s feladata, mint az, hogy a nép gyermekeit becsületes jóra való polgárokká, igaz szívű vallásos keresztyénekké, tántoríthatlan s megvesztegethetlen honszerető, törvényt, felsőséget s kötelesség teljesítését ismerő honfiakká s leányokká, értelmes, balfogalmaktól, babonától ment gazdákká s gazdasszonyokká segítse idomulni. E szerint a tantárgyaknak — melyek körül a népnevelésnek forognia kell, — nem szabad sem tartalom, sem terjedelemben túlszigázottnak lenniök, hanem csak olyanoknak, melyek a fent említett célnak megfelelnek: Négy, öt évre terjedvén csaknem mindenütt a népiskolai tanfolyam, ohajtandó, hogy a megkívántató kézi könyvek úgy legyenek szerkesztve s kiválasztva, hogy a középtehetségű növendékek is, ezen tanfolyam alatt jövő éltökre szükséges minden tantárgyat bevé-

gezhessenek, s ne legyenek oly túlterhelve különösen a vallást illető tankönyvekkel, mint az ideiglenes tanrend lapjain található. Legyenek azok egyszerűek, rendszerbe készítették, szükséges, de nem túláradt ismeretekkel megrakvák, sőt hat ivnél — a vallást tárgyazó könyveket kivéve, — egy se foglaljon többet magába. Hisz ugy sem lehet feladata s célja a népiskolának, hogy az elmét erőtetve, hosszas terjedelmű tankönyveket erőszakoljon be a gyöngé növendék fejébe, hanem, hogy a nélkülözhetlen tantárgyakban értelme fejlesztessék, s minden tantárgy előadása lehetőleg oda irányoztassék, hogy az által a szív s lélek érzelve nemesüljön. Hasztalan könyvből pusztán bemagolt ismeretekkel tönni meg a gyermek fejét, ha annak az értelem fejtésére s szív nemesítésére semmi hatása sincs.

A népiskolai fegyelem célszerű gyakorlati alkalmazásánál tekintetbe kell vennünk:

2. A szelidült kor igényeit.

Az ős régiségben az emberi érzelmek durvák, gondolkodás s természet szilajabb, következésképp a bünt korlátozó törvények is szigorubbak, keményebbek — sokszor kegyetlenek is — voltak. A pogány népek erkölcsi szokásai hasonlóak, sőt sokszor kegyetlenebbek voltak a vadállatok ösztöneinél. Az egy és igaz Isten ismeretére vezérlő Ó szövetség könyveiben is oly törvényeket találunk, melyeknek megírása s az életre alkalmazása az ember művelődésnek még csak igen alacsony fokára mutat. Az Izrael népének egyiptombani nyomorgatása, az első szülöttek leöletése, a polgári törvényeknek majd minden vétket halállal büntető szigorúsága; általában a Mózes törvényének rettegés s félelemmel ijesztgetése oda mutatnak, hogy még ez időben nem ismerték a szeretet Istenét, ennek szeretetet lehelő törvényeit, s így a nevelés is a félelem és rettegés korlátai közt szenvedett, s inkább szolgálalkü népet, mint szabad szellemű, saját esze s ismeretei által felvilágosult, gyermeki szeretet és finni félelem által korlátolt egyéneket kívánt nevelni. Hasonló szigor nyomá sok más hatalmas fényfokra emelkedett népek közt is a nevelés nagy és nemes pályáját mind addig, míg Jézus égből hozott szelid tana, valamint az egész emberiségre, ugy a ne-

velés szent ügyére is egy tisztább, szelidebb s szeretetteljes időszakot derített. Jézus tanai — a szeretet vallása — nemesítették meg az erkölcsöket, szelidítették a durva szokásokat, s vetették meg alapját a folytonosan nevededő erkölcsiebb s szelidebb vallásos nevelésnek is. Itt az ember, mint valósággal Isten képre teremtett való tűnik fel, kinek szelleme nem csupán az angyalhoz tapadó, hanem a földieket tulszárnyaló tehetségekkel s képességekkel bir. Jézus vallásának szelleme áthatott a föld minden műveltebb lakosaihoz; az emberben az embert felismerték, Jézus kicsinyeinek gondját mind nagyobb nagyobb figyelemre méltatták, s a sokféle ágazó nevelési eszmék mindinkább egy központban egyesülni törekvének, t. i. hogy az ember a szeretetben s annak karjain valódi emberré képeztesse a nevelés által. Világszerte minden népek szokásai s erkölcei szelidültek Jézus tanai által, s a nevelés ügye is szelidebb lendületet nyert. Szeretetet lehelt ő mindenbe s különösen a kicsinyek gondját kitünő figyelembe ajánlja: „Ne tiltsátok meg a gyermekeket, hogy hozzám jöjjenek.“

Szeretett édes magyar hazánkban is mindinkább szélesebb tért foglal el a művelődés, melylyel elválhatlan kapcsolatban kell állani a népnevelés haladásának is. Még az állatok kinzása ellen is társulatok alakulnak. Miként ne kellene tehát a népnevelés nagy művének is szelid téren, a szeretet karjain vezetettve, előre haladnia? A hübériség sötét burokjait a haladó idő ide s tova végképen lefejt; a nép elfoglalandja azon helyet, melyet mint ember, mint honpolgár, mint keresztyén vivand ki magának. Már eddig — a régi elnyomattatás helyett — a népnek szép jogok adattak meg; szabadabban lélegz, önmaga kezd gondolkodni, eszmélődik. Nem lehet vele oly szigorun bánni, mint annak előtte, midőn a bot uralmának annyira alá volt vetve. Ha maga felmentetett a tulszigorúság alól, nem örömet szenved a tanítónak gyermekei feletti zsarnokoskodását sem. Szóval: az idő s korszellem megkívánja, hogy az iskolai fegyelem is — mely ugyan minden iskolában nélkülözhetlen s mellőzhetlen kellék, — legyen szelid, szeretetteljes, ha kell, szigorú, de ne kegyetlen és durva.

A népiskolai fegyelem célszerű gyakorlati alkalmazásánál tekintetbe kell vennünk:

3. A fegyelem fogalmát, módját és eszközeit.

Mindenek előtt tudnunk kell, hogy a fegyelem minden társulatban azért áll fel, hogy abban a rend, pontosság, előmenetel, haladás biztosíttassék; hogy a társulat tagjai az előre kitűzött közös célnak megfeleljenek, s annak minden tagja a reá néző kötelességeknek töle telhetőleg megfeleljen és célját elérni törekedjék. A fegyelem tehát azon mód és eszköz, mely által a társaság — abban a rend, pontosság, előmenetel, haladás — biztosíttatik; általa minden tag kötelessége teljesítésére külsőleg is serkentetik; a társaság és annak egyesének jóléte, felvirulása, időről időre kívánt állapotban tartatik. E szerint a fegyelem — minden kisebb s nagyobb — emberi társaságban oly szükséges kellék, mely nélkül az hosszas ideigi felállást, annyival inkább előmenetelt és felvirulást soha sem ígérhet magának. Mint az épület szilárd, tartós s állandó felmaradásához a vakolómész: épen oly szükséges a jól szerkesztett, több időre néző, magával előmenetelt és felvirulást igénylő társulat részére a jól kiválasztott s célszerűen alkalmazott fegyelem. A lanyha, erőtlen fegyelem alatt a társulat szét mállik, mint a sárból, vagy porból összerakott fedetlen épület, mit a szél elfű s a szemetelő eső is elmos. A legerősebb kormányok a fegyelem lanyhultával elgyengültek; a legvitézebb hadseregek a fegyelem megszűntével mindig vereséget szenvedtek.

Ha felvett tárgyunkhoz szorosan visszatérve a népiskolai fegyelemről szólunk, itt is elmondhatjuk: csak az oly iskolában mehet jól s célszerűen a nevelés, hol a fegyelem jól kiválasztva s célszerűen alkalmazva van. De fájdalom! az ily nemű fegyelemtartás még a legjobb tanító előtt sem egészen ismeretes. Tapogatódzik, kísérleteket tesz saját jó belátása szerint; a hallottakat, látottakat alkalmazni igyekszik: de ezen nevelészeti nélkülözhetlen tudományt rendszerbe foglalva még alig találhatja fel. És miért? Mert a nevelésnél ez egyik legfontosabb feladat, s a legnehezebben megoldható gordiusi csomó! Ez az, hol legtöbbször eltévedünk, vagy tulhajtunk a korlátokon, vagy a korlátokat meg sem közelítjük.

Véleményem szerint a népiskolai fegyelem fogalma ez: igyekezzék a tanító oly módok s eszközökről gondoskodni,

mik által növendékei közt a rend, pontosság, szerény magaviselet, figyelem, kötelességteljesítés, szorgalom, tisztaság, csín, engedelmesség, egymásiránti türelem, jó erkölcs, tanulmányokbani előmenetel időről időre felmaradjon s állandóan virágozzék. Ki e sok s nagy feladatnak megfelelt: az dicsekedhetik jól fegyelmezett s céljánál álló iskolával.

De mi legyen módja s eszköze ezen fegyelem gyakorlásának?

Szükséges mindennek felett, hogy a tanító át legyen hatva hivatala fontosságától; igyekezzék testben, lélekben hivatalának élni, gondolja meg: Isten és ember előtt mi nagy felelősséggel tartozik kötelességei elhanyagolásaért; vegye szívére, hogy a vezérlete alá bízott növendékek lelki s anyagi jóléte, boldogulása vagy elsüllyedése s szerencsétlensége, sok tekintetben az ő művének tulajdonítható. Ennélfogva igyekezzék magának a kellő ismereteket lehető bő mértékben megszerezni, ismereteit buzgósággal, teljes szívvvel s lélekkel növendékeibe átplántálni, idejét azok felvilágosítására, ismeretek s jó erkölcsökbeni gyarapítására szentelni. Szóval: éljen egészen iskolájának.

Ha a tanító maga járatlan a tanítandó tantárgyakban: miként kívánhatja, hogy növendékei azokban pontosak és jártasok legyenek? Hisz így vak vezet világtalant s mindkettő verembe esik. Ha a tanító kötelességét híven nem teljesíti, a tanórákat kénye kedve szerint elhanyagolja: miként kívánhatja tanítványaitól, hogy azok szorgalommal járják az iskolát? Miként kívánhatja a szüléktől, hogy készen s örömmel küldjék gyermekeiket azon helyre, melyet a tanító maga is kerülni látszik? Ha a tanító durva s szitkozódó; szava átokkal s retteggetéssel van tele: miként kívánhatja tanítványaitól, hogy azok szelidek, jó természetűek, türelmesek s jámborok legyenek? Ha a tanító mértékletlen s mértékletlenségét tanítványai is szemlélhetik: miként kívánhatja, hogy tanítványai egykor józan s mértékletes emberek legyenek? Hisz úgy is ezer meg ezer rossz példa áll a növendékek előtt az iskola falain kívül. Hát ha még tanítójától is rossz példát lát, kit mint tükröt, mint követendő példát tekint s lát maga előtt? A rossz példa — mint az iszap a ruhára, — ráragad a gyermeki fogékony s hajlandó szívre, s ha tévutra vezettetik, inkább a tévutra vezető, mint a tévutra tért kárhoztatandó.

A népiskolai fegyelem célszerű gyakorlati alkalmazásánál tekintetbe kell vennünk:

4. A fegyelem különbféle neveit s azoknak egyes esetekre való alkalmazását.

Miféle nevei legyenek a fegyelemnek? alig lehetne pontosan meghatározni. Ez a tanító és tanítványok egyéniségétől függ leginkább, s minden egyes esetre írott s meghatározott szabályokat itt alig is lehetne hozni; csak az általános s főbb vonásokat lehet kimutatni, mikhez tanácsos magát a tanítónak szabnia.

Nélkülözhetlen a fegyelem mindenütt, még a hol a legjobb tanító és tanítványok vannak is. Sőt a hol a legjobb tanító van, ott van a legjobb fegyelem is, és viszont: Nemcsak a vadult erkölcs s bűn megtorlására, a hanyagok sürgetésére, a rossz viseleteiük megfenyítésére, hanem általában a rend, pontosság, figyelem, tisztaság, engedelmesség, csin állandó fentartására nézve mindenütt és mindenkor szükséges a fegyelem. Fegyelemnek kell lenni még a szelidebb természetű növendékek között is, hol a tanítónak keményebb büntetéseket használni tán soha sincs szüksége.

A fegyelem lehet külső és belső mind alakjára, mind hatására.

Nélkülözhetlen, hogy a külső alaku fegyelemnek is meg legyen benső hatása.

Főgondot kell fordítani a szív képezésére, hogy az fel tudja fogni a jót, szépet és helyeset, s undorral forduljon el minden rossz és nemtelentől. A hol képes felfogni a szív a jót, szépet és helyeset, s azok iránt benső vonzalmat is érez; csak ott lehet a szelid erkölcsű fegyelemnek benső s erkölcsi hatása. E végből nagyon éber figyelemmel kell kísérni a gyermeki lélek minden mozzanatát, hajlamát, indulatait, vágyait. A jót ébresztetni, a rosszat korlátok közt tartani. A jónak élesztésére legfőbb hatása, ha a tanító maga folytonosan jó és erényes, hogy a növendék példája által lelkesüljön. A rossz korlátozására szintén legmélyebb hatása: ha a növendék tanítójában sohasem találhatja fel a rossznak még csak árnyékát sem. Továbbá: a jónak élesztésére szerfelett hatályos a növendékek által is ismert jeles, derék, erényes emberek pél-

dáit felhozni, azokat lelkesülve, dicsérettel rajzolni előttük s példájuk követésére buzgósággal serkenteni. A rosznak gátolására szintén szerfelett hatályos minden erkölcsi rosznak sajnálattal való felmutatása, annak undorrali festése, szomorú, gyászos, fájdalmas következéseinak kimutatása, intés, kérés a növendékekhez: hogy a rosztat igyekezzenek lelkökben csirájában elfojtani. A jónak, szépnek, erénynek méltó jutalmát, a kegyesek, istenfélők szivnyugalmát, valamint a rosznak gyászos következményeit, gyalázatos s undorító voltát a szentírásból, más világi események s iratokból, hasznos és nélkülözhetlen a tanítónak növendékei előtt lelkesüléssel bizonyíthatni.

A sziv nemesítése után fejleszteni kell az értelmet, okosságot, s irányt adni az akaratnak.

Ha a sziv érzi, mi jó és mi szép: örömmel fogja s fogadja azt az értelem, s az akarat kész lesz annak teljesítésére. De fájdalom! sokszor megtörténik: az iskolába jött kis növendék mint testében fejletlen, ugy értelem homályos, akarata szilaj, s az erkölcsi hatásoknak nem könnyen enged. A sziv érzéseinek fejlesztése után, ha az értelem fejlesztésének nagy akadályokkal kell küzdeni, vegye elő a tanító legdrágább s legfőbb kincsét, a türelmet. Ne sajnáljon időt, szót, beszédet, hogy növendékeivel az egyszer felvett tárgyat megértesse. A felvett tárgyakat kimutatva, minden oldalról s tekintetben megmagyarázva, le ne tegye, vagy ha letette, mind addig ismét felvegye s ismertesse, míg azt a gyermek fel nem fogta, meg nem értette, s saját felfogása szerint saját szavaival el nem tudja mondani. A kis növendékektől csak igen keveset, értelmök s felfogásuk szerint kell kívánni. Minden növendéknek minden tantárgyat, minden leckét kimerítőleg előre megmagyarázni; sokféle apró kérdésekre felbontogatva kikérdezni; értelmes felmondásra, tiszta, mesterkéletlen, természetes hangjáratra szoktatni, kötelessége a tanítónak. Csak az így elemzett, betanult leckék és tantárgyak fejlesztik az értelmet s okosságot; csak az így, figyelemmel s értelmesen megmagyarázottak megtanulásának van alapja; csak ebből marad meg későbbi időre a megalapított ismeret, melyre szüksége leend a növendéknek, melyre későbbi ismereteit fektetheti. Az ily eljárás mellett lelki öröme éled a tanító növendékei társaságában, felejtí fáradságát, gondjait, s kikerül számtalan kellemetlen-

séget, mit a hanyag, vagy hiányos ismeretű s akaratu tanító a szigorú büntetések által sokszor von szívére és személyére.

Azonban tapasztalatlanság volna állítani, hogy a tanító ez igen szelíd bánasmód- s fáradsággal növendékei közt minden kellőt kivihetne. Sokszor a legjobb akarat s kitartó fáradság is megtörik a gyermekek s szülék rossz akaratán, fel sem vevésén, dacán, gyöngeségén. Számtalanszor kényszerítve van a fegyelem szigorubb neméhez nyúlni s keményebb eszközökkel hajtani a jóra a növendék indulatait. Mennyi erkölcstelenség szorult egy rosszul nevelt 6—7 éves gyermek keblébe? azt csak az tudja, ki a nevelés nehéz munkájával foglalkozik. Dac, tisztátalanság, trágár beszédek, esküdözés, káromkodás, átkozódás, lopás, hazugság, hanyagság, figyelmetlenség, engedetlenség, tiszteletlenség, a 6—7 éves gyermekben már sokszor nem kis mértékben taláztatnak fel. Ily sok romlottság ellen küzdeni s ezeket jóvá átváltoztatni, feladata a tanítónak.

Itt is — mint mindenütt, — legelső teendője a tanítónak: hogy maga legyen fedhetetlen, s benne az említett bűnök közül csak egy sem legyen felfedezhető. Teendője továbbá: a rossz kiirtására nézve a gyermek természetének kitapogatása, hajlamainak figyelemmel kísérése, a növendékekkel folytonos együttlét, minden helytelen, illetlen és nemtelennek felismerése, megrovása s szelíd intés az ellenkezőnek kövétésére.

Ha a tanító növendékeivel folytonosan együtt van, s eljárását állandó figyelés, gyöngédség, szeretet és igazság jellemzik: a növendékeknek alig jut idejük a megszokott rossznak gyakorlására. Az iskolai rendetlenség, láрма, civakodás, hanyagság sokszor a tanító hanyagságának s hivatali pontatlanságának tulajdonítható, s érette nem annyira a növendékek, mint maga a tanító méltán megrovandó. Legyen az iskola idején a tanítónak szeme folytonosan növendékein, hogy figyelmét csak egy rendetlen mozdulatuk se kerülhesse el, egy tekintés, ujjának felemelése, egy intés vagy egy szó, képes a gyermeket rendre hozni.

Ha valamely erkölcstelenség, balszólás lábra kezd kapni a növendékek közt: annak rút és veszélyes voltát szóval, példával, kéréssel, intéssel mindaddig rajzolja a tanító, míg az meg nem szűnt.

Egyesek erkölestelensége ellen — ha azt a tanító szép szerivel maga meg nem szüntetheti, — tegye összeköttetésbe magát a szüléssel; fájdalmas érzéssel, de komolyan adja tudtokra gyermekök fogyatkozását; kérje s intse a rosznak együttes kiirtására.

Szükséges, hogy a roszak a jóktól — a mennyire lehet — elkülöníttessenek. A jónak helybenhagyása, kiemelése, megdicsérése, olykor megjutalmazása; ellenben a rosznak kárhoztatása nagy hatással van a romlottság megszüntetésére. Csakhogy a kárhoztatás, feddés, dorgálás legyen emberi, nehogy dacot, boszúvágyat s ellenszegülést ébresszen a növendékben.

Ha oly erkölcstelen tett követtetik el a növendék által, melyet a tanítónak keményen, példásan kell megbüntetnie, ne maga hajtsa végre a büntetést; hanem a lelkész, gondnok vagy egyháztanácsossal közölje a büntényt, attól kérje ki, s annak jelenlétében hajtassa végre.

Erkölestelenség esetében — bár erkölesi vagy testi büntetés, — legyen az szigorú, példás. Soha egy büntetés se menjen véghez, hogy a büntetendővel rosz tette el ne ismeressék s maga el ne ismerje büntetésre méltó voltát, és javulást ne igérjen. Gondolja meg a tanító, mit ígérhet vagy tagadhat meg. A mit egyszer kimondott, azt aztán tartsa is meg, teljesítse.

Bármilyen hibának elismerése, fél megjobbulás. Ki hibáját elismeri, büntetése kisebbítendő. A hazugsággal tetéztetett bűn kétszeres roszalást s fenyítést érdemel. A hazugság, mint minden vétek forrása — valamint a hamis esküdözés és káromkodás, lopás, — ismételt atyai intés után mindig szigorral fenyítendő. Az őszinteség, az igaznak egyenes s határozott bevallása — mint legszebb erény s minden jónak forrása — mindig kitüntetendő s megdicsérendő.

Vannak esetek, midőn több növendék ugyanazon időben, ugyanazon vétséget követi el.

Igazság szerint ugyanazon bűn vagy vétség, ugyanazon büntetést érdemli.

Lehet-e mégis ugyanazon vétségért, ugyanazon büntetést minden növendékre egyenlően alkalmazni?

Első hibánál az eljárás — a jövő javulás reménye alatt — mindig gyengébb legyen, mint az ismételt hiba elkö-

vetésénél, s így az először hibázó nem lehet a hibát ismétlővel egyenlően büntetendő: így a gyöngé az erőssel, a szelid természetű a makacs- és dacossal. Ugyanazon vétség megfenyítésénél is nagy súlyt kell fektetni a gyermek természeti szerkezetére, hajlamaira, kedélyére s a hatásra, melyet nála a fenyítés eszközöl. Legyen okos, bölcs a tanító a fenyíték meghatározásában s kiszolgáltatásában.

Ha csakugyan szükséges a testi fenyíték: ne hajtsa azt a tanító személyesen végbe. Tanácsos szabályul megtartani: a milyen a büntetendő gyermek életkora- s erejére nézve, olyan életkoru gyermek hajtsa rajta végre a kimért büntetést. Hasonló koru s erejű gyermek csapásai elég érzékenyek lehetnek.

Pajzánság, helytelenkedés, fecsegés, férkezhetlenség, mozgás meggátlására leghasznosabbnak látszik az elkülönítés s a tanítóhozi minél közelebb ültetés.

Nem egyszer használ a titkosan végbe vinni szándékolt de világosságra jött pajzánságnak az egész iskola előtti bevallása, vagy annak kényszerített ismétlése; valamint engedelemkérés tanítójától és társaitól, megigérvén a gyermek, hogy elkövetett hibáját többé nem fogja ismételni. Sikeres az is, ha a véghez vitt erkölcstelenséget egy pár jó erkölcsű gyermek által — a gyermek jelenlétében — a tanító a szülőknek megüzeni; vagy — hol gyakori az iskola látogatás, — azt a látogatóknak szomorúan s érzékenyen bejelenti.

A tanítónak — saját személyében — bárminémű vétség-nél, 6 vessző ütésnél többet tanítványára mérni tilos. A vesszőzendő testrészs csupán az alfel lehet.

De nem csak az erkölcs s jómagaviselet fentartása s tanulmányozása feladata a népiskolai nevelésnek; hanem az ugynevezett tanulás s tanítás is, könyvből és könyv nélkül.

E tekintetben, ha a tanító ügyes, jártas szakmájában, ha idejét az iskola növendékei közt tölti, tanítványait ideje korán figyelemre szoktatja, buzgósággal, lelkesüléssel magyarázza: alig van egyéb kívánni való. Azonban, minthogy az emlét is kell gyakorolni, s nem ritka helyen a tanítót csupán abból ítélik meg: mint fujják tanítványai a kiszabott tantárgyakat? a tanítónak szükségesképen betanítani s a növendékeknek betanulniok kell a megkívántató tankönyveket. A jól megmagyarázott s fejtegetett leckéket a jó felfogásu

gyermek könnyen be is tudja tanulni, értelmesen s gyönyörködtetve felmondani. De vannak gyenge tehetségűek, egyik vagy másik tárgy felfogására képtelenek. Mit tegyen a tanító ezekkel? Ha teljesen meggyőződött a képtelenségről: ne gyötörje növendékét az emlékezéssel. Elégedjék meg, ha a tárgyat valamennyire felfogta s annak értelmét sajátjává tette. Ha hanyagságból nem tanul a növendék, figyelmeztesse — mint fent említém — kötelességére. Vonja meg tőle szabadságát, játék idejét, rendes időbeni étkezését; — midőn másoknak szabad idejük van, — saját vagy valamelyik jobb növendék felügyelete alatt kényszerítse kötelessége teljesítésére; tudassa a szülékkel gyermekök hanyagságát, s kérje fel azokat is a gyermek sürgetésére s irántai felügyeletre; ismertesse el vele hanyagságát s azt saját szavaival vallja be a növendék, társai előtt. Tanulás- s emlékezésbeni gyöngeségért, ha rossz akarat nem járul hozzá, vesszőbüntetés soha sem használható. Hanyagság, vagy a hasznosan töltendő időnek elpazarlása, az iskolai fegyelemnek felsem vevéséből származott tanulás elmulasztásaért — igen ritkán — testi büntetés is használható; de soha sem oly szigorral, mint más erköcstelenségi eseteknél.

Szóval: legyen a tanító hivatala szent kötelességeinek érzetétől áthatva, buzgón, lelkesült; mint édesanya szeresse növendékeit tisztán, emberileg; idejét szentelje iskolájának; szerezzen magának elegendő képességet hivatala folytatására; legyen tanítványai iránt figyelmes, gyöngéd, szeretetteljes, igazságos; tetteivel, példájával nap, erkölcsiségében tükör; ismerje fel viszonyait, összeköttetéseit, s azok szerint járjon el iskolájába, s azonkívül: feltalálja a módot és eszközt, mely által iskolája virulni fog s abban tudomány s jó erkölcs Isten dicsőségére s az emberek megelégedésére állandóan felmarad, s időről időre tenyészik.

Irta György János,

hanvai hely. hitv. tanító.

A nacionális szinodusra pro die 12-a septembris 1791-ben a szatmári ven. traktusból deputáltatott urak esküvéseknek formája.

En N. N. esküszöm az élő Istenre, a ki atya, fiu, szentlélek, szentháromság, örökkévaló egy igaz Isten, hogy az uralkodó kegyelmes királytól, a helvetica konfesszión levőknek megengedtetett, és ezen folyó 1791-dik esztendőben szentmihály havának 12-dik napjára tett határozás szerint, Budán kezdendő, a vallást és a vallásbeli rendtartásokat felvenni igyekező nemzetbeli gyűlésre, a szatmári venerabilis traktustól választatván és rendeltetvén deputátusul, e részben való követségemet s kötelességemet úgy folytatom, hogy a feltett időre és helyre elmenni igyekezem, a közönséges gyűlésekből, kivéven a betegséget, semmiképen soha el nem maradok, hanem a mikor és a hol kell megjelenek, akármely dolgok forduljanak elő, azokban a szentírástól, a konfessziótól, vallásunknak principiumaitól, szabadságától, ekklézsiáinknak és egyházi rendünknek jussaitól, az országnak is a bécsi és lintzi pacifikációkat megerősítő, s az azokon fundált törvényeitől semmiben és semmi tekintetért elnem távozom: hanem mindezekre figyelmeztvén, valami csak tőlem, minden erőm és nálam levő kegyelem szerint telhetik, a mint út és alkalmatosság fog nyitni, mindazt az Isten dicsőségére, vallásunknak és ekklézsiáinknak javokra, illendő bátorsággal, jó lelkiismerettel és hiv serénységgel elkövetni igyekezem, a mely dolgok felvételnek a gyűlésekbe, disputáltatnak és megállítatnak, azokról minden héten röviden ezen venerabilis traktus tiszteletes tudós seniorának, hogy ha a szükség kívánja, a közönséggel is közölhető reláciomat megtenni deputatus társammal együtt, teljességgel elnem mulatom, melyekre Isten engemet úgy segéljen."

A szatmári nt. egyházmegye levéltárában levő, s 312. számmal jelzett eredetiről közli

Kiss Kálmán.

Adalék a sárospataki főiskola történetéhez.

„Instructio pro Curatoribus Illustrissimi Collegii olim S. Patakini in Regno Hung. intra aliquot annorum decades cum maximo Ecclesiae ac Reipublicae Christianae emolumento mansionem suam continuantis, nunc vero ultricibus per peccata Nostra Jehovae manibus in nos concitatis ingravescens quibusque persecutionis fluctibus cum maximo ac nunquam satis deflendo Ecclesiae ac Reipublicae Christianae damno eodem expulsi, sed ex benigna ac principali nostra Annuentia singularique in Litteras et Literatos affectione accedende etiam fidelium Consiliariorum nostrorum caeterorumque in hoc Regno Patronorum consensu, ac pia liberalitate (donec summus ille Regum ac Regnorum moderator ac oppressae Ecclesiae vindex fortissimus, depreso fluctuum ferociensium tumore confidentium sibi spes praecesque laetum duxerit ad diem) Albae Juliae Transylvaniae, tanquam in bonae spei portu anchoram figentis. Anno Domini 1672. Die . . . .

1. Mivel hogy minden társaságunk felcilitássa az rendes igazgatástul függ, mely hasznos ok nélkül nem lehet: parancsoljuk serio curator hiveinknek, legyenek illendő vigyázásban, hogy az Pataki scholai törvények, az mennyire ez házához alkalmaztathatók, az Collegiumban nagy szorgalmatossággal és szorosan observáltassanak.

2. Senki az mi Kegyelmeiségünkől és hiveinknek Is-tenhez való indulatjokból conferalt beneficiumnak perceptio-jában avagy erogatiojában magát rendetlenül ne ingerálja, hanem várjon kiki azon Curator hiveinknek dispositiojuktól, őket semmi becsstelenséggel nem illetvén.

3. Hogy pedig azon jók rendesebben administraltathassanak, facultaltuk ő Kegyelmeiket, hogy egy hitős számtartót fogadjanak, ki hites lévén az Collegiumhoz, az bejövendő buzát, sajtokat, szalonnákat percipiálja, és annak idejében instructioja szerint administrálja is nagy hűséggel, idővel számot is adván róla.

4. Mivel hogy fejevári Reformáta Ecclesia az Helneki kicsiny proventust, azok számára, az kik az fejevári Collegiumban Város deákinak neveztetnek, donatióval bírja, maradjon azoknak ususokra, és mivel hogy az templomban is

azok szolgálnak az innepi, temetési, lakadalmi énekeknek, az mint az fizetésnek jussa is maradjon azoknál.

Apafi.

(L. S.)

Originale in papiro patenter emanatum exstat Cibinii in A. F. fasc. 23. Libr. I. Tom. I. Litt. P.

Erdélyi muzeum (Josephi Comitis Kemény-Apparatus Epistolaris ad Historiam Transilvaniae Tom. X. p. 375—377).

Közli

Szilágyi Sándor.

Történelmi adatok a szabolcsmegyei református lelkészek „nyolcad“-beli jövedelmére vonatkozólag 1683-ból.

Acta synodi partialis A. D. 1683. die 1 — 2 septembris sub senioratu Reverendi ac Clarissimi viri Domini Urbani E. Ujvari (Érsekujvári) qui suffragio Dei ac fratrum tractus Debrecinensis p. m. Rev. ac. Cl. D. Sam. Köleséri in officio Senioratus, anno et die supranotatis Ujvarasini suffectus est.

1. Sessione, die I. haec sunt agitata post electionem Domini Senioris :

4. Deliberatum est insuper, ut literae de octavis ministrorum matrici huic inscribantur, quarum tenorem hoc ordine videamus.

1. Primum par exhibet mandatum inclitae Camerae Scepusiensis ad G. D. Andream Nagy Capitaneum Calloviensem, talimodo :

Generose Domine,

Amice observandissime!

Servitiorum nostrorum paratissimam commendationem.

Ujvárosi predikátor Tiszteletes Szőnyi István ur ő kegyelme jöve hozzánk, jelentvén, hogy a dézmából cédálándó octávája iránt még eddig satisfactioja nem lehetett; hogy azért Urunk ne busíttassék, azért akaránk Kegyelmedet sze-

retettel megtalálnunk, hogy mint nevezett Szőnyi István urnak s mind a több körüllevő predikátoroknak végére menvén, ez mostani disturbium előtt mi formában szokták volt kiadni ő kegyelmeknek az octavat? és kinek kinek a maga rata portioját adja ki, hogy mi is ne busítottassunk, igazságokban ők is ne fojtassanak meg, és ezután minket is, miképen vitte végben a dolgot, tudósítani ne nehezteljen.

Caeterum valeat bene. Cassoviae. 1. Februarii. 1683.

Celtissimi Principis ac partium Regni Hungariae Domini Emerici Tökölyi Camerae Scepusiensis Consilarii. Super-scriptio:

Generoso Domino Andreae Nagy, Suae Celsitudinis Principalis arcis et praesidii Kalloviensis Capitaneo amico nobis observandissimo.

II. Secundum par exhibet mandatum ejusdem Camerae inclitae ad Gn. Dn. Franciscum Kemecsei, Paulum Borsi, Stephanum Megyesi et Matthiam Dibóczi Decimatores Comitatus Szabolcs, hoc ordine:

Generosi Domini Amici nobis observandissimi Salutem et Servitiorum nostrorum paratissimam commendationem.

Megirtuk ez előtt is Kegyelmeteknek, hogy a Quarta-hoz, Octavához és Sedecimához kezeket ne avassa, ne legyen azok miá továbbvaló baja a Nemes Camarának, melyet most is tudtára akarván Kegyelmednek adnunk, committaljuk, ha ugyan hozzá nyul a dadai processusban való dézmához az ott való Tiszteletes Predikátor Uraimékot illető portiot ne antingálja, ugy cselekedjék a többiben is. De reliquo easdem bene volere cupimus. Datum Cassoviae. Die 28. Jun. 1683.

Nos Celsissimi Principis ac Partium Regni Hungariae Domini Domini Emerici Tökölyi etc. Camerae scepusiensis Consilarii.

Superscriptio talis fuit:

Generosis ac Egregiis Dominis Francisco Kemecsei, Paulo Borsi, Stephano Megyesi et Mathiae Dibóczi Decimatoribus Comitatus de Szabolcs, Dominio nobis observandis.

III. Artic. X. Camerae,

Cujus titulus hoc modo sonat: Institutio pro Decimatoribus.

Census cathedraticus quandoquidem expresse ad Archidiaconos spectat. Quarta item annumerata, Octava et Sedecima Decimis regiis annumerata, non essent ad evitandas confusiones hactenus exactis Quartis, Octavis et Decimis nec non Cathedratico exactis: Decimatoribus serio injungitur ut censu cathedratico pro Archidiacono relicto, pariter etiam Quartas, Octavas et Sedecimas, nullo modo exigant, sed easdem ex decimis regiis excisas, iis quibus competit, colligendas relinquat.

Ime tehát egy érdekes adat, azon, különben általánosan ösmert történeti tényhez, hogy Erdélyben és az ahoz kapcsolt részekben, birtokában volt a református papság azon állami jövedelmeknek, melyeket a reformáció előtt a római katolikus plebánusok használtak. Azon időben még, melyről a közlött okmányok szólnak, a pápistaságnak hire sem volt pl. Szabolcsmegyében. Későbbben következett, mint tudva van, a nagyszerű restauratio.

A debreceni egyházmegye eredeti jegyzőkönyvéből közli

Révész Imre.

Egy régóta érezett szükséget pótló munka ismertetése.

(A legujabb Egyháztörténet kézikönyve, a restauratio korától, vagyis 1814-től, Irta Nippold Frigyes, theológiai magándocens a heidelbergi egyetemen. Előszóval ellátva Dr. Rothe Richárd által. Elberfeld, 1847, 484 lap. Ára 4 frt.

A szellemélet bensőségéhez tartozik az, mely szerint dacára annak, hogy olykor megrázó eseményeket képes előidézni, többnyire saját mélyébe vonulva vissza, végre működését, s mely a legtöbb esetben éppen akkor éli előkorát, midőn legkevésbé sejdítjük azt, s mi éppen azért ismeretlen is szokott maradni azok előtt, kik nem hajlandók azt mélyebb

figyelemmel kísérni, s csak abban ismernek fel életet, mi „lármával járja le önmagát.“ Ez az oka aztán annak, ha mai napság bizonyosan akadnak olyanok, kik ha talán ily című munkáról hallanak: „A legujabb egyház története,“ hajlandók feltenni ama kérdést, van-e az egyháznak még ma is története? egyszersmind magukban azonnal is készen vannak a kielégítő felelettel e kérdésre: hogy ha van, az bizony nem sok lehet!... Megszokva az ősök szent buzgalma által szerzett érdemek feletti nyugalom édes henyeségét, hajlandók vagyunk hinni, hogy az idő megtagadva önmagát, megállott érettünk s várja, míg majd intünk, hogy újra haladhat, ha kipihentünk, kiálmodtuk magunkat. Az természetesen elég guny a szép ábrándokra, ha látjuk, hogy az idő halad tudtunkon kívül is, sőt akarattunk ellen, s ha vele nem haladunk, elsodor .. még sem hagy el, még sem alszik velünk.

Jelen korunkban, midőn ama két ellentétes elem, anyag és szellem, dacára minden közvetítési kísérleteknek, úgy látszik, mindig párhuzamban haladnak egymás ellen, különösen az egyház és általában a vallás az, melyről a legtöbben akként gondolkoznak, hogy e téren már régóta mindennel készen vagyunk, s a mivel talán még így nem állunk, egy pár lényegtelen tankérdés, s annak fogalmazásában egyik vagy másik szó előbb vagy hátrább tétele, vagy éppen helyesebb kifejezés használata, idővel az is mind megjő; ott vannak a theológusok és papok, e hivatal éppen arra való. Hogy eme csekélynek látszó kérdések valamennyien létkérdések, s hogy egy ily kis pont éppen maga a központ, melynek sugárai az összes emberi élet és tevékenység munkakörét átszelik és meghatározzák, az mind nem jön tekintetbe. Hogy egy kis jezsuita kérdés nem csupán a római katolicizmussal azonos már a jelen korban, hanem az összes európai állam és társadalmi életet és műveltséget érdekli, s annak élete az utóbbi kivégzése; vagy hogy az újabb theológiai küzdelmek nem csekélyebb fontosságú kérdések körül forognak, mint az anyag vagy szellem elbuktatása vagy felemelése s áldást hozó uralomra juttatása, vagy ha ez nem, az elanyagosítás átka, s hogy végre például az oly féle fogalmi elkülönzések az egy és ugyanazon élet körén belől, minők: egyházi s világi, a valóságban sokkal túl mehetnek azon, mint azt a „szelid megnevezésektől várnók, s hogy a jelen korban több helyen

feltűnő protestáns egyházi szervezet ennek nyomán végeredményében aztán csak annyiban fog különbözni például egy Nagy Konstantin féle államegyház szervezettől, hogy míg ott államhivatalnokok és papok voltak az egyház és abban minden, a gyülekezet (még akkor csak nép) pedig olyan, mint ki beelégedhetik azzal, ha predikációt hallgat: itt papok és juristák a totum fac... a pap ítél, a jurista büntet, a kivégző kereszt az újabb színezetű eretnokség... emez aggodalmaktól, fájdalom, mi még folyvást nem zavarthatjuk meg a mi helyzettel való megelégedésünket. Nubecula est, transibit! Hanem a kis felleg mélyéből már sokszor omlo alá szakató zápor!

Hanem mire való e hosszú, unalmas bevezetés, mely telve van szemrehányásokkal, alaptalan aggodalmakkal, s hozzá figyelmeztetésekkel???

Ezekkel akartam jellemezni a fencimzett munka irányát, amaz okokat, melyek keletkezését megindíták, s amamententiát, melyet e mű a theologiai irodalomban elfoglal, s szellemének iránytűül szolgál.

Az egész mű alapján komoly szellőztetése a „szép álmoknak“ s fényes okmánytára az egyház legújabb élettörténetének.

Megmutatni azt, hogy amaz isteni örök erő, mely a kereszttyénségben s ennek folytán az egyházban, mint annak formális megalakulásában létezik, nem oly természetű, mi csak egy ideig bir mozgató erővel és életműködéssel, s aztán talán megöregülve leéli önmagát, s henye nyugalomba lép, hanem sokkal inkább egy folyvást tartó erőteljes tényezés, mindig előbbre haladó életfolyam, örök forrásából fakadva s a mult alapján tovább küzdve magát, a jelenben élő s a jövő nagy célja felé törekvő ténye az összes emberi szellem életének, oly központi életforgás, melybe valamennyi más érdekek visszafolynak, ez képezi szerző legelső, legfőbb feladatát; vagy mint Rothe, ki e művet előszóval s szives ajánlattal látta el, kifejezi magát, e mű hivatása kiábrándítani a fényes illuziókból azokat, kik azon véleményben vannak, hogy míg egyéb irányban a legerőteljesebb mozgalom mutatkozik, az egyház, vagy is az egyházak körén belül semmi ilyennemű nem vehető észre, s az egyháznak nincs jelenben története. Sokkal inkább nem theologus is be fogja látni e mű folytán, hogy

az újabb egyház körén belől is oly történet játszik, mi abban folyvást és folyvást többen és fontos tényeket merít fel, s hogy ama forradalom és mozgás, mi abban mutatkozik, cseppet sem kisebbszerű, mint a mi e tekintetben az összes államéletben s tudományban tapasztalható (IV. I.).

És valójában is ama szellemi nyüzsgelem, az újabb és újabb események gyorsan egymásra következő váltakozása, a fölszínre merülő tények bősége, az irányadó egyéniségek, s azok szellemének, jellemének nagyszerűsége, szóval az egész életfrissesség, mi e műben komoly történelmi alapon felépítve s előtüntetve van, első tekintetre meggyőzhet mindenkít a felől, hogy bár a jelenkor egyháztörténelme különbözik is a régítől, eseményekben és gazdagságban nem kisebbszerű, mint amaz, sőt hogy érdekességben s tanulásban sem áll amannál alantabb fokon. A régihez talán mindenben hasonló eseményeket itt természetesen keresnünk nem lehet. Az időnek és az azt mozgató szellemnek eredetisége épen abban áll, hogy az sohasem ismétli önmagát. Új tényezők és okok új jelenségeket és eredményt hoznak elő, s minden időnek, minden kornak meg van saját jelleme, szüksége és célja, melyet fedeznie kell, s mely felé törekvései irányulnak, s egviki idő a másikkal csak annyiban esik össze, hogy parallel helyek merülnek fel folyamán. Az egyház herosi korszaka lejárt a magát; egy Néró alatti üldözés, egy párizsi vérnász, egy spanyol inkuizició s más számtalan ilyen, az idő szelemében nem történhetik meg; ma már pénzen sem lehet vásárolni embert amaz alias szolgálatra, hogy hasábot dobjon ama rakásra, melyen egy Husz vagy Servét csontjai elhamvadtak s a máglya sistergő lángjait ma már az időszelleme folyja be.

Hanem azért nem kell hinnünk, mintha a csatatér ma kevésbé nézelmes volna, mint valaha. A küzdőter ugyanaz, csak a küzdő egyéniségek jelleme más. Csak a fegyverek vannak kicserélve. Az egyház belebb vonulva önmagában, nem annyira külső történeteket képes felmutatni, mint inkább belső forradalmat. A külső háttérbe szorul az eszme küzdelme elől, s az újabb egyház történetét a tankifejlesztés és tisztázás története képezi. De azért nincs-e oly nagy például egy Schleiermacher jelleme, mint volt Augusztinusé, s avagy kevésbé érdekes-e egy Stahl vagy Hengstenbergi alak,

mint volt egy Stylites Simoné, s végre Bauré, mint vala egykor Arius, vagy Basilidesé?

Egyébiránt, hogy mily gazdag e mű tartalmában és történelmi materiálékban, arról táblázatának egyszerű áttekintése is meggyőzhet bennünket.

Az egész mű nagy egészét Rothe Richárd mély bensőséggel irt, már fentebb szóba hozott előszava nyitja meg. Ismerteti a szempontokat, melyek e művet egészen kedves és régóta várt jelenséggé teszik a jelen theológia irodalmában. Oly mély érdekeltség a vallás ügye iránt, minő e sorokat sugalta, csak egy oly veterán lelkéből származhatik, ki mint Rothe egész életét, szívének minden dobbanását a vallásnak s erkölcsiségnek szentelé. Kár, hogy az aggastyán mester nem érhette meg ama kedves fogadtatást, melyben egyik tanítványának műve idáig is részesült Németországban! Emez előszóhoz van függesztve szerző saját előbeszéde, melyben különösen az általa felfogott történetek kiinduló pontjának fontossága felett ad nyomós áttekintést, s számot ad álláspontjáról a történelmi tárgyalással szemközt. Ezt fejti ki bővebben a „bevezetés“ is, melynek érdekét neveli az, hogy abban érdekes szemlét tart az újabb egyház története felett írott művekről. Már maga a röviden oda vetett éles jellemzés és bírálat mutatja, hogy a fiatal szerző éles ítészi tehetséggel s otthonos történelmi jártassággal rendelkezik.

Maga az egész mű három könyvre van felosztva, melyek aztán fejezeteket és cikkelyeket tartalmaznak. Az első könyv az előbbi korszak (1814 ig) resultatumait s a megkezdett korszak lényegét tünteti fel hat cikkelyben. A második könyv címe: a katolicizmus legújabb története, három fejezetre osztályozva 27 cikkelyt tartalmaz. Az első fejezet a pápaság történetét VII. Pius restauratióján kezdve egész 1866 ig adja, s mily jelesen, elég legyen csak annyit megemlíteni, hogy a következő című cikkely „A Jezsuitarend visszaállítása és kiterjedése“ közkívánatra külön lenyomatban is megjelent. Ugyanezen könyv második fejezete a külső országok történetét adja, Olasz-, Spanyolországban, Portugalliában, Francia-, Angol-, Svájc-, Németalföld, Oroszország és Amérikában. A zárfejezet e könyvben a németországi katolicizmus tüzetes és teljesen kimerítő ismertetésének van szentelve. A tények, melyek abban előfordulnak, még eddig egy ilyenmű

munkában sincsenek oly leplezetlenül, mondhatni egész rideg valóságukban föltüntetve és jellemezve, mondhatni az egész fejezet az, melyben e mű több oldalú jelességei tetőpontjukat érik el. A harmadik könyv alatt a protestantizmus legújabb történetei tárgyaltnak. Az első fejezet címe: A német theológia története, a másodiké: A német egyház története és a zárfejezeté: A külföldi protestantizmus és a görög egyház történetei.

Mi magát a tárgyalási modort, berendezést és kivitelt illeti, szerző minden nevezetesebb forduló pontnál áttekintését adja az előtérbe lépő eseményeknek és szellemirányzatoknak, mi természetesen lényegesen megkönnyíti a bővebb tárgyalás figyelmes végigkísérését és felfogását. Az így adott áttekintésnél már előre ismerjük a tények jellemét, melyekkel a részletes tárgyalásnál találkozunk. Fölkeresni a tényeket legmélyebb belsejökben, felderíteni az eszméket, melyek a külső történeteket mozgatják s élesen jelezni az egyéniségeket, kik egyik vagy másik eszme szolgálatába léptek, ez képezi szerző erős oldalát. Okát és alapját fürkészni mindennek, a tényekből annak okára menni vissza, ez folytonos irányzója a műnek, s ez eredményezi egyszersmind azt, hogy az egész életteljes összefüggés és kérlelhetlen következetességű logika s belső egység. És mi mindennek alapját képezi, az elfogulatlan történelmi hűség s okmányi alap. Valóban meglepő ama könnyűség, melylyel szerző adatait összekeveri s ama szép rend, melylyel ő azokat berendezni érti. Másrészről épen oly dicséretes a komoly, higgadt nyugalmasság és elfogulatlan modor, melylyel szerző a legellenesebb nézeteket is bírálja. Részrehajlatlan igazságszeretete, mely saját iskolájára is kimondja a hibát s ellenségének is megadja az igazat, az ellentábor előtt is tiszteletessé teszik e művet, s hogy mennyire saját magával igyekszik ő megcáfolni mindenkit, elég legyen felhozni például a 68 és 69 lapot, hol egyik pápa rendeletének csalthatatlanságát a másikéval vonja le s kimutatja a nézetkülönbséget, mely egyik s másik közt létezik, de a melyet azért mindenik csalthatlannak proklamál, ha másképp nem, az előbbinek lerontásán is; vagy a 328 és következő lapokat, hol az orthodoxia tulhajtásait saját emberei által igyekszik kimutatni, avagy végre a 35-ik kacsot, hol Schleiermacherre is kimondja az igazat, kit egyébként nagyra becsül.

Ennyi épen nem tudicsérő jelességek mellett a mű nyelvezete az, mi talán nem épen minden tekintetben kielégíthető. Talán a tárgyak komolysága teszi azt, hogy hangja majdnem hideg marad s a mély spekuláció és ítészet rovására az irányi tökélyre nem sok gond van fordítva. Szerzőnek egy pár kedvenc kifejezése egészen megszokottá leszen s több helyen úgy látszik, önként keresi a frázisokat, melyek pedig nem mindig találunk. Az élénkebb irány, mi például Schenkelt és több másokat annyira kedvenc íróvá tesznek a komoly theológiai téren is, már csak azért is kíváncsú lett volna, mert e mű nem csupán szakemberek kezébe van szánva, s hol a nyelvezeti tökély erejét és varázsát a tartalom sérelme nélkül lehet felhasználni, azt alkalmaznunk lehet, anélkül, hogy ezáltal a hatás-hajhászás bűnébe esnénk.

És e ponttal összefüggésben rövid ismertetésünk záradékánál, s egyszersmind a fölülre függesztett cím igazolásaul szabad legyen még e következőket megjegyeznünk.

Szükséget pótló munkának nevezzük e művet azért, mert ilynemű dolgozat nem az, hogy e téren még szegény magyar irodalmunkban, hanem magában a német theológiai irodalomban sem létezett eddigelé. Különösen nem theológusoknak megismernedni az e téren kifejtett újabb mozgalmakkal s irányzatokkal már csak egy célszerű kézikönyv hiánya miatt sem igen lehetett. Az ilynemű elzárkozottságnak, mondhatni hozzáférhetlenségnek oka aztán az, ha egy kész theológiai dolgozat, például egy dogmatika, mely valamely szerzőt egy határozott állásponton tüntet föl, nem szakember előtt soha sem lesz érdekessé. Egy magasan, már kényelmesen elhelyezkedett merészkedőt, ha még egyszer oly szédelgő is az, senki sem fog már valami nagyszerűen megcsodálni, míg a küzdelem, melylyel odáig megbirkoznia kell, inkább magára vonandja mindenki figyelmét. Vagy hát nem élünk ily prózai hasonlattal. Minden eszme csak úgy érdekes, sőt megérthető, ha ismerjük a forrást, melyből fakadt, s a pházisokat, melyekkel magát tényezte s életrevaló képességét igazolta.

Hanem szükségét pótló munka e mű még egy más tekintetben is. Csak saját házi szükségégeinkről beszélek, mert mások ökonomiáját nem ismerem s azokba avatkozni nincs jogom. Egy akadémiai tanuló a theológia hallgatására lép. Ott hallgat megállapítva resultátumokat, s hogy a resultátum

magában még nem történet, sőt hogy ellenkezőleg annak alapját ez utóbbi képezi, azt mindenkinek be kell ismernie. S tanítjuk-e mi eme történeteket? Sokan a dogmák történetével fognak e kérdésre felelni. Hogy ez sokat ér, igaz, hanem hogy nem mindent tesz meg, tagadni szintén nem lehet. A dogmák történetének megismertetésével eléri a theológiai tanár azon célt, hogy megmutatván a különféle tanirányzatokat, bebizonyítsa, mennyiben van neki azok ellenében igaza. Hanem épen itt van aztán egy ür, a dogmák története (helyesebben tanfejlés története) hasonlólag az egyháztörténetével nincsen áthozva a jelenbe. Ma már nem elég a sabelliárizmusról vagy több másról beszélnünk, Strauss, Baur és mások is dogmatörténeti személyiségek, s nem lehet tagadni, hogy az ő álláspontjuk is a történetből nőtte ki magát s azon halad tovább s ezek ellenében is igazolnunk kell magunkat. Hanem hogy az efféle igazolások sikeresek lehessenek, csak úgy történhetik meg, ha a hallgatók előtt is ismeretes a tárgy, melyről beszélünk, mi ha másként nem, csak az által eszközölhető, ha utasíthatjuk őket oly forrásra, melyből e tekintetben meríthetnek. S szerény nézetem szerint e célra alkalmasabb művet nem ismerek: Dörner legujabban megjelent, következő című műve: „Geschichte der protestantischen Theologie, besonders in Deutschland, nach der principiellen Bewegung und im Zusammenhang mit dem religiösen, sittlichen und intellektuellen Leben betrachtet“ inkább szorosán belső történet s kész rezultátumok ismertetése mint történelmi végig kísérés és mi legfőbb hiánya, pártszinezetű; több lényeges fontosságu theológusról csak futólagosan emlékezik meg és pedig csak azért, mert iskolájának határozott ellenlábas. Schwarz, Ketnis és másoké inkább csakis Németországra vonatkoznak. Mig most ismertetett munka kicsinyben egészen fedezheti szükségünket.

Azon ohajtással, vajha akadna egyéniség, ki e művet honi nyelvünkre is átültetné, részint mutatványul, részint megjegyzéseink igazolásaul, csekély kihagyással álljon itt a következő hirtelenélett fordított fejezet.

Schleiermacher mint theológus.

„Beszédék a vallás felett a műveltekhez“ volt a mű, melyben Schleiermacher az előbbi századtól elbucsuzott (1379), a „Monologiák“, melylyel ő az újonnan beállott századot üdvözlé (1802). Mint alig más valaki az idők magasán állva, áthatva annak összes szellemerői által, s a klasszikus s filozófiai képzettséget életerőtéljes kedélylyel s éles értelemmel egyesítve, mindezen tehetségeket ő a vallás szolgálatának szentelé, és „az ő ifjuelevenségü lelkesültsége mint fris reggeli lehelet érint meg bennünket, s érezzük, hogy benne a század géniusza kormányozza szárnyacsapásait.“ Ismét visszavezetni a vallástól elidegenült kortársakat, ez volt az ő legmagasabb feladása; „ő a morál kenyérmorzsáin táplált vallást ismét visszahelyezi saját jogába s visszaadja annak az őt megillető tiszteletet,“ ő megmutatja azoknak, kik azt megvetik, hogy az, mit ők vallásnak tartanak, s mint ilyet megvetnek, épen nem maga a vallás, hanem csak holt üledéke annak s hogy a vallás nemcsak hogy kiegyeztethető a szellem legszabadabb életével, nem, — hanem az egyszersmind maga az élet forrása s legmélyebb gyökere minden szellemi életnek.“

Egyébiránt az, miért ő csatára kél, nem a régi egyházhit többé. Neki már nincs teendője amaz óhittü, barbár jajkiáltásokkal, melyek szeretnék ujra felemelni a zsidó Sion szétrombolt falait. Annál kevésbé akar ő dogmák vagy symbolokkal bajlódni; ellenkezőleg jól tudja ő, hogy épen azért, mert azokba közönségesen a vallás lényegét szokták helyezni, az által maga a vallás is megvettetik. Ki csupán a vallástantételeket és véleményeket ismeri, az még korántsem ismeri magát a vallást. Ellenkezőleg annak gyökere legbelsőbb mélyében fekszik az embernek, és az sem a tudományhoz, sem az erkölcsiséghez nem tartozik, nem is ismeret vagy cselekvés lényegében, a mennyiben annak sajátos jelleme az é r z e l e m.

Minden egészséges érzelem már magában vallásos, s a vallás átalában a legértelmesebb érülközése az énnék az univsummal.

Azon álláspont, mely a „Beszédék“ kiinduló pontját képezi, lényegében teljesen Spinoza-féle pantheizmus; a termé-

szet abszolút, az Én meghatározott és függő. Öntudatában az universonak való viszonya által van meghatározva. Hanem emez álláspont egyszersmind egészen különbözik a „Monológiák“-étől, melyben már az Én, mint egyáltalában önmagát meghatározó jelenik meg, s a „Hittan“-étől, melynek alap-gondolatát az Istentől való föltétlen függés képezi. Ama pantheistikus világnézetnek, mely az előbbiben napfényre lép, oka az, hogy Isten és világ nem egymáson kívül vannak tartva, s hogy abban csak az univerrumról, a világról, leg-feljebb egy világszellemről van szó. A megváltásba helyezett hitfogalma is nem a názáreti Jézus meghatározott személyiségéhez van kötve, — mi pedig egyedül képezi a keresztyén vallás lényegét, — hanem neki legfeljebb csak oly közvetítő erő tulajdoníttatik, mely által Isten a töle elesett s romlásnak indult világot önmagával való összeköttetésben tartja meg abban, ki a keresztyénség körén belől áll.

A különbség Schleiermacher emez első és későbbi gondolatformái között tagadhatatlanul igen nagy; hanem dacára ennek, valamint saját magára nézve a későbbi kifejlés alapját a vallásos kedély képezése, hasonlólag a „Beszédek“-ben is épen ama nemes érzelm, férfias komolyság és lelkesült irány, azt áthatja az, melylyel nemcsak kortársaira gyakorolt hatalmas befolyást, hanem mi még ma is hivatva van arra, hogy az igazság természetes beszéde által egy új nemzedéket idézzon elő. A bevezetésen — mely a cselekedetek általi megigazulást tárgyalja, — és a záradékon kívül, — mely az emberi élet azon ellenmondásait mutatja ki, melyek csak a vallásban találhatják föl megoldásukat, — különösen a közbeeső fejezetek azok (a vallás lényege és kifejlése, a vallás társulati iránya, vagy az egyház s a különféle vallások az azokban megjelenő világnézet szerint osztályozva), melyek telve vannak oly találó gondolatokkal, melyek még ma is értékesek.

Hasonlólag a „Beszédek“-hez a „Monológiák“-ban is fölismerhető Schleiermacher későbbi gondolatainak nagyobb része, de természetesen egészen kifejtetlen alakban, noha a „Beszédek“-étől abban különbözve, s hogy ezek már inkább Spinozza s hozzá Schelling bölcsészetének, amazok Fichte tanának alapjára vannak fektetve. Az Én képezi központját a vizsgálódásnak; a szellem, hogy kizárólag birhassa önmagát s visszavonulhasson mindattól, mi nem ő maga, — leg-

belsőbb öntudatába mélyed el. Mint ismerjük meg magunkat eme vizsgálódásban, az nem függ a véletlentől, annál kevésbbé attól, mint sikerül az akaratnak a külső előterjesztés; mert mind ez nem maga az Én, hanem csak a világ. Hanem nemcsak az idők folyamában halandó, sokkal inkább az örökkévalóságra nézve halhatatlan, nemcsak földi, hanem egyszersmind mennyei életet is kell az embernek folytatnia. Vizsgálódás és érzelem gyorsan változnak egymás után, és az idő új dolgok elé visz bennünket; hanem valahányszor belső magunkba tekintünk, mindannyiszor már az örökkévalóság országába vagyunk egyszersmind s látjuk a szellem életét, mit nem változtat meg a világ s nem képes megtartani az idő, mert az maga teremti világot s időt. Mily lényegesen különbözik eme kevély önérzet a dogmatika abszolút függésének érzelmétől, nem szükség bizonyítani; dacára azonban ennek, itt is megmarad amaz alapgondolat, hogy azt, a mi subjectiv, a mi sajátosság, soha sem lehet megvetni, sőt inkább, mint szükséges mozzanata a szellemnek, kell, hogy elismertessék.

Eme két műhöz csatlakozik egy hasonnemű harmadik irat „Karácsony ünnepe,” 1803. évről, mely dacára ama rövid időköznek, mi megjelenését amazokétól elválasztja, szerző álláspontját ismét lényegesen kifejtettebb magaslaton tünteti föl. Ebben a keresztyénség legkülönfélébb felfogási módosulatait látjuk a karácsonyfa körül békés egymásmelletti viszonyban összecsoportosítva és kölcsönös vitatásban elismerve. És mint Göthe, ki legkedvencebb alakjaiban saját énjének egy-egy vonását tükrözte vissza, Schleiermacher is saját személyiségéből meríté azon mozzanatokat, melyeket a különféle személyek által képviseltet. Eduárd előszeretete, János evangélioma és a christologia speculativ megalapítása iránt; valamint Lénárt kétkedő kritikája, nemkülönben Józséf alapgondolata, hogy minden vallásosnak sajátképi lakhelye az érzelem subjectivitásában van; valamint Ernestszt kedvence ideája, hogy a Krisztusban, mint bűn nélküli személyiségben helyesen hitt a jelenlegi keresztyén meg tapasztalásból merített multa való következtetésen (Rückschluss) alapul, — mind oly nézetek, melyek saját lelkében emelkednek fel Schleiermachernek. E mellett azonban mind ezen felfogásokról, Krisztus személyisége alapján más sok-

kal szorosabban van egybekötve a megváltás tudatával, mint ez a „Beszédék“- és „Monológiák“-ban történik.

Schleiermacher e nemü összes tevékenysége azonban még teljesen azon átmeneti időszakra esik, melyet ő 1802—1809-ig Halléban, mint egyetemi lelkész s rendkívüli tanár töltött el. Ama munkásságnak megkezdésével Berlinben, hova mint az új egyetem egyik alapítója hivatott meg, (1810) már egy egészen új korszak válpontján tűnik fel, melyre őt — az elnyomatási és felszabadulási évek erőszakos eseményeinek befolyása alatt állva, s azokat mint hatalmas alkalmi szónok (p. o. 1806. és 1813.) maga is átélte, — maguk a körülmények emelték fel, s melytől kezdve az összes filozófia és theológia tervszerű átvizsgálása- és megalapítására szentelte minden idejét.

Filozófiai munkáinak már maga száma és értéke is elégségesek arra, hogy maradandó emléket biztosítsanak részére; minők pl. a plátói dialógok művészi fordítása s magyarázata és kimerítő filológiai dolgozatai, Heraclit fragmentái, Apoloniai Diogenes, Anaximander, Aristoteles nikomachiai etikája fölött; mindenek előtt pedig saját etikája, mely részint az eddigi összes ethikai rendszerek bírálata, részint a kötelesség, erény és erkölcsi jó fogalmainak éles körvonalozása által rendkívüli befolyással volt az összes erkölestani materialék tudományos megismerésének kimélyezésére. Ezek mellett egész serege áll az apróbb munkálatoknak, közöttük értekezések, politikai körülmények felett; minők pl. az egyetemek berendezése, a kivándorlási tilalom és a különféle kormányzási alakok fogalma felett írott értekezések.

Filozófiai jelentőségét azonban messze túlhaladja az ő theológiai fontossága. Gondolatai mind megannyi lökés volt a theológiának, ugy bölcseلمي, mint történelmi és gyakorlati egyes alaptanaira nézve. A történet bírálati mezőn már Halleban kifejtett tevékenysége alatt fényes bizonyosságát adta éles ítészetének a Timotheushoz írott levél felett tett buvárlat által (1807); ezt követték aztán az illető bírálati kérdésekre nézve nem kevésbé elhatározó dolgozatok: Lukács evangyélioma, Papias bizonyásgtétele és a sabellianizmus felett. S bár mennyire tovább haladtunk legyen is mindezen kérdésekben azon ponton, melyen Schleier-

macher ezen időben állva, s bármennyire nem jöhetnek is azon kori rezultátumainak nagyobb része a tudomány jelenkori állása mellett tekintetbe, mindez Schleiermachernek az összes tudományosságot átható kezdeményezését csak annál nagyobb tiszteletet érdemlő fényben tünteti föl.

Gyakorlati tekintetben különösen egyházi beszédei s a Homiletikának adott új irány az, mi e téren neki maradandó emléket biztosít. Hanem hogy mennyire egész lelkével részt vett ő ezenkívül valamennyi fontosabb korkérdésekben, megmutatta 1817-ben az unió ügyében kifejtett buzgalma, 1818-ban a Harms-féle tételek felett Ammonhoz írott utbaigazítása által; 1814-ben az urvacsora feletti kérdésnél, valamint a Hengstenberg-féle kámzsáskodás által a theológiának ugyanazon időben megkezdett elpusztítása felett irt s Lückéhez intézett körlevele által.

Mindezen egyes szolgálattételek azonban messze háttérbe lépnek a speculativ theológiának általa adott új megalapítása előtt, különösen a theológiai studium azon enciklopedikus előterjesztése által, melynek következtében azt filozófiai-, történelmi- és gyakorlati theológiára osztja fel; dogmatikát és morált a történelmi, apologetikát és polemikát a filozófiai disciplinák körébe helyezvén be, és ily módon a saját képi dogmatikát egészen függetlenül tárgyalván a filozófiától; — mindenek felett pedig, mi életének főmunkáját képezi, s mely által a gondolatszegénynyé lett theológia előtt egy tartalomdús eszme világát tárta fel, és a melyen a későbbi kifejlődés sokoldalu iránya is alapul — Hittana által. (A keresztyén hittan az evangyéliomi egyház alaptételei szerint. I. kiadás 1821—22. II. kiadás 1830—31.).

Azon alapgondolatok, melyek e téren teljes forradalmat idéztek elő, egyszerűen így jellemezhetők: a dogmatikára nézve nem az írás betűje, nem symbolformák, de nem is az egészséges emberi értelem képezik a sinórmértéket, hanem ezek helyére a vallásos öntudat és vallásos érzelem állapota helyeztetik, mely előtt minden tantétel csak annyiban igazolható, amennyiben azzal öszhangzásban áll. A vallásos öntudat emez állapota már egészen másként van meghatározva, mint ez Schleiermachernél ezelőtt történt; az többé nem az Én-nek értelmes érülködése az universummal, nem is az önmagában álló, az önmagát meghatározó Én; miből Schleier-

macher most kiindul, — az a föltétlen függés Istentől. Hanem ki ne ismerné föl azonnal itt is a mély és föltisztult nézetekben a „Beszédék“ és „Monológiák“ alapvonásait. És a h'ttan régi scholastikus meghatározásáról itt nincs többé szó; a kéttermészet és három egységtan lényegesen átalakítvák a közvetítési alapon Krisztussal való életközösséggé, az eredendő bűn közös bűnné emelve. Így tisztul meg aztán egyidejűleg a vallás nagy részétől ama régi dogmás materiálék terhének, mely nem igazolható a vallásos érzelem előterjesztése előtt, s miáltal nemcsak a keresztyén eszmék tiszta magva mentetik meg, hanem az egyszersmind örök igazságában s az ember legbelsőbb szükségeivel teljes öszhangzásban, oly tiszta fényben terjesztetik elő, mint soha is azelőtt.

Már maga e mű felett támadt több oldalú tüzetes vitatások nagy száma eléggé mutatta azt, mennyire igyekezett mindenki tisztába jönni amaz ujkorszakot alkotó eszmék felett, melyeket az megindított, Rätze barátságos üdvözlétéhez, melylyel ő e művet fogadta, valamint Brannistörökvééséhez, melynek célja némely nehézségek elhárítása volt — csatlakozott Rozenkranz magyarázta, ki Hegeli állásponttól indulván ki, ezen alapon akarta a Schleiermacheri rendszert felfoghatóvá tenni, s míg az orthodox Steffers s a nacionalista Boéhr erősen polemizáltak Schleiermacher valláshatározata ellen, Schmid Schleiermacher hittanát a „Beszédék“-kel akarta viszonyba hozni.

Baur megtámadásának alapja Schleiermacher ellen, lényegében tekintve, már ezen korban is az, mely e részben valamennyi későbbi művein végig vonul, s legujabban kiadott „A XIX. század egyháztörténete“ cím alatt megjelent dolgozatát is, hol a „Hittan“ birásának nem kevesebb, mint 30 lap van szentelve, annyira jellemzi. S míg a Schleiermacher ellen orthodox állásponttól kimondott modern eretnekségek általában csakis becsmérlesen és gyanusításon, s távolról sem tudományos megcáfoláson alapulnak, s míg p. o. maga Kölner Schleiermacher rendszerét — dacára minden egyháziasságának — nemcsak a keresztyénség aláadásának, hanem általában minden vallás és erkölcsiség felforgatójának bélyegzi: Baur kritikája olyan, mely minden esetre megérdemli figyelmünket, s épen azért, dacára, hogy azt

megcáfolni vagyunk kénytelenek, tüzetesebben kell arról valamit szólnunk.

A Baurféle kritikának általában mindjárt már alap-gondolata is hibás. A XIX. század egyháztörténetének egészen az értelem demokratikus principiuma és a keresztyén-ség morális joga közt kötött alkotmányszerű szerződvény újra meg újra előtérbe emelt képe már itt föl ismerhető, mi mesterségesen egybecsatolt kötelék lehet ugyan, hanem tartósságra itt épen azért nem is számíthat. Ő Schleiermacher munkáját legteljesebb kísérletnek nevezi arra, kiegyeztetni oly ellentéteket, melyek természetöknél fogva belsőleg soha össze nem egyeztethetők, s még annál kevésbé köthetők egybe valamely egység oly külső köteléke által, mi előbb vagy később szükségképen magától felbomlik.

Nem kell azonban felejtenünk, hogy a keresztyénség és értelem közötti ellentétnek itt fölvelt előtétele mindenek előtt olyan, mit az egész újabb theológia megcáfolt; s más részről, hogy az egyháztan mellett a külső formák ki nem elégítők s sokkal inkább kell, hogy azok feladassanak, s mindemellett az alapot képező, csak inaequal is kifejezett eszmék nem az, hogy helyek, hanem nélkülözhetlenek lehetnek, azt leg-újabbban is megmutatta a roformált egyháztannak Scholter által tett elvszerű átalakítása.

Schleiermacher rendszerét illetőleg Baurnak a száalka az lehet szemében, hogy ő előadott tantételeiben lehetőleg az egyházrendszerre támaszkodik, de a minek nála mindezek dacára is egészen más értelme van, s valamennyi sarkalatosabb gondolatának egészen más nézet képezi alapját, mint ez az egyház tanében történik. Eme tény teljesen igaz; mások, kiknek pedig szintén van ítéletök, csakis úgy vélekednek, hogy Sch.-nek épen azt köszönhetjük, hogy ő az egyházdogmát ily intensiv alakította át s új eszméket öntött a tartalom-szegénynyé lett formákba.

Schleiermacher sajátlagos álláspontja, dacára határozott pantheisztikus ellenességének, hittanában is megmaradhat sajátos pantheisztikus lenni. Még pedig miért? Mert ő az Isten és világ közötti viszonyt mint immanenst jelzi. És avagy nincsen-e minden gondolkozó, sőt nyilván theistikus theológus is arra kényszerítve, hogy a transcendens helyére immanenciót helyezzen, s avagy nem nyilvános különbség van-e a tulajdonképi pantheizmus és azon pentheizmus között, melyet

nemesak Schleiermacher, hanem például Sweizer, Schwarz és Scholter is képvisel. Bármennyire mutassa is meg Baur, hogy Sch. az isteni tulajdonság és trinitásról adott tanában megtagadja Isten személyiségét, s hogy az ő istenfogalma nem más, mint puszta levés (Sein), melyben semmi immanens különbségnek nincs helye, mindennek örve az, hogy Hegelnek az abszolút és személyességről kifejtett nézetét a Schleiermacheré alá vonja, nem tekintve arra, hogy ez utóbbi definíciója alapján vajh mennyire különbözik amazétól.

Az meg éppen szomorú behatást képes gyakorolni, ha Baur mondja: „Schleiermacher saját „Hittan”-át sokkal orthodoxabb színben iparkodik föltüntetni, mint a minő az valójában.“ A keresztyénségről orthodox nézetek alapját senki sem ásta annyira alá, mint éppen ő, mégis ezt senki sem akarja oly kevésbé bevallani, mint éppen ő! Hanem ez világosabb szavakkal nem más: arcába dobni Schleiermachernek ama nézeteket, melyeket egész életén keresztül nyíltan bevallott; és pedig csak azért, hogy ily módon már hazugnak deklaráltassék. A mily mértékben őrizkedett ő az orthodoxia merev formáitól, másrésről éppen oly bensőséggel csüggött a keresztyénség lényegén. Ez utóbbinak kelt ő ki védelmére, s azt oly győzelmesen is vitte keresztül, mint kívül senki más, hanem az orthodox formákat soha sem adoptálta, sőt nyíltan küzdött ellenök. Hogy pedig új eszméinél lehetőleg a régi hagyományos egyházi kifejezések mellett igyekezett megmaradni, az éppen helyén történt akkor, midőn némelyek a régi kinem elégtő kifejezésekkel együtt az alapot képző igazságokat is megveték, míg mások a formák mellett elfelejték magát a lényegét is.

Hanem ha Baurnak Schleiermacher elleni torzonkodásában már egyetemességben sincs igaza, egyes gyanúsításai csak annál kevésbé igazolhatók. A legfontosabb ezek között, hogy Schleiermacher a megváltás absztrakt fogalmának helyére, a megváltó konkrét fogalmát állítja. Hanem honnan származék hát a megváltás fogalma? A magában és magáért, valamint a magábanimagáért létezésnek, nemkülönben az objektivitás és szubjektivitás, s az objektivitás és szubjektivitás egységének kategóriái mindaddig nem képesek a történeteket saját schablone-jok szerint konstruálni, míg az individuális személyiség saját jogába emelve nincs. Baur nézetének alapját éppen azon tétel képezi, min a Strauss-féle előterjesztés is tör-

ténik, hogy t. i. az ideál már természeténél fogva sem olyan, hogy annak egész telje egy individuumba lenne dugható, s Strauss állítása különösen Schweizer által különben is alapjában levén megdöntve, Baur konkluziója is magában elveszti talapzatát.

Egyéb tekintetben is különösen a krisztológia az, mi a legtöbb alkalmat szolgáltatja Baurnak arra, hogy kedve szerint köthessen bele Schleiermacher rendszerébe; mindenkéltől pedig abban ama gondolat, hogy Krisztus, mint megváltó, épen úgy ösképi, mint történelmi is egyszersmind. Hogy Schleiermacher e kérdést végérvényűleg fejtette volna meg, azt ma már aligha sok theológus fogja állítani; bár mennyire hiányosak legyenek is azonban e részben való argumentációi, mennyire helytelen a Baur-féle tétel is: hogy ilynemű konstruáláshoz bármely más személyiség is használható, épen gunyjaul a legujabban tett történelmi vizsgálatoknak, melyek az eszme és annak megjelenésej közti összetalálkozását a Krisztusban oly csalhatatlanul dokumentálják, mint soha az előtt.

A „Hittanhoz“ egészen hasonló módon bírálja Baur Schleiermachernek Brettschneiderrel folytatott kettős polemiáját is az elválasztástana és János evangyélioma feletti kérdésben, hanem egy cseppel sem több igazsággal. Brettschneider „Aphorismai“-ban kimutatván amaz ellenmondást, mely a Luther-féle theológiára nézve a konkordia formák következtében létre jő (melyekben az ember megjobbultatási tehetetlensége és természetes ellenállása az isteni kegyelemmel szemközt, következetesen a Kálvin-, nem pedig a Luther-féle elválasztási tanra vezetnek), hogy ilynemű konszekvencia kikerültessék, az előtétel feladását kívánta. Ennek ellenében Schleiermacher, határozottan ragaszkodva az előtétel, mint Kálvin-féle konszekvenciához; az utótételt az által kívánta szelidíteni, hogy ő a kárhoztatást is mint szükséges kifejlési mozzanatot vette fel. Megvolt az ok, a miért Baur beleköthessen. Kifogást tesz, hogy Schleiermacher a Kálvin-féle formát nem közönséges, hanem determinisztikus értelemben fogja fel. De hogy Sch. e tekintetben egyáltalában nem tévedt, azt Schweizer és Scholter későbbi vizsgálatai ujabban is bebizonyíták. Épen így áll a dolog a többi vitakérdésekre is, hogy Schleiermacher Brettschneider „Probabiliái“-nak dacára János evangyéliomának valódiságát szorosán tartja. Hogy e tekintetben vetett alapjai sem voltak helytelenek, maga Brettschneider beismerte azzal, hogy vizs-

szavonta nézeteit; s habár ezen kérdés azonkori fázisánál Schleiermacher argumentációi sem olyanok, melyek mai nap is érvénynyel bírnának, a dolog cseppet sem áll másképen Baur hipotézisére nézve sem, s azon szemremrehányása, hogy tisztán bírálási kérdések korántsem dönthetők el általános előreföltevésekkel, bizony inkább ráfér az ő, mint Schleiermacher cégjére. S ha végre Schleiermacher Krisztusképének is megvannak talán a maga nem történelmi oldalai, a melyek mai napság már nem tarthatók, e tekintetben való megítélésénél a kérdés nem az, mennyit érnek egyes rezultatumai, hanem az: elvszerűleg vannak-e azok megalapítva és keresztül vive. És azt csak maga Baur is befogja ismerni, hogy Schleiermacher „Hittana“ első sikerült kísérlet arra, hogy a keresztyén hittartalom, mint az emberi szellem eredeti sajátja tüntessék fel, s mely az ő legbelsőbb mélyéből fakad fel, nem pedig kívülről belehurcolt valami, s hogy éppen azért az újabb theológia kifejlése menetét követni se lehet anélkül, hogy ezt ne ismernők. Annak korszakot alkotó jelentősége éppen azért van, mert az egész későbbi kifejlés azon nyugszik.

Mindez pedig csak az által történhetett meg, mert e mű szerzője lépést tartott az idő összes kifejlésével. Azért nézhetett ő életének oly prófétai tekintettel a jövőbe is, mely előre belátta ama válságokat, melyeket ő már meg nem érhetett.

Mily tisztán belátta ő az éppen ezen korban külső tekintélylyel föllépő Hengstenberg-féle intriguákat. Mily határozottan kikel azon érdemes egyéniségek mellett, kiket racionalistáknak neveztek el?

Azon végrendelet, melyet e tekintetben az egyházra nézve tesz, mai nap már valójában kettős figyelmet érdemel, midőn mindaz, mitől ő előre félt, oly komoly valódiságban lépett életbe; fönséges alakja még ma is méltán kell, hogy megújítson és lelkesítsen arra, hogy el ne vesszítsük a bátorságot tovább haladni az uton, melyen ő haladt. Mert csak az általa kimutatott alapon a hit és tudomány legbelsőbb egységességén szállhat üdv az egyházra és béke az egyesekre. Mily fönségesen megmutatta ő ezt még béke-telejes kiköltözése által is. Mert azt soha sem szabad elfelejtenünk, éppen a jelen valóságai között, hogyan bucsuzott el tőlünk jelenlegi egyházunk eme pátriárkája. Amaz örök ifjúságot, melyet a „Monológiákban tanított, dacára annak, hogy az utóbbi időkben többféle megrázkódtatások érték, minő pl.

fiának halála is volt, véglehelletéig megtartá. A valódi ifjui, minden valóban emberi iránt lelkesült fogékonysággal s saját személyiségének már csak magatartásában és hangjában is saját erejével folytonos világosságot és meggondoltságot csatolván egybe, eme tiszta öntudat által mindig bensőbben érzi magát összekötve az ő megváltójával. Ezért mondhatta az utolsó urvacsora ünnep alkalmával, midőn a bor helyett vizet volt kénytelen venni, ő soha sem tapadt a holt betűkhöz, s mégis a szereztetési igékről megjegyzé: az „írás eme szavai mellett mindvégig állhatatosan megmaradok, a mint én azt mindig is tanítottam; ezek alapjai hitemnek. Eme szeretetben és közösségben maradunk mi egyek.“ És avagy lehet-e mostani theológiánk feladatát szebben körvonalozni, mint a haldokló Schleiermacher eme szavaival: Anyám! én tulajdonképen mégis csak oly állapotban vagyok, mely a biztos tudat és tudatnélküliség között ingadoz; hanem bensőmben a legszebb percek egyikét élem. Akaratlanul is a legmélyebb spekulációkba kell merülnöm, de a mi a legboldogítóbban vallásos érzettel teljesen egy.“

Mitrovics Gyula

A protestáns szabadság jelen harcában az egyházi reakcióval. (Védirat. Irta Dr. Schenkel Dániel. Báden nagyhercegségben egyh. tanácsnok, papnöveldei igazgató és hittanár. Wiesbaden, Kreidel 1865. 288. lap.)

Azon események, melyek a bádeni egyházban és azonkívül Dr. Schenkel „Jézus jellemképe“ című művének megjelenésével összeköttetésben állanak, adtak alkalmat a szerzőnek ezen védiratra, mely a theológiai és képzett laikus világához szólva, a bibliai tudósításnak ama műben használt kritikáját, az evangyéliomi egyház szolgálatában álló tudomány részére, megengedhetőnek és szükségesnek mutatja ki. Ezen iratnál és annak megítélésénél természetesen nem azon kérdés forog fel, vajjon ama könyvben helyes és megfelelő eredményre találunk-e? hanem inkább az a kérdés, vajjon ama kísérlet az evangyéliomi egyház terén megengedhető volt-e? Ezen kérdés mindenestre a Bádenben történt egyes összeütközések határain tulterjed. Egy, lényege szerint a római katolikus egyházban honos törekvés az utolsó évtizedek alatt többé kevésbé mindenütt nyilvánossá lett, és ezen törekvés egy bizonyos időnek vallásos nézpontjait tünteti fel

egyedül érvényeseknek. A szóban levő védírat már ezen törekvést következményeivel, s azt a protestántizmus alapfelteteleihez való viszonyában igyekszik felmutatni.

Az első szakasz a protestáns ellenes romanizmusnak a jezuisztikus reakcióban ismét a régi fényben tűnetkező elvét, ennek a szabad emberi fejlődéssel ellenességét s azon törekvést tárgyalja, mely az emberi életnek minden terét a változhatlan egyházi rendelvények békóiba akarja szorítani. A protestántizmus ellenben az erkölcsi és tudományos előhaladással lép szövetségbe, s magában hordja az élő fejlődésnek szükségességét; de ez természetesen nem ott történik, hol úgy vélekednek, hogy a 16. századdal a protestántizmusnak fejlődése be van végezve, és hogy ujolag az egyház római konservatív jelentőségében dermed meg. A második és harmadik szakasz ezen általános térről, a fenforgó küzdelemnek különleges terére vezet, s a bádeni egyházzól, ennek harcairól, és a most uralkodó iránynak győzelméről szól. A szerző természetesen azon nézpontból beszél, mely őt cselekvésében vezérlé, tehát úgy beszél, mint párt; de mint ilyen, a bádeni szabadelvű párt cselekvésében jó protestáns öntudatot tüntet fel.

A védírat 4. szakaszában fordul már szerző a küzdelemnek sajátos tárgyához. A képzett körökben a modern műveltség által egy új világnézet lett honossá. A vallásos tartalomnak azon kinyomata tehát, a mely egy többé már nem létező világnézetből származott, nem lehet az új időnek hittudata, mihelyest a papok és theológok egyházából községi egyház lesz. A mi az egyház atyáinak nyelvén és gondolatkörében a legbelsőbb keresztyén szükségeknek valódi kifejezése volt; az már a mai nemzedékre nézve érthetlen és zavaró. Mindenek előtt ilyen az a Krisztológiában, hol a személyességnek fogalma, az anthropológia és theológia, — mindnyájan újon alakítva — együvé érnek. A Krisztusba, mint megváltóba, mint az emberi és isteni élet örök egységébe vetett hit, most mint tan, csak új alakban és szavakban állíttathatik össze, és mindenekelőtt a földön élő, tehát történetileg felfogható megváltótól valódi benyomást igényel és kell is igényelnie.

Ha valaki ezt akarja tenni, „miként“ főkérdése áll elő. Hogy a tannak újon alakítandó kifejezésénél, a protestánsra nézve csak a szentírat szolgálhat forrásul és szabályul, az kétségtelen. E szerint a Baumgarten elleni azon eljárás, mely a szentírat mellett a vallástételi könyvek szabályait is birói-

lag akarná használni, minden öntudatos protestánsból joggal kárhoztattatott. De miként lesz a szentirat forrás és szabály? Ha az a szokásos, eredetileg hellen zsidó nézet szerint egy oly könyv volna, mely a szentléleknek a mekhanikusan rákra irányzott közvetlen hatásából jött létre; akkor a kérdés könnyen el lehetne dönteni. Így valamennyi bibliai könyvben levő minden nézet dogma lenne és minden különbséget harmonisztikusan megszüntetni és tagadni kellene. Azonban, ha a szentirat a magát kijelentő Isten-szellemnek, Izraelhez intézett ezredéves tevékenységéből létrejött forrás, és vallásos ismeretnek okmánya, az Isten-szellemből származva, mivel szerzői közvetve vagy közvetlenül, a kijelentési fejlődésnek hordozói voltak, azért okmány, mert ama processusból jött létre; akkor a dolog egészen másként áll. Akkor az természetesen mindent magában foglal, mit csak a kijelentési vallás lényegéről lehet tudni, és mindezt hiven és teljesen. De az sehol sem absztrakt, hanem az ezen népnek történetével és fejlődésével össze van fonódva, tehát annak a századok folyásában tudományosan mindig tisztábbá, — valódi emberektől, — tehát az empytikus tudásnak, a térileg és időileg elkülönített dolgok megismerésénél sajátjává lett hibázhatási képességével, s egyszersmind a belső életnek a kijelentés lelke általi megvilágosításából következő hibanélküliséggel, szerkesztve kell lennie.

A szentiratról szóló utóbbi nézet már az, melyre van építve az egész újabb protestáns bibliai tudományosság. Ezzel együtt Semler De Wette, Kerder, Lessing mellett, Schleiermacher, Lücke, Bleek, Bunsen s a többiek is elvesztenék jogukat az evangyéliomi egyházban és ha azon nézet helyes; akkor az írásra alkalmazott tudományos vizsgálódás már az egyetlen út, a melyen a keresztyén tant mindig tisztábban és világosabban lehet felismerni; bár egyszersmind a biblia a közvetlen vallásosságnak szükségére is naponként feleletet ad. A hol azonban a tudományos munkálkodás, tehát az írásnak történelmi kritikája meg van engedve: ott egyszersmind ezen kritika téves és nagyon messzire menő alkalmazásának is megengedve kell lennie. Mert a tudomány csak önmagát képes szabályozni, és a tévedések készítik elő az igazságokat. Így a következő kérdés nagyon fontos: valjon az 1700. évtől eltölt idő, hitetlen visszafelé haladás-e, vagy pedig az minden tévedések mellett

szükséges és valódi protestáns fejlődésnek ideje-e? oly férfiak, mint De Wette, Schleiermacher idegenek-e az evangyéliumi egyházban, és mintegy örömmel fogadott munkások a későbbi reakció részére? vagy pedig oly fiai az evangyéliumi egyháznak, kik ennek érdekében munkáltak, kutattak és kétkedtek? Az, mi nekik mint az egyház tanítóinak és igehirdetőinek sikerrel volt megengedve: most egy emberkorral későbbben mást az egyházi hivatalra képtelenné nem tehet. A legközelebbi multat és jelent nem szabad kettős mérlegen mérni.

Mit Dr. Schenkel a kijelentés- és csodáról, a Krisztus istensége- és Jézus feltámadásáról, Jézusról, mint a nép barátjáról és Jézusnak a történetben található képéről mond, mind sok lényeges pontban, az ismertető nézetétől eltérő. De itt nincs helyén azok felett vitatkozni. A főpontban, nevezetesen abban, hogy azon dolgok az evangyéliumi egyházban vizsgálat és beszéd tárgyai lehetnek, ismertető a szerzővel teljesen egyetért.

A végső szakaszok a vitakérdésre nézve kevés jelentőséggel bírnak; amennyiben a személyes megtámadásokra vonatkoznak. Azonban az időtörténetre nézve érdekes és olvasásra méltó adalékok.

Mi is hiszszük azt, mit a védirat végszava mond, hogy a jelenlegi krízisnek protestáns részről csak egy megoldása van, t. i. a tanszabadság, korlátozva a reformáció alapján a keresztyénségre tett nyilvános hitvallás által és a szeretet által, mely nem botránkoztatni, hanem építeni akar. A külső fegyelemtartásra természetesen ez nem biztosíték, de protestáns terén a lelkiismeret fegyelemtartása az egyedül jogosult biztosíték. Erősen ohajtjuk, hogy mindazok, kik hasonlólag vannak meggyőződve; kik az evangyéliumi keresztyénséghez, mint a boldogság örök forrásához teljes bizalommal ragaszkodnak, — a keresztyénség tudományosan mindinkább tökéletes megismerésének és kifejtésének jogát zár alá helyezni, — s magokat sem a „hitetlenség és betűhívés fanatikussai“ által, sem azoknak koalíciója és olcsó gúnyai által félrevezettetni ne engedjék.

Ily koalíció és ilyen gúny itt épen úgy, mint a politikai téren saját természetellenessége és ürességében fog elenyészni.

A kis könyv nyelvezete egyáltalában vonzó és erőteljes.

TARTALOM

129	Didarot kőszava Pólyay Sándor
648	As éneke hívtébe
651	A dunaménkei és egyháziak története Pólyay Mihály
667	A holt temető és a holtak
680	Török Pólyay és a magyarok 21-én Rinnaxoszon történeti
707	Köztársaságok helyettesítői kőszava Pólyay Sándor
	Pólyay Sándor: A holtak története és a holtak iskolájának
	Általános történeti és jogi kőszava Pólyay Sándor
720	A holtak története és a holtak iskolájának
	A holtak története és a holtak iskolájának
721	Történeti kőszava Pólyay Sándor
	A holtak története és a holtak iskolájának
722	Történeti kőszava Pólyay Sándor
	A holtak története és a holtak iskolájának
723	A holtak története és a holtak iskolájának
	A holtak története és a holtak iskolájának
724	A holtak története és a holtak iskolájának
	A holtak története és a holtak iskolájának
725	A holtak története és a holtak iskolájának
	A holtak története és a holtak iskolájának
726	A holtak története és a holtak iskolájának
	A holtak története és a holtak iskolájának
727	A holtak története és a holtak iskolájának
	A holtak története és a holtak iskolájának
728	A holtak története és a holtak iskolájának
	A holtak története és a holtak iskolájának
729	A holtak története és a holtak iskolájának
	A holtak története és a holtak iskolájának
730	A holtak története és a holtak iskolájának
	A holtak története és a holtak iskolájának
731	A holtak története és a holtak iskolájának
	A holtak története és a holtak iskolájának
732	A holtak története és a holtak iskolájának
	A holtak története és a holtak iskolájának
733	A holtak története és a holtak iskolájának
	A holtak története és a holtak iskolájának
734	A holtak története és a holtak iskolájának
	A holtak története és a holtak iskolájának
735	A holtak története és a holtak iskolájának
	A holtak története és a holtak iskolájának
736	A holtak története és a holtak iskolájának
	A holtak története és a holtak iskolájának
737	A holtak története és a holtak iskolájának
	A holtak története és a holtak iskolájának
738	A holtak története és a holtak iskolájának
	A holtak története és a holtak iskolájának
739	A holtak története és a holtak iskolájának
	A holtak története és a holtak iskolájának
740	A holtak története és a holtak iskolájának
	A holtak története és a holtak iskolájának

SAROSPATAKI FÜZETEK

XI-ik FÜZET

1888. évi kiadás

1	1. fejezet	1
2	2. fejezet	2
3	3. fejezet	3
4	4. fejezet	4
5	5. fejezet	5
6	6. fejezet	6
7	7. fejezet	7
8	8. fejezet	8
9	9. fejezet	9
10	10. fejezet	10
11	11. fejezet	11
12	12. fejezet	12
13	13. fejezet	13
14	14. fejezet	14
15	15. fejezet	15
16	16. fejezet	16
17	17. fejezet	17
18	18. fejezet	18
19	19. fejezet	19
20	20. fejezet	20
21	21. fejezet	21
22	22. fejezet	22
23	23. fejezet	23
24	24. fejezet	24
25	25. fejezet	25
26	26. fejezet	26
27	27. fejezet	27
28	28. fejezet	28
29	29. fejezet	29
30	30. fejezet	30
31	31. fejezet	31
32	32. fejezet	32
33	33. fejezet	33
34	34. fejezet	34
35	35. fejezet	35
36	36. fejezet	36
37	37. fejezet	37
38	38. fejezet	38
39	39. fejezet	39
40	40. fejezet	40
41	41. fejezet	41
42	42. fejezet	42
43	43. fejezet	43
44	44. fejezet	44
45	45. fejezet	45
46	46. fejezet	46
47	47. fejezet	47
48	48. fejezet	48
49	49. fejezet	49
50	50. fejezet	50
51	51. fejezet	51
52	52. fejezet	52
53	53. fejezet	53
54	54. fejezet	54
55	55. fejezet	55
56	56. fejezet	56
57	57. fejezet	57
58	58. fejezet	58
59	59. fejezet	59
60	60. fejezet	60
61	61. fejezet	61
62	62. fejezet	62
63	63. fejezet	63
64	64. fejezet	64
65	65. fejezet	65
66	66. fejezet	66
67	67. fejezet	67
68	68. fejezet	68
69	69. fejezet	69
70	70. fejezet	70
71	71. fejezet	71
72	72. fejezet	72
73	73. fejezet	73
74	74. fejezet	74
75	75. fejezet	75
76	76. fejezet	76
77	77. fejezet	77
78	78. fejezet	78
79	79. fejezet	79
80	80. fejezet	80
81	81. fejezet	81
82	82. fejezet	82
83	83. fejezet	83
84	84. fejezet	84
85	85. fejezet	85
86	86. fejezet	86
87	87. fejezet	87
88	88. fejezet	88
89	89. fejezet	89
90	90. fejezet	90
91	91. fejezet	91
92	92. fejezet	92
93	93. fejezet	93
94	94. fejezet	94
95	95. fejezet	95
96	96. fejezet	96
97	97. fejezet	97
98	98. fejezet	98
99	99. fejezet	99
100	100. fejezet	100

TARTALOM.

	Lap.
Diderot korszaka Perlaky Sándor	643
Az énnék fejtvénye	651
A dunamelléki ref. egyházmegye története Fábíán Mihály .	667
A holt tenger H. Nagy Lajos	680
Tárca Folyó év augusztus 21-én Rimaszécsben tartott tanítói közértekezlet jegyzőkönyvi kivonata Kovács Ede .	707
— Pályamű e kérdés felett: „Miként lehet népiskolában a fe- gyelmet gyakorlatilag legcélszerűbben alkalmazni?“ György János	720
— A nacionális szinodusra pro die 12-a septembris 1791-ben a szatmári ven. traktusból deputáltatott urak esküvéseknek formája Közli Kiss Kálmán	721
— Adalék a sárospataki főiskola történetéhez Közli Szilágyi Sándor	723
— Történelmi adatok a szabolcsmegyei református lelkészek „nyolcad“-beli jövedelmére vonatkozólag 1683-ból Közli Révész Imre	725
— Egy régóta érezett szükségét pótló munka ismertetése Mit- rovics Gyula	725
— A protestáns szabadság jelen helyzetében az egyházi reakció- val. — Védirat. — Irta Dr. Schenkel sat.	743

A

„SÁROSPATAKI FÜZETEK“

XI-dik FOLYAMA

ára, hatvan íven tíz szállítmányban:

Egész évre postán	6 frt. — kr.
Félévre „	3 „ — „
Háztól elvitetve egész évre	5 „ — „
„ „ félévre	2 „ 50 „

SÁROSPATAKI FÜZETEK.

PROTESTÁNS TUDOMÁNYOS FOLYÓIRAT.

KIADJA

A TISZÁNINNENI REF. EGYHÁZKERÜLET.

SZERKESZTI

Dr. HEISZLER JÓZSEF.

„A hol az Urnak ama lelke vagyon, ott vagyon a szabadság.“

2. Kor. 3. 17.

XI. Évfolyam. — IX—X. Szállitmány.

SÁROSPATAK.

NYOMTATTA STEINFELD B. A REF. FŐISKOLA BETŰIVEL.

1867.

11. 11. 11.

STATE OF NEW YORK	
COUNTY OF ...	
IN SENATE,	
JANUARY 11, 1911.	
REPORT OF THE	
COMMISSIONERS OF THE LAND OFFICE	
FOR THE YEAR 1910.	
ALBANY:	
J. B. LEECH, STATE PRINTER.	
1911.	

Az énnnek fejtvénye.

(Vége.)

Ezt adja a 3-ik Ellenmondás. Az én alany és tárgy, de ő egy, s a két rész azonos és nem azonos.

A test és lélek egymással az emberben oly szorosan vannak összekapcsolva, hogy azok egysége igen könnyen elfogadható. Miután tehát a test és lélek, mint az énség tényezői feltűntek előttünk, szükséges néznünk azok egymáshoz való viszonyát.

1) A legrégibb időktől fogva a test abban a megtiszteltetésben részesült a bölcésészekről, hogy az ő befolyását a tudásra lényegtelennek, sőt ártalmatlannak tekintették. Már Herakleitos felekezetéből eredő Kratylos plántálta Plátó szívébe ama nézetet, hogy az érzéki észrevét nem tesz egyebet, minthogy változó tüneményeket terjeszt elő, minek eredménye lön Plátónál a különbség *νόησις* és *δόξα*, a *μετὰ λόγου* és *μετ' αἰσθησεως ἀλόγου*¹⁾ között való ismeret között, sőt ezen tapasztalás ellenében tapasztalás fölötti eredményeket, eszméket²⁾ vél lelkünkben találni, ily módon nyitva állott az ut a lélek elszakításához a testtől. Bizonyítja ezt maga Plátó metempszikhosisével, melyet Phaed. 31 f. védelmez.

¹⁾ Tim. V. 28.

²⁾ *ἰδέα, εἰκών*. Tim. V. 29. *B. παραδείγμα*. Tim V. A. 28. *δείγμα*. Phaed. 59. C.

Azon természetellenes eljárás tovább fokozódott, míg Cartes-val a józanság megállott s a helyett, hogy a legközségesebb uton kimagyarázta volna a lélek és test közötti viszonyt, e viszonyt tagadta, s a test lelketlen tömeg, gép — a lélek testetlen valami volt, mely épen azért, mivel semmivel sem volt rokon, a természeti dolgok sorából kilépett s egy más világ lakójánál tűnt fel. Mégis a tapasztalás ezen viszonyt mellőzhetlennek állítva, mivel a szellemi processusokhoz megfelelő testi processusok csatlakoztak s megfordítva, Cartes a helyett, hogy az okviszonyt alkalmazva a kettő egymáshatásából származtatta volna le ezen tüneteményeket, fantasztikus harmoniához folyamodott. Geulina hypothesis causarum occasionalium által tovább haladt, s a szép nézetnek Leibnitz harmonia praestabilita jával feltette a koronát, ámbár Leibnitz s utána Herbart mégis legközelebben állanak az igazhoz, ha nézetöket következetesen alkalmazzuk. Leibnitz épen úgy mint Herbart nem akarják a lelket a világ természetétől különbözönek nézetni, ök a világot is monasokból alkotják, s a lélek és test közötti kölcsönhatás felfogható.

Az idealizmus a kettőnek öszhangoztatását nem igen sürgeti, mindegy neki, akárhogy fogjuk fel, az egyedüli létező a szabad én. Ilyen nézetekkel nem lehet vesződnünk, ha tudományos felfogásra törekszünk.

A test hat a lélekre s a lélek a testre: ezt tagadni nem lehet. Csatlakozik Schaller, ha azt hiszi, hogy Cartes nézete megcáfolhatlan, hogy a test és lélek kölcsönhatását bebizonyítani nem lehetne¹⁾. Először is tagadnunk kellene az okviszonyt egyáltalában, ha a test és lélek viszonyánál tagadnók. De akkor ne követeljük a principium rationis sufficientis érvényességét, mint Leibnitz, ne mondjuk, hogy az Isten mindennek oka, mert okviszony nincs, s ha a testnél kétségbe

¹⁾ Leib u. Seele p. 23.

vonok, holott a tapasztalás bizonyítja, ha nem is egyenesen, annál inkább fogom örökké kétségbe vonni azon okviszonyt, mely van az Isten és világ között. Ha pedig az okviszony áll, és pedig áll mint felfogásunk egyedüli biztos vezetője, akkor kivételt nem szenvedhet a testnél sem. Egyenes bizonyítás ugyan lehetetlen, mert az csak bizonyos föelvből indulhatna ki, a föelvek pedig éppen azok, melyeket a rendszereknél mint indító középpontokat kétségbe vonunk.

Igaz ugyan, a fiziológia, mikép Schaller tovább állítja, nem bírja a test és lélek egymáshatását mintegy feltálatni, nem mutathatja ki a lélek változását, mely okvetlenül következne p. az agyvelő bizonyos módosulására, nem bizonyíthatja be az idegek érintéséből a lélek állapotának változását. Igaz ez mind, de vajjon követelhetni-e ezen részletességeket a kezdő tudománytól? oly annyira haladt-e szereink finomsága, hogy a vizsgálás ezen láthatlan dolgokban tényekre alapulhatna? mit állíthat a bölcészet azon tények irányában, melyeket a fiziológia felhoz? abstrakciókat, s ez abstrakciókat igazaknak mondja! Mi joggal? vagy nem az okviszony szerint-e? hogyan tudhat a lélek a kívülünk levő tárgyakról, ha azok nem hatottak rá? pedig tud rólok, mert fogalmakkal bír! Csak nem hiszi most már senki, hogy a kívülre levő világ az ész szüleménye? Olyan romantikus hazugságok e század elején történhetek ugyan, midőn Hegel 1820 körül Tycho rendszerét észszerűbbnek találta Copernicusénál, most világ neveti.

A fiziológia nem bírja megcáfolni a külön lélekszubsztanciát. Igen világos, mert a fiziológia a lelket nem bírja kimutatni; de a bölcészet sem bírja megcáfolni a fiziológia következményét, mert a fiziológia mellett van az okviszony. Ha a bölcészet ez okviszonyt nem bírja magának megszerezni, a lélek és test közti viszonyt nem fogja soha sem kimagyarázni.

Tagadhatlan a közönséges tudat előtt is azon hatás,

mely van a test és lélek között. Vegyük az időváltozást. Tagadhatlan, hogy forróságban a lélek munkássága hervadásban, csökkenésben van, valamint túlnagy hidegben is. Tagadhatlan, hogy Angolországban a rideg novemberben a legtöbb öngyilkosság jön elő; Frommond elbeszéli, hogy az azorok lakosai déli szél fuvásakor kábultan járnak, s még a gyermekek is odahaza ülnek kedvvesztetten, szomorúan; Sanctorius közli, hogy nedves időben minden ember nehézke-sebb. Ezek ugyan egyes tények, de bizonyítják, hogy a lelki tünetmények korán sem függetlenek a testi állapottól, s ha egyes lényeknél áll a lélek és test közötti kölcsönhatás, mily joggal tagadjuk azt általában? avagy miért nem tartja magát a szabad lélek egészen menten ezen befolyásoktól? miért csökken a lelkierő a korrallal, hogy p. Kant vén korában gyermekké lett? Ha ezen tényekre azt feleljük: „praestabilita harmonia“, ám feleljük, de sohasem kívánhatjuk azután, hogy tudományosan fejtegetjük a kérdést. Mert a tudomány lelke az okviszony, a praestabilita harmonia pedig annak abszolút ellentéte.

Tévedésben van ezen kutatásnál fogva mind az idealizmus, mind a materializmus. Az idealizmus tagadja a testet, a materializmus a lelket, s mindakettő hibás. A test nem jön soha öntudatra s épen oly kevésbé a lélek magában. Az öntudat mint eredmény mindig két erőt tesz fel; kell tehát testet és lelket föltenni.

De azon két erő miképen hathat egymásra, ha lényegileg különbözőnek állítanak? A változásnál láttuk, hogy ez lehetetlen s ezen fejtvény eredménye szerint most azt mondjuk: test és lélek ugyanaz, de irányban ellenkező erők.

E felfogásra hosszabb absztrakció kényszerít. Először meggyőződhetik mindenki, hogy a mindenség veleje nem egyéb, mint erő. Osszszuk bár az anyagot legvégsőfokig, maradjon nekünk az oszthatatlan atomus, mindig kérdésben forog, hogyan hathatna az atomus, ha egyszerű, ha tehát erő nincs benne?

Ezen nehézséget látta Herbart, s a lét fogalmának értelmében tagadta az erő létezését a realéban. De kérdjük, a mi az anyagban nincs eredetileg, jöhet-e az hozzá, ha együtt-létbe jön? Soha és sehogy sem.

Erő és anyag oly szorosan vannak összekapcsolva, hogy egyik a másik nélkül lehetetlen. Már ezen egymáshoz tartozásuk is bizonyítja a kettő rokonságát, mert ha erő anyagtalan, akkor az anyagra nem hathat. Az anyag tehát szinte erő és pedig az erőnek szilárd alakja. Az anyag ugyanis atomosokból állítatik összetettnek. De ez atomus nem egyéb, mint erő, az anyag ily módon szinte erő. S nem mindegy, akár mondjuk, az atomus vagy az erő az anyag veleje, az atomus már alakja az erőnek, s veleje az erő.

Az erő és anyag összehangoztatása, mint a mely fogalmak szükségképen tartoznak egymáshoz, az újabb fizika fő-tárgyaul tekinthető. S véleményünk szerint azt vagy dinamikus, vagy atomistikus uton lehet eszközölni, állítván, hogy az anyag erő, vagy pedig hogy az erő anyag. E nézet megalapítása nem ide tartozik, hanem a természetbölcészetbe, különben könnyen láthatni, hogy azon alap, melyre mi állottunk, az anyag és erő egysége, tehát a fogalom, mely az öserőnek tekinthető. Ebből bevezethető a mindenség összes alakja, jól tartva szem előtt, hogy azon eredeti öserő nem egyéb, mint fogalmunk róla, s hogy ellenkezés nélküli gondolkodás fogalmakban, ez a bölcészet feladata, míg a fogalmak érvényességének bebizonyítását a tapasztalati tudományokra hagynia kell. A test és lélek egyenlősége azonban csak az alapra nézve értendő. Az alap pedig a test és lélek (anyag és erő) egységét magában foglaló fogalom (a csira). E csira fejlődését tapasztalat ki nem mutatja, mert a fogalom nem a tapasztalat tárgya; azt egyedül az ellenmondásoktól hajtott fogalom fejlesztése mutathatja. S ha a tapasztalás ellenkezni is látszanék vele, mindig van a fogalomban igazság, ha saját törvényei szerint haladott. Azért test és lélek ugyan-

azon erő, de különböző alakban, s csak ily módon magyarázható a kettő közti kölcsönhatás.

2. A test hat a szellemre annyi, mint a szilárd alak hat az ősalakra, a fluidumra, mely az egészben el van terjedve s a test összetartó kapcsát teszi. Ez a közönséges nézet. Először a világ hat a testre. Két erőt ismerünk itt, az egyik a világ, a másik a test. E viszonyban $+$ a világ — a test. Ámde az erő jelleme éppen az, hogy $+$. A test tehát szenvedő állapotából az által lép ki, hogy egy másikra tovább vezeti a hatást, mi által a — lesz $+$ vá. Ama másik valami nem egyéb, mint a lélek. A test hat a lélekre s így $+$ a test — a lélek. Ha a lelket egészen másnak vesszük, azzal csak azt bizonyítjuk, hogy az előbbi momentum tagadva van, azaz hogy a kettőnek igazsága nem egyéb, mint egy harmadik, mert éppen e harmadiknak is az jelleme, hogy $+$, vagyis test és lélek nem egyéb, mint momentumai egy egységnek; egység a gondolat (a csira).

A gondolat (Vorstellung, képzet) ennél fogva a test és szellem igazsága. Herbart körülbelől ugyanazon értelemben halad maga módszere szerint az öntudat megfejtéséhez. A test hat a lélekre, a lélek visszahat, e visszahatás a képzet. A gondolkodás első alakja a visszahatás jellemével bír, azaz öntudatlan.

Mielőtt azt felvilágosítanók, emlitenünk kell, hogy a gondolkodás, mint a kettőnek egysége, a momentumok jellemét magán hordja. Tekintetbe kell tehát venni az egyes momentumok jellemét, s ebből az első gondolkodás jellemét kitalálni. Világos, hogy mennél tovább halad a gondolkodás az első két momentumból, annál tisztább lesz, világos, hogy ily módon ered azután a tudomány, melynek zár- és gyűpontja az én.

A gondolkodás első stádiumában öntudatlan. A két erő, mely előhozta, öntudatlan; a test éppen oly kevésbé hozhat elő gondolatot magában, mint a szellem magában. Első eredményök tehát csak öntudat nélküli képzet, mely a test és

szellem igazsága, mert az előbbeni hatás igazsága az eredmény.

Világosabban magyarázza ezt egy fizikai példa. Legyen két erő, az egyik $+$, a másik $-$. (Nem kell érteni a matematikai ellenkezést; a mi felfogásunk szerint ellenkezés van a határozott dolgok között is, mennyiben az egyik nem a másik, ennél fogva a határozat az ellenkezés kifejezése).

Azon két erő derékszög alatt hat egy pontra. Azon pont világot nem enged egy iránynak sem, hanem közép irányt fogad el. Annyi a jellemre nézve.

Az eredmény pedig világos a kemikai processusból. Kén és higany ellenkezők a mi értelmünkben. Eredményül nem adnak sem csak higanyt, sem csak ként, hanem csak kénköves higanyt (Hg S).

Ennek megfelelő processust tapasztalunk a gondolkodásnál is. A tevőleges erő hat először a lélekre, ámde nem a tevőleges test mint van egészeleg, hanem mint a mennyire változott. Az egész test változik a legkisebb benyomásnál, de a lélekre, melyre a test folytonosan hat, az egész lélekre kiválólág e tárgy által eredt változás hat. E változás oka tehát a tárgy; mondhatni ennél fogva a középkot kihagyva, a lélekre hatott a tárgy. Figyelemmel kell kísérni, hogy a test saját törvényei szerint fogadja be a tárgy hatását, hogy ennél fogva a tárgy csak külsőleg hatott rá, a tárgy lényege csak a testnek lényegét illetheti vagy igazságát. Ez igazság mindkettőnél a gondolat.

A gondolkodás processusában két tényező van: test és lélek. A test a tevőleges, mely épen azért, mert tevőleges, feltesz egy nemlegest, a lelket. De a léleknek jelleme az abszolút ellenmondás. Mihelyest ugyanis a test hatott, nyilatkozik a szenvedő, s e szenvedő maga is tevőleges. Hol találja azt, mi ellen feltámadhatna? A test ellen vissza nem

hathat, mert ez legyőzött álláspont, a hol már volt, az abszolút ellenmondás tovább halad, szakadatlanul, a testre visszahatva pedig a szellem maga alatt állana még. A szellem, ha igazságát akarja találni, új alakba megy át, azaz a szellem változik. A változott szellem a gondolat.

A gondolat első stadiumában öntudatot nem, de igen is csiráját nyújtja a szemlélőnek. A szellem változott, de e változásról nem fogja mondani, hogy az övé, ő csak előttünk (kiséges benség) változott, a változás ő számára (benséges kiség) még nincsen. Mégis ha már az első gondolatot is nézzük, észreveszszük, hogy benne van a bölcsészeti eljárásnak veleje. Vonjuk le ugyanis a gondolatból azt, a mit a tárgy tiszta hatásához hozzá tett a test és a lélek, előáll a tárgy tiszta hatása. Vagyis:

$$x = ac \times b = \text{tisztátalan gondolat}$$

$$d = (ac \times b) - (a + b) = \text{tisztá gondolat,}$$

azaz: tiszta igazság csak akkor tűnik elő tökéletesen, ha a gondolat következik a test és lélek különös szabályaiból (die Momente aufheben, Hegel szerint) s egyedül saját szabályai szerint haladva megáll ott, a hol tovább hajtó ellenmondás többé nincsen. Ez akkor van, mikor a tárgy és gondolat megegyezik, vagyis hol a gondolat az abszolút ellenmondás egysége. Már pedig minden ellenmondások egysége az én, ennél fogva a haladás addig van, míg az én=én. E fejlődés menete adja a tudományt.

Hogy az ember mondhassa: ezen gondolat az enyém, ahhoz szükséges, hogy az ember szellemi öntudatra ébredjen. A hol öntudat nincs, ott szellemi működésről szó nem lehet, mert a szellem jelleme az én.

De épen azon cselekvést megfejtendők a bölcsészek ellenmondások fészkebe, mint Kant mondja, jutnak. Ez ellenmondásokat nézni fogjuk, s meggyőződünk, hogy csak helytelen reflexzió idézhette elő, az öntudat tény, de nem

oly rejtély, melynek megfejtéséhez abszolút határozat felvétele volna szükséges.

3. Az öntudat ellenmondásai a tudományos tudat előtt igen későn tűntek fel. Miként már a bevezetésnél is érintettük az én fejtvénye a haladó korszellem szerint haladt, mert a korszellem lényege az énség. A pszichológia Herbartig nagy haladást nem mutathatott fel, ha csak a lelki tehetségek fiókrendszerét haladásnak nézni nem akarjuk. Különben a pszichológia, ha ki is fejtetett csekély mértékben, épen kerülgette azon kérdést, melytől az egész bölcsészet igazsága függ, az öntudat kérdését. Kant ez oknál fogva arra vetemedett, hogy a lelkihetségek egész sorát vegye fel, mert az öntudatot nem fejtette meg; ő neki úgy látszik elég volt kimondani, hogy az „Ich denke“ minden fogalmainkat követi, de miért követi, milyen szabályok szerint követi, azzal nem törődött. Ő az öntudatot illetőleg a belső appercepciót hozta föl, de ezen appercepció épen csak puszta adat, a magyarázat, a bölcsészeti dedukció hiányzik. Sokkal mélyebben s élesebben fogta fel Fichte az öntudat kérdését. Ő következetes gondolkodás útján találta az ellenmondást az énben, látván, hogy az én, mely most tud, tudottá válik, vagyis, hogy az én szemlélt és szemlélt, alany és tárgy is egyben. S utoljára minek megfejteti azt, a minek lényege az abszolút ellenmondás? Az én az abszolútum, ő állítja magát; punctum, az abszolútumnál magasabbat követelni, annyi, mint superlativus comparativusát, mint Anselm mondja. Ez okoskodás igen helyes volna, ha föltétele igaz lenne. Igen, az én állítaná magát, ha az én volna az abszolútum, ha az abszolútum nem volna az énnel egylényegű, mégis tőle különböző valami. Erre azonban nem ügyeltek. Az én abszolút ugrás által kapja, fogja magát, mert az én az abszolútum. Innen ilyféle kifejezések Fichtenél: „Was für ein vernünftiges Wesen da ist, ist in ihm da; aber es ist nichts in ihm, ausser zur Folge eines Handelns auf sich selbst; was es anschaut, schaut

es in sich selbst an; aber es ist nichts in ihm anzuschauen als sein Handeln u. das Ich selbst ist nichts anders, als ein Handeln auf sich selbst¹⁾“ s mások, hol csupa ellenmondás zavarja a józan értelmet. Schelling „System des transcendentalen Idealismus“ s még inkább „Das Ich“ című művében genetikus uton akarja leszármaztatni az öntudatot, azonban maga sem tudott menekülni azon ellenmondásoktól, melyek benne rejlenek s az értelmi szemlélés mellett nem is lehetett; mert a mit a józan gondolkodás épít, azt az értelmi szemlélés lerontja.

Az értelmi szemlélés helyébe Hegel a dialektikai kényszerert állítja. De először is valóban sophistikai az ő dialektikája, másodszor pedig a kényszer a legnagyobb önkénynyé vált. Különben ő is mint Phenomenológiája mutatja, genetikus uton származtatja le az öntudatot. Ő tudja, hogy az öntudat az alany és tárgy egysége²⁾, de épen ezen egységet nem veszi tovább figyelembe, mintha a pusztá adat feltüntetése már magyarázatát is foglalná magában. Az idealizmus nem is fogja ezt megmagyarázni soha, mert ha magyarázatába fog, maga alatt vágja a fát, az ellenmondások feltűnnek az ő szemei előtt is, az idealizmus a szétszakadozott énség mélységében találja sirját. Nem elég mondani, legkevésbé pedig az énnél: ezen ellenmondások rejlenek benne. Elhiszszük, de ha ezen ellenmondások el nem tagadhatók, ne állítsuk oda pusztán, mutassuk meg legalább, mily módon erednek s mi igazságuk, azaz származtassuk le, az elég a bölcsészetnek.

Egyike a legélesebb és legkövetkezetesebb gondolko-

¹⁾ Naturrecht 1. Bd. Einl. I. 1.

²⁾ Phenoml. 151. l. Es ist aber in dieser Bestimmung dieser Gestalt des Selbstbewusstseins wesentlich dies festzuhalten, dass sie denkendes Bewusstsein überhaupt oder ihr Gegenstand unmittelbare Einheit des Ansichseins u. Fürsichseins ist Ibid. 128 Es ist Unterscheiden des Ununterschiedenen oder Selbstbewusstsein. Ich unterscheide mich von mir selbst u. es ist darin unmittelbar für mich, dass dies Unterschiedene nicht unterschieden ist

Conf. Erdmann Psychol. §. 82.

dásu bölcsészeknek a fogalmak ellenmondásait felismerve, azok összeegyeztetését rendszere főfeladataul tűzte ki. Herbart ily uton értve azon ellenmondások horderejét, hasonlót tesz az énséggel, a melyet igen szigorú és következetes vizsgálás alá vett. E kutatást közelebbről kell szemügyre vennünk, mert tulajdonképen ez mai napig a legjelesebb, legésszerűbb kutatás, a legörvendetesebb tünemény a bölcsészet mezején, melyet azért körülményesebben akarunk itt szemlélni, mivel mi körülbelől ugyanazon uton haladunk s csak eredményünk különböznek némileg.

A kutatást Herbart így állítja fel¹⁾:

1. Az énségnek nincs sem szubjektuma, sem objektuma.
2. Az alany azonos és nem azonos a tárggyal.

Az öntudat tényénél van két tényező (a két ellenkező erő), az egyik az én, mely tud, a másik az én, mely tudatik. S a kettő közötti viszonyban találta Herbart, mint igaz is, az én legnagyobb s legrosszabb ellenmondásait, és pedig részint az egyes tényezőkben, részint az eredményben, vagy a kettő közötti viszonyban.

1. Vegyük az egyes tényezőket és pedig:

a) Az alanyt. Az én gondolja az ént. Az alany itt én, a tárgy én. Ki az, ki gondol? én. S ki az, ki gondoltatik? újra én. Hogyan tudom én azt? az én szemléli azon ént, mely szemlél. Az alany ezen másik mondatban: „az ént szemlélő én.“ Itt újra azon kérdés: mikép jöttem ennek tudatához? Egy fölebb álló én újra szemléli az ént, mely az ént szemlélő ént szemléli. Az alany tehát itt „az ént szemlélő ént szemlélő én“, s így tovább végtelenig, a végtelen pedig véget nem ér, azért is az én magát soha sem értheti meg mint alanyt.

b) De talán megfogja érteni lényegét a tárgy részéről. Az én szemléli az ént. Mi az én, mely szemléltetik? ez „magának szemlélése“, mert az én csak magát szemlélheti; ez

¹⁾ Psychologie als Wissenschaft st. Kgsberg 1824. 1. k. 94. 1.

pedig újra tárgya lehet egy másnak, tehát a maga szemlélésének maga szemlélése sat. A sor itt újra végtelen. Világos ez már azért is, mert e sor összeesik az alanynál előforduló sorral, csak a tárgy oldaláról kell azt tekinteni.

Az én nem fogja magát fel sem mint alanyt, sem mint tárgyat; ez ellenmond az öntudatnak, mert az én tudja magát.

E haladás könnyebb áttekintését algebrai képlet nyújtja. Vegyük a haladást arithmetikailag, akkor azt más alakban nem fejezhetni ki, mint épen haladó sornak (progressio). E sorozat alapjául kell az ént venni, a sorozat pedig geometriai lesz, mert a sorozat tagjai az által erednek, hogy két tényező egymással mint szorzó találkozik. És pedig, mert most felteszszük, mint az öntudat kívánja, az én magával egyenlőségét alanyilag, tárgyilag, a hányados lesz én.

$$\text{én} = \text{én}, \text{én}^2, \text{én}^3, \text{én}^4, - - - \text{én}^n.$$

Ennek vége nem lesz; de e sorozatra nézve Herbart most állítja:

2) E követelést: a szemlélő én azonos a szemlélttel. Ez, ugymond, lehetetlen, mert azon szemlélt én csak árnykép, a szemlélő a tulajdonképeni alany, s ezt igen szépen szatirizálja a magát képzelő fán.

Szükséges itt megállapodnunk s néznünk, vajjon el nem távolítható-e ama végtelen sorozat, s vajjon az öntudat követeli-e azon azonosságot, mint Herbart állítja.

1) Tagadhatlan az öntudat követelése és adata, mely azt mondja, hogy valami a szemlélő, másodszor pedig, hogy valami és pedig ugyanaz a szemlélt. Herbart legfőbb hibája abban rejlik, hogy ezen ellenmondást a fogalomba helyezi, s azt megszüntetni akarja, holott bizonyos, hogy ez ellenmondást a fogalomban nem fogja találni s a fogalom ellenmondását nem távolítja el soha semmiféle dialektika által. Az én szemléli az ént, igaz, csak hogy ezt az azonosságot csak az első érintés (stadium) kívánja, s azért a végtelen sor nem el-

lenmondó. Igen, ha a reflexzió belevegyül, s azt mondja, hogy az azonosság képtelenség, akkor épen ezen odatevés által sikerül az ellenmondást az öntudatban képtelennek nyilvánítani. Azt soha sem fogja Herbart kimutatni, hogy az én nem szemléli magát, s ha a maga-szemlélés képtelen ellenmondás, akkor az ellenmondás nélküli igazság lesz a maganemszemlélés.

Az én szemléli magát, s e szemlélés végtelenbe mehet. De azért nem keresek ebben az első stadiumban ellenmondást, azzá csak akkor válik, midőn a megkülönböztető reflexzióval összehasonlítom, s emlékezetben fogom tartani, hogy az első stadium csak üres képzet, s hogy a lehetőség nem valóság, azaz ezen ellenmondást, mint tagadhatlan tény, nem fogom kívánni eloszlatni, sőt annak jogosultságát az öntudat processusában ki fogom mutatni.

Az által, hogy Herbart a reflexziót az első stadiumba helyezi, elmellőzte a két stadium megkülönböztetését, s ezzel maga elállotta útját az öntudat fejlődésének kimutatásában.

A végtelen sor, ugymond Herbart, már magában véve ellenmondó. Igen, ha a végtelentől azt kívánjuk, hogy véges legyen. De a végtelen üres lehetőség. Az én szemlélheti magát végtelenig, de a pszichológiai mekhanizmus e végtelen lehetőséget valósításba átmenni nem engedi.

A végtelen sor lehetetlenségét és felesleges voltát az önszemlélés tetteleg bizonyítja, de annak problematikus lehetősége sem tagadható. Herbart is észrevette ezt s ez eredményt, ámbár nézetének árthat, őszintén be is vallotta. Ő maga is látta, hogy az énség többször léphet fel mint alany, s hogy az önszemlélés feletti reflexzió ezt bizonyítja. Innen mondja: „Diese Reihe (der Subjecte) läuft offenbar ebenfalls (wie die der Objecte) ins Unendliche u. sie sollte es eben so wenig, wie die vorige; denn auch hier weiss das Selbstbewusstsein zwar in einigen seltenen Fällen von einigen wenigen Wieder-

holungen der Reflexion, die das Wissen selbst zum Gegenstande einer neuer Betrachtung macht, aber es weiss nichts von der Nothwendigkeit solcher Wiederholung, um von uns selbst zu reden; viel weniger kennt es eine unendliche Fortsetzung der Reihe¹⁾." Mit akarunk többet? a pszichológiai mechanizmus néha engedi az ének többszöri fellépését alany gyanánt; de nem tud semmit sem végtelen sorról, sem pedig pedig e sor kényszerű összefüggéséről, ha magunkról szólni akarunk. Ha tehát az öntudat ezeket adja, akkor Herbart abstrakciója nem lesz helyes, mert a tény, a többszöri ismétlés tagadhatlan ténye, ellenkezik vele. Herbart szempontjából az én nem szemlélheti magát egyszer sem, ha magát szemléli, akkor képtelen ellenmondó valami. Mert ha többször történhetik, épen oly módon történhetik az százezezerszer. Vagy tagadja a többszöröst, vagy állítsa s engedje a végtelent.

Mint fenebb említettük, Herbart az első öntudatlan stádiumba helyezi a reflexzió világos eredményét. De ezt nem szabad tennünk. Mert a lélek vagy minek nevezzük arra a kérdésre: ki vagy te? azt feleli: én vagyok én. Világos, ő neki csak magával van még dolga, mást nem felelhet. Ezt még jobban látjuk következő példázatból. Az ént állítják alanytárgynak. Helyesen, mert az öntudat két ellenkező erő egysége. Első érintésnél van a ható én, azután a meghatott, mert a kérdés szerint az én hat az énré. Az eredmény nem lesz egyéb, mint egy új én. És ez végtelenbe megy, míg nyugalomba nem jön a kettő. Midőn t. i. e két erő absztrakt tartalom nélküliségökben egymással harcol, azon kérdésre: ki vagy te? feleli a meghatott én: én vagyok én. S ez üres képzetek oly soká felelgetnek egymásnak, míg az ember megunja s az egyik helyébe állít valami kézzelfoghatót vagy tárgyat. Ezen valami rögtön megszünteti a látszó körmozgást

¹⁾ Psychologie als Wissenschaft I. kt. 95. 96.

alany és tárgy között, s ebből újra világos, hogy Herbart ráfogja a pusztá én képzetét a ható én valóságára vagyis összezavarja a reflexzió és az önsejditést.

Az egészből az következik, hogy az öntudat első érintése homályos, s csak reflexzió útján juthatunk az én teljes értelméhez. Herbart pedig az első érintéstől is követeli a hatást, míg azon reflexzió eredményét, a pusztá én képzetét, felcserélte az élő én valóságával s ily módon ráfogás által hozta ki az énség ellenmondásait.

Még jobban kitűnik ez a második kérdés vizsgálásánál: vajjon alany és tárgy azonos-e?

2) Nemcsak, ugymond Herbart, hogy az alany és tárgy létéről való kérdésben van ellenmondás, ugyanaz látható azon ponton, hol e kettő közti viszonyról támad kérdés. „Die Forderung der Identität aller Glieder der unendlichen Reihen treibt vollends die Ungereimtheit aufs Höchste¹⁾.“ Azon én-ek, melyek sorát az előbbeniben vizsgáltuk, tehát azt követelik, hogy azonosak egymás közt. Vajjon azt követeli-e az öntudat? Az öntudat Herbart szerint nem tud semmit sem ama végtelen sorról²⁾. Hogy követelhetné tehát az egyes tagok azonosságát, hiszen a tagokat nem is ismeri!

De első pillanathan mégis jogosan látszik Herbart ez ellenmondásokat felállítani. Nem azt mondja-e az én, hogy: én szemlélem magamat, azaz ént? S ekkor nem világos-e, hogy tárgy és alany ugyanaz? Igen, annak számára, ki nem gondolkodik. Csak tessék egy keveset utána nézni, mindjárt kiderül, hogy a kívánt azonosság lehetetlen.

Mert mindez csak azt tanúsítja, hogy Herbart újra az én fogalmát már az első stadiumban bevégezettnek tartja látszólag, noha töle mégis azt kívánja, a mit ő reflexzió útján nyert. Mi abból is csak azt tanuljuk, hogy az öntudat világos

1) Psychol. als Wiss. 96.

2) Ibid. 95 96

fejlődésében több stadium van, a melyeknek egyikében sincs bevégezve, míg fel nem ismeri, hogy $\text{én} = \text{én}$. S ily módon elismerjük ugyan az én ezen és előbbi ellenmondásait, de nem fogjuk haszontalanoknak vagy az én tiszta fogalmában rejtőknek állítani, hanem egyrészt momentumokul vesszük s elfogadjuk az öntudat processusában, másrészt pedig jogosultaknak azon stadiumra nézve, a hol az én épen áll.

Az $\text{én} = \text{én}$, ez tény. De nézzük közelebbről s az igazság üressé vált, $\text{én} = \text{én}$, én^2 , én^3 sat. Az első én a szemlélő, én^2 a szemlélt; mindakettő azon ellenmondással felszerelve, hogy szemlélő s szemlélt is lehet. A kettő közötti viszonyból világos, hogy azonosak nem lehetnek. Mert én a ható és szenvedő, én^2 szenvedő és ható, a két én tehát chistice állanak egymáshoz. Mig az egyik cselekszik, addig a másik szenved, s mihelyest az előbbik kezd szenvedni, a másik hat. Itt is látjuk, hogy két irányban ellenkező erő hat egymásra s e hatásnak kell, hogy eredménye legyen.

De különben mit nyert Herbart ezen kutatása által? Azon ellenmondások megszüntetését abban véli találni, hogy a követelt azonosság helyébe más idegen tárgyat állít, mely mind a mellett nem állandó, hanem változó, majd föl- majd eltűnő¹⁾ kérdés: szabad-e azt tennünk?

A sor ez: $\text{én} = \text{én}$, én^2 , én^3 , én^4 - - - én^n .

$\text{én} = \text{én}^2 = \text{én}^3 = \text{én}^4 = \text{én}^n$. - -

Herbart most azt mondja: az első én nem $= \text{én}$. Következés: $\text{én} = \text{nemén}$. S az egész fogalomnak nincs érvényessége, mert az énnék kell egyenlőnek lenni magával, azaz énnel. De ő azt mondja: $\text{én} = a + b + c + d$ - - Állítsunk mi oda akárhány összeadandót, ezen összeadandók neve „nemén“ s az énség tiszta fogalmától messzire tértünk el.

Ezt Herbart igazolni akarja, jól érezve, hogy ez által olyas valamit elkövetett, a mire az én soha sem jut önszemlélésében. „Es versteht sich von selbst, dass ein

*) Psych. §. 20.

Veränderung erleiden muss. Und die gemachte Veränderung war nothwendig (ama helyettesítése a többségnek); denn dass in dem gegebenen Begriff das Object fehle, haben wir oben gesehen¹⁾.“ Igen, a változtatás szükséges volt, de nem azon értelemben, melyben Herbart tette. Én² nem lehet = én. S soha sem egyezünk azon állításban. „Es steht uns also frei, mehrere und verschiedenen Objecte abwechselnd dem Ich zu Grunde zu legen³⁾.“ Nem kényszerülünk erre, mint Herbart hibásan véli³⁾, de nem is szabad azt tennünk, mert ez által az énségbe idegenszerűt vegyíténénk.

Hálásan fogjuk elismerni Herbart azon tettét, hogy az énség fogalmának roppant horderejét ismerve, utat tört a lélek józan felfogásához, s ez által örökké végét vetette azon absolut-idealistico-phantastikus felfogásoknak, melyeknek az énség fogalma ki volt téve a legujabb bölcsészeti rendszerekben. Herbart ellenmondásoktól kényszerülve jutott az énség tiszta felfogásához, de maga is azon ellenmondásba került, hogy a tárgy én helyébe idegenszerű nem ént állított. Mind a mellett a képzetek egymásközti harcában igazolva látjuk a mi állításunkat is, hogy irányban ellenkező erők idézik elő az énség fogalmát.

Ezen előzményes bírálati kutatások után nem marad egyéb hátra, minthogy az elszórtan már ugyis előadott nézetünket az énről, most összefoglalva kifejtsük, s az önszemlélés adataira támaszkodva, lényegét kihozzuk, egyedül a fogalmakat hagyva fejlődni, a mint vannak, nem vegyítve beléjük semmi idegenszerűt.

4. Az öntudat, tárgytudat megfejtése, az öntudatnak a refleksióba való átmenésének kimutatása, s ezen tünemények alapjául szolgáló rejtélyes valaminek felderítése, ez

1) Ibid.

2) Ibid p. 103.

3) Ibid.

ezen résznek feladata. Mielőtt azonban tüzetesen vennők, idézzük vissza a kutatás áthatott momentumait emlékeztünkbe, hogy azoknak értelmében azt tovább folytassuk.

Az énség első két momentuma a test és lélek volt, és pedig láttuk, hogy a lélek a test igazsága, azaz hogy a test átmegy a lélekbe, azaz test lélek nélkül nem gondolható. A két ellenkezők egysége volt a gondolat s a gondolat proses-susában láttunk két erőt, a testet és lelket, mint a gondolat tényezőit. A gondolat ezeknélfogva mind a két erő jellemével bírónak állíttatott, s ugyanazon gondolatról mondtuk, hogy annál tisztább, mennél inkább menekszik a test és lélek, azaz legyőzött álláspontok erejétől s öntörvényei szerint fejlődik. A bölcsészet épen ezen törvények s ezen törvényes menetnek tudománya, a lélek és test lényegében való meghatározása átadatik a természettudománynak, a bölcsészet feladata egyedül a gondolat fejlesztése. De ezeket halaszszuk el későbbre.

Most ahhoz kapcsoljuk további elmélkedésünket, a mit felebb kimutattunk (3³. Ellenm. 2), hogy a gondolat első stadiumában öntndatlan, azaz hogy a gondolatot magunkénak mondhassuk, szükséges az öntudat. Ezért itt ezen kérdések fordulnak elő:

a) Hogyan ered s mi az öntudat?

(b) Mi tehát az énség tiszta, puszta fogalma?

Az elsőnél kimutatjuk a végtelen sorok és az egyenlőség követelésének jogosultságát a nem egyenlők között, s meg fogunk győződni, hogy ezen ellenmondás az énség tökéletes jelleme, hogy azt ennélfogva tegadni nem lehet.

Ugylátszanék, hogy e tárgy tudat megelőzi az öntudatot, mert az öntudatot legfelsőbbnek állítottuk, de csalatkozni fognánk, ha ezt állítanók. Mert az öntudat adata ez: minden cselekvésben van a tárgy és az én egyben. A tárgy tudat öntudat nélkül lehetetlen. De az öntudat tiszta fogalma az énség végső stadiuma.

A képzet (Vorstellung) genusa az ének; szükséges tehát, hogy a képzet szabályait ismerjük, ha az ént meg akarjuk fejteni.

A képzet a test és lélek igazsága, azaz egysége, mert benne van mind a tárgy mind a hatásról való tudat, mi számunkra (benség), de korántsem még az öntudat számára is (kiség). Ezen processusban a test +, a lélek —, azaz a test közölte s a lélek befogadta azon hatást. De ezen hatás folytán változott a lélek, mint ez másképp lehetetlen s ha előbb a lelket a-nak neveztük mostani alakja ab. Csakhogy ezen alak még nem eredt a lélek, hanem a szemlélő bölcsész előtt. Épen azért a gondolat első stadiuma öntudatlan.

A szellem azonban nem úgy fogadja be a hatást, mint azt a test közli, mert épen úgy mint a test, változtatja azt, épen úgy a lélek is. A gondolat e tekintetben a lélek szüleménye s a gondolkodó számára a lélekben, noha csak ő változott, van most két momentum: a lélek a gondolat, mi tulajdonképen annyi, mint idomult lélek, tehát egy szellemalak. Midőn tehát a lélek az ő igazságába, a gondolatba ment át, nem lesz —, mint a test irányában, hanem a lélek a gondolat irányában +. E kettőnek eredménye a szellemi élet.

Felvéve ugyanis, hogy nem jön több behatás a test részéről, a mi fikció, a szellemi élet lesz a + és — untató változása, a lélek ugyan visszahatna, de nem eredne a hatásból öntudat. Épen azért, mert a gondolatok végső átmeneti pontja a lélek, a lélek lesz a gondolatok forrása s eredete. Ha tehát csak az egy b hatás jönne lelkünkbe, szellemi életünk lesz: ab. És pedig mivel + a és — b van, a szellemi élet $\pm$ ab.

Ebből látjuk mi már, hogy a gondolatban van ugyan a szellem, de erről a szellem nem tud semmit. Minden tudás két erő eredménye, tehát a hatás igazsága. De hatás a lélekben nem lehet, csak képzete s önmaga között; ha tehát öntudatot akarunk kihozni, előáll azon visszautasíthatlan követel-

lés: a képzet és szellem hassanak egymásra és pedig úgy, hogy mindegyik megtartsa jellemét, mint ez másképp lehetetlen is.

A nyert képzet tehát $\pm ab$. Ez hat a lélekre, a, a hatás eredménye lesz: $ab \times a = a^2b$. A lélek ezen hatásnál azonban egészen más állapotban van, mint a testnél. Ott egészen idegenszerű valami hatott rá, itt ő maga hat magára. A visszahatás egészen másféle lesz, mint az első esetben. Ne unjuk a dolgot, hagyjuk a két tényezőt kölcsönhatásban tovább is maradni. Világos, hogy az ily módon fog fejlődni.

$$a^2b \times a = a^3b \times a = a^4b \times a = a^5b \dots$$

Az a lélek, melyre a test hatott, ab mutatja a szellem első öntudatlan változását, mely ab -től megtámadva a^2b , azaz már öntudatos szemlélést ad.

$$x = ab, a^2b, a^3b, a^4b, a^5b.$$

E sorozat hányadosa a , fejlődő alapja ab . Válaszszuk el a kettőt, s emeljük ki a közös szorzót, lesz a sor:

$$x = b (a, a^2, a^3, a^4, a^5),$$

s tegyük az a helyébe, mint szabad, az ént, akkor

$$x = b (\acute{e}n, \acute{e}n^2, \acute{e}n^3, \acute{e}n^4, \acute{e}n^5).$$

Vessük egybe ezen sort a Herbart-féle ellenmondásoknál kifejlődöttel, a kettő azonosságát nem fogja senki sem tagadni.

Itt is van végtelen sor, ott is, a végtelenség tehát a a pszichológia mechanizmus szerint lehetséges, sőt szükséges, azonban azon hozzátétellel, hogy a végtelenség csak onnan ered, mert két üres képzet (alany és tárgy) felvételét, a mit a pszichológiai tapasztalat tagad.

Ebből azt következtetjük, hogy:

1) Az öntudat onnan ered, hogy a képzet, melyen az én jelleme van kiábrázolva, hat a lélekre.

2) az öntudat megfejtése nem követel külön lélek szubstanciát.

3) Az öntudat addig nem érti magát, míg csak maga hat magára a lélek; az első foku öntudat homályos önérzet.

4) Azon sor, melyben az öntudat mozog az én alanyi és tárgyi képzete között, haladhat végtelenben s Herbart maga sem tagadhatja azt. Mind a mellett nem halad, mert más erő a b.

5) Mennél több ilyen b-féle erő van, annál világosabb az öntudat, mert az a maga mint láttuk nem nyújthat semmi tudomást magáról.

Vessük egybe vagy inkább kapcsoljuk ezen eredményt az első két ellenmondásnál nyert eredményekkel. Azt mondtuk, hogy az én első két momentuma változik (test és lélek). Változik annál fogva az én is. Azaz a test befolyása miatt új meg új képzetek jönnek a lélek műhelyébe, s miután ezen képzeletektől függ az én fogalma, azért az én folyton változik. Nincs egyéb hátra, mint azon elismerés: az énség pusztá képzete az egész embernek, mely az ember mind testi mind lelki viszonyaitól függ. Szigoruan véve az öntudatra nézve: az énség a ható képzet és a meghatott lélek eredménye, azaz azon pont, melynek tulajdonítjuk lelki működésünket. E pont mégis feltesz valami alapot. Ez alap az öserő.

S ily módon kiderült, hogy az öntudat a lélek azon állapota, melyben magát a ráható önképezte, tehát őjellemű gondolat ellen megtartja, vagyis mikor maga magára hat (ha az idealizmus ez illúziót még most is megfeythetlennék véli). E processzus örökké fog fenállani, a nélkül, hogy teljes, világos fogalmat nyerne, ha csak az alanyi és tárgyi én üressége szemléltetik. Mihelyest a tárgyi én tartalma mondatik és adatik, azonnal kiderül, hogy a tárgyi én az alanyinak tartalmi igazsága, mindaddig haladva ezen fejtegetésben, míg csak az alany a tárgynak egészen nem fog megfelelni, azaz míg én=én lesz.

Ezen haladás épen az, a mit Hegel phenomológája tár-

gyal, s melyet Herbart is vesz tekintetbe pszichológiájában. E haladásban van törvény, s e törvényeket legalább általánoságukban most megkísértjük kifejteni.

II. A haladó én.

E résznek feladata nem az, hogy a haladás összes stadiumát előterjeszsze, mert arra nem volna elegendő helyünk, s nem is ide tartozik az ilyen eljárás. Mi csak a szellemi élet haladásának főpontjait, ugymint módszerét és főmozzanatait akarjuk itt elővenni.

Azon eredménynyel, melyet előbb nyertünk, hogy t. i. az én változatlan pont, ellenkezni látszik e rész címe, mely haladó tehát változó énről értekezik. Ezt úgy kifogjuk egyenlíteni, hogy az én mint üres képzet mindig ugyanaz, de tartalom nélküli. Tartalma pedig a szellemi élet foka, és csak e tartalomról akarunk itt szólni, mert az ének vele tovább nincs köze.

A szellemi életnek, mint láttuk, két tényezője van: a lélek és képzet. Ha a kettő kölcsönhatásban van, akkor támad az öntudat, és miután a kettő egymáshoz szigoruan tartozik, minden cselekvésnél öntudatosan cselekszünk, azaz úgy, hogy magunknak tulajdonítjuk a cselekvést.

Azonban nem tagadhatni, hogy ezzel a tapasztalás nem mindenkor megegyező. Először is az öntudat nem ad egyebet, mint az én-t, annak tartalmát meg nem határozva, másodszor pedig az abnorm s az álom normális állapotja még ezen öntudatot is homályosnak mutatja.

Az öntudat tehát igen sok feltételtől függ, melyekhez sorozandó: a test, a lélek, a képzet.

E három momentum közül legnevezetesebb tartalmi tekintetben a képzet. Valamint a lélek a test és világ igazsága, úgy képzet a lélek és test veleje s ereje. Gondolatunkon túl nem megy semmi tovább, a gondolattal elérte a természeti menet a

főbb pontot. Innen a gondolat nem mehet vissza a testhez, úgy, hogy a test volna —, a gondolat + minden közvetítés nélkül. A gondolat csak egy felsőbb, vagy legalább egyenlő foku irányban lehet + és — s ez vagy a lélek (az öntudatos érzetnél, az öntudat első stadiumánál), vagy pedig a képzet.

Az öntudat tehát csakis lélek és képzet eredménye s e kettőtől függ fejlődése. Szükséges most tudni, mennyire folyik be az egyik és a másik arra.

A lélek és képzet kölcsönhatása adta az öntudat első homályos fokát (a^2). Ezen első stadiumot nevezzük az öntudat küszöbének, mert rajta keresztül kell minden képzetnek átmennie, hogy a többivel egyesülhessen. E fokozatot nevezhetni önséjtésnek, mint pl. a kis gyermeknél s az emberiség ókorában, mely nem egyéb, mint azon állapot, melyben magát más irányban megtartja.

Világos, hogy bár hányszor is fog feltűnni ezen menet, az öntudat valóban tovább nem halad, csak látszólag, mindig üres képzet „én“ a szemlélő és szemlélt. Ha pedig ezt nem akarjuk, más nem marad hátra, minthogy az egyik rész tartalmát kutassuk. Ne bántsuk egyelőre a szemlélt. A szemléltnek tartalma az éni jellemű képzet. Miután pedig az én = én, annál fogva alanyi én = képzet; azaz az ének tartalma, tehát igazsága a képzetek összege.

Ezen fokozat azonban csak küszöbe a szellemi életnek, s ha itt azt leltük, hogy az én a képzetek összégé (mint ha mondom: állat = test, mozgás sat.), tehát a képzetek hatását kell nézni, hogy a szellemi életet megértsük.

A képzetek egymásközi viszonya szinte az okviszony értelmében kifejtendő. Először is tehát a képzetek egyik része lesz +, a másik —. Ezen jellemüket, mely minden képzetekre tartozik, iránykülönbségnek nevezzük.

Az iránykülönbség értelmét közelebbről így kitalálhatni. Legyen az első képzet, melyet nyertünk, a b, mert a lélek. A külvilág folytonos hatása következtében lehetetlen, hogy

leg új meg új képzetek ne eredjenek, mert a lélek előtt nincsen semmi más, mint képzet, a képzetek összege a lélek éteri lakja. Midőn tehát egy új képzet ered, a változott lélek tehetősége szerint eredt s a képzeten lesz észrevehető :

1) a lélek behatása,

2) a képzet hatása.

A lélek behatását illetőleg ez nem terjed tovább, mint épen odáig, hogy a testi benyomás képzetté változik, s hogy az új képzet a + jellemű lélek irányában —, a — jellemű régi képzet irányában pedig + jellemet vesz fel. Csakis ezen feltétel alatt lehetséges a képzetek között a kölcsönhatás. Az iránykülönbség tehát nem egyéb, mint azon feltétel, mely alatt a képzetek egymásra hatnak s eredete az abszolút ellentét, mely mindennek alapja.

De tartalmi tekintetben ezen iránykülönbség nem dönthet, mert ő épen a tartalomnak tőlünk felvett tulajdonsága, kell tehát a tartalmat ismerni, melynek átalakulásához ezen alaki feltét okvetlenül szükséges. Mert a szellemi élet ereje a tartalmiban van.

Hogy ennél fogva a szellemi élet fejlődjék, a fogalmak tartalmát kell tekintetbe venni. A fogalmak azon erők, melyek egyszerűségekké a legnagyobb változatosságotmagukba zárják, melyek a legtöbb érintkezési pontokat nyújtják egymásnak s így a szellemi élet valódi erőit képezik. A lélek fogalmi fejlődésnél az öntudat mintegy vizitáló szerepét viszi.

Tartalmi tekintetben döntő a képzeteknél azok rokonsága, nem rokonsága s ellenkezése. A rokonképzetek, mint egyfoku tárgyak s állapotok képzetei, egymást fölsegítik s nagyobb képzettömegekbe olvadnak össze. A nem rokonképzetek egymással viszálykodnak s érintkezési pontjaikon át engedve egymásnak a kellő tartalmat, mintegy szűlnék új fogalmakat. A nem rokon képzetek a spekulatív dialektikájának feltételei. Ellenkező képzetek rokonokhoz simulnak s a nemrokonokkal dialektikai harcra szállanak.

Ezekon alapszik a pszichológiai mechanizmus ereje s ezen alaptörvények kifejtése biztosíthatja a pszichológia állását a többi tudományok irányában.

Módszerünk értelmében ez így halad: az a b képzethez járul a c . A járuló $+ a$ c , a megtámadott — a b . Eredmények lesz $+ a^2bc$, azaz ha e képzetek rokonok. minden harc nélkül összeolvadnak; ha pedig nem rokonok, viszálykodnak mindaddig egymással s folyton tovább üzik a játékot, hozzájárulván külsőleg új meg új képzetek, míg egy új közös eredményben megnyugszanak. A képzetek ezen hozzájárulásának szerencsés elősegítésétől függ a szellemi élet bensősége s igazsága. Pedig ennek föltételei: normális testalkotás és a józan nevelés, a mit mi most tovább nem fejtegethetünk. De egyszersmind ebben van az énség szabadsága, mely el nem fogadhat hamarébb semmit, míg a benne levő képzetek magoktól szép öszhangban nincsenek.

Ez öszhang az igazság.

Ezen rövid dedukció igen fontos következményeket fog eredményezni. Ugyanis, ha a képzetek hozzájárulása esetékes, az az meg nem határozható a priori minden embernél fejlődési menete. Az általános szabályokatadtuk, különös szabályokat nem adhatunk itt, a különös szabályokat a bölcsészett csak mint kifejlett tudomány adhatja.

Továbbá a képzetek ez öszhangzása mindakkor támad, valahányszor az ellenkezés a rokonítás folytán megszűnt. Ez által kifejlődik azon állításunk, hogy abszolút igazság az énség egyik fokozatában sincs, egyedül ott, hol az én magát ismeri, hol az én=én, azaz ha az én meggyőződik, hogy ő mindennek α és ω -ja, ha az egyéni én általánossá lett.

Mindamellettnem nehéz kifejtteni az öntudat haladását egészen zárpontjáig. Ha az öntudat küszöbén tul vannak a képzetek, akkor harcukkal együtt változik az énről való fogalom. Ha e harcnak eredménye hat a lélekre, mikor meg-

nyugodott, akkor a lélek magába visszahajlik, s e visszahajlás a reflexzió.

A reflexzió tehát föltesz élénk szellemi mozgalmat, mert épen e szellemi mozgalom egyedül kényszerítheti a lelket a reflexzióra, azaz tudomásul vételre. Itt magának ellenébe állít a lélek még mást, s csak sejdíti, hogy e más nem egyéb, mint ő maga, azaz az ő igazsága. Ránk nézve kiderült, hogy a lélek változása csak a képzetek változása, s hogy az én a képzetek összege. Ő mind a két részt való valaminek tartja, s a két különbözőtlen megkülönböztetése, ez a reflexzió jelleme.

Folytonos harc folytán végre odáig eljut, a hol belátja, hogy az én csak a képzetek összege, s hogy a fogalom min-dennek alapja. Az öntudat itt maga magát különböző külön-bözőtlennek, azon abszolute ellenmondónak találta s e foko-zat, mint az öntudat végső foka a szellem.

Van tehát négy főpont: az öntudat küszöbe, csecsemő; az önsejtés, a gyermeknél, a reflexzió vagy önérzet az ifju-nál s a szellem a férfiuban. E fokozatokat tagadni akarni any-nyit tesz, mint minden fejlődést tagadni. A szellemnél én=én azaz az alany és tárgy egysége, az abszolút ellenmondás, melyet épen azért ki kell fejteni.

A szellemi élet mozgatója ezeknél fogva az ellenmondás. Ezt látta már Kant is, midőn a tiszta ész birálatában felállí-totta maga 4 antinomiáját a gyakorlati ész antinomiáiban is. Csakbogy ezen találmányban használta föl kellőleg. Han-nibal megverte a római sereget Cannaenél, de e győzelem nem tudta rábírni, hogy az ellenséges főváros falait rontsa le s győzelmesen vonuljon be annak lakjaiba. Ugy Kant is, a helyett, hogy ezen fűrésa tünemény okát kutatta volna, meg-elégedett azzal, hogy az ész természeteül állította az ellen-mondást, de mi az ész, hol van az észnek helye és ereje, azt nem mondta. Fichte is az ellenmondást találta az énben a

tudás mozgatójául, Hegel és Herbart pedig nyilván annak tulajdonítják a haladást.

A szellemi életben van dialektika, ezt nem lehet tagadni. De a dialektika felfogása különböző lehet. Nézzük tehát a dialektikát az ujkori két főrendszernél.

A Hegel-féle dialektikát nem pártolja senki sem, ki okviszonyos tudást akar. Hegel dialektikájában előfordul ama különös, de éppen azért a tudás ellen gyanút gerjesztő mozzanat, hogy a fogalomról állittatik, hogy maga megy át ellenkezőjébe s ezzel egyesül új fogalommá. Vegyük Hegel saját szavait, hogy ez eljárás mivoltáról s helyességéről tudomást szerezzünk. „Die Wissenschaft darf sich nur durch das eigene Leben des Begriffs organisiren; in ihr ist die Bestimmtheit, welche aus dem Schema äusserlich dem Dasein angeklebt wird, die sich selbst bewegende Seele des erfüllten Inhalts. Die Bewegung des Seienden ist, sich eines Theils ein Anderes u. so zu seinem immanente Inhalte zu werden; anderen Theils nimmt es diese Enthaltung oder dies sein daher in sich zurück; d. h. macht sich selbst zu einem Momente u. vereinfacht sich zur Bestimmtheit. In jener Bewegung ist die Negativität das Unterscheiden u. das Setzen das Daseins; in diesem Zurückgehen in sich ist sie das Werden der bestimmten Einfachheit¹⁾.“ Csakhogy kérdés, vajjon ki mozgatja ama fogalmat? Hegel azt mondja, hogy a fogalom maga. Ne higyük neki, míg meg nem győződünk. Vegyük Phenomenológiája első részét: a vélelét (das Meinen). A tudat vél tárgyat birni, s ime nem bírja, mert a mit bir, az az általános. „Das dieses zeigt sich also wieder als vermittelte Einfachheit oder Allgemeinheit²⁾.“ Hogy jutottunk mi ehez? a tudat egyes tárgyat követel: miért nem adjuk neki azt? Miért nem mondjuk, hogy az érzéki közvetlenség igazsága a tárgy? S az egész dialektika, melyet az érzéki egyes megsemmisítésére

¹⁾ Phenomenol. 42.

²⁾ Phenomenol. 77. 1

alkalmazunk, csak sophistika, melynél be kell vallanunk, hogy mi teszszük, vagy pedig más fogalmak hozzájárulása idézi elő azon ellenmondást; de e hozzájárulás nem kényszerű. Ugyanazt azon ponton is lehet észrevenni, a hol az elméleti tudat gyakorlatiba megy át, a hol kívánássá (Begierde) lesz. Itt is azt vallja be: „Hiemit ist schon der Begriff des Geistes für uns vorhanden¹⁾.“ S ezen tőlünk előre fölvetett fogalom szerint kell a többinek idomulnia, nem mintha természete oda mutatna, hanem azért egyedül, mert mi akarjuk (Conf. 173. l). „Die Vollständigkeit der Formen des nicht realen Bewusstseins wird sich durch die Nothwendigkeit des Fortgangs u. Zusammenhangs selbst ergeben²⁾.“ De ha azon kényszer önkénnytől függ, akkor ugyálszik az egész haladás tőlünk függ, s a fogalom fejlesztése a mi művünk. Azért a „feltevésnélküliség“ módszere ellenében csatlakozunk Schellig nézetéhez, ki ezt mondja³⁾: „Dieses Empirische hat ein später Gekommener dadurch hinweggeschafft, dass er an die Stelle des Lebendigen, Wirklichen, dem die frühere Philosophie die Eigenschaft beigelegt hatte, in das Gegentheil über- und aus diesem in sich selbst zurückzugehen, den logischen Begriff setzte, dem er durch die hellsamste Fiction oder Hypostasirung eine ähnliche, nothwendige Selbstbewegung zu schrieb. Das Princip der Bewegung musste er beibehalten, denn ohne ein solches war nicht von der Stelle zu kommen, aber er veränderte das Subject derselben; dieses Subj. ward, wie gesagt der log. Begriff u. — die erste Voraussetzung der angeblich nichts voraussetzenden Philosophie ward, dass dieser rein logische Begriff als solcher die Eigenschaft oder Natur hatte, von selbst (den die Subjectivität des Philosophirenden sollte ganz ausgeschlossen sein) in sein Gegentheil umzuschlagen

¹⁾ Ibid. 139.

²⁾ Ibid. 65. p.

³⁾ Bevezetés „Victor Cousin sat.“ p. XIII.

(sich gleichsam überzustürzen) um dann wieder in sich selbst zurückzuschlagen; wass man von einem Lebendigen, wirklichen denken, von dem blossen Begriff aber weder denken, noch imaginiren, sondern eben nur sagen kann.“

Megengedve különben a dialektika szükségességét a fogalmaknál, soha sem egyezünk abba, hogy e fogalmak fejlődése épen az abszolútum fejlődése. Pedig ha jól értjük, Hegel azt akarja mondani, midőn így okoskodik: „In dem hier (Logik) der Gegenstand nach seiner Gedankenbestimmung angegeben ist, so ist nun auch weiter noch die empirische Erscheinung, welche derselben entspricht, namhaft zu machen, u. aufzuzeigen, dass sie jener in der That entspricht¹⁾.“ Hegel mintegy visszariadva az ellenmondásoktól, melyeket a lét és gondolat között talált; visszasiet s azt mondja, hogy a fogalom mindennek alapja. Jól kell érteni e kifejezést; a fogalomnak is lesz alapja, s szellemi életünk ennél fogva mindig még egy más feltételtől függ, mely a fogalom feltéte. S akárhová menekszik Hegel a fogalomba, mindenütt oda kiáltjuk neki Herbart megdönthetlen mondatát²⁾: „Wie viel Schein, so viel Hindeitung aufs Sein.“ Büszke önérzettel szokott Hegel magas álláspontjáról az alatta levő fokozatokra tekinteni s arról ki létezöt kíván azt mondja, hogy esze üres „für den Unterschied u. alle Entwicklung desselben bedarf seine Vernunft eines fremdem Anstosses, in welchen erst die Mannigfaltigkeit des Empfindens oder Vorstellens liege³⁾.“ s ezen tudást „unwahres Wissen“-nak nevezi⁴⁾.

Pedig csak nézze amaz abszolút idealizmus eredetét! Reá nézve punctum saliens a reflexzio fokozata s a Hegelizmus igen téved, ha azt hiszi, hogy az ő szülője a szellem. A reflexzio fokozatán az én sejti, hogy ő nem egyéb, mint a

¹⁾ Encyklopaedia §. 246.

²⁾ Allg. Met. §. 199.

³⁾ Phaenom. 180.

⁴⁾ Ibid. 161.

képzetek összege. Mihelyest az erő fejtvénye felett reflektál, akkor kiderül, hogy az erő lényege az abszolút ellenmondás. Itt tehát e két elenmondó oldalt összefoglaló valami, mint Hegel mondja, a fogalom. Igen, a fogalom, de csak azért, mert a lelki mechanizmus mindent egység alá foglal. Valóban az erő lényege az ellenmondó erő, ránk nézve csak azon ellenmondás megkülönböztetése s újra összefoglalása marad. De ezen összefoglalás csak a létező viszfénye. A mennyi a látszat, annyi a lét. A reflexzió fokozatának tovább fejtése, és pedig hibás tovafejlesztése az abszolút idealizmus. S épen reflexzió, ha helyes, felfedezi ezen eredetét. Azért azonban ne szégyelje alacsony származását. Alacsony sorsu szülék gyermekei nagy férfiakká lettek, miért ne lehetne az az idealizmus is még, ha javul? Csakhogy az idealizmus javulása összeesik, azon követeléssel; az idealizmus akkor igaz, ha megszűnik idealizmusnak lenni.

A bölcsészetnek két véglettől kell őrizkednie: 1) ne engedjen a fogalomnak tulsulyt; 2) ne engedjen a valónak tulsulyt. Az elsőt tette Hegel s láttuk hová jutott, a másiknak engedett Herbart, nézzük menyire jött ő.

Ismeretes, hogy Herbart a tapasztalásra alapítja az ő rendszerét. Igen helyes, csak hogy a tapasztalás csalhat s fejlődik. Azért rendszere is fejlődik s rendszere is csalhat, midőn a tapasztalás változik. Ezt nem akarja megengedni Herbart, mert az ő alapjáig a tapasztalás, ugymond, nem hat; a reale tapasztalásfeletti.

Hogy jutott ő ahhoz? Az által, hogy a tapasztalás ellenmondásait megfejtette. S itt van dialektika. A hol a fogalmak ellenmondanak egymásnak s magoknak, ott okvetlenül beáll a dialektika. Ő tehát szinte ellenmondásokat talál. De ez ellenmondások, ugymond, eltűnnek a módszeres változtatás után. $M=N$ és $M=\text{nem } N$. Ez egy magában ellenmondó fogalom; tehát $M+M+M=N$. Mit tett tulajdonképen Herbart?

Az M-ek N-nak momentumai. E momentumokat összefoglalva találta az egységet. S így ő is szép dialektikai uton jutott eredményéhez.

Csakhowy dialektikája egészen más, mint a Hegel-féle. Mert ő nála a fogalom nem megy át ellenkezőjébe, hanem a fogalom más fogalmakkal s magával ellenmondó. De a fogalomnak természete az ellenmondás; minek akarnók tehát azt elmozdítani? Hogy az ellenmondás nélküli valóságnak megfeleljen. De a valóságnak alapja az abszolút ellenmondás. Ezt tagadja Herbart s mi tovább nem vitatkozhatunk vele; a rendszert csak rendszer döntheti meg. Annyi igaz, hogy az „esetleges nézetek“ (zufällige Ansicht) módszere akkor legalkalmasabb volna, ha „kényszerű nézetek“ módszere volna.

Herbart szellemi életét illetőleg ez szigorú törvények szerint van alkotva. Ő nála is fő, mint mondtuk, a fogalmak ellenmondása. Ő megkülönbözteti a képzeteknél az erőt (Stärke) és az ellenmondást (Gegensatz). De az erő épen függ az ellenmondásoktól s így az erőnél nem marad egyéb, mint az iránykülönbség. Az iránykülönbség pedig nem dönt a szellemi élet tartalmát illetőleg, s mégis az erőre alapszik a pszichológia azon része, melyet Herbart „Mechanik des Geistes“-nak nevez. A képzetek sebessége s az erő a testi szerektől függ, melyek különbözők, de a képzetek tartalmától is, melyek épen azért az ellenmondás törvényei alá esnek. Átalában a képzetek sebessége értelem nélküli szó.

Herbart érdemeit ez ügyet illetőleg tagadni nem lehet. Ő első észszerű, de viszonyos felfogást pendített meg a bölcsészet minden terén, legkitünőbbben a pszichológiában, s dicső előharcosa azon pártnak, mely a tulságos idealizmus ellen a realizmust védte, ő az újabb kor Aristotelese. Dacára annak, hogy ily módon a pszichológiára nézve mondhatni epokhális az ő műve, eljárása nem egészen helyes. Mert legelőször is a pszichológiában legfőbb súlyt a formálisra fekteti, holott tagadhatlan, hogy épen a tartalmi teszi a szellemi

életerejét. Egyébiránt ezt eldönteni még nem lehet, az idő fogja mutatni, mi roppant haszna volt a pszichológiának Herbert műveiből.

Herbart pszichológiájában legelőször a bölcészetben a mathezis nagy mérvben van alkalmazva. Bár ne lenne e roppant vállalatnak oly rossz vége, mint a Wolf-féle geometriai bizonyítgatásnak. Vannak ez eljárásnak kitünő oldalai, de még nagyobb hiányai, ha csak az alaki részre ügyelünk. Véleményünk szerint a mathezis alkalmazásának előnyei: a pontos gondolkodás, mert itt a matematikai fogalom ugyancsak magától fejlődik; a pontos meghatározás, melyben a szabályok részesülnek.

Annál többek hiányai. A szabályok ugyanis csak azon esetre állanak, ha a metafizika áll. Szerencsétlen orbis az ezen rendszernél, hogy a metafizika és a pszichológia egymást bizonyítgatják. A metafizika igaz, mert a pszichológiai mechanizmus bizonyítja s a pszichológia igaz, mert a metafizika támogatja. De elnézve ettől a mathezis alkalmazásának sikeres volta iránt annnyi kétséget gerjeszt legalább bennünk magának a mathezisnek jelleme, hogy azon vállalatot nem pártolhatjuk, míg kétségeinket el nem oszlatták:

Ugyanis dacára annak, hogy a mathezis igen röviden és szabatosan kifejezheti a szabályokat, e szabályok általános érvénynyel nincsenek. A mathezis igen általános s épen azért a lélek különös eseményei kivételt tesznek s új szabályokat kívánnak.

A szabályok önkényes fölvétből származtattnak le, mert hogy két képzet egymást teljesen megsemmisítené (t. i. az egyiket), ezt maga Herbert is bevallja pusztá fikciónak¹⁾. A szabályok így módon csak a felállított feltételek alatt igazak.

De épen itt van véleményünk szerint a legnagyobb ne-

¹⁾ Psychol. 1. k. 158. „Wenn kann sich die Fiction erlauben, dass die ganze Stärke des Gegensatzes, folglich die ganze Nöthigung zum Sinken nur auf eine der beiden Falle.“

hézség. A feltéteket az ellenmondás fokozata adja s e fokot nem határozza meg senki. A meghatározás kívánja a határozás mértékét. E mérték vagy lajstromban, hol az egyes képzetek ereje adatik elő, vagy pedig egy képzet meghatározásában lesz lehetséges. De ama lajstrom (nem értjük azt, mint Herbart megkezdte *Pszichológia* I. k. 172, mert ez is csak felvét) nem lesz soha tökéletes, mert a gondolatok végtelen változatosságnak, s ez is feltesz mértéket, mely szerint megtörténhetnek. Nem lehet sem a leggyöngébb sem a leg-erősebb képzet minőségét meghatározni, azért azon számolás magában igaz lehet s ha az algebra törvényei szerint helyesen ment végbe, igaz is; de alkalmazása az életben lehetetlen. Ily módon az egész módszer csak formalis oldala a pszichológiának, melybe az anyagot a szellem adja s hasznavehetlen az életben épen e formalizmusa miatt. Különben is az egész Herbart-féle rendszer legfőbb súlyt fektet a formalisra, mint maga bevallja, midőn a bölcészetet a fogalmak tisztító tűzének tartja. A Herbart-féle pszichológiának első része elásott kincs, mely magában igaz, de irigykedve megtagadja használatát másoktól.

Végre meg vagyunk győződve, hogy ha a mathezisre fektetjük a fősúlyt, ez által félre lesz ismerve a szellemi élet legbensőbb lényegében, amennyiben nem ezen ellenmondás alakja, hanem anyaga rejti magában a spekuláció baladását. Herbart rendszere félrendszer, nem hatott sem a teológiára, sem történelemre, egyedül természettudományokra s ott is kétes hatásának állandósága. Ezen stagnációnak, ha szabad ugyneveznünk, oka a rendszeres formalizmus.

Ezekből kitetszik, hogy a szellemi élet fejlesztőjeül minden igazi bölcészettől el van ismerve az ellenmondás.

Azonban igaza van Mephistónak, midőn a tanulóval ez igazságot közli:

Grau, theurer Freund, ist alle Theorie,
Und grün des Lebens goldner Baum.

A metafizikai kérdéseknél, különösen hajdan Kant előtt egészen helyén volt azon megjegyzés:

Da seht, dass ihr tiefsinnig fasst,
Was in das Menschen Hirn nicht past;
Für was drein geht u. nicht drein geht,
Ein prächtig Wort zu Diensten steht.

Forduljunk tehát a tapasztaláshoz, vajjon bizonyóságot tesz-e arról, a mit a theória felállít.

És hol találhatna az ember jobb mutatóványokat, mint épen a történelemben? Különösen pedig e tárgyat illetőleg! Hiszen a történelem nem egyéb, mint épen a szellem világfejlődése minden rétegekben, a világszellem pedig az emberi szellemek összege. S ugyanezen haladást, melyet felebb láttunk theoretice, tetteleg mutatja a történelem s az egyes ember fejlődése. Az emberiség ezen fejlődését, mennyiben pszichológiai erők eredménye, világén fejlődésének nevezhetjük. Itt is azt fogjuk látni, hogy ellenkező erők hajtják a menetet, s hogy a világén az egyén menetét követi.

Az emberiség eredeti állapotáról szóló kérdések nem egyebek pusztá fikcióknál, ha a fogalom törvényeinek nem felelnek meg. Vegyük akár az eredeti bűnről szóló tant, akár pedig annak ellenkezőjét (mint Schlegel történetbölcsezetében) igazaknak, egyiknek sincs fogalmi alapja. Az eredeti bűn nem jelenthet egyebet, mint az ember alvó tehetségeinek kimiveletlenségét s ezen állapotban, hol sem a jót, sem a rosztat törvény nem adta, csak a kedély működhetett. Ha az egyházi tan az ember lényegét rosznak állította, akkor tagadta tőle a javulás képességét és következetesen mint Luther, tagadjuk a szabad akaratot, tagadjuk végre az emberiség fejlődési tehetségét. Az ő lényege rossz, azaz magával nem egyező, kifejtetlen állapotban nyugvó csira volt; mert mind a mi van, az jó. Az első ember tehát, annyi igaz, kifejlődve nem volt. De fejlődnie kellett a benne nyugvó csirának, mert az állandóság nem egyéb, mint feltétlen vál-

tozás, és pedig mivel az ember az előtte levő fokozatok igazsága, azaz zárpontja, azon momentumok értelmében kellett fejlődnie. Legelőször tehát magát azon természet-től látta körülvéve, melynek produktív ereje az ő eredetével elérte végső fokát, de a mely mégis nagyszerű forradalmi menetben haladott tovább lakjának alkotásában. E két ellenkező tényező eredménye a pogányság s a függés érzetének leggyönyörűbb emberi kifejezése volt a sokistenség. Volt ugyan sejtelmök a pogányoknak is arról, hogy ők lényegben megegyeznek a kultárgyakkal, de csak sejtelmök. Ők mindig azon meggyőződésnek éltek, hogy e tárgyak életök feltételei, s azért mint felettök uralkodó hatalmasságokat isteni imádásában részesítették. Az ember az első epochalis időszakban leszállt az énség fokozata alá s önkészítette bálványoknak, tehát öntudatlanul magának műveiben áldozott. Az emberiség ókorát az öntudat énség alatti korszakának nevezhetni.

Ezen időszak megfelel az egyénnél az önsejtésnek. Valamint ugyanis az önsejtésnél két momentum van: a sejtő és a sejtett, s a sejtett a képzetek sokasága, épen úgy itt is két momentum van: a tárgyak sokasága s azok egysége. A világ szellem azon két ellentétet egybekapcsolta s öntudatlanul magán hordozta, mint a pogányságot s annak egyenes ellenlábását, a zsidóságot; s épen azért már megszűnt az előbbi korszak, hanem a világsszellem csak számunkra új alak, de ez még öntudatára nem jött, ő magamagába még nem szállt. Ez ellenmondó két idomi felfogás kölcsönhatásban volt tetteleg; nemcsak politikai viszonyok, hanem tudományos közeledések is járták át a két ellentétet, mint a gnosis a keresztyénség előtt bizonyítja, s így felfogható, hogy a kettőnek eredménye más nem lehetett, mint a kettőt magába záró keresztyénség.

Ezt legfőbb keresztyén tanban a szentháromsági tanban igen szépen látjuk bebizonyítva. A szentháromság mint három

személy a pogányság, mint egység a zsidóság igazsága. Új e tanban csak a háromság, miben Hegel a szellem legszebb öntudatosságát találja ¹⁾, esakhogy nem bizonyos, vajjon Krisztus maga annak látta-e, minek Hegel, azaz vajjon valóban öntudatra jött-e akkor már a világszellem. Részünkről ha ezt állítanók, nem foghatnók fel a világszellem további fejlődésének célját, s szükségtelennek állítanók. Valamint azonban minden felsőbb mozzanat a két előtte levőt magába foglalva, ezeken kívül még sajátlagos valamit bir, mely a kettőtől megkülönbözteti, épen úgy a keresztyénség is. E jellemző tan: az Isten atya.

Ezen tan sem olyan, hogy ahoz különös, személyes kinyilatkoztatás szükséges lett volna, mint az egyházi tan s a bölesészeti János evangyéliom állítják. Igen, Jézusnak kinyilatkoztatta az Isten e tant, de úgy, hogy az isteni kinyilatkoztatás mellett Jézus egyéni szelleme jogaiban megtartatott, azaz Isten tetteleg ezen tant kifejtette s Jézus felfogta. Ismeretes a despotizmus állapota Jézus idejében. A dicső Hellas szabadsága sirba szállt s Hellas a római birodalom provinciájává lön Achaja neve alatt; Palesztina régi, dicső Dávid-féle függetlenségét rég elvesztette, s a nyomás és sanyargatás ez idején, midőn régi szép idők emléke a despotikus jellennel összetalálkoztak, bizonyos sovárgást, epedést idézett elő az emberiségben, mely magában nem lelven elég erőt e bajok kiállítására felebb álló hatalomtól, Jahvetől várt segítséget.

Az abstract abszolútum (a római birodalom) a concret egyént megsemmisítéssel fenyegette, azért kellett az atyának megszabadítani gyermekeit, s megszabadított fiát küldvén

---

¹⁾ „Gott wird nur so als Geist erkannt, indem er als der Dreieinige gewusst wird, dieses neue Prinzip ist die Angel, um welche sich die Weltgeschichte dreht.“ Philosophie der Gesch. 2-te Aufl. besorgt von Dr. K. Hegel. p. 688.

üdvözítésünkre. E fiú Jézus, a felkent¹⁾. Azért is a szem, mely előbb lesütve földön mászott, s alig volt tőle elvonható, most égnek fordult, s csak az álláspont legyőzése után sikerült azt onnan újra az emberhez visszavezetni. Az ember tehát maga lényegét nem ismerte magában, hanem természetfeletti lényben; azért a természetfeletti lény a természeti ember lényegeül, azaz az ember Isten alakjául fogadtatott el, mely összeolvadását az isteninek az emberivel bájoló s örökké friss költészeti zamattal diszló alakban Jézus Krisztus isten-emberi személyisége mutatja²⁾.

A keresztyénség az öntudat énség feletti korszaka. Ezen elmélkedés igen fontos következményeket vonz maga után, részint a keresztyénség s a vallás lényegét, részint pedig a világszellem további fejlődését illetőleg.

Ha a keresztyénség lényege az istenatyáról szóló tan, akkor a keresztyénség lényege a természetfeletti Isten tana. A keresztyénség azért az Istent anonymus-nak állítja, mert lényegét kutatni tovább nem akarja, a keresztyénség a hitbe fekteti a fősulyt, mint azt sok szentirási helyből bebizonyíthatjuk. S épen a hit ez a vallás lényege, a természetfeletti ez a keresztyénség ereje. S mivel a hit a kedélyt indítja,

¹⁾ Nem akarunk e tárgyról tovább vitatkozni, csak annyit megjegyzünk, hogy ha Jézust nem tartjuk hittel Isten egyszülött fiának, fellépésének egyéni szükségességét bebizonyítani nem sikerülend soha. Hegel maga így véli bebizonyíthatni. „Zu der Erscheinung des christlichen Gottes gehört ferner, dass sie einzig in ihrer Art sei; sie kan nur Einmal geschehen, denn Gott ist Subject u. als erscheinende Subjectivität nur ausschliessend ein Individuum.“ Phil. der Gesch. p. 395. Ugy hiszszük, ezen kifejezés nem egyeztethető meg Phaenomenol. 520. sq. előforduló nézettel, s nem bizonyít semmit, hogy Isten csak épen Kr. személyében kényszerült volna fellépni.

²⁾ Hegel Phil. der Gesch. p. 394. — „So ist der Mensch also selbst in dem Begriffe Gottes enthalten u. dies Enthaltensein kann so ausgedrückt werden, dass die Einheit des Menschen u. Gottes in der christl. Religion. gesetzt sei.“

azért a keresztyénség a kedély vallása, az ember szívének törvénye (Róm. 10. 8). Mihelyest e hitet boncolni kezdjük, elhagyjuk a vallás terét s felsőbb fokozathoz lépünk át, mi-helyest a természetfelettiről az ész leszakítja vakmerően ama lepelt, mely dicső nimbusz alakjában környezi (I. Tim. 6. 16), rögtön megszüntünk vallást tanítani s vallani. Azért igaza van egy érdemtelen férfiúnak, ki füzeteiben (bocsássa meg, hogy engedelme nélkül idézni mertem) állítja: „az isteni eszközséget kutatni annyit tesz, mint az istenit tagadni.“ Csak-hogy mi következik abból? A racionalizmus épen ez eszközség kutatója, a hitnek készítője az ész számára vagy a reflexzióknak tovább folytatója, mert a racionalizmus félszeg elvből indul ki. Ő keresztyén racionalizmusnak állítja magát, holott bizonyos, hogy ha keresztyén akar lenni, akkor hinnie kell, nem tudnia, a keresztyénség vallás és élet, de nem tudomány. A vallás tárgya a képzelet (Vorstellung), a tudományé a fogalom (Begriff). Az egyházi tan azért igen helyesen cselekszik, ha a racionalizmus hitegetéseire nem hallgat, s a szimb. könyvek mellett marad. Az egyházi tannak két momentuma van: hit és tudás. Az egyház azért, mert hitet is követel, nem elégedhetik meg a tudással, mert a vallás lényege a hit (Mt. 16—18).

A hit és tudás ily szigorú megkülönböztetése teszi egyedül lehetségessé azon követelést, hogy a keresztyénség abszolút vallás. Elismeri ezt maga Hegel is¹⁾, csak hogy a fősúlyt a vallásra kell fektetni. A keresztyénség mint vallás abszolút, ez tagadhatlan, de nem végső fokozata a szellemnek. Hegel sem tartja az abszolút vallást a szellem végső fokának, hanem az abszolút tudást²⁾.

Hogy a keresztyénség mint tudomány a reflexzió fokán

¹⁾ „Sie ist für jede Stufe der Bildung u. befriedigt zugleich die höchsten Anforderungen.“ Phil. der Gesch. 493. Azonban vesd össze az ellenkezőt. Ibid. 398.

²⁾ A Phaenomenol. végződik az abszolút tudással (Das absolute Wissen).

létező szellem, ezt bizonyítja a tőle állított theizmus. A theizmus értelmében van világ és van Isten, az előbbi az okozat, az utóbbi az ok, az egyik a hatott, a másik az indító erő. Legelőször is, ha a keresztyénség ezt állítja (Csel. 17, 24), akkor az okfejtvény szerint az okozat változása maga után vonja s felteszi az ok változását, mégis az Isten változatlan a ker. tan szerint; holott tagadhatlan, hogy a ható erő előbb maga változik, azaz nemléből létbe vagy nyugalomból mozgásba lép, mielőtt hatna. Ezen követelést a szokásos „isten-nél mind lehetséges“-sel alig fog sikerülni mai időkben elnémitani. Ha mégis a keresztyénség isteni eredetét nem akarjuk tagadni, akkor legalább annak kényszerűségét a világszellem fejlődési menetében kell kimutatni. Ezt pedig látjuk, ha a theizmust összehasonlítjuk az erő fejtvényével. A reflexzió megkülönböztet két erőt, a hatót és az indítottat, a keresztyénség ugyanazon két erőt veszi fel, a ható Istent és az erőt világot. A reflexzió nem bírja a különböző erők kölcsönhatását érteni, azért lényegileg egyenlőknek véli. Ugyanazt teszi a keresztyénség, midőn az Isten és világ szigorú összetartását követeli. De valamint a reflexzió azon egylényegűség elfogadása által tulajdonképen mind a két erőt tagadta s felsőbb mozzanatba (a $+$ erőbe) egyesítette, de be nem vallotta, épen úgy a theizmus is azon rokonságot isten és világ között hirdetve, tulajdonképen öntudatlanul kimutatta, hogy isten és világ egységet képeznek, s ezen egység azon isten, melynek szelleme lebegett a vizek felett, azon őserő, mely épen azért, mert magában ellenmondó, ki-fejlődésre kényszerült, vagyis egy szóval: a theizmus mutat mint kényszerű felsőbb fokozatra a pantheizmusra, s ha a theizmus a reflexzió, akkor a pantheizmus a szellem fokozata.

Ezzel nem azt állítjuk, a mi van, csak a minek lennie kell gondolataink módszere szerint. Az isten és a világ ellenmondás nélküli felfogása egyedül az, hogy a kettőt egységbe foglalva ezen egységet az isten benségének állítjuk. Azon

egység az atya, ki magát kifejtette, mint fiút a világban s az ember szent lelke által megváltotta, azaz kiegyenlítette. Ez a szentháromság spekulatív értelme, miből világos, hogy a spekuláció nem akarja a keresztyénséget megdönteni, hanem csak maga álláspontja szerint idomítani, lényegének megtartása mellett, azaz a képzeletet önálló fogalommá emelni. Ez más-kép lehetetlen, mint pantheistice. Most is vannak, kik e szótól is visszariadnak, s jajveszékelnek, azon hiedelemben, hogy a pantheizmus a keresztyénséget a pogányságba huzza vissza. Ha a pantheizmusról azt állítjuk, hogy minden egyes tárgyat tart istennek, nem ismerjük a pantheizmus jellemét, még a szó értelmét sem, mely nem azt mondja, hogy *πάντα θεοί*, hanem hogy *πᾶν θεός*, azaz nem minden tárgy isten, hanem a mindenség gyönyörű változatossága, megrendítő szépsége, összes momentumai összefoglalva: ezek képezik az Istent. S e nézet nem lehet a keresztyénség kárára.

A világszellem a keresztyénségben lényegét sejté, azaz az ember Istennel egylényegűnek állíttatott. Innen kezdve ezen viszony volt az emberiség fejlődésében a döntő. A viszony tudományos kifejtése kezdődött a 4 első században s épen azért, mivel az egyházi előljárók nem a fogalom értelmében, hanem a szavazás s erőszak útján fejleszték a dogmákat, épen azért nincs a dogmának kötelező ereje. A középkorban magától elidegenedett a fejlett szellem; mintha egészen megváltozott volna a keresztyénség, annyira elferdült. Durva erőszak állott a keresztyén szeretet helyébe, mert a szerető atyának földi helytartója kényur volt. Állam és egyház, kiség és benség harcra szálltak, s a legyőzött állam belsejében a ferde egyházi politika ellen támadt a viszhatalás. Látszott ugyan, hogy az állam és egyház kölcsönhatásából kiemelkedett az ujkor legfőbb bajnoka — Luther.

Már a keresztyénség kezdetén is a gnosis törekvései s a középkorban a scholasztikai civódások átmenetet képeztek az újabb felfogáshoz. Egyrészt azonban a tudomány bal eljá-

rása, mely a tekintélyektől való függést (Plato, Aristoteles) elismerte, másrészt pedig a politikai viszonyok előidéztek a humanizmus ellenséges táborát. A szellem, mely már Jézus által oda utasított (Róm. 8. 15), hogy egyedül Istentől függ, ezen mondatot maga lényegeül ismerte fel, s a reflexzió átment a szellem első stadiumába Luther fellépése által. Az én tökéletes szabadsága, ez a reformáció igazsága s értelme. Hogy azonban ezt Luther maga véghez nem vitte, világos abból, hogy a szimbolikus könyvek, különösen pedig a Form. Conc. a türelmetlen „rejjimus et damnamus“-t (a trienti anathema körülbelől ugyan annyi) alkalmaz sok nézetre a nélkül, hogy azokat megcáfolta volna. Luther csak a pápai tekintélytől megszabadított, de sem a tökéletes lelkiismeretszabadságot, sem pedig a politikai szabadságot nem birta megindítani. Azért a szellem fokozatában tovább haladt két feladati oldal megfejtése felé: az egyik volt a lelkiismeret szabadsága, a másik az állami szabadság. Luther az ujkor legkitünőbb hőse; ő roppant epochalis alak, melyben a középkor zárkövét s az ujkor csiráját találjuk; mert benne egyesül a hit a józan tudással.

De a tudományt illetőleg támad a szimbolikus könyvek elismerői s tekintélyüket tagadók közt az elkeseredett vita. A mit a szimb. könyvek magok számára igényeltek, azt minden tudós maga mellett bírja, a lelkiismeret szabadságát. Most ugylátszik, el van döntve, hogy a szimb. könyvek tudomány mezején nem döntő tekintélyek.

Az állam mezején kezd szinte új tényező, melynek gyökerei még a középkorba hatnak, a polgárság (Bürgerthum), tehát az én szabadságának új alakja, mely az előbbeni alakokat magába beszívva a francia forradalom óta iszonyú döntő erővé lett.

A szimboloklaszták győzedelme kifejtette magát tovább s összeesik a francia enciklopedisták s az angol deisták támadásaival.

Nemcsak a szimbolikus könyvek, hanem a szentírás sem tekintély; ez volt az első mozgó gondolat e hatalmas férfiaknál. De támadásaik sikertelenek valának, mert vak szenvedély mozgatta s gyűlölet a velejében oly tiszta, gyönyörű, felülmulhatlan, legyőzhetlen keresztyénség iránt. A tudomány első ostromait összefoglalta Strausz, s „Jézus élete”-ben (1835) számba vette a keresztyén okmányok hatalmát s az eredmény zérus vala. A szentírás döntő tekintélye ellen Strausz zászlója alá összegyűltek a Hegel-féle iskola legkövetkezetesebb keresztülvivői Feuerbach, Bauer Bruno, s elméletileg megtámadták a keresztyénséget. Hiába irtak cáfolatokat, hiába tették ki szép szerével Strauszt tanáriszékéből, az egyszer megindított szellemi csermely patakká, folyamává, tengerré lön s habjaiban eltemette mind régi racionalizmus, mind orthodoxia biztosítottaknak vélt eredményeit. E harcot tovább követni nem akarjuk, elég belőle annyi.

Ugy látszik az egésznek veleje volt: a tudományt a hit fölébe állítani. Ha Hegel őszintén nyilatkozni akart volna, az ő iratai a keresztyénséget szörnyen megtámadták volna. De barbar irálya az értelmet oly annyira nehezíti, hogy az iskola maga sem tudta hol van. Pedig világos, hogy Hegel mást nem akarhatott, mint a mit Feuerbach állít. Nem akarunk sejtelmeket tényeknek állítani, de annyi igaz, hogy Hegel nem őszintén fejezte ki magát; talán a kormány vagy pedig az egyház tekintélye előtt visszariadva. Ha az énség tökéletes autonómiáját az abszolút tudásban találta, akkor Feuerbach, Hegel leghivebb fia. Pedig azt akarta, mint phae-nomenológiája bizonyítja.

Feuerbach skeptikus materialista. Beune egyesül a megtört én a ható, indító erő, s mig egyrészt Hegel ellen a jövő bölcsészetét negative felállította s annak alapvonalait napfényre is bocsátá, másrészt a fennálló egyházi viszonyok ellen fordult. De először kell említeni, hogy a tagadás ront, de

nem épít s fegyverre nem volt méltó. Negative azt mondja a bölcsészetről, hogy a bölcsészet = nembölcsészet, s ezzel nem lendített rajta sokat; rendszer dönthet egyedül rendszert. Másodszor pedig kifakadásai az egyházi tan ellen olyanok, mint a tűzokádóhegy lávája, mely iszonyú sebességgel leégeti a viruló mezőket, de elhidegül s szakadásaiba eltemeti a vakmerő vizsgálót. Nem tagadható, hogy a korszellem a tudományt kívánja s Feuerbach a korszellemet megértette, de ki nem elégítette.

Az állam mezején sem nyugodott meg az én. Örök harc van az öntudatra ébredező nép s az elnyomni ohajtó uralkodó között. A 48-iki forradalom roppant lángtengerrel borította el az összes államokat, s e harc ha el is nyomtatott, belsőben forr az elégedetlenség, az idegenezés érzete s maholnap találja majd nyugadalmát.

Az újabbkori bölcsészeknek, Herbartot kivéve, az énről tiszta fogalmuk nem volt, innen könnyen azon téves eszmére jutottak, hogy az én = Isten. Ez eszmének eredménye a hegelizmus harca, s e szerint megítélendő.

Az én marad csak fogalom, melynek ha abszolútumnak állítjuk, megfelelő tárgyat nem találhatunk sehol sem. Az én lényege ugyanaz, mely a mindenségé, eddig mehet a gondolkodás, ezen mondatot kell kifejtteni, e mondat kifejtése a bölcsészet újabb korányának feladata.

A haladó én nem egyéb, mint a történelem s annak vizsgálása a történet bölcsészete.

III. A kifejtett én.

Az én befejezte körforgását, körforgását a szó teljes értelmében. Négy stadium volt benne, s a negyedikben magát szemlélve roppant változást vesz észre. Egész üresen kezdett mozogni, s lassan megtelve a mindenség velejével, végre ott állott meg, hol az én = én, azaz az első ür

egyenlő az utolsó ürrel; mégis egészen különböző e két ür. Az első ür magában zárt egy szubstanciát, s a 4-ik e szubstanciát egészen elvesztette, s az én, mely lélek volt, most üres fogalommá lett. De a léleknek nem volt semmiféle tartalma, a fogalomnak van tartalma, az üres énnék veleje a mindenség. Ő szeme előtt látja elterjedve azon momentumokat, melyekből felszált a szellem tiszta alakja, s ha ellenkezik az erők, melyek azt feltölték, ő maga a legnagyobb ellenmondás, mert mindazon ellenmondások egysége. Szóval az én átalánossá lett.

Ezen processusnál egészen más uton jártunk el, mint Hegel. Hegel főtörekvése volt a szubstanciát alanynyá emelni¹⁾, mi mert az alany túlment korlátain felemelkedtünk vele a szubstanciához, s a Lethe vizébe merítve elfeledtettük vele Pegazus-féle röptét, s így kiengeszteltük a megszorított átalánossal. Elismertük, hogy a mindenségnek van valami állandó alapja, mint Herbart kíván, de kimutattuk, hogy azon állandó változik, mint Hegel követeli, vagyis a mindenség fejlődési törvényeit csak azon mértékben állítottuk kitalálhatóknak, mennyiben fogalmaink engedik. Ebből következik, hogy abszolút igazság, azaz oly igazság, mely minden embertől annak elismertetnék, nincsen, miután az igazság a megegyezés, az egyezés pedig a lelki képzetek nyugalmaiban lelhető. Következménye annak, hogy a tapasztalásból (az alanyból) kell kiindulnia a bölcsészetnek s csak a fogalmak folytonos fejlesztése hozhatja elő azon fokot, hol az alany - tárgy, hogy az alanyi én felismertetik lényegében abszolút ellenmondónak épen úgy mint a tárgyi én (világén). Épen az bizonyítja isteni voltunkat, hogy az ős-én (a csira), ugyanazon törvénynek van alávetve, mint az egy-én (egy én), azaz, hogy az alany szubstanciájává lett. Csira és gyümölcs, ős-én, és egy-én, ezek a mindenség zárpontjai s e két határkö között folyik a világ processusa.

¹⁾ Phaenomenol. 14. l.

Tagadhatlan, hogy ily módon a bölcsészet nagy változáson menne keresztül. Miután az én a fogalmak közép-pontja, azért az énröli tan lesz a bölcsészetnek közép-pontja, mert a bölcsészet a fogalmak tudománya. Ez az, a mit Feuerbach „Wesen des Christenthums“-ban annyira sürgetett, ez az, a mit az ujabbkori tudományok kívánnak, s a bölcsészettől követelnek. A bölcsészetnek tere a fogalom, mihelyest ezt elhagyja, megszűnik bölcsészetnek lenni, mert a fogalom magába zárja törvényeit, s e törvények concret alakban való előadása a bölcsészet.

Bölcsészeti tudományokhoz szokták sorozni a természet- és történetbölcsészet. Csakhogy nem azon értelemben, mintha rájuk lehetne valami készen álló schemát kényszeríteni, hanem úgy, hogy magokból a természeti és történeti tényekből találjuk ki a nyert fogalmak feldolgozásának módszerét. Mert nézzük csak, miféle eredményt állíthat ki a két tudomány, melyet a tapasztalás meg nem döntene? Vagy talán a Hegel-féle trilogiák keresztülvihetők-e? Nem hiszszük, ámbár meg nem cáfolhatjuk átalában, mert azt csak világos fizikai tények birják. Vagy Herbart realei képezhetik-e a világ alapját? Ugy hiszszük, hogy annak lehetetlenségét a lét rövid átnézeténél elegendően kimutattuk. Miuek avatkoznék a bölcsészet idegen theóriákba? Hagyja azokat békében, a természettudományok összes mezején dönt a tény. a bölcsészetben a fogalom. Származtassa le a bölcsészet, a természet és történetből maga elveit, de azokat ne merje soha a priori construálni, mert roszul jár s rosz hirbe jön. A tulajdonképeni bölcsészet az anthropológia.

A természet, mint az általános valóság atyja a legáltalánosabb fogalmakat, ugymint lét, változás, erő sat. a történet, mint az öntudatos szellem műve, megadja az én törvényeit.

A lét és gondolat ellenkezők és egyezők is, egymáshoz tartozók. A gondolat hat a léleknek kemény kérgébe, s a kívánt valamit keresi, s ezen keresés a fejlődési fokok szerint különböző eredményeket nyújt. Ez eredmények a fogalom természete, azaz viszonya szerint más fogalmakhoz, kijönnek. S azért kell a fogalmakat az egyes stádiumokon keresztülvinni, valamint mi is az én fogalmának tiszta értelmét ily módon nyertük. Ellenmondásoktól hajtva könnyen elérjük a legfőbb ellenmondást: az ént.

Nem akarjuk Hegel és Herbart rendszerének elosztását közelebb bíráló alá venni; csak annyit említhetünk, hogy a fogalmakat egy fogalomból, a létből származtatni lehetetlen, s a legnagyobb önkény, ugyszinte az ellenmondásokat megfejtethetőknek vélni, mint Herbart, a fogalmak félreismerése. Mint a mellett, ha a bölcsészet elosztását kéne adni, akkor azt mondanók, hogy a bölcsészet és a pszichológia egymást fedik.

Nem támad azután ama orbis, melybe Herbart jutott, hogy a metafizika és pszichológia egymást bizonyítgatnák; mert a pszichológia épen maga a fejlődő metafizika legnagyobb mértékben. Hogy pedig ez lehetséges, világos abból, hogy mind a metafizika, mind a pszichológia csak fogalmakkal foglalkozik. Megszűnünk szólni lélekről, a lélek a gondolkodás átmeneti pontja, a gondolkodás a fogalom kölcsönhatás folytán eredő fejlődése. S annyiban igaza van Hegelnek, fogalom marad fogalom, legyen tartalma bármilyen, s azért ugyanazon fejlődési törvényeknek van alávetve minden fogalom, s gyakorlati (morális?) és elméleti (metafizikai?) fogalmak szépen összeillének egymással. Ezen uton megszűnnék a pszichológia pusztá, üres formalizmusnak lenni, mint Herbart művének első részében, a pszichológia birna tartalommal.

A bölcsészet egy roppant tenger, mely soha sem nyugszik felületén, de belseje szent csendben sértetlenül marad,

e belseje, hová a megtámadott menekszik, a szabad gondolat (autonomia). Kezdő- és zárpontja az én, mert az én alá az egész fejlődést foglaljuk.

Az én valamint hajdan öntudatlanul, úgy most öntudatosan el van ismerve a korszellem velejének. A fejlődés céljaul mást nem lehet kitűzni, mint az önismeretet, Hegel a szabadságot tüzi ki. Igen, a szabadság ez valóságos végcélja, kisége az ének, bensége pedig az önismeret. De jól kell érteni a szabadság fogalmát. Ha alatta mint Kant, új sor megkezdésének tehetségét értjük, akkor ilyen szabadságot, mint képtelen, tudatlan képzeletet tagadunk. Ezen megkezdés abszolút ugrás, már pedig saltus in natura non datur, az ilyen szabadság megrontaná az egész okviszonyt, De ha a szabadságot az okviszonyos cselekvésben keressük, akkor az ily szabadság van. S igaza van Hegelnek, hogy az ének veleje a szabadság, mert az ének szabadsága abban áll, hogy saját törvényei szerint akar érezni, tudni, hatni. Ha az öntudat küszöbén álló egyéniségre akarjuk a szellem felfogását erőszakolni, ez épen oly képtelen, mint a szellem álláspontját a refleksióval tisztátalanná tenni, vegyíteni akarni. Azenség fejlődése kényszerű, s e kényszerűség ismerete, ez az igazi szabadság.

A képzetek egymás iránti viszonyában rejlik az egyéni szabadság gyökere. Innen a nevelés a legfőbb eszköz a világszellem fejlesztésénél. A nevelés az egyedüli út a nemzetek felébresztéséhez öntudatra, s csak ha öntudatra ébredezni kezdenek, akkor haladhatni tovább ennek fokozataiban. A történet mutatja, hány fokozatot tett a világszellem mostanáig, ugyanaz kitűzi további haladását, mert hiábavaló minden állénállás, a világszellem győz s letiporja az ellenkezőket, míg a vele haladókat hátára veszi, s úgy szemlélteti velök a jövő idők homályos távolát. Az idő nyilván mutatja, hogy az én harmadik fokozatának ismerete nincsen messze. Feuerbach, Strausz az 1848-ki for-

radalmi korszak, s a legujabb kor követelései minden nemzetnél egyház és állam mezején mutatják, hogy a népek a legalsóbb rétegekben is túl vannak az öntudat küszöbén gyakorlatilag is, s vegyük figyelembe e jeleket, nehogy ránk is legyen alkalmazható üdvözítőnk szava: „Az ének ábrázatja között választást tudtok tenni, az időknek pedig jeleit nem tudjátok megválasztani.“ (Mt. 16. 3).

Különösen pedig a prot. elv értelmében ne legyen a haladás pusztá szó, a lelkiismeret szabadsága üres hang, melynél mindig háttérben álló inquizitori kinpadokat, mint Strausznál, látni féljünk. Minden nézet, mely előhozatik, nem onnan veheti erejét és igazságát, mert a személy, ki-ben bizunk, hozta, legyen az bár magának az üdvözítőnek beszéde is, minden beszéd ereje és igazsága az emberi természetben, azaz a szellemi észszerűségben gyökerezik, innen Jézus beszédeinek roppant hatása, s e szerint megítélendő. A tudomány a fogalom dicsalokja, melyen csak rokon anyag változtathat; azaz fogalomnak kell a fogalom megdöntő erejét ellenébe állítani. Ha Strausz 1864-diki Jézus életében oly elkeseredettséggel harcol nézete mellett, melyet megdönteni nem sikerült, akkor annak oka csak azon bánásmód, melyben részesült. Az ének szabadsága, ugylátszik, csak gondolatilag van sok helyen, mert a tanszéken az egyházi tan miatt most sem szabad egészen nyíltan kimondani véleményét, miért is a hallgatók a theizmustól a pantheizmushoz s viszont vezettetnek s megzavartatnak, miért is a tanár mesterkélte exegezishez kényszerül, hogy rendszerét az írás és az egyház tetszése szerint alkossa. Pedig nincs visszásabb és nevetségesebb törekvés, mint ha a tudomány az egyházi tan s általában tekintélyek által vezettetik. Hol van az emberi szabadságnak több helye s gyönyörűbb viadalmezeje, mint épen a tudományban? S mi, kik a lelkiismeret szabadságát alaki főelvünknek valljuk, mi csak gondolatilag megengednők, megfélelkezennék arról, hogy a szabadságnak két

momentuma van, ugymint lehetőség és valóság, magában és magának, bensőleg és külsőleg? Igaz ugyan, a szimb. könyvek exegezise legközelebb találja a szentírás értelmét, de a tudomány mezején legkevésbé sem. Ők is a szellem leélt művei, s új virágok nőttek fel az általános törzs énségi erejéből. Nem jó volna-e a szimb. könyvek dogmatikáját kissé módosítani az újabbkor követelése szerint?

Nem értjük a Feuerbach-féle módosítást, mert ez nem egyéb vad rontásnál, mely tudományos fegyverrel nem történt s azért maradandó eredményt felmutatni nem bír. Az ugynevezett porósz gyökerek rombolási dühe a legrosszabb módszer régi, igazságoknak vett, s a nép tudatába mélyen vésett véleményeket kiirtani. A változtatás eredjen a lelki atyáktól, kik a növényt plántálták, azok messék körül is. Hiszen ők mint atyák azok, kikhez a nép legnagyobb bizalommal viseltetik! De ha a só megizetlenül, mivel sózattatik meg? Ha a lelkiatya nem restelli nálunk az „okosság” ellen formális keresztesháborút hirdetni, ha a lelkiatya a haladás ellen berzenkedik, nem nevetséges protestáns tünemény e az mai időben? Nincsen-e itt félreismerve s lényegében megsértve magának a lelkiatyának ereje is? Vagy az okosság nem épen az isteni-e az emberben? A szentírás annak tartja (I. Kor. 2. 10.) *το γὰρ πνεῦμα πάντα ἐρευνᾷ, καὶ τὰ βᾶθη τοῦ Θεοῦ*; — nem tartja-e a lelki atya az észszerűséget az emberiség általános kapcsának, a magát kinyilatkoztatott istennek? a szentírás annak tartja (Rom. 1. 19.) *διότι το γνωστὸν τοῦ Θεοῦ φανερόν ἐστιν ἐν αὐτοῖς ὁ Θεὸς γὰρ αὐτοῖς ἐφανέρωσεν*. Ha ily igazságokat is, melyeken másutt régen tulmenetek, nálunk kétségbe vonni mernek, ha az egyházi tan szigorú megtartásával az ember lényegét tökéletesen rosznak s önálló gondolkodásra képtelennek vélik, hol van itt a protestáns elv? hol van itt a haladás? hol van itt az oly igen gyakran segítségül hívott irásnak megtartása, mely (I. Thess. 5. 19. sq.) mondja: *το πνεῦμα μὴ σβέννυτε — πάντα δοκι-*

μάζετε, το καλον κατ'έχετε? vagy nem hallik-e ki ilyen támadásból, melyet egyik legérdemesebb dogmatanárunk ellen nem rég intéztek, azon nem protestáns szó: „rejecimus et damnamus“ vagy a keresztyéntelen s tudománytalan: anathema esto?

Különben nem ide tartozik ennek további fejtegetése. Mutatni akartuk, hogy az ének, mint minden tudomány forduló szögbövének két főmomentuma van, a magábanlét az ismeretben s a magánaklét az életben, s hogy félszeg nézet az, mely azt hiszi, hogy a szellem gyakorlatilag is, mert tudományilag némelyek abszolút igazságról nem is kételkednek, menetében fel volna tartható. Az énség a középpont, melyből a tudomány és élet összes rétegei kiindulnak. Az én minden része viszonyban van a mindenséggel, az én ismeretétől függ az emberiség jóléte s boldogsága. S ha az ember észszerű lénynek nevezi magát, ki lenne oly rövidlátó, hogy ez észszerűség fejlődését nem ismerné fel, ki a régi elavultat akarná e fejlődés útjába állítani, s régi nótákat huzni, hiszen a világszellem ilyféle csekélységek felett mosolyogva halad tovább, meg sem nézi, nem hogy megállana, s menetének éreszózata azt harsogtatja: szabadság! Abban vannak hitéletünknek is hiányai, hogy az észszerű felfogás, mely mégis a fejlődés lényege, a néppel nem közöltetik, egyszóval, hogy az idők mögött maradtunk el. De a boszu ki nem marad; egy szép reggel a józan belátás a társnak, melyet őszintének tartott, lökést ad, s a bálvány romokba dől össze. Mert az emberi természet az isteni erő, mely tökéletes önismerethez akaszthatlanul halad, s ez ismeret tettlegesítésében feltalálhatja egyedül nyugpontját. Ezen haladást előmozdítani ez feladatunk, ez kötelességünk magunk s az abszolútum iránt; ellenben ellene dolgozni árulás magunk s az Isten természete ellen!

Böhm Károly.

*) L. becses értekezletre csak azt jegyezzük meg, hogy a merev anthropocentrikus világnézet mellett tanácsosnak véljük még a theocentrikus világnézetet is megfigyelni. Különben az ily értekezleteket a tudomány nevében szívesen látjuk.

Szerk.

Pelágus és Augusztinus.

— Egyháztörténelmi jellemzés. —

Vannak a világtörténetben egyes kiemelkedő egyéniségek, kiknek élete sajátosan függ össze egy másik, hasonló történelmi fontossággal bíró egyéniség életével; s az élet szálainak emez egymásba ölelkezése oly szakíthatlan egybefüggés, hogy az ily jellemek csak egymás által egészítettnek ki; csak egymással szemközt és egymás mellett foghatók fel egész nagyságukban és jelentékenységekben épen úgy, mint az erő nagysága az ellenmüködő teher eilenében. A lélek belső erejének tudatában izgékony rugalmasságot érez önmagában s önérvényesítése végett megfelelő erőt keres, melylyel elhatározó küzdelemre kelve, munkásságba hozhassa belső életét, s megfelelhessen hivatásának. Nagy szerenese az, hogy a munkatér még mindig óriási sivatag, hol minden jó szándék és igyekezet találhat egyik vagy másik irányban tennivalóra, s e küzdőtéren mindig találkoznak egyéniségek, kik egy és ugyanazon munkához fogván, tevékenységük és a kifejtett eredmény együtt képeznek egy összefüggő egészet, egy teljesen bevégzett életet.

Az egyháztörténetben Pelágus és Augusztinus épen ily egymást kiegészítő alakok; egymást meghatározó két nagyság, belsőleg egybeölelkező egység, dacára a végetlen különbségnek, mely az érülködésnél áll elő; egyiket a másik nélkül gondolni sem lehet, két óriás, hol az egyiknek bukása a másik erejére mutat, s az egyiknek győzelme a másik által kifejtett erővel szemközt leszen nagy és dicsőségteljes; szüntelen egymás ellen küzdő két élet, mit csak az békít ki egymással, hogy egy végponton mindkettő találkozik ama gondolatban, hogy a történelmi fontosságot egymás részére együtt és közösen munkálták; egyiknek sirköve, a másiknak

életének története, s egyiknek élete, a másiknak beszélő bizonyossága a lezajlott idők nagysága felett.

Ily határozottan szegvén már keresztül egymást Pelágus és Augusztinus munkásságának irányai, természetes következetesség leszen az, ha e két egyháztörténelmi alakot egymás mellett kísértjük meg lerajzolni s méltányolni.

I.

Előzmények. A keleti és latin egyház theológiai munkássága és iránya. Nézete a bűn, kegyelem, emberi és isteni szabadságtanról.

Sinergizmus és monergizmus.

Azon szakadás következtében, mely az egyházat keletire és nyugotira különzé el, a két egyház dogmatikai munkássága és irányai is határozottan különvált a szerint, a mint az annak egyik vagy másik alkotó részét vette vizsgálat és kifejtés alá. Így történt, hogy a keleti egyház, Krisztus személyes életét tekintvén az egyház központjául, majdnem minden szellemi erejét kirekesztőleg a krisztológia-tan kifejtésére fordítá, mellőzésével a többi, épen oly lényeges theológiai alkatrészeknek, különösen pedig az anthropológiának és soterológiának. Krisztus személyes életnagysága, a theantropos létegyiség csodája, s általában minden, mi az ő személyisége körül központosult, oly varázs bűverővel birt még folyvást a lelkekre, hogy eme pontra fordítván csupán figyelmét, sok lényeges dolgok érintetlenül suhantak el mellette. Ama fény, mely néhány századdal előbb a betlehemi csillaggal felgyult, oly káprázatban tartá a lélek szemeit, hogy Krisztus gondolata mellett elfeledkezett az ember magáról, s a viszony kifejtéséről, melyben ő hozzá kellett állnia. A montanizmus vak ábrándozása s a gnoszticizmus ábrándos vaksága nem élt ugyan többé, hanem a kettőnek egyoldalúsága félreismerhetlenül fellüktetett a keleti egyház krisztoló-

giás nézetében is. Ez az oka annak, hogy az egyház tanaszerint a hívő Krisztusban teljes megnyugvást találhatott ugyan, hanem a hit elveszté másik lényeges alkatrészét, a tudatot, mely az egészet megszenteli és állandóvá teszi.

Belátván ez egyoldalúságot a latin egyház, ennek ellenében a fontosabb antropológiai és szoterológiai kérdések megoldására és tisztázására fordította minden erejét. Hanem dacára a mozgalmasságnak, sőt olykor a megrázó eseményeknek, melyeket felállított igazságai által e téren kifejtett, a keleti egyház magát jólérző henyeséggel nézte a megkezdett új irányt. S mennyire nem volt eziránt érdekelve, mutatja az, hogy az efézusi harmadik kanonikus zsinaton (431) Pelágiust ugyan eretneknek ítéli, a nélkül azonban, hogy eljárását mással tudta volna igazolni, minthogy a pellagianizmus törtenetesen szellemi rokonságban áll a nesztorianizmussal. Holott, mint később látni fogjuk, a pelágiánizmus inkább ebionisztikus és manicheisztikus színezetű.

Tudományos készség hiányában, s különösen pedig nem akarván magát a komoly vizsgálódás által nagyon megterhelteni, csaképen hogy elüsse az ügyet, átok alá veté Pelágus naturalizmusát anélkül, hogy Augusztinus supranaturalizmusa ellen valami okokat tudott volna felhozni. Az efézusi 6. kanon valódi szegénységi bizonyítvány az ott megjelent 198 püspök (később e szám 160-ra olvadt le) tudományos készségéről a theológiai téren.

A két egyház összes antropológiás nézete egyébiránt a következő tétéleken fordult meg és öszpontosult: az esetről, az ember erkölcsi felelősségéről, általában a bűn fogalmáról, s az isteni megváltó kegyelemről mindkét egyház egy és ugyanazon nézetben volt, eltért azonban a természeti romlottság fokára és az emberi szabadság viszonyára nézve a megterésben munkás isteni kegyelemhez. A görög és különösen az alexandriai atyák egyetlen törekvése volt, ellenmunkálni a gnoszticizmusban megjelent dualizmus és fatalizmusnak,

mely a rosztat, mint természeti szükségességet érvényíté; melynek ellenében ezek az isteni kegyelem együttthatása mellett, az emberi szabadságnak is illő helyet igyekeztek biztosítani. Ellenkezőleg a latin egyházi atyák, s köztük különösen Tertullian, Ciprián, Hilárius és Ambrosius, inkább gyakorlati, mint spekulatív elvekre építve, Isten kegyelmére fektetvén e súlyt, ennek hatalma alá hódíták be az emberi szabadságot, anélkül azonban, hogy azt végkép elenyésztetni akarták volna abban és az által. Így lett a görög egyház állásponja *sinergisztikus*, a latiné ellenben *monergizmus*.

Hanem mindezek pusztá meghatározások, elfogadva dogmák voltak csupán, anélkül, hogy valaki merészelt volna annak tanfogalmi megállapításába bocsátkozni.... Az ész békés nyugalommal hordta a terhet, melyet a közdogma a kényelmes hit édes megnyugtatóásával beszélt reá, s ha olykor, zsibbasztólag hatván reá a rajta öregült teher, felsikoltott is annak szorítása alatt, megkelle vigasztalnia magát azzal, hogy ily dolgokban merészelni nincs elegendő ereje, nincs elég bátorsága. A kő, melyet már néhány század óta mindig mélyebben süllyesztett alá saját terhe, csak erőszakosan mozdítható ki helyéből, s e sisipusi munkára ritkán akad erő és tehetség.

Hanem az időnek sajátos játéka van e tekintetben. Előteremti szükségait s hosszú időn át fedezetlenül tartogatja azokat. Hadd nőjenek, hadd válljanak minél égetőbbé; ha a lelkek egyszer sóvárognak valami után, fogékonnyabbakká váltak az újjászületés iránt. Semmit sem tesz előkészület nélkül. Csak miután legmagasabb fokig emelte a szükség érzetét, azután gondolkodik egyéniségekről, kiknek fellépésével új élet áll elő.

Pelágius és Augusztinus épen ily időpontot jelölnek meg, az egyház és különösen belső tanának kifejlésében. Mindkettőt maga az egyház végletekig vitt mulasztása és a legfon-

tosabb létkérdésekkel való nemgondolása vetette fel az idők élére. Szokták mondani a költők: a tenger fájdalmában termi drága gyöngyeit; és a költészet sokszor valódi élet lesz. Pelágus és Augusztinusban az egyház közbetegsége takarta le magát, hogy végre valahára orvoslás után láthasson.

II.

A pelágiánizmus külső története. Pelágus.

Pelágus megkülönböztetendő az E. T. I. Pelágustól. Eredeti néven *Morgan*. Egyszerű britt barát; születési éve felett alig lehet tisztába jönni az egymástól eltérő adatok között, s csak annyi bizonyos, hogy a negyedik század közepén született Britanniában, közel a tengerparthoz, innen kapta görögös elnevezését is (*πελαγιος*=tengeri). Már kora ifjúságában nagy szorgalommal tanulmányozta a görög egyháztanokat és különösen az antiókhiai iskola tudományos terményeit; melyek reá sajátos befolyást gyakoroltak. A szép készültségű és tehetségű ifju korán megöregedett, tudóssá lön, s hozzá elégedetlen önmagával s a világ közérkölesiségével. Ifju buzgalma által emeltetve, misztikus rajongással hitte, hogy ő valósággal hivatva van egy magasabb világjobbítás nagy munkájára, és e vonás annyira jellemzetes nála, hogy egész későbbi munkásságának alapszínezetét képezi. Ez oka annak, hogy Pelágus munkássága a szelid, nyugalmas Augusztinuséhoz mérve, igen sokszor nem ment a makacs szenvedélyességtől és bizonyos rajongástól. Dicséretére válik azonban az, hogy ő e téren is eredeti a maga nemében.

A világ roszasága, s az emberi romlottság felett még ma is támadtak Jeremiások; egy magasabb misszió erőszakosan fölvert érzete még ma is sok álprofétát támaszt; ők jobbitani akarják a világot, hanem, mi e tekintetben első lépés, az önjobbítás, az náluk rendesen elszokott maradni. Pelágus

még tévedéseiben sem köznapi jelenség. Ő mielőtt mást jobbitani akarna, szigorú erkölcs birájává lesz önmagának; a világ átalakítását önmagán kezdi meg. Ő maga egy tiszta, erkölcsi jelenség, mely előtt ellenségei is elismeréssel hajlottak meg. Erkölcsi tisztasága nem ment ugyan a baráti élet asketizmusának némi vonásaitól, hanem mindenesetre oly öntudatos élet, melynek gyökerei nála elveken nyugodtak. Ha Pelágius erkölcsisége nem annyira egy gazdag és mély hitéletnek kifolyása és gyümölcse, mint inkább külsőleges törvényszerűség alakjában tűnik fel némelyek előtt, oka az, hogy ő a vallásban a fősúlyt inkább az erkölcsiségre mint a hitre kívánta fektetni. Nála a hit inkább csak theoretikus elem, ellentétben az erkölcsi jócselekedetekkel, melyek nélkül lehet ugyan valaki tudós, dogmatikus s okadatolt hit birtokosa, hanem nem valódi keresztyén. És mert az ő vallás-határozatában míg ily egyoldalúság mutatkozik, azon azt hiszem, senkinek sem lehet csodálkoznia, midőn a vallás fogalmának helyes meghatározása csak a legujabb theológiai gondolkodás eredménye.

És hogy mennyire természetében feküdt az, hogy nem akart addig reformálni, míg magát teljesen, belső lényegében nem reformálta előbb, mutatja az, hogy csak 409-ben, tehát meglehetősen előhaladva korában találta magát elkészülve arra, hogy eszméivel a nyilvánosság elé lépjen. Ekkor irt egy rövid magyarázatot Pál apostol levelei felett (l. Semler kiadását Halle 1775); maga a mű, Pelágius későbbi dolgozataihoz mérve, magán hordja ugyan a kezdetlegesség egyes hiányait, de a tiszta exegetikai felfogás, és különösen az irány, melylyel rendtársainak erkölcsi jobbitására igyekezett hatni, félreismerhetlen bizonyítványai Pelágius erőteljes szellemének.

Helyesen jegyzi meg e műről Schaff; a benne elhintett eszmék, mint kovász járták át a rend tagjait, s előcsapatai voltak amá hadjáratnak, melyet Pelágius fellépése az emberi

elmékre öregedett eszmék ellen megindított (Schaff. Pelagius és a pelagianizmus. Uj-York 1866).

Nagy szerencsájök az újítóknak, hogy bár a nagyobb rész érdektelen marad, vagy ellensége leszen munkásságuk iránt, akadnak egyéniségek, kik annak zászlója alá állanak, s az igazság önmagában is sokkal erősebb, semhogy a nagy közönség gyámolítására szorulna; az elvégzi küldetését, ha mindenki ellene szegül is. Így történt, hogy Pelágius mindjárt kezdetben Cölestius-ban egy szellemdús fiatal kartársában hatalmas gyámolítóra talált, dacára annak, hogy nézeteik több lényeges pontban egészen eltértek egymástól. Ezzel együtt működve hatott ő Rómában egész 411-ig, midőn a goth király Alarich megérkezésének félelme, őket is kiriasztotta megszokott munkahelyökből, s kénytelenek voltak Afrikába vonulni a had lármája elől. Utazásuknak főcélja volt, hogy személyesen felkeresik Augusztinust, de a ki éppen ezen időben a donatisták ellen működött Kárhágóban. Az elmaradt találkozás helyett Pelágius egy levelet cimezett Augusztinushoz, melyre ez szinte barátságosan nyilatkozott, egyszersmind felhozta benne, mily lényeges a büufelőli tan fontossága. Pelágius később Palesztinába utazott, míg társa Cölestius Kárhágóba ment, hol bizonyos presbiteri állásra volt kilátása.

Az érdekek összeütközése s a mindennapi kenyérféltés sokszor teremtett ellenségeket, s így történt, hogy már a következő évben, tehát 412 (néhány feltételek szerint még 411-ben) egy Paulinus nevű diákonus lép fel Cölestius ellen, ki őt tanaiért eretnekséggel vádolja. A pelagius-féle küzdelem kiinduló pontját eme megtámadás képezi. Ime, hogy az erős óriás kimozdítottassék helyéből, először gyámolítója támadtatik meg.

A Cölestius ellen felhozott vádpontok következő nézetei ellen voltak intézve:

1. Ádám halandónak teremtetett, s ő ugyis meghalt volna, ha nem vétkezik is.

2. Ádám esete csak neki magának ártott, nem pedig az egész emberi nemzetnek.

3. Az emberek nem Ádám bűne következtében halnak meg.

4. A meg nem keresztelt gyermekek is üdvezülnek.

5. A törvény épen úgy vezethet az égbe, mint az evangéliom.

6. Krisztus eljövedele előtt is voltak bűnnélküli emberek.

Bármennyire igyekezett is Cölestius magát a felhozott pontokra nézve igazolni és kimenteni, ellenségeinek sikerült a zsinat véleményét oda fordítani, hogy kimondta rá a kárhoztató ítéletet, s az egyházból kirekesztetett. Minek következtében Ephezusba költözött, hol presbiteri hivatalt folytatott.

Hanem a terjedésnek indult tüzet már késő volt eloltani, a reá dobott kő a helyett, hogy elfojtotta volna azt, inkább szétszórta égető parázsát, s eme szikrák mindenütt találtak gyúanyagokra, melyek tovább vitték az égetést. S mire a kárthágói zsinat épen nem számított, az volt, hogy a küzdelem Palesztinába tette át csatahelyét, hol maga Pelágius tartózkodott.

414-ben Pelágius egy levelet irt egy bizonyos Demetrias nevű apácához, melyben a többek közt a női zárdai életről, s egy keresztyén nő kötelességeiről értekezik. Bár ez irat magánlevélnek volt szánva, tartalma csak hamar köz tudomásra jutott s általános feltűnést okozott. De ez irat következtében Pelágius a legföltettebb oldaláról lett megtámadva. Levelezésbe bocsátkozni egy nővel egy szerzetesnek, ki untalan a szigorú erkölcsiséget hordja ajkain s rendtársainak romlottsága ellen menydörög, elnézhetlen bűn volt,

s elég ok arra, hogy különben is feltűnt és nehezen tűrt véleményeiért megtámadtathassék.

Az általános gyanúsítás élére Hieronymus és Orosius Pál (egy spanyol presbiter Tarrakoban, meghalt 417. Egy nevezetes apologetikus műve maradt fel, következő címmel: „Historia advers. Pelagianos.“ L. Haverkamp kiadását 1738. Ujabban Thorun. 1857.) állottak. Hogy föllépésében és munkásságában mindkettőt személyes érdek, nem pedig az ügy iránti komoly tudományosság és vallásos érdekelttség vezették, a tények és következmények kétségtelenül bizonyítják. Hieronymus, az ismeretes biblia fordító, régóta személyes nehezteléssel volt Pelágius iránt, ki emennek bibliai fordítására egy alapos bírálatot irt s abban több hibákat mutatott ki, mi a különben szelíd kedélyű Hieronymusnak felette nehezen esett, s ifju tanítványával Orosiussal szövetkezve, elérkezettnek látta az alkalmat, hogy a megsértésért elégtételt vehessen Pelágius ellen; nem akarván azonban az ügyből nyilvános lármát ütni, irodalmi vitába bocsátkozott Pelágius ellen, s 415-ben egy iratot cimezett egy Ktesiphor nevezetű egyénhez, melyben Pelágius nézetét veszi bírálat alá. S mi emez iratban, s általában Hieronymus ide vonatkozó irodalmi műveiben „Dialogi contra Pelagianos 3 libri.“ Különösen exegetikai művei: „Pauli ep. ad Phil. Gal. Eph. Tit.“ Sőt még egy régibb irata: „Adversus Helvidium.“ A legjellemzetesebb épen az, hogy bármennyire igyekszik is Pelágius tanait felforgatni s Augustinusét magáévá tenni, végeredményében határozottan az előbbihez tér vissza, s akarata ellen jobboldali semipelagianista lesz. A hajlott kora theológusra nézve, a pelagianizmus erős logikájú s finom különböztetésű eszméje oly tömkeleg volt, melylyel szemközt legjobb igyekezete mellett sem tarthatta meg önállóságát. S így szándéka ellen ölelkezvén össze egy végső gondolatban a gyűlöletes emberrel, tanítványa Orosius lépett fel helyreütni a mester gyöngeségeit s e miatt szenvedett vereségét.

Előkészítvén nevezetesen a véleményeket Pelágios ellen, 415. június 15-én egy zsinatot hivat össze János jeruzsálemi püspök által, ki Pelágiust mint szakadárt hivatja maga elé. A gyűlést előző napon az egybegyűlt egyházi fők tanácsot tartottak a felett, mi alapon támadtassék meg Pelágios. S egyéb kéznél levő ok nem lévén, határozottatott: mint-hogy már egy kárthágói gyűlés Cölestiust tanaiért eretneknek nyilvánította, ez ítélet Pelágiusra is kimondatik, ha elismeri azt, hogy amazzal egy értelemben van. Maga a zsinat inkább személyes elkeseredéstől támadt kifakadások, mint tudományos vitatkozás színhelyévé lett. S Pelágios, dacára a sokoldalú megtámadásnak, melynek ki volt téve, oly ügyesen védelmezte magát és tanait, hogy a zsinat kénytelen volt magát ez ügyben való ítéletre képtelennek nyilatkoztatni, s a pert Innocencius püspökhöz tenni át Rómába.

Még ugyanazon év december 7-én egy másik gyűlés is tartatott Pelágios ellen Lyddában, az ugynevezett „Concilium miserabile“, mely őt teljesen felmenté minden eretnekségi gyanusítás alól.

Hanem dacára a kiméletnek, melyben Pelágios nem annyira jóindulatból, mint inkább ellenségeinek tehetetlensége következtében részesült, rajongó parthivei oly tényt követtek el, mely a pelágiánizmus történetében örökre árny marad, s méltán megérdemli a történelmi megrovást. 416-ban néhány Pelágios érzelmű barát, s egy tömeg gyülevész nép Hieronymus lakára tör Betlehemben, s felgyújtván azt, a hajlottkoru Hieronymus csak futással mentheté meg életét. Mondják, hogy halála előtt, mely 420-ban történt, még érzékenyen panaszkodott e nemérdemlett embertelenség felett s Pelágiust, kiről úgy nyilatkozott, hogy egyetlen ellensége volt az életben, kinek soha sem tud megbocsátani, második Catilinának nevezte el.

Az áfrikai egyház hírül vevén Pelágios pártjának emelvalóban illetlen eljárását, s nem győzvén kivárni az időt,

hogy a római püspöknél rég bejelentett ügy tárgyalás alá vétessék, még ugyanazon évben két zsinatot is hív össze Pelágus ellen, az egyiket Káthágóban, a másikat Mileveben (Ma-Mela). Pelágiust mindkettő kiátkozta, s az ítélet tudomás végett megküldetett Inocenciushoz is. Sőt öt áfrikai püspök s közöttük maga Augusztinus személyesen irtak hozzá ez ügyben, s kérték, hogy az interdiktumot hivatalosan megerősítván, hirdettesse ki azt egyházában. Inocenciusnak különösen jólesvén az, hogy az áfrikai egyház ez ügyben az ő felsőségéhez folyamodott, szívesen engedett a kérelemnek, minek következtében Pelágiust és hiveit minden további vizsgálódás nélkül kizárta egyházából. S hogy mennyire igazságtalan volt eljárásában s felületes ítéletében, mutatja az, hogy azon iratot, melyet hozzá Pelágus önigazolásul küldött, felbontatlanul dobta papirkosárjába, miután észrevételül csupán annyit irt az irat külső lapjára: „Átalában Augusztinus, és különösen annyi tudományos püspök irányában, egy embernek, mint a minő Pelágus, soha sem lehet igazsága.“ (L. Mansi: „Decreta Zozimi.“)

417-ben meghalván Inocencius, a római püspökséget Zozimus nyerte el (417—418). Egy ingatag, de nyugalmas természetű jellem, kinek theológiai elvekről fogalma sem volt, s még kevésbbé birt komoly tudományos készültséggel.

Egyetlen érdeme elődei, sőt utódai között, a nyugalmas béketűrés, melylyel a pelágianizmusi szabadabb gondolkodásu eszméket engedte kifejlődni. Sőt megtalálván Pelágiusnak fentebb említett védiratát, nyilvánosan tiltakozott a káthágói és milevi gyűlés határozata s Inocencius ellen, a miért Pelágiust kihallgatás nélkül átok alá vetették, s maga irt védiratot mellette s Cölestius mellett, bebizonyítván, hogy eddig kifejlett nézeteik után ítélve, mindkettő igaz hitű. Egyébiránt Zozimus vallástürelmének megítélésénél tudnunk kell az indokokat, melyek e különben tiszteletre méltó érze-

lemnek belső rugóit képezék. Nem kell különösen felejtenünk azt, hogy a pelágiánizmus szoros antropológiás monergizmusra nagyon kedvező eszme volt, a római egyházban később kifejtett és merész kombinációkra épített „felesleges jócselekedetek“ tanára nézve. Hogy látszólagos jószívűségével nyilván ide számított, mutatják következő szavai:

„Valóban majdnem lehetlen visszatartania az embernek a könyeket, ha elgondolja, hogy oly emberek, kik annyira emlegetik a „*Dei gratia*“-t és „*adjutorium divinum*“-ot, eretnekséggel vádoltatnak és kiátkoztatnak (érti Pelágiust, Cölestiust). Nekem úgy tetszik, e két ember legőszintébb védője a római szék tekintélyének, s erősen hiszem, hogy Péter utódai sokat meg fognak emlékezni Pelágius és Cölestiusról.“ (L. Zozimus leveleit „*ad Africanos episcopos*“ legujabban Mönch által kiadva).

Megemlékeznek-e, nem tudom; hanem ha valaki a római egyház most említett taufkifejlésének történelmét akarná megírni, a történelmi igazság kívánja, hogy benne megemlékezék Zozimusról.

Zozimus protekciójára az áfrikai egyház 418. okt. 3. tartott zsinattal felelt, s az ott megjelent 200 főpap egy kilenc pontból álló kánont készített és irt alá, mely megfelelő sorrendben vezetett válasz, egyszersmind hitszabály a pelágiánizmus főbb pontjaira; sőt hogy Zozimusra nagyobb erővel hathassanak, kieszközölték, hogy maga Honorius császár is egy ediktumot küldött Rómába, melyben kényszeríté Zozimust, hogy Pelágius kiátkozását írja alá, s hirdesse ki egyházában.

Zozimusnak, ha székét nem akarta veszélyeztetni, vissza kellett lépnie, s még ugyanazon évben kiadta Pelágius ellen az „*epistola tractatoria*“-t mint választ a „*sacrum scriptum*“-ra (így nevezik Honorius leiratát).

A traktátória kiadása után a pelágiánizmusra szomorúabb napok következtek. Zárpontja levén, hogy mindaz, ki a kár-

thágói zsinat határozataitól csak egy pontban is el tér, vagy másként gondolkozik, kitagadtatván az egyházból, elveszti hivatalát — tizennyolc olasz főpap azonnal elmozdított állomásától; kik valamennyien pártfogói és barátjai voltak a pelágiánizmusi eszméknek.

Hanem a kényszerítés és üldözés még egy mozgásnak indult eszmét sem állított meg utjában. Az első áldozat, mely zászlója alatt esik, csak újabb lelkesítés arra, hogy tovább segítsék az ügyet, mely már vérrel van termékenyítve s a történelem akár hányszor bebizonyította már, hogy az élet, mely e vércseppek helyén vergődik fel, mindaddig ki nem irtható, míg önmagát nem emészti meg. Ha küldetése van, megél önmagában minden gyámolítás nélkül, sőt ellenzés dacára, s ha nincs elég életereje, az első lépésnél fölbukik.

A pelágiánizmusra mért csapás csak megrázkódtatá azt, de nem semmisíté meg. A közös balvégzet már sok rokonlekeket fűzött egymáshoz, s így történt, hogy ez időtől fogva Pelágius pártja több tudományos és erőteljes tagokkal szaporodott. Ezek közt minden esetre első helyen áll a claudii Julianus (nevezetes munkája „Contra Augustini librum de nuptiis“, Campaniában közel Capuához) a pelágiánizmus törhetlen hűségű bajnoka, egyszersmind Augusztinus elkeseredett ellensége, ki mindenben osztva Pelágius sorsát, vele és Cölestiussal 429-ben Konstantinápolyba vonult, hol Nestorius által szívesen fogadtattak, mignem Márius Mercator (a pelagianizmus ellen több művet írt; a többek közt „Commonitoria“ és „Nestorianismus“ címmel) Afrikából, megirigyelvén a száműzöttek nyugalmát, reávette Theodóziust, hogy az eretnekeket tiltsa ki Konstantinápolyból, kik könyezve váltak el a hajlottkoru Nestoriustól.

Julianus Sziciliában halt meg mint iskolatanító 450. aug. 3-án. Maga Pelágius és Cölestius pedig ez időtől fogva nyom nélkül tűntek el a történetből. További működésükről vagy haláluk helyéről egyáltalában nincsenek följegyzéseink. El-

lenségei, kik az isteni hatalom sulytoló és büntető kezét szeretnék keresni az eretnekek életén, állítják, hogy éhhalállal halt volna meg. Ez is próféta halál!! s megtalálja az ember karjai közt a mit keres, a miért él; a kibékülést istennel, s nyugalmat a földi élet zajlásai felett, s a pusztasírhant, mely a részvétlen kegyetlenség gondatlansága miatt nyomtalanul sülyedt el a nagy ember porai felett, vádoló emlékezéssel hirdeti, hogy az egyháztörténelem elfelejtkezett azon ember személyes életéről, ki működése által ujkorunkot alkotott az egyház tudományos életében.

III.

A pelágiánizmus története. Előzmények.

A holtak s kifáradtak a nélkül is csendesen és édesen nyugosznak a sírban, ha az utókor megfeledkezik is emesírokat ápolni, s csak annyi igényük marad az élethez s a kegyelethez, hogy elismerő és igazságos legyen irántok.

Pelágus ezt sem találta meg!

A legtöbb egyháztörténetíró, s különösen dogmatikus, több kevesebb igazságérzettel, s nyilvános elfogultsággal fogtana bírálatához. Inocenciusnak Pelágus felett röptiben kimondott ítélete, legtöbb esetben még ma is megszokott ujulni annyira, hogy neki Augusztinussal szemközt nemcsak viszonyosan, hanem feltétlenül nem lehet igazsága.

Nem szándékom e nagy ember mellett apológiát írni, a melyre ő rá sem szorult, s a mire én kicsiny vagyok, hanem annyi mindenestre igaz, hogy különösen a nagyobb kényelmet szerető orthodoxya — még az újabb időben is — oly előítéllettel van eltelve Pelágus és tana iránt, hogy nevének említésére is szent borzalommal telik el, hasonlólag egy berlini theológushoz, ki a racionalizmus első szótagát hallván, megfeledkezett arról, hogy protestáns, s — keresztet vetett magára. (Ez factum).

És e tény legalább minden esetre kifejezi azt, hogy a tudományos dolgokban le kell mondanunk az elfogultságról és elfogulhatásról, s az „odium et rabies theologorum” elvét maga Augusztinus, Pelágus tulajdonképi ellensége is, éles szavakkal rója meg egyik iratában.

A Pelágus felett hozott nézetek és ítéletekben igen jellemző még ezek mellett az is, hogy különösen protestáns theológusnak, nehéz felette itélni úgy, hogy ellenkezésbe ne jöjjön saját elvével.

Pelágus, tana után ítélve, határozott racionalista, közelebb áll a protestántizmushoz, míg Augusztinus merev orthodox, mely a racionalizmus legkisebb fényhatása alatt is szédelegni kezd. Másrészről Augusztinus orthodoxyája, tovább fejlesztve, szolid protestántizmussá tisztulhat fel, s a pelagiánizmus, már úgy a mint van, eredeti tiszta római orthodoxia, ezért mondá igen találóan Gangaufi: ha Róma néhány századdal előbb tehetné magát az időben, hogy még egyszer ítéljen Pelágus és Athanasius közt, az ügyek céljaihoz képest bizonyosan az előbbi javára döntené el (Metaphysische Psychologie des heil. Augustinus).

Részemről nem tudom; hanem ha ezt tenné, mindenesetre hálátlan lenne Augusztinus iránt, kiről nem szabad soha elfelejtenie, hogy a „cogite intrare” elvét először ő mondotta ki (l. az ő levelét ad Vicent. c. 17.), mindenesetre nem egész oly értelemben, mint ezt a római egyház megvalósítá, hanem elvégre mégis oly alapul, mely utoljára a jezsuitákban és spanyol inquizicióban érte el tetőpontját. És maga ezen tény elég figyelmeztetésül arra, hogy protestáns szempontból elfogultan, vagy éppen öröklött előszeretettel ítéljünk Augusztinusról e felett, s törjünk pálcát Pelágus felett.

Ne feledjük el végre azt, hogy Pelágus semmi esetre sem érdemli meg ama kicsinylést, melylyel róla általában némelyek nyilatkoznak, s Augusztinus maga sem számított ama magasztalásra, mely tanainak abszolút csallhatlansága

és tökélye miatt reá halmoztatik (L. az urvacsoráról szóló nézetét), s ha talán több elfogult életírója öt második Pál apostolnak nevezi, a hasonlatnál emlékezetbe kell hoznunk, hogy az ő ifjúkori életében is voltak saulusi pillanatok, sőt hogy ő maga is, későbbi éveiben, a tévesztett mult keserű emlékének súlya alatt gondol vissza azon időre, midőn még a manicheismusnak heves pártfogója volt.

Egyiknek úgy mint másiknak megvan saját érdeme, saját hibája. Adjuk meg mindkettőnek a magáét; ily elvek által irányozva, tekintsük meg közelebb a pelágiánizmusi tant legalább főbb pontjaiban.

IV.

A pelágiánizmus kiinduló és központja.

A világmegváltás tényének, csak az emberre való vonatkozásában és hatásában van értelme és jelentősége, annyira, hogy bár az lényegében független isteni erőhatás marad is, közvetlen föltétele mégis az ember, ki e tekintetben nélkülözhetlen központ és végcél egyuttal.

Ily lényeges tényező lévén az ember az egész üdvtörténet s közelebb a Krisztus által közlött megváltási munkálatban, a legnehezebb kérdések egyike az, minő viszonyban áll az ember e téren, az isteni végetlen erőhatással szemközt. S mi e kérdés eldöntésében a legnehezebb épen az, hogy a helyes megoldás felett hajszálnyi különböztetések döntenek, melyeket ha eltévesztünk, vagy az isteni hatás önállóságát veszélyeztetjük, vagy az embert fosztjuk meg lényegétől, a személyes önelhatározás és tevékenységtől.

A Pelágus és Augusztinus között folytatott harc tárgyát eme kérdés megoldása képezi. Pelágus az utóbbit, Augusztinus az előbbit igyekezett megmenteni, mindkettő több kevesebb szerencsével, de mindenesetre oly tevékeny-

séggel, hogy mindkettő történelmi utkésztő és alap lett arra, hogy a kérdéses két pontot nemcsak elintézhette, hanem ki is békíthette az újabb theológia.

Lényeges hiba volt az a Pelágus korában kifejlett theológiai iránynak, hogy az embert, az egyént s személyességet, kevésbbé respektálta a megváltási munkálattal szemközt, s még kevésbbé hozta azt elé munkás viszonyba saját legbelőbb, legszentebb ügyével. Az ószövetségi áldozó papság, melynek egy tevékenytelen néző tömeg felelt meg a Jehova templomában, egészen megújult az apostoli korszak után beállott áldozó papsággal és orthodox hívők seregével, melynek nem volt egyéb teendője, mint elismerni azt, hogy bűnös, s hogy a papság intézkedik és gondolkodik arról, hogy hivei megszabaduljanak e terhelő átok súlya alól. Nem mondom én azt, hogy nem voltak tiszteletteljes kivételek, kik egy arrogáns közbenjáró támogatása nélkül is tudtak meríteni a megváltás és üdv nyílt forrásából; de annyi mindenesetre áll, hogy ez időszak vallásos életében hasztalan keresnénk egy önálló és öntudatos népkeresztyénséget, mely saját fejével gondolkozott, saját kezével tesz, s saját lábán járt volna az üdv amaz útján, melyet ez időben nem is tudtak másként gondolni, mint oly ösvényt, melyet a vértanúk vércseppjei jelöltek ki az igaz hívők számára.

Egy mély, kétségbeejtő lélektani ellenmondás!!

Az isteni végetlen szeretet, melynek összessége a megváltási tény, a helyett, hogy felemelte volna az emberiséget, talán épen a rendkívüli hatás következtében, mely az egyháztan merev isteni monergizmusában fejezte ki magát, mely dogma, mint egy jeles egyháztörténetíró igen helyesen jegyzi meg, a nihilizált ember romjain emelkedett fel.

Pelágus a lélekben így összetört embert akarta megmenteni, s hogy túlbecsülte, ápolás alá vette betegét, — emberi gyarlóságának eredménye.

Ervényre akarta emelni ama meggyőződést, hogy az

isteni megváltás és az emberiség üdvrejuttatására nem az ószövetségi J a v é szánakozása elesett alattvalói iránt, hanem a világotyának szeretetnyilatkozata gyermekeihez s az ember nem por és hamu többé, hanem a szentlélek temploma. Ezért képezi összes tanának fő- és központját az emberi szabadság, elannyira, hogy minden más ide vonatkozó tan e mellett csak alárendelt minőségű.

Nézete e pontra nézve következő:

„Ádám Isten által a bűntől szabadon, minden jóra való erővel, halhatlan lélekkel, és halandó testtel teremtetett, felruházván őt egyszersmind értelemmel és szabadsággal. Értelménél fogva uralkodhatott az értelemnélküli teremtettség felett; szabadságánál fogva pedig képes volt arra, hogy Isten akaratának szolgáljon. A legfőbb jó, (bonum naturae) melyet Isten az embernek ada, éppen a szabadságban áll; ez képezi lényegét és méltóságát, mely soha sem enyészhet el. Ez alapja azon viszonynak, melyben az ember Isten-nél áll, kinek természetében fekszik az, hogy semmit sem akar olyat, a mi kényszerített. Eme szabadság lényege a „liberum arbitrium“ vagy „postibilitas boni et mali,“ mely abban áll, hogy az ember a cselekvés bármely percében szabadon határozhatja el magát a jó és rosszra egyaránt. A rossz lehetősége szükséges föltétele a jónak, mert az ember nem akarhatja a jót úgy, ha nincs tehetsége és szabadsága egyszersmind a rosszat is akarhatni. Az ember csak akkor szabad erkölcsi személy, ha jó és rossz, élet és halál az ő kezébe vannak letéve. (L. nézetét a „liberum arbitriumról“ és Epist. ad Demetr. 2, 3. c).“

Figyelemmel kísérve Pelágius eme nézetét az emberi szabadságról; csodálkoznunk kell valóban, hogyan tévedhetett a különben helyes gondolkozású dogmatikus, oly premisák után, melyek meglehetősen szentirási alapon nyugszanak, oly zártételre, mely egyrésről az isteni legfőbb hatalom ellenére van, másrésről az ember túlelélésével végződik, nem

csak, hanem az erkölcsi cselekvény és élet egy ingatag végletlenség leszen, mely a jó és rossz határai közt vezet végig. Nála az erény nem a rossz elleni öntudatos küzdelem, mely ez utóbbinak elbukásával végződik, hanem egy mindig előlkezdett kiinduló pont, mely csak folyvást különböztet, elválaszt, magát elhatározza; örökös rettegés a rossztól, mely e határozásnak untalan nyomába lép, s végre az eredmény mindig attól van föltételezve, ha helyesen választott és különböztett-e az ember.

A jó és rossz, mint két ellentét, oly alternativa lett Pelágusra nézve, melynek tömkelegében kibontakozni nem volt elég ereje. Mindennek pedig oka az, hogy ő a szabadságot igen helytelenül s merev egyoldalúságában fogta fel s vitte keresztül. Előtte a szabadság csak formális oldaláról, és itt csak az első lépcsőzetén volt ismeretes, mely egy meg nem határozott középen áll meg a jó és rossz között, úgy hogy magát jó és rosszra egyáltalában határozhatja el. A szabadság nála egy *vacuum*, melynek nincs múltja, nincs jövője, mely magát tevékenysége által egy *plenum* má teszi ugyan, de aztán ismét egy *vacuum* leszen. Egy *tabula rasa*, mely tettség szerinti alakot ölt, s miután elhatározta magát, ismét előbbi ingatagságához tér vissza. Folyvást tartó, öntudatos küzdelem helyett apró csatározás a rossz ellen, mely megrendül ugyan a reá mért csapás alatt, de aztán újra fölemeli hydra fejét. És e pontnál első tekintetre föltűnik az ellenmondás, melybe a pelágiánizmus önmagával jő.

Aláírván nevezetesen az emberi természet jóra való képességét, és eredeti romlatlanságát, nála a jó és erkölcsi jószág, nem a rosszból való kilépés, attól való megszabadulás, hanem oly ténye az embernek, melyet szünetlenül a rossz eredményez, (mint *F a t k e* kifejezi magát e pontnál: Pelágusnál a jó és rossz okozati viszonyba lépnek egymással, még pedig úgy, hogy belőle majdnem azt következteti az ember, hogy a jó éppen eredménye, okozata a rossznak), az által, hogy azt foly-

vást sarkalja, mi ha megszűnik, a másik munkássága is nyugalomba lép, s az ember egy cél és életnélküli vegetatióvá süllyed alá. Mint egyik ujabbkori bírálója mondja a pelágiánizmusnak: nála az emberi akarat egy örök Herkules, ki az elhatározás pontján állva, most jobbra, majd balra lép, hanem előbbi állását ismét visszafoglalja. Pelágius csak a választási szabadság és kényszerítés közti különbséget ösmeri a nélkül, hogy a szabadsági képességben kifejlési fokozatot s átmenetet ösmerne el. Nála az akarat és annak ténye elszigetelve állottak egymástól, nemcsak, hanem az egyes tényeket is elválasztva egymástól, félreismeri az organikus összeköttetést a megszokottság (*Gewohnheit*) és egyes cselekvények között. Mint minden más szellemi erőnek, úgy a szabadságnak is vannak kifejlési fokai; kilépve az *aequilibrium*, vagy a vétkezhetés és nem vétkezhetés közti pusztaság lehetőség köréből, egyik vagy másakra kell magát elhatározni, s eme választási szabadság nem csupán erő, hanem oly gyöngeség is, vagy pontosabban, oly éretlen tehetség, mely egy pozitív tartalommal töltetik be, s a tartalom nem más, mint határozott negatiója a rosznak, s teljes elhatározottság a jó iránt; oly erkölcsi önuralkodás, mely folyvást erősödve, a rosz választása végre morális lehetetlenséggé leszen, a mint ez Krisztusnál történt. A teljes szabadság egy az erkölcsi büszkeséggel, hol az ember a roszat nem teheti, mert ő azt nem akarja tenni, míg a jót tennie kell, mert azt tenni akarja, vagy a mely ponton az emberi véges akarat, oda adó engedelmességgel menván be az isteni végetlen akaratba, felül van már emelve az eleshetés felett.

Látnivaló, hogy Pelágius szabadságról szóló tana, lényegére vonva le, tulajdonképen nem más, mint pusztaság választási képesség a jó és rosz között, hol a kiválasztott jó végrehajtásának lehetősége elvégre mégis az isteni kegyelem gyámolító segélyétől van feltételezve. S ha őt sokan azon váddal terhelik, hogy megtagadja az isteni kegyelem és váltság

szükségességét, oka az, hogy az egyháztörténetben pelágiánizmus neve alatt szereplő tanfoglomban nem tesznek különbséget a tisztán Pelágiustól eredő és azon egyének nézete között, kik a tan kifejtésén tovább dolgoztak, s bizonyos tekintetben túlajtották a mester tételeit. Nem kell különösen felfednünk a pelágiánizmusban Cölestiust s Julianust, mely előbbi sok ebionisztikus, az utóbbi pedig manicheizmusi eszméket ölelt fel az eredeti tan körébe. A miért az olyféle nézet, minő például a Baueré, kinek egyébiránt természetében s jólismert irodalmi álláspontjában fekszik a történelmi valósággyal való szakítás s saját egyéniségének érvényesítése, nem más, mint kísérlet arra, hogy az ember másat mondjon, mint azt, mit az egész tudományos — és nekem ugy tetszik, egyszersmind józanabb -- világ hisz és tart a megtörtént tények fölött. (L. Baur „Gesch. der Kirche von 4—6 Jahrh.“

V.

Pelágus nézete a halálról. Az eset és annak következménye. Az ember erkölcsi állapota.

Az irás eme helyére hivatkozva: „Por vagy, s porrá kell lenned, a melyből vétettél“, Pelágus szerint a halál nem az eset következménye, hanem oly természeti szükségesség, melynek oka az emberi organizmus végességében, vagy a fizikai ember természetében keresendő, mint magát kifejezte: Adam mortalem factum, qui sive peccaret, sive non peccaret, moriturus fuisset. E nézetét később azon póttétellel egészíté ki, hogy lehető ugyan, miszerint ha Ádám nem vétkezendett, egy bizonyos privilegiumnál fogva megkiméltetett volna a haláltól.

A halál, mely az élet drámáját bevégezi, oly kérdés, mely dacára a tárgy borzalmasságának folyvást újra és újra elő kerül nemcsak a theológiában, hanem minden egyes ember

személyes életében. Hanem e kérdésre megfelelni igen nehéz, sőt majdnem lehetetlen. Ez az oka, hogy annak megoldásában elvégre is a bibliához, tehát a hithez kell folyamodnunk. Pelágus e ponton nem áll irási alapon, bármily oldalról fogjuk is fel tételét. Akár képies, akár betűszerinti értelmében vegyük is az eset történetét, annyi bizonyos, hogy a halál az eset a bűn következménye.

Minden bűn nem más, mint pusztá életnegáció; az életnegációja másszóval — halál. A bűn és annak ezeralakú fertőzete még egy embernek sem nyújtotta meg életét, hanem arra ezer példa van, hogy az első embertől kezdve le az idők végeig, a bűn nyomain mindenütt kialudt az élet melege, vagy lega'ább az ember csak addig maradt ember, míg tiszt'a volt eme fekély érintkezésétől, mely mint futó láng terjedve el, végre egy nagy tömeg szénalakot hagy hátra maga után és semmi mást. S e kérdés megoldásánál különbséget kell tennünk halál és halál között. Az ószövetség idevonatkozó okmányában világos szavakkal ki van fejezve, hogy a halál á t o k, b ü n t e t é s; átká és büntetése a bűnnek, tehát ha az utóbbi nem léteznék, kimaradna okozata is, a mint ezt Krisztus példája s a feltámadás nagy ténye mutatja, mit a keresztyén vallás hite kitörülhetlen dogmájává tett a léleknek akkor, midőn teljesen hiszi azt, hogy a tulajdonképeni halál csak átmenet egy magasabb életbe, s az igazán élt ember nem hal meg, hanem hitével Istenbe olvadva be, ő vele együtt halhatatlan maradand. Hogy a halál ilyszerű fogalmazásának szükségességét maga Pelágus is érezte, mutatja az, hogy első merev meghatározásához oly zárttételt csatolt, melyben az elvégre mégis a bűnnél, tehát az esetenél hozatik összefüggésbe.

A mi magát az esetet és annak következményeit illeti, Pelágus Ádámot nem úgy fogja fel, mint az emberiség törzsatyját, hanem mint egyes személyes individuumot, kinek cselekvénye is individuális jellemű, miért állítja,

hogy Ádám esete nem tulajdonítható maradékainak, mi más szavakkal annyit tesz, hogy nincs eredendő bűn.

„Minden jó és rossz — mondja ő — melynek következében vagy dicséretre, vagy gyalázatra méltókká teszszük magunkat, nem velünk születik, hanem csak végrehajtatik általunk. Egyikre úgy mint a másokra egyaránt képesek vagyunk, anélkül, hogy az eredetileg már bennünk volna, így tehát erény és véték nélkül születünk, s az önkarat munkássága előtt csak egyedül az van az emberben, mit belénk az Isten adott.“

Eme fogalmazás szerint az első ember bűne nem más, mint egy elszigetelt egyéni actus, mely az Isten törvénye elleni engedetlenségből állt elő. És valóban Pelágus csakis annyit hajlandó megengedni az eset következményeire nézve az utódokra, hogy Ádám legfőlebb rossz példaadása által mozdította elő az utódok erkölcsi romlottságát.

Tételében legnagyobb hiba az, hogy benne megtagadja a bűn, a rossz romboló erejét és hatását, nemcsak az utódok, hanem magára az első emberre nézve is. Az Ádám által elkövetett bűn szerinte egy pusztá cselekvény, melynek elvégre semmi látatja sincs, s a tétel végeredményében nem más, mint az, hogy a megromlott, megférgekedett fa is teremhet jó gyümölcsöket. Ez szerintem ama pont — és nem a szabadságról szóló nézete — hol először meg van tagadva a váltság szükségessége, aztán meg van semmisítve a történelmi Krisztus teljes lényege, csak azért, hogy a magában erőtelen ember hozzá nem illő fényben dicsőíttessék meg.

Csak röviden akarok még e pont felett némelyeket megjegyezni.

Vegyük fel, hogy Ádám esete oly egyéni tény, melynek csak reá nézve volt hatása, természetesen következik, hogy valamennyi többi ember, többi Ádám, eredeti tisztaságban, eredeti ártatlanságban, tehát Isten által beléje adott jó természettel, az erényre való hajlandósággal, arra való tehetség-

gel születik. Kérdelem, hogyan lehetséges aztán az, hogy a jó mégis rosszszá lesz? Pelágus s mindazok, kik az eredendő bűnt tagadják, azt felelendik e kérdésre: minden ember el-esik, eltéved, mint Ádám. Mi éppen az, hogy ha az ember nem egészen rossz is, de mindenesetre hajlandóságáról bír a rosszra már akkor, mielőtt a világba lép, és e hajlandóság ez esetben oly alakban tűnik fel, mintha annak szerzője maga az Isten volna, ki örök szentség és örök tisztaság.

Nem! A bűn pokoli erővel kelhet fel; legázolhatja a világot, szerezhethet rombolást és sötét átkot, elpusztíthat mindent, a mi szent és tiszta . . . hanem az ember lábai alatt a bűn következtében rommá dült világ felett, az isteni szentség és tisztaság mint örök fénysugár fog megmaradni, s ki ily szentség és tisztaság, az nem teremthette a rosszat. Oh! az csak a szegény, a gyöngé, a porembertől származhatik.

Mennyi igazság, mennyi megnyugtató elismerés van az írás szavaiban: A lélek kész, de a test erőtelen! Az Istentől teremtetett ember, a lelkiember, vissza meg vissza vágyik a teremtető közelébe, hanem a test, oh az örökre bénává lett. Az első ember esése által okozott ütés, mint anyajegy szállt tovább a fiakra és unokákra. Szerintem ez az eset, melyet feladni nem lehet. Nem mondom én, hogy az atyák álnoksága ezer iziglen büntettetik meg a fiakban és fiaknak fiaiban, hanem a mindennapi élet példái mutatják, hogy ama rázkódás, melyet a bűn az első emberre tett, még ma is ingataggá teszi az embert az erény utain, és eme rázkódás nem Istentől jő, mert akkor nem adta volna nekünk a Krisztust, s nem tartogatná az általa adott kegyelemmel a tántorgó emberiséget; mint Lessing mondá egykor: Istennek nem tulajdonsága az, hogy először sebet üt, s aztán kezd gyógyításához, sőt inkább az, hogy szeretetével kötözi be ama sebeket, melyet az emberen a bűn tövissei hasítanak. Meggondolandó e pontnál még az is, mit e tekintetben Schaff igen helyesen jegyez meg: „Pelágus esetről szóló nézete teljesen atomisztikus modoru.

Szerinte Ádám individuum levén csupán, nem pedig az emberi nemzet törzsatyja, megtagadtatik az, hogy valaha a teremtésnek kezdete lett volna, szerinte minden ember újra kezdi a történetet. Nála szó sem lehet ama nézetről, mely szerint Pál apostol Ádámot és Krisztust mint representáns személyiséget tekint. Ha az elsőnek lénye pusztán individuum, úgy a másíknak sem lehet más jelentősége. S ha Ádám bűne be nem számítható, azon esetben nincs jelentősége Krisztus érdemének sem. Mindkét esetben csupán eszméje marad meg a rossz és jó példaadásnak, mely e kisebb nagyobb befolyást gyakorolhat ugyan cselekvényeinkre, de a melynek hatása saját akaratuinktól függ.“ (Legújabb egyháztörténete a VI. első századról. 1867. 1071 lap).

Az emberiség jelenlegi erkölcsi állapotáról szóló nézete Pelágiosnak szoros következménye az eset és annak hatásáról fentebb egybefoglalt tannak. Következetes, hibáival együtt. Szerinte ez ugyan az, mely volt Ádámé az eset ténye előtt, miért minden gyermek ugyanazon erkölcsi erőkkal és képességgel születik a jóra, melylyel az első ember birt, midőn Istentől teremtettet. Ama választási szabadság, melylyel Ádám visszaélt, nem veszett el; sajátja épen úgy a pogányoknak, mint zsidóknak és keresztyéneknek; „liberi arbitrii potestatem dicimus in omnibus esse generaliter, in Christianis, Judaeis atque gentilibus. In omnibus est liberum arbitrium aequaliter per naturam, sed in solis Christianis juvatur a gratia“ — mondja egyik tételében.

A legtöbb ellennézetet maga az idő teremti. Pelágios most felhozott tétele is ily körülmények között lön általa fogalmazva. Megítélésénél figyelembe kell vennünk a korabeli orthodox egyház ama tételeit, melyeket a keresztyénség nélkül elhalt gyermek jövőendő sorsáról divatba hozott, s a közhit érvényére emelt.

Pelágios vissza akarta adni az ártatlan gyermekeknek azt, mit tőlök egy dogma kimélet nélkül elrabolt, s mire őket

maga a Krisztus, ki elvégre mégis csak legjobban megtudta ítélni az emberek erkölcsi belbecsét — feljogosított ama szavaival: ilyeneké a mennyeknek országa!

Tételének emellett van egy másik indoka is, mi ennél még sokkal lényegesebb. Említettük egy helyen, hogy az ember nem volt eléggé respektálva az üdv történelmében ama felfogás szerint, melyet ez időben az egyház képviselt; szükség volt, hogy visszaállítsák azon helyre, mely őt méltán megilleti. Pelágius meg akarta mutatni, hogy az ember örök cél az Isten világhoz viszonyában, minden, mit tesz, ő érette tétetik, s az ember megérdemli a megváltást, már csak azért, mert van belsejében egy pont, mely annak elfogadása után sovárog és képes arra, s az ember mégsem egészen oly rossz, minőnek állítatik.

Hogy e tétel végső fokig emelve, lelkikevéltségre s öndicsőítésre vezethet, az tagadhatatlan. De Pelágius ide nem gondolt. Nem mást, mint csupán annyit akart mondani: az ember jó, de csak magának, nem egyszersmind Istennek is. S ez oly igazság, melyet tagadnunk nem lehet.

Nézetem szerint tételének legfőbb hibája az, hogy az isteni kegyelmet s ennek legfőbb nyilatkozatát a megváltást, pártikulárisrá teszi, melynek csak a keresztyénekre nézve van hatása; sőt mi ennél több, megtagadja a krisztianizmus világ küldetését, melynek egyik legfelsőbb ereje éppen abban áll, hogy nemcsak hiveit gyámolítja folyvást a jóban, hanem áthatva az emberiség minden rétegeit, elvégre egy egész családdá egyesítendi azt. Az ő „in solis Christianis“-ánál fogva mindig marad egy kör, mely az isteni kegyelem hódításán kívül marad; benne egy született keresztyéniség eszméje van kifejezve, a keresztyén vallás világmissziója helyett.

VI.

A jó fogalmának mozzanatai s maga az isteni kegyelem.

Pelágus a jó fogalmában három mozzanatot különböztet meg, ugymint: a tehetséget (*posse*), az akaratot (*velle*) és magát a végrehajtást, vagy a jó létesítést (*esse*). A tehetség, vagy a jóra való képesség isteni kegyelem ajándéka s alapját képezi a jóakarásnak és végrehajtásának, anélkül azonban, hogy e két utóbbi szükséges következménye volna az előbbinek.

Azon tehetség, hogy gondolhatunk, beszélhetünk és láthatunk Isten adománya, de az, hogy a jót gondoljuk, beszéljük és lássuk, vagy pedig a rosszat, mi tőlünk függ; vagy mint ő magát kifejezte: „*Posse in natura, velle in arbitrio, esse in effectu locamus. Posse ad Deum proprie pertinet, qui illud creaturae suae contulit, duo vero reliqua, hoc est velle et esse, ad hominem referenda sunt. . . . Quod possumus videre oculis, nostrum non est, quod vero bene aut male videmus, hoc nostrum est. Quod loqui possumus Dei est: quod bene vel male loquimur, nostrum est.*“

Mint látható, Pelágus a természeti hajlamot mereven elszigeteli az akarástól és cselekvéstől, s az elsőt kizárólagosan Istenre, az utóbbit magára az emberre viszi vissza. A helyett, hogy egyik a másikkal érülközvé, áthatná, megéltetné azt, mint két párhuzamos vonal futnak egymás mellett tehetség, akarat és cselekvés, a nélkül, hogy valaha tulajdonképen érülközhethének. A jóra való képesség itt nem tényezője a két utóbbinak, hanem mintegy ellenőre, mely amazokat útjában kíséri. E mellett nem alaptalan azon vád, melylyel ő a dogmák történetében terhelve van, hogy t. i. a pelágiánizmus oly theisztikus alapon nyugszik, mely a világot oly ő munkának tartja, mely miután Istentől egyszer megteremtett, mint gépezet saját hajtó erejénél fogva végzi futását, s

legfőlebb egyes alkalmoszerű kijavításra és segélyre van szüksége.

Isten e ponton nem a mindenütt jelenvaló és mindenható, világfentartó és kormányzó, kiben az összes teremtettség él, mozog és van, s kinek ereje nélkül egy pillanatra sem állhat meg; hanem egy többé kevésbbé passzív nézője ama világdrámának, melynek lefolyását ő indította meg. (L. Franz Walch: Ketzerhistorie. Hamburg. 1833. L. Jacobi: Die Lehre des Pelagianismus. Lipcse 1842. T. Böhringer: Die Kirche Christi in Biographien. Zürich 1845. Dorner: Dogmengeschichte).

E részbeni nézetének hiányait maga Pelágus is észrevette, s kikerülni akarván azt, nehogy az emberi akarat és értelem elégségének állítása által az isteni kijelentést és kegyelmet láttassék megtagadni, a természeti kegyelem mellett egy különös isteni kegyelem szükségességét állította fel, mely egyrésztől eltörli az elkövetett bűnöket, másrésztől tanítás és példaadás által növeli a folytonos jóra való akaratot. Ha Ádámban elesünk mint utódai, Krisztusban ismét fölkelhetünk, mint az ő követői. A nem keresztyéneknek — mondja Pelágus — a jó fedetlen állapotban, minden gyámolítás nélkül áll, míg a keresztyéneknek ez Krisztus segélye által gyámolittatik. Ő az isteni kegyelmet az emberi romlottságtól hozza függőbe, mely a szerint alkalmazkodik mintegy, s közli áldását kisebb nagyobb mértékben, a mint az emberiség történetében a bűn kisebb nagyobb erővel szerepel. Ezért vesz fel abban három fokot, s tárgyalja az embert először a természet, aztán a törvény, s végre az evangélium kegyelme alatt. Elnézve azt, hogy nézete e tekintetben az isteni lényeg szentségéhez képest kicsinyes, s nagyon emberies felfogásu, lényeges tévesztés lenne az, hogy a kegyelmet egyszerű külső gyámolító eszköznek tekintve, s az egész ujszövetségi palingenesia nem annyira az isteni örök, szabad és feltétlen eltökélt eredménye, mint inkább oly szükségesség, melyet a leg-

magasabb fokig emelkedett erkölcsi rosszasság idézett elő; vagy a mint a pelágiánizmus egyik mély buvárlója mondja: „Pelágus a Krisztusban közlött kegyelmet a pusztá tanítás és példaadásra redukálja le, hol Krisztus nem úgy tűnik fel többé, mintegy új szellemi élet teremője, mintegy új erkölcsiség principiuma; ki nemcsak hitet támaszt a hívőkben, és szent lelke által folyvást él és munkálkodik ő bennök: hanem mint egy egyszerű tanító, ki lényegében semmiben sem különbözik egy Mózesről vagy Szokratestől. Mindennek oka pedig az, hogy Pelágus a bűnről igen felületesen gondolkodott. Ha az emberi természet romlatlan — a mint ő felvette — akkor nincs szükségünk megváltóra, ki új akaratot s új életet teremt bennünk, hanem legfőlebb pusztá jobbítóra, s az üdv lényegében az ember műve. A pelágiánizmusi eszme körén belől megváltásról, fiuváfogadtatásról vagy újjászületésről szó sem lehet, s az erkölcsi élet nem más, mint a természeti erők öntökéletesítése az isteni kegyelem támogatása alatt.“

Ime ez a pelágiánizmus lényegesebb pontjaiban tekintve. Az egész tankifejlés mutatja, hogy a vallásos igazságok oly belső, szakíthatlan egységben állanak egymással, melyszerint egy helytelenül felállított tétel, egy egészen összezavart rendszert fog előidézeni, a mint ez Pelágusnál is történt. Tagadhatlan az, hogy az ő rendszere, úgy a mint áll, valódi anthropológiás alaperetnekesség, mely fölszínén ebionisztikus és manicheizmusi elemeket hord, s különösen protestáns szempontból tarthatlan. Megérdemli azonban azt, hogy róla illő méltánylattal nyilatkozzunk, ha másért nem, csak azért is, mert az Augusztinus által kifejtett nézet, mely igen sokban vitte előre a vallásos tudományosságot, ennek köszönheti lételet s kifejlését. Pelágusnak nagy szerencsétlensége volt, hogy nem volt ideje kijavítani nézeteit, mint ez Augusztinusban történt; sőt hozzá igazságtalan volt kora, mely nem méltatá arra, hogy csak egyszer is kibeszélhesse magát. Pedig a tan-

nak, a tudománynak, az írás mellett még igen sok mondani-valója marad, mit a betű nem bír meg, s minek csak az élet ad értéket és jelentőséget.

Annyi mindenesetre áll, hogy dacára a lényeges tévesztéseknek, Pelágius őszinte jó lélekkel akart munkálkodni a vallás terén, s munkásságával bebizonyította, hogy korának egyik legnagyobb tudományos készségségű theológiai képessége volt.

Mitrovics Gyula.

A modern materializmus felett és ellen.

Dr. Frank Gusztáv székfoglaló beszéde a bécsi es. kir. evang. theológiai szakban.

A mint ezelőtt 8 évvel először az akadémiai tanszékre léptem, ott a mártír választófejedelemnek és főiskolájában a szép Thuringiában, az eme szavakkal történt: Theologo propositum est, non garriendo aures delectare, sed vera, certa, utilia docendo conscientias confirmare. Eddig is ezen szavak értelme szerint igyekeztem élni, s Isten segélyével továbbra is azok értelme szerint igyekezem, tisztán látva időnkben a dogmatika tanára állásának nehézségeit. Igazság és bizonyosság, melyeket tanítanom kell, a jelen pártzavargások között hol talállok titeket fel?! Csak a jelen évszázad kezdetén is mi más és mi könnyű volt ez! A theológ — Basel egyháztörténészével szólva — ott állott, mint Herkules a vál-uton; csak kettő között kellett választania, t. i. a racionalizmus és szupranaturalizmus között s a választást könnyen megtehetette: most fél évszázaddal később, mint Theseus, egy labirint előtt áll, az egymást átvágó irányok és vélemények labirintje előtt. Vajjon van-e Ariadne-fonal ezen labirinten keresztül? Én erre egy meggyőződésből jövő örömteljes igennel felelek; miután volt egy, ki mondotta magáról: „Én vagyok az ut és az igazság!”

Ezen órában azonban nem szándékom a theológia internájába, s az ott küzdő ellentétekre térni; hanem annak propyleuma előtt késlekedve, szándékom számot vetni a jelennek legradikálisabb világnézetével, a materializmussal, melyről teljes mértékben igaz Luthernek ama mondása, melyet Zwingli ellenében mondott, midőn ez a keresztyén égben a nemes pogányoknak helyet készített: „hoc si verum est, totum evangelium falsum est.“ Igen, ezen modern gygas mindent egy közös mélységbe akar gördíteni, nem csupán a theológiát és a keresztyénséget; hanem a természeti vallást, és mindazon szellemi javakat, melyek az életet életreméltóvá teszik. És ha az embertől azt, mi neki szent, elvette; s homlokáról az isteni jelvényt „nota artificis operi suo impressa“-t letörülte; mit nyújt neki pótlékul? E világon az első helyet a gorillák között s a jövő világon az örök halálnak örvendetes hirdetését. Azt kellene hinnünk, hogy az emberek felboszantatnak és irtózva fordulnak el az embertelenítés ezen elméletétől, a vigyorgó halálcsontváztól. És ez még sincs így! A materializmus szóvivői, elszánt véleményök hetykeségével, ma is a nap hősei; ígérték, hogy az emberiséget annyi évszázadok előítéleteitől szabadítják meg, kecsegtet; tanuk ama realisztikus menetnek felel meg, mely időnkön áthuzódik, és a husra vetve a vetést, gyümölcsöt is hoz. Annyival inkább kötelesség, az önmegtartás kötelessége a theológiára nézve, mely az emberiségben mindannak, a mi szent, örvévé tétetett, hogy ezen óriást agyag oszloplábairól ledöntse. Én jelenleg elsőbben a modern materializmus történeti előállítását akarom néhány alapvonásban előadni, s aztán a tudományos kritika fegyvereit használni.

A materializmus, mióta a keresztyénség a maga áldásait a világra hozta, kétszer lett veszélyes hatalommá, az idők tudatában; először a mult század második felében és másodszor ezen század közepén. Első ízben az Franciaország terménye volt, melynek gyökerei Angliában voltak; másod ízben az német szülemény, mely utját hátrafelé Franciaország felé

veszi. Angliában a 17-ik század alatt a realiztikus filozófia volt uralkodó, mely a tapasztalást teszi az emberi megismerés elvévé. Ezen filozófia szerint a megismerésnek nincs aprioritása, sokkal inkább az emberi szellem egy beiratlan lap. Miként egy sötét üregbe, épen úgy abba egyes nyílásokon hatnak kívülről a fénysugarak. A dolgok az érzékekre tesznek benyomásokat, az érzékek a benyomásokat az ember belsejébe szállítják, s ott ismeretté lesznek. Nincs ismeret érzéki benyomás nélkül, és nincs érzéki benyomás érzékre ható dolog nélkül. Nihil est in intellectu, quod non ante fuerit in sensu. Az emberi szellem nem valamely önkénytes (spontan), produktív, hanem csak elfogadó (receptív) és feldolgozó szerv. Így tanítanak Baco és Locke. Tehát csak érzékekre eső és észrevehető megismerés van, míg az emberi természetfeletti megismerés hiányzik. De Baco annyira távol van attól, hogy az érzékfelettit tagadja, miszerint ő tapasztalati módszerét csak a természet terére szorítja. Az érzékfelettinak, a vallásnak tere nála, egy attól egészen elvált légkört képez. Amott az értelem, itt a hit kormányoz. Da fidei — mondja az értelemnek — quae fidei sunt. Ő a megkülönböztetést egész annyira vitte, miszerint mondá: credo, quia absurdum. A tudat és hit közötti dualizmusban Locke nem megy annyira, de még ő is a keresztyénség apológétái közé tartozik.

Locke a keresztyénséget, Baco magát az orthodox dogmatikát bántatlanul hagyta, csupán tapasztalati módszerüknek korlátozása által. De az elvnek épen az természete, hogy a benne levő mozzanatokat magából kifejtse és korlátlanul fejlődjék.

Más kettő, Hobbes és Hume valóban nem tudják, hogy a vallás eszméivel és az erkölcsi fogalmakkal mit tegyenek? A bujdosó égi szülött, a vallás számára rendszerükben nem találnak helyet és Hobbes ezen zavarból úgy segíti ki magát, hogy ő a vallást az államhatalom produktumává bélyegzi el.

Az angol empirizmus majd Franciaországba plántáltatott át. Ha az öt érzék, az egyetlen út a megismerésre, úgy — következették az angolok — a semmiről lehet tudat, mely az öt érzék határán kívül esik. A franciák tovább következtek: a miről tudat nincs és nem lehet, alaptalan dolog annak lételetét elfogadni. Voltaire ugyan, ki az empirikus bölcsészetet Frankországba átvitte, s bár az ő rosz nyelve metafizikusokat és theológokat egyiránt charlatánoknak bélyegzett: lényegben mégis Locke álláspontján állott meg. De a többi esprits forts, Condillac, Helvetius, de la Mertrie a legnagyobb materializmusba sülyedtek alá, mely aztán Holbach „a természet rendszere“ című művében öntetett rendszerbe, s melyet Goethe, szomorú, atheisztikus féléjnek nevezett el. Csak anyag van, következőleg nincs szellem. A lélek nem egyéb, mint a test maga, a mennyiben bizonyos, az érzékek alá kevésbé eső funkciókat végez. Azért ha a test beteg; a lélek kifáradt, erőtelen, s ha amaz jól van táplálva úgy ez is jó erőket kap. Mely ellenében már Voltaire megjegyezte, hogy nem mindig azok a legjobb gondolkodók, kiknek a legjobb gyomruk van. Eszméink, bensőnknek akaratlan módosulásai s a véletlennek adományai, sem szükséges sem általános igazsággal nem birnak. A matematikai tételek is nem azért igazak, mivel be vannak bizonyítva; hanem mivel az embereknek nincs érdekében azoknak ellenmondani. Ha azon eset állana be, — mond Helvetius — hogy előnyesebb volna a részt nagyobbak tartani, mint az egészt; én majd ennek elfogadására határoznám el magamat. Mint a megismerés, úgy az akarás is a fizikai mekhanizmus produktuma. Mi jók vagy rosszak, bölcssek vagy tudatlanok vagyunk a nélkül, hogy akaratumk e miatt valamit tehetne. Az emberi cselekvés elve egyszerűen az önszeretet, a lét fentartása és jobbtításának ösztöne; az ember rendeltetése az életélvezet. Mi ezt előmozdítja, jó; mi akadályozza, rosz. Csak anyag van, tehát nincs szel-

lem, és így nincs Isten sem. Az Istenbe vetett hit, a legdurvább előítélet és a világ nem lesz előbb boldog, míg istentagadóvá nem lesz. Ezen filozófia elébe a végtelen semmi tátong. A halál a dolgok természetében épen az, mi az arithmetikában a null. A halállal minden meg van fejtve, minden be van végezve, a bohózat le van játszva. E mellett nem szükség, hogy az ember várja, míg a természetes halál megérkezik; hanem ha az élet reá nézve elviselhetlenné lett, lásson az elkülönzéshez, nyuljon a törhöz, ezen egyetlen vigasztalóhoz, mely a szerencsétlen számára fenmarad.

Mig Franciaországban a materializmus ily aggodalomba ejtő hatást gyakorolt; addig Németországban koronázott emberbarátok aegise alatt, a felvilágosodás uralkodott, mely az orthodoxiának tanépületét szétrombolta, hogy a természeti vallás igazságaihoz annál szilárdabban ragaszkodhassék, melyek a theológok és filozófoknak a józan gondolkodás kétségtelen eredményeiül tűntek fel. A mint aztán Kanttal a filozófiának új korszaka támadott fel, a materializmusnak minden alapja elveszett. Mert a trascendentális (tapasztalást haladó) filozófia, az öntudat filozófiája; építve a szellemre s ennek a priorisztikus formáira. Ennyiben Fichte tudománytana, mint a kantianizmus tökélyesülése, a materializmus ellentétében csúcsoszik. Mert ezen filozófia, annyira a szellemre, az öntudatos énré van fektetve, hogy a nem-énnek, a külvilágnak csakrelativ valódisága van, hogy a külvilág elenyészik az énben, mint Semele Zeüsz glóriájában. Fichte filozófiája a szubjektivitas élen mozog. Minden az énbe olvad fel. Ha pedig az én egyszersmind minden, akkor a minden is egyszersmind énné lesz, azaz a természet is egy én, egy levő, magát fejtő én; természet és én azonosok. A természet magában véve a látható szellem, a szellem magában a látható természet. Ez Schelling azonsági filozófiája, mely a közvetlen, értelmi szemlélet által fogatik fel. — Hegel

adott az azonsági filozófiának logikai megállapítást. Volt idő, midőn a theológia ezen filozófiák formái után vágyakozott. A kereszttyénség mint a legfőbb értelem, s istenemberi alapítója pedig mint az abszolút azonság (identitas) exemplifikációja tűnt fel. A vallás, mint a gnosztikusok korában a spekuláció egy mozzanatává lett. Ezen álomra azonban egy irtózással teljes ébredés következett be. Strausz Dávid érdeme, hogy azon illuziókat szétrombolta, melyekbe magokat az emberek elaltatták. Ettől fogva sebes lépésben jöttek napfényre az azonsági filozófia negatív törekvései és másodizben teljesült Jakobi Henrik Fridriknek azon mondása, hogy minden következetes bölcselkedés nihilizmusban végződik. Ha a természet és szellem azonossága szorosan fogatik fel, úgy látszik, nincs tér az egyéni felmaradásra, a testtel azonos lélek szétbomlik és elrothad a testtel. Feuerbach és Blasche azért tagadák a személyes halhatatlanságot. Ez volt az első lépés a materializmusra. Az abszolút azonságból (Identität) éppen oly könnyen következtethető a materializmus, mint a legmagasabb idealizmus. Csak a hangsúlyt, a tonust kell más helyre tenni. Ha az én és nem én azonosak, éppen oly jól vezethető le a nem én az énből, mint az én a nem énből, s priussá éppen oly könnyen tétethetik az anyag, mint a szellem. Ez az, mit Michelet ért, midőn mondja, hogy egy orángután agyában a szellemnek villáma gyűjt. Michelet és Strausz erősen ragaszkodnak az abszolút szellemhez, mely az emberben jön öntudatra. De már Feuerbach, miután a vallást megsemmisítette, midőn ennek tárgyát fikciónak nyilatkoztatta ki: a természetet abszolúttá tette, s ezzel a német materializmus atyjává lett. Azon rendkívüli tevékenység, mely ezzel egyidejűleg a természettudomány terén jött létre, a dolgok természeti oldalát lépteté előtérbe. A filozófiának szellemétől elhagyatott természetvizsgálók a filozófiai nihilizmusba rohantak, s ez az idő szellemének önmaga feletti ironiája volt, hogy ugyanazon mértékben, a mint a szellemek magoknak a természetet alá-

veték, meghódíták, egyszersmind szellemök létezése is tagadtatott.

Nincs gondolkodó szellem, sokkal inkább a gondolatok a phosphortartalmazó agynak elválasztásai, szekreciói; nincs akaratszabadság, sokkal inkább az ember az, mit eszik; nincs halhatatlanság, hanem csak a testnek feltámadása, péld. a fehér céklában, melynek kövérítő eszközül szolgál; nincs személyes Isten, egy ilyen annyi volna, mint egy gázalaku gerinces állat; sokkal inkább Isten az általános októrvény. Ez egy Moleschott, Vogt Károly, Büchner és Wienernek bölcsészete, kikhez utjabban a jénai zoolog Haeckel is társakozott az ő monismusával, mely a materializmusnak szemérmes kifejezése. Materialistáink végre meglehetősen eljutnak Holbach utolsó vigaszához. — Így mondja egy (Schuricht): „Mivel mi örömet többek szeretnénk lenni mint kutyáink, és még sem vagyunk többek, épen azért vagyunk boldogtalan lények, és épen azért az élet haszontalanság és nem méltó a fáradságra.“ Az álom az életnél, a halál az álmnál elébb való. A modern materiáilizmus végeredményeiben magát a mult század materiáilizmusával födi be; de ki merne ujat is teremteni a csupa tagadás országában? Ha azonban a franciák a szellemet szellemmel tagadák, ezt a német természetbuvárok filozófiátlanságból, vagy a durva empirisztikus elvontságoknak alapján teszik.

A tudományos kritikának mindenek előtt a materializmus elve ellen kell intézve lenni. Elve következőleg hangzik: „Minden anyag“ vagy „csak anyag van.“ Ezen legfelső mondat az anyagban nincs sehol adva. A materializmus egy az anyagban kimutathatlan s épen azért immaterialis elven alapszik. Így ellenmond magának elvben. Ha a materiáilizmus a világon mindent megfejtteni törekednék, saját elve mégis megfejtetlen talány maradna, ez egy általa be nem bizonyított és be nem bizonyítható előfeltevés. Tehát míg a materiáilizmus mindenütt „egy dogmák és előitéletekből álló alpmagas

hegyláncot“ lát felállítva, melyet áttörni akar; akkor maga is egy dogma és előítélet iránti hitet követel.

Ha minden anyag, úgy a gondolat is az anyag produktuma, mely empirikusan áll elő; vagy mint Vogt Károly mondja, a gondolat az agyban levő atomoknak összetömegesülése. Ekként minden gondolatsphära a véletlen tüneménye, a logikai szükségességnek jelleme nélkül. Ha két ember gondolkozása összhangzó; ennek oka az ő agyszubstanciájoknak esetleges egyformasága és annak esetleg egyforma funkciói; ha pedig gondolkodásuk egymástól eltér, ez nem egyéb, mint ezen szubstanciának esetleges különbözései. Általános és szükséges igazságok, azaz olyanok, melyeket mindenkinek szükségkép mint olyakat elismerni kellene, nincsenek. Ha pedig ez így van, úgy a materialistának nincs sem joga arra, hogy világnézetét általában igaz és szükségesnek proklamálja, nincs sem érdeke arra, hogy az ellenkező álláspontok ellen küzdjön. Neki egyéb nem marad hátra, mint a panasz a fájdalmas véletlen felett, mely más fejekben az atomokat oly csodálatosan másként tömegesíti össze, mint az övében.

Ha volna tudattér, hol gondolatszükségesség, vagy szükséges igazság fordulna elő; akkor abban a materializmus hajótörést szenvedne. Ily tér pedig a matematika. A materialistának, a matematika tételeit, mint általában és szükségesképen igazakat vagy el kell ismerni és ezzel a materializmusról lemondani, vagy álláspontjához hiven nyilvánítania kell, hogy ama tantételek esetleges igazságok s ekkor teljes abszurditás előtt áll.

A modern materializmus, filozófiailag alkalmatlan és képtelen lévén a hozzá legközelebb levő problémákat megfejteni, támpontjait a természettudományban kereste fel. A materialista így következtet: „az exakt és experimentális nézleletre támaszkodó természetvizsgáló soha nem fedezhette fel a szellemet; következöleg nincs szellem. Ez épen oly hamis következtetés, mintha valaki mondaná:

„Az én szemem soha nem látta a zenét, tehát nincs zene.“

A természettudománynak csak a relativ negáción kell megmaradni, csak annyit kell kimondania, hogy az mint olyan, és közegeivel a szellemet nem találja fel. Mihelyt az, korlátait félreismerve, ezen rezultatumot az abszolút negacio légkörébe emeli, követelövé lesz; s a neki megfelelő körből egy másba lép ki, melyről semmit nem tud, és semmit nem tudhat, s a melyről tehát semmit nem szólhat. Az, mit Haeckel mond: „minden igaz természetvizsgálat filozófia, és minden igaz filozófia természetvizsgálat“ nem egyéb, mint a két megismerési térnek sajátosságát félreismerni.

A materialisztikus természetvizsgálat atomisztikus, az az universum előállítását és abban a jelenségeket, az öröktől fogva meg levő, erővel felruházott s véghetetlen kis testeknek ösztömegesüléséből és változásából magyarázza ki. Mivel pedig az atomok érzéki észrevétel alá nem esnek, azért a materiálizmus, egy előtte ismeretlen s azért, ha következetes akar lenni, általa tagadandó nagysággal számol. Mivel távolabb — a mekhanikai vonzódásnak (cohäzio) és taszítódásnak (expansio) az atomokban feltett erői nem alapulhatnak célszerű összefüggésen; azért a materiálistának az organizációkban minden célszerű összefüggést tagadni kell. S mivel végre az atomok értelem nélkül az „ős ostobaságok“; azért az öntudatos értelemnek előállása és az anyagnak folytonos változásánál az öntudat azonsága, a személy életének lefolyásában, megfejtetlen talány marad. A materiálistának — következetesen — saját öntudatában is kételkednie kell. A materiálistikus atomisztika ellenmondásteljes, kevés és tisztázatlan.

Mint a gondolkodás, úgy az akarás is tisztán fizikai mekhanizmus. Így nincs akaratszabadság; sokkal inkább minden látszólagos szabad akarati cselekvés, az egy láncolatból mekhanikusan működő okoknak abszolút szükséges következménye — nincs erkölcsi önelhatározás. A materialisztikus állásponton nincs erkölcsiség, az theóriáinak vég-

eredményében minden erkölcsi és ezzel együtt minden emberi rendnek feloszlására vezet.

Hol az erkölcsiségre minden feltételek hiányzanak, ettől a vallásnak nincs semmi helye. Haeckel ugyan beszél Istentől, Istenszemléletről, mely ellentétben a keresztyénivel, — az ő igazságban való végetlen nagyságának felel meg. Ez azonban nem egyéb, mint a szavakkal játszás, csupa látszat, mivel Haeckelnek ezen „egyetlen és mindenható Istene“ miként magát kifejezi, az általános októrvény. Az ember tehát a vallás kötelékével, miként foghatja körül az ok és hatás hideg, kopasz törvényét? hol volna az áhitat szárnya, hol a lelkesedés sugára, mely ama vak szükségességnek trónjához vinne? és hol volnának amaz éltető víznek forrásai, melyek leharmatoznak a szomjas és vágyakodó emberszivre?

Ekként a materializmus mindenütt az ideálnak szomorú negációja. De az ő negációjának tömegében maga is negációvá lesz, vagy is omladékok halmaza. A halottak eltemetik az ő halottaikat. De az emberi sziv mindig örök igazságok után sóvárog. A theológiának pozitív bizonyossághoz kell vezetni, hogy az emberi sziv vágyódása a keresztyénségben kielégíthetőség. A theológia a műveltek számára, a materialisztikus ellenségek ellenében, csak akkor leendő a keresztyénség védőrata; ha az az egyenjogúság nemes levelével ellátva léphet fel a jelenkor legmagasabb tudományos tudata elé. Csak annak van hatalma az idő felett, ki az idő magasán áll. Az egyházaknak a tudományos apológiát a gyakorlat terén gyámolítani kell; szükség, hogy az, magát az urnak szellemével övekezze fel, s a szellemnek örök javait mindig bővebb teljességben fejtsse ki, az embernek valódi rendeltetését tudatol adja, s a szivnek legmagasabb szükségét szívetnyerőleg kielégítse. Ekkor nem lehet, hogy az örökös szellemű evangéliom ne győzzön a hus felett és akkor a halál felett az élet fog győzedelmeskedni. Az egyház ura az élet.

A holt tenger.

— Fallmerayer után. —

(Vége).

Néhány héttel később Bertou után Hebrontól, Sodomán és Wadiel-Arabahn keresztül Robinson, a tudós amerikai utazó, ugyanazon uton ment a petrai oszlopdüledékekhez; Schubert pedig ellenkező irányban Akabától, Petrán keresztül társaival Hebront s Jeruzsálemet igyekezett meglátogatni. Schuberttől elmaradt ugyan a déli Ghor, oldalt, a nélkül, hogy azt látta volna, de az ő közvetlen bizonyágtétele a felől, hogy a Wadi-Musa talaja a holt tenger déli vége felé, hirtelen és szembetűnő hajlással bír, a küzdelem mérlegében Bertou felfedezései javára annyira nyomatékossabb súlylyal bír, mivel mindekkorig sincs eldöntve, vajjon Schubertet illeti-e az első fölfedezés dicsősége, hogy a holt tenger a közép tenger színe alatt, nem csupán feltűnő, de példátlan, és ekkorig senkitől nem is sejtett mélyedéssel bír, vagy pedig a britt Moore és Beke utazókkal meg kell osztania e dicsőséget.

Bertou, Robinson, Schubert, Moore és Beke törekvései mindenesetre csodálatraméltólag esnek együvé, az Asphalt-tó kérdésének megoldásánál, t. i. 1837. tavaszára.

A holt tenger ezen alantfekvéséről szóló váratlan értesítés nyugoton minden tekintetben elijesztő hatást gyakorolt a kedélyekre és képzelődésre, míg a veres tengerre vonatkozó tétel hatás nélkül maradt. „Ime, mondogaták, mily rettentesteknek kellett lenni amaz ókori öt város bűnárjának, hogy oly rendkívüli s hatásában annyira rémletes ítélőszéket tartott felettök a haragvó Isten!”

Sokan a fokmérőben és Oltmann logarithmaiban a sodomai romlottság mérlegét s az isteni haragátok mérlegének megtelési fokát szerették szemlélni.

Sajátlag Bertou létesíté az első szembetűnő szakadást azon megszilárdult támokra nézve, mely a Jordán és veres

tenger egymáshoz való viszonyát tekintve uralkodott, s valóban a tétel teljesen is romba dől, ha csak El-Sathh vizgátat Arábia Peträa északfelé terjedő nagy síkjával együtt később tudományos és tapasztalati uton jövőben valamikor el nem vitathatják.

Bertou tapasztalatának megvitatásai természetesen már mindjárt eleinte nem hiányoztak. Első fölfedezéseknél rendszerént a közelebbi vizsgálódás alkalmával mindannyiszor lehet találni valami javítani való, félszeg és hiányos dolgot, mit a fölfedező utódja nem mellőz el kiaknázni s értékesíteni. E tekintetben azonban Bertounak tudós, pontos és e téren ítésszerűen jeles követője a derék Robinson sem lel elődje részéről a földolokban egyéb hibát, mint azt, hogy nem számolta meg teljesen az oldal-Wadikat a déli Ghorha jobbról balról kiömlő vizpatakokkal együtt, s hogy továbbá közönségesnek vette a Wadi-el-Arabah fogalmát és nevét, s nem emelte ki szóval a széles, mély, vadregényes El-Dscheib pusztai völgyet, a mely ezen Arabáhnak közepén van, az általános elnevezésből, nem emlékezik meg arról, holott az az egész Arabáhnak fővizjáratát teszi, a mely a távolban délen Petrától kezdődik, s a tulajdonképi télifolyam mellett az esőzések alkalmával a nagy mellék-Wadi árjait is a holt tengerbe ömleszti északfelé¹⁾.

Azon talajemelkedést, a mely Arabah (El-Dscheib) elapulásától az egy napi távolra eső Nimla-Passig terjed Wadi-Musa (Petra) közelében: Robinson nem kevesebbre mint 2000 lábra becsüli²⁾. Ez adat körülbelől teljesen összevág Schubert azon légmérői méréseivel, a melyeket Wadi-Musa környékén, tanyája körül tett, mialatt a legközelebbi nyug-pontig terjedő hajlás, az Asphalt tó irányától némileg éjszakra körülbelől 2137 lábat tesz³⁾.

¹⁾ Robinson II. 497. és 500. 659—669. lapok.

²⁾ Robinson II. 507.

³⁾ Schubert. Reise in das Morgenland, II. 440 lap.

Mindenki tudja, hogy az eféle meghatározások, határozott bizonyos voltára az első alkalommal mindjárt nem lehet számítani; így Callier is szeretné Bertounak különben a felhevített vizen keresztül s hiányos eszközökkel végzett mágasság méréseit El-Sahh körül nem egészen biztosaknak, sőt még pontatlanoknak is nyilvánítani; az a földolog azonban, hogy a peträi Isthumson egy vízvázaszték csakugyan létezik, mindezek dacára is biztosítva marad, és senki sem fogja gátolni az oly jámbor kétkedőt, a ki azzal töri, fázasztja magát, hogy az ily változó mérések plusait vagy minusait tanulmányozza.

Nemcsak az egyik, vagy a másik fél, de sőt mindenki is egyiránt be fogja ösmerni, miszerint a peträi Isthmus jelen alakulása mellett lehetetlen volt akár mikor is a Jordánnak a veres tengerbe ömleni. Épen oly kevésbé fogja valaha akárki is kétségbe vonni, miszerint a holt tenger létezése és talajállása az időbe annyira messze benyulik, a mennyire a történelmet ösmerjük.

Vannak azonban irodalmi tekintélyek, kiknek fontosságát akarjuk nem akarjuk, tekintenünk kell, s a kik ez egyszerű tényeknél megnyugvásra nem lelhettek. Ezeknek egyáltalában nem természetök az, hogy valamit hiszékeny kedéllyel csupán kimondjanak, hanem azon igyekeznek, hogy a tudomány utain s a helyesebb kutatás után bebizonyítsák a következő tételt: „az, a mi mai nap fizikai lehetetlenség nem szükség, hogy mindenkor az legyen, s így egykor az Asphalt tó mély öble is alásülyedhetett valamely magasabb erők beavatkozásával; másrésről pedig a Bertou által 90 földirati mértföldnyi hosszúságra és 20 földirati mértföldnyi szélességre becsült peträi Isthmus óriás emelkedése is ama vizgáttal együtt létrejöhetett valamely vulkánszerű földrázkodás következtében, még a történelem előtti azon időkben, a melyekről maga a szentkönyv sem emlékezik, és ha ez így volt, akkor azt is nagyon könnyen okozhatta, hogy a folyam

ágya ellenkező irányt vett a holt tenger felé, azaz arra az irányra tért, a melyben azt még ma is szemléljük¹⁾“

Meg kell azonban jegyeznünk előre is azt, hogy az, a mit eddigelé a fennebbi nézet okadatolására a helyszínén végzett vizsgálódásoknál fölfedeztek és alkalmazni tudnak, még mindig ki nem elégítő arra nézve, hogy a vélelem — hypothezis — régiójából ki menekülhessünk, de különben is e nézet után alig lehet valami gonoszabbat állítani, mint azt, hogy e pontra vonatkozólag a szent okmány tekintélye és szövege magában véve mit sem ér, s épen ezért az egész tárgyat, mint a jövő kornak nyílt kérdését szabadon kell hagynunk a tudományos buvárlás és versengések előtt.

E nézet ellen szerencsére most (inkább mint kevéssel ezelőtt) föltehetjük már azt a kérdést is: mi tehát tulajdonképen a déli, vagy a mint Ritter mondani szokta: a peträi Ghor ott a holt tenger vidékén?

A holt tenger déli részén levő Ghor egy 3 órányi hoszsú, nem mindenütt egyenlő széles, deltaalakú, sík földleghajlás, kelettől, nyugottól és déltől egyiránt bezárva hegymagaslatokkal, oly síkság, melybe részint állandó, részben pedig időleges folyóikkal nagyszámu völgyek nyulnak be, mindnyájan a holt tenger felé hajolva, s az esőzések idején a Jordán torkolatával egyenesen szemközt vad robajjal ömlesztik vizeiket a holt tengerbe. Ezen folyamok vízbőségét a fentnevezett nyári utazók csak mellesleg ösmerik, Sauley azonban, a ki ezen terra incognita-t legujabban s legközelebb irta le, saját szemével látta ezeknek mély és ragadó sebes leömlését, s a nevezett tájékon, nagy életveszély közt 1851-ben át is utazott²⁾.

A Ghor nyugoti széle minden tenyészetet nélkülöz. Itt

¹⁾ Bulletin de la Soc. d. Geogr. Tome XI. pag. 330.

²⁾ Robinson II. 494. Bulletin de la Société etc. Tome XI. pag. 253. Archives des Missions scientif. et lit. Janvit. 1851. pag. 55.

találjuk a sóból és lávából képződött Sodoma hegyet, melyből tisztán folydogáló sópatakok csörögnek alá. A Moáb hegylánc tövéénél azonban, vagyis a Ghor keleti oldalán, hol a Karahy folyó fut keresztül, mely az Asphalt-tóba több ággal ömlik be, oly tájék terül el a vándor szeme előtt, a melyen csupán széles erdőket, csatornákat, sudar magas fákat, buza- árpa- és dohányföldeket, buja harasztot és kedves, még a nyár nagy hevében is fenmaradó üde zöldet lát mindennütt¹⁾. Még a jeles minőségű indigó, s főképp az üdítő Beiruk nevű faméz sem hiányzanak ezen forró égővi völgyből.

Az alatt, míg a holt tenger északi oldalán, az ismert egyetlen egy folyam, a gyorsan folyó, hallgatag és mély Jordán az Antilibánon és vidéke viziadóját minden zörej és hullámlás nélkül ömleszté az Asphalt tóba²⁾, Robinson a déli oldalon a gyönyörű és állandó Karahy folyamon kívül, a mocsáros deltahajlás közepén, május végével 1837-ben több rendbeli széles folyókat látott, a melyek lomha kanyargásuk közt ömleszték vizeiket a holt tengerbe. Irby és Mangles hat ilyen folyót számláltak meg, a nyári hőség azonban ezeket mind kiszárasztotta.

Saulcy e vidéken januárban ment át, a mikor mind a hat színig megtelvé és nagy robajjal ömlött alá, Nahr-Fekrah pedig magában egyedül a vízbőség idején, közel járt a Jordánhoz³⁾.

Robinson azt állítja, miszerint a keleti oldalról a Ghorba, a holt tenger déli partján ma is nagyobb mennyiségű folyó zudul alá, mint a mennyit összevéve Paläsztina többi részében, hasonló keskeny téren találni lehetne; és így a Ghor habár nagy részben műveletlen környék is, de a források inkább nedvesítik s a folyók jobban megöntözik, mint az egész tartomány akármely tájékát⁴⁾.

¹⁾ Robinson II. 488—489. Lynch Narrat. pag. 310.

²⁾ Journal of the geogr. Society London XVIII. 80. 1848.

³⁾ Bulletin de la Soc. etc. Tom. 2. pag 52. Juillet — Decembr.

⁴⁾ Robinson II. 602.

A déli Ghor folyóinak ragadó sebességéről azon nagy mennyiségű usztatott fák nyújtanak bizonytságot, melyeket a téli vízbőség az erdős magaslatokról magával ragad, aztán a sóval túltelt nyugoti oldal szikkadt földén szárazon s kérgeivel együtt letelepíteni szokott. Hasonlóképp tapasztalható ez az északi Ghor parton is, nem messze a Jordán torkolatától, minden évszakban.

E déli Ghort kell ama vízdűs, hajdan termékeny Sidim ligetnek tekintenünk, melynek partmagaslatainál egykor a gazdagság-, bujaság- és bűnökben kéjelgő Sodoma és Gomorrha városok feküdtek. E városok romjai, miként hajdan a József korában, úgy ma is láthatók, s a környék lakosai ezeknek régi neveiket, nyelvükön nagyrésztben változatlanul tarták fen mind a mai napig.

Hol fekszenek mégis Sodoma romjai, és ezen egykor annyira hatalmas és gazdag város helyisége, miként néz ma ki? e kérdést illő lesz tüzetesebb tárgyalás alá venni.

Közönségesen mindenki ösmeri, a ki e vidéken járt, azon szirtpartokat, a melyek a holt tengernek két oldalán elhúzódnak. E partok mind a nyugoti, mind a keleti oldalon meredek, magas szirtekből, kopár, fáknélküli tetőkből állanak. Azonban a Lynch expedíció által legújabbán köztudomásra hozatott az, hogy ezen látszólag sivár szirtfalak helyenként, bizonyos távolságok szerint, mélyen benyiló árnyas, sötét és keskeny völgyektől vannak átszeldelve, melyeken itt ott patatok csörtetnek alá; nemkülönben, hogy ezen mély szorulatok torkolataiknál szintugy egy-egy széles deltát alkotnak, melyek közül csupán az Asphalt tó északnyugoti oldalán látni néhányat kiapadva, míg a többi ellenben állandó folyással bír, s partkörnyéke mindnek állandó tenyészettől van elborítva, a mely mindenesetre a földtalajban létező nagy nedvőségről tesz bizonytságot, még a legnagyobb nyári hőség idején is ¹⁾.

¹⁾ Lynch. Narrativ. pag. 303.

Legújabb felfedezők a holt tenger legszélsőbb délnyugoti pontjánál találtak egy ily széles, sík és iszapos deltát, a mely északfelé eső csucsánál zölddel és vízzel, a déli szegletnél ellenben már földgyantával és sóval volt megtelve. Az egészzet egy sóból, hamuból és lávából képződött, egy óranyi széles és 400 — 600 láb magas hegy kerítette be, a mely a tenger végénél is tovább nyult el, s magában, azaz teljesen elszigetelten állt más hegységektől¹⁾.

E hegyet a beduinok „Dschebet-et-Milhh“ (sóhegy); „Hadschr Sedom“, „Dschebel Sidom“ (Sodoma szirtje, hegye, orrcimpája) névvel egyiránt szokták nevezni.

Közvetlen ezen „elszigetelt sóhegy“ tövében, vagyis „Dschebel Sidom“ mellett látta Saulcy egy nagy város maradványait, melyeket a beduinok ma „Cherbet Sodom“-nak, azaz Sodoma romjainak neveznek²⁾.

Saulcy véleménye szerint semmi kétségünk nem lehet a felől, miszerint ez elszigetelt sóhegyet, oly vulkánkitörés emelte a magasba, a mely miatt Sodoma és környéke is fenekestől szétrombolva lön; felforgattatott (𐤇𐤍𐤏 jahafok), a mint az irás mondja. Azon felmérhetlen mennyiségű hamu- és salakrétegek, melyeket ezen sodomai Xurullo felmutat, mindenetre arról tanuskodnak, hogy itt vulkáni erő működött, de a rombolás közepett, mint Saulcy mondja, egyszersmind óriási falzatok is maradtak fenn³⁾.

A láváról, salakról és hamuról Robinson szóval semmi említést sem tesz, valamint siető átvonulásakor a cyklops-kőfalmaradványokat sem vette szemügyre, a felől azonban ő is saját szemeivel győződött meg, miszerint a nevezett hegynék, melyet a tengertől csupán egy keskeny partvonal választ el⁴⁾, s a mely vulkánszerűleg emelkedik ki a földből,

¹⁾ Lynch. N. pag. 306. Robinson II. 480—481. Bulletin de la Soc. d. Geogr. Tom. 2. Pag. 52. Juillet—Dec. 1851. Robinson II. 482.

²⁾ A beduin elnevezés azonos a szentkönyvben előforduló elnevezéssel.

³⁾ Jomards Bericht, Bulletin A. a. O. pag. 52.

⁴⁾ Robinson II. 482—483.

főalkatrészét a tiszta, eleven kőso képezi. A part alját e „só-hegy“ tövének Lynch is sóval és földgyantával borítva találta, a mint ezt főnebb is említünk. Lényegesebb azonban, hogy Lynch ezen sóhegy közelében bárkájáról egy oly tüneményt is fedezett fel, a mi a többi utazók figyelmét ő előtte egyiránt elkerülte, értjük a „sóbálványt“, a melylyé a monda szerint Lót neje változott át, s a melyet eddigelé még a mesék világába utasítottak, mint a képzelődés és babona teremtményét. Lynch szerint tehát a sóbálvány valósággal ott van, bárha az Irenäus által neki tulajdonított különös foglalkozásokat nem lehet is észlelni a körül.

Lynch matrózai nem csekély meglepetéssel látták a tiszta sóból képződött oszlopot a Sodoma hegy keleti oldalán, ennek északi csúcsától mintegy harmadrésznyi távolságra, egy mély, keskeny és meredek hegyzug elején, mely a mint látszott, homlokzatán hengerded, hátsó oldalán pedig gula alakban vált le a kerek, magas hegy tömegéből.

A kerekded oszlopsudar körülbelől 40 láb magas lehet, s a tenger színe felett mintegy 40—60 lábnyi magasságban fekszik. A bálvány vastagsága, a mint emelkedik, hasonló arányban elenyészni látszik; csúcsa széttördelt és morzsalékos, s az egész tömeg nem egyéb tiszta jegecülésnél. Hátsó részén a hegygyel egy sarokfal, vagy gyámoszlop köti össze; burka világos kőszíni, s az egész állomány, úgy a mint van, Lynch szerint az esőzések teremtményeül tartandó¹⁾.

Ez okok összevéve, minden kétséget eloszlatnak a felől, hogy itt Sodoma, az őskori fényes és vulkánilag szétrombolt főváros feküdt, s körülötte Lót pátriárcha „varázslatos vizligete“ volt.

Gomorrha egykori fekvését, valamint a régi Siddim-síkság többi hajdani pontjait, melyeket amaz őskori rettentő katasztróf annyira elpusztított volt, ma már nem könnyű határozottan ki-

¹⁾ Lynch. Narrative, 307. lap.

jelölni, mivel igaz ugyan, hogy a holt tenger déli vidékén, a mondott két Ghor bekerítésénél s ehez közel a legókoribb romokat lehet találni, csak hogy ezekre vonatkozólag a benszülöttek nyelvén csak egyetlen egy régi név sem maradt fenn.

A sóhegytől északfelé, hat tengeri mértföldre (három órányira) egy mély völgyzug nyílásánál egy másik delta létezik, a melyen Robinson és Lynch bőségben találtak folyóvizet, friss élő fákat és zöld harasztot, még a legforróbb évszakban is ¹⁾, Saulcy pedig a tél idején is a völgyek frissesége mellett a forró égövi pazar tenyészetet találta itt, s innen a mint mondja e helyet az ottani beduinoktól Wadi-Mojet-Embarek-nek (áldott vizü patak) hallotta neveztetni ²⁾. A völgyzugba vezető bejárásnál Lynch egy magaslaton épületekműmaradványokat fedezett fel, faragott négyszegletű kövekből; ezekből csupán az alap s egy a völgyzugba benyuló falzat vala még épségben. Művészileg épült terrasseok nyomait is lehete látni, s a mint Lynch véli, egy durván faragott csatorna, oldalt, talán vízvezeték lehetett a környékbeli delta síkság termékenyítésére. Costigan, egy korábbi kísérlete alkalmával, hogy a holt tengert bárkáival beutazza, északról egész a deltáig előre hatolt, s azt hitte, mintha itt Gomorrha, Sodoma testvérvárosa lett volna ³⁾. A vulkánszerű tölcserék, a megkérgesült lávafolyamok, a melyeket Saulcy e környéken tapasztalt, a főnebbi föltételt inkább megerősítik, mint megcáfolják ⁴⁾. De hogy micsoda jognál fogva akarja Saulcy Gomorrhát épen a Ghor keleti oldalán megtalálni? mivel e tekintetben minden helyeselhető alap hiányzik, ezt senki sem mondhatja meg.

Ellenben hogy ha már előtte, a rettenthetlen vándor előtt, az árnyékdús Wady-Kerek ezen tájékán csakugyan valamely

¹⁾ Lynch. Narrative. 304. lap.

²⁾ Jamard tudósítása Saulcy utazásáról: Bulletin etc. a. a. O. Juillet 1851. p. 51.

³⁾ Lynch. Narrative. 304. lap.

⁴⁾ Archives des Missions scientif. et lit, Janvier 1851. pag. 54.

„Cherbet Sabaan“ nevű romot említettek volna, e név bizonyára a bibliai Szeboim (צברים), s a török Hadschi Chalfa „Szabaah“ kifejezésére egyiránt utalt volna.

Sauley azonban, mint a Pentapolis romjainak igen is buzgó felfedezője, mellesleg legyen említve: önmagával, ugyszinte állításával is csakugyan erős ellenmondásba jön akkor, a midőn a holt tenger körüli utazásáról szóló pótlék-értésítésében azt állítja, hogy az Asphalt tó nyugoti oldalán, Ain-Feschchahtól délre egy nagy romokkal fedett tölcsért (krater) talált, mely romokat „Cherbet-Gumran“-nak neveznek, s ezekben Gomorrha maradványait véli felfedezni¹⁾.

Sodoma kivételével a többi 5 város romjairól még semmit sem tudunk, mivel azoknak egykori fekvését még eddig senki sem jelölte ki megcáfolhatatlan pontosságig, habár mind a mai napig létezhetnek is. E tekintetben még pontosabb kutatásokat kellene ott véghez vinni, még pedig nem csupán rajz-ónnal és mérő póznával, de az arab nyelv és szokások teljes ismeretével is felszerelten, nemkülönben a benszülöttek háborgatásaitól is teljesen ment állapotban, a mit nagytermészetesen csak a peträi Isthmus megváltozott és jobbra fordult politikai viszonyaitól lehetne várni.

Nem lehet azonban itt bizonyos tekintetben egy észrevételt mellőznünk. Hogy ha a Lynch által ujont fölfedezett sóbálványnak fekvési pontját a szintén csak nem régiben Sauley által fölfedezett Sodoma romok fekvésével egybevetjük, azon eredményre jutunk, hogy Lót futásának nyilván észak felé kellett történni Sodomából, valamely legközelebb fekvő menedékhelyre, nem pedig a sokszor emlegetett Ghoron keresztül kelet felé a mai Ghowarineh nevű helység mellé, Es-Safiehn-túl s a fás pagonyon fel El-Mesraah sátorfaluig, a melynek környékén mintegy 10 órányira Sodomától²⁾ ma többen

¹⁾ Bulletin. I. c. Juillet 1851. P. 52, 53, 54.

²⁾ L. Burckhardt 391.

a bibliai Zoár romjait akarják felismerni. Bizonyos erődítvény a Kerek folyó környékén Zoar vagy Seghor névvel mindenestre létezhetett még a legkésőbbi időben is; hanem egy másik ugyanily nevű városkának csakugyan kell lenni még napjainkban is elrejtve valahol, t. i. a Lót pátriárcha Belahjának vagy Zoarjának és pedig El-Zoeirahban. E név fűződik ugyanis a Sodoma-delta északi csücsáéhoz, s a föntemlített óriási felmaradványoktól ez körülbelül egy órányi távolságra fekszik ¹⁾).

Valamint az egész holt tengerről szóló értekezésben általánfogva, úgy legkivált e pontban is, a mikor t. i. a Zoar fekvéséről van szó, ennek megalapításánál egyedül a szentokmány szövegéhez és tekintélyéhez ragaszkodunk. „Mikor a hajnal első sugára — mondja az irás — a keleti égen feljött volna, Lót késedelmezve futott ki Sodomából, s a reggeli nap első fényénél béméne Zoárnak kapuján ²⁾).

Hogyan érhetett volna a pátriárcha, a ki gyalog és három nő kíséretében indult ki Sodomából, a hajnal pirja és napfeljötté közt eső idő alatt, a holt tengeren túl, messze fekvő s a Wady-Kerek környékén épült Zoar városba?

Valóban, ha még annyira igaza nem volna is Bertounak és Saulcynak, mégis csakugyan az lesz, a midőn utazásaikról szóló jelentéseikben, az erősen fölszerelt Yankee tudományossággal szemben, minden tartózkodás nélkül Lót hajdani menedékhelyét, hova Sodoma égésekor futott, akarják felösmerni az ujabkori Zoueira-óázban ³⁾).

Burchardt közép utat keres, és a Lót Zoárját a mai Ghowareneh helység közelébe, a Karahy folyó mellett eső Es-Safieh-be teszi, a mely Sodomától, mintegy 3 órányira keletre esik; de ezen önkényes felvételt sem sehol a Ghor

¹⁾ Robinson II. 479—481.

²⁾ Et cum ipsa aurora ascendisset. . . Sol egressus est super terram, et Lot ingressus est Zohar. I. Moses. 19. 15—23. v.

³⁾ Bulletin de la Soc. etc. Tom. 10. pag. 90 1838.

népénél élő valamely hagyománnyal, sem pedig azzal, hogy ott ókori romok is létezzenek, támogatni nem bírja, s ugyanazért részünkről ép oly kevésbé igényelheti a helyeslést, mint Robinson et Comp¹⁾).

De sőt azon igen valószínű, helyes okokkal azonban alig támogatható föltevés is, hogy a Siddim-síkság szárazföldje a holt tenger déli részén levő nagy félsziget és a sodomai sóhegy között feküdt, és hogy a nevezett síkság később egy nagyszerű katasztróf után merült a víz alá, a Zoár-ra vonatkozó kérdésen, abban a jelentésben, a melyet annak mi is tulajdonítunk, csak igen keveset, vagy éppen semmit sem változtathat; mivel az a távolság, a mely a Kerak-folyó torkolatán keresztül Lót lakhelyétől egyenes irányban Sodomáig terjed, még ezen feltétel mellett is 7 jó órát tenne, ily távolságot pedig a hajnal szürkületétől napfelkölteig eső rövid idő alatt, semmiféle emberi gyorsaság nem lenne képes keresztül futni.

Legsajátságosabb tünemény a holt tenger alkotásában mindenesetre ezen kietlen és zord 40 — 60 láb magasan fekvő félsziget, mely hasonlólag Itália déli csucsához, emberi láb alakjával bir. E félsziget az élő fákkal gazdag Moab-parttól az Asphalt tó nyugoti széléhez oly közel nyúlik, hogy a két part között csupán egy aránylagosan keskeny vízesatorna marad nyílt, sőt Robinson szerint, még azon sekélyes vízfelület is, a mely délfelé e csatornától ismét kiszélesbül, legfőlebb egy jókora amerikai folyam szélességével vetekedik, főkép apály idején, mikor a sekélyek szárazon fekszenek²⁾).

Ezen félszigetnek a nyugati part felé terjedő sóvize, s a keskeny csatornakanyarulat, mely Lynch szerint a legösszeszorultabb helyen is csupán 18 lábnyi mély — főnebb említett hasonlatunkkal élván — lábujja hegyétől sarkáig számítva 2 óra és 40 percnyi hosszú; azonban már sarkától a Kerak

¹⁾ Vagyis Robinson és társa Lynch. L. Burckhardt, Travel etc. 391.

²⁾ Robinson II. 207. és 603.

folyó torkolataig terjedő távolságot Irby és Mangles 2 órányira teszik. A fentemlített csatornaszerű szoros, a sziget azon pontjától számítva, a melyet ma Cap-Molineaux-nak neveznek, a héber kontinensnek szemközt levő partkiszökéseig alig több egy angol mértföldnél, vagyis egy harmadórányi, mi ha egyenlő nem lenne is egészen a Sestos és Abidos közötti dardanellák szorossal, vagy a Bosporus azon végével, a mely Anadol és Rum-Ili váracsok közt fekszik, ezekhez mégis igen közel jár¹⁾.

E csatornaszerű vizszorulatot itt méltán nevezhetjük a holt tenger dardanellák-szorosának, s úgy tekinthetjük, mint határvonalat az őseredetű holt tenger és a „Zuyder“ tó között, a mely az idők lefolyásában Sodoma pentapolisa helyén keletkezett.

A tenger talajának rögtöni emelkedése 1000—1300 lábnyi mélységből átlagosan 6—18 lábnyi mélyig elég világosan jelezi, miszerint Eratosthenes „προπέβοι“ kitételében kell az Asphalt tó kérdésének megoldását keresnünk, miként ez a tudósok közt már régente is divatban volt.

A régi holt tenger tehát előbbre nyomult s vulkánilag erőt vett egy nagy darab földön, a mely azelőtt ennek uralmától menten, szabadon élvezte a napvilágot.

Hol most a félsziget s az ólomszinű dardanellák folyása esik, ott volt egykor a holt tenger határa és végpontja, s ezen természetszerű zárponttól nyult el egészen a Wadi-Arabah mellett eső kereszt hegyláncolatig a hajdan annyira virágzó Siddim liget, vagyis ama vizgazdag és földgyanta forrásokkal bőven megáldott Canaán, melyből ma sem keleti, sem nyugoti részén nem maradt fenn egyéb, mint az azt környező rendkívül egyenetlen partfoglalványok, s a fentebb kijelölt nagy Delta a déli Ghorban.

¹⁾ Robinson II. 207. 233. Lynch Narrat. 268. lapja szerint a csatorna szélessége ott, a hol legkeskenyebb 1 és fél angol mértföld, vagyis félórányi.

Az amerikaiak mérónja ókori kőfalak romjaira a Sodoma melletti tóban — Zuyder — sehol nem talált. Ugy látszik az egész síkság legelőhely és kert lehetett, elborítva árnyékos fákkal, s az emberi lakhelyek, a mint keleten, legkivált Syriában s Paläsztinában ma is szokásban van, a völgy két oldalára, a halom szélein épültek.

Lót pátriárcha őskori Siddim-gazdagságából ott, a hol most az ujon keletkezett tó van, ennek nyugoti partján mitsem találhatunk többé. Ezen nyugoti part, egy teljesen elhagyott, lakatlan sivatag, apró bozótos oázokkal, só-, hamu- és lávakövekkel. Csupán azon partrészek, a melyek a tenger délkeleti részén, a Wady-Karahy és Wadi-Kerak két állandó folyó között a Moáb-hegység aljában fekszenek, mutatnak fel ma is közel a tengerparthoz emberek által lakott telepítvényeket, s ha a nyári izzó hőséget figyelembe nem vesszük, gazdag tenyészetet; nemkülönben az őskori természet fényének, pompájának és gazdagságának egyes omladozó maradványai sem kerülhetik itt el a vándor figyelmét.

A két Ghor helység ez itt es-Safieh és el-Mezraah névvel¹⁾.

E két falu közül az elsőbbről, s annak három névvel bíró folyójáról, a mely állandó vízzel és folyással bír, már föntebb volt szó²⁾. El-Mezraah pedig eldugva a cserjések között, a tengertől félórányira fekszik. Határát a két ágra szakadó Wady-Hamed öntözi, melylyel, a mint Lynch állítja, a Wady-Kerek foly egybe, de melynek csupán időszakonként van bőséggel vize³⁾. Lynch azt állítja, miszerint az elapadhatlan Wady-Hamed partján 18 lábnyi magas Oleander cserjét talált, teljes virágzásban s a legerősebb illatozással. A deltasíkságot buja liget, ákácberkek, mesterségesen öntö-

¹⁾ Lynch szerint: „Ghaurariyeh“; Robinson szerint pedig El-Ghawarineh.

²⁾ Burkhardt Travel, 401.

³⁾ Lynch Narrat. 342—354. lap.

zött árpa- és buzavetések, dinnyeföldek, továbbá dohány- és cukornádfajta ültetvények boríták pazon¹⁾, s a Zoár melletti völgynyíláson, özönvizeszerű omlás és robaj közt egy erdei folyam zúgott alá, melynek zugását azon félelmetes, viharszerű gyönyörrel, a melyet látása nyújtott, csupán a Niagara hajmeresztő jeleneteivel és szemléletével lehetne egybe-hasonlítani²⁾.

A Ghor-delta azon két patakján kívül, a melyről itt emlékeztünk — hogy a többi hat vagy hét apró patakokat ne is említsük — a holt tenger keleti oldalán még két vízbő és állandó folyó ömlik át, a melynek folyása most pálmacsoportok, nyárfa és tamariska erdőcskék mellett tekervényes kigyózdások közt vonul tovább, majd messzehallatszó morajjal törik meg azon szirtzuhatagoknál, melyeket a völgyzugos, fátlan, homokkő-, bazalt- és lávaképződésű Moab hegyekben itt ott képez. E két folyó közül az egyik a Wady-Zerka-Main, s a másik a Wady-el-Modscheb, mely utóbbi a szent könyvben Arnon nevet visel.

Az Arnon torkolat tájékán találtató pásztori magányt és a természettől pazarul megáldott gyönyörű vadont Seetzen fedezte fel legelőször. E hely, melyet a holt tenger Tempevölgyének joggal nevezhetünk, épen szemközt fekszik a hajdan dátolylyal és szőlővel bővölködő Engaddival, s El-Mezraah-tól mintegy 4 órányi távolságra esik, a mint ezt Lynch saját tapasztalása után feljegyezte³⁾.

A torkolattól mintegy 97 lábnyi távolságra egy nagy sziklakapun keresztül morajlanak alá a habok, 82 lábnyi szélességben és 7 lábnyi mélységgel⁴⁾. Az óriás sziklakapu előtt egy delta terül el, mely most tamariska-, nád örökzöld- és kuszónövényekkel sűrűn be van növe, azonban a művelés

¹⁾ Linch. 342—345—351. lapok.

²⁾ Lynch. Narrat. 552. lap.

³⁾ Lynch. Narrat. 367. lap.

⁴⁾ Lynch. Narrat. 368. lap.

és öntözés által könnyen paradicsommá alakulhatna át, a melyben a dátoly, banaán és citrom, nemkülönben a cukornád, buza és egyéb kerti vetemények könnyen othonosakká lehetnének¹⁾. A sziklakapun túl a homályos tekerületes szirtzugon át a viszhangot lehet hallani; a tájkép kiegészítésére magasan fent a légben saskeselyű kóvályog, s a Judäa hegység mögé lehanyatló nap Engaddin keresztül bágyadtan fénylő esti sugárait hinti szét a gyönyörű ligetre, s a lomhán toballagó Arnonhabokra²⁾. Így látta először Seetzen e tájat; nem csoda azért, ha a regényes és zajtalan vadon varázsa, ligetektől árnyalt Kalypszo barlangjaival, tündér patakjaival, örökzöldjével s állandó tavaszával lebűvölte őt, a német érzékenységgel telt vándort.

De ha a kieszen tekergődző Arnon völgyét a Tempe völgyével hasonlítjuk egybe, ugyanakkor Calirrhoét és medrét valamint a Wady-Zerka-Main meleg forrásait joggal nevezhetjük a holt tenger Prusaja, Carlsbadja és Schönbrunnjának.

Valóban a vidám földi megélhetésnek egyetlen alapföltéte sem hiányzik itt. A Zerka és Arnon környékén a lég mindenütt egészséges és tiszta, sőt a tengerparton sűrű, a talaj főképp alantabb fekvésű helyeken a buján tenyésző magas fák és forróégövi növények termelésére egyaránt képes; édes víz bőséggel van, sőt az esőzés idején még az élő fák nélküli kopár hegymagaslatokat is virágos pázsitszőnyeggel vonja be a természet áldó keze. Mindezek dacára azonban a holt tenger ezen partvidékéről Titus Vespasian óta eltűnt az ember, s amaz ősrégi oaz-élénkséget mindenütt némaság és elpusztulás váltotta fel.

A nevezett Zerkavölgy déli szélén, közel a gyönyörű Kalirrhoéhez, a melynek meleg forrásai hajdan oly sok szen-

---

¹⁾ Seetzen Reise um das todtte Meer, nach O. Ritter. Erdkunde, 15. 1.

²⁾ Lynch Narrativ. 368. lap. O. Ritter Erdk. 586. lap.

vedőnek adtak felüdülést, most pedig minden haszon nélkül ömlesztik vizeiket az Asphalt-tóba, ott találta Seetzen, 1806, Machärus sziklaerődítmény és város romjait. Ez erődítményt I. Heródes építette, s arról emlékezetes, hogy a héber állam későbbi korában neve sokszor előfordul. Az erődítmény rommaradványai még most is eléggé szemlélhetők egy minden oldalról bekerített szirtgömb lapos tetején három oldalról betölthetlen mélységű völgyzug által védve, míg a negyedik oldalon a legközelebbi magaslattól körülbelül 100 ölnyi mélység választja el. A természet legkivált keleten ily sajátzerű erődítményekkel gondoskodott a gyengébbek biztonságáról, az erősek megtámadásai ellen. Machärus egyike azon pontoknak, melyeket a természet alkotó keze után a mesterség utánzott, az uralmi és birási vágy azonban minden időkorban képes volt meghódítani leleményes erejével.

Ezen helyiség, melyet a környéken lakó beduinok nyelvükön ma „Mkaur“ és Mschaur“-nak egyképen neveznek, a holt tenger partjától, épen mint a nyugoti oldalon Jericho, csupán 3 órányi távolságra esik, s mint Flavius József írja, az erődítmény egykor Herodesnek fejedelmi kincstára, állam-börtöne és temetkezési helye vala¹⁾. Miután azonban jelen értekezésünk szorosán a holt tengerre vonatkozik, tüzetesebb ismertetést sem erről, sem pedig a jerichói oázról a hely szűk volta miatt nem lehet adnunk.

Ellenben lényeges hiba, sőt megbocsáthatlan mulasztás volna részünkről az, hogy ha a nélkül fejeznénk be ismertetésünket, hogy a holt tenger nyugoti partjához válhatlanul odakötött Engaddi és Massada neveit csupán megemlítünk, s így a képet mintegy befejezetlen hagynánk.

A sodomai pentapolisnak és az Asphalt tó déli részén fekvő kerttájéknak vulkáni kitörés következtében történt

¹⁾ Vesd össze Flavius Josephus Antiqu. Lib. XIII. cap. 16. §. 3. Lib. XVIII. Cap. 5. §. 2. Ugyancsak de bello Judaico Lib. VII. Cap. 6. §. 1, 2.

elégése után Engaddi és ennek deltaalaku oáza lett kétség-telenül a holt tenger nyugoti partjain a legszebb, legélénkebb hely, mivel az édes víz bősége, a faárnyékok, a szelid lég és tarkaszinezetű virágok, valamint végül a hallgatag csendes magány, a mik e helyt együttvéve mind feltalálhatók, kelet fogalmai szerint mindenkor úgy tekintendők, mint a földi jólét és boldogság legközvetlenebb elemei s feltételei.

Flávius József azt mondja, miszerint a legizletesebb dátolyt s a legbecsesebb balzsamot, a mennyiben ezt közvetlen csupán Jericho, Arabia felix és Babel ösmerik, az Engaddi határán termő pálmák és balzsamcserjék szolgáltatják¹⁾, az a tájék t. i. hol Salamon szőlőhegyei, mester-ségesen készült terrasse-kertjei és elzárt kutai létezésnek egykor.

Engaddi nevezett áldásai, habár nem egész átalános-ságban s minden fogyatkozás nélkül, lényegükben azonban mégis túlélték a nagy, az átalános zsidó fölkelést, s mentek maradtak Hadrián ismert pusztítási parancsaitól. Krisztus után az V-ik században Hieronymus még úgy említi a helyet, mint igen nagy és első rendű mezővárost az Asphalt tó mellett. És valóban Engaddi az ókori pálmaváros, az utolsó nemzeti tusa idejében a partvidéki kerület főhelye, s a judäai tizenegy forradalmi „komité“-nek egyik telepe volt.

Hieronymussal Engaddi mintegy elenyészik az embe-riség történelméből, s hogy ezen palma és balzsam-oázzal az V-ik század kezdetétől a XIX-ik század közepéig mik történhettek, sehol sem találjuk feljegyezve.

Több mint 1400 éves hallgatás után Robinson Ed-várd a tudós amerikai volt az első, ki 1838-ban az Asphalt-tó nyugati partjának közepén Ain-Dschedi forrás-patakot és oázát fölfedezte, és rövid ottmulatásának futóla-

¹⁾ Φοινὶξ ὁ καλλίστος καὶ οἰοβαλσαμον. Antiqu. IX. I.

gos benyomásai után Flávius József óta első leírását hozta nyugatra a varázslatteljes helyiségnek.

Azonban e téren is azt, a mi legujabb és legjobb, tíz évvel később — 1848 — Robinson földije Lynch tette, a ki három egész héten át itt, ezen kedves vidéken sátorozott.

Robinson és Lynch utazása közt körülbelől 1843—4-re esik Semilasso híressé vált „utazása“, ki az Ain-Dschedi forrást anakreoni gyöngéd magasztalással tünteti ki. Közöttük Sauley hirdette legkésőbb 1851-ben ezen forrás tarka virágszönyegeit s bámulatra méltó tenyészetét — „merveilleuse végétation.“

Az a kérdés most már, ha vajjon a mai, ugy az ot-tani benszülöttek, mint a legujabb s legtekintélyesebb paläsztinai utazók által „Ain-Dschedi“-nek nevezett helyiség valóban a szent könyvben előforduló „En-Gaddi“-e?

Hova tűntek a pálmák, hová Salamon egykori szőlő-hegyei, a sok balzsamcserjék, s hová lön a hajdani nép-ség, a számos ember a nagy városból?

Minden elenyészett! Csupán az maradt fenn, a mit nem volt képes ember megsemmisíteni: a levegő bájos színve-gyülete s üdesége, a soha ki nem apadó forrás, a nádas-liget, az elpusztulhatlan fák és bokrok s az árnyékok, a gyöngye, zöld, s végül a most lakatlan, élettelen troglo-dyth-üregek!

A héber עֵין גֵּדִי „Ain Gedi“ vagy „En-Gedi“-t, a hogy ezt az eredeti szöveg hangjelezi, a hetvenes fordítók helye-sen utánozva, keleties hangejtéssel *Ἐγγαδι*-nak írák, s e for-ma a Hieronymus segélyével egész nyugatra nézve fenma-radt mai napig is. A héber és arab kitételek teljesen egy je-lentésűek, nemcsak, de sőt még a mai kiejtés is sok tekin-tetben az ó-héberrel azonos.

Azon meredek és magas hegyfal — Wadi — a mely a holt tenger nyugoti oldalán, számtalan keskeny és mélyen

beszakadozott patak árkaival északtól délfelé lenyulik, olvasóink előtt eléggé ösmeretes lesz már azokból, a miket főnebb idevonatkozólag előadtunk. E hegyfal és a holt tenger közt fekszik Engaddi deltaalaku síkja, egy lejtős tájék, két mély és sötét patakárok közt, a háttérben egy tetején lapos, 115 láb magas sziklagulával.

A forrás azonban nem a lejtős síkság lapos talajából buzog ki, mint fentebb északon a gyönyörű Ain-Terabeh, mely mindjárt a hegy lábánál veszi kezdetét; Engaddi forrása mélyen a hegyzug közepéből, és magasan fent a delta sík felett, 500 lábnyi fensikről árnyas koronatövis — spina Christi — bozótok közül mint valamely nagy folyam tör elő, vizét azonban, jöllehet nagy bőséggel és gazdagon ömleszti, a forró nyári évszakban az izzó delta talaj anynyira feliszsza, hogy az a holt tengert el sem érheti. — Saulcy szerint az esőzés idején gazdag forróégövi tenyészet borítja a sikot, az izzó nyári hő idején azonban kiszárad minden, s csupán a forrás mentében tapasztalhatni némi elevenséget, de korántsem oly gazdagon, mint ezt Robinson, a Lynch elődje vázolja¹⁾.

Robinson a Judäa hegységről még nedves évszakban vonult alá a forrásig, s annak homályos árnyas sűrűségéig; Lynch ellenben a tengertől közeledvén a szirthelyhez, akkor járt itt, midőn az izzó hőség és szárazság tetőpontján volt, ez az oka, hogy a fent magasról eredő forrást, s annak egyébkor gazdag haraszsűrűségét nem láthatta. Innen van, hogy a két utazónak Ain Dschedi-re vonatkozó leírásai egymásnak ellentmondanak. Szerencsétlenségre még ezenfelül Lynch a delta sikot, melyet Robinson azelőtt a szomszédos araboktól veteménynyel és különböző konyhanövényekkel gazdagon beültetve talált, az ellenséges beduin csapatoktól elpusztítva és letaroltan lelte.

¹⁾ Vesd össze Robinson II. 214. — C. Ritter, 15. 1. 647—649. lap. Lynch. Narrative. 290. lap.

A sikság hátterén, a hegységhez közel, a folyamárok átlábolhatatlan sűrűjének bokrai s fái között a szegfű, oleander és tamariska bokrok már gazdagon diszlenek. Alantabb pedig a porral telt delta sikon a lotus, és a sodomai almafa (öscher) keskeny, harangidomú és biborszínű gyöngé virágfürtökkel, továbbá a sziklarózsa, a közönséges szekfű, a fehér mályva, az Aleppo-senna, s végül az illattalan sárga rezeda képezik a tájék diszitményét¹⁾.

Az egész deltasík alig szélesebb egy negyedóránál, s hosszúsága csücsától hátteréig körülbelül félórányi. Az itt tanyázó amerikaiaknak Engaddi környéke általában sivár és szomorú tartózkodásnak tünt fel eleinte, míg végezetre az első hét vége felé, midőn hajózási kutatásaikat végeznék a tengeren, egy esti jelenet előttök az elrejtett forráspatakok pompáját egészen napvilágra hozta; ez időponttól a poros Engaddi vadon, mintegy röktöni varázsütésre, hirtelen elbűvölő paradicsommá változott át a megperzselt Jankeek képzelődésében.

A nap égető hőségétől áthevülve, s a nyugotról érkezett viharteljes tavaszi tudósítások által is — 1848 — kedélyében mélyen megrázotva indult, Lynch társaival a folyam ágyán fel az árnyas sziklamélyület felé, hogy a még meg nem látogatott szoros hűvösében valamely friss fürdő által üdülést nyerjen. Mindjárt a kúphegy tövénél, egy a sziklafalban márványküszöbökkel és boltozatos ablaküregekkel valamikor művészképzőalkotott, de most hozzájárulhatatlan barlangváros látmánya lebűvölte a vándorok lépteit, azonban a zuhatagos folyam zaja, mely távolról a szorulatból kitódult és a keskeny völgyzug árnyéka utáni vágyódás, a tamariska, oleander és nádbokrok között előbbre ösztönzé őket, a minden forráskútak igazi egeriájához²⁾.

¹⁾ Lynch. sat.

²⁾ Lynch Narrat. 323. lap.

Távol a nádasban, a bozóttól mintegy beboltozottan, eldugva mélyen a vöröses, biborszín sziklák árnyában, üdítő zöld és pazar tenyészet közt zuhog alá, a bűvös kutforrás lágy moraj közt s a kövek alatt és mellett medencéről medencére szökdelve, a sziklapagonyt kristály ágaival szélesen beölelve, a sziklameredekségről le, egészen a legalsó legsötétebb völgymélyületbe. Partjain a növényzet oly duzzadt és nedvdús, hogy a liget saját terhétől aláhajlik s mintegy ívalakot képez a folyam ágya fölött.

Még Diána, a szűz erdei istennő és vadászó najádjai sem találhattak volna ennél elrejtettebb, titkosabb fürdőhelyet.

Hic Dea silvarum venatu fessa solebat,
Virgineos artus liquido perfundere rore.

Ovid. Metamorph. lib. III. fab. 2. v. 163.

Oly bőven volt itt a langy, majd a légen kihűsölni szokott forrásviz, hogy Lynch társai közül mindenki válasszthatott magának fürdőhelyül egy egy elkülönített s bokroktól sűrűn beárnyalt medencét¹⁾.

Mélyen alatt a völgyzugban az árnyék homálya, s magasan fent a bozótok között a kristálytisztán ömlő zuhatag fénye, sajátzerűen bűvös, elragadó ellentétet képeztek.

A sziklák alatt történt fürdés után felüdülten s ujult erővel tértek vissza a vándorok sátraikhoz, hol az édes víz bősége, a cukor, s az ezalatt Jeruzsálemből érkezett friss citromkészlet mellett nyílt sátorfedelek alatt, igazi örömben s vidámságban tölték el az estét. Örültek ottlétüknek, akkor, a mikor Európában az elévült társadalom alapjai ingadoztak s az emberiség reményekről lemondott szívéből minden életöröm eltűnt.

Még a távol Amerikába is elkísérte ezen Engaddi jelenet emléke a hazatérőket, s különösen az, hogy a nevezett idegenek egyik legboldogabb s legörömteltebb napjuk épen azon helyiséggel forr össze, melyet eddig csak mint

¹⁾ Ugyanott.

pusztaság és félelmetesség helyét, mint emberektől lakatlan kísértetes tájt képzelt magának nyugot: „ubi umbra mortis et nullus ordo, sed sempiternus horror inhabitat.“

Az Ain-Terabeh forrás, melyről Engaddi után alig mondhatunk valamit, ettől északfelé mintegy 2 órai távolságra buzog fel a földből, közel a tengerhez. A forrást szintugy keskeny sötétzöld és eleven nádas környezi; a sóval borított pusztaságnak itt elég élénk növényélete van, a mely ellentétben a tájék ijesztő magányával, a vándor képzelmére sem tévesztheti hatását.

Hogy ha Massada, vagy a mai beduin elnevezés szerint Sebbeh soha sem birt volna magasabb művészi alkotással, avagy politikai jelentőséggel, mint a minövel mostani elpusztult s elhagyatott állapotában bir, akkor ezen romokkal borított s a holt tenger színe felett körülbelöl 1200 lábnyi magasban levő völgysziklára gondolni sem lehetne máskép, mint futólagosan, vagyis csupán mert a holt tenger csodásan ékitett, vadregényes és hosszan elnyúló nyugoti partjának egyik jelentékenyebb pontját képezi.

Alig több mint két évtizede azonban annak, midőn nyugotnak tudomására jött, hogy a héber nemzeti tragödia utolsó felvonásának színtere Massada környéke volt, s e hajdan híres sziklaerődítvény természettől nyert meghódíthatlanságára nézve csak Gibraltárral, utolsó védőinek élet-halálharcára nézve pedig csupán Numantiával hasonlítható egybe.

Ezek tudomása nélkül csupán akkor állana szabadságunkban a massadai szomorujátékról s annak helyiségéről itt tüzetesebben értekezni, hogy ha Robinson és Lynch részint saját tapasztalásaik, részben pedig Flavius József után, e tekintetben előttünk el nem mondtak volna már mindent¹⁾.

¹⁾ Vessd össze: Flav. Joseph. de bello Judaico. Lib. VII. Cap. 8. 9. Robinson II. 214. és 240. — Lynch. Narrat. 328. lap. — de Saulci a Revue des deux Mondes-ban I. Février. 1852.

Azokat pedig, a miket mások már többen szakértőleg és teljesen elmondottak, még egyszer ismételni a nélkül, hogy a felvett tárgynak ezáltal bizonyos új történeti pontot nyer-nénk, vagyis a főntebb nevezett utazókat csupán lemásolni, kívül esik a jelen értekezés komolyságán és korlátain.

H. Nagy Lajos.

Magyar protestáns irodalmi egyesület.

Egy eszme mondatott ki évekkel előbb; gondolat, melynek a valóságban megjelenésétől vallásos és egyházi életünk új virulatát, a magyar protestáns szellem és buzgalomnak illető szent körébe lépését várta lelkünk.

Férfiak mondták ki, kik a lélek és buzgalom erején kívül elismerésben ragyognak; kikről hittük, hogy kimondott szavukban a lélek szent tüze és lángja ég, azon szent tűz és láng, mely az isteni élet körébe visz, Mózesnél a kősziklából forrást fakaszt, Illéssel megnyitvatja az eget.

Az akadály, mely a magyar protestántizmusból nyilvánuló törekvés elé mindig oly dusan torlaszult, itt sem hiányzott, habár azt el lehetett volna hárítani. A társulat még meg sem alakult, elismertetni ohajtott és akart, hogy az eszmének alakja legyen, melyet nem ő maga teremtett, s méltánylásban részesüljön, melyet még ki nem vivott. A világi kormány, melynek ezen társulat alakítása idő előtt terjesztetett fel, mert még az alap hiányzott, lélek és erő magát e tárgy körül nem egyetemesíté: a társulat nyilvános elismeréséhez azt kötötte, hogy a társulat független legyen a szuperintendenciáktól, a nagyon tisztelt tervezők pedig, hogy a szuperintendenciák védelme és pártfogása alatt álljon, holott ez a dologból önként következik. Sem a kormány, sem a tervezők indokának bírálatába nem bocsátkozván, azt kérdem egész tisztelettel, vajjon azért, mert a magyar protestáns irodalmi tár-

sulat akár féltékenység, akár elfogultság miatt egyszer nem sikerült, abba kell hagynunk s az eszme szerelmének utószemrehányásától fel van mentve lelkünk. Én, és hiszem, nagyon sokan, kik a helyzetet és nyomorúságot ismerik, kikben vágy él, jobb jövő után: nem vagyunk e véleményen. Egy eszme valószínűsítésével, melyet evangyéliomi életünk minden tekintetbeni áldásául felismertünk, nem lehet, nem szabad felhagynunk. Az eszméknek, mint a bennünk és általunk is nyilatkozó egyetemes szellem előjárójának meg vannak saját korszakuk, szükségök, melyet számba venni mindig tanácsos és mindig kötelesség. Ilyen a magyar prot. irodalmi társulat félbenhagyott eszméjének kivitele, mielőbb valószínűsítése, ha mindjárt nagyban nem lehet, kicsiben, s ez épen úgy rendén van, mint hogy először gyermekek vagyunk s azután leszünk férfiak. Egy tekintet e részben minden érdekeltet meggyőzhet. Mindnyájan látjuk, érezzük szükségei gondolat, tanulmány és tapasztalat együttes közlésének szellemi összpontosulását. E nélkül nincs ösztön és pályajutalom, nincs a szellemnek medre, melybe a hit valószínűsítésének, a krisztusi tudomány és elv szentségének, egyes kis forrásai befolyjanak. Helyzetünk valóban elszomorító. Egyes elmék áldozatul létre hozott szellemkincsei legtöbb esetben siker és méltánylat nélkül porladnak el. Jelennek meg tőlünk egyházi beszédek, imakönyvek, s olykor vallásunk, egyházunk elvét és történelmét illető iratok; volt „egyházi könyvtárunk“, „Népiskolai közlönyünk“, „Kecskeméti prot. közlöny“, „Házi kincstár“, „lelkészitár“ sat. Lelkesült jó szándékkal kezdtünk mindenikhez, s a sebes láng, ha ugyan a rövid életű buzgalmat annak nevezhetjük, a későbbi kitartó erőt, mely biztosítja a munka álasát: elégeté. Van most „papi dolgozatunk“, mely becsületből csak azért tartatik még fenn, hogy bizonyos kötetszámig kiegészítettessék, alig száz vevővel; van Prot. lapunk 600, Sárospataki füzetek 157, Missziói lapok 36 előfizetővel s 180 ingyen olvasóval. Nincs írónk s olvasóközönségünk kellő számban. Hiányos és részrehajló az irodalmi eljárás. Igazunkat sokszor tapintatlanság vagy tulzott szenvedélyességgel teszszük érdektelen s visszataszítóvá. Nincs méltányos elismerésen

állapított egyházi irodalmi hitelünk. Ez a nemesebb érzésű író kedvetszegve, a közönséget, mely olvasna és fizetne, ha lelkét megtudjuk vala nyerni: fel sem vevésre kárhóztatja. Jobb erők félrevonulása miatt lapjaink telvék dilettansi cikkekkkel, melyek ítélet és gondolat zavarában sokszor magunk is alig tudunk eligazodni, nem hogy általuk lelkesítve, az evangyéliomi szellem s a hitélet áldásos terjedésére lehető mérvben befolytunk. Bocsnat nyíltságomért. Valaha már szóljunk igazán. Az ok nem az időben, melynek mindent oly gondosan rovinc fel, hanem bennünk van. Nincs oly rossz és háborúságos idő, mely a buzgó munkás lélek előtt utat zárhatna, s azt nyomoru tespedésre kárhóztatni bírná. Teremtünk szellemet, mely a krisztusi élet körébe vigyen érzeményt és gondolkodást. Hogy az evangyéliomi hit s tudomány és erkölcsi műveltség szent érdekeinek megadjuk a jelenben azon tartozást, melyet a jövő szemmel tartása kötelességünk ké teszzen.

Egyházunkra s ennek szellemi életére a „prot. irodalmi társulat” mielőbbi létesítése lélek és életszükség. Várásra nincs időnk. Elintézendő ügyeink egymást nyomják s egymás habjait verik ki a lelkesülés áradatából. A tudomány elméleti és gyakorlati hit evangyéliomi álláspontja, egyházi és iskolai szellemünk irányunk, az egyházkerület, egyházmegye s egyes egyházak közötti ügyes bajos dolgok, más keresztyén felekezetekkel szemben való álláspontunk, szellemi nemes vetélkedésünk, minden de minden igényli, hogy a protestáns irodalmi társulat ügye eleveníttessék fel, kezdessék meg, ha közösen nem lehet, egyházkerületenként irattassanak, szedtetessenek össze az eddigi részvények, intéztessenek újabb felhívások s én azon meggyőződésben vagyok, hogy a közönség ha belátja, hogy igazán tenni akarunk, s lelkesülésünk nem magyar tűz, szalmaláng a közmondás szerint, pártolásával el nem marad, s a lelkesülés, melylyel munkához fogunk, roskadozó egyházi életünket templomban, életben, hit és gyakorlatban új virágzásra emelendi.

Az Ur adja ehez a maga kegyelmét és szent lelkét!

Galatz, julius 15, 1867.

Czelder Márton.

A maroniták.

A Libánon völgyeiben egy törhetetlen bátor nép él, folytonos küzdelemben vérezve s megállva mégis szilárdan, mint a keresztyénség védbástyája; ezek a maroniták. Így nevezye vallásukról, melyet Maron János alapított, azon hittételre, hogy Jézusban két természet, de csak egy akarat van.

Lamartine a híres francia író „Voyage en orient“ („Utazás keleten“) című munkájában érdekes adatokat közöl e népről. Lamartine adatait felhasználva megismertetjük olvasóinkat a „maroniták“-kal és „druzok“-kal.

A maroniták eredetéről csak homályos regék maradtak fenn, erről, valamint intézményeik származásáról is saját — bírálat és ellenőrzés nélküli — történetírásuk is homályban hagy. Mint ők tartják, 700 körül egy szent életű magányzó Maron a Libánon egyik völgyzugába vonult üldözői elől. Hozzájártak közel és távol vidékről, tanítása követőket szerzett Szíria minden részében, s ezek nagy részint mesterök közé telepedve falvakat, zárdákat építettek, ezek közül legelőbb az Orontes termékeny partján Apamét, s az ide gyűlt monotheisták, „maronita“ név alatt egy nemzetté tömörültek, mely él csüggedetlen erőben ma is, igazgattatva legtisztább theokracia által. E papuralom a muzulmánok által folyton fenyegetve, kényszerülve volt önmérsékletre s védői szerepre nemzete felett, fejlődésre mindig készen tartván a polgári szabadság alapelveit.

Vagy Lamartine, vagy a maroniták történésze téved Maron életidejére nézve, miután ő nem 400 körül, hanem a 8-ik század közepén élt. A kegyes hitüldözők maradáka a törökökkel folytatott soha nem nyugvó harcokban, idővel a Lybánon legharciasabb néptörzsvé váltak. A keresztes hadak folyamatán a nyugoti és keleti egyházak közt többször megkísérlett békéltetéseknek egyik eredménye az lett, hogy a

maroniták 1182-ben felvéve a római szertartásokat, alávetették magokat az antiochiai patriárchának. A római pápa, ki nyugoti veszteségeit keleten akarta kipótolni, 1584-ben a maronitáknak Rómában kollegiumot állított, mely ma is a keleti nyelvészet és tudományosság központja. A valódi egyesülés azonban 1684-ben történt, midőn egyházi nyelvül anyanyelvük, a pap-házasság, kehely és más szent szokásaik megtartása mellett a római egyházzal végleg egyesültek.

Ennyit jónak láttunk közölni Lamartine adatainak részint helyreigazítása, részint kiegészítése végett.

A maroniták létszáma meghaladja a kétszázezret, lakhelyük térfogata 150 négyszeg mértföld, mely azonban folyton nagyobbodik a szerint, a mint az eddig lakatlan fensíkon és völgyekben folyton új falvak építtetnek. Legnagyobb városuk a sebesen ömlő folyam partján Balbekkel szemben Bkaa völgy szadánál fekvő Zharikée 12 ezer lakossal.

A maroniták egy a divánnak némi hódolati adót fizető emir alatt állanak, ki egyszersmind a „druzok“ és „metualik“ feje is; mind a druz mind a metuali szövetségi viszonyban áll a maronitával, ámbár e három nép egymástól szokás, valás és erkölcsre nézve annyira különbözik, hogy nemcsak együtt nem laknak, nem rokonulnak, de sőt egymással többször vértontva harcolnak; de a viszonyt, a fejdelem vasveszszője rendesen visszaállítja. A maroniták a Libánon közép völgyeit és legmagasabb fensíkjait lakják, Bayruthtól egész Tripolisig, ez volt a valódi „caele Syria.“ A tengerfelé forduló hegyoldalak termékenyek, öntözve számtalan folyamok és elapadhatlan zuhatagok által. A hegycsúcsok csaknem hozzáférhetetlenek, oldalaik kopárak; de e fáradhatlan nép, mely vallásának és szokásainak csak e szirtek és kőszalak között talált menhelyet, megtermékenyítette a sziklákat is, gátokat emelt gátok felé, egész a hó és jéghegyekig, terraszokat, falakat az omló kőtömegekből, termékeny földet hordott a rohanó folyók hordványaiból, összevegyítette a rop-

pant munkával megtört kövek porával, és a Libánont gyönyörű kertté varázsolta, melyben eper, cseresznye, fige és olajfák gyümölcsökkel megterhelve diszlenek. Az utazó nem bir eléggé bámulni, midőn, miután napokig mászta a kösziklák és roppant kődarabokból álló hegyeket, hirtelen egy völgykazanban vagy egy hegylobor tetején fehér kőből épült népes falvak tűnnek elő gazdag lakosokkal; ott van mindennütt a helység közepén egy mór izlésű kastély, s távolabb egy csinos zárda tanító vagy földetmivelő szerzetesekkel, a helység lábánál egy omló zuhatag, gazdag növényzetre boruló láthatár, mely alatt gesztenyék, fenyvek, eprek árnyékozzák a szőlőt, tengerit és gabonát. Néhol faluk faluk felett feküsznek csaknem függőlegesen; követ lehet hajítani, s a szó meghallik egyik helységről a másikba; de a hegyek meredeksége annyi kanyarulatot követelt, a közlekedési utat csak oly kerülőkkel lehet csinálni, hogy eltelik egy óra, míg egyik faluból a másikba érünk. Minden faluban van egy némileg hűbérur gyanánt szereplő scheik, ki a helységnek bírája és ügyvéde. Az igazságkiszolgáltatás a legfőbb hatalom gyakorlása az emir és a püspökök közt oszlik meg. A főpüspök, kit pátriarchának cimeznek, tartotta meg az eldöntés jogát, mindazon esetben, melyekben a polgári törvények összeütközésbe jönek az egyházi törvényekkel, minők a házasságok, felmentések és elválások.

Az emir előzékenységgel és tisztelettel van a püspökök és a pátriarcha iránt, minthogy a papságnak a nép lelkére és magatartására nagy, megmérhetetlen és megmásíthatlan befolyása van. A papi rendet teszik: a püspököktől választott és a pápa által megerősített pátriarcha, a Rómából küldött s az Antura vagy Kánonbin zárdában székelő pápai követ, a püspökök, a zárdák főnökei és a helységek lelkészei. Bár a római egyház Európában szigoruan megtartotta a papi nőtlenség törvényét, sőt több irói hittörvényt látnak benne: keleten e pontban engedni kényszerült; a maronita papok bár

szigorú, buzgó és feláldozó katolikusok, mind házasok; nőtelenek egyedül a püspökök és a vagyonközösségben élő szerzetesek. Az elzárkozottság, melyben élnek az arabnők, a pátrárhális szokások és erkölcsök egyszerűsége ép alkalmas a maronita papok nősüléséhez, s a helyett, hogy ártana, felettébb sokat használ, tisztán tartja a papság erkölcsi életét, példákat nyújt a kegyes és szép házaselethez, emeli a nép előtt az isteniszolgálat tekintélyét, s könnyebbé teszi az egyházi fegyelem jogszerűségének elismerését, s ellehet mondani, hogy egész Európában a kath. papság élete sehol sem oly kifogástalan, s szent foglalkozásaiban annyira beletaláló, annyira tisztelt, s a népre oly befolyásos, mint ott. Ha látni akarjuk a tiszta keresztyénség hatását, az ős régi hit egyszerűségét és szigorát, az erkölcsök tisztaságát, a lelkesek önzetlenségét, a papi befolyás nagyságát visszaélés és a tekintélyt uralkodás nélkül, ha látni akarunk szegénységet, mely nem támaszkodik koldusbotra, méltóságot, melyben nincsen gőg, munkásságot, mely vallásossággal, szüziességgel, mértékletességgel párosul, menjünk a Libánonra a maroniták közé. Maga a legszigorubb bölcész sem találna okot e papság magány vagy közéletének reformálására; megmaradt a Jézus régi egyszerű szolgájának, s lett a hegyekbe zárt nép tanácsadója, lelkiatyja, barátja, vigasztalója és mintánya.

A Libánon területén mintegy kétszáz különböző rendű maronita zárda van, s benne mintegy 20—24 ezer szerzetes. A népesség arányához képest igen sok, ha bár nem gazdagok, nem koldulók, nem rajongó hit-zsarnokok a nép vérszívói, hanem egyszerű munkás emberek, kik társaságba állottak, hogy életüket imádkozás, földmivelés és szent dolgokkal foglalkozás közt az urnak szenteljék. Ugy élnek, mint más munkás földmivelő; barmokat őrzenek, selyem hernyókat táplálnak, feltörik a sziklákat, saját kezökkel mívelik az epreskerteket, mezőiket, szántnak, vetnek, kapálnak, arat-

nak. A zárdáknak kevés földbirtokaik vannak, csak annyi, a mennyiből egyszerűen megélhetnek. Lamartine, ki sokáig lakott e nép között, soha sem hallott bármily botrányról, a melyet a szerzetesek követtek volna el; nincs ellenök panasz a jámbor hegylakók ajakán, mindenik zárdá egy szegényes major, melyben a szolgálat önkénytes és ingyenes, nem kapnak érte egyebet mint lakást, remetei táplálkozást, ruhát, időt és módot, hogy imádkozzanak. A munka annyira szükséges és annyira törvénye az emberi létnek, annyira feltétele az erénynek és boldogságnak ide lenn, hogy e szegény magányzók közt nem lehet látni egyet is, ki ne hordozná arcán a lelkinyugalom kinyomatát; nincs arc, mely ne lenne tükre az egészségnek és megelégedésnek. A püspököknek e zárdák felett való hatalma korlátlan; hanem püspök annyi van, hogy csaknem minden falunak és zárdának jut egy.

Maga a maronita nép úgy néz ki, mint egy európai telep arab arcjelleggel; szép magas, szálas emberek, szabad és büszke jellegű arccal, szellemdus és barátságos mosollyal; a szem kék, az orr sas, a szakál szőke, a testtartás nemes, a hang mély, torokhang, a modor nyájas de nem szolgálai, a viselet fényes, a fegyverek ragyogók. A ki utazik e falukon keresztül és látja a scheiket ülni kapujában szép párkányzatu háza előtt, szép lovait kipányvázva az udvaron, látja a falu előljáróságát gazdag bundájokban, kangiár és yatagánnal megrakott selyem övben, fejeiken különböző színű többnyire selyem turbánnal, melyről széles piros selyem szalág lóg a vállra: azt hinné, hogy királyokból álló nép közé érkezett.

A maronita testvérként szereti az európaiat, testvéri lánc a vallás s azon meggyőződés, hogy Európa soha sem hagyja őket a törökök zsákmányának; mint távolról jött családtagot, az utazót vagy a misszionáriust és tolmácsot, ki az arab nyelv megtanulásáért keresi fel őket, s kedves vendégeknek tartja minden ház és minden környék, zárdába vagy a scheik-

hez szállásolják, ellátják terményeikből mindennel, elviszik sólyomvadászatra, sőt egész bizalommal bevezetik a hölgyek közé, tisztelettel szólnak hozzá, s magukhoz kötik frigyével a tiszta barátságnak, mely emlékken kegyeletesen száll apáról fiúra. Ha e nép és táj ismeretesebb, sok az európai polgáriasodás ál-kinövéseitől megsebzett szív keresne menhelyet a maroniták között, az egészséges lég, a táj szépsége, az árak jutányossága mindenben — többnyire francia arany és ezüst pénzben, a vendégszeretet, az erkölcsök egyszerűsége és tisztasága, az egyedi nyugalom és biztonság, mind összehat, hogy ide vonzódjék a szív. A mi engem illet, szól Lamartine, hogy ha az ember tudná magát gyökerestől kitépni, s nem élhetne többé azon a helyen, hol bölesője rengett, s mely kell, hogy sirja legyen, hogy használjon és szeresse honfi társait, ha valaha a kényszerített a száműzetés tárulna előmbé, fájó lelkemnek nem találhatnék kedvesebb, nyugalmasabb helyet, mint egy maronita falut.

A Libanon oldalainak lábánál az ily vallásos, egyszerű, jó szívű nép között a hóhegyek és a tenger sima tükre előtt lehet itt utazni egyedül és vezető nélkül éjjel nappal, a nélkül, hogy félni kellene bármi rablás vagy erőszaktól; e nők csaknem ismeretlenek; maga a mahomedán arab előtt is szent a vendégszeretet, de még szentebb a keresztyén arab előtt. Ajtaja minden időben megnyílik előtte, megöli kecskéjét, hogy megtisztelje, s elhagyja érette nyoszolyáját, hogy fekvő helyet adjon.

Minden faluban van egy kápolna vagy templom, melyben szir módon és nyelven foly a kath. istenitisztelek, de annyiban reformált szellemben, hogy miséjük rövid, legtöbbször a szent Dávid zsoltárát éneklik és a pap a nép felé fordulva felolvassa a napi evangéliumot, ott álló helyében azt meg is magyarázza. Így a vallás megtartja az ősi nyelvet, melytől a nép kezd távozni.

A maronita ma az arab és sziriai nyelvek vegyületén

beszél, mint minden hegyi nép, erős és harcias. Az emir parancsára egyszerre 30—40 ezer ember áll talpon. Midőn a maroniták békében vannak a többi libánoni népekkel, a török sohasem mer hegyeik közé nyomulni, az acrei és damaskusi basák csak a viszálykodók valamelyikének felhívására rontanak be.

A maronitáknak, e tiszta vallásu és erkölcsü népnek, mely az ős hagyományokhoz ragaszkodás mellett testvérjobbot szívesen szorít a világhaladással, van átadva a sorstól a szép hivatás, hogy keleten a felvilágosodást terjesszék.

E nép minden vészben megifjul, minden csapásból új erőt merit. Sziria néptelenül, őket meg nem törheti az izlam és az arab elem, le fognak szálani hegyeik közül, a pusztává leendett szirföldre városokat építenek, megfogják népesíteni a lakatlan, most vadaknak hagyott de termékeny rónákat, s új uralmat fognak alapítani ott, hol a régi haldoklik. Csak egy hatalmas pap, emir, vagy akár egy scheik kell, ki megfogja érteni a nagy eszmét, s felálland egy új keresztyén arab birodalom. Európának kereskedelmi, mivelődési és valási érdeke kívánja azt, s tán most a keleti kérdés fejlődésével közelebb áll ennek valósítása, mint a hogy gondoljuk azt. Ugy legyen!

Zombory Gedő.

TÁRCA.

Könyvismertetés.

„Méditations sur l'état actuel de la religion chrétienne. — (Elmélkedések a ker. vallás jelen állapotára felett. Irta Guizot M. Páris. Michel Levy testvérek. Lipcse. Brockhaus F. A. 1866. 376. l.)

Guizot, a nagy tudományu államférfi s politikai szónok, néhány év óta általában a keresztyénség, különösen pedig saját egyháza dolgainak védelmezésére s előmozdítására szentel egész erejét. Nem azt akarjuk azzal mondani, hogy ő azon időpontig idegen maradt volna a vallásos és egyházi érdekek irányában, hanem hogy azok gyakorlati s írói tevékenységét illetőleg, csak most léptek előtérbe. Valóban lélekemelő körülmény, midőn látjuk: hogy ez ősz férfiú, minél inkább közeledik az emberi lét végcéljához, annál nagyobb buzgalommal gyűjtögeti a keresztyénség tüzpontjában, gazdag s mozgalmas élete tapasztalatainak s széles ismereteinek kincseit, s legkevésbé sem szégyenli közvetlen gyakorlatiasággal járni el az egyházi dolgok körül is. Nem oly emberrel lesz tehát ügyünk, ki végkimerülés vagy talán kétségbeesésből veti magát a vallás karjaiba, hanem olyannál, kit teljes szellemi erejében, valamint a belső hivatás, ugy a keresztyénség jelen helyzete ösztönöznek ellentállhatlanul: hogy közelebbről s egyenes uton mívelje ama mezőt, mely reményeit az örökkévalóság iránt magában foglalja, s mely-

ben nemzetére nézve az élet forrásai csergedeznek... ama mezőt mondjuk, melyen ő — mint derék munkái mutatják — mindig otthonos volt.

A „Meditations“, melyek jelen munka tartalmát teszik, szintén egyik alkatrésze a szerző által egy idő óta közrebozsátott vizsgálódások sorozatának. Az első rész a „Meditations sur l' essence de la religion chretienne“ (Elmélkedések a keresztvallas lényege felett) 1854-ben jelent meg. Guizot itt az ember valláserköles termézetében gyökerező problémákat fejtegeti, rámutatva egyuttal azon alapdogmákra, melyek által a keresztváltóság ezeket megoldhatja, valamint ama természetfeletti tényekre is, melyeken e dogmák alapulnak. E munka — mely az alaposabb áttekintést igazán megérdemli, a minthogy a német folyóiratok adtak is belőle kivonatokat, ama művésziiesen tiszta s tömört előadás által vonz magához, mely leginkább a bibliai kijelentés tárgyalásánál éri el tetőpontját. Szerző ugyanis mi alatt azt az emberi természet valláserköles szükségéhez való viszonyában igyekszik felfogni, egész biztossággal veszi szemügyre s választja ki: a mi átlományi és örök — a kijelentésben. Előbeszéde a szóban forgó munkának egy II. „Meditations“-féle sorozatról értesíté a tudományos világot, melyben szerző a keresztváltóság történelmi megváltását szándékozik feldolgozni; egy harmadik sorozat a jelen állapotok vizsgálatának lenne szentelve, míg egy negyedik, mintegy az egészet bírálólág, a „Meditations“ azon sorát fogná tartalmazni, melyben szerzőnk a keresztváltóság vallas jövőjét jelentékeny világításba helyezve megmutatandja, minő ösvényt kell annak követnie, hogy az egész ösmeretes világot meghódítsa, s erkölcsileg saját uralma alá helyezze. Valóban nagyszerű terv, s igazán „dignus vindice modus!“

Az adott sorrend s egymás után ezuttal megváltozott, mennyiben t. i. szerző a második sorozatban tette közé azt, mit eredetileg a harmadikba szánt. A kezünk alatt levő „Elmélkedések“ tárgyalják Frankországv vallasos ébredését a 19-ik században, aztán a keresztváltóságellenes irányokat a spiritualizmust, racionalizmust, pozitivizmust, pantheizmust, materializmust, skepticizmust, s végül egy utolsó elmélkedésben az istentelenséget, közönyösséget és ügyefogyottságot (perplexité). Sietünk hozzá tenni, hogy szerzőnk, tekintetével ki-

zárólag és folytonosan Franciaország felé van fordulva. És ha a kivitel nem felel is meg egészen a címnek, e hiány voltakép inkább előny gyanánt tekinthető; mennyiben Guizot, kortársai között, legtöbb hivatással bír a franciaországi körülmények megítélésére, s e ponton annál körülményesebben nyilatkozhatik, minél tartózkodóbban viseli magát.

E körülménynek tulajdonítható aztán, hogy az ember el nem nyomhat magában némi idegenséget, midőn egy ily meglehetősen kis munka keretébe annyi nagyszerű és bő tárgyat talál befoglalva. És nem is lehet mondani, hogy az egy tudományos értekezés s illetőleg cáfirat kívánalmait minden tekintetben kielégítené. De azért igen tévednénk, ha talán kevéssre becsülnők e munkát. Szerző minden bizonynnyal inkább saját világ- s emberismeretének és vizsgálódásainak eredményeit örökíti itt meg, mint a fejlemények sorát számlálja el; de mesteri kézzel emeli ki az általa elbeszélte különbféle jelenségek fő- és jellemvonásait. Igen, mert személyes ismeretségben állván ama férfiak legnagyobb részével, kiknek jellemzésénél egykor még a szemrehányásoktól sem iszonyodik: ebből folyólag meglehetősen világot tud deríteni szellemi teremtményeire. Ezen felül az egész munkán találó ítéletek s őszinte nyilatkozatok huzódván keresztül, melyek a gondolkodásra jótékonyan hatnak; ily megtartása miatt azt, szerző némely honfitársaira nézve, kik az idő zürzavarában s tévelygései között nem tudják, hogy mire irányozzák lépteiket, s miként találjanak kivezető utra az egymásnak ellentmondó tekintélyek és rendszerek labirintjából, úgy lehet tekinteni, és pedig méltán, mint valamely vezéresillagot.

Az első elmélkedés a „le révéil chrétien en France au XIX-e siècle“ (a ker. ébredés Franciaországban a XIX-ik században) teljesen elfoglalja az egész munka nagyobb felét s minden tekintetben fő része annak. A gondolkodásmód sajátága itt abban áll, hogy Franciaország körülményei tulajdonképpen bizonyos vallásos ébredés szempontjából adatnak elő, és e nézponn annak valamint kath., úgy prot. egyházaira is egyformán alkalmaztatik. De méltányos is az, ha t. i. mellette nem maradnak figyelem nélkül a keresztyénellenes erők és elemek; a melyek pedig már ez első, de főképp a következő elmélkedésekben csakugyan vizsgálódás tárgyaivá vannak téve.

Guizot először is a kath. egyházat veszi tolla alá, s nagy öröme szolgál, hogy az általa elősorolt jelenségeket, ily biztos vezér kalauzolása alatt vizsgálhatja rendre. Tárgyszerűleg, mindenekelőtt a Napoleon 1802 diki konkordátumáról s a Chateaubriand „Genie du christianisme“-jéről tesz említést. Magában értetődik, hogy ő távolról sem palástolja el e két jelenség nagy hiányait; de, eltekintve azoktól, úgy találja; hogy a konkordatum — miben lehet is némi igazság — nagyon üdvös intézmény volt az akkori időviszonyok és mozgalmak között. Igen; mert, miként Guizot véli, amaz ösztön és szentesítés, mely a forradalom orgiái után a ker. ébredés hajnalával beköszöntött, e nélkül holmi rendszabályok, legkevésbé pedig az egyház és állam különválasztása által nem lett volna eszközölhető. S épen ez az, melyre vonatkozólag, Pressensé Edmund értelmét „L' église et la revolution françoise“ 1864. című iratában lerontani törekszik.

Chateaubriand „Genie du christianisme“ munkáját véve szemügyre, jól ismert vallásos és irodalmi hiányai mellett is oly fényes és hatalmas jelenségnek nevezi azt szerzőnk, mely élénken megrázkódtatva a kedélyeket, a ker. hagyományok s az ezek által okozott benyomás részére ismét visszaszerzé a méltán megillető álláspontot. S egyuttal kijelenti, hogy valamint a konkordátum úgy a Chateaubriand irata sem tekinthető úgy, mint valamely sötét és terméketlen visszatérés a multa; mert hiszen merész ujító volt mindkét szerző: amaz, mennyiben fentartá a kultus szabadságát, ez pedig, mennyiben a ker. irodalom szépségeit oly szokatlan s keleties képek és formák alatt adta elő: hogy a francia nyelv szigorú őrei közül csak néhányan léptek fel ellene azon váddal, hogy botrányt okozott s barbár akar lenni.

Szó van azután Bonald és Maistre Józsefről, kik hiven követve a Máté XXII: 21-ik versében kimondott elvet. Istent és a császárt egymással a legszorosabb viszonyba hozták; továbbá a rossz hírű Lamennais-ről, ki — valamint két elődje is — hitet és emberitársaságot egyedül a tekintélyre alapít, még pedig az egyetemes okosság tekintélyére. „Mint-hogy pedig az átalános okosság ezen apostola az önmagában levőt imádta legkevélyebben: e miatt annak a külső események s egy heves ellenhatás folytán némi változást kelle szenvednie; minthogy a legfőbb egyházi tekintély saját elvét meg-

tagadá, a lázadás szelleme annak bensejében felszabadult bilincseiből. Elmerülve a legellentétesebb érzelmek chaosában s színelve, mintha önmagával folyvást öszhangzásban állana, a tekintély harca az államban a legvadabb demokracia, az egyházban pedig a legdölyfösebb lázadás lőn. Mind e mellett is Lammenais apátnak van egy érdeme, az nevezetesen, hogy ő minden erejét kifejté az emberiség erkölcsi érdekeinek durva és pórias elfeledése ellen. *Essai sur l'indifference en matière de religion* (tanulmány a vallás tárgyában mutatkozó közönyösség felett) című munkája heves ütest adott az idő ezen hibájának s jótékony befolyást gyakorolt a lelkekre. Szóval ő a ker. ébredés előmozdítója volt, habár később cserben hagyja is azt.

A jezsuiták törekvése és hatásához érve, ismét feleleveníti szerző azon axiomát, melyet már többször nyilvánított, hogy t. i. valamint a polgári, úgy a vallásos társaságban is két nagy erkölcsi erő uralkodik: tekintély és szabadság, melyeknek zászlója alá ahoz képest, a mint egymást felváltva fordulnak elő: ugyan ily viszonyban sorakoznak a hősök és mártírok is. A hittel párosult szabadság elé, mely a reformációban utat törve, az egyház tekintélyét meg-rázkódtatá — a jezsuiták vetették magukat gátul; az egyházi tekintély szövetségre lépett a politikai abszolutizmussal, s gyámolítá azt a politikai szabadsággal való küzdelmében. Így, e harcból s ezen harc miatt állott elő a jezsuitarend mint Éliták csoportja, feladatul tűzve maga elé azon rendeletet, hogy a hit nevében az egyházi és állami tekintély elvét védelmezze. Guizot megfejtí, hogy mindennek dacára is, miért nem léphettek egymással békés viszonyba Napoleon és a jezsuiták!? Ha Napoleon egy felől rokonszenvet támaszta is bennök azon buzgalma által, mely a kath. egyház s politikai abszolutizmus újra megteremtésére volt irányozva, másfelől meg a bizalmatlanságon kívül nem táplálhattak iránta kebelökben egyéb érzelmet; mert ő a forradalom némely maximáit, mint p. o. a vallásos szabadságot még mindig fenntartá s számított arra, hogy Rómában épen oly jó uralkodni, mint Párisban . . . szóval sem komoly hívő, sem a pápaság nyíltszívű barátja nem volt, s így a bizalmatlanság, melylyel a jezsuiták részéről találkozzék — kölcsönösnek mondható; mennyiben

Napoleonra nézve meg az által, hogy egyházuk s annak feje iránt a legnagyobb engedelmességgel viseltetnek, igen is független katolikusok voltak a jezsuiták. Ez az oka, hogy már 1804-ben bezáratá az ő különböző név alatt lappangó házaikat s megvetve alapját a francia egyetemnek, azt még a nyilvános tanítás kizárólagos előjogával is felruházta. — Közelebbről a restauráció korszakában jutottak kedvező helyzetbe a jezsuiták, és pedig oly mértékben, hogy örmest szemlélték őket még a legfelsőbb helyen is s egy-szersmind ürügyül használhatván a nép előtt kedves, szabadelvű eszméket, azokból csak önmagoknak szereztek hasznót. Ha e rend csupán vallásos missziójára szorítko-zik, s a politikai pártküzdelemtől távol tartja magát: megszilárdult szellemi befolyása által a világot is kezeibe ke-rítheti. Egyébiránt Guizot nem akarja eldönteni, hogy mily szélesen és mily mélyen folytak be akkor a jezsuiták a re-trograd-párt törekvéseibe, de annyit bizonyosnak tekint, s talán nem is alap nélkül, hogy Franciaország igen félt ak-kor e párttól, valamint más részről a királyságot is meg-lehetős remegésbe hozta a forradalmi; s e pontnál mondja igen találóan, hogy „Peuples et gouvernements ne peuvent guère commettre de faute plus grave que d'avoir plus de peur qu'ils ne courent vraiment de péril.“*).

A mi illeti átalában a papságot, szerző távolról sem palástolgatja azon hibákat, melyeket elkövetett az a restau-ráció korszakában. Főhibául tekinti a papság ama remé-nyét, hogy 1789. előtt birt befolyásos helyzetéből s tekin-télyéből legalább egy kis részt ujlag vissza szerezheth. Mert semmi sincs — igyszól — a vallásos befolyásra nézve veszélyesebb a mostani Franciaországban, mint az egyházi főuralom kísérlete vagy csak látszata is, mely már a res-tauráció alatt szintén gyilkosa volt a kath. vallás és pap-ságnak. Guizot meg van győződve, hogy a papság sokkal kevésbé törekvék főuralom után, mint a látszat mutatta, és hogy főkép a X. Károly udvarában levő vak fanatikus párt ragadá magával s használta azt fel eszközül saját

---

*) Népek és kormányok nem követhetnek el súlyosabb hibát: mintha a veszéllynél sokkal nagyobb félelemnek adnak helyt szívökben.

befolyásának szélesítésére. S itt több példát hoz fel, melyeknél a papság magát jól viselte s nem hagyta orránál fogva hurcoltatni e tekintetben; szóval az ő véleménye oda megy ki, hogy a papságnak egészben véve jobb magatartása volt, mint X. Károlynak belső barátaival együtt, s hogy a király és az udvarában alakult kotteria által terjesztett hamis eszmék és jogok sokkal inkább okai voltak a restauráció nagy tévedéseinek, mint a papság vallásos szenvedélye. S a vallásos és politikai képzettségű tömeg hű képviselője gyanánt, mely jellemzés szerinte a papságot méltán megilleti, rámutat e pontnál szerzőnk Fraystonrus abbásra.

Különösen érdekes a szabadelvű katolikusok állapotának rajza a juliusi kormány alatt. Itt olvassuk, hogy valamint azon nagyszerű előhaladás, mely e kormány alatt 1830-tól 1848-ig mutatkozik, nem másban keresendő, mint azon körülményben, hogy az egyház a politika zászlóját véve kezébe, a hit és vallásos szabadság lobogója alól eltávozott: épen úgy annak jelleme is az egyház legkitünőbb harcosainak Montalembert, Lacordaire, Lenormant, Ozanam és barátaiknak törekvéseiben található fel. Az ő vállalatok rendkívül merész és nagyszerű vala; mert azt tűzték ki feladatul, hogy a francia nemzet köréből a hitetlenséget és közönyösséget számkivette, egyuttal elidegenítsék a katholicizmust az abszolutizmussal kötött szövetségétől; mire nézve nekik a szellemi téren a ker. hitet, az anyagin a liberalizmust kelle hirdetniök, és pedig egyidejűleg. Szóval Guizot vélekedése szerint, emelkedett szellemre s a meggyőződés bizonyos energiájára volt szükségök e célból, a mit vajmi kevés léleknek sikerül megszerezhetnie! Elbeszéli ő itt, hogy ama férfiak egy felette könnyen elérhető siker reményével hizelegtek magoknak, hogy a hitetlenektől épen úgy heves megtámadásoknak voltak kitéve, mint a buzgó katolikusok részéről, s hogy az utóbbiak ostromai különösen fájdalmasak voltak reájok nézve. Ezután Veuillotra vonatkozólag olvashatunk néhány találó észrevételt, ki a katholicizmus s a modern emberi társaság között lehetetlenné tön minden kibékülést, s ki épen ezért saját egyházára nézve, szolgálai engedelmessége mellett is a legártalmasabb hitvédők egyikeül tekinthető. Bebizonyítani törekszik továbbá szerző az ugynevezett „reveil chretien“ jogosultságát s e célból felemlítve a tudományosság terén,

Ozanamnak a Sorbonneban tartott felolvasásait, ugyszintén Maret, Frère, Dupanloup, Gerber theológiai értekezéseit s az oly nagyon olvasott folyóirat az „université catholique“ alapítását, áttekintést nyújt a század ker. intézkedései felett s elmondja, hogy az 1820 – 1848-ig terjedő korszakban a ker. buzgalom által mintegy 107 mindennemű egyesület és intézet állott elő s tartatik fenn. Itt olvashatjuk először az 1848 iki forradalom óta, a mit Falloux, ugyanakkor mint a nyilvános oktatás és vallásügy minisztere, a tanszabadság teljes és törvényes megalapítása körül tőn, mely a nemzetgyűlés által is elfogadtatván, törvények közé igttattatott, s melynek a különböző jogok tisztelete s az állam, az egyház és a nyilvános oktatásügyet illető magánmunkásság szabad versenye szolgál alapul. Sőt még több időt is áldozik szerző a tanügynek. Elmondja, hogy mily hatása volt a 15 év óta életbe lépett szabadságnak, s mily élénk versenyre keltek egymás között a különböző tanintézetek. Dicsérőleg emeli ki a jezsuiták iskoláját s ama magasabb theológiai intézetet, mely a párisi érsek által a régi karmelita zárdában alapítottatott. Főleleveníti a vakbuzgalmu Gaume abbás azon kívánalmát, hogy miután a klasszikai hajdankor tudományai által, az oktatásban elfoglalt magas állás nem másként tekinthető, mint a modern államok emésztő férge: ebből folyólag az iskolákban a ker. klasszikusok, vagyis az egyházi atyáknak kell a régi görög klasszikusok helyébe lépniök. Kimutatja, hogy ez a követelmény, ha szinte a papság egy részétől igen örömet fogadtatott is, Veuillott heves pártfogása mellett sem kerülheté el a kath. papság épen oly tüzes ostromait s végül az elnyomást. Például csak Dupanloup apátot hozza fel, ki később orleansi püspök lön, s nem késik kijelenteni, hogy a jezsuiták is korlátok közé szorítkoztak már a klasszikai tudományok tárgyában. Átalában ugy vélekedik szerző, hogy a papság egy része nemcsak felfogja, de iparkodik is megoldani az idő nagy feladatát: a szabadelvű haladás és a ker. ébredés kibékülését s főerősségül „de la pacification religieuse“ című iratában itt ismét az orleanszi püspököt lépteti előtérbe.

A kath. egyház állapotának rajzán egészben véve, bizonyos mérsékelt szellem leng keresztül, mely elismerést érdemel s szoros összefüggésben van szerzőnk az egykori vallás és oktatásügy miniszternek a konfesszió korlátai felé emel-

kedett álláspontjával. Valóban egy képzett s felvilágosult katolikus — igazi értelemben véve e szót — körülbelül épen így beszélhetett volna. Azonban nem tagadhatjuk, hogy e nagy mérséklet az egész előadásnak mindenesetre csak feltétes becsét kölcsönöz. Igen; mert még koronként s alkalm-szerűleg sem található itt fel az ítélet ama nagyobb szigora, melyet az evang. ker. álláspont, minden vele foglalkozótól megkövetel. Nem emeltetik ki a kath. theológia fejletlensége sem, mely hiány pedig Franciaországban igen érezhető, s melyre csak egy példát hozunk fel.

A Pressensé „Revue chrétienne“-jében Renán leg-közelebbi könyvére bírálatul egy cikk jelent meg, mely jó ugyan, de egészben véve nem meríti ki tárgyát; mégis már sokszorosan elmondattott róla, hogy az az egyedül jelenté-keny és maradandó dolgozat, mely Franciaországban eddigelé a Krisztusban hívők részéről világ elé lőn bocsátva (!). Ama kicsinylés sem látszik előttünk eléggé élesnek, mely az 1864. dec. 2. kelt pápai enciklikára vonatkozik. Ugy lát-szik, valami szent borzalom tartja vissza Guizotot a katholi-cizmus azon oldalának illetésétől, hol az a keresztyénséggel szembetűnő ellenmondásba jön, s ez az oka annak is, hogy nem szól az „imaculata conceptio“ új dogmájáról, valamint azon igen csekély ellentállásról sem, melylyel az Franciaor-szágban találkozék. Ha gondolóra vesszük, mily kevesen hisznek a katolikusok közül a dogmában, ama halálcsendet, melyben idevágólag az egyház vesztegel, bizonyára az idő valamely nyilvános jelének kell tekintenünk. Épen ezért, ha szerző azzal zárja be előadásait, hogy a francia katholiciz-mus hovatovább előhaladást tanúsított, mely körülmény ha szinte tökéletlen s nem kielégítő is, minden bizonynyal ha-talmas és gazdag reményű életerő szimptomája: akkor nem szabad felejtenie, hogy az életerő elé, valamint mindig, ugy ismét gát van vetve az egyház fejének a kegyes „Pio nono“-nak s az őt környező sötét jellemeknek vaksága által, kik még egy Döllinger, egy Haneberg s más felvilágosult katho-likusokról is rosszul képesek nyilatkozni!

Az előadás nevezett hiányai abban találják magyará-zatukat, hogy szerző e munkát tanuságul szánta, valamint a prot. ugy a kath. részen levőkre nézve is. Állításunk be-bizonyítása végett nézzük, miként tér át a prot. viszonyok

rajzolására. „Nekem — mondja ő — semmi átmenetre sincs szükségem, mert a ker. egyházból nem távozom el. A prot. népek a keresztyénség dolgaiban jelenségét adták lételőknek. Ők egészen véve 4 század óta hathatósan befolytak a modern emberi társaság nagy problémájának az egyetemes erkölcsi és anyagi előhaladás s az emberi jogok és szabadság fizikai biztosítékának keresztyénes megoldásába. A mi pedig magát a ker. hitet illeti, ha ez a prot. tartományokban is annyira megtámadtatik, mint egyebütt, bizonyára azokban is csakugyan védelmeztetni, fentartatni és érvényesíttetni fog. Nem akarok sértő hasonlatokkal élni; a protestántizmus a ker. világon nem utolsó és egyedüli oldalon paizsa a keresztyénségnek, de hogy csak ez tekinthető úgy, mint a melynek az ellenség részéről legkevesebb megtámadható pontja van, s mely a leghűbb s legügyesebb védőkre számíthat, már azt mondanom sem kell.“

Röviden ugyan, de igen jól van tárgyalva a francia protestánsok helyzete a forradalom zivatarai után, s ezt mondhatjuk ama két férfiú Vincent és Encontre jellemzéséről is, kik a század első tizedében oly igen nagy befolyásra tudtak vergődni. Encontre, a frank protestántizmus vallásos szellemének képviselője, egy pusztai (desert) pap fia volt, s atyja példájára szintén felszenteltette magát. Belőle inkább az ő ref. Franciaország vallási szelleme sugárzik ki, míg Vincentről ez épen nem mondható; mert ő vala az, ki meghonosítván egyházában a német tudományosságot, elég képes volt kielégíteni ez idegen bölcsészet új és latitudináris törekvéseit. Azonban — a mit Guizot nem is említ — mindkettőnél hiányzott az alapos theológiai képzettség. Már azon körülmény, hogy, kivált Vincent, annyi másféle világi tudományt beöleltek, meglehetősen akadály volt e tekintetben. Egyik a hagyományos orthodoxia hive lőn, de ama kinövés nélkül, mely kárhózatba taszít mindenkit, valaki csak a ker. hittartalom tökéletes ismeretére még el nem jutott, másik pedig egy oly irányé, mely a protestántizmus lényegét a szabad vizsgálódásban (libre examen) helyezi. Közelebbről vizsgálva, az is igen kevésre olvad, a mit Vincent a német tudományosság meghonosítását illetőleg tőn. De elég az ahoz, hogy Guizot szerint úgy tekinthető e két férfiú, mint ama vallásos krízis első jelenségei, mely a francia protestántizmus kebelében jött létre s melynek a mindinkább terjedő racionalizmus s a ker. ébre-

dés közt támadt harc alatt kelle szétágaznia. Ezen ébredés annak eredete, mely Genfre vezet vissza, az erődusság, melyet tanusított, amaz igazi „passion pour le salut des ames”-hez (találó kifejezés) hasonló tevékenység, mely általa létrejött, az intézetek, melyeknek keletkezésére alkalmat adott, feltünőbb árnyoldalai, a férfiak, kik e mozgalmat vezették s azt előmozdíták — mindezek egész melegséggel és világosan a következőkben adatnak elő. Különösen érdekes, mit szerző Vinet és Monodról mond. Nem helyesli ugyanis Vinet ama kívánalmát, melyszerint az egyház absolute s feltétlenül elválasztassék az államtól, s e tekintetben inkább a Monod értelméhez ragaszkodik.

Előadását a következő szavakban foglalja össze:

„Tekintet nélkül a francia protestántizmus meghasonlására s különböző alakulásaira — bizton állítható: hogy annak kebelében, valamint a hit s keresztyén intézmények ugy a keresztyén tudományosság s befolyás is előhaladásnak örvend. Csak azon kifejezéseket ismétlem itt, melyeket a kath. egyházra vonatkozólag használék, mert érzem, hogy hasonló tényekkel állok szemközt.”

Valóban az ily nyilatkozatok által csak jó benyomást tehet e könyv azon elfogulatlan katolikusokra, kik érzéssel bírnak az egyházakon kívül fejlődésnek indult ker. élet iránt is s hathatósan előmozdíthatja részökről a kölcsönös méltánylatot s a konfessziók kibébulését. Csak egy kritikai észrevételt szabadjon tennünk. Szerző csekélynek tekinti a hiányt, melyet a francia protestántizmus theológiáját illetőleg érez: pedig mily egyes egyedül állanak ott Pressensének valóban derék dolgozatai! Az exegezis körében — eltekintve Lutteroth munkáitól — a frank Svájcba kell visszamennünk, hogy valami jó és nevezetes akadjon kezünkbe. A történelem körül — kivált a frank ref. egyházra vonatkozólag — még legnagyobb tevékenység uralkodik. Azonban nyilván való dolog, hogy nem elég csupán szemben nézni a megtámadásokkal! S ha el kell is ismernünk, hogy megakadtak hébekorba olyan nem theológusnak való vizsgálódások, másrésről bizton állíthatjuk, hogy ezek az előadás céljához nem voltak eléggé illők. Feladatul nem annyira azt kellett volna magok elé tűzniök, hogy a protestánsokat valami ujra

tanítsák, mint inkább, hogy a kath. franciákban kedvező eszmét keltsenek a protestántizmus felől.

Miután a keresztyénség által tett előhaladás mindkét részen az olvasó elé van tárva: szerző azon ellentétes irányokat veszi szemügyre, melyek egyiránt fenyegetik mindkettőt. S a mily elvitázhatatlan az, mit itt alkalomszerűleg felemlít, hogy t. i. azok nem szorítkoznak a kath. egyház részéről, az ezt méltán megillető jogok elrablására, s a prot. egyházat illetőleg annak tagadására, mintha az valami közös hitet és rendszert tartoznék fentartani: épen oly méltányos ama figyelmeztetés is, hogy a ker. ellenes törekvések s az ezekkel összekötött veszélyek jelleme és ereje felett nem lehet magunkat öncsalódásban ringatnunk. „Nem valamely pusztá lázroham, nem egy csupán forradalmi krízis eredményei azok. A keresztyénség mai ellenei között épen a legjelesebbek tartják magokat az igazság magyarázóinak s védőinek, lelkesülve egyik a bölcsészeti, másik a történelmi, s ismét egy másik a fizikai világ tényei és törvényeivel rokon igazság iránt. S állítják is, hogy az ő kezökben egy nagy és nemes eszme — az igazság eszméjének zászlója leng. Innen ered aztán a legnagyobb veszély, melylyel napjainkban a keresztyénségnek szembe kell állania. Ha számbaveszszük mindkét tényező — a tudomány és szabadság iránti szeretet hatalmát, az elfajzásokat s meggyaláztatást, melyeket szenvedniök kell, az áleszméket s rajongó reményeket, melyekre alkalmat adhatnak, az erkölcstelen s zabolátlan szenvedélyeket, melyekre nézve palástul és eszközül szolgálhatnak: fogalmat nyerhetünk azon ellencsoportról, melynek feladata engesztelhetetlen harcot folytatni a keresztyénséggel szemközt s diadalt ülni annak romjain.“

„Ama harcban — s ez benső meggyőződése Guizotnak — a keresztyénség fog végül diadalt aratni, de a menyiben harcol s csatázik, az igazság kívánalmainak s a szabadság feltételeinek eleget kellend tennie. S e kívánalmak és feltétektől legkevésbbé sem félhet, ha azokat csupán helyben hagyva minden tartózkodás nélkül, egész komolysággal az ellencsoport elé tüzi sinórmértékül. Hogy az emberi tudományosság annak művei és rendszerei ugyanazon vizsgálatnak vettessenek alá s ugyanazon szabad bá-

násmódban részesüljenek, mint a ker. vallás alaptényei és tanai: ez az egész, mit kívánni minden keresztyén jogosulva s kényszerülve van.“

Következőkben a keresztyénségellenes irányokat veszi szemügyre s vizsgálja rendre szerző. Első vonalban itt a spiritualizmus áll, melynek korypheusai Royer Collard, Cousin, Jouffroy, Remuzat, Damiron, Garnier, Saisset, Janet sat. Szembetűnő, hogy ez iskolát ide sorozva találjuk. Egyébiránt Guizot — mintegy utólkövetve — dicsérőleg hozza fel róla, hogy ez az irány az, mely létrejőve a 18-ik század sensualizmusa ellen támadt reakcióból, valamint a pszichológiát, úgy a morál valódi alapelvét is megalapítá, s összefoglalva a kötelesség, s a jó és rossz közötti választás törvényét, az emberi szabadságot, ezeket úgy tünteté fel, mint a politikai szabadság alapelvét. Azonban a kijelentés s annak szükségességi eszméjeig — mi által az emberiség vallásos erkölcsi hajlamainak kifejlése lehetségessé tétetnék — nem emelkedett fel, hanem egyedül a pszichológia sajátképi feladatára, az emberi lélek tanulmányozására szorítkozik. Így lett belőle racionalizmus, melynek szerző különösen szemére hányja: hogy az embert mintegy szétdarabolván s létalapul benne a gondolkodási tehetséget tekintvén, ez által teljesen megsemmisíti az emberlénységét, az ő személyes, szabad és élő egységében. S egyuttal két tekintélyes racionalista az angol Lecky s a francia Scherer szájából feljegyzésre méltó vallo-másokat tesz közé, melyeket arra használ, hogy általok ama két férőban a racionalizmus eredményei iránt félelmet s bizonyos irtódzást keltsen. „Semmi sem indit meg annyira — így folytatja aztán — s semmi sem tanuságosabb reám nézve, mintha amaz önkénytelen s legyőzhetetlen aggodalmakat látom, melyek elég erősek arra nézve, hogy hatalmukba kerítésék szemközt a saját meggyőződés következtelenségeivel s hiányaival, a teljesen legyőzött szellemeket.“ Ezután a pozitivizmus következik, mely szerző szerint a racionalizmus különös kinövése, s abban mutatja ki hatályát, hogy az emberi tudást az anyag erőinek ismerésére szorítja s valami csak a vallásra tartozik, mindazt a szellemi tehetetlenség tanusága gyanánt tünteti fel. A pozitivizmus corypheusa Comte Ágoston, az ő élete, képzettsége, rajongó tervei és reményei itt jönnek be a sorba; s különösen pikant, hogy Comte,

ki a vallásoknak s általában minden létezőnek szétrombolásán kezdte, utoljára mégis egy oly vallást tett érvényessé, melynek tárgya az emberiség, a „le grand Être, l'Être réel“, a legfensőbb és egyedül imádásra méltó lény s melynek főpapja maga Comte. A pantheizmusra térve, mely nem egyéb, mint a pozitivizmus éles ellentéte, vagyis mint az anyagitól különböző eszmei pantheizmus, világosan megmutatja szerzőnk néhány rövid, de nyomós tételben, hogy mily hibásan vélekedik az a létezők felől s mennyire ellenmondásba van maga magával, midőn semmivé teszi az ember szabadságát s erkölcsiségét, és mégis istenné teszi azt. Egyéb-iránt Guizot anyagi pantheizmusról semmit sem akar tudni, mert az szerinte már igazi néven materializmus. Erről úgy vélekedik, és pedig méltán, hogy sokkal nagyobb gondolkozási következetesség található fel benne, mint az előbbiben, s hogy szintén csak pusztá hypothezis; mennyiben nemcsak azon tényeket ismeri félre s semmisíti meg, melyeknek kimagyarázásához fog, hanem még maga is nyilvános ellenmondásba lép a pszichológia elismert s konstatirozott tényeivel. A skepticismus után, melyre vonatkozólag igen derék s üdvös észrevételek vannak elmondva, az utolsó elmékedéshez ér az olvasó, mely a szélesen elharapódzott istentelenséget, de kivált a közönyösséget ostorozva, azt igyekszik megmutatni, hogy ez utóbbinál alig van valami veszélyesebb s nagyobb akadály a keresztyénség határai előtt. „A vallásos közönyösség (l'insouciance religieuse) olvashatjuk többek között, egy széles holt tenger, melyben nincs élőlény . . . egy iszonyatos pusztaság, melyben semmi sem ver gyökeret. Ez, ha nem a legbotrányosabb, mindenesetre a legvégzetesebb nyavalya korunkban; ugyanazért valaki csak keresztyén: ellene irányozza minden törekvéseit; mert annyit tesz ez, mint egész népeket meghódítani.“ Valóban derék beszéd az oly franciákra nézve, kik nem szokták bedugni füleiket! Végül következő kérdéssel zárja be Guizot elmékedéseit: „Miért elégíti ki a keresztyénség eszméje az általa kiállott ostromok dacára is, 18 század óta végetlenül nagyobb mérvben az emberiség szabad ösztöneit s elodázhatlan szükségleteit? Azért van-e ez, hogy tiszta azon tévelyektől, melyek a különböző bölcsészeti rendszerekhez vannak ragadva, hogy betölti az ürt, melyet azok a lélekben hagynak, és az

embert közelebb vezeti az igazság forrásaihoz?? Csak örülnünk lehet, hogy Franciaországban a protestántizmus kebeléből tesznek ily bizonytságot az igazságról.

Herzog után J . . . a Gy . . a.

A magyar-altai többesszám*).

A mennyiség kategóriája, mihelyt ez bizonyos számhatározmányokon nyugszik, az altai nyelvekben is különös számnevek által fejeztetik ki, míg az egy és sok viszonylagosan a kettő közötti ellentét, külön magok által jegyeztetik meg.

De valamint a számnak ezen csakis mennyiségi jelentősége, azon különféle viszonyoktól s benső vonatkozásoktól, melyekben a tárgyak a mondathoz s annak egyes részeihez állnak, lényegesen különbözik, épen úgy a számrag az altai nyelvekben, a viszony s jelesen esetragoktól külsőleg teljesen független.

Azért az altai nyelvek terén csak többes és kettes ragról, nem pedig a többes és kettes különös ragjairól lehet szó, mivel utóbbiak az ind európai nyelvekkel ellenkezőleg, melyekben a számkülönbség, a különböző esetragok által jellegeztetik, mindkét számban általában ugyanazonosak.

Valamint mindkét számban a szó benső viszonyulatai a mondat egyéb részeihez, a hozzá csatolt többes határozmányok miatt, legkevésbé sem változtatnak, épen úgy szükségtelen, hogy mindkét számban a viszonykitevők különbözők legyenek, mivel ez által a számhatározmány lazulna. De épen ebben különböznek igen előnyösen az altai nyelvek az ind európaiaktól, a melyekben mint tudjuk, ugyanazon esetkitevőknek ugyanazon viszony-nézetek képezik alapját, mialatt a többes vagy kettes bizonyos az egyes törzsének esetragjai elé jutott utóragok által jeleztetik.

Tehát így jutott érvényre az altai nyelvekben ezen

*) Mutatvány Kun Pál tanár akadémiai felolvasásaiból.

s z á m j e l z é s, melyet Pott, elméleti szempontból a legtermészetesebbnek nyilvánított.

Az egyes-szám az altai nyelvekben különös jellel épen úgy nem bír, mint nem bírnak egyéb nyelvek sem.

Hogy az altai nyelvek egész tömegében, a többbeszám mellett eredetileg kettesszám is létezett, több ezen fajbéli nyelvek, vagy azok tájéjtéseiben fenmaradt kettesszám u alakból következethető.

Különösen a mi a finn-ágot illeti, a kettesszám a lapp nyelvben maradt fenn, hol is a személyragoknál jön elő. Ennek jele ka, ga.

Az osztják is bir szurguti szójárásában kettesszámmal, melynek képzője szintén chan, gan = chen, gen.

Ugyanezen torokhangok jellegzik a kettesszámot a szamojéd nyelvekben, hol is a következő kettesszámok találunk:

Jurák — Tavgi — osztják — Jeniszei szamojedben

ha' g' k' gai g, k ko, go, ho a kettesszám jellege.

Hogy mind ezen alakok a szuome kak-si, lapp: kuak-ta szurguti-osztják: kat-ra utalnak, annyival kevésbé vonható kétségbe, mivel ezen összeállítás helyesége mellett: a kettesszám ragjainak hangtani és fogalmi egyezésén kívül a két, kettő számnévvel azon körülmény is szól, mikép a szamojédban a ragozott kettesszám tulajdonképen csak az alanyesetben használtatik, míg egyéb esetekben, ugyanezen számalak leginkább az egyes által, hozzácsatoltatván a két, kettő jelző, pótoltatik.

A kettesszám a mordvin nyelvben is meg van, hol is i által, mely i az említett torokhang lágyulásának tekintendő, fejeztetik ki. A magyarban kettő = duo és a nyelvmelkek monnója = ambo a kettesszám egyedüli maradványai, melyet nem találunk többé sem a finn, sem a töröktatár, mongol és mandzsú nyelvekben.

Véleményünk szerint kettő, ebből lett ket + nő és monnó ebből mint + no, mely összetételekben az első elem magyarázatot nem szükségel, a második elem pedig no, nő azonos a nol-lal, mely mint a számneveknél Hunfalvy

Pál kimutatta¹⁾, nyol — c = nyol — tiz = kettő hián tizet jelent.

A mi már a többes jelét illeti, az a szuomiban a **t**—rag által fejeztetik ki, mely előfordul a mordvin, osztják és vogul nyelvekben, az esztben **d**—vé lágyul, azonban a lappban mint **h**, **k**; a magyarban szintén mint **k**—jön elő.

A többes jele a szamojédban is eredetileg **t**, mely előkerül az osztják-szamojédban, jurák és tavgi-szamojédban, s mely a jenszei nyelvjárásban kemény hehezet (') által helyettesítetik.

Az osztják-szamojéd a **t**— mellett többes ragul a **la**-ragot is felveszi, mely a török-nyelvcsoporthoz sajátja, hol a többes **lar**, **ler** által, mely raghoz a **tunguz l**— többes rag áll legközelebb képeztetik.

Ezen **lar**, **ler** a török-tatár nyelvekben **l**— előhangját az utána álló **n**— törzsutó hangjára hasonítja, miből **nar**, **ner** alak lesz, mely **nar**, **ner** rag sok mongol szavak többesében újra elő kerül.

A többesnek egy másik jele a mongolban **t**, **ut**, **öt**, mely némely esetekben **p. o.** hangzóra végződő törzseknél **sz-re** változik, mely sziszegő hang a török személyi névmások többesszámában is felfalálható, **p. o. biz = mi(nk)**, **sziz = ti(k)**.

Ugyanezen kitévőt találjuk a mandzsuban, mely csak élőlények jelzésekor képezi többesét, és pedig **ta**, **te**, **sza**, **sze**, **szi** és **ri** ragok által.

E szerint az altái nyelvcsoporthoz a többes jelei két külön sorra szakadnak, melyek egyike a szuomi, osztják, mordvin, vogul, mongol, **t**; eszt, **d**; mandzsu **ta**, **te**, **sza**, **sze**, továbbá a svéd-lapp, **h**, finn-lapp, magyar **k**—ragokat foglalja magában. A másika azonban a török-tatár, **lar**, **ler**, **tunguz**, **l**, és mongol, **nar**, **ner** többes képzőkben fejlődik tovább.

Ha az első sorban említett többes ragott szemügyre vesszünk, első pillanatra is látjuk, hogy annak különböző alakjai, jelenlegi különbségeik dacára, az altái nyelvekben uralkodó hangváltozási törvények szerint, egy közös alap-

¹⁾ „Magyar nyelvészet“ II. évfolyam 304—305. lap

alakra könnyen visszavihetők. Azonban melyik azon alak, melyet az elsőség, ősiség illessen? Lássuk erre nézve a különböző nézeteket.

Czuczor a magyar k-t megkeményült g-nek tartja, mely g a meg igekötőben több dolog összeköttetését, és így gyakorlatot jelent, mint a latin „plus“. Így tehát hely-ek annyi mint hely-e-g, azaz hely-meg-hely; kert-ek a. m. kert-e-g, vagyis kert-meg-kert; ember-ek a. m. ember-e-g, azaz ember-meg-ember.

A mi már a többes k-nak ezen megfejtését illeti, az hangtani tekintetben egyáltalában nem meglepő, mivel a g-nek k-vá keményülése valamennyi nyelvben, s különösen a finn-tatár nyelvekben divatos, s általában a szó végén törvényül tekintendő.

A Nagy-Szótárban¹⁾ a k-ról mint többes képzőről értekezvén szerkesztők, azt mondják, hogy ezen k, a, e, o, ö segédhangzókkal kapcsolatban használtatik, p. o. ház-ak, nép-ek.

De nem példanélküli, a k-nak segéd előhang nélküli használata sem, mint azt Erdélyi J²⁾. gyűjteményében egy csangó dal eme helye bizonyítja:

Ne higj a legénynek,
Tüzes e lelkének;
Mert megtudja csálni
Gyermekeit ember-k-nek.

Nemkülönben a halotti beszédben is előfordul ezen kifejezés: „angyel-ek³⁾“ e. h. angyalokat. Ugyanezen a személyi névmásoknál is szerepel: mi-nk, ti-k, ő-k.

Pott⁴⁾ szinte eredetinek tartja a magyar k-t s a ki névmással igyekszik annak jelentését fejtegetni, mely ki a a vala-ki = ali-quis, akár-ki = qui-vis, ki ki = quisquis szóalakokban, s meglehetősen határozott értelemben jön elő. Mivel ha Pott szerint a ki-ki-t, mely nem egyéb, mint a ki-nek megkettőzése s határozatlan mindenséget jelent a ki-k szóval (kinek többesével) összehasonlítjuk, akkor e két kifejezésben ki-ki és ki-k a fogalom ugyanazonsága ötlük

¹⁾ III. köt. 3. f. 305. l.

²⁾ I. köt. 428. lap.

³⁾ Révai Antiquitat Lit. Hung. Pest. 1803. 38. lap.

⁴⁾ Elymologische Forschungen. 2. köt. 525. lap.

szemünkbe, mivel a ki-ki-ben szintugy, mint e szóban ki-k, a sokaság megjelöltetés ugyanazon szó ismétlésében áll.

E szerint, tehát kert-ek annyi volna mint kert-ki; ember-ek a. m. ember-ki, mintha a névszó kert, ember ismételtetnék, és így a ki névmás lenne a többes képzője.

Boller¹⁾ ezen állítást helytelennek tartja, mivel szerinte a magyar nyelvben a ki személyi kérdő névmáson kívül egy másik szóalak is, t. i. a mi van használatban, mely dolgokra vonatkozik, p. o. akar-mi = quid-vis, vala-mi = aliquid sat.

Boller nem talál arra alapos okot, hogy miért ne fejleszthetett volna a nyelv a k — mellett egy más többes jegyet is, t. i. az m-et.

Boller ezen véleménye előttünk kellőleg okadatoltnak nem látszik, mivel régi nyelv emlékeink azt bizonyítják, mikép hajdan a ki személyre épen ugy vonatkozott, mint dologra.

Lönnrot a szuomi t-t tartja a finn-nyelvek eredeti többes képzőjének, s azt következőleg származtatja: a harmadik személyű névmásnak jellege a személyragozás és igehajlításban a h vagy s. A többes t. nem egyéb, mint s, h megkeményülése.

Kellgren ezen véleményt osztja.

Boller²⁾ a szuomi t-t a k, h, s, d, t, többesképzők eredeti elemének szinte elősmeri. Az ő nézete szerint pedig a t vagy egy sokaságot jelentő névtörzsnek maradványa, mely nézet ha áll, ugy a többes a finn nyelvekben ugy fejeztetnék ki, mint az egytagnakban: vagy pedig a t hajlító nyelvekben uralkodó elvekből fejtendő meg.

Az első nézetszerint a sinai, tübeti, birmán, siámi s az egész malayi félszigeti nyelvtökhöz tartozó nyelvekbeni divatos képzése a többesnek tűnik szemünkbe, melyhez azután még a mongol, nar, ner, török-tatár, lar, ler, a cseremis, vülä, vilä is számíthatók. Így a sinai, tő s a birmán, tő sokaságot jelentenek, s többesképzők azon különbséggel, hogy a sinai, tő a névszó

¹⁾ Sitzungsberichte d. k. Akademie der Wissenschaften. IX. köt. 957. lap.

²⁾ Sitzungsberichte d. k. Akademie der Wissenschaften 1853. XI. köt. 957. sat. lapok.

után tétetik A cseremis z, uta = bőséget, s ennek mellékneve, uta-la = so-kat jelent, így a szuomi, ihmisä-t és birmán, luto = emberek sokasága, alakilag egyenlő kifejezése. Ha azonban a finn nyelvekben divatos többes-képzést a hajlító nyelvek szerint akarjuk magyarázni, következő támpontokra találunk. Az egyiptomi s a sémi nyelvtőhöz tartozó nyelvek csak két (hím és nő) nemet különböztetnek meg, s ez ellentét által fejezik ki a személyi, cselekvő, élettelen s elvont közti ellentétet.

Ezen nyelvek a nőnem megjelölésére a t—névmási törzset használják, p. o. az ó-egyiptben: nefer = bonus, nefer-t = bona és bonum; az arabban tajjibum = ein guter, tajjibatum = eine gute és ein gutes. Ezen utóbbi képzés elvontan a többest képviseli, valamint az egyipt: „che-t, nib-t, nefer-t“ = aliud omne bonum és alia omnia bona.

Épen így használtatik az indo germán nyelvekben a t, mint a névmási törzsek köznemet jelentő bélyege. Így elvontan a szanszkrit: anja-t, ó-görög: ἄλλο-τ, latin: aliu-d, góth: aljata. Ugyanigy az as, is, us elvont képzők, melyek mind a t-nek lágyításai, s ha bizonyos szóalakokhoz ragasztatnak, többséget jelentenek, p. o. ó-görög: δοτῆς-ες, latin: dator-es. Ama mutató t(s) pedig nemcsak a hajlító nyelvekben van meg, hanem a finn-csoportban is, sőt ez utóbbiban elvont névszokat is képez, p. épület, akarat stb. miért ne lehetne tehát, az alakilag azonos képzés magyarázására, ugyanazon kifejlődési utat igénybevenni? Így tanít Boller.

De ha azt megfontoljuk, mikép a torokhangok foghanggokká változása a finn-ta társ nyelvekben épen oly gyakran előkerülő jelenség, a mily ritka, s csak kevés példával bizonyítható utóbbiaknak torokhangokbai átmenete, akkor már ezen hangtani alaphól indulva ki, hajlandók vagyunk a torokhang elsőségét, ősiségét a foghang ellenében annyival inkább állítani, mivel a magyar és lapp nyelvben fenmaradt k-nak, a szuomiban t—foghangba átmenete, már abból is könnyen magyarázható, mikép a szuomiban torokhang a szó végén nem állhat. Így p. o. a lapp: baevdde-szuomi: pöytä = asztal, többes lapp: baevdek szuomi: pöytä = asztalok. Lapp: gietta szuomi:

käsi (gyök: käte)=kéz, többes, lapp: giedhak, szuomi: kädet=kezek. Lapp: dappe szuomi: tapa=szokás, többes lapp: dabek, davek, szuomi: tavat=szokások. Lapp: saibbe, szuomi: seipo=fark, többes lapp: saibek, szuomi: seipot=farkak¹⁾.

Es így ezen hangtünemények után, könnyen meg lehet érteni, hogy az eredeti k, valamely rákövetkező magánhangzó elestével a szuomiban t-vé változhatott: holott, ha a szuomi t-t eredetinek vesszük, akkor a magyar-lapp k-ba átmenetelére semmi physiologiai okot sem állíthatunk.

Azonban ezen feltevés helyessége mellett, a mondottakon kívül azon körülmény is szól, hogy, mint alább látni fogjuk, a többes második hangzókitevője, mely bizonyos esetekben a finn, s részben a magyar nyelvben is, a mássalhangzó többesképzőt helyettesíti, kielégítőleg csak az által magyarázható meg, mikép az, mint egy ezen a finn nyelvekben uralkodó hangtani törvények szerint meglágyult eredeti k tekintetik. Lássuk már ezen altai többesképzőnek fogalmi oldalát.

Azon körülményből, miszerint e többesképző az altai nyelvekben nagyon használtatik, kitűnik, hogy ennek alapját a gyűjtő jelentés képezi. Ezen fölfogás helyességének védeül, azon megjegyzés is szolgálhat, miszerint p. o. a magyarban oly tárgyak megnevezésénél, melyek egyenként elkülönözve nem szoktak előfordulni, p. alma, virág, gyöngy, gyümölcs sat. melyek tehát eredetileg gyűjtőnevek, a többes jegye nem szokott kitétetni. Így p. o. nem mondjuk almákat veszek, hanem almát veszek sat.

Ellenben hasonló kifejezéseknel az egyes szám az „egy” szó által erősebben meghatároztatik. Továbbá soha sem tétetik a többes jele, azon névszók mellé, melyek kettesen jönnek elő a természetben, mint p. o. az emberi test tagjai mint szem, fül, láb, kéz sat. és így nem mondjuk, kezeibe vette, hanem kezébe vette, földig ér a lába, e. h. földig érnek a lábai sat.

¹⁾ Sitzungsberichte d. k. Akad. d. Wissenschaft. 1854. XII. k. 3. f. 445—448. lap.

De lássuk a rokon nyelveket s azokban hasonló tüneményekre bukkanunk.

A szamojéd nyelvben, a többes ragozása, nincs oly teljesen kifejlődve mint az egyesé. A többes esetragjai közül voltaképen csak az alany eset divatozik. A többi esetekben, a többes ezen szavak, mint jelzők „minden sok“ hozzácsatolása által fejeztetik ki. Ezenkívül a többes helyett bizonyos gyűjtőalakok használatnak.

A mongolban is, majd mindig csak az egyes használatik, s a többes ezen szavak által „sok, minden“ helyettesítettik¹⁾.

A török-tatár nyelvekben épen úgy, mint az egész altai nyelvesoportban a jelzőkül használt számnevek, a jelzett szó többes alakját fölöslegessé teszik. Ugyanezért az attributivum egyesben soha sem áll. Ebből egyrészt a többesnek gyűjtő jelentése látható, tulfelől azon következtetés, mikép a k kitevő egy olyan gyökre, mely „sok, minden“ jelentéssel bír, visszavezethető.

Erre nézve tekintsük meg a finn nyelvet, melyben van egy képző k o, k ö, mely sok tárgy összefoglalását, soknak együvé tartozását jelenti, és így gyűjtőneveket képez p. o. kivi = k ö — kivik-ko = köves; kuusi = fenyő — kausik-ko = fenyves sat.

E szerint nem alap nélküli kimondani, mikép az eredeti többes képző k; a finn, k o, k ö, koko; cseremis, suka; török, csok; magyar, sok, együvé tartoznak.

Ezen elmélet szerint asztal-ok a. m. asztal+sok, kalapok a. m. kalap+sok sat.

Hasonlóan van a dolog a tunguz l, török-tatár-jakut lar, ler, és a mongol nar, ner-t illetőleg. Állítsuk össze ez érdemben is a különböző nézeteket.

Czuczor²⁾ a török-tatár lar, ler magyarázatát következőleg kísérti meg:

A tatár s török nyelvekben a többesképző alakja lar, ler első tekintetre is összetettnek látszik t. i. a tatár nyelvekben a harmadik személyi névmás o vagy u

¹⁾ L. F. Schmidt. Grammatik d. Mongolischen Sprache. H. Petersburg. 1831. 27—28. lap.

²⁾ „Nagy Szótár“ III. köt. 2. füz. 306. lap.

o vagy u és l-lel megtoldva ol vagy ul, magyarul ő. Ennek többese a tatárban olar, vagy ular néhol a lar is = ök, azok; s ezekből alakult az ismeretes lar, ler, a honnan p. o. kalpak-lar = kalpag-azok, idi-ler = volt-ők semmi más, mint a harmadik személy névmás többese, mint a magyarban is voltak a. m. volt-ők. Ugy hogy a török-tatár, biz, vagy miz = mink, és sziz = tik névmásokban már valósággal csak az r-el rokon z (melyek ezen nyelvekben gyakran rokonulnak) a többes képzője. A mongol egyik többese nar, ner, hasonló eredetű.

Ezen elmélet nagyon sok tekintetben hiányos, egyrészt mivel a lar, ler természetét csak ösztönszerűleg sejtí, de kétségbe vonhatlanul megmagyarázni nem tudja; túlfelől mivel az adott megfejtés minden nyelv-physiologiai alapokat nélkülöz.

Ugyanis mikép bizonyítható az be, miszerint a tatár nyelvekben a harmadik személyi névmás o, u-nak l-je toldás? Ha csakugyan toldás, mikép és miért ment végbe e physiologiai átváltozás a tatár nyelvekben? Ime itt mind erről szó sincs, de sőt az állítatí, hogy a harmadik személyi névmás többese olar, ukar-ból alakult a kar, ler, s e szerint kalpak-lar = kalpag-azok idi-ler = volt-ők.

Itt első pillanatra is meglátható, hogy a felállított elmélet a priori s mint ilyen az összehasonlító nyelvészet szempontjából nem helyes. A kalpak-lar, idi-ler, lar, ler-je nem harmadik személyi névmás o, u, ol többeséből olar, ular alakult, valamint a magyar, volt-ak sem anyit tesz, mint volt-ők; mivel a lar, ler és a mongol nar, ner, épen úgy mint a magyar, k, lapp k, finn-t, valóságos önálló többes ragok, melyek nem az o-lar, u-lar-ból erednek, hanem a harmadik személyű névmáshoz a török-tatárban épen úgy függesznek, mint a magyar, k a volt-ak-ban.

Boehtlingk, a török-tatár nyelvek többes képzőinek egész seregét említi, melyekben az l összekötést, egyesülést jelent. Ide tartozik a lar ler többesképző, továbbá a la képző, mely verba denominatívákat képez, a l-eh, mely birást stb. jelent a jakutban, melyekhez Boehtling még a török gyűjtő ragot lík, lík sorozza.

Már ez utóbbi t. i. a lik, lik mint látható a szuomi liika-hoz mely a magyar superlativ előragjának leg megfelel, sokkal közelebb áll, semmint hogy nehézségeket támaszthatnánk ugyanazonossága ellen.

Épen így a török-tatár-jácut többes ragnak alapja ugyan ily gyűjtő érteményű, melyet mi a már többször említett k-ban találtunk fel.

A mi már ez utóbbit (k) illeti, ennek használata, a finn és lapp nyelvben a nevező, ennek megfelelő tárgy és birtoki esetre van szorítva. A többi esetekben ennek helyébe egy önhangzó (i) kerül, mely egyébiránt leghatározottabban a magyarban tűnik fel, mindenütt, hol birtoki alak jön elő, mint a többes képzője p. o kert = hortus, kert-ek = horti, kertje-i-m = horti mei stb.

Kellgren ezen iragot a személyi névmás harmadik személyére vezette vissza, mely a mandzsúban, mint külön álló jelenik meg, a törökben azonban, ugyan ezen személyt mint birtoki névmás a mordvinban mint az igének személyragja helyettesíti.

Boller is ezen nézethez csatlakozott, s ez által igyekezett érvényesíteni a t-ről szóló magyarázatát, de miután mi e tekintetben Boller véleményét nem osztjuk, megkísérjük az i-nek egy más, ránk nézve kielégítőbb s megnyugtatóbb magyarázatát.

Minthogy már ezen önhangos többes rag (i) csak a szuomi lapp és magyar nyelvben, s utóbbiban a lehető legkorlátozottabb használattal jelenik meg, míg egyebütt mindenütt a k, t, mint általános többesképző szerepel, ez oknál fogva utóbbival (k) egyenjogunak annyival kevésbé tarthatjuk, mivel hangtanilag is leginkább mint a k-nak meglágyulása jön elő.

A k-nak ezen physiologiai átváltozását bebizonyítandók, szabadjon példákat idéznünk előbb az altai s azután az árja nyelvek köréből. Az általunk idézendő példák részint azt célozzák, hogy a k-nak j-i-re változását feltüntessék, részint azt, hogy ezen k-nak teljes eltűnését bebizonyítsák. De lássuk példáiban.

Mirza Ali-Kazembeg¹⁾ török-tatár nyelvta-

¹⁾ Allgemeine Gramm d. türkisch tatarischen Sprache v. M. A. Kazenberg herausgegeben v. dr. J. Th. Zenker. Leipz. 1848. 9. lap.

nában arra tanít, hogy a γ (g) és κ (k) hang tatár szókban, névszerint a hegyi törzseknél a szó végén a, o hangfok után u-vá lesz, p. o. oszt, dag, tatár, tau = hegy; oszmanli, jaki, tatár, jau = ellenség, lázadó; ugurlamak, az éjszaki tatároknál nurlamak = lopni. A g-nek ezen átváltozását ura sa tompa y-ra, mongol-csuvas és török gyökszavakban gyakran feltaláljuk p. o. mongol-uilacho, török: ageamak = sirni; vér = tör, kan csuvas: uon, von, ion; tör, agir, csuv, iwir = nehéz; tör, kar, csuv: jur = hó.

Hasonló tüneményekre bukkanunk, azon példákban, melyeket Budenc az Abuska¹⁾ bevezetésében az oszmanli kojbal-karagasz, jakut nyelvből összeállított, melyek közül a következők legyenek e helyütt emítve: osznianli kojbal-karagasz jakut:

oghlan, fiu	—	uda u
oghru, orv	kr. oro	uor = orozni
orzó		lopni
öje (öge) ana		
mostoha öj-idjä		—
öjrenirim		
ögrenirim		
tanulok, szokom	kr. öränermen	üöränäbin
szöjüd, füzfa	szöt	üöt
szögüt		
szöjerim, szidok	—	üöghäbir
szögerim		
böjrü, görbe	—	bölsöghör
bögrü		
ujku, álom	ujgu	u
ulu, nagy	ulu k h	ulu
kughu, hattyu	ku	—
tüj, szőr, toll,	tük	tü
szu, víz	szukh	u
	szug	
	szu	

Ugyan ily példákat hoz fel Boller) finn: järki, rend, elativus järjessä; lukce, olvasni, l'ue'n = olvasok;

¹⁾ Abuska — XIII—XVIII. lap.

jal'ka (gyalog) láb, inessious jal'assa; nah'ka, bőr, genit, nah'an stb. Török: oghul fiu-oul; eger, ha-ejer e'er; jigirmi, husz-jiirmi kökü z, mell göjüz stb.

Ugyanezen törvény uralkodik a mongolban p. o. büli gen, meleg-bülijen s még inkább a nyugati-mongol vagy kalmuk nyelvben, melyben a középg h-nak elveszése hangtani törvénynyé vált, mint toghor, háló-toor; bigir, ecset, toll, — bir.

Ezen tűneményt mutatják az árja nyelvek is, melyekben a k, g-nek j, i-változása vagy teljes elenyészése szintén rendes, így p. o.

a latin	lac,	lesz	a francban	lait
"	rex	"	"	roi
"	lex	"	"	loit
"	amicus	"	"	ami
"	gaudium	"	"	joie

Sőt a latin nyelv körén belől is megtörténik ezen hangváltozás így p. o.

e. h. voha   mondatik via

e. h. vehemens   "   vemens

ilyen tűneményt mutat a fruges-fruorban, a magis-majorban.

Előjön ezen hangváltozás a germán nyelvágban is, így tapasztalásból tudjuk, hogy a porosz-német a g-t mindenütt meglágyítja:

e. h. gut   mondja jut

e. h. god   "   jod

e. h. gehen   "   jehen

A német es-regnet az angolban it-rains; a német regenbogen az angolban rainboes; a német weg az angolban way sat.

Ezek így levén azt hisszük, nem meglepő a többes birtokrag i-nek a többes raggal k-val ugyanazonosítása.

Mind ennek cáfolhatatlan kimutatása azért vala szükséges, hogy a k eredetisége világosan szemünkbe tűnjék. Értvén már a k-nak ezen részint j-i-re változását, részint a v. u-ba felolvadását s teljes elenyészését, annál könnyebben megfoghatóvá válik azon tűnemény, miért képezzük a többest

a magyarbanekképen kert-e-k, kert-je-im; házak, ház-a-i-m, a finnben sano-t, sano-i-n, holott nyilván áll mikép a kertjeim, házaim, sanoin-je nem egyéb az eredeti k többeskitevőnél?

A szuomiban uralkodó uralkodó hangtörvények szerint a k midőn zárt szótag kezdőbetűjévé lesz meglágyítottik. Ebből következik, hogy a többes jelének (k, t) az utóragokkal való összeköttetésekor mindig mint egy zárt szótag kezdőhangjául tekintendő, és ekkor szükségképen meg is kell lágyulnia és így e. h. kädetellä lesz kä sillä; e. h. sanot-n sanoin, épen így a magyarban ház-o+k+m helyett lesz ház-a-i-m, kert-je+k+m h. l. kert-je-i-m.

Kun Pál.

Tudósítások a német protestánsok egyletéről.

E füzetek mult évi folyamának VII—VIII. és VIII—IX. szállítmányaiban ismertetett német protestáns egylet folyó év szept. 26 án tartá második nagy gyűlését, a bajor Pfalzban fekvő Neustadtban, a Haardt mellett. A gyűlés munkálatait, az idő rövidsége miatt még nem ismertethetjük, jelenleg csak egy pár tudósítást veszünk át a közelebbi tájékozásul, a „Frankfurter Journal“-ból.

Neustadtból írják a „Frankfurter Journal“-nak:

„Az itteni protestáns egyház tornyából, kora reggel, khoral ének és harangzugás hirdeté a protestáns egyletnek első ünnepnapját. Csakhamar ezután, a különböző irányból jövő vasuti vonatok százával hozták a vendégeket, elannyira, hogy az ünnepélyes menet az imaházba — mely alig volt képes minden vendéget magába fogadni — inkább egy folyam-szerű hullámozáshoz és tolongáshoz hasonlított. A megnyitó istentiszteletnél mindenekelőtt Schellenberg mannheimi papnak ünnepi beszéde volt az, mely a publikumot minden tekintetben, meleg, frázis nélküli, mélyen megható, a legbelsőbb meggyőződésből jövő nyelven, igazán átszellemítette. Szónok arról beszélt általában, mit akar a német protestán-

sok egylete. Mint a szabad egyesülésnek legifjabb gyermeke áll fenn s működik az urnak szolgálatában. Majd ezen szolgálatnak természetére, szükségességére s végül a lelkesítésre tért át. Az ünnepélyes istentisztelet után elsőben formások végeztettek el; nevezetesen a protestánsok gyűlésének előljárói és a többi hivatalos személyzetek választattak meg. Első elnökké Bluntschli titkos tanácsos; másod elnökké Exter Jakab lett. Különböző szónokok, mindkettőt a legmelegebben ajánlották ezen hivatalokra. Aztán dr. Schenkel tanár az unió elvéről, az általa kitűzött 10 tétel felett tartott hosszabb, erőteljes és valóban mesteri előadást.

A tételek következők:

1. „Az „unio“ tényleges és jogos kifejezése azon újabb keresztyén öntudatnak, hogy a keresztyénség sulypontja nem az egyházi dogmán, hanem a keresztyén erkölcsi életközösségen alapszik.“

2. „Az által, hogy az unio a két protestáns főegyház tankülönbségét nem tekintette akadályul, az egyházi alkotmány és közös életre; a tanmozgalom a protestáns egyház körében a szokásos dogmatikai bilincsek alól felszabadította.“

3. „Mindenütt, hol az unio a protestántizmus körén belől teljes jogérvényre jutott s valósulásba ment, az egyház-törvény által a vallástételi iratok tekintélye iránti kötelezettség erkölcsi lehetetlenséggé vált.“

4. „Az egyesült egyház körében a hitvallási iratok csak annyiban tarthatnak érvényre jogot, a mennyiben bennük azon alaptételek foglalvák, melyekből a protestánsok keresztyén erkölcsi életközössége keletkezett, vagy melyek által ez fentartatik.“

5. „Az unio közös alapján e szerint a dogmai külön irányok megengedték s különösen a tudományosan szabad-irány épen úgy, mint a hitvallásszerű, fel van jogosítva magának a nyilvános oktatásban és egyházi életben kellő kifejezést adni, a mennyire amaz alapelvekkel nem lép ellenmondásba.“

6. „A kijelölt szellemben való unio fokozatos kiképzésére különböző, még most nem tökéletes előleges fejlődési lépcsőzetek vezethetnek, miket azonban csakis olyanokul kell elismerni.“

7. „Az unió valódi elvével s a protestáns szabadság valódi elvével ellentétben áll az u. n. konsensus unió, mely azon feltevésen nyugszik, hogy a hagyományos megkülönböztető tanok kivételével, a hitvallástételi iratok egész tanlényege jogilag s erkölcsileg még mindig kötelező az unió egyházak tanítói és tagjaira nézve.“

8. „Az unió megkötése, az urvacsora közösségnek, s az egyházkormányzat egységének alapján kielégítő, ha a dogmatikus tanítási mozgalom (a 3-ik és 5-ik tételek szerint) szabaddá tétetik.“

9. „Németországban az unió alapítás utolsó célja a német protestáns nemzeti egyház, melynek kiépítése épen nem zárja ki a tartomány-egyházi sajátlagosságok fennmaradását.“

10. „Egyelőre különösen oda kell működni, hogy ama korlátok, melyek az egyes tartományi egyházakban a szabad tanítási mozgalmat még most gátolják, eltávolíttassanak, s hogy az evangéliom alapján álló különböző irányoknak, névszerint a tudományos szabad iránynak az ugynevezett hitvallásszerűvel való egyenjogúsága útjába nemcsak hogy semmi további egyházkormányzati akadály ne gördíttessék, hanem hogy az egyházjogilag elismertessék.“

„Utána szólottak még hason értelemben az unió és a protestáns egyesület jelentősége felett, Bluntschli, Thomas Berlinből (a távollévő Krause helyett), egy lelkész Hannoverből, dr. Schwartz egyházi tanácsnok, Fritze, Zittel karlsruhei lelkész és mások.“

Ismét írják 28-ik szeptemberről a „Frankfurter Journal“ nak:

„Dél-németország. — A közelebbi napokban a bajor rajnai Pfalzban fekvő Neustadtban, a Haardt mellett, tartott második német protestánsok gyűlése, az ott tartott értekezéseknek tartalma által épen úgy, mint abban a népnek részvevése által oly nagy jelentőséget nyert, hogy az nyilvános részvétet a legnagyobb mérvben kiérdemelte. Az egyházi jelenkornak két legégetőbb kérdése, nevezetesen a német protestánsok egyesülésének kérdése, és a keresztényen hit központjához, a megváltó személyéhez való mikénti állás, ez alkalommal épen oly nyilvánossággal, mint mély komolysággal tárgyalatott. Az első kérdés felett az előadó, dr. Schenkel himezés nélkül ki-

nyilatkoztatta, hogy a német protestánsok uniója sokkal nagyobb jelentőségű, mint pusztán annak kinyilatkoztatása, hogy a lutheránusok és reformátusok többé a konfessziónális megkülönböztető tanok felett ne versengjenek és ugyanazon egyházi és urvacsorai közösségben éljenek. Az unió — mint szónok kifejté — azt jelenti, hogy az által a dogmatikus tanuralom az egyházban megszűnjék, s hogy az a német protestántizmust a vallás élő forrásához s a pártoknak a keresztyénség praktikus erkölcsi élet feladatában való egyesüléséhez vezesse vissza. A gyűlés általánosan, két szavazat ellenében (egyik a legszélsőbb jobb, másik a legszélsőbb bal oldalról) az uniónak ilyenmű felfogása mellett nyilatkozott. A második kérdés bővebb fejtegetésére, két előadó választott (Holzmann, tanár Heidelbergből és Baumgarten, tanár Rostockból). Előbbi a kérdést a modern kritika és tudomány álláspontjából tárgyalta; a másik előadó a kérdésnek nemzeties oldalát tüntette szem elé, s ennek krisztusképe inkább a szoros egyházi theológia nézeteinek felelt meg. Igen megható volt a keresztyén szabadság iránt nyilvánult azon tisztelet, mely az értekezéseknek alapul szolgált, és azon nagyon hangsúlyozott meggyőződés, hogy a protestántizmus körén belől, az evangélium alapján Jézus életképének sokszerű felfogásai és leírásai teljesen jogosulvák, és hogy a német prot. egylet e tekintetben semmi dogmatikai formákhoz nem ragaszkodik; hanem igen is a megváltó személyéről való, történetileg és emberileg igaz nézetnek kíváncsnálához csatlakozik. A szép ünnepet semmi rossz hang nem zavarta meg. Minden véleménykülönbségnél, egyesben úgy, miként egészben, a legnagyobb összetartás uralkodott. A gyűlés tagjai, a dogmatikai küzdelem legyőzésének s a német protestáns egyház körén belől a nemzeti egyházi egyesülésnek céljához, tudatukban egy nagy lépéssel közelebb jutottak. Azon ellenségek, kik a német protestáns egylet közelebbi végromlását jósolák, nagyon tévedtek. Fris, ifjú élet-erő van abban, s Neustadtban a protestáns nép egészen részére nyilatkozott. A fogadtatás a derék pfalzi nép részéről a legszívesebb, mindennemű rendelkezés a legjobb és legcélszerűbb, a vendégszeretetet felülmulhatlan s az értekezletekben a résztvevés elejétől végeig oly nagy volt, hogy a téres városi egyház hallgatókkal mindig tömve volt. A német pro-

testánsok második nagy gyűlése keresztyén népünnep volt, a szó legszebb értelmében. Végül pedig az ujon választott kisebb választmány alakult meg, melynek elnökeivé a legközelebbi évre dr. Bluntschli és dr. Schenkel neveztettek ki. A harmadik nagy gyűlés a legközelebbi pünköszt szünnapok alatt fog megtartatni. Hallomás szerint azon a szentírásnak tekintélye és a protestáns egyháznak az államhoz való állása felett fognak értekezni, tehát oly két tárgy felett, melyek fontosságára és időszerűségére nem szükséges a figyelmet felhívni.

Pfalz, 28. szeptember.

„A benyomás, melyet az idei német protestánsok gyűlésének értekezései idéztek elő, mindenütt a legáltalánosabb volt. Neustadt minden vallásfelekezetű polgára vetélkedett abban, hogy házaikat s utszáikat általában a bevonuló vendégek méltó elfogadására felékesítsék. A protestáns templomban a hallgatók között minden hitfelekezetből voltak férfiak. Midőn pedig ott egy szónok ama prófétai szavakat mondá, hogy nincs messze az idő, midőn szabadelvű katolikusok a német protestáns egyletnek kezet fognak nyujtani, ugyanakkor mi ezt a legnagyobb örömmel köszöntjük, mivel abban felismerhetlenül sok igaz van. Valóban mi lehetőnek tartjuk, hogy a német protestáns egylet oltalma alatt nemcsak a szabadelvű katolikusok, hanem más vallásfelekezetek szabadelvű elemei is összegyülekezni és egyesülni fognak; akkor, ha mi épen a protestánsok egylete alatt egy oly egyletet értünk, mely minden értelemellenes ellen protestál. Ily értelembbe véve bármi nemű vallástételő szabadelvű férfiak, a német protestáns egylet törekvéseivel régen karöltve haladnak. És csak még az egyesítő formát kell feltalálni. Így örömmel üdvözljük a német protestánsok egyletét, mint mindazoknak oltalmát és gyűlpontját, kik vallásos dolgokban szabadon gondolkoznak és éreznek.”

„Növekedjék ezen egylet és virágozzék!”

Nagy Ignác.

Az apostolok Renán Ernőtől, a francia Institut tagjától 1866.

Ki nem emlékszik még ama nagy hűhóra, melyet a maga idejében Renán Jézus élete csinált? Mily nagy érdeket mutattak az emberek a keresztyén vallás és annak alapítója iránt, melyet eddig a keresztyénség iránt közönyösen visszatartottak! A valódi keresztyénekre nézve e tünemény nem volt szokatlan. Csak egy régi történet vala ez. Ismét világos lőn, hogy az evangyéliom ellen sokak részéről feltűnő közönyösség csak visszatartott ellenségeskedés. Jöjjön csak egy alkalmas pillanat, a közönyösök eként fognak felkiáltani: „szakgassuk el az ő kötelöket és rázzuk le rólunk az ő igájakat“ II. zs. 3. aztán feltátják szájokat s a XXV. zs. 21. v. mondják: „ha! ha! örömmel látá a mi szemünk! De mint a rosz is üdvességünkre szolgál Istennek kegyelmes vezetése alatt, úgy Renánnak a keresztyénség ellen intézett rohamai áldás nélkül nem maradnak. Renán — Jézus életének megjelenése óta üdvezítőnk életével inkább foglalkoznak, mint azt az apologetikai iratok és a keresztyén tudalom előadásai által megerősíteni igyekeznek. Nagyon igazán mondja Tischendorf: „mi csak örömmel üdvözölhetjük, hogy Jézus mindkét híres életírójának t. i. a tübingeni ködképiró és a párizsi torzkép rajzoló radikális jelleme által a hívő és hitetlen álláspont ellentétei az evangyéliomok és magára az urra nézve mindenfelől megvilágítottak. Csak ezen világítás vezethet eldöntésre. Még mitsem kérdezett a theológokkal, a keresztyén község s a művelt világ ez alkalomszerűleg: mint áll a dolog evangyéliomi hitünk alapjával az urra nézve? Mi sincs könnyebb, mint az ilyen kérdések; pedig azok magok sincsenek oly állapotban, hogy a keresztyénségnek eme legnagyobb kérdéseit tudományosan eldöntsék, az igazság felett a tudós és őszinte vizsgálódás színe alatt csalódhatni. És úgy látszik, hogy sokan hozatnak azon véleményre, hogy tudományosan véve is roszul áll, kétkétkedőleg véve is roszul áll a dolog Jézusnak evangyéliomi életét illetőleg. Alig lehet valami kápráztatóbb nézetet felvenni, mint azon véleményt, hogy a keresztyén egyház korábbi története evangyéliomaink valódisága ellen, illetőleg a jánosi evangyéliom ellen, a mely-

ből a megváltó istenemberi megjelenése sokkal tisztábban tűnik elő, mint a szinoptikusok előadásából döntő bizonyítványt mutat fel. Tudósok mint tudatlanoknál kétely támadt e felett, sokan a tagadást annyira vitték, hogy az utóbbi században uralomra jutott kételkedés szellemét tagadhatlan vívmányul tekintették. Mig e felett az ókor összes irodalma kevés példát nyújt oly nagyszerű történeti hitelességről, mint a mi négy evangéliomunk, őszintén kérjük aztán, mit mutat ezen tény?

A hitetlenség ellen, mint az a modern frivolitásban a szellemek ezen husszülött emancipációjában gyökerezik, mint a melyek többé nem tartanak Isten lelkének büntetésétől, a tudománynak nincs fegyvere. Épen ezen hitetlenség megtestesülése Renán könyve; ebben fekszik az ő ereje és egész sikere; a csillogó köntös, melybe a tudomány előtt rejtezik, átlátszólag fityeg a meztelen csontokon. Ez alapon protestálhat ellene a szigorubb tudományos vizsgálódás egész elszántsággal. Az igazságnak győzelme Istené és magáé az igazságé valósága miatt. Csak a gyenge kishitűség láthatja veszélyeztetve az igazság szent dolgait bectelen fegyverek következtében, mint azt a jelen is megmutatta. De a ki ezen győzni tudó igazság szolgálatában áll, az megmutatja annak győzelmét legjobb tudata és lelkiismerete után.

Igy beszél Tischendorf. Valóban áldásnak kell annak lenni, hogy egyszer ismét világos lett, hogy az idő irgalmatlan bírása minden felületesség és ürességnek. A lapok megnyit beszéltek, midőn Renán Jézus élete megjelent; alig várhatták be azon időt, azonnal át vala fordítva; népszerű kiadásról gondoskodtak, hogy a drága jószág ne csak jó módúak kezén forogjon, hanem a kevésbbé vagyonosokén is, és most? Ki beszél Renánról! Apostolai megjelentek, és ki méltatja figyelemre őket? Majd nem szánalom ébredhet látásokra, ha épen egy más érzés nem támadna bennünk. Ez a szégyen érzete, hogy oly sokan meghagyták magokat csálni egy vélt tudományosság által, hogy oly sokan csömört nem kaptak ezen izetlen ételtől; és a fájdalomnak érzete, hogy oly sokan elfeledkeztek amaz élő vizből inni, melyről az ur mondá:

„Valaki pedig iandik abban a vízben, melyet én adok neki, meg nem szomjazik örökké; hanem az a víz, melyet én

adok neki, leszen ő benne örök életre forró viznek feje.“
János IV: 14.

Renán apostolai bár a sajtó által közönyösen fogadtattak is, a közönség csaknem teljes hallgatással vette őket. A theológnak teljesen ignorálnia nem lehet. A szerzőre ezek sorai nagyobb benyomást tettek, mintha teljes bírálatra méltatták volna, mint a Jézus életét. E könyv csupa frázis, úgy, hogy a frázisok már csaknem undort keltenek; az apostolokban mégis itt is ott is van valami kis valóság, melyre ezen frázisokat csatolja.

Renán könyve elé az eredeti okmányok kritikáját bocsátotta bevezetés gyanánt, s ezen bírálatot kell legelőbb is jól megvizsgálni az egész könyv megítélhetése végett.

Renán még egy könyvet ígér, melyben Pál apostolt, „a szárnyaló és vándorló keresztyénség reprezentálóját“ rajzolandó, felkeresni fogja. Az apostolokban a világtörténetet legelhatározóbb évek 30-tól 50 körülíg világosíttatnak fel. A hónapok „a derült lelkesedés hónapjai“ elmúltak ama megszentelt pillanat óta, hol a szenvedéseket egy elragadott, s egy feltámadott Isten ajándékozta a világnak. Jeruzsálemből elterjed a keresztyénség Szyria és Antiochiába. Ezen fontos időszaknak forrásai az apostoli cselekedetek első fejezetei, az evangyéliomoknak és Pál apostol leveleinek utófejezetei. Renán legelőbb is ezen okmányokat vizsgálja. „Csak nem minden tudósok, kik a theológia történetében szabad észszerű módszerrel járnak el, a negyedik evangyéliomot minden oldalról apokrifnak tartják.“ Sajnos, hogy nem látja magát Renán azon helyzetben, hogy ezen „észszerű“ rendszerre támaszkodják; mert a négy kanonikus evangyéliomot összesen valódinak veszi. Krisztus szavai az első evangyéliomban általában valódiak; minden, mi ebben történeti, az legenda, gyakran meglehetősen álmos körrajzzal. Márk evangyélioma szilárdabb, határozottabb, kevésbé később jött mesékkel túlterheltebb. Lukács műve szintén okmány második kézből; az elbeszélés azért átgondoltabb; még is némileg túlzott és meghamisított. János evangyéliomában egy Jézust ír le, mint őt magának gondolja. „Emlékezéseink más egyebekkel együtt átalakulnak; egy személynek ideálja kitértünk, velünk együtt változik.“

Ez Renán ítélete az evangyéliomok felett. Ítéletet mon-

dani ezen ítéletre nagyon könnyű. Hol a Jézus élete írójának a történeti okmány nem alkalmas, ott csak legendák és mesék foglaltatnak; hol a Krisztus mondatai — mint Renán gondolja — Krisztussal nem öszhangzanak, ott azok mind átvettek és meghamisítvák. Csakugyan igen kényelmes mód a históriát csinálni is, írni is. Előbb összeállítjuk a történetet, és ha az okmányok ezen összeállítással nem egyeznek, akkor az okmányok mesék és képtelenségek. Korunk eléggé mutatja, hogy a profán írók ezen rendszert épen oly kellemesnek találták. „János egy képet alkotott Jézusról, mint Plátó Sokratesről“ mondja Renán ujan is mégis igazán. Igazán mondá már Schelling: „a legfelölőbb volt mindig az ellentét a három első evangyéliom és János között, ámbár helyenként Lukácsnak páliás evangyélioma Jánoséhoz közeledik. Lehetetlennek találják, hogy mindkét elbeszélés egyenlően igaz legyen. Ujabb időben a közeli hasonlatosság Sokratesre emlékeztetett, mert alig lehet hasonlóbb Márk és János evangyelistáknál a Krisztus, mint Sokrates Xenophon és Plátónál. A nagyban különbözés és lényegében még is bizonyos igaz előadásból nem következik más, minthogy Sokrates elég nagy volt, az egész különbséget a plátói és xenophoni előadás között betölteni. A valódi nagyság a leereszkedésben áll, alkalmas voltában a legmélyebb álláspontra állani a nélkül, hogy saját magasságát feladná.“

Szerencsére többnyire határozottsággal lehet mondani, hogy Jézus élete Renántól bajosan fogja elbeszélni az utóvilágnak, mint alkotta meg az idévezítőt a francia institut tagja. Renán maga azt hiszi, hogy ő az utóvilágtól feledve lesz, de nem azért, mivel iratai csekélyek, hanem mivel az irigyek, kik ellen ő most küzd, le fogják tüntetni. Nagy önelégültséggel mondja: „azok, kik a mágiát és a görög antrológiát a XVI. és XVII. századokban feleleveníték, az észnek mérhetlen szolgálatot tettek, és irataik még ma is ismeretlenek; győzelmök elhagyta feledni őket.“

„Az apostoli cselekedetek s a harmadik evangyéliom igen jól szerkesztett művek, melyek átgondolva, sőt némi művészettel egy kéz által kimért terv szerint vannak írva.“ Renán mint valószínűt úgy veszi, hogy az apostoli cselekedetek Rómában irattak, és nem valószínűtlennek tartja, hogy Lukács Flávius Clemenst ismerte, s talán az ő családjából való volt. Szavai oly sajátságosak és oly világot vetnek egész

nézet módjára, hogy azoknak ezen értelemre kell vezetniök. „Némely vonatkozások azt gyaníttatják, hogy az apostolok cselekedetei Rómában irattak. Valósággal az ember azt vélhetné, hogy a szerző a római egyház elveinek sulya alatt írt. Ezen egyház az első századdal sajátos politikai és hierarchiai jellemmel birt, mely azt mindig kitünteté. A jó Lukács bele tudta magát élni e szellembe; az egyházi tekintélyről való nézetei már igen előhaladtak; az episkopálismus csiráját már látjuk nála előbujni; történetét egy olyan mindent élére állító apollologista hangján írja, mint a minők a római udvar hivatalos történetírói; úgy járt el, mint XIV. Kelemennek egy ultramontán történetírója tett volna, a ki a pápát is meg a jezsuitákat is egyidejűleg dicsérte, valamely kényes elbeszélés által arról akar bennünket meggyőzni, hogy ezen harcban mindkét oldalról a keresztyén szeretet szabályait észlelhetjük. Kétszázad mulva még azt is fogják állítani, hogy az Antonelli bibornok és Merode ur testvérekként szerették egymást. Az apostoli cselekedetek könyvének írója páratlan természetességével az első volt ezen tetszetős, boldog, elégyült elbeszélők közül, a kik el vannak határozva mindent úgy adni elő, mintha az egyházban minden evangyéliomszerűen menne. Becsülete-sebb, minthogy tanítóját Pált kárhoztatná; igazhivőbb, minthogy az uralkodó hivatalos véleménynyel magát öszhangzatba ne hozza, elenyésztette a tanok különféleségeit, hogy csak azt a végecélt tüntethesse elő, melyre mindezen nagy alapítók oly ellentétes utakon és a leggonoszabb féltékenykedéseken keresztül törekedtek.“

Azért állítja Renán, hogy Lukácsnak történetes hűsége közönyös dolog legyen, és hogy Lukács maga csinálja a történetet. Egószzen lenézőleg beszél azon utakról és módokról, melyeken a keresztyénség előállott; a keresztyénség s a keresztyén iratok egy nagyszerű ámitáson és közönséges csaláson alapulnak, maga a keletkezésekről vélemény és az apostoli cselekedetek szereztetésének ideje is egyáltalában hamis. Az új szövetségi iratokat csak „belső alapokból“ ezek többnyire semmi egyebek, mint előítéletek t. i. előbb alkotott ítéletek, mint valótlánokat mutatni fel, épen oly szokott módja a bírálgatásnak, mint a mily szokásos előítéletek után csinálni a történetet. Már De Wette

a belső alapokból vitatta az apostoli cselekedetek valódiságát, Baur és Schweigler régen állíták Renán előtt, hogy az ap. csel. iránymű legyen. A ki elfogulatlanul és előítélet nélkül olvassa az apostoli cselekedeteket, semmiféle irányt nem talál azokban; mert azoknak eredeti iránya a történet által oda mutatni, hogy nincsen senkiben másban üdv, mint a Krisztusban, s hogy nem is adatott az emberek között más név, mely által boldogok lehetnének. Ap. csel. IV: 12. A mi az ap. csel. szereztetésének idejét illeti, lehet felette vitatkozni. Lehet, hogy Jeruzsálem pusztulása előtt, lehet, hogy azután iratott, körülbelől 63—80 szereztetett.

Renán névszerint egy példát akar felmutatni annak bebizonyítására, hogy az apostolok cselekedete iránytörténet legyen. Pál Gal. írott levele első fejezetében állítja, hogy evangélioma Istentől van, hogy ő Isten kegyelme által megtérése után a pogányok apostolául van kijelelve, és utána teszi Gal. I: 16—18: „azonnal nem tanácskoztam a testtel és vérrel, sem pedig nem tértem Jeruzsálembe vissza azokhoz, kik én előttem való apostolok voltak, hanem Arábiába mentem, és ismét megtértem Damaskusba. Azután három esztendő múlva Jeruzsálembe megtértem, hogy Pétert meglátogatnám és ő velem voltam tizenöt napig. Az apostolok cselekedeteiben ezen utazás nem említettik, mivel semmi hathatós jelentősége nincs. Renán itt is bizonyos irányzatot sejdít. Neki világos, hogy Lukács — Pált, a mint csak lehet, oly későn akarja Jeruzsálembe meneszteni, hogy ő minden villongást az apostolok között, mint ügyes műtörténész, gondosan elpalástolni igyekszik. A dolog pedig egyszerűen így van: Pál Damaskusban egy ifjunál volt, a kit oda követett. Szükség volt neki csendben hivatására előkészülni, mit ő most az evangéliom tetjesztése által mint Krisztus iránti adósságát lerovott. Egyáltalában nem látható be, mi kinézése van Lukácsnak Pált, a mint csak lehet, oly későn meneszteni Jeruzsálembe. Ő azon *ἡμετα ἔκτατοι*-ról beszél melyekben Pál Damaskusban volt. Pál ezen hosszú idő után jó Jeruzsálembe, és látja ott az apostolokat.

A „jó Lukács“ tehát maga csinálja a történetet, „csak a kétkedő írhat ad narrandum történetet.“ Csak a skeptikus à la Renán; mert az nem magyaráz meg sem semmit, hanem elmagyaráz, s ez aztán nem való történet fog lenni, hanem

egy regény ad narrandum. És ezen regény alatt idézetek idézetekre fognak halmoztatni, hogy a világ elmondhassa, minő tudós, csak egyedül ez tud történetet írni ad narrandum! Hogy némelyek Isten ígében nem hangzanak össze, mint már Chogsosthomos mondja, ez inkább az evangéliom hitelessége mellett bizonyít, mint ellene. Eme híres püspök beszéli: ha az evangéliomban minden a legnagyobb csekélységig öszhangzanék, úgy ellenei nemcsak hinnék, hanem bátran elfogadnák, hogy az evangyélisták kölcsönös alku szerint összedolgoztak.“

Az Apostoli Csel. azonban távol van attól, hogy minden egyes részleteiben hamis lenne azért, mivel nevezetesen az első 12 fejezet csodák szövete. Csodák Renán szerint természetesen nem léteznek. „Minden csodának állított tények, melyeket közelebbről meg lehet vizsgálni, vagy csalódásoknak, vagy csalásoknak bizonyultak. Ha csak egyetlen csodának a valósága meg volna mutatva, akkor nem lehetne a régi történetek minden csodáit kivétel nélkül elvetni; mert ha fölvennénk is, hogy azoknak nagyszáma hamis, de mégis lehetne hinnünk, hogy némelyek meg valósággal megtörténtek. Ámde a dolog nem így van. Minden csoda, a mely megvizsgálható, vitatható, megszűnik. Nem vagyunk-e feljogosítva ebből azt következtetni, hogy azon csodák, melyek mögöttünk századokkal hátrább vannak, s melyekre nézve egymást kizáró találgatásoknak nincsen helye, nem is történtek meg valósággal? Más szóval csak akkor van csoda, ha az ember hiszen benne; a hit az, mi a természetfelettit csinálja. Még maga a katolicizmus is, mely azt állítja, hogy a csodatevő erő még maig sem aludt ki kebeléből, alatta áll ennek a törvénynek. Az általa előidézettekül állított csodák nem azon helyeken történtek, a hol történniök kellene. Ha valakinek oly könnyű eszköze van állítását bebizonyítani, miért nem használja azt egész világ előtt? Egy Párizsban illetékes tudósok előtt véghez vitt csoda oly sok kételyt mindenkorra eloszlatna! De ah, ilyesmi soha sem történik. Soha sem történt még csoda azon nép előtt a kit megtéríteni kellett volna, értem a hitetlenek előtt. A csoda feltétele a tanuknak könnyenhívósága. Egyetlen csoda sem történt azoknak szemei előtt, kik azt illetékesen megvizsgálhatták és megítélhették volna.“

Erre a következőket jegyezzük meg: Renán teljes joggal küzd a csodák némely fogalma ellen, ő a theológiába is bele vegyült, a mely szerint a csoda mégis csak megfejtethető lenne. A csoda természeti esemény, azt a tudomány még most sem tudja megalapítani. Igaza van, midőn azt mondja: „a csoda nem az, a mi nincs kimagyarázva, hanem az egy különös akarat nevében valóságos eltérés az ismert törvényektől.“ Az ember — csaknem azt mondhatja — semmi bizonyos undort nem érez, ha hallja, ha a szószéken a csoda gondosan kerültk, vagy képleg fejeztetik ki úgy, hogy megjegyzik, hogy a ki a csodákról beszél, maga sem hiszi a csodát. A ki többé semmi személyes Istenben nem hiszen, kinek a világ és emberek teremtése ismeretlen nagyságok, arra nézve természetesen a csoda esztelenség, vagy pedig természetes esemény, mit a tudomány megmagyarázni nem tud. De a ki személyes Istent hiszen, ki elismeri a világ és emberek teremtésének csodáját, ki a bűnt nem látja másnak, mint az ember elszakadásának Istentől, a ki ezen hitében boldog, hogy a személyes Isten az embert ezen bűn nyomorából megszabadítani akarja, mikép ne higgyen az a csodában? Martensen teljes joggal mondja: „a gondviselés és egy szabad teremtő Isten fogalma igazság lenne, ha a történet és természet közötti ellentét a kijelentésben kiegyenlítve volna; ha a természet a történelemben küzdő emberi szellemnek bizonyos korlátja, a teremtménynek szabadsága s az Istenség szent akaratja volna; ha Isten uralma úgy volna megosztva, hogy ő, a hol mint ur és szellemvilág magát kijelenti, le kellene mondania, magát mint természet urát kijelenteni, és a hol magát mint ilyen kijelenti, szellem fenségét kellene elrejtienie. Vajjon ez nem a legrosszabb antropomorfizmus, nem a leggonoszabb átvitele saját korlátoltságunknak a teremtőre, meghatározni őt, mint Istent, ki a szentség országát végcélul tüzi ki, és még is őt áthághatlan korláttal venni körül a természet törvényénél fogva, mely egészen közönyös a szentség törvénye iránt, a melyet nincs hatalma kiegyenlíteni, ám bár mindkettőnek elvvé tétetett?

A mi más oldalról a hitet illeti a csodáknál, magától értetődik, hogy a csoda bizonyos összefüggésben van a hittel. Párisban illetékes tudósok előtt — ezek között természetesen Renánnak a francia institut tagjának sem szabad hiá-

nyozni — semmi csoda sem fog történni, mert Isten nem alakjátékos, kivel a tudósok a la Renan mutatóványokat csináltassanak. Krisztusról mondatik ez: „és ott semmi isteni erőt nem cselekedhete, hanem minekutána kevés betegekre vetette volna kezeit, meggyógyította azokat.“ Mark. VI. 5. Ez nem mondja, mint Renán magát kifejezi, ott semmi könnyen-hívó ember nem vala, azért nem történt ott semmi csoda, hanem helyesen mondja Starke: „a hitetlenség Krisztus mindenhatóságát nem gátolhatja, vagy gyengitheti, de mivel a csodatény Istennek rendelete szerint végre is megtörténhetik, hogy ez által a hit megerősíttessék, úgy nincs szükség semmi csodára ott, hol szavát nem fogadják.“ A hitnek nincs szüksége a „hatni“-ra, hanem inkább az „akarni“-ra, mint Steinmayer igen helyesen megjegyzi, „nem a földi érzéki következmények előföltevéseivel, hanem csak egy távolabb fekvő magas célnak elérésével egyeznek meg.“

A mi végre azon állítást illeti, hogy ha a zsidó s kereszténység csodáit elfogadjuk, a pogányság csodáit sem tagadhatjuk el, ezen állítás ismeretes Strausztól, ki azt nagyobb mérvben állította fel, mint Renán. Jézus életének német írója magát valami rendkívülivé tette, hogy ezen állításával a teológok zavarát előkészítette. Ő azt mondja, a tudomány követeli, hogy vagy minden csodát igaznak kell elismerni, vagy pedig mindet elvetni. E tételben merész, de nem a legtudományosabb következtetés van. A pogányok istenségei, vagy csak a gondolat, vagy csak a képzelet alkotványai, istenek, kikben az ember magát festi le; ezen istenek csodái költöttek mint magok az istenek. Izráel Istene nem költött Isten, nem olyan Isten, kiben az ember magát festi le, hanem a kijelentés Istene, a szeretet Istene, ki az elveszetteket megszabadítani akarja, és azért csodái a megmentő szeretet erkölcsi tényei, egy szent hatalom kihatásai.

Ennyit a csodákról. Bevezetése utórészában reményét fejezi ki egy jövő egyház iránt, a melyben tiszta türelmesség, béke és szabadság fognak uralkodni. Vigasztalja magát a jelen embereinek exkommunikációja felett: „egyébiránt mit is jelent az ember exkommunikációja? A mennyei atya csak a száraz lelkeket, és a szűkkeblű önző kedélyűeket zárja ki. Ha a pap nem akar a temetőbe befogadni bennünket, megtiltjuk családunknak, hogy az ellen felszóalljon. Isten az,

ki igazgat, — a föld jó anya, a ki nem tesz különbséget; egy föl nem szentelt szegletbe helyezett becsületes ember holt teste magában foglalja a szentelést. Renán jelenben ki van békülve maga azzal, hogy a pap, ki magányos tanulmányai és életének tisztasága által, belátja a betűszerinti hitnek lehetetlenségét; s azért most a kiket megvigasztalt, azokat is szomorúságra hangolja az által, hogy az egyszerű lelkeknek előadja az általok meg nem érthető változásokat. Emez elégiakus szavakkal végzi: „a falusi templomok körül mily sok magános sirok rejtenek magukban ilyen költői zárkozottságot, ilyen angyali hallgatást! Vajjon azoknak, kiknek kötelességök volt szólani, csak hasonló érdemök lesz-e, mint ezen egyedül Istentől ismert zárkozottságnak?!“ Azon véleményt, hogy az életnek tisztasága az embert oda viszi, hogy a betűkben kételkedjék, az urnak ezen szavai megcáfolják: „a ki akarja annak akaratját cselekedni, megérti a tudományról, ha Istentől vagy-e: vagy én magamtól szólok.“ János VII. 17. A zárkozottság lehet költői, de angyali bizonyosan nem!

(E. K. Z.)

K. K.

Hodászi Miklós nagybányai ref. e. megye esperességének jegyzései az egyházmegyének községeire vonatkozólag az 1643. évben.

Az 1821. évben tartott generál konvent ujonnan felosztván a tiszántuli e. megyéket, a szathmári e. megyéből 22 egyház kebelezett át, s így nyerte jelenlegi alakzatát a nagybányai egyházmegye, mely ma már 44 anyaegyházat foglal magában. Azelőtt 36 egyházat számlált, de a melyből 14 egyház részint Erdélyhez kapcsoltatott, részint az idő mostohaságának esett martalékul.

A nagybányai egyházmegye 1643. évi 7. sz. alatti jegyzőkönyve tartalmazza az egyházmegyét tevő egyházak neveit, a belhivatalnokok és az urasztali készletek összeírását. E szerint a nagybányai egyházmegyében, a most is meglevő

egyházakon kívül még következő anyaegyházak léteztek 1643-ban:

1. Giród (tótfalu).
2. Kékes (magyar).
3. Dombó (ma Dobrovica).
4. Jösiplápos (Kis-Debrecennel és Fonacal együtt.)
5. Domokosfalva.
6. Berkesz (Kövárral együtt).
7. Kóto (Katalinfalvával együtt).
8. Szaszar.
9. Felsőmiszt vagy Mogyorós.
10. Erdőzáda.
11. Iloba.
12. Szamostelek.
13. Görbed.
14. Rózsapallag.

Ugyanezen jegyzőkönyvben az 1643. évben történt összeíráson kívül későbbi bejegyzések is találtnak mindenik egyház után nevezetesen:

A 18. lapon. Giród (tótfalu) ekklézsiában a mi ritusaink szerint való istentisztelet gyakorlása két rendben akadályoztatott meg a Nagybányán lakó minorita barátoktól, először 1685-ben másodszor 1713-ban, ekkor a templom a harangokkal és a papiház is elvétellett a hegyi dézmával együtt a megnevezett szerzetesek által, a kik mais a helység birása mellett a dézmát magok hasznokra fordítják.“ Kelt 1803-ban.

Predikátoroknak nevei említetnek 1626—1711. „a mi-
kor is VI. Károly császár megerősíti az 1687-ik országgyűlés
rendeletét, melyben e helység a minorita szerzetnek vissza-
adatik oly meghagyással, hogy hat szegényeket az ispotály-
ban gyámolítani tartoznak“ (Szirmay Szatmár leir).

A 34. lapon. „A magyarkékesi ekklézsiát minden ju-
saitól megfosztották a nagybányai jezsuiták azért, hogy a
pénzverő házhoz adnectált fiscális jöszágok közt volt, és így
a templom, papiház, mezei földek s egyéb papi birtokok el-
foglaltattak, utána elpusztult az ekklézsia is 1700. tájban.“

Predikátorai neveztetnek 1631—1652-ig.

A 42. lapon. „A dombói ekklézsia is mint fiskális jö-
szág, ha szintén a magyarkékesinél népesebb volt is, de csak-

ugyan a nagybányai jezsuitáktól mindaddig szorongattatott, míg annak tagjai ide s tova elszéledtenek és az istenitiszteletnak vége szakadott, s a szép kötemplom az oláhoktól elfoglaltatott, nem sokkal a kékesi ekklézsia elpusztulása után, az urasztalához való készületei 1780-ban Berkeszen egy Dombórol oda költözött embernél a poháron kívül megtaláltatott, magyar nevét a helység elvesztve, Dobrovicának hivatik.

Predikátorok nevei 1630—1731.

Az 50. lapon. „A Jósip magyarlápósi egyház Erdélyhez kapcsolva ma is fenn áll.”

Az 58. lapon. „A domokosi ekklézsia Erdélyhez kapcsolva ma is fenn áll.”

A 64. lapon. „Kővárnak külön is voltak predikátorai, míg le nem rontatott.”

Predikátorok nevei 1656 — 1704-ig említettnek.

A 70. lapon. „Kóto a katalini filiális ekklézsiával Erdélyhez kapcsolva ma is fenn áll.”

A 84. lapon. A szaszari ref. ekklézsia megszűnt lenni 1714-ben, a mikor is a reformáta hívek nagyon kevés számok miatt, a megszáporodott oláhok által a templom, parochia, harangok, mezei örökségek és a dézma elfoglaltattak a

— — Kornis méltóságos urak egyetértésével.”

Predikátorai 1630-tól.

A 91. lapon. „A felsőmisztótfalusi vagy mogyorósi egyházak pusztuló félben levő kötemploma 1717-ben a tatárok által elégettetvén, azután a hallgatók kevés száma miatt fel nem építtethetett, csak fedél alatt tartatott 1758-ig, de csakugyan az a pusztta templom 1815-ben a T. vármegye által az oláhoknak általadatott a szaszai, erdőszádi, és ilobai kötemplomok módja szerint.”

Predikátorai neveztetnek 1630—1807-ig.

A 107. lapon. „Az erdőszádi ref. ekklézsia a tatárok által elpusztulván, és az oláhok által a helység leölettetvén, minden ekklézsiái bonumai azoknak kezökre mentek által mintegy 1700 tájban.”

Predikátorai neveztetnek 1632 — 1656-ig.

A 115. lapon. „Az ilobai ref. ekklézsia hasonlóképen a tatárok által elpusztittatván, az oláhoktól templomával, papházával és mezei örökségével együtt felforgattatott, az ekk-

lézsia malmát pedig a nagybányai jezsuiták csakhamar azután 1712-ben a traktustól, mely felfogta volt, elfoglalták.“

Predikátorai 1622 től.

A 131. lapon. „A szamostelevi ref. ekklézsia elpusztulván, a magyarság Apához tartozik.“

Predikátorai neveztetnek. —

A 154. lapon. „A görbedi ref. ekklézsia predikatori megneveztetnek 1655—1748 ig, azután a megyesi ekklézsiához affilialódott.

A 207. lapon. A rózsapallagi ref. ekklézsia e kuruc és tatár sok revolúciók miatt idestova elszéledett, nagyobb része Ujvárosba költözött lakni.“

Predikátorai neveztetnek 1634—1659-ig.

Közli nt. Melegh Dániel esperes ur kézírata után

Kovács Gusztáv,

segédlelkész.

Lengyel nemzeti iskolaterv.

(N. Vályi Pál s. a. ujhelyi ref. lelkész hátrahagyott irataiból).

Páris, 1841.

A kibujdosott s hontalan lengyelek közül Párisban is sokan találtak menedéket, s egyik társuk a középkorú Grodecky Cyril egy sön és kenyeren volt velünk. Az ő szivességéből kaptam egy hirdetményt lengyel és francia nyelven, melyet, ha csak töredékben is, idejegyezni nem lesz érdektelen.

„Tíz esztendeje, mióta hazánkból kivette, idegen földön élünk! Egy új nemzedék serdül köztünk, melynek egyik része alig lépve ki a bölcsőből, osztozott atyái sorsukban és a másik számkivetésben született. Ez új ivadék szintugy lengyel! Annak nem lehet, nem szabad megszűnni nemzetiségére nézve. Azonban egy tisztán lengyel intézet híjával oly nemzet iskoláiban kényszerül képződni, mely nemes menhelyet adott neki, s tudományában idegenszerűleg idomul, hol más szokás ragad rá, és lengyel sajátosságát elveszti.

A társulat azon elhatározással, hogy a kibujdosott len-

gyel gyermekek nevelésére ügyeljen, be akarván érni a kitűzött célt, elhatározta, hogy Párisban a lengyel s különösen a Franciaországban tartózkodó gyermekek számukra egy intézetet alkot, e cím alatt: „a kivándorlott lengyelek nemzeti iskolája“ azon rendelkezéssel, hogy a hazátlan lengyel ifjúságnak nemzeti lényeges nevelést adjon. Az egybealakult társaság következő meghívást szerkesztette, melyet közzé tenni törekszik, s reményli, hogy javallata és tervei e nemzeti vállalatra nézve, honfitársainak rokon érzelmét, gyámolát, és sikeres együttműködését megnyerik.

A társulat semmi az ilyen munkát kísérni szokott nehézségeknek nem hódol; sőt szilárd határozata mindaddig munkában lenni, valámig minden hatalmában levő eszközök ki nem merítettnek, azon tiszta hittel serős bizalommal, hogy ha hazafiai gyámolítani akarják s foganatosan segitendik, jó véget érend. Ha műve összeomlik, nem az ő hibája lesz, és vigaszt azon belgyőződésben találандja, hogy célja tiszta volt, s terve kivitelére mindent meg tett, mit csak tehetett.

Programm. I. cím: Az intézet alakítása.

Az intézet Párisban lesz, az egész társulat gyámsága alatt. Ennek kormányzó tagjai két részre oszlanak; egyik a nevelést vezérli, másik ellenőrökdi. A növendékek az intézetben kapnak szállást, asztalt, fűtést, öltözetet, szóval minden szükségest, számuk a tökepénzhez lesz arányozva. Mindenik 600 frankot köteles évenként fizetni, fölpénzül 200-at, de csak egyszer, bemenetkor. Ez összeg nem elég, hanem a társaságnak két indoka van: 1-ső, hogy annál többen beléphessenek; 2-ik azon remény, hogy az első évi nagy költséget, a jövő évek meggazdálkodása fedezendi. A növendékek benmaradnak a kiszabott tanok végezteig, s a társulat eszközöket keres a jobb tehetségűek elhelyezésére katonaiskolákba, kereskedésbe, kézműbe és egyebekbe. A gyermekek 6 éves kortól 14-ig vétetnek be, az igazgatóság némely esetekbeni kivételre felhatalmaztatik. A 14 éven tuliak, mint külvidékiek tekintetnek s járhatnak.

Az étbérlők (peusionaires) növendékeknek hivatnak 5 osztálylyal:

1) Kiknek szüléik egész bért fizetnek, ezek száma a

kijeleltek mennyiségétől és a hely minőségétől függ, mert a társaság költségén élők előbb tétetnek.

2. Kik a megszabott díj kétharmadát fizetik, a többit a társaság pótolja, ezek egy negyed részét teendik az ingyenesek összes számának.

3. Kik fele költséget fizetnek; a többit a társaság. Ezek annyin lesznek, mint a másodrendűek.

4. Kik egy negyedrészt adnak; többit a társaság. Annyin, mint az ingyenesek fele.

5. A társaság költségén levők, kik legkisebbet sem fizetnek. Ezek annyin lesznek, mint a 2, 3, és 4-ik osztálybeliek összesen.

A külföldiek, kik ha a hely engedi, határozatlan számmal lesznek, három rendre osztatnak:

1. Kik szüleiknél, azaz költségükön esznek s éjjeleznek.

2. Kik magukkal hoznak reggelit, és az oskolát csak ebédre s éjszakára hagyják el.

3. Kik az étbérlekkel közasztalnál együtt reggeliznek szabott árért, ebédelni s hálni haza mennek.

A külföldiek havonként különkülön 4 frank oskolapénzt fizetnek, a kik pedig nem bírják meg e költséget, semmit. Minden idegenek magok tartoznak könyvről papírról tollról s egyébről gondoskodni, az intézetben pedig mindezeket feleáron szerezhetik meg.

II. cím: A szükséges tőke alapítása.

Tudva lévén a kiköltözöttek tisztos szegénysége, és az intézeti biztosíték főkelléke az állandó tőkepénz, minden boldogabb sorsu s hazájokat szerető lengyelek segélynyújtásra szólíttatnak. Az aláírási ívhez három rendben járulhatni.

1. Egy egész ösztöndíjra (bourse) 600 frankkal évenként.

2. Egy félre 300 frank.

3. Egy harmadrészre 200 frank.

Ez adományok állandók vagy bizonyos ideig tartók lehetnek, de egymásután három évig legalább is kell tartaniok. Az adományok minden évnek első három havában fognak letétetni, a pontosságról az erkölcsiség ad kezeset, tudván, hogy a legkisebb késedelem is bezavarná az intézetet.

Az adományozók vagy aláírók, kik állandóul megma-

radnak, valamint egyegész ösztöndíjt tartók is, ugyszinté a részletes ösztöndíjt legalább három évig fizetők, pártfogói címmel tiszteltetnek meg a társaságtól, mely azonkívül minden adományt szívesesen fogad pénzben vagy akármiben, s kötelezi magát a francia kormány magas védelmének kiérdeklésére.

Ha az állandó vagy 3 évi kötelezettségül aláírat 32,000 frank összegre rug, megnyílik az intézet 40 gyermekre az idegeneken és saját költségeken tanulókon kívül, következő renddel:

1. Öt gyermekre, kik évenként kétharmadrészt vagy 400 frkot fizetnek, a többit a társaság fedezi.

2. Öt gyermekre, kik felét, vagy 300 frkt fizetnek. A többit a társaság.

3. Tíz gyermekre, kik egynegyedét, vagy 150 frankot.

4. Husz gyermekre, kik semmit sem fizetnek, s a társaság költségén neveltetnek.

A felpénzt (frais de trousseau) aránylag fizetik: az első osztály 133 frk 35 centime, a 2-dik 100 frk; a 3 dik 50 frankjával fejenként, a többit a társaság viseli.

Az intézet fentartására szükséges költség alaptökéje körülbelül így állna:

1. Az állandó, vagy 3 éves aláíróktól 32,000 frk, (mely összeg nélkül fel nem állhat).

2. Az első osztálybeli 5 gyermekért, egyre 400 frankot számítva, összesen 2000 frk.

3. A második osztálybeli 5 gyermekért, egyre 300 frk számítva = 1500 frk.

4. A harmadik oszt. 10 gyermek, egyre 150 frankot számítva = 1500 frk.

5. 20 gyermekért, kiket a társaság költsége, közép számítással fejenként egy hónapra 9 frk, vagy évenként 180 frank esvén, összesen 2160 frank.

Az átalános összeg 39,160 frank.

Ezen kívül felpénzül az intézet pénztárába bejönne a kezdő évben:

1. Az első osztálybeli 5 gyermekért 666 frank 75 cent.

2. A második osztálybeli 5 gyermek. 500 frk.

3. A harmad oszt. 10 gyermek. 500 frk.

Összesen 1666 frank 75 centime.

S így az intézet megnyílásakor lenne körülbelül 40,800 fr.

A mint az alaptőke növekszik, azon arányban fog az intézet költségén növekedő tanulók száma is szaporodni. És ha az intézet határozottan megalapult, a társulat célul tűzte egy hasonszellemű leányintézet fölállítását, azon főbb rangu lengyel hölgyekhez csatlakozván, kik szintén ily érzellemmel lépendnek fel pártfogóul.

III. cím: Belszerkezet.

Az intézet helye Páris, vagy a körfalon kívül, csakhogy közel a fővároshoz; ennek megválasztásában az egyetem szabályaihoz alkalmazkodik.

Nagy figyelmet fordít a friss légre, folyóvíz közelségére és a szép időre fürdés és uszás végett, valamint arra is, hogy kertje s tág udvara legyen testgyakorlásra; hogy az evő-, alvó- hivatalszobák és a könyvtár jól rendezettek legyenek; illő gond fordítatik a konyhára, pincére, mosóházra, sütőkemencére, fürdőházra, fatartóhelyre, és hogy legalább is 5 beteg találjon ágyat.

Az intézet teljes kormányzása egy iskolaigazgatóra bízatik, kit Franciaország nevelésügy minisztere erősít meg hivatalában, legalább is két aligazgató rendeltetvén mellé. A házi kormány s anyai gond egy érett koru, s hacsak lehet lengyel nőnek adatik, a ki már maga is volt nevelő, ki szintén az igazgatótól függ. A cselédség egy kapus, két inas, egy szakácsné, s két nőápolóból álland, e három utolsó közvetlen a nőkormányos alatt áll. Az egész személyzetet a két egyesült tanács választja, hacsak lehet lengyel kijelelték közül, az ügyesség mellett különösen az erkölcsre is tekintvén. Mindeniket a társaság pénztára fizeti, s mindenik az intézetben lakik, él és munkálkodik.

A növendékek csinos és alkalmas egyenruhában járnak, egyszerű, de elegendő és egészséges tápszereket kapnak; rendre, tisztaságra, pontosságra és nem szolgálai, hanem okosan meggyőződött engedelmességre szoktatnak, és tökéletesen egyenlők lesznek. Minden büntetés korhoz és vétséghez szabatik, s általában erkölcsi lesz, ritkán testi, milyen: egy vagy két tál ételtől megfosztás, börtön, és más ilyen, a vesszővel fenytés örökre kizáratik. Az erkölcstelének, miután minden

javitó eszközök megtörték rajtok, — szüleikhez küldetnek vissza.

Az egyhavi betegségben sinlők a társaság költségén gyámolítottatnak, ellenkező esetben szüléiknek adatnak vissza; ha pedig ez lehetlen, egyik jeles párisi kózházba vitetnek, mire az igazgatóság tesz szükséges lépést. A betegesek minden esetre különválasztatnak az egészségesektől. Belépés előtt mindenikbe himlő oltatik — a kinek szülei elmulasztották ezt tenni, s legalább egyszer havonként mindenik kap fürdőt az intézetben és három orvos lesz választandó a társulatba tiszteletbeli tagul, köteles lévén ingyen gyógyítani a betegeket — az utazási költség megtérítése mellett. Ilyen tagul vétetik még föl egy lengyel rom. kath. lelkész is vallás- és erkölcstanításra. Az idegen vallásuakra nézve pedig esz- közt keresend a társaság.

Fölkelnek nyárban 5, télben 6 óraker.

A 24 órából 8 álomra, 8 iskolai tanulásra, 8 pihenésre rendeltetik. Minden iskolai két óra után legalább félórai köz- idő lesz, testgyakorlásra, kézművelésre, nyugalomra sat.

Napjában háromszor esznek: reggeli ima után egy csé- sze tejet vagy más levest zsemlyével. Délután meleg ételt hús nélkül, t. i. főzeléket gyümölcsöt, tojást vagy tejes étket. 4 és 6 óra közt ebédelnek tehenhuslevest, főzeléket és sültet. A hus néha hallal is felváltathatik. Rendes asztali ital: kevés sör, vagy víz egy harmadrész veres borral. Rozskenyér hely- ben süttetik. A fő- és aligazgatók s kormányzónő egy asz- talnál esznek a növendékekkel.

Az aligazgatók együtt laknak a növendékekkel, s ugy osztatnak el, hogy szüntelen vigyázzanak éjjeli lámpák mel- lett. A nyoszolyák vasból, az ágy- valamint ruhaneműek egészséget s illő kényelmet eszközlők lesznek.

IV. cim. Tantárgyak. Tanítók.

Minden tanítmányok lengyel nyelven adatnak, az igaz- gató, aligazgatók, és különös oktatók, hacsak lehet, lengye- lek által. De az idegen élőnyelvek is taníttatnak a legjobb tanmód szerint, nevezetesen: a francia, német, angol nyelvek.

Azon oktatók, kik az iskola igazgatásában részt nem vesznek, és lakot s asztalt nem kapnak, szabott jutalomdíjt

szednek, de nem többet egy franknál egy óráért. Mennyire csekély legyen is bár ez: még is reményljük, hogy nemes honfi társaink készek lesznek a közjórai áldozatra, legalább a társaság pénzügyének javulásáig. Ezen számítással 40,000 frankot határozott a társulat a küloktatók első évi fizetésére, de a mely időjárával nevedkedhetik.

Az oktatókat a két tanácsegyesület választja kijelelték közül, az ügyesség mellett a jó erkölcs is különös tekintetbe vétetik.

Minden tudomány a legjobb módszerrel adatik, s azok e következők lesznek: Vallás- és erkölcstan. Lengyel nyelv. Szépirás. Rajz. Számítan. — Idegen élőnyelvek: francia, német, angol. Földirat. Államtan, különösen lengyel. Köztörténettan, különösen lengyel. Mértan. Háromszögmértan. Be-tűszámolás. Gondolkodástan. Természettan. Természeti történet. Földtesttan. Gyakorlati vegytan. Állat- és növényisme. Egészségtan. Iparműisme. Kormány-gazdászat. Szónoklat és Költészet. Irodalom, különösen lengyel. Építészet. Katonai tudományok és gyakorlatok. Testgyakorlás. Vivómesterség. Uszás. Eneklés. — Görög és deák nyelv csupán azoknak, a kik felsőbb tudományokrai képességet tanusítanak.

Az intézet megnyitása előtt az összes tanács, igazgató, aligazgatók és oktatók egy célszerű iskolaszabályt készítenek, és ezt mindenik félév végével megújítják, mivel akkor tartatnak a közvizsgálatok, és a kitünők könyvet, koszorút s egyebet kapnak jutalmul. Mindenik növendék egy könyvet kap, melybe hét végével az igazgató vagy tanár helybe-vagy nem hagyását jegyzi.

Az ünnep- és szünnapokban muzeumokat, galeriákat, gyárakat, s több ilyeket látogatnak meg az igazgató vagy oktató kíséretében, ki a szükségeseket megmagyarázza. Az évi szünnapok 6 hétig tartanak 15. juliustól augusztus végeig, ebből 8 nap gyakorlati földmérésre fordítatik és Páris környéke lerajzolására, a többi idő minél távolabbi kirándulásra. Tanításidő alatt nem vehetik el a szülék gyermekeiket, ünnep- és szüretkor is csak az igazgató megegyezésével. A nemzeti ünnepek szívemelésül egész méltósággal tartatnak meg az intézetben. Ennek felállítása emlékére pedig minden évben egy napot ülnek meg; azon napot, mely több lengyel nemzeti történetekkel gazdag: — április 19-két!

V. cím: Költség. Kiadás.

A költség három részre osztatik:

1. A melyeknek a következő években csak fentartásukra és igazításukra kell költeni, milyenek: 40 vasnyoszolya, ágy-, szoba-, konyhaneműek s egyéb állandó eszközök; egy-egy darab árának kiszámításával, összesen 6916 frank.

2. A melyeket idő multával kell ujítani, u. m. 275 lepedő, 12 tucat asztalkendő, ugyanannyi törülköző, 9 hálóköntös (robe de chambre), 4 az éjjeli kimenők részére, 5 a betegek részére = 1615 frank.

3. Évenkénti rendes és minden évben megújító költségek, milyenek: házbér adóval együtt 3000 frank. Ruha, fehérnemű, lábbeli egy növendékre 60 frankjával számítva. Ezenkívül az igazgató évenként kap 400 frankot, a két aligazgató 600 frk. A kormányzónő 250 frk. A küloktatók 4000 frk. Egy kapus 200 frk. Két nőápoló 300 frk. Könyv, íróeszköz, fa, és egyebek 14,260 frk.

A kiadás és bevétel sulyegyene:

Első évi összes költség 22,791 frk. Ide számítani való még 40 növendéknek és 10 hivatalnoknak s cselédnek egy évi asztalköltsége, naponként 50 frkjával = 18,250. — És így az első évre szigorú gazdálkodás mellett elég lenne a tőke. De itt még 4 forrás nyílik a tőke nevelésére, u. m.

a) Részletes és szabálytalan adományok.

b) Külföldi fizetők.

c) A bankba fektetett összeg kamata a szükségiglő percig.

d) Az elavult javaknak eladása.

Második évre csaknem kézzel foghatólag számítja ki, hogy a pénztárban 21,877 fr. benmarad, pedig részletes jövedékforrásról nem is álmodik, a költségvetéssel nem takarékoskodik, sőt az összes tanárok évi díját már 200 frankkal javítja e másod évben. Ezen 27,877 frkból a 18,250 frank tápköltséget kivonja, és a második évben már 3,627 frank szaporítja mint tiszta birtok a rendes évi alaptőkét.

VI. cím. Igazgatás.

A társaság alaptőkéje egy párisi banquiernál tétetik le, és az igazgató kezébe csak a kormányzó tanács meghagya-

sából adatik összeg legalább három tag aláírásával. A kormányzó tanács vegyes ülésben minden hónap végén tartozik az őrtanácsnak számot adni, mennyinek felvételére hatalmazta meg az intézet igazgatóját, hova fordíttatott, mennyi van még a bankban.

Az intézet egész belkormányzása az igazgatóra bízatik, egy három tagu tanács ellenőrködése mellett, kik az egyesült kormány tagjai közül sor szerint választatnak s minden fél-évben megújítatnak.

Az igazgató az őrtanáctól meghatalmaztatik az alkura és szükséges kötelezvényre, azok megújítására vagy változtatására, ha a határidő lefolyt. Az őrtanács az intézetnek minden butorait, növendék-ruháit, ágyait, tanszereit, könyvs-egése leltárát minden hat hónapban megvizsgálja, meghite-lezi, valamint a lefolyt félévi számadásokat is mindenféle nyugtatóványokkal együtt, s ezeket az egyesült tanácsnak beadja, mely szigorú vizsgálat után azt a társaság levéltárába teszi.

A két tanács minden 15 nap tart vegyes ülést, melyben a fő- és aligazgatók részt vesznek, ezek tanácsló amaz ha-tározó szavazattal. Minden intézeti kérdést egyes szavazattöbbség dönt el, egyenlőség esetében pedig a kérdés az igazgató tanács elnökéhez utaltatik, s ő mondja ki a határozatot. Az igazgató tanács minden évben nyilvánít minden az intézetet illető számadást, eljárást, melyben legkisebb költség s jöve-delem is megemlíttetik az adományozó nevével; minden rész-vevőnek s szülének elküldetik, és ha lehet, lengyel hirlap után nyilváníttatik. A nevöket eltitkolni akarók egy számje-gyet vagy jelszót választhatnak, az alatt megtalálják ado-mányukat. Az igazgató tanács évenként minden szülét tudó-sít gyermeke haladásáról s ügyességéről. Ha valamelyiket veszélyes nyavalya ragadja meg, az igazgató tüstént hirt ad szüléinek, hogy kellőleg intézkedjenek.

VII. cím: Értesítés.

Ha ezen programm közhirré tételétől kezdve egy év el-forgása alatt az állandó vagy 3 éves ajánlatok a szükséges 32.000 frk összeget meg nem ütnék, a társaság hirlapi uton tudatandja a hiányt, és ha e hirdetéstől számítandó 3 hónap

alatt sem pótolhatnák ki, az egyesült tanács meghatalmazta-tik egy Párisban felállítandó rendkívüli intézet alapítására, melyben száműzött lengyel gyermekeknek ingyen tanítanak nyelvet, földiratot, lengyel történettant és irodalmat; azonki-vül test- és katonai gyakorlást és még egyéb nemzetiségünkre szükséges tanítmányokat a programban előszámláltak kö-zül. Ez esetben az egyesült tanács egy illető új programmot szerkesztend közismeretté teendőt.

A két tanács alkata.

Igazgató tanács.

Dwernicky József, osztályos tábornok; az igazgató ta-nács elnöke.

Tagok:

Gorecky Antal, őrnagy.

Krainszky Vince, jogtudor, hajdan a lengyel királyi os-kolák közfelügyelője.

Krolikowszki Lajos, hajdani tanár.

Nakwaski Henrik, Braclaw kerület követe.

Stempowski Leó, hajdan Uszyce kerület marschala.

Sznayde Ferenc, brigádos tábornok.

Örtanács.

Biernacky Alajos, hajdan Lengyelország pénzügymi-nisztere, sieradzi követ, s az örtanács elnöke.

Tagok:

Chelmicki Vince, prasznyci követ.

Dr. Grodecki Cyrill, hajdan a volinie-i főtörvényszék követe.

Groszceynski Sevér, lengyel tiszt és író.

Slowaczynski András, lengyel tiszt; a közállamtani tár-saságnak tagja.

Gr. Juszkiewicz Vince, lengyel hongyülési követ.

Ennek következtében a két egyesült tanács június 18. végülésében a két elnököt kiküldvén, megbizta, hogy a köz-oktatási miniszterrel közölje az egész tervet, s kérje meg-erősítését s magas pártfogását. Mit a miniszter kegyesen fo-gadván, tudtára adta a küldöttségnek, hogy az ezen tárgy-

beli szabályoknak, és a törvényszabta minden szertartásoknak eleget kelvén tenni, a társaság nemzeti iskolája igazgatójául ajánljon a francia egyetemnek egy ismerve tisztelt, s e hivatalnak megfelelő egyetemi tisztelet-fokozaton álló egyént, hogy meghitelezetvén, jogot nyerjen az egyetemi és miniszteri pártfogásra.

Majd a két egybeült tanács augusztus 8-án közakarattal Krainski Vincét választotta igazgatónak, ki is hivatala elvállalásával magát minden ebbeli határozat megtartására kötelezvén, országos törvény szerint a francia egyetemnek ajánltatott.

Végeztetett Párisban, szeptember 22-én, 1841. Ferde-Mathurins utsza, 34. szám.

Dwernicki, tábornok. Az igazg. Biernacki, követ. Az ör-
tanács elnöke. tanács elnöke.

Kraiuszki Vince, a tanács titkára.

Ezt követte egy Biernacki és Dwernicki urakhoz külön irt levele a párisi egyetem nevében, azon akadémia közfelügyelőnek s igazgatójának Rousselle-nek:

Francia Universitas,
Párisi Akademia!

Páris, octob. 14. 1841.

Uram!

Miniszter ur, a közoktatás kir. tanácsban több lengyel menekvők módszeres folyamodványát megvizsgálta, mely hazájok fia Krainski ur igazgatóvá erősítését tárgyazza azon intézetben, melyet ezen urak alapítani szándékoznak, a Franciaországban tartózkodó lengyel menekvő gyermekeket benne nevelendők.

Ő Exellentíája meghatározta, miként Krainski ur azon intézet igazgatójául, melyet a lengyel menekültek tanácsa felállítani tervezett, megerősíttethetik, mihelyt ez utosó, a célba vett intézet alapítására szükséges feltételeket beteljesíti, vagy mihelyt iskolának helyet bérel.“

* * *
Létesült-e ez ügyesen átgondolt terv, nem bizonyos. Grodecki ugyan gyakran emlegette s hitte sikerét, kivált a

mint októberben Russellenek ezen levelét megkapták. Mi szomszéd szobában lakván, csaknem mindennap társalogtunk együtt, s mint párisi lakos sok érdekest beszélt, és jó utasításokat adott, mi a tapasztalásra vágyó idegennek megfizethetetlen. Ő mindig komoly volt, sokszor bus, s hogy az életgond sulya alatt össze ne rogygion, orvostant hallgatott, úgy tesz 4-ik évre, s valamelyik kórházban folytonosan gyakor-nokoskodott. E tudós és hajdan tekintélyes férfiú egyszersmind író is volt; Lengyelország történetét is kidolgozta német nyelven, 1831–32-ből, s a jó vastag kötetet átolvastatta velem azon előleges megjegyzéssel, hogy mi az akkori történeteket más színben ismerjük, mint ők; a műve is mutatta. Ötszáz példányt nyomtatván csak egy maradt kezénél mag-nak, s ettől meg nem válhatott, mit mind a ketten saj-náltunk.

A mint megismerkedtünk, előmutatta emlékkönyvét, s örömmel nyitott azon lapra, melyen néhány szép emléksort lehetett olvasni, rövid, tiszta és lelkes magyarsággal; aláírva: „Felső-Büki Nagy Benedek, Stutgárt, 22. január, 1832.“ Az emléksorokat naplóm-ba másoltam, miben ő különösen gyö-nyörködött. Ők azon évben Stutgártban találkoztak, s mint emlegette, néhány jó napot töltöttek együtt. Oly édesen em-lékezett vissza Grodecki azon férfiúra, hogy elváltunkkor könyvek közt adott által egy programmot, ráírva az ajánló sorokat is, és engem is megajándékozván egygyel, esdekelve kért, ne mulasztanám el F. B. Nagy Benedek urnak az ő ne-vében átadni; vagy ha azt nem tehetem, elküldeni. De nem teljesíthettem utolsó kérését, mert mint hallottam, már akkor nem volt az élők között.

Előfizetési felhívás az „Egyházi Énektárra.“

Egyházi énekeink alapos elsajátítása végett kiadott „Egy-házi énektár“ című könyvecske példányai teljesen elfogytak. E szerény művecske mit tett az éneklés protestáns szellem-ben terjesztésére, azt a tapasztalás eléggé igazolja ott, hol az, is-kolai könyvül használtatott. A siker, mit általa nyertünk, följo-gosított arra, hogy e művet újból, bizonyos mérvben zeneileg

rendszeresebben átdolgozva adjam ki. Én tehát, a külföldi protestáns iskolákban dívó ily célú munkák rendszere szerint, minden használatba vett templomi énekeinket, a népiskola növendékek hangköréhez alkalmazottan, két t. i. sopran és alt szólam szerint átírtam; részint azért, hogy a kettős szólamú éneklés által növendékeink lelkében, egy ismeretlen magasztos érzelmet, a valódi vallásosság s istentisztelet mély és tiszta érzelmét költsem föl, részint azért, hogy ezáltal az eddigi egyoldalú énektanítás s tanulás ridegségét némileg kellemesebbé s vonzóbbá tegyem.

A dolgozat jövő évi január hó utólján fog megjelenni, a mikor a példányok szétküldetnek. Előfizetési ár **25** kr. o. é. E csekély árszabásban csak az a cél, hogy e könyvecskét minden előre törekvő hű tanító s növendék elsajátíthassa. Az előfizetési pénzt postauton, vagy igen biztos alkalomtól kérem folyó évi december 1-ig beküldeni, megjegyezvén, hogy a kezelés nehéz és kellemetlen volta miatt egyes vagy magános előfizetőt nem fogadhatok el; továbbá, hogy a tisztelt gyűjtők, kik postauton kívánják küldetni, miután a csomagolás díj nem tudatik be, a teher bélyeg árát (5 krt) legyenek szivesek az előfizetési pénzhez mellékelni. Minden e tárgyba küldendő levelek s pénzek főiskolai nyomdász Steinfeld Bélához intézendők.

Végezetre figyelembe veendő, hogy az éneklés alapos tanulmányozására szükséges zenei előismeretek s előgyakorlatok, külön füzetben jelennek meg, e cím alatt: „Énekiskola, ref. népiskolák számára.“ E füzet nélkülözhetlen ott, hol alaposan fognak taníttatni az Énektárban foglalt énekek. E füzet ára 10 kr. o. é. utánvétellel azon esetben, ha számos példány kívántatik, postai uton megküldhető. Mig az Énektár kikerülend a sajtó alól, addig az Énekiskolát, mint e célra nélkülözhetlen előkészítő tant, az illetők áttanulmányozhatják. E füzetre megrendeléseket dec. 1-től szintén főiskolai nyomdász Steinfeld Béla fogad el.

Minden énekgy barátot e vállalat elősegítésére szives indulattal fölkérek. Gyűjtőknek minden 10 példány után egy tiszteletpéldánnyal szolgálók.

Sárospatak, október 10. 1867.

Ivánka Sámuel,
egyházi zene- és énektanár.

Előfizetési felhívás!

A magyar ref. egyetemes tanügyi bizottmány folyó évi június havában tartott értekezletén eszközlésbe vette, hogy a „Protestáns népiskolai Közlöny“ újra feléledjen. Mi is, nem mondva le végkép a reményről, mint ígértük, ismét előlépünk, s megkísértjük, találkozend-e törekvésünk a közönségnél pártolással, a protestáns, különösen a magyar reformált tanítói testületnél rokonszenvvel, részvétellel.

Némely ref. egyházkerületek már intézkedtek is, hogy ezen irodalmi vállalatnak részvevő közönséget szerezzenek; de a felsőbb befolyás csak úgy eredményezhet kívánt sikert, ha a magyar prot. tanítói kar mint testület felfogta, hogy a népnevelés többé nem csupán az iskolai hatóságok ügye, hanem édes mindnyájunké, főleg a tanítóké. Az iskolai kormányok minden hatalma és ereje a népnevelési egyletek leghőbb buzgalma s törekvése sikertelen, ha a legfőbb tényező, a tanítói kar a rokon elemek csoportulása szerint tömörülve nem egyesül a hazai népnevelés felvirágoztatására.

Ma a jelszó egyesülés. Az nem lehet, hogy ép azok ne értsék meg a kor intő szövegét, kik a nemzet szellemi művelődésének közvetlen munkásai. Ki van inkább hivatva, mint a prot. tanító, a korral haladni?

A hazai népnevelés kitűzött zászlói mindenfelé lobognak e hon határában. Felhívás ez a sorakozásra. A magyar prot. tanítói karnak nem lehet, nem szabad kimaradnia, nem szabad utolsónak lennie. Kell, hogy összeforrvá fordítsa erejét szép hivatásának betöltésére, a népművelődés fejlesztésére. Erre kezdet az egyetemes szellemi egyesülés, közös szellemi egyesülés közös organum által létesíthető. E közös organum nem lehet más, mint oly irodalmi szaklap, mely központja legyen egy bizonyos irányban összeható szellemi erőknél, összetartó kapcsa az egészhez tartozó részeknek.

A prot. tanítói kar, ha a nagy egészben élni és hatni akar, s a mit tőle a nemzet és egyház méltán megvár, a hazai népnevelés érdekeinek üdvös szolgálatot kíván tenni, nem nélkülözhet többé oly irodalmi folyóiratot, melybe a szellemi munkások lerakják talentumaikat és gyümölcsöztessék egyes kartársaik, a testület és az egyetemes cél javára.

A „Prot. Népiskolai Közlöny“ szelleme s iránya már ismeretes. A mellett maradunk jövőre is. Tartalomkörét teendik:

1. Épületes elméleti s gyakorlati irányu pedagógiai értekezések. 2. Tájékoztató jelzése hazánk és a külföld népnevelési mozgalmainak; saját viszonyaink szempontjából megvitatása a népnevelés terén felmerült elveknek, nézeteknek. 3. Népiskolai könyvek és taneszközök ismertetése és bírálata. 4. Tudósítások az egyes iskolák állásáról, népiskolákra vonatkozó intézkedésekről, tanítói értekezletekről, stb. 5. Nézetek, javaslatok a tanítók állásának s anyagi helyzetének érdekében.

A „Közlönyt“, ha az egyetemes tanügyi bizottmány folyó év június havában tartott értekezletének 15. sz. a. határozata szerint a nt. esperességek által a bizottmány nt. elnöksége arról lesz értesítve, hogy elég előfizető lesz, szándékunk megindítani a jövő év január havában. Meg fog jelenni 8 szállítmányban öszvesen 40 iven.

Előfizetési díj postai szétküldéssel egy évre 3 forint o. é.

Sárospatak, november 3. 1867.

Árvai József és Nagy László,
mint a „Közlöny“ szerkesztői.

Előfizetési felhívás!

Az „Alföldi Hirlap“ jövő évi folyamára szóló előfizetési felhívást minden fellengő szavak használása nélkül adom az olvasó közönség elébe. — Több mint 30 év óta munkálkodom a hirlap és politikai irodalom, rendesen minden munkását elég sok kellemetlenségben részesítő mezején; sok politikai időváltozást átéltem; sok nagy láрма és dicsvágyó fontoskodás át- s elváltozásait, elhallgatását vagy elsodortatását, és sok divatosan mulékony rajongás egetverdesni törekvő zajgását megértem. Volt időm és alkalmam megtanulni és átérteni: hogy a mai kor, a szilaj reptű és hódító működésű gőz- és villanyerők uralmának korszaka; hogy ez nem szokta sikerülni engedni a német észjárás cikkelyezései szerint kikótázva, papirosra építgetett merev programokat, a nonpossumus jelmondatú pápaszerűség csálhatatlanságát; az egyedüli üdvözülést, holtta kövesült betűiben rejtőzni igénylő szentírásokat, syllilla könyveket. Ezért ne várják e lapok olvasói, hogy ámulatos rajongásokat hirdető csillámos mondatokkal és csá-

bos szófüzésekkel hitegessem őket; és hogy bár melyik oldalra feltétlen szolgálai viszhanggá alkalmazkodják a népszerűség hitegetése végett a vezetésem alatti hirlap.

Lapomnak állandó jelszava volt és marad: a független szabadelvűség, és az arra törekvés s az azon való munkálódás, hogy a már elég sokat sinlődött magyar haza elkésztet felvirágzása és önálló jóléte minél inkább gyarapodást és megszilárdulást nyerhessen.

Angliában, Hollandiában, Németországban a vidéki hirlapirodalom nem silányul a fővárosi lapok, a fővárosi pártközlönyök meddő viszhangzójává és önállás nélküli uszályvivőjévé. — A vidéki lapok csak úgy s az által felelhetnek meg hivatásaiknak s a központosítás gyeplővezetései ellen szolgáló feladatainknak, — főleg hazánkban, hol a központosítási erőlködés annyira gyűlöletes, — ha menten a fővárosi kotteriák elfogúltságaitól, önállólág hallatják szavaikat; nem pedig csupán a fővárosi felfogások félénk másolói s s utánbeszélőiként szerepelnek.

A miként 184^{8/9}-ik években, úgy a most elmuló félév folytán is a független szabadelvűség ösvényén járt és haladt tántoríthatatlanul előre az „Alföldi Hirlap”; és és a miként az 184^{8/9}-diki nehéz időkben, úgy most és ezután is: egyedül az önzéstelen igaz hazafiságnak, az elfogulatlan értelmiség gyakorlatias felfogásainak és nemes meggyőződéseinek igyekszik önálló tolmácsolója lenni.

Lapunk tartalomkeretébe minden olyan tárgyat iparkodunk tartalmazni tömörséggel bele foglalni, a miket csak olvasóinkra nézve érdekeseknek és tanuságosaknak vélünk a haza és nagy világpolitikai életmenetelére és mozgalmaira nézve; anyavárosunk ügyeire, érdekeire állandóan a legkiválóbb gondosságot fordítjuk; az ipar és kereskedés állapotjait szakadatlanul ernyedetlen figyelemmel kísérjük; végül a t á r c á b a n olyan és annyi mulattató és tanuságos cikkeket igyekszünk adni, melynél vidéki lap nem könnyen lehet tartalmasabb.

A lap állandó rovatai az eddigiek, ugymint:

1. Politikai s államgazdászati i r á n y c i k k e k, főleg e város s vidéke érdekeire vonatkozólag.

2. Debrecen város és az ezt környező megyék s városok

érdekesebb eseményei, hatósági s egyleti cselekményei s mozgalmái.

3. Az országos s e vidék világi és egyházi hatóságainak hivatalos intézkedéseiről értesítés.

4. Fővárosi hírek, események s országgyűlési tudósítások.

5. A napi politikai s társadalmi élet és események tömören összeállított szemléje.

6. A külföld fontosabb hírei s eseményei.

7. Üzleti, s iparos értesítések, kiváló figyelemmel Debrecen iparosainak érdekeire és piaci árak.

8. Tárca, szépirodalmi s vegyes tartalommal és színházi szemlével.

9. Végül a lap hátulján mindenféle hirdetés közöltetik.

A lap megjelen ivrétben, hetenkint **háromszor**, úgy-mint: **hétfőn**, csütörtökön és szombaton este.

Hogy az „Alföldi Hirlap” magatartása minden oldalra annál függetlenebb lehessen, 1868-dik év kezdetével a lapnak nemcsak szerkesztését, hanem egyszersmind kiadását is alólirt eszközli; és minthogy e hetenként háromszor megjelenő lap szerkesztése és kiadása csak akkor tehető sikeresen és nyomasztó anyagi áldozat nélkül: ha e város és vidékének értelmisége szellemi közreműködésével, a lakosság minden osztálya pedig minél számosabban való előfizetéssel pártolja; ez okon felkérjük e város, környéke és a magyar haza olvasóközönségét: hogy az Alföldi Hirlapot, — mely különben is a legolcsóbb magyar politikai hirlap, — minél számosabban részeltessék pártolásban előfizetés és előfizetők gyűjtése által, annál inkább, mivel az első félév bevételei még nem birták fedezni a szerkesztés és kiadás összes költségeit.

Az előfizetők szaporodásának reményében 1868-dik év első félévére előfizetési díj: helyben házhozhordással 4 frt, negyedévre 2 frt 20 kr., vidékre postán küldve 4 frt 80 kr. Előfizethetni helyben, cegléd-utcán a Komáromi háznál, a lap kiadóhivatalában. A vidéki előfizetési díjak postán bérmentve: az „Alföldi hirlap kiadóhivatalához, Debrecenben” címezve küldendők. A ki vidéken 7 előfizetést gyűjt, egy tiszteletpéldányt kap.

Telegy László mk,
az „Alföldi Hirlap” felelős szerkesztője.

„SÁROSPATAKI FÜZETEK“

XII-dik FOLYAMA

ára, hatvan íven tiz szállítmányban:

Egész évre postán	6	frt.	—	kr.
Félévre „	3	„	—	„
Háztól elvitetve egész évre	5	„	—	„
„ „ félévre	2	„	50	„

Ha a hazai protestántizmusnak egyházi közlönyökben válogatni lehetne, mindent elkövetnénk, hogy a „Sárospataki Füzetek“ fenntartásának hasznosságát már ha másért nem is, a szellem több oldalúságának szempontjából kimutassuk. De minthogy ezen ideig csak két közlönyünk vagyon: úgy hisszük, hogy a protestáns név és ügy becsülete minden emberi ékesszólásnál hatályosabban fog helyettünk szónokolni. Ezen alapra támaszkodunk egyedül, midőn megnyitjuk a Sárospataki Füzetek XII. folyamát, 1868-ik évre.

Kérelem.

Mintán a „Sárospataki Füzetek“ XI. évi folyama is bezáratott, kérünk kell egész tisztelettel azokat, a kik még az illeték beküldésével elmaradtak, annak minél előbbi beküldésére, hogy így a szükséges és számadást kiállítani lehessen.

Szerk.

 E füzethez „Előfizetési felhívás a népiskolai könyvtárra“ van mellékelve.

THE HISTORY OF THE CITY OF BOSTON

From its first settlement in 1630 to the present time. By SAMUEL JOHNSON, Esq. of the Middle Temple, Barrister at Law. In two Volumes. The first Volume contains the History from 1630 to 1780. The second Volume contains the History from 1780 to the present time. With a Plan of the City, and a List of the Governors and Magistrates. Printed by S. KNEELAND, at the Sign of the Anchor, in the Strand, 1790.

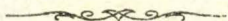
The History of the City of Boston, from its first settlement in 1630 to the present time. By SAMUEL JOHNSON, Esq. of the Middle Temple, Barrister at Law. In two Volumes. The first Volume contains the History from 1630 to 1780. The second Volume contains the History from 1780 to the present time. With a Plan of the City, and a List of the Governors and Magistrates. Printed by S. KNEELAND, at the Sign of the Anchor, in the Strand, 1790.

The History of the City of Boston, from its first settlement in 1630 to the present time. By SAMUEL JOHNSON, Esq. of the Middle Temple, Barrister at Law. In two Volumes. The first Volume contains the History from 1630 to 1780. The second Volume contains the History from 1780 to the present time. With a Plan of the City, and a List of the Governors and Magistrates. Printed by S. KNEELAND, at the Sign of the Anchor, in the Strand, 1790.

SÁROSPATAKI FÜZETEK.

PROTESTÁNS TUDOMÁNYOS FOLYÓIRAT.

KIADJA

A TISZÁNINNENI REF. EGYHÁZKERÜLET.

SZERKESZTI

Dr. HEISZLER JÓZSEF.

„A hol az Urnak ama lelke vagyon, ott vagyon a szabadság.“

2. Kor. 3. 17.

~~~~~  
XI. Évfolyam. — IX—X. Szállítmány.  
~~~~~

SÁROSPATAK.

NYOMTATTA STEINFELD B. A REF. FŐISKOLA BETŰIVEL.

1867.

TARTALOM.

Baráth Ferenc.	Lap.
Spinoza Benedek élete és jelleme	281
Bihari J.	
A gondolkodás szabadsága	475
Bódnár Endre.	
Az egyházi jegyzőkönyvekről	231
Böhm Bároly.	
Az „én“-nek fejtvénye	651, 747
Dobai.	
Egyházi krónika	76, 272
Fábián Mihály.	
A dunamelléki ref. egyh története	36, 111, 383, 493, 667
Gonda László.	
Érdekes szóváltás tanférfiak között	559
György János.	
Pályamű	720
Dr. Heiszler Józef.	
Adatok a jezsuiták történetéhez	59, 205, 421.
P. Horváth Mária emlékezete	579
Janka Gyula.	
A görög és héber profécia története	180
Könyvismertetés. Guizot. Meditation sur l' etat actuel de la religion chretienne	869
Kiss Áron.	
Szombatosok	461
Kis Kálmán.	
Szél András szathmári egyházmegye egyházközsegeinek tör- ténetére vonatkozólag	222

	Lap.
Kiss Kálmán.	
Synodális esküforma	720
Az apostolok Renán Ernőtől	900
Kolos Dániel.	
P. Horváth Mária emlékezete	591
Kovács Gusztáv.	
Hodászi Miklós nagybányai ref. egyházmegye esperességének jegyzései az egyházmegyének községeire vonatkozólag az 1643. évben	909
Kun Pál.	
Az összehasonlító nyelvtudomány a sárospataki főiskolában	220
Magyar altai többszám	883
Makkay Dániel.	
P. Horváth Mária emlékezete	571.
Márk Pál.	
Szerény válasz	83
Mitrovics Gyula.	
Nézetek a Krisztus theanthroposzi személyisége felett	545
Egy rég érzett szükséglet pótló könyv ismertetése	725
Pelágius és Augusztinus	801
Nagy Ignác.	
A protestáns szabadság jelen harcában, az egyházi reakcióval	747
A modern materiálizmus felett és ellen	826
Tudósítások a német protestánsok egyletéről	895
Nagy Lajos.	
A holt tenger	154, 680, 836
Nemes Ferenc.	
P. Horváth Mária emlékezete	598
Orbán J.	
Közigazgatói jelentés	617
Perlaki Sándor.	
Shakespeare erkölcstana	127
Törédék Ulricinek Shakespeare drámái művészetéről írt munkájából	325
Diderot korszaka	643

Révész Imre.	
Történelmi adatok a szabolcsmegyei ref. lelkészek nyolcadbeli jövedelmeire vonatkozólag	724
Stépán Géza.	
A francia előhaladási bölcsészet	93
Szász Béla.	
A tudalom kérdése	1
Szilágyi István.	
Igazgatói jelentés	69
Szilágyi Sándor.	
Adalék a sárospataki főiskola történetéhez	723
N. Vályi Pál hátrahagyott munkáiból.	
Lengyel nemzeti iskolaterv	912
Zombori Gedő.	
Mutatványok „A ker. egyház multja“ című egyháztörténelemből	239
Julián	527
Maroniták	862
Egyházkerületi főgondnok nagyméltóságú báró Vay Miklós közgyűlést megnyitó beszéde	609
Egy nagyszerű végrendelet. Főt. Kun Bertalan szuperintendens előterjesztése	465

TARTALOM.

	Lap.
Az ének fejtvénye (Vége). Böhm Károly	745
Pelágus és Augusztinus. Mitrovics Gyula.	797
A modern materializmus felett és ellen.	826
A holt tenger. (Vége). H. Nagy Lajos.	836
Magyar protestáns irodalmi egylet. Celder Márton.	859
A maroniták. Zombori Gedő.	862
Tárca. Könyvismertetés. Hercog után J...a Gy..a.	869
— A magyar altai többszám. Kun Pál.	883
— Tudósítások a német protestánsok egyletéről. Nagy Ignác.	895
— Az apostolok Renán Ernőtől, a francia Institut tagjától 1866. K. K.	900
— Hodászi Miklós nagybányai ref. e. megye esperességének jegyzései az egyházmegyének községeire vonatkozólag az 1643. évben. Kovács Gusztáv.	909
— Lengyel nemzeti iskolaterv. N. V. P. h. i.	912
— Felhívás az „Énektárra.”	923
— Felhívás a „Népiskolai Közlönyre.”	925
— Felhívás az „Alföldi hírlapra.”	926